ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРИМІНОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ
МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЗАХІДНО-РЕГІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ КЛУБІВ ЮНЕСКО
АКАДЕМІЯ ЮРИДИЧНИХ НАУК МОЛДОВИ
ІНСТИТУТ ДЕМОКРАТІЇ МОЛДОВИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

НАШЕ ПРАВО

OUR LAW

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS
CRIMINOLOGICAL ASSOCIATION OF UKRAINE
INTERREGIONAL ACADEMY OF PERSONNEL MANAGEMENT
WEST REGIONAL ASSOCIATION OF UNESCO CLUBS
ACADEMY OF LAW SCIENCE OF MOLDOVA
INSTITUTE FOR DEMOCRACY OF MOLDOVA
NATIONAL ACADEMY OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE
MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE

№ 3, 2024

Спеціалізоване видавництво ЮНЕСКО СОЦІО Specialized publishing house

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

ДЕМЧЕНКО С.О.
ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУДДІВСЬКОГО ІНДЕМНІТЕТУ В УКРАЇНІ 5
МІЦЬ А.М.
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СТАТУСУ ЕТИЧНОЇ РАДИ
ТА НЕЗАЛЕЖНОЇ КОМІСІЇ ОЦІНЮВАННЯ МОЛДОВИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ 16
ГРИГОРЕНКО А.С.
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИДІВ КОНСТИТУЦІЙНИХ САНКЦІЙ 27

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

ЛИЧЕНКО І.О., МЕЛЬНИЧЕНКО В.І.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ 35
ЗЛЕНКО А.В., ЛЕБІДЬ Т.І., МОСІЄНКО Б.Ю.
СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ МЕХАНІЗМУ
НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ 42
ТУРЧЕНКО І.В.
РОЛЬ ДЕРЖАВНОЇ ТРАНСПОРТНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ 48
МОСКАЛЮК Н.Б., ГНАТІВ О.Б.
ЗМІСТ, ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА СТРУКТУРА МИТНИХ ДЕЛІКТІВ 56

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

КОЗЕНКО О.О.
ДІЯЛЬНІСТЬ АНТИТЕРОРИСТИЧНОГО ЦЕНТРУ ПРИ СЛУЖБІ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
ТА ОПТИМІЗАЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ 62
ШАЙ Р.Я.
КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ В АНТИКОРУПЦІЙНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ 69
АНДРУХ В.В.
ДЕФЕКТИ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОСКАРЖЕННЯ ДЕЯКИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ СТОРОНИ
ОБВИНУВАЧЕННЯ У ДОСУДОВОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ 75
ПАТРЕЛЮК Д.А.
ПОНЯТТЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ 83
ЮХНО О.О., ПЕНЗЄВА К.М., ПРІБИТКОВА Н.О.
ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ І ТАКТИКИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ
НЕРОЗКРИТИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ 92
ШАК Р.
МІСЦЕ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК ОЗНАКА ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ 101
ЯРМИШ Н.М.
ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ КОНСТРУКЦІЇ ТА ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 332 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ
«НЕЗАКОННЕ ПЕРЕПРАВЛЕННЯ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ» 114
МАРИНИЧ О.Ю.
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЗАБОРОНУ КАТУВАННЯ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСУ В ДОСУДОВОМУ
КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ 123
ТЕРЕХ У.В.
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РЕГЛАМЕНТАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ВСТАНОВЛЕННЯ АБО ПОШИРЕННЯ ЗЛОЧИННОГО ВПЛИВУ 131

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

ПОПОВ В.А., СТОЛЯР І.В.
ОСОБЛИВОСТІ КОСПЛЕЮ ЯК ОБ'ЄКТА АВТОРСЬКОГО ПРАВА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ 139
СМОЛЯНА А.В., ОСТАПЕНКО Ю.І.
ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ 144
ТРОЦЮК Н.В., МИКИТЕНКО О.О.
ДЕРЖАВНИЙ МОНІТОРИНГ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ В УКРАЇНІ:
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ 151
KHORENZHENKO O.
ESTABLISHING AND DEVELOPING THE SYSTEM OF COLLECTIVE MANAGEMENT
OF COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS IN UKRAINE (1991-ONGOING) 159
БАСЕНКО С.В.
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА, ЯКЕ РЕГУЛЮЄ РОЗГЛЯД
ЗВЕРНЕНЬ ГРОМАДЯН ПРИ ПЕРЕТИНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ 170
ГУДИМА Н.С.
ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ
З ТОЧКИ ЗОРУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ 175
КАРМАЗІН М.О.
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
НА ТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ 183

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

DESHKO L., VASYLCHENKO O.
COMPENSATION FOR MORAL DAMAGE AS A GUARANTEE OF PROTECTION OF REPRODUCTIVE RIGHTS AND OTHER RIGHTS OF THE INDIVIDUAL IN THE FIELD OF HEALTH CARE: LEGAL POSITIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS . 189
МЕДИНСЬКА А.В.
ВЧИНЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ ДЛЯ ГРОМАДЯН РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ 197
SLYUSARENKO Y.A.
THE ESSENCE OF THE PRINCIPLE OF RESPECT FOR HUMAN RIGHTS IN INTERNATIONAL LAW 202
НЕВАРА Л.М., ШПАКОВИЧ О.М.
ВИЗНАННЯ СТАТУСУ ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО З КОНФЛІКТОМ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД 208
MAHMUDOV O.K.
FORMATION AND DEVELOPMENT OF CUSTOMS LEGAL RELATIONS IN FOREIGN COUNTRIES 215

ДИСКУСІЇ, ОБГОВОРЕННЯ, АКТУАЛЬНО

СЛОТВІНСЬКА Н., ШАРДАКОВА А.
ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВИКРИВАЧА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ 220
САМАРА В.С.
ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА КАСАЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ 229
ЛЕВЧУК М.В.
ПЕРЕДУМОВИ СУДОВИХ РЕФОРМ ГЕНРІХА II У КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУДОЧИНСТВА У ФЕОДАЛЬНІЙ АНГЛІЇ 234
КУДРЯВЦЕВА О.
ВТРУЧАННЯ ДЕРЖАВИ В РЕПРОДУКТИВНІ ПРАВА ЛЮДИНИ: ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ 243
СІНЬКЕВИЧ О., КВАША О.
ПРАВО НА МИР: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ЛЮДСЬКІ ПРАВА ТРЕТЬОГО ПОКОЛІННЯ 250
МЕЛЬНИК І.-І.
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДЕРЖАВИ В ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ 259
ДАЦ А.О.
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА РІВНОПРАВНОСТІ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА 266
СІНЬОВА Л.М., ТРАМПОЛЬСЬКА К.
ВІДБУДОВА МІСТ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВІЙНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ 272
ДЖУРА Х.Ю.
ПОНЯТТЯ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ 278
БОРТНЯК К.В.
РОЗШИРЕННЯ УЧАСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ В ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ НАГЛЯДУ ТА КОНТРОЛЮ В СФЕРІ НАУКИ 283
ХОМЕНКО І.І.
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ПАТЕНТНОГО ПОШУКУ 292
БАНДУРКА С.
ПОРУШЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРОФЕСІЙНИХ ПРАВ АДВОКАТА, АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ 299
МАРЧУК М.І.
ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІЦІЇ ЯК ІНСТИТУЦІЇ ТА ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ 311
СЛІНЬКО Т.
ОБМЕЖЕННЯ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ОСОБИ: ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ 318
МОСЬОНДЗ С.О.
ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ПРОЦЕСУ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІТЧИЗНЯНИМИ СУБ'ЄКТАМИ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ В СФЕРІ НАУКИ 324
СОПІЛКО І.М.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОФІЛАКТИКИ ФІНАНСОВИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД 332
БІЛОУС Т.Й.
ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ДІЯЛЬНОСТІ НОТАРІУСА У СФЕРІ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ РЕЧОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО 338
МАЦЕЛИК Т.О.
ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОВНОВАЖЕНЬ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ ЩОДО ВИХОДУ ЗА МЕЖІ ПОЗОВНИХ ВИМОГ 344
ПАРАЩЕНКО О.К.
ЗАКОННІСТЬ ВИКЛЮЧЕННЯ З РЕЄСТРУ ПЛАТНИКІВ ЄДИНОГО ПОДАТКУ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ 349
ПОПОВИЧ І.М.
СИСТЕМА ПРАВОВИХ ЗАСАД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ 358
ЛИТВИН Н.А., ТАРАСЕНКО О.В.
ДИСКРЕЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ СУДДІВ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЯК ФАКТОР КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ 364
МЕРЗЛИЙ Л.
ДІЯЛЬНІСТЬ СЛІДЧОГО СУДДІ У КОНТЕКСТІ ЗАСТОСУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «НАЛЕЖНА ПРАВОВА ПРОЦЕДУРА» 372
ВИЛКОВ С.В.
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ САМОВРЯДНИХ ОРГАНІВ АДВОКАТУРИ (НА ПРИКЛАДІ: ФРАНЦІЇ, ІТАЛІЇ, НІМЕЧЧИНИ, ПОЛЬЩІ) 379
ТКАЧЕНКО О.В., СУББОТ А.І.
ПРАВО НА ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ В СВІТЛІ ФІЛОСОФІЇ ГЕНДЕРУ 387

БАТУЄВ О.В.
ГЕНЕЗА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЩОДО ПРАВОМІРНОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ 393
ВОЗНА Т.О.
ДОСЛІДЖЕННЯ СУБ'ЄКТА УМИСНОГО ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ
МАЙНА ЖУРНАЛІСТА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРАВОВИХ ЗАСАД ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ 400
ЛИСЕНКО В.В., ОМЕЛЬЧУК Л.В.
TAX CRIMINAL OFFENCES: TYPES AND FEATURES OF CLASSIFICATION 410
НІКІШЕВ О.В.
ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ПІДСЛІДНОСТІ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ 417
БАБАЄВ І.Ф.
ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОГО СУПРОВОДЖЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ
ЯК ОБ'ЄКТУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ 424
ПИРІГ І.В., БРОНЕВИЦЬКА О.М.
СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ 429
ЛІБЕРОВ Ю.І.
ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ 435
ЧИЖ С.А.
ДО ПИТАНЬ УНОРМУВАННЯ ПЕРЕВІРКИ ДОКАЗІВ В КПК УКРАЇНИ 441
ПОМАЗАН О.О.
МІСЦЕ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ У СИСТЕМІ СУБ'ЄКТІВ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 447
ОНАЦЬКИЙ В.І.
ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ З ПЛАНУВАННЯ ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ 453
МОЗГОВИЙ О.О.
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН 459
ДАНИЛО С.М., АБЛАМСЬКА В.В.
ПОЧАТОК ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ
ЩОДО ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА 467
ЗАЙЦЕВА М.С.
ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСУДДЯ ЯК ОБ'ЄКТУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ 478
ШЕВЧЕНКО В.М.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ:
СТРУКТУРА, ЕЛЕМЕНТИ ТА ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ 484
ЖЕРЕБЦОВ Д.Є.
ДЕРЖАВНА СЛУЖБА ТА ПРАЦЯ ЯК ОБ'ЄКТ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН
ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ 494
БОЙКО І.В.
ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ЯК ОБ'ЄКТ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ 502
СЕРВЕТНИК А.Г.
СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ КОНТРОЛЮ ЗА НОТАРІАЛЬНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ
ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ 512
МАЙСТРУК А.М.
ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ ПРАВОВІДНОСИН, ЯКІ ВИНИКАЮТЬ
ПІД ЧАС ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ 519
ГУСЄВА І.М.
АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ
БЕЗПЕКИ: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ 525
КВІЛІНСЬКИЙ О.С.
МЕТА ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ТЕХНОЛОГІЙ
І СИСТЕМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ 531
КІНАХ Я.В.
ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ
ВОЄННОГО СТАНУ ТА МІСЦЕ СЕРЕД НИХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ НОРМ 539
ІГНАТЕНКО В.В.
ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО МОНІТОРИНГУ
ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОВКІЛЛЯ УКРАЇНИ 548
ГЛУБОЧЕНКО С.М.
ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ
ПРОТИДІЇ НЕДОБРОЧЕСНОСТІ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ 554
ОГІР В.
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ЗАХИСТУ АВТОРСЬКИХ ПРАВ У КОНТЕКСТІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ:
МОЖЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 560

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУДДІВСЬКОГО ІНДЕМНІТЕТУ В УКРАЇНІ

ДЕМЧЕНКО Сергій Олексійович - народний депутат України
ORCID: 0009-0004-4059-3549
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.1

У статті розглянуто особливості конституційного регулювання суддівського індемнітету в Україні. Доведено, що він має конституційну правову природу, а його основи закріплені на рівні Основного Закону України відповідно до концепцій незалежності судової влади та недоторканності суддів. Визначено, що одним з ключових підходів у комплексному пізнанні сутності суддівського індемнітету є з'ясування його ознак у ракурсі аналізу конституційної моделі такого індемнітету, що складається з сукупності конституційних норм, зв'язків між ними, а також інтерпретацій цих норм органом конституційного судочинства та ЄСПЛ. З'ясовано, що він є одним з ключових елементів конституційного статусу професійних суддів в Україні незалежно від інстанційності та спеціалізації; випливає з принципу незалежності суддів і має на меті захистити суддів від будь-якої форми залякування, перешкод, переслідувань або неналежного втручання у виконання їхніх професійних функцій; він виступає в ролі невід'ємного елемента конституційного регулювання суддівського статусу, однієї з систем гарантій забезпечення незалежності судді; він характеризується наявністю спеціального суб'єкта; індемнітет системно пов'язаний із юридичною відповідальністю суддів, а саме передбачає винятки щодо її застосування; він не може бути ототожнений із правовим привілеєм, а має публічно-правовий характер та спеціальне цільове призначення – створення належних умов для виконання покладених на суддів державою обов`язків та захист від незаконного втручання у їх діяльність; його обсяг визначається тільки Конституцією України і розширювальному тлумаченню не підлягає; умови, способи, форми застосування суддівського індемнітету мають бути закріплені лише в законі; він має чітко виражений функціональний характер – він пов'язаний із професійною діяльністю судді та діє в чітко визначених часових рамках – у рамках судового процесу, а не поза ним; індемнітет довічний характер, тобто є необмеженим у часі; він не має абсолютного характеру; виключення зі сфери юридичної відповідальності стосується чітко визначених дій судді. З'ясовано, що, забезпечуючи відповідні рамки суддівського індемнітету та застосовуючи їх пропорційно, судова влада демонструє та підтверджує свою незалежність і підзвітність. Межі суддівського індемнітету є предметом розсуду державної влади, яка ухвалює рішення про сутність, спрямованість та обсяг цього індемнітету, його співвідношення з іншими елементами суддівського імунітету (процесуальним імунітетом судді). Водночас вони не можуть бути надто широкими і такими, що породжують сумнів у цільовій спрямованості функціонування суддівського індемнітету, не повинні спотворювати чи перекручувати його правову природу та зумовлювати безкарність суддів за вчинені правопорушення. Водночас, у ході правозастосування межі суддівського індемнітету повинні оцінюватися в кожному конкретному випадку, де розглядові підлягають законна мета індемнітету, його цільова спрямованість, обґрунтування індемнітету для забезпечення незалежності та неупередженості суддів, зважування індемнітету з суспільними інтересами, а також системне тлумачення відповідних конституційних норм, що регулюють відправні засади суддівського індемнітету. Необґрунтоване звуження суддівського індемнітету може негативно вплинути на незалежність суду, судової влади в цілому.

Ключові слова: суддя, індемнітет, імунітет, незалежність суду, юридична відповідальність, судові рішення, Конституція України, статус судді, конституційне регулювання.

Постановка проблеми

Вибір теми дослідження зумовлений фундаментальними та прикладними потребами розвитку юридичної науки і практики, а саме необхідністю формулювання комплексної концепції суддівського індемнітету в сучасній українській юриспруденції. При цьому, ми виходимо з уже запропонованого в науковій літературі визначення суддівського індемнітету як складника суддівської недоторканності, що включає в себе гарантовану та забезпечену на законодавчому рівні неможливість судді бути притягнутим до юридичної відповідальності за думки, висловлені при здійсненні правосуддя та за ухвалені судові рішення, якщо рішенням суду, що набрало законної сили, не буде встановлена вина судді у вчиненні злочину чи іншому зловживанні [1, с. 33; 2; 3].

Значення суддівського індемнітету є надзвичайним актуальним з огляду на необхідність віднесення його до числа правових імунітетів, що розглядаються в практичній площині праворозуміння, по-перше, для захисту прав, свобод і законних інтересів осіб, на яких вони можуть поширюватися; по-друге, для того, щоб досягти справедливості, забезпечити рівність громадян перед законом під час судового розгляду справи; по-третє, для подальшого розвитку та модернізації окремих правових інститутів, зокрема, правового статусу суддів та судової гілки влади [4, с. 265]. Значення цього інституту є об'єктивно важливим і в розрізі забезпечення принципу верховенства права, який проголошений визначальним у правовій системі як України, так і всіх зарубіжних країн, і вимагає підвищення ролі окремих компонентів незалежності та недоторканності суддів як носіїв судової влади. З урахуванням реалій сьогодення, реалізація суддівського індемнітету є вагомим завданням вдосконалення функціонування судової влади і публічної влади взагалі [5, с. 2019; 6]. Адже функціонуюча система суддівських привілеїв та гарантій сьогодні є здебільшого неефективною, оскільки у більшій мірі не націлена на досягнення високого професійного і морального суддівського корпусу, а на уникнення відповідальності за вчинені правопорушення.

Суддівський індемнітет є складовою недоторканності суддів, що підтверджується як доктринально, так і нормативно. Водночас необхідно усвідомлювати, що в рамках законодавства існує стійкий системний зв'язок між такими поняттями, як «суддівський індемнітет» і «незалежність суду». Водночас співвідношення між цими законодавчими визначеннями є складним, оскільки індемнітет є критичною умовою та важливою правовою гарантією забезпечення незалежності спеціальних суб'єктів, які мають бути об'єктивними та неупередженими під час правосуддя. По-друге, індемнітет є складним міждисциплінарним правовим інститутом, у якому виділяються міжнародні, конституційні, цивільно- та кримінально-процесуальні елементи. По-третє, існуючі на сьогодні види суддівських індемнітетів не є абсолютними. Параметри дії в часі та особливості процедури припинення індемнітету визначають їх телеологічну складову. Суддівський індемнітет передбачає суттєве обмеження сфери юридичної відповідальності суддів, але єдиного підходу до режиму такого обмеження у світі немає. Ці підходи відрізняються від найбільш лояльних до суддів (в Англії та Уельсі), де суддів можна покарати лише дисциплінарним стягненням, і до доволі суворих (у Молдові та в Іспанії), де передбачена кримінальна відповідальність за ухвалення завідомо незаконних рішень [7].

Ключове значення в інституціалізації правових моделей суддівського індемнітету мають конституційні акти, по-перше, тому що вони установлюють основні риси такого індемнітету, найістотніші його правові ознаки та конструкції, попри об'єктивний нормативний лаконізм текстів основних законів у частині регулювання особливостей правового статусу суддів [8]. По-друге, тому що вони програмують розвиток відповідного конституційного та іншого галузевого законодавства в напрямі конкретизації конституційних настанов щодо регламентації зазначеного індемнітету. Нарешті, по-третє, важливість розгляду саме конституційного рівня закріплення інституту суддівського індемнітету пов'язана з включенням конституційного дискурсу в європейську інте-

грацію через прогресивне формулювання та застосування категорій і понять з конституційного права [9, с. 596].

Мета цієї статті полягає в розкритті ключових особливостей конституційної моделі регулювання суддівського імдемнітету в Україні. Дослідження проводилось із застосуванням традиційних для юридичної науки методів наукового дослідження: юридико-догматичного, порівняльно-юридичного, аналітичного, прогностичного, індуктивного та дедуктивного методів. Автор використав різноманітні джерела, зокрема монографії та публікації, проаналізував наявну в них інформацію, систематизував та витлумачив відповідні конституційні акти, а також юридичні позиції Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та низки національних (європейських) конституційних судів. У статті використано концепції незалежності суду та недоторканності суддів як доктринальну основу для формулювання елементів доктрини суддівського індемнітету. Теоретична цінність і новизна дослідження полягає в комплексному аналізі конституційних засад доктрини суддівського імунітету в Україні з урахуванням потреб інституціалізації незалежної судової влади як елементу реалізації стратегічного курсу держави на європейську інтеграцію.

Стан опрацювання проблематики

Питанням суддівського індемнітету присвячено чималий корпус досліджень зарубіжних фахівців, з-поміж яких слід виокремити наукові роботи М. Аддо, Т. Баумбаха, М. Галжинської, К. Грея, С. Діджикстри, К. Евінга, Ж.П. Жана, Дж. Йєна, Т. Кека, Д. Козаря та К. Шипулової, К. Лемменса, Х.П. Лі, В. МакКея, Х. Маршалла, І. Мілінковіча, М. Міллера, Дж. Морана, К.М. Розалеса та О.Р. Варгаса, Х.С. Мюллора, Л. Печа, А. Сіберт-Фор, Дж. Таунсенда, М. Файдіга, Р.О. Фатіха, З. Флека, С. Шетріт та С. Тюренна та ін. Варто зауважити, що в зарубіжній науці та законодавства термін «суддівський індемнітет» вживається доволі рідко, натомість ідеться переважно про поняття «суддівський імунітет», «функціональний імунітет», «кваліфікований імунітет», тобто звільнення судді від відповідальності не виокремлюється від інших елементів суддівської недоторканності. Суддівський індемнітет розглядається в контексті забезпечення незалежності суддів, як суттєвий елемент прав і обов'язків, який інтегрує правовий статус судді; як визначальний елемент статусу суддів [9, с. 591]. Як зауважують дослідники, повний індемнітет підірвав би довіру до судової влади [10, с. 89-90; 11, с. 183-203], тому важливо не плутати індемнітет із безкарністю та безвідповідальністю [12, с. 52,53,84]. Крім того, положення про суддівський індемнітет захищають посаду, а не особу, яка займає посаду [13]. Другою особливістю наукових досліджень суддівського індемнітету в зарубіжній юридичній науці є прагматична зорієнтованість відповідних розробок. Здебільшого акцент робиться на тому, як саме суддівський імунітет дає можливість збалансувати незалежність суддів і підзвітність. Головним акцентом у таких дослідженнях виступає необхідність пошуку балансу між незалежним здійсненням суддівської функції, з одного боку, та притягненням суддів до відповідальності за порушення закону, з іншого [14]. Цей баланс забезпечується суддівським індемнітетом, який є однією з гарантій незалежності суддів і водночас невід'ємним елементом підзвітності суддів.

В українській юриспруденції до суддівського індемнітету привернуто увагу окремих наукових розвідок К. Барнич, Я. Берназюка, Н. Гданського, В. Городовенка, А. Іванцової, О. Калашника, Н. Квасневської, В. Кравчука, Д. Круподері, С. Кучера, А. Мірошниченко, О. Овсяннікової, О. Овчаренко, О. Острогляда, В. Паришкури, Т. Пашука, М. Погорецького, С. Подкопаєва, Н. Сташків, Я. Скоромного, Р. Сопільника, В. Стратонова, Е. Тітко, О. Ткалі, М. Хавронюка, О. Хотинської-Нор та ін. Зокрема, аналізувався зарубіжний досвід забезпечення свободи слова для суддів у демократичній державі, способи збалансування між свободою та відповідальністю у суддівському індемнітеті, межі свободи висловлювання суддів у сучасних публічних і соціальних медіа, роль органів суддівського самоврядування в утвердженні стандартів

суддівського індемнітету з урахуванням зарубіжного досвіду та в контексті попередження корупційних ризиків тощо.

Попри ці напрацювання, єдиного узагальнюючого дослідження конституційного регулювання інституту суддівського індемнітету не було виконано, що зумовлює актуальність запропонованої розвідки.

Виклад основного матеріалу

Дослідження реалізації суддівського індемнітету в Україні необхідно здійснювати, враховуючи значення поняття суддівського індемнітету як гарантії незалежності суду та як частину незалежності і недоторканності суду (і суддів). Реалізація суддівського індемнітету в європейських країнах базується на чинних положеннях конституцій, адже загальновизнаним у правовій доктрині є концепт юридичного верховенства конституції як визначального для європейських демократичних правових держав [15; 16; 17; 18; 19; 20].

Відповідно до частини четвертої статті 126 Конституції України встановлено, що «суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалене ним судове рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку» [21]. Це формулювання відтворене в абзаці другому частини першої статті 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [22]. Крім того, формулювання, вміщені в частині третій статті 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», згідно з яким суддя не зобов'язаний давати жодних пояснень щодо суті справ, які перебувають у його провадженні, крім випадків, установлених законом, та в частині другій статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до якої скасування або зміна судового рішення не тягне за собою дисциплінарної відповідальності судді, який брав участь у його ухваленні, крім випадків, коли порушення допущено внаслідок умисного порушення норм права чи неналежного ставлення до службових обов'язків, вказують на законодавче закріплення суддівського індемнітету в розвиток відповідних конституційних приписів [22]. Свобода висловлювань судді тут спеціально не формалізується, проте вона знаходить свій вияв у ході судового провадження, яким керує суддя, а також виявляється в передбаченому процесуальними кодексами праві висловити свою окрему думку [23].

Із вищенаведеного конституційного формулювання випливає низка висновків, які можуть бути застосовані для тлумачення конституційної моделі суддівського індемнітету в Україні:

1) він є одним з ключових елементів конституційного статусу професійних суддів в Україні незалежно від їх інстанційності та спеціалізації, тобто має універсальне юридичне значення для всіх носіїв судової влади в державі;

2) розміщення норм про суддівський індемнітет у розділі VIII «Правосуддя» Конституції України означає їх стабільний, проте змінюваний (порівняно з положеннями, вміщеними у розділах I, III, XIII Конституції України) характер;

3) суддівський індемнітет випливає з принципу незалежності суддів і має на меті захистити суддів від будь-якої форми залякування, перешкод, переслідувань або неналежного втручання у виконання їхніх професійних функцій [24, с. 67-96]; він є невід'ємною складовою їхнього конституційного статусу; він є конституційним принципом професійної діяльності суддів; як такий він виступає в ролі невід'ємного елемента конституційного регулювання цього статусу, однієї з систем гарантій забезпечення незалежності судді [25, с. 115]; за аналогією з депутатським індемнітетом сутність суддівського індемнітету в Україні полягає в захисті професійного судді від переслідування за ухвалені судові рішення [26];

4) спеціальний суб'єкт суддівського індемнітету – суддя, повноваження якого розпочалися і не були припинені в установленому законом порядку; спірним є питання щодо поширення індемнітету на суддю, який відправляє правосуддя з перевищенням повноважень, тобто формально діє поза межами своєї процесуальної компетенції (наприклад, з порушення судової спеціалізації або інстанційності);

5) суддівський індемнітет системно пов'язаний із юридичною відповідальніс-

тю, а саме: передбачає винятки щодо її застосування, що відтворено у конституційній формулі «неможливість притягнення до відповідальності», при цьому під такою неможливістю розуміється об'єктивна заборона вчинення відповідних дій, а не суб'єктивна неможливість їх здійснення з боку уповноважених органів та осіб;

6) суддівський індемнітет не може бути ототожнений із правовим привілеєм; він пов'язаний з необхідністю в ім'я суспільства та справедливого правосуддя надавати певні, обмежені перебуванням на суддівській посаді, обмеження щодо притягнення до відповідальності за професійну діяльність суддів. Такий індемнітет не є особистим привілеєм, а має публічно-правовий характер [27], що має цільове призначення – створення належних умов для виконання покладених на суддів державою обов`язків та захист від незаконного втручання у їх діяльність [28]; будучи гарантією вищого рівня (для належного здійснення правосуддя), індемнітет допускає винятки із загального принципу рівності прав і свобод громадян та їх рівності перед законом [29]; відповідно до Конституції України індемнітет не може розглядатися як гарантія безкарності суддів [30]. Він, зокрема, не означає вседозволеності у прийнятті рішень: навпаки, він покликаний забезпечувати судді незалежну позицію під час здійснення правосуддя, яке апріорі має бути справедливим і правомірним, тобто здійснюваним на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією і законами України (частина друга статті 19 Основного Закону України) [21]; суддя, будучи носієм влади та уособленням правосуддя, має насамперед бути еталоном поваги до закону, оскільки ніщо так не принижує суддю, як неповага до закону та порушення його норм [, с. 2017].

7) обсяг суддівського індемнітету визначається лише Конституцією України і розширювальному тлумаченню не підлягає; водночас, враховуючи, що права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина визначаються тільки законами України (пункт 1 частини першої статті 92 Конституції України) [21], то умови, способи, форми застосування суддівського індемнітету мають бути закріплені лише в законах, прийнятих і таких, що набрали чинності, у встановленому порядку. Саме такий підхід забезпечить легітимне використання суддівського індемнітету як правового винятку, який є гарантією для відповідного здійснення функцій, а не як для правового правила, яке дає можливість уникати відповідальності за порушення правових настанов і вчинення протиправних дій [31, с. 1025].

8) суддівський індемнітет має об'єктивний, а не суб'єктивний характер: будучи встановлений Конституцією України для чітко визначеної категорії осіб, він не передбачає особистої відмови від індемнітету його носієм (принцип імперативного характеру індемнітету) [31, с. 1026]; Конституція тим часом установлює особистий характер такого індемнітету, забороняючи не лише відмову від нього, а також можливість його повної чи часткової трансляції будь-яким іншим особам чи органам, оскільки він є елементом не особистого набутку, а правового статусу судді;

9) під неможливістю притягнення до відповідальності судді, у вищенаведеному конституційному контексті, маються на увазі два взаємопов'язані елементи: а) неможливість вжиття уповноваженими органами та особами жодних дій з притягнення судді до юридичної відповідальності, тобто пряма конституційна заборона на вжиття таких дій невизначеному колу осіб, та б) суддя не підлягає будь-якому виду юридичної відповідальності, встановленої законами України, тобто кримінальної, адміністративної, дисциплінарної, цивільно-правової [32]; посадові особи, встановивши факт наявності підстав для використання норм суддівського індемнітету, зобов'язані забезпечити їх застосування незалежно від суб'єктивного бажання чи небажання особи, яка наділяється індемнітетом [31, с. 1025];

10) суддівський індемнітет має чітко виражений функціональний характер – пов'язаний із професійною діяльністю судді та діє в чітко визначених часових рамках – у рамках судового процесу, а не поза ним. Важливо, що суддівський індемнітет (за ана-

логією з депутатським) має довічний характер [26]: він триває і після закінчення строку повноважень конкретного судді, тобто він є необмеженим у часі: суддя, на якого поширюється цей елемент імунітету, ніколи не нестиме відповідальності за дії та рішення, прийняті добросовісно під час виконання своїх суддівських функцій та своїх обов'язків [33], інакше він завжди перебуватиме під загрозою переслідування за ухвалені судові рішення після припинення своїх суддівських повноважень;

11) суддівський індемнітет в Україні не має абсолютного характеру [26]; виняток зі сфери юридичної відповідальності стосується чітко визначених дій судді, а саме: дій, пов'язаних з ухваленням ним судового рішення у відповідному процесі, порядок якого регулюється відповідним процесуальним законом; на жодні інші процесуальні дії у судовому провадженні індемнітет не поширюється, що означає, що за формальний спосіб виконання судових функцій – дотримання строків, ставлення до сторін, ведення процесу – суддя може нести відповідальність, але не за зміст прийнятих рішень [34];

12) межами суддівського індемнітету є вчинення ним злочину або дисциплінарного проступку, за які настає, відповідно, кримінальна та дисциплінарна відповідальність, незалежно від тяжкості злочину чи проступку; такі дії системно пов'язані з ухваленням суддею судового рішення; поза його ухваленням відповідні дії не можуть кваліфікуватися як підстава для непоширення на суддю дії індемнітету; об'єктивна сторона правопорушення передбачає відповідальність судді тільки за вчинення злочину або дисциплінарного проступку в ході судового провадження; таким чином, дисциплінарна, цивільна та кримінальна відповідальність судді за судові дії обмежена, щоб уникнути непрямого впливу на відправлення правосуддя [34];

13) суддя, як і будь-яка інша особа, може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, тобто повинен понести покарання за будь-яке вчинене ним кримінальне правопорушення; незалежно від того, пов'язане правопорушення з виконанням суддівських функцій чи ні, на такі дії судді не може поширюватися імунітет [35]. Відповідно до практики ЄСПЛ, заборона притягнення судді до відповідальності за тлумачення закону, оцінку фактів чи оцінку доказів не поширюється на випадки, коли судові дії були вчинені зі злим умислом [36] або корупційно, і вину судді було встановлено в остаточному кримінальному вироку [37]; за правопорушення, вчинені поза межами своєї судової посади, судді несуть відповідальність, у тому числі кримінальну, так само, як і будь-яка інша особа [38]; функціональний імунітет судді не є абсолютним, але може і повинен бути обмеженим [35];

14) крім цих прямо визначених меж суддівського індемнітету, слід врахувати, що суддя є обмеженим у своїй діяльності своїм юридичним статусом, своїми повноваженнями, а також і повноваженнями суду, у якому він здійснює правосуддя, а його право на ухвалення судових рішень теж не є абсолютним.

Уточненню конституційно визначених меж суддівського індемнітету слугують положення національного законодавства та корпоративної етики суддів. Так, згідно з частиною першою статті 55 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» особа, вперше призначена на посаду судді, набуває повноважень судді після складення присяги судді, відповідно до змісту якої, поряд з іншими обов'язками професійного характеру, суддя присягає дотримуватись морально-етичних принципів поведінки, а також не вчиняти дій, що порочать звання судді та принижують авторитет судової влади. При цьому поняття «поведінка» включає в себе поведінку судді як під час здійснення правосуддя, так і його позасудову поведінку [22]. Водночас, як випливає з Кодексу суддівської етики: 1) заборонені суддівські висловлювання, що несумісні із званням судді; 2) у судовому засіданні суддя повинен говорити якомога менше і суто в межах, визначених процесуальним законом, не поводити себе зверхньо, не моралізувати, не проводити порівнянь, вміти слухати і своєчасно ставити запитання, з'ясовуючи лише необхідні деталі для розгляду справи по суті; 3) при дослідженні обставин справи в судовому засіданні він не повинен висловлювати своєї

оцінки, надавати критичні зауваження; 4) суддя не має права піддавати сумніву судові рішення, що набрали законної сили, адже вказані дії підривають довіру до судової влади в цілому і до окремих суддів; 5) суддя не повинен публічно висловлювати свою думку щодо політичних питань, якщо такі стали предметом судового розгляду, або з приводу політичної ситуації, яка склалася в країні, не має права обговорювати ці питання з учасниками судового провадження [39].

Незважаючи на те, що існують певні вимоги щодо незалежності суддів, які необхідно брати до уваги під час прийняття рішення про застосування суддівського індемнітету, його межі, на наш погляд, повинні оцінюватися в кожному конкретному випадку відповідно до системи таких критеріїв:

1) неухильного забезпечення конституційності та конституційної законності, верховенства права та пріоритетності прав людини;

2) коректного та системного врахування практики ЄСПЛ у сфері розв'язання спірних питань щодо застосування суддівського індемнітету;

3) забезпечення домірності (пропорційності) та мети в демократичному суспільстві, зокрема для забезпечення незалежності та неупередженості суду;

4) необхідності та обґрунтованості; збереження довіри суспільства до судової влади, уникнення шкоди для репутації судової влади;

5) зміцнення гарантій, спрямованих на уникнення будь-якого ризику зовнішнього тиску на зміст судових рішень і, таким чином, сприяння розвіюванню в свідомості окремих осіб будь-яких розумних сумнівів щодо незахищеності відповідних суддів та їх нейтральності щодо інтересів [14, с. 87];

6) неприпустимості розширювального тлумачення та застосування меж кримінальної і дисциплінарної відповідальності щодо суддів;

7) заборони самовільного привласнення суддівських функцій з метою протиправного використання суддівського індемнітету в особистих цілях.

Крім зазначеного, повинен діяти принцип стабільності зазначених меж суддівського імдемнітету, якому сприяє його закріплення саме на рівні Основного Закону України, а також моносуб'єктності у визначенні цих меж. На рівні правотворчості це має бути суб'єкт установчої влади (Верховна Рада України, а за певних обставин – Український народ), на рівні правозастосування – сам суд у межах, установлених процесуальним законом повноважень. Відповідно до конституційної доктрини розподілу державної влади жоден інший суб'єкт права не може наділятися ані Конституцією, ані законами України будь-якими повноваженнями щодо визначення або перегляду меж суддівського індемнітету.

Висновки

На підставі викладеного можна констатувати, що суддівський індемнітет має конституційну правову природу та його основи закріплені на рівні Основного Закону України відповідно до концепцій незалежності судової влади та недоторканності суддів.

Одним з ключових підходів у комплексному пізнанні сутності суддівського індемнітету є з'ясування його ознак у ракурсі аналізу конституційної моделі такого індемнітету, що складається з сукупності конституційних норм, зв'язків між ними, а також інтерпретацій цих норм органом конституційного судочинства та ЄСПЛ.

Основні правові характеристики суддівського індемнітету в ракурсі тлумачення конституційних норм України можуть бути резюмовані таким чином: 1) він є одним з ключових елементів конституційного статусу професійних суддів в Україні незалежно від інстанційності та спеціалізації, тобто має універсальне юридичне значення; 2) він випливає з принципу незалежності суддів і має на меті захистити суддів від будь-якої форми залякування, перешкод, переслідувань або неналежного втручання у виконання їхніх професійних функцій; 3) цей індемнітет є конституційним принципом професійної діяльності суддів; 4) він виступає в ролі невід'ємного елемента конституційного регулювання цього статусу, однієї з системи гарантій забезпечення незалежності судді; 5) він характеризується наявністю спеціального суб'єкта (суддя, повноваження

якого розпочалися і не були припинені в установленому законом порядку); 6) індемнітет системно пов'язаний із юридичною відповідальністю суддів, а саме передбачає винятки щодо її застосування; 7) він не може бути ототожнений із правовим привілеєм, а має публічно-правовий характер та спеціальне цільове призначення – створення належних умов для виконання покладених на суддів державою обов`язків та захист від незаконного втручання у їх діяльність; 8) його обсяг визначається тільки Конституцією України і розширювальному тлумаченню не підлягає; 9) умови, способи, форми застосування суддівського індемнітету мають бути закріплені лише в законах; 10) він має чітко виражений функціональний характер – він пов'язаний із професійною діяльністю судді та діє в чітко визначених часових рамках – у рамках судового процесу, а не поза ним; 11) індемнітет довічний характер: він триває і після закінчення строку повноважень конкретного судді, тобто є необмеженим у часі; 12) він не має абсолютного характеру; виняток зі сфери юридичної відповідальності стосується чітко визначених дій судді;

Забезпечуючи відповідні рамки суддівського індемнітету та застосовуючи їх пропорційно, судова влада демонструє та підтверджує свою незалежність і підзвітність. Добре врегульований і відповідально застосовуваний суддівський індемнітет – одна з ключових гарантій незалежності суддів і, водночас, невід'ємний елемент юридичної відповідальності судді, адже він забезпечує баланс між незалежним виконанням основних суддівських функцій, з одного боку, та, з іншого, відповідальність судді у разі порушення ним закону.

Межі суддівського індемнітету є предметом розсуду державної влади, яка ухвалює рішення про сутність, спрямованість та обсяг цього індемнітету, його співвідношення з іншими елементами суддівського імунітету (процесуальним імунітетом судді). Водночас вони не можуть бути надто широкими і такими, що породжують сумнів у цільовій спрямованості функціонування суддівського індемнітету, не повинні спотворювати чи перекручувати його правову природу та зумовлювати безкарність суддів за вчинені правопорушення. Водночас, у ході правозастосування межі суддівського індемнітету повинні оцінюватися в кожному конкретному випадку, де розглядові підлягають законна мета індемнітету, його цільова спрямованість, обґрунтування індемнітету для забезпечення незалежності та неупередженості суддів, зважування індемнітету з суспільними інтересами, а також системне тлумачення відповідних конституційних норм, що регулюють відправні засади суддівського індемнітету. Необґрунтоване звуження суддівського індемнітету може негативно вплинути на незалежність суду, судової влади в цілому.

Література

1. Демченко С. О. Теоретичні засади суддівського індемнітету як складової суддівської недоторканності. Слово школи суддів України. 2022. № № 1–2 (38–39). С. 28-35

2. Іванцова А. В. Визначення поняття суддівський індемнітет: загальна характеристика та міжнародно-правовий аналіз. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 18–19 жовтня 2018 р.). Чернівці, 2018. 22–25 с

3. Шелевер Н. В. Імунітет суддів та їх відповідальність. Науковий вісник Ужгородського університету. 2011. Вип. 15. № Ч. 1. С. 79–83

4. Sokurenko V., Morhunov O., Ablamskyi S. Assessing the Scope of Legal Immunity in Modern Legal Science: The Need for Questioning Under Ukrainian Law. Journal of Liberty and International Affairs. 2023. Vol. 9. № 1. P. 265-276

5. Скоромний Я. Особливості притягнення суддів до адміністративної відповідальності. Traektoriâ Nauki = Path of Science. 2020. Vol. 6. No 10. C. 2014-2022

6. Demchenko S. Current status and trends in the constitutional and legal regulation of judicial indemnity in european countries. Baltic Journal of Legal and Social Sciences. 2024. № 3. P. 32-42

7. Dzehciarou C. Criminal liability of judges for making unlawful decisions: a comparative study. URL: https://rm.coe.int/com-

parative-study-on-criminalresponsibility-of-judges-for-unjust-deci/1680a083b3

8. Кравчук В. М. Права суддів як елементїх конституційної правосуб'єктності. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління. 2020. № (4(10). С. 85-99

9. Gisbert R. B. Judicial Independence in European Constitutional Law. European Constitutional Law Review. 2022. Vol. 18(4). P. 591-620

10. Van Dijk F. Perceptions of the Independence of Judges in Europe: Congruence of Society and Judiciary. Utrecht: Palgrave Macmillan, 2021. 113 p

11. Atmor N., Hofnung M. Public Opinion and Public Trust in the Israely Judiciary. In: Shetreet, Sh., Chodosh, H. (Eds.) Judicial Independence: Cornerstone of Democracy. Brill/ Nijhoff, 2024. 183-203

12. Report of the Special Rapporteur on the Independence of Judges and Lawyers, Gabriela Knaul. A/HRC/26/32, 28.04.2014. URL: file:///C:/Users/Asus/Downloads/A_HRC_26_32-EN.pdf

13. Oellers-Frahm K. Italy and France: Immunity for the Prime Minister of Italy and the President of the French Republic. International Journal of Constitutional Law. 2005. Vol. 3(1). P. 107-115

14. Jurcena L. Judicial Immunity – A Guarantee of Independence And an Element of Accountability. Acta Prosperitatis. 2024. Vol. 15(1). P. 82-91

15. Багрій О. І. Доктрина верховенства Конституції України (за матеріалами практики Конституційного Суду України): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет. Ужгород, 2016. 239 с

16. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції: монографія. Ужгород: Ліра, 2009. 372 с

17. Kravets I. A. The cult of the written constitution and the dilemmas of constitutional changes: scientific approaches and practice of deliberative constitutionalism. Law Enforcement Review. 2024. Vol. 8(2). P. 33-42

18. Limbach J. The Concept of the Supremacy of the Constitution. The Modern Law Review. 2001. Vol. 64. No. P. 1-10

19. Romeo G. The Conceptualization of Constitutional Supremacy: Global Discourse and Legal Tradition. German Law Journal. 2020. Vol .21. P. 904–923

20. Andreescu M., Puran A. Principle of the supremacy of the constitution. Some legal consequences. Jurnalul de Drept si Stiinte Administrative. 2018. № 1. P. 19-39

21. Конституція України від 28.06.1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141

22. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 31. Ст. 545

23. Сподарик М. Б. Окрема думка судді суду загальної та конституційної юрисдикції: порівняльно-правове дослідження. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 1. С. 54-57

24. Celotto A. Italy and Its Constitutional Court. In: Ballin, E.H., Schyff, G., Stremler, M. (Eds.). European Yearbook of Constitutional Law 2019. Judicial Power: Safeguards and Limits in a Democratic Society, 2020. P. 67-96

25. Круподеря Д. О. Гарантії правового захисту суддів в Україні: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право». Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. Харків, 2023. 240 с

26. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20.12.2017 р. № 2-р/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17#Text

27. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27.10.1999 р. № 9-рп/1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99#Text

28. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним подан-

ням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про Рахункову палату Верховної Ради України» (справа про Рахункову палату) від 23.12.1997 р. № 7-зп/1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-97#Text

29. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11.07.2001 р. № 3-в/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text

30. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мельника М.І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na02d710-17#Text

31. Ткаля О. В. Загально-правові принципи правових імунітетів. Форум права. 2013. № 1. С. 1024-1030

32. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30.05.2001 р. № 7-рп/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01#Text

33. Constitutional Court of Kosova. (2011). Case KO 98/11; 30.09.2011. CODICES: KOS-2014-2-005. URL: http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm

34. Seibert-Fohr A. Judicial Independence in Germany. In: Seibert-Foht, A. (Ed.). Judicial Independence in Transition. Berlin, Heidelberg: Springer, 2012. P. 447-519

35. Venice Commission. On proposals amending the Draft Law on the amendments to the Constitution to strengthen the independence of Judges of Ukraine. CDL-AD(2013)034. Opinion. Strasbourg: Council of Europe, 2013. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2013)034

36. European Court of Human Rights. (2023). Case 21181/19, 51751/20 Tuleya v. Poland; 06.10.2023. Judgment. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-225672%22]}

37. European Court of Human Rights. (2015). Case 5682/06 Sergey Zubarev v. Russia; 05.02.2015, Judgment. URL: file:///C:/Users/Asus/Downloads/001-150785.pdf

38. Magna Carta of Judges, 17.11.2010. URL: https://rm.coe.int/16807482c6

39. Коментар до Кодексу суддівської етики: затверджено рішенням Ради суддів України від 04 лютого 2016 року № 1. URL: https://rsu.court.gov.ua/userfiles/Komentar%20do%20kodeksy%20syddivska%20etuka(1).pdf

Demchenko S.O.
e-mail: 1303sad@gmail.com

FEATURES OF THE CONSTITUTIONAL REGULATION OF JUDICIAL INDEMNITY IN UKRAINE

The article examines the peculiarities of the constitutional regulation of judges' indemnity in Ukraine. It has been proven that it has a constitutional legal nature, and its foundations are fixed at the level of the Basic Law of Ukraine in accordance with the concepts of independence of the judiciary and the inviolability of judges. It was determined that one of the key approaches in the comprehensive understanding of the essence of judicial indemnity is the clarification of its features from the perspective of the analysis of the constitutional model of such indemnity, which consists of a set of constitutional norms, the connections between them, as well as the interpretations of these norms by the body of the constitutional judiciary and the ECHR. It has been found that it is one of the key elements of the constitutional status of professional judges in Ukraine, regardless of instance and specializa-

tion; derives from the principle of independence of judges and aims to protect judges from any form of intimidation, obstruction, harassment or improper interference in the performance of their professional functions; it acts as an integral element of the constitutional regulation of the judicial status, one of the system of guarantees for ensuring the independence of the judge; it is characterized by the presence of a special subject; indemnity is systematically related to the legal responsibility of judges, namely, it provides for exceptions to its application; the conditions, methods, and forms of applying the judge's indemnity must be fixed exclusively in the law; it has a clearly expressed functional character - it is related to the professional activity of a judge and operates within clearly defined time frames - within the framework of the judicial process, and not outside it; the indemnity is lifelong, that is, it is unlimited in time; it does not have an absolute character; exclusion from the sphere of legal responsibility refers to clearly defined actions of the judge. It has been found that by providing appropriate frameworks for judicial indemnity and applying them proportionately, the judiciary demonstrates and confirms its independence and accountability. The limits of a judge's indemnity are subject to the discretion of the state authority, which decides on the essence, direction and scope of this indemnity, its relationship with other elements of the judge's immunity (judge's procedural immunity). At the same time, they cannot be too broad and such as to raise doubts about the purposeful direction of the functioning of judges' indemnity, must not distort or distort its legal nature and cause impunity for judges for committed offenses. At the same time, in the course of law enforcement, the limits of a judge's indemnity must be assessed in each specific case, where the legal purpose of the indemnity, its target orientation, the justification of the indemnity to ensure the independence and impartiality of judges, the weighing of the indemnity against public interests, as well as the systematic interpretation of the relevant constitutional norms are subject to consideration. regulate the basic principles of judges' indemnity. An unjustified narrowing of the judicial indemnity may negatively affect the independence of the court and the judiciary.

Key words: judge, indemnity, immunity, court independence, legal responsibility, court decisions, Constitution of Ukraine, status of judge, constitutional regulation.

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СТАТУСУ ЕТИЧНОЇ РАДИ ТА НЕЗАЛЕЖНОЇ КОМІСІЇ ОЦІНЮВАННЯ МОЛДОВИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

МІЦЬ Анастасія Миколаївна - аспірантка 2 курсу кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0007-3736-9150
УДК [342.5:[174:35.082.4]](477+478)
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.2

У статті висвітлено питання правових засад функціонування Етичної Ради, яка була утворена з метою встановлення відповідності кандидатів на посаду членів ВРП критерію професійної етики та доброчесності. Розглянуто особливості її правового статусу відносно системи органів державної влади і значення її рішень. Окрім цього, стаття містить аналіз методологічних основ діяльності Етичної Ради, а саме практичну сутність показників доброчесності, якими члени Етичної Ради керуються під час ухвалення рішень. Проаналізовано нормативні положення роботи Незалежної Комісії Оцінювання Молдови, яка за своєю суттю є схожим органом із Етичною Радою, адже так само створювалась задля забезпечення оцінки доброчесності кандидатів на посаду у Вищу Ради Магістратури. У статті розглянуто відмінності між нормативними підходами до визначення повноважень Етичної Ради та Незалежної Комісії Оцінювання, окремо досліджено практику Незалежної Комісії Оцінювання із подальшим зіставленням молдавського досвіду із українським.

Ключові слова: Етична Рада, Comisia Pre-Vetting, Вища Рада Правосуддя, доброчесність, правосуддя.

Постановка проблеми

Реформа системи органів правосуддя в Україні перебуває на етапі постійного перебігу. Одним з визначальних її етапів стало формування Етичної Ради, створеної з метою зовнішньої оцінки на відповідність показникам доброчесності кандидатів на посаду члена Вищої Ради Правосуддя (далі – ВРП). Запровадження нового інституту, який впливає на формування складу конституційного органу, створило принципово нові підходи щодо добору членів ВРП. Хоча поняття доброчесності не є новим, започаткована Етичною Радою (далі – Рада) практика містить дещо нові функціональні погляди на загальні та звичні моральні якості, які цікаво дослідити з точку зору методики їхнього прикладного застосування. Окрім цього, інтерес складає запровадження схожого органу у Молдові – Comisia Pre-Vetting (далі – Комісія), який мав на меті аналогічні функції щодо оцінки етичної та фінансової доброчесності.

Стан дослідження проблеми

Слід зазначити, що попри істотне значення діяльності Етичної Ради, у вітчизняній науці все ще не приділено достатньо уваги теоретичному і практичному аналізу правових засад її функціонування. Так, здебільшого вчені зупинялись на досліджені правових ознак та характеристик доброчесності як конституційній та сутнісній складовій вимог щодо зайняття посади судді. Такі доктринальні напрацювання зробили істотне підґрунття для цієї наукової розвідки, дозволяючи прослідкувати певну видозміну підходів до поняття доброчесності, її структурному значенню для потенційного прикладного застосування. Етична рада, у свою чергу, дотримується власної методології, що дозволяє нам говорити про нові шляхи розуміння доброчесності.

Мета і завдання дослідження: визначити функціональні особливості правового статусу Ради, окреслити ключові ознаки її діяльності із подальшим порівнянням з практикою молдавської Комісії.

Наукова новизна дослідження полягає у вивченні практичної значущості рішень Ради, окресленні особливостей методики оцінки, яку застосовує Рада у своїй роботі, визначенні статусу Комісії відносно національної системи органів державної влади, порівнянні двох схожих за своєю сутністю органів, які, незважаючи на однакові цілі по формуванню конституційного органу систему правосуддя, застосовували різні нормативні підходи по оцінці доброчесності.

Виклад основного матеріалу

Українська система правосуддя перебуває на етапі постійного реформування, обумовленого безперервними соціальними трансформаціями. Євроінтеграційний шлях України сприяє запровадженню нових ціннісних підходів до правового забезпечення функціонування органів судової влади. Йдеться про створення нових для системи правосуддя органів, одним з яких є Етична рада (далі – Рада), покликана забезпечити добір першого складу Вищої Ради Правосуддя (далі - ВРП) на дотримання членів ВРП критеріям доброчесності.

Відповідно до встановлених у законодавстві положень, перший склад Ради різниться від наступних: передбачається участь осіб, які запропоновані міжнародними та іноземними організаціями, саме такий підхід було запроваджено для обрання першого складу з метою уникнення внутрішнього впливу на порядок формування. Голоси членів, обраних іноземними та міжнародними організаціями, є вирішальними при прийнятті рішень, що допомагає запобігти потенційному конфлікту інтересів та створює більш відповідні умови для реалізації неупередженого прийняття рішень Ради.

Це питання вже ставало підставою для сумнівів у правомірності існування такого органу, зважаючи на чимало аспектів, зокрема, загрозу суверенітету, про що висловлювалась Венеційська комісія у відповідь на звернення Конституційного Суду України, зазначаючи, що наявність переважаючих голосів у членів від міжнародних та іноземних організацій є інструментом підвищення довіри до процесу та його легітимізації, а ці члени, у свою чергу, діють від свого імені, а не від імені організацій, що і слугує чинником забезпечення зовнішньої неупередженості [1]. Висновки Ради уособлюються у **рішеннях** про відповідність або невідповідність кандидата, яка обґрунтовується Радою, зважаючи на подані кандидатом документи та їхню оцінку, здійснену членами Ради відповідно до Методології оцінювання відповідності кандидата на зайняття посади члена Вищої ради правосуддя та членів Вищої ради правосуддя критерію професійної етики та доброчесності Етичної ради, прийнятій Радою 09 грудня 2021 року [2]. Необхідність відповідної мотивації своїх рішень з боку Ради слугує гарантією її об'єктивності та визначеності. Хоча в рішеннях, які встановлюють відповідність певного кандидата критеріям професійної етики та доброчесності, Рада не завжди деталізує, чому саме вона так вважає і що обумовило прийняття такого рішення, як, наприклад, у Рішенні №6 від 20 січня 2023року[3]. Натомість, у Рішенні №9 від 20 січня 2023 року досить конкретизовано обґрунтувала відповідність кандидата, зважаючи на наявність у нього дисциплінарних стягнень по місцю попередньої роботи, окресливши їх як такі, що були обумовлені виконанням організаційних функцій [4].

Український досвід запровадження спеціального органу по перевірці доброчесності кандидатів в органи суддівського врядування не є винятковим, схожий шлях формування Вищої ради магістратури було застосовано у Молдові. Комісія (Independent Evaluation Comission) у Молдові та Етична рада в Україні мають однакові особливості формування, предмет діяльності та завдання, але, попри це, в роботі органів можна прослідкувати певні відмінності.

Безпосередня оцінка морально-етичних якостей Радою здійснюється згідно із визначеними показниками, які не прив'язані до конкретних аспектів професійної діяльності, а є універсальними і такими, що до-

зволяють застосувати їх контекстуально та індивідуально. Так, Рада керується у своїй діяльності методологією, яка ґрунтується на ціннісно-понятійних принципах: у документі містяться показники (незалежність, чесність, неупередженість, непідкупність, сумлінність, дотримання етичних норм та бездоганна поведінка в професійній діяльності та особистому житті, а також відсутність сумнівів щодо законності джерел походження майна, відповідності рівня життя кандидата (діючого члена ВРП) або членів його сім'ї) [2], окреслюється значення їхнього змісту, яке в подальшому Рада тлумачить у конкретно-індивідуальному порядку у своїх рішеннях. Рада не обмежує себе в інформації, яка піддається оцінці і заздалегідь не визначає імперативний перелік необхідних даних для прийняття рішення. Відповідно до Регламенту Ради, орган вивчає, у тому числі, конфіденційну інформацію, яка містить персональні дані, отриману від найрізноманітніших джерел (органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації тощо). До Ради не встановлено якихось особливих вимог щодо допустимості доказів, що було підтверджено в практиці Верховного Суду, зокрема у Постанові 990/99/22 від 16.02.2023, де Позивач волів оскаржити рішення Ради, мотивуючи це використанням з боку Ради інформації, а саме: аудіозапису, розміщеного в Інтернеті, без зазначення відомостей про походження цієї інформації. Проте, такі аргументи були відхилені, зважаючи на те, що сам Позивач у ході співбесіди підтверджував, що дійсно брав участь у розмовах, які були представлені в аудіозаписі, до того ж, саме зміст розмови став основою прийнятного рішення Радою [5]. Можемо тільки міркувати про те, яким були б висновки суду у випадку, якщо, скажімо, Позивач був би обмежений у поданні до Ради інформації або якщо Рада відмовилась б розглядати чи брати до уваги його доводи, не даючи кандидату реалізувати своє право бути заслуханим. Однак, з огляду на відсутність процесуальних обмежень щодо надання інформації Раді з боку кандидатів, не може бути сумнівів стосовно повноти інформації у Ради щодо прийнятого рішення. Аналізуючи практику Ради, можемо констатувати, що задекларовані показники є:

1) Суб'єктивними, адже попри можливість оскарження рішення Ради у Верховному Суді, реалії сьогодення національного адміністративного судочинства не передбачають перегляду чи скасування рішень Ради, що буде розглянуто детальніше далі. Відтак, зміст показників є таким, що тлумачиться членами Ради суб'єктивно, хоча і є нормативно закріпленим у Методології. На цю користь можна навести наявність Окремих думок у членів Ради відносно прийняття рішень, що вказує на те, що все ж таки змістовно показники доброчесності не є суспільно універсальними, а сприйняття доброчесності може залежати від індивідуального підходу. Так, у рішенні Рада дійшла висновку, що формальна участь батька кандидатки у вченій раді на захисті її дисертації не була порушенням показнику [6, с.2-3], водночас одна з членів Ради висловила своє альтернативне бачення цієї ситуації, зазначивши, що все ж таки розцінила б це невідповідністю показника[7, с.2-4];

2) Прикладними, так як різні показники інтерпретуються Рада залежно від біографічних відомостей та професійних особливостей оцінюваних осіб. Так, у рішенні № 57 від 23.10.2023, Рада встановила невідповідність показника неупередженості, виявивши, що, будучи в ролі опонента по захисту дисертації, кандидат не звернув увагу на плагіат у науковій роботі, відтак, на думку Ради, був упередженим щодо результатів захисту дисертації [8, с.8]. Найбільш поширеною інтерпретацією невідповідності показника неупередженості є легковажне ставлення до наявності конфлікту інтересів (у питанні підготовки наукового висновку [9], у прийнятті рішень у професійній сфері тощо).

Одним з найбільш широко розтлумачених показників можна вважати дотримання етичних норм та демонстрацію бездоганної поведінки в професійній діяльності та особистому житті, адже тут Рада зауважувала на найрізноманітніші речі: неприпинену реєстрацію фізичної особи-підприємця в особи, яка набула статусу судді, перебування особи під дією двох присяг [10, с. 2-7], наявність фіктивного шлюбу [11, с.6], відсутність

стриманності у питаннях вираження думок [12]. У цілому, практика Ради щодо оцінки межі свободи висловлення думок для суддів є доволі одноманітною та сталою: суддя та майбутній член ВРП має бути стриманим та обмежувати себе у висловлюваннях у професійній сфері. Наприклад, показник сумлінності класично розглядається в розрізі професійної поведінки особи, проте не є однозначним. Так, наявність дисциплінарних порушень в одному випадку не була розцінена як несумлінна поведінка, зважаючи на те, що порушення стосувались виконання організаційних повноважень, але в іншому випадку, Рада дійшла протилежного висновку, коли дисциплінарні порушення стосувались функціональних обов'язків особи [13]. Порушення правил сумісності видів діяльності, порушення правил академічної доброчесності [14, с.6-13], непроходження атестації [15, с.2-6], також розглядалось Радою у вимірі показника сумлінності.

3) конкретно-індивідуальними, тому що стосуються висновку Ради виняткова щодо його участі в конкурсі на зайняття посади у ВРП і не поширюються на кандидата особистісно. Однак ця теза може бути оцінена критично: наприклад, Д. Лученко зазначав, що критерії, які застосовує Рада під час здійснення своїх повноважень, мають істотне значення не тільки для висновку про те, чи може особа обіймати посаду у ВРП. Йдеться про відповідні наслідки прийнятих рішень для подальшого професійного шляху кандидата, як-от констатація порушення правил академічної доброчесності, несумлінне ставлення до посадових обов'язків, допущення помилок у декларуванні, які позаяк характеризують особистість кандидата [16, с. 63]. Втім, правових підстав для сторонньої реалізації та застосування рішень Ради не існує, що дозволяє говорити про це тільки у теоретичній площині.

Більше того, дискусійним є питання щодо значущості оцінки доброчесності: чи слугує позитивний висновок Ради гарантією майбутнього дотримання морально-етичної поведінки особою? Так, в Окремій думці на рішення Ради № 71 зазначалося, що Рада мала б перевірити дії кандидата у визначених ситуаціях, так як у майбутньому, він, як член ВРП, має оцінювати дії суддів у подібних ситуаціях [17]. Тобто оцінка доброчесності, хоча і ґрунтується на біографічних відомостях, має на меті, зокрема, подальше дотримання особою передбачених показників доброчесності.

4) ціннісними, так як попри їхню нормативну визначеність та врегульованість, йдеться передусім про їхню моральну складову та певні соціальні очікування щодо особистісних рис членів ВРП та їх внутрішніх якостей. Створення Ради та реформа ВРП стала наслідком тривалої недовіри до органів судової влади, зокрема кризи ВРП. Такий ретельний акцент Ради саме на майнових питаннях пояснюється наявністю суспільного інтересу по забезпеченню довіри до органів публічної влади, зокрема, гарантуванню функціонування верховенства права. Наприклад, у рішенні № 21 від 16.03.2023 Рада аналізувала обставини кримінального провадження з точки зору не стільки винуватості особи, скільки саме поведінки та дотримання етичних стандартів, які і формують довіру суспільства до такої особи [18, с.5]. Безперечно, саме аналіз статків кандидатів на членство у ВРП став ледь не ключовим у роботі Ради, який, хоча й ґрунтується здебільшого на приписах законодавства, зокрема, процедурі декларування, у першу чергу, слугує моральною характеристикою людини. Як зазначалось у рішенні ЄСПЛ «Джоджай проти Албанії», «…оцінювання статків має певні особливості на відміну від звичайних дисциплінарних розслідувань, які потребують надання державі-відповідачу більшої гнучкості в застосуванні встановлених законом обмежень, сумісних із метою відновлення та зміцнення довіри суспільства до системи правосуддя та забезпечення високого рівня доброчесності, якого очікують від представників судової системи» [19, с.86]. Власне, практика Ради ілюструє, обумовлене соціальними реаліями, ціннісно-нормативне поєднання варіативних підходів до майнової доброчесності. Чимало показників оцінки морально-етичних якостей пов'язані саме із перевіркою доходів та майнових аспектів біографії кандидатів: чесність, непідкупність, сумлінність (в аспекті правильності заповнення декла-

рацій), відсутність сумнівів щодо законності джерел походження майна, відповідності рівня життя кандидата (діючого члена ВРП) або членів його сім'ї задекларованим доходам, відповідності способу життя кандидата (діючого члена ВРП) його статусу, відповідність вимогам фінансового контролю тощо. Одночасно для Ради немає значення, чи був кандидат суб'єктом декларування та чи поширювались на нього раніше вимоги антикорупційного законодавства[20, с.6]: позитивна оцінка може бути надана тільки особі, яка здатна переконливо обґрунтувати відповідність та співвідношення доходів і витрат.

Натомість, підхід Молдови відносно морально-етичної оцінки можна було б окреслити як формалізований та більш нормативно визначений, адже розглядає морально-етичні якості виняткова в межах двох напрямків: фінансової доброчесності та етичної доброчесності. Під останньою законодавець передбачає: 1) відсутність серйозних порушень правил етики та професійної поведінки суддів або іншої професії, не вчинення протиправних дій або бездіяльності, які були б незрозумілими з точки зору юриста та неупередженого спостерігача. Окремо зазначається, що у випадку відсутності визначених етичних правил для певної професії, минула професійна поведінка кандидата має бути проаналізована на наявність сумнівів у дотриманні етичних стандартів, передбачених для суддів і прокурорів. 2) відсутність обґрунтованих підозр щодо вчинення кандидатом корупційних дій, дій, пов'язаних з корупцією, або корупційних дій, у розумінні Закону Молдови про доброчесність №. 82/2017; 3) відсутність порушень правового порядку декларування особистих активів; відсутність фактів вчинення дій у наявному конфлікті інтересів та правил несумісності діяльності, передбаченої законодавством [21].

Під фінансовою доброчесністю розуміється дотримання кандидатом законодавства у частині декларування майна; узгодженість між набутими статками та задекларованими доходами; виконання вимог податкового законодавства в частині сплати податків. Окремо Комісією перевіряється способи набуття майна та активів, джерела доходів, наявність кредитів, позик, лізингу, договорів дарування та інших майнових угод за участю кандидата; інші важливі аспекти для з'ясування походження та обґрунтування статків кандидата. Комісія має практику по оцінці доброчесності, яка ґрунтується на ретельному перегляді декларацій, майнового становища, статків та витрат відповідно до національного законодавства Молдови [22].

Що стосується розгляду відповідності критеріям етичної доброчесності, здебільшого Комісія звертається до аналізу вже встановленого іншими органом факту, аналізуючи його самостійно, як, наприклад, у рішенні № 22 від 27.01.2023, де Комісія прийняла рішення про невідповідність кандидата критеріям доброчесності, проаналізувавши його попередні дисциплінарні стягнення [23, с.15-19]. Тобто, відповідно до нормативних положень молдавського законодавства, під відсутністю серйозних порушень правил етики, мається на увазі формальна відсутність дисциплінарних правопорушень щодо етичної та професійної поведінки суддів, що істотно звужує обсяг інформації, яка піддається дослідженню з боку Комісії. Разом із тим, кандидат, що піддається оцінці, має певні гарантії вичерпності використаної інформації, відтак, легітимні очікування щодо процедури оцінювання.

Натомість Рада у своїй діяльності обрала інший шлях, а саме Рада вдається до аналізу професійного досвіду та різних аспектів особистого життя кандидатів, обґрунтовуючи відповідність чи невідповідність осіб високим моральним якостям. Орган діє відповідно до окреслених нормативно орієнтирів, які є ширшими за просту оцінку майнового та професійного питання кандидата, адже стосується більш суб'єктивних та індивідуальних рис поведінки осіб, які можна проаналізувати тільки комплексно та контекстуально. Порядок оцінки доброчесності, запропонований Молдовою, є нормативно визначеним, що надає йому формальних рис, ототожнюючи доброчесність із фактичною відповідністю нормам закону, а не особистісними ціннісними якостями. Структура рішень складається з викладення фактів, норм права та аргументації, де Комісія висловлюється щодо кваліфікації поведінки

особи на підставі викладених про неї фактів. Більшість фактів, що піддаються оцінці дійсно пов'язана із матеріальним становищем особи, а саме: встановленню походження доходів і співрозмірності витрат, належним виконанням обов'язків по декларуванню, сплаті податків. Що стосується оцінки саме професійних якостей кандидатів, прослідковується прискіпливість Комісії щодо порушень конфлікту інтересів: наприклад, у Рішенні №4 від 09.12.20222, Комісія звернула увагу на випадок участі судді у розгляді справи, де стороною по справі виступав її близький друг, що беззаперечно було розглянуто Комісією як порушення принципу неупередженості, зважаючи на зміст Бангалорських принципів, вимог національного процесуального законодавства, етичних стандартів поведінки судді, закріплених у Кодексі етики суддів тощо [23, с. 17-22]. Також детально вимоги щодо запобігання конфлікту інтересів було описано у висновках, викладених в Рішенні №17 від 18.01.2023, де Комісією було констатовано порушення принципу неупередженості, зважаючи на винесення суддею рішення по справі, яка стосувалась його колишнього захисника у кримінальному провадженні [24, с.5]. Слід зазначити, що спільною рисою Рада та Комісії лишається практика невтручання органів в зміст судових рішень, винесених суддями. Скажімо, в рішенні Рада зазначено, що винесення рішень відбувалось в умовах конфлікту інтересів, не вдаючись до змістовної частини, як і у випадку із Комісією: текст судового рішення не має значення для оцінки доброчесності, важливим є тільки те, чи здійснювалось правосуддя відповідно до задекларованих засад незалежності та неупередженості суду.

Окрему увагу Комісія присвятила межам прояву упередженості в контексті суддівського врядування, вкотре підкресливши, що суддя не має жодним чином впливати на незалежність суддівського врядування як інституційного явища, підриваючи сутність засад правосуддя. Йшлося про головуючу участь судді у Загальних Зборах, яка за своєю суттю мала визначний характер змісту події, нівелювавши таким чином можливість інших учасників висловитись щодо їхнього погляду на порядок денний згаданої події [25, с. 9-13].

Схожий до українського підхід було застосовано щодо оцінки питання межі свободи слова: у рішенні № 21 від 24.01.2033, у якому доволі ретельно Комісією було розглянуто обставини щодо висловлювань і дій кандидата відносно представника правоохоронних органів. Кандидат вдався до особистісної оцінки його діяльності, яку оголосив публічно, звинувачуючи його в упередженості та зацікавленості в результаті справи. Безперечно, на думку Комісії, це не може свідчити про належну етичну обачність кандидата як судді, так як ілюструє його інституційну неповагу та відсутність стриманості [26, с.15-21].

Інституційно молдавська Комісія з оцінювання дуже схожа на Раду, водночас вищевказані відмінності виявились не єдиними. Окрему увагу слід приділити вирішальності висновків Ради, передбачених ЗУ «Про Вищу Раду Правосуддя», які полягають у тому, що якщо кількісно не вистачає кандидатів, які отримали позитивний висновок Ради для того, щоб сформувати ВРП, оголошується новий конкурс, який передбачає подальшу оцінку кандидатів Радою, тобто, законодавець окреслив висновок Ради як остаточний та неминучий [27].

Вище окреслені функціональні ознаки гарантують нормативну самостійність та ефективність Ради. Проте, виникає питання, пов'язане із можливістю оскарження рішення Ради. Мною не дарма було згадано, що рішення Ради є обов'язковими і остаточними. Проте, передбачена практика оскарження рішень Ради виглядає досить одноманітно, починаючи від її причин, закінчуючи кінцевим результатом.

Так, Верховний Суд, у свою чергу, висловив досить послідовну вищезгаданим ознакам позицію, яка полягає в уникненні зайвої оцінки діяльності Ради, наголошуючи на її самостійності. Наприклад, у Постанові ВС від 08 грудня 2022 року № 990/127/22 ВС наголосив, що юрисдикція національних судів не може поширюватись на оскарження дії Ради, які полягають в оцінці кандидатів у члени ВРП, на відміну від оцінки Ради вже діючих членів ВРП[28]. Власне, у Постанові

від 20 липня 2023 року №990/34/23 зазначається, що висновки Ради самі по собі не мають наслідків у вигляді обрання особи на відповідну посаду, а є лише однією з умов для подальшого розгляду цієї кандидатури, відповідно не може бути самостійним предметом судового розгляду[29], що вказує на своєрідність рішень Ради та унікальну правову природу, обумовлену самостійними правовідносинами, що не входять до адміністративно-правового регулювання. ВС розвиває аргументацію своїх рішень у формулюванні місця Ради в системі органів державної влади, зазначаючи, що Рада має владно-управлінські функції щодо формування ВРП як органу суддівського врядування [30]. У свою чергу, для члена ВРП вказана діяльність полягатиме в проходженні публічної служби. Відповідно, Рада фактично санкціонує можливість певної особи реалізувати владні повноваження в системі ВРП. Одним з аргументів contra щодо можливості оскарження рішень Ради є конкретно-індивідуальний характер рішень Ради: висновок Ради стосується його застосування тільки в межах певного конкурсу на зайняття посади у ВРП і не може стосуватись персоніфіковано кандидата, зачіпаючи його репутацію в цілому, хоча це питання, як уже розглядалось вище, є дещо дискусійним.

Норма закону щодо можливості оскарження рішення Ради тільки шляхом звернення у Верховний Суд стала предметом конституційної скарги, а саме, на думку заявника, таке положення є невиправданим та обтяжливим, що порушує ст. 55 Конституції України [31]. Дійсно, рішення Ради можуть бути оскаржені тільки шляхом звернення у Верховний Суд, як уже вище зазначалось. До того ж, як неодноразово згадувалось в окремих думках суддів ВС, закон не передбачає чіткого порядку набуття статусу члена ВРП. Легітимна мета у створенні особливості юрисдикційних умов по оскарженню рішення Ради, у цьому випадку, полягає в забезпеченні стабільності конституційного ладу, а саме правової сталості органів судової влади, які забезпечують процес добору членів ВРП. Водночас, зворотньою гарантією слугує відповідність діяльності Ради встановленим конституційним принципам та правовій визначеності в цілому. Виникає питання: а чи можливо передбачити справедливий перегляд рішень Ради поза межами адміністративного судового контролю? Зважаючи на вище окреслену практику, національний суд самоусунувся від власної оцінки висновків, висловлених Радою, тим самим, позбавивши кандидатів на членство у ВРП фактичного права на перегляд рішень Ради. З іншого боку, складно уявити сторонній перегляд заключень Ради, які ґрунтуються на власній ціннісній методології, адже таким чином, її процесуальна самостійність може, нівелюватись: йдеться про власну методику визначення показників доброчесності, яка може не поширюватись на підходи до розуміння оцінки доброчесності іншим органом державної влади. Однакове методологічне застосування оцінки доброчесності слугує гарантією запобігання свавілля та упередженості з боку уповноважених на це суб'єктів.

У випадку із Молдовою, усе ж таки оскарження рішень Комісії в суді не були марними: Верховний Суд Молдови дійшов висновку, що Комісія в ході процедури оцінки допустилась помилок, а саме: недостатньо дослідила інформацію щодо кандидата. Говорячи про правові підстави для прийняття такого рішення, слід звернути увагу на те, що на законодавчому рівні доволі чітко було встановлено, на рахунок чого саме перевіряються кандидати та зазначено, що Комісія може брати до уваги будь-яку інформацію. Проте, на думку Суду, Комісія порушила свої ж правила, які полягали в необхідності здійснити розрахунок незадекларованих активів згідно із відповідною Методикою, положення якої не були дотримані. Окремо Суд звернув увагу на те, що строки, встановлені Комісією для подання пояснень та додаткової інформації від кандидата, були недостатніми, що унеможливило реалізацію об'єктивного та всебічного розгляду справи з боку Комісії. Хоча Суд дещо втрутився і в змістовну оцінку доказової бази, зазначивши, що подана кандидатом інформація із відомостями про його особисті заощадження мала б бути прийнята до уваги Комісією, яка, у свою чергу, не зазначила підстави для відхилення наданої кандидатом інформації.

У цілому Суд розглядає право на оскарження рішення Комісії як адміністративного акту, який може порушувати права і, як наслідок, слід передбачати гарантії ефективного захисту від потенційно неправомірного рішення. Таким чином, ВС Молдови фактично визнав Комісію органом публічного права, який має здійснювати свою діяльність у чіткій відповідності до Закону. На думку молдавського суду, Комісія мала б бути більш обачною, нормативно та процесуально підзвітною та інтегрованою у структуру національних органів державної влади.

Поза тим, у звіті міжнародної організації щодо діяльності Комісії зазначалось, що мала місце ситуація, за якої кандидату було відмовлено в заслуховуванні в усній формі. Згодом Комісія надала письмове обґрунтування такої відмови разом із остаточним рішенням, проте не оприлюднила. На думку дослідників, потенційно це може створити загрозу порушення права бути вислуханим з боку кандидата, адже від самого початку кандидат не мав процесуально оформленого обґрунтування з боку Комісії [32, с.29].

Загалом, питання обсягу застосування інформації Комісією висвітлювалось у науково-практичних висновках фахівців, де вони звертали увагу на потенційні ризики для забезпечення неупередженої оцінки Комісією всіх кандидатів. Йдеться про дослідження інформації членами Комісії, обсяг і зміст якого може різнитись залежно від особливостей з'ясування обставин щодо кандидатів [33, с.18]. Прикметно, що ані Рада, ані Комісія не мають обов'язку по наданню оцінки кожному проаналізованому документу, поясненню чи почутій інформації, які стосуються кандидата. Особливо це можна прослідкувати на прикладі практики Ради, рішення про відповідність або невідповідність котрої ґрунтуються на самостійно досліджених доказах, які Рада вирішила взяти до уваги. Що стосується рішень про відповідність кандидатів, то, як уже зазначалось, здебільшого вони не містять переліку тих підстав, згідно із якими відповідне рішення було прийнято. Невичерпність інформації, яка може піддаватись дослідженню з боку Ради та Комісії, слугує водночас гарантії забезпечення можливості з боку кандидата надати інформацію на свій захист, а з іншого боку, надає органу правомочність всебічно та необмежено розглянути будь-які відомості та зробити об'єктивну морально-етичну характеристику кандидата.

Методика доказування Ради є також доволі цікавим питанням, адже стосується безпосередньо чинників ухвалювання рішень. Як зазначав Д. Вовк, Раді слід було б напрацювати критерії істотності порушення професійної етики і доброчесності [34], які б створювали загальне розуміння про мотивацію заключень Ради. Узагальнено можна сказати, що орган вдається до комплексної оцінки документальних відомостей та особистих усних і письмових пояснень кандидата. Так, скажімо, у рішенні № 11 від 19.06.2024, Рада надала оцінку ставленню кандидата до власних вчинків із відповідним відсиланням на норми законодавства та уявлення про етичну поведінку судді в суспільстві [35, с.3-5]. До такого підходу прибігає Рада у більшості рішень, підкріплюючи свою аргументацію нормами Закону, роз'ясненнями НАЗК, уявленнями про мораль. Наприклад, у вже згаданому рішенні Ради щодо міркувань про укладання фіктивного шлюбу, мотивація порушення показнику доброчесності обґрунтовується у відповідності до загальновизнаних правил моральної поведінки та того факту, що в певних країнах така поведінка може розцінюватись як злочин [11, с.7]. Складно сказати, чи є позиція та аргументи Ради всеціло об'єктивними та реалістичними, якщо дивитись на описані обставини позаконтекстуально: чи доречним є з боку Ради надавання власної відстороненої оцінки приватному життю, яка, до того ж, полягає в порівнянні поведінки кандидата із нормативним порядком та традиціями інших країн. Хоча, безперечно, оцінка доброчесності передбачає підвищений ступінь втручання в різні сфери життєдіяльності кандидатів на посаду у ВРП, зважаючи на статус та функції цього органу, тому йдеться не стільки про нехтування підходу Ради, скільки про загальні міркування щодо меж потенційного втручання суб'єкта оцінки.

Порівнюючи судову практику України щодо оскарження дій Ради, можемо кон-

статувати, що попри схожі структурні та функціональні підходи до формування Ради та Комісії, фактичний статус органу на національному рівні істотно різниться. Як уже було згадано, ВС неодноразово наголосив на винятковості Ради з-поміж інших органів державної влади, рішення якої не можуть піддаватись перегляду, зважаючи на сутність Ради. Втім, варто зазначити, що Рада та Комісія мають диференційоване нормативне окреслення своїх повноважень, що, ймовірно, відіграло свою роль у результаті таких альтернативних підходів до судового перегляду двох країн. Йдеться про значення цього, з одного боку, імперативного правового регулювання, обраного Молдовою, яке через свій формалізм створило підстави для дієвого оскарження з боку кандидата висновків Комісії, та, з іншого боку, геть іншого обтічного підходу Ради, закладеного на дискреційному тлумаченні визначених моральних цінностей.

Висновки

Отже, створення Ради стало початком запровадження принципово нової практики формування ВРП. Особливості функціонування Ради дозволяють говорити нам про її інституційну самостійність у процесі виконання своїх повноважень, а саме оцінки доброчесності кандидатів на членство у ВРП. Методологія Ради складається з визначених морально-етичних показників, які застосовуються членами Ради залежно від біографічних та професійних особливостей життєдіяльності кандидатів. Натомість, Комісія по оцінці доброчесності в Молдові є органом із нормативно визначеними межами інформації, яка піддається дослідженню. З огляду на це, практика оцінки доброчесності Ради є багатошаровою та багатоаспектною, так як Рада не мала заздалегідь встановлених запобіжників щодо здійснення своїх функціональних обов'язків. На відміну від молдовської Комісії, рішення Ради фактично не були переглянуті національними судами через свою специфічну правову природу. З огляду на вищевказане видається, що схожа ідея щодо запровадження оцінки доброчесності членів ВРП і однаковий підхід щодо формування складу органів не свідчить про інституційну рівність Ради та Комісії в межах системи органів державної влади на національному рівні. Методика безпосередньої оцінки доброчесності та обсяг повноважень органів є вирішальним у ході процедури встановлення відповідності чи невідповідності критеріям доброчесності.

Література

1. Joint Amicus Curiae Brief of the Venice Comission 24 October 2022. Opinion 1091/2022. URL: https://www.coe.int/en/web/kyiv/-/ukraine-joint-amicus-curiae-brief-on-certain-questions-related-to-the-election-and-discipline-of-the-members-of-the-high-council-of-justice-adopted-by (дата звернення: 19.10.2024)

2. Методологія оцінювання відповідності кандидата на зайняття посади члена Вищої ради правосуддя та членів Вищої ради правосуддя критерію професійної етики та доброчесності від 09.12.2021. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/methodology_EC.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

3. Рішення Етичної Ради № 6 від 20 січня 2023 року. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/er_6_20_01_23_Kandzuba.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

4. Рішення Етичної Ради № 9 від 20 січня 2023 року.URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/er_9_20_01_23_Dakovcki.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

5. Постанова Верховного Суду № 990/99/22 від 16 лютого 2023 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109390187 (дата звернення: 19.10.2024)

6. Рішення Етичної Ради № 24 від 16.03.2023 року. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/24_Muzyka.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

7. Окрема думка Голови Етичної ради Кишакевича Л. Ю. та членів Ради Сіверіна В. І., Трясуна Ю. Р. щодо рішення № 24 від 16 березня 2023 року про відповідність кандидата на посаду члена Вищої ради правосуддя Музики Лесі Анатоліїв-

ни критерію професійної етики та доброчесності для зайняття посади члена Вищої ради правосуддя. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/okrema_dumka_Muzyka.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

8. Рішення Етичної ради №57 від 23 жовтня 2023 року. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/57-%20%D0%9E%D0%B4%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B9.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

9. Рішення Етичної ради №27 від 30.06.2022. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/er_27_moskvych.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

10. Рішення Етичної Ради № 4 від 20.01.2023. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/er_4_20_01_23_Romanov.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

11. Рішення Етичної Ради № 11 від 01.11.2022. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/58.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

12. Рішення Етичної Ради № 15 від 23.06.2022. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/er_Goln_15.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

13. Рішення Етичної ради №9 від 20.01.2023 року. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/er_9_20_01_23_Dakovcki.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

14. Рішення Етичної Ради № 70 від 01.11.2022. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/70.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

15. Рішення Етичної Ради № 7 від 20.01.2023. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/er_7_20_01_23_Tadeev.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

16. Лученко Д. В. Щодо правових наслідків рішень Етичної Ради про відповідність або невідповідність кандидата на посаду члена Вищої Ради Правосуддя критеріям професійної етики та доброчесності для зайняття посади члена Вищої Ради Правосуддя. Гарантії та забезпечення прав людини в Україні: становлення, розвиток та перспективи - збірник тез доповідей та повідомлень за матеріалами круглого столу, присвяченого Міжнародному дню прав людини (м. Харків, 4 грудня 2022 р.) – Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2022. – 146 с. URL: http://195.34.206.236/bitstream/123456789/2561/1/%D0%9F%D0%BE%D1%80%D1%83%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%20%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85%20%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D1%86%D1%96%D0%B2%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%20%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE%20%D0%BE%D1%87%D0%B8%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%C2%BB.pdf#page=62 (дата звернення: 19.10.2024)

17. Окрема думка Голови Етичної ради Кишакевича Л.Ю. та членів Ради Сіверіна В.І., Трясуна Ю.Р. щодо рішення № 71 від 1 листопада 2022 року про відповідність кандидата на посаду члена Вищої ради правосуддя Винара Л.В. критеріям професійної етики та доброчесності для зайняття посади члена Вищої ради правосуддя. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/okrema_dumka_vynar%20(1).pdf (дата звернення: 19.10.2024)

18. Рішеня Етичної Ради № 21 від 16.03.2023. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/21_Kravchenko.pdf

19. Справа «Джоджай проти Албанії» № 15227/19 від 09.02.2021. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/dzhodzhay_against_albania.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

20. Рішення Етичної Ради № 32 від 28 квітня 2023 року. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/Radutnyi32.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

21. LAW No 26 of 10.03.2022 on measures related to the selection of candidates for the positions of members in the selfadministration bodies of judges and prosecutors.

URL: https://vetting.md/prevetting/wp-content/uploads/2023/10/Law-26-2022_amended-22.08.2023-.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

22. Decision of the Independent Evaluation Commission № 22 of 27.01.2023. URL: https://vetting.md/prevetting/wp-content/uploads/2023/02/Decision-RUSU.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

23. Decision of the Independent Evaluation Commission № 4 of 09.12.2022. URL: https://vetting.md/prevetting/wp-content/uploads/2023/01/Decision-BEJENARU-redacted.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

24. Decision of the Independent Evaluation Commission № 17 of 09.12.2022. URL: https://vetting.md/prevetting/wp-content/uploads/2023/02/Decision-SORBALO.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

25. Decision of the Independent Evaluation Commission № 6 of 09.12.2022. URL: https://vetting.md/wp-content/uploads/2023/01/Decision-BOSTAN-redacted.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

26. Decision No. 21 of 24 January 2023 on the candidacy of Alexei PANIS, candidate for the Superior Council of Magistracy. URL: https://vetting.md/prevetting/wp-content/uploads/2023/02/Decision-PANIS.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

27. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21.12.2016 № 1798-VIII: станом на 18 жовтня 2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text (дата звернення: 19.10.2024)

28. Постанова Верховного Суду № 990/127/22 від 08 грудня 2022 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108086913 (дата звернення: 19.10.2024)

29. Постанова Верховного Суду від 20 липня 2023 року № 990/34/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112370216 (дата звернення: 19.10.2024)

30. Постанова Верховного Суду від 11 квітня 2024 № 990/106/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118465128 (дата звернення: 19.10.2024)

31. Конституційна скарга № 18/392 від 13 грудня 2023 року. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/18_3922023.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

SUMMARY

The article covers the issues of the legal framework for the functioning of the Ethics Council (hereinafter - the EC), which was established with the aim of establishing whether candidates for the position of members of the HCJ meet the criteria of professional ethics and integrity. The author examines the peculiarities of its legal status in relation to the system of public authorities and the significance of its decisions. In addition, the article analyses the methodological foundations of the HCJ's activities, namely, the practical essence of the integrity indicators used by the HCJ members in their decision-making. The author analyses the regulatory provisions of the The Independent Evaluation Commission of Moldova, which is essentially a similar body to the EC, since it was also established to ensure the assessment of integrity of candidates for the position of the Superior Council of Magistrates. The article examines the differences between the regulatory approaches to defining the powers of the Ethical Council and the Independent Evaluation Commission, and also analyses the Independent Evaluation Commission's practice with a further comparison of the Moldovan experience with the Ukrainian one.

Key words: Ethical Council, Comisia Pre-Vetting, High Council of Justice, integrity, justice.

32. Report on the evaluation (pre-vetting) of candidates for members of the SCM in Moldova. Office for Democratic Institutions and Human Rights. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/3/553987.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

33. Opinion on the Law on some measures related to the selection of candidates for the positions of members in the self-administration bodies of judges and prosecutors. Office for Democratic Institutions and Human Rights. URL: https://legislationline.org/sites/default/files/2022-10/439_JUD_MDA_28Sep2022_en.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

34. Вовк Д. Більше позитиву, ніж негативу: піврічний досвід функціонування Етичної ради. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/blog/dmytro_vovk/525637_bilshe_pozitivu_nizh_negativu.html (дата звернення: 19.10.2024)

35. Рішення Етичної ради № 11 від 19.06.2024. URL: https://ec.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/ec/rish_2024/rishenna_er_11_19_06_24.pdf (дата звернення: 19.10.2024)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИДІВ КОНСТИТУЦІЙНИХ САНКЦІЙ

ГРИГОРЕНКО Артем Сергійович - аспірант 4 року навчання, Навчально-науковий інститут права КНУ імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-2193-6372

УДК 342.4.03:340.15

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.3

У статті надається загальна характеристика санкцій конституційно-правової відповідальності. Здійснено аналіз Конституції України та Законів України. Зазначається, що чинна Конституція України встановлює підстави конституційно-правової відповідальності та визначає окремі конституційно-правові санкції. Закони України теж містять значну кількість санкцій, але порядок їх застосування з огляду на Висновки Венеційської Комісії, рішення Європейського суду з прав людини потребує вдосконалення.

Санкція – це термін, який використовується для позначення практики покарання або ж виховання щодо певного суб'єкта, є автоантонімом і вживається в різних сферах життя: санкція – структурний елемент правової норми; санкція – міра впливу (покарання) за порушення закону, договору або нормативно-правового акта та ін.

Заходами конституційно-правової відповідальності (впливу) або конституційними санкціями є: усунення президента в порядку імпічменту, розпуск парламенту, недовіра і відставка уряду, відставка окремих міністрів, вираження недовіри депутатам та їх відкликання виборцями, визнання неконституційними актів чи окремих його частин, призупинення актів виконавчих органів влади, люстрація та інші. Дискусійним у юридичній науці є виокремлення таких видів санкцій, як визнання актів неконституційними та призупинення актів виконавчої гілки влади.

Охарактеризовано основні види конституційних санкцій. Щодо пипинення протиправного діяння висновується, що припинення такого діяння є способом «повернути все на круги своя». Втім, не завжди є можливим повернення до початкового етапу, коли ще не було завдано шкоди особі або суспільству. Пропонується передбачити певні механізми жорстокості покарання чи його заміни. Акцентується увага на необхідності пошуку балансу між порушеним правом та затребуваним благом.

Рекомендовано внести зміни до статті 90 Конституції України, де визначити конституційно-правову відповідальність Верховної Ради України (дострокове припинення її повноважень) у разі, якщо протягом трьох місяців не буде затверджено в установленому порядку підготовлений і поданий Кабінетом Міністрів України Державний бюджет України. Також запропоновано, щоб Конституція України та Закон України «Про Кабінет Міністрів України» передбачали, що Прем'єр-міністр України та Кабінет Міністрів України несуть конституційно-правову відповідальність у вигляді відставки (санкція) перед Верховною Радою України в разі невиконання або неналежного виконання своїх повноважень, порушення Конституції України та законів України.

Ключові слова: конституційна відповідальність, заходи конституційно-правової відповідальності (впливу), санкція, конституційна санкція, конституційне правопорушення.

Постановка проблеми

Правова доктрина як складне правове явище характеризується, перш за все, динамізмом, який вимагає своєчасного та адек-

ватного реагування на зміни в суспільних відносинах: Світ зазнає Великих трансформацій; причина цьому – воля законодавця, політика («мистецтво управління» не лише людьми, а й законами). Еволюціонують і доктринальні підходи щодо конституційно-правової відповідальності [1; 2], санкцій як міри такої відповідальності.

Чинна Конституція України встановлює деякі підстави конституційно-правової відповідальності та визначає окремі види конституційно-правових санкцій. Значна кількість конституційних санкцій міститься в законах України. При цьому, порядок застосування конституційно-правових санкцій містить недоліки, які неподиноко призводять до порушень прав людини і основоположних свобод.

Наприклад, 16 вересня 2014 р. було прийнято Закон України «Про очищення влади» [3]. Цей закон, наприклад, передбачає звільнення певних категорій осіб з їхніх посад державної служби, а потім до такої особи застосовувалася заборона протягом певної кількості років обіймати позиції посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування або керівників державних підприємств оборонно-промислового комплексу, державних підприємств, що належать до сфери управління суб'єкта надання адміністративних послуг. Венеційська комісія зазначала, що Закон містив і містить певні суттєві недоліки. Ці недоліки призвели до порушення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що було констатовано в рішеннях Європейського суду з прав людини у справах «Полях та інші проти України» [4], «Самсін проти України» [5] та ін. Тепер, виконуючи рішення Європейського суду з прав людини, Україна має внести зміни до законодавства України щодо люстрації як самостійного виду конституційно-правової відповідальності.

Подібні ситуації не лише негативно впливають на правозастосовну діяльність уповноваженими органами, ускладнюють теоретичний розвиток, а й суттєво стримують подальше вдосконалення законодавства України, яке містить конституційні санкції.

Вище викладене свідчить про актуальність обраної теми дослідження, її теоретичну і практичну значущість.

Мета цього дослідження – охарактеризувати основні види санкцій як заходів конституційно-правової відповідальності, розробити пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства України.

Стан опрацювання проблематики

Питання конституційно-правової відповідальності, різних видів конституційно-правових санкцій, порядку їх застосування досліджувалися такими вченими-конституціоналістами: О.П. Васильченко, Л.М. Дешко, М.С. Кельман, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, О.В. Краснікова, О.С. Лотюк, В.Ф. Погорілко, Ю.М. Тодика, В. Л. Федоренко, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко та ін. Ці дослідження становлять фундамент для подальших наукових розробок з огляду на динамічний розвиток суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу

Sanctio латиною – найсуворіший наказ, непорушний закон, від sancire – схвалювати, освячувати. Це термін, який використовується для позначення практики покарання або ж виховання щодо певного суб'єкта, є автоантонімом і використовується в різних сферах життя:

- Санкція – структурний елемент правової норми.
- Санкція – міра впливу (покарання) за порушення закону, договору або нормативно-правового акта.
- Штрафні (грошові) санкції – це сплата фіксованої суми або відсотків від суми податкового чи іншого зобов'язання, що накладається на платника податків у зв'язку з порушенням правил оподаткування.
- Економічні санкції – це санкції, які зазвичай передбачають заборону або обмеження торгівлі в певних секторах (наприклад, зброєю) або з певними винятками (наприклад, харчовими продуктами чи медикаментами). Прикладами є санкції проти Ірану, Північної Кореї та Росії.

Загально, *ознаками* правових санкцій є такі: 1) санкції є реакцією уповноваженого

суб'єкта на вчинене правопорушення; 2) реалізуються лише через процедуру правозастосування і лише компетентним суб'єктом; 3) їх застосування здійснюється в процесуальній формі (порядку); 4) усунення причин та наслідків протиправного діяння; 5) припинення такого діяння та (або) покарання правопорушника.

Щодо вище зазначених ознак правових санкцій акцентуємо увагу, що остання з них має дискусійний характер у юридичній науці. Так, як нами вже зазначалося в науковій статті «Генеза поняття конституційної відповідальності», припинення протиправного діяння є ключовим для будь-якого та, зокрема, конституційного виду відповідальності [6]. Якщо покарання ставить за мету виховання деякого суб'єкта, то припинення такого діяння є способом «повернути все на круги своя», що є дуже важливим аспектом у цьому випадку. Проте, не завжди є можливим повернення до початкового етапу, коли ще не було завдано шкоди особі або суспільству. У такому разі необхідно передбачити певні механізми жорстокості покарання чи, наприклад, його заміни. Постановка такої проблеми видається надзвичайно багатомісною та має на меті спонукати юридичну науку до пошуку балансу між порушеним правом та благом, яке є статичним у такому випадку.

Якщо говорити безпосередньо про заходи конституційно-правової відповідальності (впливу) або про конституційні санкції, то ними можуть бути: усунення президента в порядку імпічменту, розпуск парламенту, недовіра і відставка уряду, відставка окремих міністрів, вираження недовіри депутатам та їх відкликання виборцями, визнання неконституційними актів чи окремих його частин, призупинення актів виконавчих органів влади, люстрація та інші. Варто зауважити, що такий поділ є загальновизнаним у юридичній науці, окрім, звісно, виокремлення таких елементів, як визнання актів неконституційними та призупинення актів виконавчої гілки влади. Зважаючи на розрізнення підходів до розуміння конституційної відповідальності (широкого та вузького) питання, чи є конституційними санкціями визнання актів неконституційними та призупинення актів виконавчої гілки влади залишається відкритим.

Усунення президента в порядку імпічменту – це закріплена в конституціях деяких держав процедура, яка передбачає судовий розгляд парламентом справи про звинувачення найвищих державних посадових осіб, у цьому випадку президента. Імпічмент зазвичай призводить до дострокового припинення повноважень або відсторонення від посади. У випадку імпічменту глави держави рішення приймається конституційною більшістю голосів парламенту.

Стаття 111 Конституції України визначає, що Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України. За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України [7].

Цікавим моментом є те, що, оскільки згідно з презумпцією невинуватості особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ч. 1 ст. 62 Конституції України), неправомірно стверджувати про те, що підставою для усунення Президента України з поста в порядку імпічменту є вчинення державної зради або іншого злочину. Метою імпічменту є дострокове припинення повноважень глави держави, а також втрата ним права на імунітет від кримінального переслідування на загальних підставах. Правильно зазначає Ю.М. Тодика, що конституційна форма присяги надає їй не тільки суттєвого морального звучання, але й належної нормативності та вищої юридичної сили [8].

Зазначимо, що, хоча спроби здійснити імпічмент президента в історії незалежної

України вже були, через відсутність чіткої процедури ця можливість була далекою від реалізації. Тому ми вітаємо прийняття Закону України «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)» № 39-IX від 10 вересня 2019 року, що регулює зазначене питання більш грунтовно.

Розпуск парламенту або дострокове припинення його повноважень визначається статтею 90 Конституції. Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо: 1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 Конституції України; 2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України; 3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Як зазначає Конституційний Суд України у своєму рішенні про офіційне тлумачення положень ч.2 ст.90, п.8 ч.1 ст.106 Конституції України (справа про умови дострокового припинення повноважень Верховної Ради України) від 19 травня 2004 р. зазначені положення Конституції України слід розуміти так, що протягом тридцяти календарних днів підряд заплановані пленарні засідання Верховної Ради України однієї чергової сесії не можуть розпочатися через недодержання порядку роботи Верховної Ради України, встановленого Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України, що унеможливлює здійснення парламентом конституційних повноважень єдиного органу законодавчої влади в Україні [9]. У цьому випадку неможливість здійснення Верховною Радою України своїх повноважень через те, що її пленарні засідання не можуть розпочатися, є конституційним правопорушенням у формі бездіяльності, а санкцією за таке правопорушення є дострокове припинення повноважень Верховної Ради України шляхом її розпуску.

Також варто зауважити, що чинна Конституція України передбачає досить широкі повноваження парламенту, але значно менше підстав для відповідальності та санкцій відповідно. Конституції зарубіжних країн, наприклад, досить широко закріплюють підстави застосування конституційно-правових санкцій. Так, дострокове припинення повноважень парламенту (розпуск) може застосовуватись за вчинення ним таких конституційних правопорушень, як порушення конституції, нездатність парламенту здійснювати функції чи створення парламентом кризової ситуації, яка перешкоджає нормальному функціонуванню державної влади тощо. Згідно зі статтею 99 Конституції Іспанії, якщо жоден кандидат на посаду глави Уряду не отримує вотуму довіри протягом двох місяців з дня першого голосування, Король розпускає обидві палати та призначає нові вибори за підписом спікера Конгресу [10].

Дійсно, в умовах побудови демократії необхідно збалансувати не лише повноваження, але й відповідальність органів державної влади, у тому числі підстави та наслідки імплементації юридичних санкції, за невиконання або неналежне виконання ними своїх обов'язків. Слід враховувати, що в результаті низки конституційних реформ повноваження Верховної Ради України були значно розширені, а тому вважаємо, що перспектива додаткових підстав для дострокового припинення її повноважень призведе не так до послаблення законодавчого органу, а навпаки – до посилення законності Конституції. На нашу думку, доречним було б у статті 90 Конституції України чітко визначити конституційно-правову відповідальність Верховної Ради України (дострокове припинення її повноважень) у разі, якщо протягом трьох місяців не буде затверджено в установленому порядку підготовлений і поданий Кабінетом Міністрів України Державний бюджет України.

Санкції щодо вищого органу в системі органів виконавчої влади – *Кабінету Міністрів України*. Варто підкреслити, що відповідаль-

ність уряду та міністрів перед Президентом України та Верховною Радою України є скоріше політичною, оскільки її підстави Конституцією України та конституційним законодавством не визначаються.

Відповідно до статті 87 Конституції України Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Конституція не визначає конкретних підстав для висловлення Верховною Радою недовіри Кабінету Міністрів України, що ставить питання про те, чи є цей захід конституційною або політичною відповідальністю [11].

На думку Р.М. Павленка, зміст парламентської відповідальності уряду є політичним: парламент як представницький орган висловлює довіру курсові, що проводить уряд, і змушує главу держави до зміни уряду в разі неналежного виконання ним своїх обов'язків – і, відповідно, втрати довіри до нього парламенту. Однак, підставою для настання такої відповідальності є юридичний факт прийняття парламентом відповідного рішення. До того ж, ця відповідальність настає за нормативно (найчастіше – конституційно) визначеною процедурою [12, с.211].

Доходимо висновку, що теоретично висловлення парламентом недовіри уряду може бути санкцією як конституційно-правової, так і політичної відповідальності. Проте підставою конституційно-правової відповідальності уряду перед парламентом має бути вчинення ним конкретного конституційного правопорушення, а не певний юридичний факт (прийняття резолюції недовіри парламентом). Якщо закон не визначить конкретні підстави для притягнення уряду до конституційної відповідальності, такі як: невиконання міністрами своїх обов'язків, неналежне використання ними своїх повноважень або порушення Конституції чи українського законодавства, прийняття парламентом вотуму недовіри уряду залишатиметься лише заходом політичної відповідальності.

Тому автор вважає, що Конституція України та Закон України «Про Кабінет Міністрів України» мають передбачати, що Прем'єр-міністр України та Кабінет Міністрів України несуть конституційно-правову відповідальність у вигляді відставки (санкція) перед Верховною Радою України в разі невиконання або неналежного виконання своїх повноважень, порушення Конституції і законів України.

Люстрація (Закон України «Про очищення влади» № 1682-VII). Однією з перших згадок про lustratio є приклади грецької міфології, де це означало очищення від моральної скверни. У Стародавньому Римі люстрацією називали обряди громадського очищення всього римського народу, флоту й сухопутного війська. Історична наука також знає інші випадки застосування люстрації, наприклад у Речі Посполитій, коли цим словом називали опис стану замків чи маєтків з метою визначення населення, прибутковості, озброєння тощо.

Політичного забарвлення термін «люстрація» став набувати у 1990-1993 роках, коли країни Центральної та Східної Європи (зокрема, колишні радянські республіки) розпочали процес переходу від авторитаризму до демократії, обов'язковим елементом якого було самоочищення від попереднього, нав'язаного політичного режиму. Що стосується досвіду України, то запровадження люстрації відбулося внаслідок Революції гідності 2014 року, після запиту суспільства на зміну політичної еліти та вектору розвитку держави.

Стаття 1 Закону № 1682-VII визначає основні засади очищення влади: так, очищенням влади (люстрацією) називається встановлена вказаним Законом або рішенням суду заборона окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі) (далі – посади) (крім виборних посад) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Очищення влади (люстрація) здійснюється з метою недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/

або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини, і ґрунтується на принципах:

- верховенства права та законності для осіб, стосовно яких застосовується люстрація – передбачає механізм забезпечення контролю за використанням влади державою та захисту таких осіб від свавільних дій державних органів;
- відкритості, прозорості та публічності, який є невід'ємною умовою демократичного суспільства та важливою умовою діяльності органів державної влади, у цьому випадку є характеристикою роботи уповноваженого органу – Міністерства юстиції України, що здійснює відповідну перевірку, та передбачає взаємодію із громадськістю при формуванні і реалізації державної політики, а також доступ громадськості до повної, об'єктивної, достовірної інформації про діяльність цього органу;
- презумпції невинуватості – принцип, закріплений у ст. 62 Конституції України, визначає конституційне право кожної особи на судовий захист, без якого справедливий судовий розгляд неможливий, та конституційну гарантію щодо справедливого судового розгляду й ефективного захисту;
- індивідуальної відповідальності – визначення особистої відповідальності здійснюється щодо кожного суб'єкта індивідуально залежно від фактичної участі у вчиненні протиправного діяння, а також від ступеня завершеності цього діяння. Варто зауважити, що в контексті Закону України «Про очищення влади» принцип є в певних випадках декларативним, оскільки деякими положеннями не передбачає конкретизації дій осіб, які підлягають перевірці відповідно до мети закону, а лише визначає перелік державних посад, щодо яких застосовується люстрація;
- гарантування права на захист відповідно до ст. 55 Конституції України, тобто Закон гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Підтвердженням дотримання державою цього принципу є те, що до національних судів надійшло понад 800 позовів від державних службовців, які оскаржили своє звільнення внаслідок застосування до них положень Закону [14].

Органом, уповноваженим на забезпечення проведення передбаченої перевірки, є Міністерство юстиції України. Позитивним аспектом було утворення дорадчого громадського органу з питань люстрації при Мін'юсті для забезпечення здійснення громадського контролю за процесом очищення влади. Контроль за виконанням Закону України «Про очищення влади» покладено на Верховну Раду України в межах, визначених Конституцією України [3].

Підкреслимо, що перелік вищенаведених санкції не є вичерпним, адже обсяг статті не надає можливості докладно проаналізувати питання, які розглядаються в науці конституційного права наразі і не завжди думки щодо яких мають цілковиту єдність. До прикладу, у науці також виділяють санкції інститутів безпосередньої демократії, місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення, ще не повністю вирішене питання конституційно-правової відповідальності суддів та прокурорів. Тому ми вважаємо, що ця тематика має бути надалі опрацьована як вченими-конституціоналістами, так, можливо, й представниками інших галузей права.

Висновки

Автором здійснено юридичний аналіз основних видів конституційно-правових санкцій. Серед іншого, охарактерезовано особливості, виокремлено проблемні питання, розглянуто доцільність внесення змін до чинного законодавства України: рекомендовано внести зміни до статті 90 Конституції України, де чітко визначити конституційно-правову відповідальність Верховної Ради України (дострокове припинення її повноважень). Також автор вважає, що Конституція України та Закон України «Про Кабінет Міністрів України» мають передбачати, що Прем'єр-міністр України та Кабінет Міністрів України несуть конституційно-правову

відповідальність у вигляді відставки (санкція) перед Верховною Радою України в разі невиконання або неналежного виконання своїх повноважень, порушення Конституції і законів України.

Література

1. Deshko L., Vasylchenko O., Lotiuk O. Crimean Tatar National-Territorial Autonomy: Regulatory and Legal Guarantees of the Rights and Freedoms for the Indigenous Peoples of Ukraine. Visegrad Journal on Human Rights. 2022. № 3. P. 24–28.

2.Бисага Ю., Дешко Л., Нечипорук Г. Міжнародна безпека, національна безпека, конституційна безпека: теоретико-правові підходи. Порівняльно-аналітичне право. 2020. №4. С. 43-49. URL: http://pap-journal.in.ua/wpcontent/uploads/2020/08/PAP-4_2020.pdf.

3. Про очищення влади: Закон України від 16 вересня 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text.

4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Полях та інші проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e71#Text.

5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Самсін проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h19#Text.

6. Григоренко А. Генеза поняття конституційної відповідальності. Аналітично-порівняльне правознавство. №4. 2024. С. 51-57.

7. Конституція, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

8. Тодика Ю.М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика. Х.: Факт, 2003. 328 с.

9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про офіційне тлумачення положень частини другої статті 90, пункту 8 частини першої статті 106 Конституції України (справа про умови дострокового припинення повноважень Верховної Ради України) від 19 травня 2004 р. Голос України. 2004. 22 червня.

10. Конституція Королівства Іспанія. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Spain_2011.

11. Шаповал В.М. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз – К.: «Програма Л», 1995. 192 с.

12. Павленко Р.М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. 253 с.

13. Шевчук С. Люстрація та ретроактивна справедливість: європейські стандарти захисту прав людини при переході до демократичного правління. Юридичний журнал. 2006. С. 65-81.

14. Данилів С. 800 державних службовців оскаржили своє звільнення: як працює люстрація в Україні?. Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: https://old.helsinki.org.ua/articles/800-derzhavnykh-sluzhbovtsiv-oskarzhyly-svoie-zvilnennia-iak-pratsiuie-liustratsiia-v-ukraini.

15. Дешко Л. Суб'єкти конституційно-правової відповідальності. Відновлення та системний післявоєнний розвиток України - переможниці в умовах нового світового правопорядку: аналіз, погляди, передбачення. Міжнародна колективна монографія. Братислава-Ужгород, 2023. С. 149-156.

16. Краснікова О. В. Конституційна відповідальність в системі захисту правового статусу суб'єктів місцевого самоврядування. Одеська національна юридична академія. О., 2004. 197 с.

17. Кельман М. С. Конституційний контроль як засіб захисту конституцій у національних правових системах континентального права. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2001. 204 с.

Grygorenko A.S.

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE TYPES OF CONSTITUTIONAL SANCTIONS

The article provides a general description of the sanctions of constitutional liability. The author analyzes the Constitution of Ukraine and the Laws of Ukraine. It is noted that the current Constitution of Ukraine establishes

some grounds for constitutional liability and defines certain constitutional sanctions. The Laws of Ukraine also contain a significant number of sanctions, but the procedure for their application, taking into account the Opinions of the Venice Commission and the judgment of the European Court of Human Rights, needs to be improved.

Sanction is a term used to describe the practice of punishment or education of a certain subject, is an auto-antonym and is used in various spheres of life: sanction is a structural element of a legal provision; sanction is a measure of influence (punishment) for violation of a law, contract or regulatory act, etc.

The measures of constitutional liability (influence) or constitutional sanctions are: removal of the president by impeachment, dissolution of the parliament, no confidence and resignation of the government, resignation of individual ministers, no confidence vote for deputies and their recall by voters, recognition of acts or parts thereof as unconstitutional, suspension of acts of executive bodies, lustration, etc. The allocation of such types of sanctions as recognition of acts as unconstitutional and suspension of acts of the executive branch of power is debatable in legal science.

The author characterizes the main types of constitutional sanctions. With regard to the cessation of an unlawful act, the author concludes that cessation of such an act is a way to "return everything to its original state". However, it is not always possible to return to the initial stage when no harm has been done to a person or society. It is proposed to provide certain mechanisms to toughen the punishment or replace it. The author emphasizes the need to find a balance between the violated right and the benefit sought.

The author recommends amending Article 90 of the Constitution of Ukraine to define the constitutional liability of the Verkhovna Rada of Ukraine (early termination of its powers) if the State Budget of Ukraine prepared and submitted by the Cabinet of Ministers of Ukraine is not approved within three months. The author also suggests that the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On the Cabinet of Ministers of Ukraine" should provide that the Prime Minister of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine bear constitutional liability in the form of resignation (sanction) to the Verkhovna Rada of Ukraine in case of non-fulfillment or improper fulfillment of their powers, violation of the Constitution of Ukraine and Laws of Ukraine.

Keywords: constitutional liability, measures of constitutional liability, constitutional sanction, constitutional offense.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

ЛИЧЕНКО Ірина Олександрівна - завідувач кафедри цивільного права та процесу, Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», доктор юридичних наук, професор

http://orcid.org/0000-0002-4838-3579

МЕЛЬНИЧЕНКО Вікторія Ігорівна - студентка, Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

http://orcid.org/ 0009-0005-0494-3852

УДК 342.92: 342.7

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.4

Стаття присвячена аналізу адміністративно-правових основ захисту права власності в Україні, інструментів (засобів) його реалізації, проблем правозастосовної практики та перспектив удосконалення законодавства задля посилення адміністративно-правового захисту права власності в Україні.

Особлива увага присвячена детальному аналізу функції держави з охорони права власності, особливостей комплексного застосування публічно-правових та приватно-правових інструментів задля захисту права власності в Україні, адміністративно-правового режиму охорони та захисту права власності, особливостей формування інституту адміністративно-правового захисту права власності в сучасних умовах. Констатовано, що засоби державно-юридичної правозахисної діяльності щодо захисту права власності скеровані на попередження правопорушень, застосування заходів припинення посягань, адміністративної відповідальності у цій сфері.

Актуальність статті полягає в пошуку нових підходів до визначення сучасних адміністративно-правових основ захисту права власності в Україні.

Встановлено, що на сьогодні формування нормативно-правової основи захисту права власності є доволі складним, не систематизованим, подекуди не достатньо ефективним, повільним процесом. Наголошено, що на часі усунення невідповідності складів адміністративних проступків сучасним реаліям, невпорядкованості нормативного регулювання адміністративної відповідальності в системі засобів захисту правових можливостей особи.

Констатовано, що формування інституту адміністративно-правового захисту права власності є наслідком еволюції української держави як суб'єкта охорони права власності. Засоби державно-юридичної правозахисної діяльності щодо захисту права власності скеровані на попередження правопорушень у цій сфері, застосування заходів припинення посягань, адміністративної відповідальності у цій сфері.

Визнано, що ефективним засобом забезпечення захисту прав та свобод громадян, підтримання в суспільстві законності та правопорядку є юридична відповідальність взагалі та адміністративна зокрема.

Акцентовано, що проблеми сучасної правової політики держави щодо захисту прав громадян у сфері власності пов'язані з відсутністю чіткої стратегії підвищення ефективності діяльності органів влади, які забезпечують захист таких прав, конкретних заходів, спрямованих на формування зведеної інформаційної бази даних публічної інформації, яка стосується об'єктів права власності на земельні ресурси, нерухоме майно, моніторингу факторів ризику, що призводять до корпоративних конфліктів та спричиняють рейдерське захоплення об'єктів права власності, конкретних кроків до підвищення рівня свідомості громадян щодо змісту їхнього права власності та шляхів їх реалізації.

Ключові слова: адміністративно-правовий захист, права громадян, право власності, право інтелектуальної власності, функція держави, правові засоби, правові реформи.

Вступ

Становлення та розвиток демократичної, правової держави багато в чому залежить від стану правових засад захисту права власності громадян у найважливіших сферах суспільного життя. Ступінь цивілізованості будь-якої держави значною мірою залежить від стану дотримання, захисту майнових прав членів українського суспільства. Якість та здатність до практичного використання адміністративного законодавства щодо захисту права громадян у сфері власності значною мірою визначає стабільність та умови розвитку відносин власності, впливає на стан захищеності правових можливостей особи володіти, користуватися та розпоряджатися майном.

Постановка проблеми

Однією з головних ознак цивілізованої держави є розвиток демократичного процесу, забезпечення та зміцнення прав людини. На сьогодні недостатньо дослідженими в науці адміністративного права залишаються питання адміністративно-правового захисту права власності, визначення головних засад його реалізації, проблемного поля цієї сфери адміністративно-правових відносин та визначення шляхів подолання наявних проблем. Результати правових реформ в Україні переконливо засвідчують недостатню увагу законодавця до досліджуваних проблем, а без негайного реформування системи правових засобів захисту права власності стає неможливим досягнення намічених державою завдань, зокрема досягнення позитивних соціально-економічних результатів.

Стан дослідження проблеми

Дослідження окреслених наукових завдань спирається на результати наукового пошуку вітчизняних учених, які присвятили свою наукову діяльність дослідженню окремих аспектів адміністративно-правового захисту права власності в Україні.

Серед таких – Р. Афанасієв [1], В. Галунько [2], Ю. Капіца [3], А. Холіна [4] та інші. Проте їх наукові розвідки лише фрагментарно відображають зміст окресленої проблеми. На часі визначення правової природи та адміністративно-правових основ захисту права власності в Україні та окреслення наявних проблем у цій сфері.

Метою статті є науковий аналіз адміністративно-правових основ захисту права власності в Україні та окреслення наявних проблем у цій сфері.

Наукова новизна статті проявляється в тому, що в роботі здійснено комплексний аналіз правової природи та сучасних адміністративно-правових основ захисту права власності в Україні, інструментів (засобів) його реалізації, проблем правозастосовної практики та перспектив удосконалення законодавства задля посилення адміністративно-правового захисту права власності в Україні. Встановлено, що на часі усунення невідповідності складів адміністративних проступків сучасним реаліям, невпорядкованості нормативного регулювання адміністративної відповідальності в системі засобів захисту правових можливостей особи.

Виклад основного матеріалу

Формування інституту адміністративно-правового захисту права власності є наслідком еволюції української держави як суб'єкта охорони права власності.

Уявлення людини про власність, способи державного впливу на майнові відносини, діяльність держави у сфері охорони права власності змінювались на всіх етапах розвитку людської цивілізації, вони зазнавали значної трансформації.

На відміну від європейських держав, у яких сформовані багатовікові напрацювання щодо ефективної охорони права власності, вітчизняна історія несе суперечливий досвід у цій сфері. В умовах тоталітарного режиму процес охорони права власності знаходився під контролем адміністрації підприємств та правоохоронних органів [2, с. 43], а в кризових умовах дев'яностих років набув стихійних рис. Процеси розкрадання державного майна були масовими, а державна політика у цій сфері полягала в зниженні адміністративного тиску, стан законодавчих актів, прийнятих ще в СРСР, не відповідав потребам часу.

Проголошення Україною незалежності в 1991 році відкрило шлях до реформування адміністративно-правових основ захисту права власності та ознаменувало новий етап у формуванні інституту адміністративно-правового захисту права власності загалом. Глобальні зміни в державному устрої, економіці держави, поява різноманітних форм власності стають поштовхом до трансформації адміністративно-правового захисту права власності, яка триває і в наш час. Зважаючи на це, в історії розвитку адміністративно-правового захисту права власності можна виділити два періоди – радянський (до 1991 року) та період незалежності (після 1991 року).

На сьогодні формування нормативно-правової основи захисту права власності є доволі складним, не систематизованим, подекуди не достатньо ефективним, повільним процесом. Позитивним у цьому напрямку є залучення до нього багатьох органів державної влади та місцевого самоврядування, формування з цього приводу норм різних галузей права (адміністративного, цивільного, кримінального, трудового та інших).

Функція держави з охорони та захисту права власності включає визнання права власності; гарантування права власності; визначення порядку набуття та реалізації права власності; підтримання режиму охорони права власності; застосування примусових заходів у цій сфері; визначення статусу учасників відносин охорони права власності; створення системи органів публічної влади, до компетенції яких входить підтримання режиму охорони та захист права власності, визначення їхньої компетенції; створення системи заходів попередження, припинення, скерованих на захист права власності; визначення винятковості та особливого порядку націоналізації, реквізиції, реприватизації.

Правова природа захисту права власності в нашій державі вимагає комплексного застосування публічно-правових та приватно-правових інструментів. Цьому сприяють нормативно-правові акти, що належать до різних галузей права:

- конституційного – стаття 41 Конституції України встановлює принцип, згідно з яким кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.
- господарського – стаття 133 Господарського кодексу України визначає, що держава забезпечує рівний захист майнових прав усіх суб'єктів господарювання;
- цивільного – стаття 386 Цивільного кодексу України вказує, що держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності. Власник, права якого порушені, має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.
- адміністративного – Глава 6 Кодексу України про адміністративні правопорушення визначає перелік адміністративних правопорушень, які посягають на право власності;
- кримінального – Розділ 6 Кримінального кодексу України визначає види діянь, які визнаються злочинами проти власності, та особливості відповідальності за них.

На державу покладено обов'язок щодо створення системи правових способів та засобів щодо підтримання режиму охорони та захисту права власності як особливого порядку адміністративно-правового регулювання, що відображає сукупність юридичних та організаційних засобів, які використовуються для закріплення правового стану відносин щодо володіння, користування та розпорядження майном та матеріального стану об'єктів права власності і спрямовані на забезпечення їх стійкого функціонування.

Комплекс адміністративно-правових повелінь стосовно вчинення юридично значимих дій та юридичних заборон у сфері власності визначають сутність адміністративно-правового режиму охорони у сфері власності. Адміністративно-правовий режим охорони права власності стосується встановлення для власників майна та інших осіб обов'язкових правил щодо забезпечення його утримання, захисту майна у випадку надзвичайних обставин, заборони вчинення діяльності, що завдає шкоди правам власників.

На часі удосконалення системи правових способів та засобів щодо підтримання режиму охорони права власності, забезпечення діяльності учасників адміністративно-охоронних відносин у цій сфері, реалізації правових норм, які скеровані на захист права власності, та сприяють відновленню порушених прав власників.

Формування інституту адміністративно-правового захисту права власності є наслідком еволюції української держави як суб'єкта охорони права власності. Формування інституту адміністративно-правового захисту права власності пов'язане зі створенням протягом двадцятого століття цілісної системи способів і засобів попередження та припинення адміністративних правопорушень у сфері власності, застосування адміністративних стягнень у цій сфері.

Адміністративно-правовий захист права власності характеризується існуванням правових способів і засобів такого захисту.

Засоби державно-юридичної правозахисної діяльності щодо захисту права власності скеровані на попередження правопорушень у цій сфері, застосування заходів припинення посягань, адміністративної відповідальності у цій сфері.

Ефективним засобом забезпечення захисту прав та свобод громадян, підтримання в суспільстві законності та правопорядку є юридична відповідальність взагалі та адміністративна зокрема.

Відповідні адміністративні правопорушення деталізовані у главі 6 КУпАП, зокрема у статтях 47–51-2 КУпАП. Окрім цього, суспільні відносини у сфері власності є додатковим безпосереднім об'єктом адміністративних правопорушень у сфері охорони природи і використання природних ресурсів, у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів, торгівлі, фінансів, підприємницької діяльності, юридичні склади яких визначені статтями 52, 53-1, 103-2, 148, 164-3, 164-6, 164-7, 164-9, 164-13 КУпАП [5].

Функцію протидії порушенням законних інтересів громадян щодо комерційної таємниці та секретів виробництва, тобто інформації, яка не є суспільною, є секретною та має комерційну цінність, відіграють правові норми Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», що встановлюють адміністративно-господарські санкції за неправомірне збирання, розголошення і використання комерційної таємниці.

Правові норми щодо захисту законних інтересів громадян у сфері інтелектуальної власності також вміщені у зміст МКУ. Окремий його розділ присвячений захисту прав інтелектуальної власності під час переміщення товарів через митний кордон. У цьому розділі визначено порядок митного контролю і митного оформлення товарів, що містять об'єкти права інтелектуальної власності, особливості взаємодії митних органів з іншими органами влади у сфері захисту інтелектуальної власності, право митного органу на підставі даних митного реєстру об'єктів права інтелектуальної власності, які охороняються відповідно до закону, виявляти ознаки порушення у сфері інтелектуальної власності щодо товарів, пред'явлених до митного контролю та митного оформлення, та призупиняти їх митне оформлення.

Об'єктивні потреби розвитку демократичного суспільства вимагають удосконалення законодавства щодо адміністративної відповідальності та накладення адміністративних стягнень і нерозривно пов'язані з проблемами законності та гарантіями останньої.

На часі усунення невідповідності складів адміністративних проступків сучасним реаліям, невпорядкованості нормативного регулювання адміністративної відповідальності в системі засобів захисту правових можливостей особи [1, с. 80].

Негативно на правозастосовну практику впливає визначення переліку адміністративних правопорушень у значній кількості законів та підзаконних актів, які видані різними органами влади та управління, їх дублювання [6]. Кодекс про адміністративні правопорушення та закони, які встановлюють адміністративну відповідальність, нерідко містять прогалини, суперечать один одному [7].

Серед важливих проблем захисту інтелектуальної власності в Україні слід відзначити неналежне законодавче регламентування способів захисту законних інтересів власників об'єктів інтелектуальної власнос-

ті, що використовуються у всесвітній мережі Інтернет [4]. Способи захисту законних інтересів суб'єктів права інтелектуальної власності не враховують специфіку цієї сфери, а законодавство не адаптоване до сучасних реалій розвитку сфери інтернет-технологій. У зв'язку з цим виникла гостра потреба формування сучасної, ефективної правової бази захисту законних інтересів власників об'єктів інтелектуальної власності у всесвітній мережі Інтернет.

Проблемними є значні розбіжності в змісті українського законодавства та правової системи ЄС щодо правового регулювання питань захисту інтелектуальної власності, відсутність гармонізації строків охорони авторського права і суміжних прав до європейських стандартів, належної деталізації відповідних процедур [3].

Назріла потреба вироблення єдиної довгострокової стратегії правових реформ у цій сфері та програми загальнодержавних дій щодо її впровадження. Пріоритетним завданням залишається перегляд переліку складів адміністративних проступків, розміщених у главі 6 КУпАП, усунення дублювання функцій органів влади щодо підвідомчості розгляду відповідних категорій справ, удосконалення правового регулювання діяльності громадських формувань як суб'єктів захисту законних інтересів громадян у сфері власності тощо.

Висновки

Таким чином, проблеми сучасної правової політики держави щодо захисту прав громадян у сфері власності пов'язані з відсутністю чіткої стратегії підвищення ефективності діяльності органів влади, які забезпечують захист таких прав, конкретних заходів, спрямованих на формування зведеної інформаційної бази даних публічної інформації, яка стосується об'єктів права власності на земельні ресурси, нерухоме майно, моніторингу факторів ризику, що призводять до корпоративних конфліктів та спричиняють рейдерське захоплення об'єктів права власності, конкретних кроків до підвищення рівня свідомості громадян щодо змісту їхнього права власності та шляхів їх реалізації.

Розв'язання цих проблем за рахунок проведення науково обґрунтованих державно-правових та соціально-економічних перетворень створить належний юридичний фундамент реалізації правових можливостей громадян у сфері власності, забезпечить формування ефективної системи адміністративних заходів протидії незаконній діяльності в цій сфері.

Література

1. Афанасієв Р. В. Окремі теоретичні аспекти права власності на природні ресурси. *Правовий вісник Української академії банківської справи.* 2008. № 1. С. 77–81.

2. Галунько В. В. Адміністративно-правова охорона суб'єктів права власності в Україні : [монографія]. Херсон : ВАТ ХМД, 2006. 356 с.

3. Капіца Ю. Стан та напрями адаптації законодавства України у сфері охорони інтелектуальної власності до законодавства ЄС**.** *Юридична Газета.* 2006. №8 (68). URL: http://www.yur-gazeta.com/ru/oarticle/2153.

4. Холіна А. Г., Тюльченко І. К. Проблеми захисту інтелектуальної власності в Інтернеті. *Матеріали регіональної наукової конференції викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів «Актуальні проблеми сучасного розвитку України : соціально-економічні, науково-технічні та правові аспекти».* URL: http://masters. donntu. edu.ua/2012/fknt/ kholina/library/article4. htm.

5. Кодекс України про адміністративні правопорушення : науково-практичний коментар / Калюжний Р.А., Комзюк А.Т., Погрібний О.О. та ін. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова Єдність», 2008. 655 с.

6. Минюк О. Ю. Сучасний стан та перспективи вдосконалення адміністративно-правової відповідальності у сфері біржової діяльності. *Форум права.* 2011. № 1. С. 664–669.

7. Ящук О. В. Законодавство України про адміністративну відповідальність: сучасний стан і перспективні положення його розвитку. *Юридична наука.* 2011. № 2. С. 150–154.

References

1. Afanasiyev R. V. Okremi teoretychni aspekty prava vlasnosti na pryrodni resursy. Pravovyy visnyk Ukrayins'koyi akademiyi bankivs'koyi spravy. 2008. № 1. S. 77–81.

2. Halun'ko V. V. Administratyvno-pravova okhorona sub»yektiv prava vlasnosti v Ukrayini : [monohrafiya]. Kherson : VAT KhMD, 2006. 356 s.

3. Kapitsa Yu. Stan ta napryamy adaptatsiyi zakonodavstva Ukrayiny u sferi okhorony intelektual'noyi vlasnosti do zakonodavstva YeS. Yurydychna Hazeta. 2006. №8 (68). URL: http://www.yur-gazeta.tsom/ru/oartitsle/2153.

4. Kholina A. H., Tyul'chenko I. K. Problemy zakhystu intelektual'noyi vlasnosti v Interneti. Materialy rehional'noyi naukovoyi konferentsiyi vykladachiv, aspirantiv ta studentiv vyshchykh navchal'nykh zakladiv «Aktual'ni problemy suchasnoho rozvytku Ukrayiny : sotsial'no-ekonomichni, naukovo-tekhnichni ta pravovi aspekty». URL: http:// masters. donntu.edu.ua/2012/fknt/ kholina/ library/artitsle4.htm.

5. Kodeks Ukrayiny pro administratyvni pravoporushennya : naukovo-praktychnyy komentar / Kalyuzhnyy R.A., Komzyuk A.T., Pohribnyy O.O. ta in. Kyyiv: Vseukrayins'ka asotsiatsiya vydavtsiv «Pravova Yednist'», 2008. 655 s.

6. Mynyuk O. Yu. Suchasnyy stan ta perspektyvy vdoskonalennya administratyvno-pravovoyi vidpovidal'nosti u sferi birzhovoyi diyal'nosti. Forum prava. 2011. № 1. S. 664–669.

7. Yashchuk O. V. Zakonodavstvo Ukrayiny pro administratyvnu vidpovidal'nist': suchasnyy stan i perspektyvni polozhennya yoho rozvytku. Yurydychna nauka. 2011. № 2. S. 150–154.

Лыченко И. А.
Мельниченко В. И.

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ЗАЩИТЫ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ В УКРАИНЕ

Статья посвящена анализу общих принципов административно-правовой защиты права собственности в Украине, инструментов её реализации, проблем правоприменительной практики и перспектив совершенствования законодательства для усиления административно-правовой защиты права собственности в Украине.

Особое внимание уделено детальному анализу функции государства по охране права собственности, особенностей комплексного применения публично-правовых и частно-правовых инструментов для защиты права собственности в Украине, административно-правового режима охраны и защиты права собственности, особенностей формирования института административно-правовой защиты права собственности в Украине современных условиях. Констатировано, что средства государственно-юридической правозащитной деятельности по защите права собственности направлены на предупреждение правонарушений, применение мер пресечения посягательств, административной ответственности в этой сфере.

Ключевые слова: административно-правовая защита, право граждан, право собственности, право интеллектуальной собственности, функция государства, правовые средства, правовые реформы.

Lychenko I. O.,
iryna.o.lychenko@lpnu.ua
Melnychenko V. I.,
viktoriia.melnychenko.pv.2022@lpnu.ua

ADMINISTRATIVE AND LEGAL FOUNDATIONS OF PROPERTY RIGHTS PROTECTION IN UKRAINE

The article is devoted to the analysis of the administrative and legal foundations of the protection of property rights in Ukraine, the tools (means) of its implementation, the problems of law enforcement practice and the prospects for improving the legislation in order to strengthen the administrative and legal protection of property rights in Ukraine.

Particular attention is devoted to a detailed analysis of the function of the state in the protection of property rights, the features of the complex application of public and private legal instruments for the protection of property rights in Ukraine, the administrative-legal regime for the protection and protection of property rights, the features of the formation of the

institute of administrative-legal protection of property rights in modern conditions. It was established that the means of state-legal human rights protection activities for the protection of property rights are aimed at the prevention of offenses, the application of measures to stop encroachments, and administrative responsibility in this area.

The relevance of the article lies in the search for new approaches to the definition of modern administrative and legal foundations for the protection of property rights in Ukraine.

It has been established that currently the formation of the legal framework for the protection of property rights is a rather complex, unsystematized, sometimes not sufficiently effective, slow process. It is emphasized that it is time to eliminate the inconsistency of the composition of administrative offenses with modern realities, the irregularity of the regulatory regulation of administrative responsibility in the system of means of protecting the legal rights of a person.

It has been established that the formation of the institute of administrative and legal protection of property rights is a consequence of the evolution of the Ukrainian state as a subject of protection of property rights. The means of state-legal human rights protection activities regarding the protection of property rights are aimed at preventing offenses in this area, applying measures to stop encroachments, and administrative responsibility in this area.

It is recognized that an effective means of ensuring the protection of the rights and freedoms of citizens, maintaining law and order in society is legal responsibility in general and administrative responsibility in particular.

It is emphasized that the problems of the state's modern legal policy regarding the protection of citizens' rights in the field of property are related to the lack of a clear strategy for improving the effectiveness of the authorities that ensure the protection of such rights, specific measures aimed at the formation of a consolidated information database of public information, which concerns of property rights to land resources, real estate, monitoring of risk factors that lead to corporate conflicts and cause raiding of property rights, concrete steps to raise citizens' awareness of content of their property rights and ways of their realization.

Key words: administrative and legal protection, rights of citizens, property rights, intellectual property rights, state function, legal means, legal reforms.

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ МЕХАНІЗМУ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

ЗЛЕНКО Анна Володимирівна - старший викладач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці, соціальних відносин і туризму

ORCID: 0000-0002-2161-4023

ЛЕБІДЬ Тетяна Ігорівна - старший викладач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці, соціальних відносин і туризму

ORCID: 0000-0002-9545-1036

МОСІЄНКО Богдан Юрійович - аспірант кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці, соціальних відносин і туризму

ORCID:0009-0002-7157-8451

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.5

У роботі визначено механізм надання адміністративних послуг, з'ясовані основні поняття та ознаки, передумови та принципи розвитку законодавства у сфері адміністративних послуг, становлення та розвиток надання адміністративних послуг в Україні. Дослідження та аналіз чинних нормативно-правових актів, які регулюють процес функціонування інституту надання адміністративних послуг. Визначення основної проблематики інституту надання адміністративних послуг. Регуляція та порядок створення нових функцій та повноважень шляхом встановлення нормативно-правової бази у сфері надання адміністративних послуг.

Ключові слова: центр надання адміністративних послуг, органи місцевого самоврядування, публічне адміністрування, законодавство України, держава.

Вступ

На території сучасної України після набрання чинності Закону України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 №5203-VI почалися масові створення Центрів надання адміністративних послуг, почалися швидкі темпи розвитку технологій, глобалізація та зростання вимог від громадян до якості послуг, які здійснюють Центри надання адміністративних послуг.

Також це питання особливо важливе для постійного вдосконалення нормативно-правової бази, яка регулює процеси як і створення, так і функціонування та розвиток законодавства у сфері надання громадянам України адміністративних послуг, шляхом звернення до центрів надання адміністративних послуг.

У процесі аналізу нормативно-правової бази можна висвітлити основну проблематику цієї теми. Відсутність чіткої координації між центральними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у сфері адміністративних послуг призвела до розбіжностей у тлумаченні нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини у сфері надання адміністративних послуг. Часті зміни чинного законодавства ставлять перед собою мету необхідності швидкої адаптивності та виконання нових викликів.

Мета і завдання дослідження: основною метою дослідження є проведення аналізу нормативно-правової бази, яка регулює надання адміністративних послуг в Україні. Структуризація системи законодавства

в Україні, яка регулює суспільні відносини у сфері надання адміністративних послуг. Завданням дослідження є аналіз та генезис нормативно-правової бази щодо правих актів, які регулюють процес надання адміністративних послуг.

Актуальність теми: зростання ролі адміністративних послуг у житті громадян, необхідність ефективної та прозорої системи їх надання. На сьогодні необхідність адміністративних послуг в Україні є доволі важливою, так як з настанням воєнного стану українське суспільство зіткнулося з проблемою щодо отримання різноманітних довідок, документів, державних реєстрацій, оформлення та обміну документів. Також з початку введення воєнного стану на центри надання адміністративних послуг поклалися нові функції та повноваження, які були покладені для регулювання суспільних відносин.

1. Механізм надання адміністративних послуг в Україні, основні поняття та методи.

Останнє десятиліття українська влада, а також органи місцевого самоврядування, створила та постійно удосконалювала інститут надання адміністративних послуг. З метою створення нової галузі у сфері публічного адміністрування, законодавці мали запровадити зручні та доступні умови отримання адміністративних послуг.

Основною тенденцією розвитку механізму функціонування адміністративних послуг було впровадження багатьох заходів, які були для покращення якості надання адміністративних послуг. У розвитку нового інституту органів місцевого самоврядування переважав у більшості диспозитивний метод, нові функції так званих ЦНАПів упроваджувалися за власною ініціативою: депутатів місцевих рад, місцевих голів, інших посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Після прийняття Закону України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 №5203-VI, для розбудови нового ефективного та дієвого способу публічного управління, важливе значення набуває питання розвитку системи надання адміністративних послуг. Ця система пройшла через різноманітні етапи становлення, це пов'язано безпосередньо із діяльністю урядів та розподілу пріоритетності їхньої роботи.

Щоб сформувати єдине поняття, потрібно звернутися до чинного законодавства, у 1 статті Закону України «Про адміністративні послуги», яка визначає, що адміністративна послуга - результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або здійснення обов'язків такої особи відповідно до закону [1].

Згідно із законом, який чітко визначає суб'єктів адміністративних послуг, можна виділити основні: орган виконавчої влади, інший державний орган, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадові особи, державний реєстратор, суб'єкт державної реєстрації мають повноваження та законні підстави надавати адміністративні послуги [1].

Визначаючи основний механізм надання адміністративної послуги, можна виділити основні три стадії:

1) Реєстрацію, у формі звернення громадянина.

2) Опрацювання звернення та основна робота, процес надання адміністративної послуги.

3) Видача кінцевого результату надання адміністративної послуги та реєстрація цього результату.

Основні положення щодо порядку та методів надання адміністративних послуг: адміністративна послуга надається суб'єктами надання адміністративних послуг (визначених у Законі України «Про адміністративні послуги») або безпосередньо через центри надання адміністративних послуг. Звертатися за адміністративною послугою можуть фізичні, юридичні особи, також фізична особа-підприємець, за місцем проживання або за місцем провадження діяльності відповідного об'єкта. Заява на отримання адміністративної послуги подається в письмовій, усній чи електронній формі.

Цікавою за своєю природою є значення та кваліфікація відомого застосунку «Дія». Так, зокрема, Дія – український е-сервіс державних послуг, що розробляється Міністерством цифрової трансформації України. Саме завдяки «Дії» можливо вирішити, мабуть, основну проблему центрів надання адміністративних послуг – це черги.

Це мобільний застосунок із цифровими документами та портал із публічними послугами відповідно до порталу Міністерства цифрової трансформації України вказується: «Держава має стати сервісом, а не лячним монстром. Допомагати одним швидко отримувати послуги, а іншим – чесно виконувати свою роботу» [2].

2. Генезис правового регулювання нормативної бази у сфері надання адміністративних послуг в Україні

Розбудова нової та якісної системи адміністративних послуг не може існувати без чіткої та регламентованої нормативно-правової бази. Гарантування суб'єктам публічної адміністрації не тільки кваліфікованих фахівців справи, для реалізації державної політики у сфері надання адміністративних послуг, а й чіткого врегульованого законодавства, згідно з яким органи місцевого самоврядування, та центри надання адміністративних послуг, будуть системно діяти згідно з усіма правовими принципами.

В Україні процес становлення та зростання адміністративних послуг з переходом від комуністичної системи управлінських відносин за принципом, що держава важливіша за народ. У більш демократизовану реалізацію принципу народовладдя та децентралізації, розпочався з кінця 90-х років.

Одними із основоположних документів, які поклали фундамент реалізації формування механізму надання адміністративних послуг, стали: Концепція адміністративної реформи, Указ Президента України у 1998 році. Метою реформування стало: «система державного управління, яка стане близькою до потреб і запитів людей, а головним пріоритетом її діяльності буде служіння народові, національним інтересам», а одним із завдань для реалізації цієї мети було «запровадження нової ідеології функціонування виконавчої влади і місцевого самоврядування як діяльності щодо забезпечення реалізації прав і свобод громадян, надання державних та громадських послуг» [3].

Далі у сфері адміністративних послуг з метою реформування чинної на той час концепції було прийнято нову концепцію розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 року № 90-29 р,: «Сферу публічних послуг становлять послуги, що надаються органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, які перебувають в їх управлінні» [4].

Це включало в себе, видачу дозволів, ліцензій, сертифікатів, посвідчень, реєстрацію та інші подібні дії. Далі значним кроком реформування регуляції адміністративної послуги було прийняття Постанови Кабінету Міністрів «Про заходи щодо упорядкування державних, у тому числі адміністративних, послуг» від 17 липня 2009 р. N 737.

Наступним важливим нормативно-правовим актом у процесі створення ефективного процесу надання адімінстративних послуг 3 грудня 2011 року набула чинності Постанова Кабінету Міністрів України «Про Реєстр адміністративних послуг», яка уповноважила Міністерство економічного розвитку і торгівлі вести Реєстр адміністративних послуг і рекомендувала органам місцевого самоврядування подавати інформацію про надані ними послуги для включення до реєстру [5].

Проте, про становлення сучасного виду процесу надання адміністративних послуг слід вважати Закон України «Про адміністративні послуги», який був прийнятий Верховною Радою України 6 вересня 2012 року. Саме він є одним із перших нормативно-правових актів, який складає сучасну нормативно-правову базу у сфері надання адміністративних послуг. Закон визначив основні поняття та положення.

3. Розвиток та історія становлення системи ЦНАП в Україні на законодавчому рівні

Якщо розмірковувати над питанням, як держава взаємодіє між громадянином, то

перше, що можна згадати, – це податок, та постійний стійкий зв'язок з державою через центри надання адміністративних послуг, або інші органи виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, які здійснюють надання адміністративних послуг.

Видача та заміна паспорта, довідок, сертифікатів, ліцензій, заяв – усе це займає велику кількість часу та є доволі об'ємним процесом. Черги та бюрократичні процеси, які постійно сповільнювали роботу, суспільству не подобалися. Саме тому законодавці почали вирішення цієї проблеми. Саме тому на початку 2013 року в Україні почали засновувати новий інститут у галузі адміністративних послуг – центри надання адміністративних послуг.

Законом України «Про адміністративні послуги» сформовано чітке визначення центрів надання адміністративних послуг. Центр надання адміністративних послуг – це постійний робочий орган або структурний підрозділ місцевої державної адміністрації або органу місцевого самоврядування, що зазначений у частині другій цієї статті, у якому надаються адміністративні послуги через адміністратора шляхом його взаємодії з суб'єктами надання адміністративних послуг [1].

Після пакету змін у 2017 році, запропонованими Кабінету Міністрів України, було запущено процес децентралізації у сфері надання адміністративних послуг, у проєкті змін з'явилася можливість органам місцевого самоврядування створювати власні Центри надання адміністративних послуг, не тільки при виконавчому органі місцевої адміністратиції, також у міській та навіть селищній раді. Таким чином, процес децентралізації був запущений розширенням повноважень органів місцевого самоврядування та вирішуванням питань на місцях.

Також було сформовано принципи, за якими центри надання адміністративних послуг можуть утворюватися за принципом від більшості до меншості, таким чином можна побачити, як центри надання адміністративних послуг, керуючись адміністративним принципом поділу, утворювалися при:

1) Київській міській державній адміністрації;

2) Севастопольській міській державній адміністрації;

3) районній державній адміністрації;

4) районній у місті Києві державній адміністрації;

5) районній у місті Севастополі державній адміністрації;

6) виконавчому органі міської ради міста обласного, республіканського Автономної Республіки Крим значення.

Центри надання адміністративних послуг мають змогу утворюватися при виконавчому органі міської міста районного значення, селищної, сільської ради у разі прийняття відповідною радою такого рішення [6].

З кожним роком центрам надання адміністративних послуг було розширено коло їх повноважень та функцій, після 2012 року законодавство почало частіше врегульовувати діяльність. Особливо це стало важливим після того, як Україна взяла курс на децентралізацію, мета якої є формування ефективних органів місцевого самоврядування та вирішення всіх питань на місцях.

У подальших роках, коли інститут надання адміністративних послуг набув нового значення та в роботу ввійшли центри надання адміністративних послуг розвиток та постійне вдосконалення цього процесу набувало важливого значення.

Після кінцевого вирішення концепції реформування органів місцевого самоврядування та початку процесу децентралізації, центри надання адміністративних послуг набували за собою все більше нових функцій та повноважень. Визначалися основні напрямки системи надання послуг та окреслювала їх доступність та відкритість до громадян України.

В останні роки основною проблематикою центрів надання адміністративних послуг є: застарілі та неактуальні розміри грошових коштів, які збираються в місцеві бюджети, через це центри надання адміністративних послуг не мають повного фінансування. Сам процес надання адміністративних послуг передбачає фінансові витрати. Для проведення якісних послуг потрібно врегулювати систему місцевих зборів.

Єдиним ефективним способом регуляції цього питання є створення чіткого нормативно-правового акту, який систематизує та узагальнює обов'язковість адміністративних зборів. Наразі існує проєкт Закону України «Про адміністративний збір», наразі цей законопроєкт на паузі.

4. Основні етапи розвитку законодавства у сфері надання адміністративних послуг в Україні

За період незалежності українське законодавство пережило велику кількість змін. Сфера надання адміністративних послуг має особливе значення в процесі реформування законотворчості в Україні від створення інституту надання адміністративних послуг до повного функціонального забезпечення нормативно- правової бази та якісної роботи.

Якщо оцінювати основні етапи розвитку законодавства та основних його концепцій, положень та норм, можна розділити їх на три основні етапи:

1. Процес зародження та перші етапи створення адміністративних послуг.
2. Формування та етап становлення сучасної системи адміністративних послуг.
3. Запущення нової програми надання адміністративних послуг. Створення центрів надання адміністративних послуг, коло їх повноважень та функцій.

Важливо зазначити, що у вересні 2005 року був прийнятий Закон України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», який дав великий імпульс при будівництві централізованих єдиних дозвільних центрів. Спочатку новостворений орган місцевого самоврядування діяв тільки для покращення умов надання адміністративних послуг лише суб'єктам господарювання. Проте, можна вважати, що єдиний дозвільний центр став фундаментом для створення центрів надання адміністративних послуг для всіх категорій населення, збільшивши свої функції та повноваження.

Переломним та ключовим роком змін у сфері надання адміністративних послуг слід вважати 2009 рік. Саме у 2009 році Кабінет Міністрів України своїми постановами та затвердженими концепціями розвитку сформував нормативно-правову базу, завдяки якій у 2012 році Верховна Рада України прийняла Закон України «Про адміністративні послуги»

Децентралізація в Україні та Закон України «Про адміністративні послуги» вирішили основну проблему: місцевим громадам надали можливість забезпечити якісне надання найбільш масових послуг через відсутність повноважень у відповідних сферах.

Висновки

Проаналізувавши основні поняття та ознаки, механізми та процеси створення центрів надання адміністративних послуг, генерацію та розвиток національного законодавства, яке регулює інститут адміністративних послуг, структуруючи систему нормативно-правової бази суспільних відносин у сфері надання адміністративних послуг, можна прийти до висновку: на сьогодні питання надання адміністративних послуг є чітким та врегульованим з боку держави.

Необхідно розпочати з нормативно-правової бази, яка планово та поступово регулює нові процеси, які були необхідні суспільству. Закони, Укази, Постанови, Положення приймалися для регламентації основних положень та процесів надання адміністративних послуг.

Велика кількість реформ змушувала механізм надання адміністративних послуг розвиватися та вдосконалюватися, проводити оперативно та якісно свою роботу.

З початком децентралізації, на новостворені центри надання адміністративних послуг були надані нові функції та повноваження їх роботи.

Визначено основну проблематику, з якою останні роки доводиться працювати, в умовах воєнного стану та економічної кризи, до місцевих бюджетів не надходять грошові кошти, які б могли повністю забезпечити якісне функціонування центрів надання адміністративних послуг. Та відсутністю в цьому питанні нормативно-правової бази щодо самостійного та повного збирання зборів для самоокупності.

Література

1. Закон України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 №5203-VI
2. Писаренко Г. М. Адміністративні послуги в Україні: організаційно-правові аспекти : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Г. М. Писаренко. – Одеса, 2006. – 196 с.
3. Указ Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» від 22.07.1998 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text
4. «Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади» : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 лют. 2006 р. № 90-р // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 7. – С. 167. – Ст. 376.
5. «Про Реєстр адміністративних послуг». No 1271. (2011, Грудень 13) Постанова Кабінету Міністрів України.
6. Про адміністративні послуги : наук.-практ. коментар до Закону України / за заг. ред. В. П. Тимощука. – Київ : ФОП Москаленко О.М. – 392 с.

SYSTEMATIZATION OF THE LEGAL FRAMEWORK OF THE MECHANISM FOR PROVIDING ADMINISTRATIVE SERVICES IN UKRAINE

The work defines of the mechanism of providing administrative services, clarified concepts and signs, prerequisites and principles of the development of legislation in the field of administrative services, the formation and development of the provision of administrative services in Ukraine. Determination of the main problems of the institution of providing administrative services. Regulation and procedure for the creation of new functions and powers by establishing a legal framework in the field of administrative services.

Key words: center for the provision of administrative services, local self-government bodies, public administration, legislation of Ukraine, the state.

РОЛЬ ДЕРЖАВНОЇ ТРАНСПОРТНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТРАНСПОРТНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

ТУРЧЕНКО Ігор Вікторович - доктор філософії у галузі права
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6127-7968
УДК 346.1:338.47
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.6

У статті досліджуються теоретичні та практичні проблеми формування й реалізації державної транспортної політики України як одного з ключових напрямів забезпечення сталого розвитку транспортної інфраструктури України. Автор акцентує увагу на трансформації державного управління транспортною сферою з часів незалежності України, визначаючи вплив історичних, соціально-економічних та геополітичних факторів на сучасні підходи до регулювання транспортної галузі. В умовах активної євроінтеграції й зростання потреб у модернізації транспортних об'єктів, стаття зосереджує увагу на актуальних проблемах правового регулювання, необхідності вдосконалення нормативної бази, залучення інвестицій та розвитку державно-приватного партнерства. Особливе значення надається питанням екологічної стійкості, безпеки та інтеграції інноваційних технологій, що є невід'ємними складовими сучасної транспортної політики України.

Ключові слова: державна транспортна політика, транспортна інфраструктура, модернізація, нормативне регулювання, господарське законодавство, господарсько-правова політика, економічна політика, державна політика післявоєнного відновлення.

Постановка проблеми

Ефективне державне управління в галузі забезпечення функціонування транспортної інфраструктури є критично важливою складовою частиною державної соціально-економічної політики як України, так і будь-якої іншої країни світу. В умовах демократизації всіх сфер суспільного життя відбулося поступове відходження від посткапіталістичного стилю державного управління. За роки незалежності України, завдяки перманентному реформуванню були трансформовані й основні форми і методи державного управління транспортною інфраструктурою України. З часом відбулась зміна всієї парадигми державної транспортної політики у сфері управління вітчизняною транспортною інфраструктурою. В умовах сучасних суспільно-політичних трансформацій суттєво змінилися суб'єктний склад, об'єкти та, зрештою, зміст правовідносин у транспортному комплексі. Адже за часи радянської України основним завданням транспортної системи була організація перевезення максимальної кількості людей і необхідного тоннажу вантажів у відповідні населені пункти в межах СРСР. Між тим, у сучасних вітчизняних реаліях аналогічне завдання полягає в забезпеченні безпечних, швидких, логістично виважених та зручних та екологічних перевезень не лише в межах території України. Доставка пасажирів та вантажів у будь-яку точку світу стає пріоритетом для будь-якої сучасної прогресивної держави з громадянським суспільством та потужною економікою. Поряд з цим, проблематика швидкої переорієнтації державної політики у сфері управління сучасною транспортною інфраструктурою України значною мірою пов'язана із вказаними історичними чинниками. Загальновідомо, що

значна частина наявної вітчизняної транспортної інфраструктури була спланована та побудована в умовах радянського планового соціалістичного господарства. У ті часи розвиток транспортної інфраструктури переважно диктувався перспективними планами проведення індустріалізації економіки, потребами військової організації та геополітичними інтересами СРСР. Задоволення попиту кінцевих споживачів транспортних послуг та збалансований економічний розвиток не були пріоритетними цілями державної транспортної політики того часу. Як наслідок, відбулося значне відхилення траєкторії розвитку транспортної системи України від тієї моделі, яка могла б мати місце у разі природного прогнозованого економічного зростання, властивого сучасним промислово розвиненим країнам світу. У зв'язку з цим цілком логічно, що державна транспортна політика повинна визначати основні пріоритети розвитку транспортної інфраструктури будь-якої держави у сфері перевезень пасажирів та вантажів. Зазначене актуалізує проблематику дослідження основних тенденцій та пріоритетів формування вітчизняної державної транспортної політики та створення на її основі нових механізмів господарсько-правового регулювання транспортних відносин.

Стан опрацювання проблематики

Фундаментальні питання формування державної транспортної політики України стали об'єктом ґрунтовного дослідження багатьох провідних учених-правників, які зробили вагомий внесок у розробку теоретичних та практичних підходів до правового регулювання цієї сфери. Зокрема, особливої уваги заслуговують наукові праці, які висвітлюють концептуальні основи, механізми та інструменти формування державної транспортної політики в контексті сучасних викликів та тенденцій розвитку транспортної інфраструктури України. У цілому, Д. В. Задихайло підкреслює, що господарсько-правова політика держави, що базується на положеннях конституційного економічного порядку, економічної політики держави та наукової господарсько-правової доктрини і зафіксована в змісті державних програм економічного розвитку як обов'язкова, структурна та інструментальна їхня складова, може бути визначена як імперативна концептуальна позиція держави щодо напрямів та змісту подальшого розвитку господарського законодавства, удосконалення практики його застосування, оптимізації правового господарського порядку як такого [1].

На рівні докторської дисертації Деркач Е.М. розглядає правове регулювання господарської діяльності у сфері транспорту, включаючи фрагментарні проблеми формування державної політики в цій сфері [2]. Філіпенко О. В. дослідив правові засади та механізми, що забезпечують функціонування та реалізацію спільної транспортної політики в рамках Європейського Союзу [3]. Врублевська-Місюна К.М. акцентує значну увагу на особливому виді державної політики – у галузі інноваційного інвестування [4]. Д. О. Демченко досліджує особливості та основні напрями розвитку державної політики у сфері повітряного транспорту в Україні [5]. Отже, проблематика формування державної транспортної політики України є складним міждисциплінарним напрямом дослідження, який потребує подальшого наукового обґрунтування й розробки ефективних механізмів реалізації в умовах глобальних змін та євроінтеграційних процесів.

Метою статті є наукове обґрунтування та системний доктринальний аналіз ключових чинників і стратегічної ролі державної політики України у стимулюванні розвитку вітчизняної транспортної інфраструктури.

Виклад основного матеріалу

Для повного і всебічного аналізу основних векторів подальшого розвитку та вдосконалення вітчизняної транспортної політики необхідно, насамперед, звернутися до розгляду сутності такої мультиаспектної категорії, як «політика». Традиційними підходами до визначення сутності політики є її розгляд як: відносин між класами, етносами, іншими соціальними групами щодо державної влади; як способу управління державними справами; форми забезпечення впливу

держави на суспільство, на окремі сфери, галузі його життя [6, с. 50]. У сучасних підручниках державна політика розглядається як практична діяльність політичних суб'єктів і органів державної влади з метою реалізації розробленого політичного курсу та досягнення конкретних політичних цілей» [7, с. 12]. Державна політика має комплексний, багатогранний характер і формується залежно від актуальних проблем та викликів, що потребують вирішення органами влади та державного управління в певних сферах, які забезпечують подальший сталий розвиток суспільства та економіки. Її основні напрями обумовлені потребами національного поступу і зосереджені на різних сферах. Державна політика втілюється в економічній, соціальній, фінансовій, паливно-енергетичній, аграрній, екологічній, культурній, науково-технічній, інформаційній, адміністративній, зовнішньополітичній, військово-промисловій, національній безпеці, демографічній та інших сферах.

Державна політика у будь-якій із цих сфер повинна бути орієнтована на досягнення необхідного балансу інтересів та гармонії між потребами сучасного суспільства та можливостями держави. Вказаний ідеальний орієнтир є основою для формування стратегічного курсу суспільного розвитку, що сприятиме зміцненню національних інтересів і стабільності сталого економічного розвитку будь-якої країни. Досягнення вказаної ідеальної мети пріоритетним напрямком формування вітчизняної державної транспортної політики. Після проголошення незалежності України у 1991 році Україна була і є вірною стратегічному курсу на побудову громадянського суспільства та ринкової економіки. У відповідності з базовими конституційними нормами в Україні гарантуються єдність економічного простору, вільне переміщення у ньому товарів, послуг і фінансових активів. У сучасних умовах наявність чітко сформульованої, нормативно закріпленої державної транспортної політики стало не тільки бажаним, але й життєво необхідним.

Повертаючись до проблемних аспектів визначення основоположних засад формування сучасної державної транспортної політики України як явища правової реальності та правової категорії, зазначимо, що термін «державна політика» часто використовується в різних вітчизняних нормативно-правових актах та офіційних документах без легального її визначення. Державна політика зазвичай розуміється як система цілей, принципів і заходів, що реалізуються державними органами для вирішення суспільно значущих проблем у певній сфері. Так, у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» визначено засади внутрішньої політики України у сферах розбудови державності, розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства, національної безпеки і оборони, в економічній, соціальній і гуманітарній сферах, в екологічній сфері та сфері техногенної безпеки, а також засади зовнішньої політики України [8]. В абзаці 40 статті 7 цього Закону, серед іншого, визначено, що основними засадами внутрішньої політики держави в економічній сфері є: «розбудова транспортної інфраструктури, підвищення ефективності використання транзитного потенціалу держави, інтеграція транспортних мереж України у міжнародні транспортні коридори». У цих нормативних положеннях акцентовано увагу на необхідності модернізації та розвитку транспортної системи України, а також на її інтеграції до міжнародних транспортних мереж, що повинно в ідеалі сприяти підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних товарів та послуг на міжнародних ринках та подальшому економічному розвитку держави.

За результатами вивчення та узагальнення основних нормативних та теоретичних підходів до визначення сутності державної транспортної політики як правової категорії, окреслимо її найістотніші ознаки. Так, однією з базових, основоположних ознак державної політики є перш за все правова форма організації та здійснення діяльності нашої держави або інших уповноважених нею суб'єктів. Зокрема, до них можна віднести органи місцевого самоврядування, правоохоронні органи, засоби масової інформації, інститути громадянського суспільства тощо. Між тим саме державна

діяльність превалює під час формування та здійснення державної транспортної політики, у якій виявляються основні властивості державного суверенітету. Зокрема, вона має загальнообов'язковий характер, адже державна транспортна політика є незаперечною, безсумнівною та імперативно-безальтернативною. Адже сумлінне виконання визначених нею дороговказів та напрямів подальшого розвитку вітчизняної транспортної інфраструктури є обов'язковим для всіх учасників транспортних відносин, незалежно від їхнього суб'єктивного ставлення до неї. Її загальнообов'язковість для останніх забезпечується різними правовими засобами, серед яких виокремлюють, насамперед, державний авторитет і примус. Державна транспортна політика формується і здійснюється за допомогою спеціальних методів і процедур, що враховують умови її формування та здійснення. При цьому особливого значення та ролі набувають та підлягають обов'язковому врахуванню соціальне середовище та економіко-правові компоненти його формування.

Особливого значення відіграє державна транспортна політика у формуванні системи ресурсних, кадрових, інформаційних, технічних умов та необхідного фінансового забезпечення вітчизняної транспортної інфраструктури. З огляду на діяльність посадовців та відповідних державних органів у межах їх компетенції, державна транспортна політика має свідомо-вольовий зміст. З цієї точки зору, вона є формою відображення суспільної свідомості, що виражає волю держави та інших уповноважених нею суб'єктів. Зміст державної політики визначають колективні та публічні інтереси, зумовлені потребами людей, держави та суспільства з урахуванням рівня соціально-економічного розвитку останнього. Державна транспортна політика є цілеспрямованою, тобто зорієнтована на розроблення стратегічного (довгострокового) курсу розвитку найважливіших сфер життєдіяльності суспільства й тактичного (оперативного) управління ними з метою найоптимальнішого узгодження інтересів соціальних суб'єктів. Державна транспортна політика є одним із головних засобів організованості вітчизняних транспортних відносин, створення умов для прогресивного розвитку взаємодії у транспортній сфері різних категорій соціальних суб'єктів (людини, народу, суспільства, держави тощо).

Здійснюючи подальший аналіз нормативно-правових актів, що регулюють транспортні відносини, можна зробити висновок, що вітчизняний законодавець не надає легального визначення «державної транспортної політики». Поряд з цим, на сучасному етапі розвитку української економіки спостерігається цілеспрямований стратегічний державний вплив на розвиток усіх видів транспорту. Зокрема, це стосується великих державних транспортних організацій, а також фізичних осіб-підприємців та юридичних осіб приватного права, що надають послуги у сфері перевезення. Раціональна та збалансована державна транспортна політика забезпечує позитивний вплив на подальший розвиток вітчизняної транспортної інфраструктури. Між тим, стратегічної ефективності вона набуде у випадку, якщо іманентно інтегрована в щонайменше три ключові напрями загальної державної політики нашої держави: економічний, соціальний та інформаційний. Врахування вказаного економічного аспекту в поєднанні з розвитком вітчизняної транспортної інфраструктури покликане підвищити інвестиційну привабливість нашої економіки, навіть попри війну. Соціальна спрямованість державної транспортної політики полягає перш за все в забезпеченні доступності транспортних послуг для широких верств нашого населення. Нарешті, інформаційний напрям, враховуючи роль і значення інформації в сучасності суспільстві, означає широке впровадження сучасних цифрових технологій у транспортну сферу. Усе це в органічному поєднанні дозволить модернізувати необхідний (транспортний) сегмент вітчизняного господарського правового порядку, що сприятиме сталому розвитку транспорту, зростанню економіки та зрештою покращенню якості життя наших громадян.

Поточна державна транспортна політика України має бути всебічною та інтеграційною, включаючи такі стратегічні напрями, як науково-дослідна, правова, екологічна діяльність та інші суміжні сфе-

ри. Визначальною є роль і значення держави Україна як єдиного й цілісного суб'єкта управління, незалежно від регіональних особливостей реалізації управлінських повноважень та специфіки цільових програм соціально-економічного розвитку. Такий підхід підкреслює відповідальність держави Україна за забезпечення ефективної координації її політики на всіх рівнях управління, що сприятиме інтеграції наукових та екологічних інновацій, а також подальшому вдосконаленню наявних правових механізмів регулювання транспортних відносин. Це створює підґрунтя для сталого розвитку нашої транспортної інфраструктури, водночас мінімізуючи регіональні економічні диспропорції та посилюючи національну конкурентоспроможність нашої економіки загалом у глобальному світовому вимірі.

У сучасних умовах, особливо під час війни в Україні, варто враховувати значні регіональні відмінності та специфічні виклики, з якими стикаються різні області України. Зокрема, транспортна інфраструктура Харкова та Харківської області зазнала важких руйнувань. Як слушно зазначає О.В. Синєгубов, стан місцевих доріг є критичним для ефективної евакуації поранених цивільних, що робить відновлення транспортних шляхів у нашому регіоні питанням безпеки та виживання [9]. При цьому спостерігається підвищення інтенсивності використання транспортної інфраструктури в інших регіонах, віддалених від територій активних бойових дій, що призводить до зростання рівня зношеності наявних шляхів сполучення у таких регіонах. Відповідно до розпорядження Кабінету міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки» державна регіональна політика ґрунтується на врахуванні під час стратегічного планування ключових викликів, які впливають на людину, інфраструктуру, безпекове середовище, економіку та навколишнє природне середовище, а також включатиме побудову культури партнерства та співробітництва, орієнтовану на взаємодію органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадян щодо розвитку. Заходи державної регіональної політики формуватимуться на основі набутого досвіду, зібраних даних, висновків, рекомендацій, результатів аналізів та оцінки для забезпечення та підтримки високих стандартів управління та реалізації державної регіональної політики, що потребує функціонування відповідних спеціалізованих аналітичних засобів, баз даних для формування та оцінки політики.

Реалізація державної регіональної політики на період до 2027 року здійснюватиметься на основі комплексного територіально-орієнтованого підходу, який передбачає, що об'єктом пріоритетного розвитку в рамках регіональної політики є регіони та територіальні громади, які характеризуються специфічним набором соціальних, просторових, безпекових, екологічних та економічних особливостей [10]. Іншою проблемою залишається поступовий і гармонійний розвиток усіх транспортних галузей, адже залізничний, авіаційний, морський та внутрішній водний транспорт є невід'ємними складовими, від яких залежить стабільність економіки й добробут суспільства. Кожна з цих сфер відіграє свою унікальну роль у забезпеченні транспортної інфраструктури, створюючи ефективні логістичні ланцюги, які підтримують зв'язок між регіонами й відкривають нові можливості для вітчизняного економічного зростання. Рівноцінна увага до транспортного та інших секторів економіки України дозволяє створити збалансовану систему, що відповідає потребам сучасного суспільства та сприяє розвитку кожної галузі як важливого елемента загального економічного прогресу нашої країни.

Варто зупинитись також на проблематиці визначення специфіки та сфери термінологічного використання категорій «політика» та «планування». Адже вони досить часто використовуються як синонімічна пара та іноді позиціонуються як взаємозамінні. Однак такий підхід не може не викликати заперечень. Політика та планування у транспортній сфері є взаємопов'язаними, однак окремими напрямами організації та здійснення державних управлінських повноважень. Існують обставини, коли державна транспортна політика може бути розроблена без будь-яких прив'язок до транспортного планування, і планування часто здійснюєть-

ся поза будь-яким безпосереднім впливом політики. Державна транспортна політика завжди передбачає досягнення конкретних цілей, що стосуються соціальних, економічних і екологічних умов забезпечення функціонування та продуктивності транспортної інфраструктури. Транспортне планування полягає перш за все у прогнозуванні перспективних необхідних дій, спрямованих на вирішення конкретних завдань подальшого вдосконалення транспортної інфраструктури та організації роботи вітчизняного транспорту. Метою державної транспортної політики завжди є більш стратегічні напрями глобального та перспективного розподілу транспортних ресурсів, формування матеріально-технічної бази ефективної транспортної інфраструктури, державного управління та господарсько-правового регулювання існуючих транспортних відносин. У свою чергу, основне завдання транспортного планування має на меті ефективне впровадження та втілення в реальне життя вказаних напрямів державної транспортної політики. Транспортна політика безпосередньо пов'язана як з державним управлінням, так і з господарсько-правовим регулювання транспортних відносин. У будь-якому випадку транспортна політика відіграє організуючу роль та передбачає стратегічне визначення напрямів розвитку та вдосконалення транспортного сектора вітчизняної економіки. У формуванні основних напрямів державної транспортної політики саме державні органи управління транспортом традиційно відіграють домінуючу роль. Це пов'язано з тим, що саме вони зрештою здійснюють контроль, регулювання та управління значною частиною транспортної інфраструктури, маючи при можливості розвивати існуючі види транспорту та впроваджувати нові та перспективні його види. При цьому важливу роль у визначенні основних пріоритетів державної траспортної політик належить Кабінету Міністрів України, який наділений конституційно визначеним правом законодавчої ініціативи у сфері (у тому числі) нормативно-правового регулювання транспортних відносин.

Варто зазначити, що певні види транспорту (включаючи необхідну транспортну інфраструктуру), зокрема, такі як морський і повітряний транспорт, можуть перебувати у приватній власності (ст. 97 Повітряного Кодексу України, стаття 23 ЗУ «Про морські порти» [11] тощо). Вони та інші господарські підприємства, що здійснюють діяльність на міжнародних ринках, визначають свою транспортну політику, стратегію та тактику самостійно та автономно. Водночас слід відзначити значні відмінності в правовому режимі об'єктів транспортної інфраструктури з огляду на правові реалії окремих найбільш промислово розвинутих країн світу. Зокрема, Сполучені Штати Америки характеризуються історичною тенденцією до приватизації транспортної інфраструктури. Тоді як європейські країни, Китай, Індія та Японія більше орієнтовані на державну власність на транспортно-інфраструктурні об'єкти та визначення основ національної державної транспортної політики в досліджуваній сфері.

Зазначене дозволяє сформувати та запропонувати наступні висновки. Одним із основних напрямів формування та здійснення державної транспортної політики у сфері забезпечення модернізації вітчизняної транспортної інфраструктури є забезпечення визначеного сучасними суспільно-політичними реаліями рівня нормативного регулювання. Між тим приватний сектор здебільшого орієнтований на поточні проблеми надання транспортних послуг та забезпечення експлуатації окремих видів транспорту та обслуговуючих терміналів. Між тим, з урахуванням глобалізаційних процесів та тенденції дерегуляції, приватний сектор значно впливає на формування транспортної політики через рішення щодо розподілу активів, що знайшло своє відображення у зміні сучасної парадигми розвитку транспортної інфраструктури України. В одному із аспектів державна транспортна політика – це механізм, за допомогою якого органи державної влади прагнуть гармонізувати соціальні, політичні, економічні та екологічні аспекти сучасних транспортних перевезень із суспільними реаліями. Адже суспільні очікування змінюються відповідно до еволюції вітчизняних суспільних відносин, відповідно державна транспортна полі-

тика також трансформується у своїх формах та змістовних характеристиках, залишаючись динамічною та адаптивною. Головна відмінність між державною транспортною політикою та транспортним плануванням полягає у тому, що політика має більш тісний зв'язок із законодавчими нормами: вона часто (хоча і не завжди) закріплена у нормативно-правових актах, які є основою для розробки планувальних заходів у досліджуваній сфері суспільних відносин. При цьому відносини транспортного планування не обов'язково вимагають законодавчої регламентації і здебільшого орієнтовані на засоби досягнення конкретних цілей у межах уже чинної нормативно-правової бази. Таким чином, державна транспортна політика має, перш за все, стратегічне спрямування, а транспортне планування визначає логарифм здійснення конкретних поточних дій у досліджуваній сфері.

Висновки

Таким чином, державна транспортна політика України полягає у визначених центральними органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування та їх посадових осіб стратегічних напрямах модернізації вітчизняної траспортної інфраструктури, а також прогнозованих реальних перспективах розвитку існуючих та швидкому впровадженню новітніх та перспективних видів транспорту. Формування державної транспортної політики України у сфері модернізації транспортної інфраструктури потребує врахування та адаптації до сучасних соціально-економічних і геополітичних умов, а також до стандартів Європейського Союзу, що стало особливо актуальним у контексті євроінтеграції нашої країни. Основними проблемами, які належить подолати на шляху до модернізації вітчизняної транспортної інфраструктури, є застарілість наявної нормативної бази, недостатність державного бюджетного фінансування, загальносуспільна нестабільність через поточні військові дії та високий рівень зносу об'єктів транспортної інфраструктури нашої країни. Розв'язання цих проблем потребує комплексного підходу, що включає вдосконалення нормативно-правової бази регулювання вітчизняних транспортних відносин, а також транспортно-інфраструктурну модернізацію. Впровадження новітніх стандартів і нормативних вимог, особливо в питаннях безпеки і екологічності, сприятиме оптимізації пасажирських та транспортних перевезень в Україні. Іншим проблемним напрямом вбачається створення позитивного інвестиційно-економічного клімату з метою залучення іноземних інвестицій, іноземних державних грантів і розробка надійних та дієвих механізмів державно-приватного партнерства в досліджуваній сфері. Це допоможе подолати брак внутрішніх ресурсів і дозволить реалізувати великі інфраструктурні проєкти, зокрема, у стратегічних сферах залізничного, автомобільного, повітряного та інших видів вітчизняного транспорту. Для цього варто прискорити впровадження сучасних інноваційних технологій для підвищення ефективності управління транспортною інфраструктурою та зниження операційних витрат. Характерна для сьогодення соціально-економічна нестабільність, пов'язана із збройною агресією Російської Федерації проти нашої країни, вимагає забезпечити особливу увагу до проблематики забезпечення безпеки транспортної системи. Державна транспортна політика у цій сфері повинна забезпечувати створення резервних транспортних шляхів, швидке відновлення пошкодженої транспортної та мостової інфраструктури та забезпечення безпечних гуманітарних коридорів. Зважаючи на це, важливо також формувати відповідний кадровий потенціал через освітні програми та професійні тренінги, адаптовані до сучасних вимог вітчизняного ринку та європейських стандартів. Останнім, але не менш важливим, є орієнтованість державної транспортної політики на формування екологічної стійкості вітчизняної транспортної системи. Адже стрімке зростання індустріального навантаження на екологію великих міст України вимагає впровадження нових засад державної транспортної політики. Враховуючи зазначене, вони повинні заохочувати до широкого використання екологічно чистих видів транспорту та зменшення шкідливих викидів у вітчизняне навколиш-

нє природне середовище та забезпечення фундаментального права наших громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля.

Література

1. Задихайло Д. В. Економічна та господарсько-правова політика держави: співвідношення та законодавче забезпечення. *Вісник Академії правових наук України:* зб. наук. праць. Харків: Право, 2012. No 1 (68). С. 127–137.

2. Деркач Е. М. Правове регулювання господарської діяльності в сфері транспорту: теоретичні та прикладні проблеми: дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2021. 499 с.

3. Філіпенко О. В. Правовий механізм регулювання спільної транспортної політики Євросоюзу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2004. 210 с.

4. Врублевська-Місюна К.М. Завдання господарсько-правової політики держави у сфері інноваційного інвестування. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. Серія ПРАВО. Вип. 79: ч 1, С.266-271.

5. Д. О. Демченко. Державна політика в сфері повітряного транспорту в Україні: особливості та основні напрями розвитку. *Економіка та держава.* вип. No 9 2012 р. С 115-118 URL: http://www.economy.in.ua/pdf/9_2012/34.pdf

6. Л.А. Музика. Концепція цивільно-правової політики України. Монографія. К.: В-тво: ПАЛИВОДА А.В., 2020. 503 с.

7. Державна політика: підручник. Нац. акад. держ. упр. при Президен- тові України; ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови). К.: НАДУ, 2014. 448 с.

8. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text

9. Харківська обласна державна адміністрація. Оперативна інформація щодо ситуації в області. URL: https://kharkivoda.gov.ua/news/123037

10. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text

11. Про морські порти України: Закон України від 17 травня 2012 р. № 4709-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4709-17#Text

Turchenko Ihor
PhD in Law

THE ROLE OF UKRAINE'S NATIONAL TRANSPORT POLICY IN ENSURING THE FURTHER DEVELOPMENT OF DOMESTIC TRANSPORT INFRASTRUCTURE

This article examines the theoretical and practical issues in forming and implementing Ukraine's national transport policy as a key direction for ensuring the sustainable development of Ukraine's transport infrastructure. The author highlights the transformation of public governance in the transport sector since Ukraine's independence, emphasizing the influence of historical, socio-economic, and geopolitical factors on modern regulatory approaches within the transportation industry. In the context of active European integration and growing demands for infrastructure modernization, the article focuses on current challenges in legal regulation, the necessity of improving the regulatory framework, attracting investments, and developing public-private partnerships. Special emphasis is placed on issues of environmental sustainability, safety, and the integration of innovative technologies, which are essential components of Ukraine's modern transport policy.

Keywords: national transport policy, transport infrastructure, modernization, regulatory framework, economic legislation, economic and legal policy, economic policy, post-war recovery policy.

ЗМІСТ, ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА СТРУКТУРА МИТНИХ ДЕЛІКТІВ

МОСКАЛЮК Надія Богданівна - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри безпеки та правоохоронної діяльності Західноукраїнського національного університету

ORCID ID: 0000-0003-2972-3352

ГНАТІВ Оксана Богданівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права і процесу Західноукраїнського національного університету

ORCID ID: 0000-0002-4161-8478

УДК 347.9

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.7

У статті досліджуються основні аспекти митних деліктів, включаючи їх зміст, передумови виникнення та структуру. Митні делікти охоплюють різні порушення митних правил і законодавства, що пов'язані з переміщенням товарів, транспортних засобів та інших об'єктів через митний кордон держави. Визначення змісту митних деліктів дозволяє краще зрозуміти природу таких порушень, а також оцінити рівень загроз, які вони несуть економічній безпеці країни.

Автор аналізує історичні та соціально-економічні передумови, що сприяли виникненню митних деліктів. Серед основних чинників виділяються розвиток міжнародної торгівлі, глобалізація, зростання обсягів імпорту та експорту, а також недосконаліть правової системи й механізмів контролю. Висвітлюється роль корупційних факторів і складнощі в роботі митних органів, що призводять до частішого порушення митного законодавства. Це дозволяє виявити основні причини, які обумовлюють поширеність митних правопорушень, зокрема ухилення від сплати митних зборів, незаконне ввезення товарів, підробка документів та інші правопорушення.

У структурі митних деліктів розглядаються різновиди порушень, класифікація деліктів за типами, ступенем суспільної небезпеки та формами прояву. Зокрема, виділяються адміністративні та кримінальні порушення митного законодавства, що мають різний ступінь тяжкості і передбачають різні форми відповідальності, включаючи штрафи, конфіскацію майна та кримінальні покарання. Окрему увагу приділено міжнародному досвіду регулювання митних деліктів, а також специфічним аспектам національного законодавства, що визначають підходи до протидії та профілактики таких порушень.

Таким чином, стаття акцентує на важливості системного підходу до аналізу митних деліктів як необхідного елемента забезпечення митної безпеки країни. Зазначено, що вдосконалення законодавчої бази, посилення контролю за митною діяльністю та впровадження сучасних інформаційних технологій можуть сприяти зниженню рівня митних правопорушень та підвищенню ефективності роботи митних органів.

Ключові слова: митний делікт, порушення митних правил, адміністративне правопорушення, склад адміністративного правопорушення, митний злочин.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Одним із основних завдань удосконалення системою протидії митним деліктам в Україні сьогодні є виявлення та припинення економічних злочинів і правопорушень у митній сфері. Розвиток митного законодавства щодо застосування адміністративної відповідальності за порушення митних правил сприятиме реальній інтеграції нашої держави до Європейського співтовариства. Розвиток економічної активності населення міграційних процесів і гуманітарних зв'язків, міжнародного туризму, зокрема

його комерційних різновидів, а незбалансованість економіки, прозорість кордонів, падіння виробництва, прогресуюче зростання цін призвели до зниження рівня життя населення і тим самим залучення значної частини громадян до незаконного переміщення через митний кордон України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття

Проблеми застосування відповідальності за порушення митних правил та протидії таким злочинам знайшли широке відображення у вітчизняних та зарубіжних наукових працях. Теоретичні аспекти порушення митних правил розглядали Дьоміна С., Ківалов С., Вербіцька І., Колпаков В., Гончар Г., Остапенко О., Пашко П. У працях учених Найденко О., Костяної О., Константці О., Кравця М., Єніної А., Яромія І. досліджується проблематика економічного забезпечення попередження та протидії порушенням митних правил, проте вона ще недостатньо висвітлена в правовій літературі. Високо оцінюючи значення сучасних наукових досягнень, слід зазначити, що під час вивчення наявних наукових публікацій встановлено недостатню кількість праць, присвячених питанням змісту та ознак митного правопорушення.

Сучасний стан митного законодавства дозволяє чітко визначити особливості адміністративного примусу та заходів адміністративної відповідальності як його ключових елементів у митній сфері. Правоохоронна функція є пріоритетною в роботі митних органів, оскільки вони здійснюють адміністративне провадження у справах про порушення митних правил. У зв'язку з цим виникає потреба в розкритті змісту, передумов виникнення та структури митних деліктів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

Головною метою наукової статті є дослідження теоретико - прикладних аспектів митних деліктів в Україні, аналіз проблемних аспектів реалізації митної політики в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

Термін «митні норми» є загальним визначенням, яке охоплює широке коло понять, стандартів і норм, що регулюють реалізацію специфічного типу державної політики. Згідно із положенням митного законодавства за період незалежності України, процес переміщення через державний кордон України продуктів і транспортних засобів, митне врегулювання, пов'язане зі встановленням і стягненням зборів і податків, процедури митного контролю та реєстрації, протидія контрабанді та порушенням митних норм націлені на здійснення митної політики України і становлять митну справу [1]. Митні правопорушення займають окреме місце в системі адміністративних правопорушень, оскільки вони впливають на громадські відносини в митній сфері. Незважаючи на прийняття у 2012 році нового Митного кодексу України (МКУ) [2], його головний недолік залишився незмінним: як і попередній кодекс [3], новий документ трактує порушення митних правил лише як адміністративні правопорушення.

Для всіх порушень митних правил, як слушно зазначив І. Яромій, спільним об'єктом посягання є суспільні відносини, що виникають у сфері державної митної політики та державної митної справи, з одного боку, та суб'єктів державної митної справи – з іншого, саме тому митні делікти посідають окреме місце в загальноприйнятій структурі адміністративних порушень [4].

Загалом теоретики права по-різному трактують сутність категорії «митних деліктів». На думку *Bublick, Ellen. (2022),* під порушенням митного законодавства слід розуміти протиправну винну (умисну чи необережну) позитивну чи негативну дію всупереч встановленим стандартам, у сфері переміщення товарів та послуг через митний кордон, встановленому порядку митного оформлення та митного контролю, розмитненням товарів і транспортних засобів [5].

На погляд дослідниці *Hylton KN.(2016)*, порушення митних норм – це акт зовні вираженої соціально шкідливої, протизаконної, винної, адміністративно-караної митної діяльності, вольової дії конкретної фізичної особи, що не перебуває на момент здійснення відповідного вчинку в службових відносинах з митним органом (громадянина, представника підприємства). [6] Порушення правил митного законодавства – це склади злочину, визначені митним законодавством в інтересах підтримання правопорядку, митного законодавства та дисципліни, запобігання вчиненню не лише суспільно небезпечних, але і таких, які суперечать упорядкованій реалізації митної політики в державі.

(Tymoshenko A.(2021)) виділяє дві групи митних правопорушень:

порушення митних правил, що виявляється під час проведення митного контролю та митного оформлення;

порушення митних правил під час визначення та справляння податків і зборів [7, с. 45].

На думку іншого українського вченого Кравця М., склад правопорушення включає характеристики, що визначають зовнішній прояв дій особи, його орієнтацію і наслідки та риси, що описують самого порушника і його психологічне відношення до скоєного. Таким чином, ознаки складу правопорушення митних норм групуються в чотири категорії (елементи), що визначають:

об'єкт митного делікту;

об'єктивну сторону митного делікту;

суб'єкт митного делікту;

суб'єктивну сторону митного делікту [8, с.194].

Слід зазначити, що між правопорушенням митних правил і митним злочином існує суттєва різниця. Отже, за обґрунтованим твердженням А. Єніної, ключовою особливістю порушень митних норм від митних правопорушень є їхня менша соціальна небезпека. Склади як митних деліктів, так і митних злочинів визначаються в законодавстві України для правового захисту одних і тих самих громадських цінностей, благ у сфері митної діяльності. Інститут порушень митних норм порівняно з методами кримінального права, за думкою експертки А. Єніної, виконує «додаткову» функцію для досягнення мети захисту митних інтересів держави [9, с. 509].

Сукупність порушень митних норм відзначається окремими характеристиками, які притаманні їй саме як єдиному явищу, на відміну від рис та особливостей окремого правопорушення, тобто митна деліктність вирізняється станом, складом, динамікою та географією. Крім того, порушення митних правил є елементом адміністративних деліктів як таких для їх вивчення необхідно використовувати загальнотеоретичні знання про делікти, знання з адміністративної деліктології. Правова наука трактує делікт як правопорушення, яке тягне за собою заходи адміністративної відповідальності [10].

Під рівнем митної деліктності слід розуміти кількість порушень митних норм проступків в абсолютних значеннях або відносних величинах. Митна деліктність може визначатися як числом осіб, яких залучають до відповідальності за порушення митних норм, так і числом виявлених порушень митних норм. Поширеність митних правопорушень показують її рівень або коефіцієнти інтенсивності.

На стан митних правопорушень впливають такі зміни в чинному законодавстві, серед яких виключення окремих товарів із переліку предметів митного правопорушення, збільшення або зменшення мінімального розміру предмета правопорушення, з якого настає кримінальна відповідальність. Структура митних правопорушень відноситься до якісної міри, яка фіксує питому вагу як співвідношення між декількома видами порушень митних правил у рамках заданої конструкції критерію.

Характеризуючи систему митних деліктів, можна виділити такі структурні показники, як:

що саме виступає безпосереднім об'єктом порушення митних правил і вимог;

особливості об'єктивної сторони;

предмет;

форма вини діяння (зокрема, співвідношення між умисним і необережним порушенням митних правил);

спосіб порушення митних правил тощо.

Що стосується об'єкта посягання, то родовим об'єктом порушення митних правил є встановлений режим контролю. Що об'єднує всі порушення митних правил, так це їх загальна мета – державна митна справа. Безпосередніми об'єктами, порушень митних норм є, на думку Вербіцької І.І. та Гончар Г.П., митний нагляд, митні процедури, митне оформлення, правила стягнення митних зборів [11, с.70].

Якщо злочин проти митних правил описувати з об'єктивного боку, то слід сказати, що переважна більшість правопорушень митних правил вчиняється у формі активної дії. Проте такі порушення митних норм, як неподання митному органу звітності щодо продуктів, які перебувають під митним контролем (ст. 475 Митного кодексу України), недекларування товарів, транспортних засобів комерційного призначення (ст. 472 МКУ), можуть здійснюватися у формі бездіяльності [2].

Способами здійснення порушень митних норм можуть бути використання спеціально виготовлених укриттів (тайників) та інших засобів або методів, що ускладнюють виявлення таких продуктів, або надання одним товарам вигляду інших; подання митному органу як підстави для переміщення товарів підроблених документів чи документів, отриманих незаконним шляхом, або таких, що містять неправдиві дані щодо найменування продуктів, їх ваги (з урахуванням допустимих втрат за належних умов зберігання й транспортування) або кількості, країни походження, відправника та/або одержувача, кількості вантажних місць, їх маркування та номерів, неправдиві дані, необхідні для визначення коду продукту згідно з УКТ ЗЕД та його митної вартості [2].

Якщо говорити про суб'єктивну сторону порушення митних норм, то склади цих порушень передбачають як умисну форму вини, так і необережність. У структурі митної деліктності можна також виокремити повторну деліктність, деліктність різних соціальних груп населення (підприємців, громадян України, іноземців, чоловіків, жінок), деліктність спеціальних суб'єктів (професійну деліктність) тощо.

Наступною ознакою митної деліктності є динаміка митної деліктності. Динаміка митної деліктності – це зміна (збільшення, зменшення) кількісних та якісних показників порушень митних норм загалом за певний період (тиждень, місяць, рік, п'ять років тощо) на тій чи іншій території. При цьому в структурі митної деліктності можна прослідкувати динаміку поширення окремих видів порушень митних норм.

Поширення порушень митних норм та їх окремих видів не є однаковим у різних регіонах, районах, територіальних одиницях. Такий розподіл кількісних та якісних характеристик порушень митних норм та їх видів у територіальному аспекті називається географією. Географія митної деліктності – це її просторово-часовий розподіл. З огляду на специфіку митної деліктності більшість порушень митних норм вчинюється у прикордонних областях, але для окремих видів порушень митних норм такий географічний розподіл не є характерним.

Наприклад, таке порушення митних норм, як порушення порядку зберігання продуктів на митних складах та здійснення операцій із цими товарами (ст. 478 МКУ) [2], вчинюється на митному складі та пов'язане з порушенням порядку проведення операцій з продуктами, що зберігаються в режимі митного складу на митних складах. Порушення порядку або термінів розпорядження товарами, розміщеними у магазині безмитної торгівлі, відповідальність за яке встановлена ст. 479 МКУ [2], обмежується територією магазину безмитної торгівлі [12, с. 219].

Склад правопорушення є безпосередньою юридичною основою кваліфікації порушення митних норм та своєрідним інструментом, за допомогою якого встановлюється відповідність між ознаками діяння та деліктної норми. Будучи юридичною конструкцією та правовим визначенням, склад правопорушення слугує впорядкуванню зіставлення факту та права.

При цьому склад порушення митних норм:

– дає змогу визначити коло ознак, які слід зіставляти;

– дає можливість з'ясувати послідовність зіставлення окремих характеристик;

– сприяє абстрагуванню від тих ознак, які не мають значення для кваліфікації;

– за відсутності збігу хоча б однієї ознаки дає підстави дійти висновку про відсутність цього складу правопорушення та перейти до встановлення наявності іншого складу порушення митних норм;

– за відсутності збігу з ознаками жодної з чинних норм МК України є підставою для висновку, що таке діяння не є адміністративно-караним;

– у разі констатації наявності всіх характеристик складу правопорушення є підставою для переходу до вирішення інших питань, зокрема призначення покарання, звільнення від покарання [13].

Адміністративно-правова оцінка (кваліфікація правопорушення) може привести до таких результатів (висновків):

як наявне порушення митних норм;

діяння, вчинене за обставин, які виключають протиправність вчиненого;

діяння, що через малозначність не становить суспільної небезпеки;

ознаки злочину у скоєного.

Рішення посадових осіб органів доходів і зборів або судді про кваліфікацію скоєного як порушення митних норм та, відповідно, про необхідність застосування якоїсь статті Митного кодексу України набуває закріплення у відповідних процесуальних документах, а саме протоколі чи постанові. Кваліфікація, що була закріплена в процесуальних документах, стає обов'язковою та приводить до певних правових наслідків для учасників провадження у справах про порушення митних норм.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі

Отже, митні делікти – це негативне явище у сфері митної діяльності, вони є найбільш поширеним видом адміністративних правопорушень у сфері зовнішньоекономічної активності. На митні органи України покладається широке коло завдань, але чи не основним серед них є запобігання контрабанді та протидія їй, боротьба з порушеннями митних норм, притягнення правопорушників до відповідальності, адже це відіграє значну роль у захисті національних інтересів та гарантуванні економічної безпеки України. Забезпечення захисту цих інтересів потребує відповідних дій з боку держави, тому нині важливою є боротьба з митними деліктами, які завдають великих збитків та становлять загрозу економіці країни.

Література

1. Гончар Г. Теоретичні та прикладні аспекти фіскальних деліктів. Приазовський економічний вісник. 2019. № 4 (15). URL: http://www.pev.kpu.zp.ua/journals/2019/4_15_uk/41.pdf (дата звернення: 25.10.2024).

2. Митний кодекс України : Закон України від 13 березня 2012 року № 4495-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17 (дата звернення: 25.10.2024).

3. Митний кодекс України : Закон України від 11 липня 2002 року № 92-IV / Верховна Рада України. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T020092.html (дата звернення: 25.10.2024).

4. Яромій І. Адміністративно-правовий механізм запобігання та протидії порушенням митних правил : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. Дніпро, 2018. 20 с.

5. Bublick, Ellen. (2022). Tort Common Law Future: Preventing Harm and Providing Redress to the Uncounted Injured. Journal of Tort Law. 14. 10.1515/jtl-2022-0010.

6. Hylton KN.(2016) Customs, Statutes, and the Reasonable Person. In: Tort Law: A Modern Perspective. Cambridge University Press; 2016:122-135.

7. Tymoshenko A.(2021) European union experience in regulating customs operations of enterprises. Economics, Finance and Management Review. 2021. Issue 2(6). Pp. 43-51. DOI: https://doi.org/10.36690/2674-5208-2021-2-43

8. Кравець М. Кваліфікація порушень митних правил: процесуальний аспект. Право і суспільство. 2014. № 1.2. С. 192–196.

9. Найденко О.Є., Єніна А.О., Костяна О.В. Основні аспекти становлення та розвитку митної справи України. Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. Розділ «Глобальні та національні

проблеми економіки». 2018. Вип. 23. С. 506–511.

10. Кузняк Б. Я., Свічкарь В. А. Особливості митного регулювання в країнах Європейського Союзу. Ефективна економіка. 2018. № 4. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6221.

11. Вербіцька І.І., Гончар Г.П. Зміст та ознаки митних деліктів в Україні. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Економіка і менеджмент». 2020. №44. С. 66-71. URL : http://www.vestnikeconom.mgu.od.ua/journal/vestnikeconom.mgu.od.ua_ukr.pdf

12. Дьяченко О. В., Вишинська Т. Л., Литвин С. М. Митний контроль як один із засобів виявлення правопорушень у сфері митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Вісник Хмельницького національного університету. 2016. № 2. Том 1. С. 218-227.

13. Архірейська Н.В. Аналіз підходів до оцінювання ефективності митної справи. Ефективна економіка. Електронний журнал. 2014 № 7. URL: www.economy.nayka.com.ua.

CONTENT, PRECONDITIONS FOR THE EMERGENCE AND STRUCTURE OF CUSTOMS TORTS

The article examines the main aspects of customs torts, including their content, preconditions for their occurrence and structure. Customs torts cover various violations of customs rules and legislation related to the movement of goods, vehicles and other objects across the customs border of the State. Defining the content of customs torts allows for a better understanding of the nature of such violations, as well as assessing the level of threats they pose to the economic security of the country.

The author analyses the historical and socio-economic prerequisites which contributed to the emergence of customs torts. The main factors include the development of international trade, globalisation, growth in imports and exports, as well as imperfections in the legal system and control mechanisms. The article also highlights the role of corruption factors and difficulties in the work of customs authorities, which lead to more frequent violations of customs legislation. This allows us to identify the main reasons for the prevalence of customs offences, including customs duty evasion, illegal importation of goods, document forgery and other offences.

The structure of customs torts includes the types of violations, classification of torts by type, degree of public danger and forms of manifestation. In particular, the author distinguishes administrative and criminal violations of customs legislation, which have different degrees of severity and provide for different forms of liability, including fines, confiscation of property and criminal penalties. Special attention is paid to the international experience of regulating customs torts, as well as to the specific aspects of national legislation that determine the approaches to combating and preventing such violations.

Thus, the article emphasises the importance of a systematic approach to the analysis of customs torts as a necessary element of ensuring the country's customs security. It is noted that improvement of the legislative framework, strengthening of control over customs activities and introduction of modern information technologies may help to reduce the level of customs offences and increase the efficiency of customs authorities.

Keywords: customs tort, violation of customs rules, administrative offence, corpus delicti of an administrative offence, customs crime.

ДІЯЛЬНІСТЬ АНТИТЕРОРИСТИЧНОГО ЦЕНТРУ ПРИ СЛУЖБІ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ТА ОПТИМІЗАЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ

КОЗЕНКО Олександр Олександрович - кандидат юридичних наук, підполковник юстиції, головний науковий співробітник Наукової лабораторії № 3 Науково-організаційного центру Національної академії Служби безпеки України

ORCID: ID0000-0001-7619-484x

УДК 340.5:342.5

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.8

Стаття присвячена формулюванню пропозицій щодо вдосконалення антитерористичної діяльності в Україні. Проаналізовано структуру органів державної влади України та іноземних країн і в результаті обґрунтовується необхідність впровадження відповідних змін у системі боротьби з тероризмом. Адже запорукою становлення та розвитку безпечного від терористичних актів середовища є досконала система управління протидією таким ризикам. Беручи до уваги реальні можливості та невикористані резерви компетентних правоохоронних органів, спробую сформулювати основні напрями щодо оновлення практики запобігання терористичним актам в Україні загалом, регіонах і великих містах України.

Ключові слова: тероризм, боротьба з тероризмом, антитерористична операція, колегіальний орган, Антитерористичний центр при Службі безпеки України, організаційна структура, загальнодержавна система боротьби з тероризмом в Україні.

Постановка проблеми

Тероризм усе більше загрожує безпеці країн та їх громадянам, тягне за собою значні політичні, економічні та моральні наслідки, спричиняє сильний психологічний вплив на населення, забирає життя багатьох людей.

За останні роки відбувається ескалація терористичної діяльності. При цьому, розширюються її масштаби, стає складнішим її характер, зростає чисельність терактів, стають різноманітнішими їх форми, об'єкти та цілі. Активізація терористичних організацій за останні роки вказує на необхідності здійснення перебудов у системі боротьби з тероризмом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На сьогодні розгляд такого феномену, як тероризм, активізувався як у країнах, що зазнали терористичних нападів, так і в державах, які можуть усвідомлювати його небезпеку, зокрема в Україні.

Серед найбільш відомих зарубіжних дослідників, правці яких використані авторами, слід назвати К. Добсона, Р. Пейна, С. Хоффмана, В. Дженкінса, М. Креншо, С. Сігеллера, У. Лакера, Ф. Аречагу, Дж. Поуста та ін.

Також вагомий внесок у дослідження із цього питання здійснювало багато вчених, серед українських дослідників – В.Ф. Антипенко, В.П. Ємельянов, Б.Д. Леонов, В.В. Мокляк, А.В. Савченко, О.Г. Семенюк, О.В. Шамара, І.В. Ткачов, І.М. Рижов, В.В. Крутов, М.П. Стрельбицький, С.О. Кузніченко, О.С. Шаптала, Д.В. Талалай, В.В. Мацюк, І.В. Євтушенко та ін.

Метою і завданням дослідження є здійснення пошуку ефективних шляхів протидії такому небезпечному явищу, як тероризм, за допомогою реформування організаційної структури органу боротьби з тероризмом в Україні.

Завдання дослідження включають:

1. Здійснення аналізу нормативно-правових актів національного законодавства, які регламентують діяльність колегіальних органів державної влади України.
2. Розглянути міжнародну структуру органів у сфері боротьби з тероризмом.
3. Побудувати нову структуру Антитерористичного центру при Службі безпеки України, на основі проведеного попереднього аналізу колегіальних органів України та іноземних країн.

Виклад основного матеріалу

Для організації і проведення антитерористичних операцій та координації діяльності суб'єктів, які ведуть боротьбу з тероризмом чи залучаються до антитерористичних операцій, згідно з Указом Президента України "Про Антитерористичний центр" від 11 грудня 1998 року № 1343 створено Антитерористичний центр при Службі безпеки України [1].

Антитерористичний центр при Службі безпеки України складається з Міжвідомчої координаційної комісії та Штабу, а також координаційних груп та їх штабів, які створюються при регіональних органах Служби безпеки України. У складі Антитерористичного центру при Службі безпеки України можуть створюватися і діяти військово-цивільні адміністрації.

Запобігання терористичним актам багато в чому залежить від механізму роботи Антитерористичного центру при Службі безпеки України, а особливо функціонування Міжвідомчої координаційної комісії Антитерористичного центру при Службі безпеки України.

Міжвідомча координаційна комісія Антитерористичного центру при Службі безпеки України формується у складі керівника Антитерористичного центру, його першого заступника та його заступників; заступників керівників суб'єктів боротьби з тероризмом; заступників керівників інших державних органів та органів місцевого самоврядування. Персональний склад комісії, сформований за поданням керівництва суб'єктів боротьби з тероризмом та інших державних органів і органів місцевого самоврядування, затверджується керівником Антитерористичного центру при Службі безпеки України, про що невідкладно інформується Президент України, згідно зі статтею 7 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" [2].

Міжвідомча координаційна комісія Антитерористичного центру при Службі безпеки України:

узгоджує концептуальні засади та проєкти програм боротьби з тероризмом, рекомендації, спрямовані на вдосконалення загальнодержавної системи боротьби з тероризмом, підвищення ефективності заходів щодо виявлення і усунення причин та умов, які сприяють вчиненню терористичних актів та інших злочинів, здійснюваних з терористичною метою;

забезпечує координацію діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом, узгоджує

Рис. 1. **Поточна структура Антитерористичного центру при Службі безпеки України**

між міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади спільні плани запобігання терористичним проявам та їх припинення;

узгоджує плани координаційних груп Центру при регіональних органах Служби безпеки України щодо запобігання терористичним проявам та їх припинення, опрацьовує рекомендації про поєднання цих планів з планами Центру;

розглядає пропозиції штабу Центру про створення міжвідомчих тимчасових робочих, експертних груп тощо.

Основною формою діяльності Міжвідомчої координаційної комісії Антитерористичного центру при Службі безпеки України є засідання, які проводяться в міру потреби, але не рідше одного разу на квартал. У разі вчинення терористичного акту або загрози його вчинення проводяться позачергові або надзвичайні засідання, згідно з пунктом 10, 11 Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України, затвердженого Указом Президента України від 14.04.1999 № 379 (далі – Положення) [3].

Проаналізувавши нормативно-правові акти, які регламентують діяльність колегіальних органів державної влади України, можна стверджувати, що їх побудова інша.

Зважаючи на вищевикладене, пропоную розглянути структуру та правові засади діяльності Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та Ради національної безпеки і оборони України.

Організаційне, юридично-експертне, науково-експертне, документальне, інформаційне, а також матеріально-технічне, господарсько-правове та фінансове забезпечення діяльності Верховної Ради, її органів, народних депутатів, депутатських фракцій (депутатських груп) у Верховній Раді здійснює Апарат Верховної Ради, стаття 7 Закону України "Про Регламент Верховної Ради України" [4].

Згідно із Законом України "Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України" Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, який здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим і місцеві держадміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність зазначених органів.

Кабінет Міністрів України є колегіальним органом, який здійснює свої повноваження шляхом прийняття рішень на засіданнях.

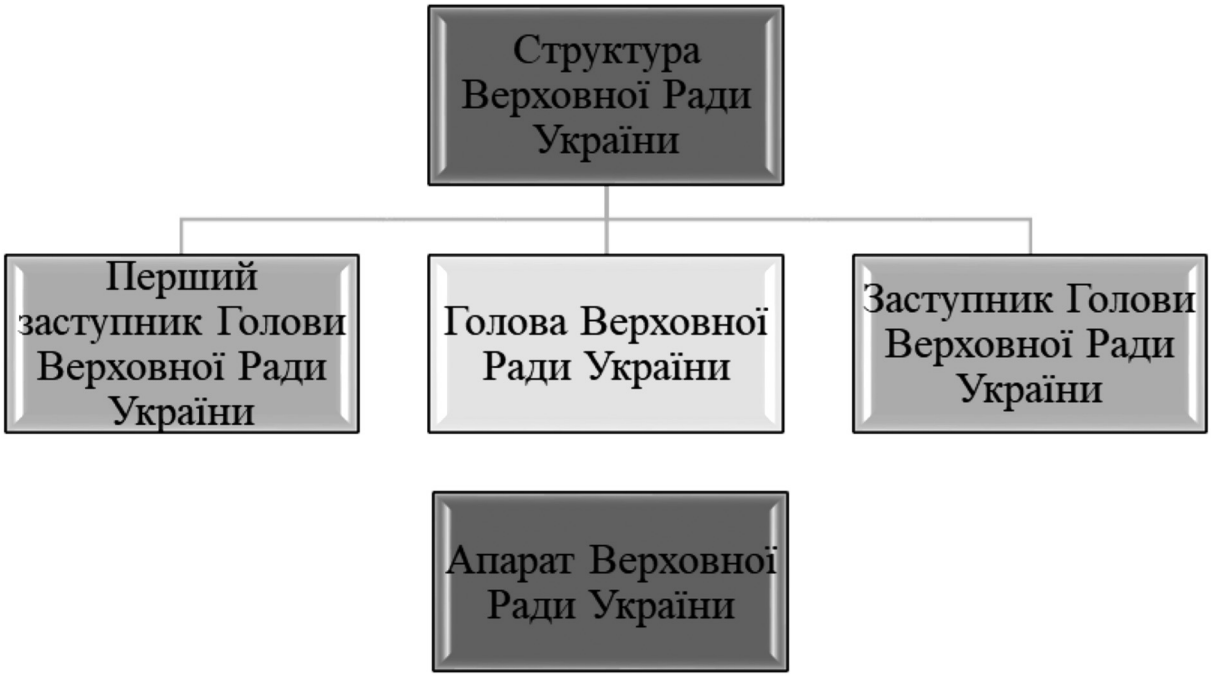

Рис. 2. **Структура Верховної Ради України**

У § 5 цього Закону зазначено, що Секретаріат Кабінету Міністрів України забезпечує діяльність Кабінету Міністрів України.

Також з метою узгодження позицій міністерств та інших центральних органів виконавчої влади Секретаріат Кабінету Міністрів України організовує проведення нарад під головуванням Прем'єр-міністра або за його дорученням іншого члена Кабінету Міністрів України, робочих зустрічей та консультацій за участю представників зазначених органів [5].

Рис. 3. **Структура Кабінету Міністрів України**

Відповідно до частини четвертої статті 8 Закону України "Про Раду національної безпеки і оборони України" посадові особи Апарату Ради національної безпеки і оборони України є державними службовцями, а відповідно до пункту 7 частини 2 статті 3 вказаного Закону, його дія поширюється на державних службовців державних органів, особливості проходження державної служби в яких визначені статтею 91 цього Закону. Дія зазначеної статті Закону поширюється на керівників державних колегіальних органів, посади голів та членів яких не належать до посад державної служби [6].

Тобто складаються з власне колегіального органу та апарату, без дублювання у вигляді комісій, комітетів тощо.

Рис. 4. **Структура Ради національної безпеки і оборони України**

Указом Президента України від 22 липня 1998 року № 810 "Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні" визначено, що колегіальні органи – це органи, у яких право прийняття рішень від імені органу мають певні колективи (наприклад, Кабінет Міністрів України, який був згаданий, різні державні комісії тощо), які очолюються керівником органу [7].

При цьому, нормативно-правові акти, які врегульовують діяльність деяких державних колегіальних органів, таких як: Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку; Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг; Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації; Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення; Фонд гарантування вкладів фізичних осіб та інші, можна дійти висновку, що державними колегіальними органами є органи, які приймають рішення шляхом голосування.

Основною формою роботи державних колегіальних органів є засідання.

Склад, повноваження, порядок формування, організації та роботи комісій (рад) визначаються у відповідних регламентах.

Переважно метою діяльності державних колегіальних органів є нагляд за до-

триманням законів України у певних сферах, а також здійснення регуляторних повноважень.

Окремо звертаємо увагу, що організація, повноваження і порядок діяльності військово-цивільних адміністрацій визначаються Законом України "Про військово-цивільні адміністрації", який було прийнято з метою вирішення низки проблем, зумовлених нездійсненням у районі проведення антитерористичної операції (Донецькій та Луганській областях) органами місцевого самоврядування покладених на них повноважень протягом тривалого часу, зокрема внаслідок фактичного самоусунення від їх виконання [8].

У зв'язку із припиненням широкомасштабної антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях та істотними змінами обставин, на сьогодні втратила свою актуальність необхідність утворення в потенційних районах проведення антитерористичної операції зазначених військово-цивільних адміністрацій та їх функціонування у складі Антитерористичного центру при Службі безпеки України.

Також для ефективного виконання завдань доцільно розглянути можливість включення представників суб'єктів боротьби з тероризмом безпосередньо до персонального складу Антитерористичного центру при Службі безпеки України, а функції Міжвідомчої координаційної комісії Антитерористичного центру при Службі безпеки України передати Антитерористичному центру при Службі безпеки України.

Ліквідація Міжвідомчої координаційної комісії Антитерористичного центру при Службі безпеки України дозволить оптимізувати структуру Антитерористичного центру при Службі безпеки України.

Розглянемо міжнародну структуру органів російської федерації та Республіки Польщі у сфері боротьби з тероризмом.

Пункт 11 указу президента російської федерації від 15 лютого 2006 року № 116 "Про заходи щодо протидії тероризму" передбачає, що для організації матеріального-технічного забезпечення діяльності Національного антитерористичного комітету, федерального оперативного штабу і оперативних штабів суб'єктів російської федерації діють відповідні апарати.

Посади в таких апаратах підлягають заміщенню федеральними державними службовцями, у тому числі військовослужбовцями органів федеральної служби безпеки, а також відрядженими до федеральної служби безпеки російської федерації військовослужбовцями та співробітниками федеральних органів виконавчої влади за погодженням із такими органами.

Апарат Національного антитерористичного комітету очолює заступник директора федеральної служби безпеки російської федерації – керівник апарату Національного антитерористичного комітету, пункт 1.3. Положення про апарат Національного антитерористичного комітету, затвердженого Головою Національного антитерористичного комітету від 17 червня 2016 року № 10.

На виконання нормативних документів Ради Європейського Союзу у жовтні 2008

Рис. 4. **Проєкт структури Антитерористичного центру при Службі безпеки України**

року політичне керівництво Республіки Польщі прийняло рішення про створення у складі Агентства внутрішньої безпеки Антитерористичного центру.

Цей підрозділ здійснює координаційно-аналітичні функції у сфері протидії тероризму та боротьби з ним. Крім співробітників Агентства внутрішньої безпеки, в Антитерористичному центрі проходять службу відкомандировані співробітники поліції, Прикордонної варти, Служби охорони держави, Агентства розвідки, Служби військової розвідки, Служби військової контррозвідки та Митної служби. Вони виконують завдання, що належать до компетенції державного органу (суб'єкта національної системи боротьби з тероризмом), який вони представляють [8].

Головним пріоритетом цих колегіальних органів є кадрове зміцнення за рахунок інших спецслужб та прийняття ними дієвих рішень на відповідних засіданнях.

Широкомасштабна збройна агресія російської федерації обумовила актуалізацію питань щодо сучасних терористичних загроз національній безпеці України, а також ролі і місця Антитерористичного центру при Службі безпеки України в загальнодержавній системі боротьби з тероризмом з урахуванням воєнних дій.

Антитерористична операція проводиться Антитерористичним центром при Службі безпеки України в разі, коли:

терористичний акт загрожує загибеллю багатьох людей чи іншими серйозними наслідками або якщо його вчинено одночасно на території кількох областей, районів чи міст;

ситуація, пов'язана із вчиненням або загрозою вчинення терористичного акту, є невизначеною щодо причин та обставин її виникнення і подальшого розвитку;

вчинення терористичного акту зачіпає міжнародні інтереси України та її відносини з іноземними державами;

реагування на вчинення дій з ознаками терористичного акту належить до компетенції різних правоохоронних та інших органів виконавчої влади;

очевидною є неможливість відвернення або припинення терористичного акту силами правоохоронних та місцевих органів виконавчої влади окремого регіону.

З метою протидії цим загрозам необхідно приймати рішення про проведення антитерористичної операції, зокрема антитерористичної операції зі звільнення заручників та пошукової антитерористичної операції.

Нова редакція Інструкції про порядок підготовки та проведення антитерористичної операції надає можливість проведення антитерористичної операції/антитерористичних операцій зі звільнення заручників та/або об'єктів, транспортних засобів тощо.

Поряд з цим, зазначені антитерористичні операції можуть змінюватись, проводитись одночасно або поєднуватись (містити окремі елементи інших видів антитерористичних операцій).

Адже збройна агресія російської федерації проти України триває з моменту окупації у 2014 році окремих територій Донецької та Луганських областей, а також анексії автономної Республіки Крим і не зупиняється, а лише поширюється.

Висновки

Антитерористична операція проводиться лише за наявності реальної загрози життю і безпеці громадян, інтересам суспільства або держави в разі, якщо усунення цієї загрози іншими способами є неможливим.

Аналіз останніх подій на території нашої держави, безліч терактів в "гарячих точках", благополучних країнах світу, а також способів і засобів їх здійснення, дають підстави для реформ головного органу, який проводить антитерористичні операції в Україні.

Адже гарантія результативного проведення антитерористичної операції/антитерористичних операцій полягає в діяльності органу, який забезпечує її проведення.

Специфіка статусу Антитерористичного центру при Службі безпеки України очевидна, вказаний орган є не просто органом при Службі безпеки України, який збирає, узагальнює, аналізує та оцінює інформацію про стан і тенденцію поширення тероризму в Україні та за її межами, а й на основі цього організовує і проводить антитерористичну операцію/антитерористичні операції.

З урахуванням міжнародного досвіду, можна зробити висновок, що в Україні діє застарілий механізм боротьби з тероризмом, тому що востаннє антитерористичну операцію на території України проводили з 2014 по 2018 рік, тобто понад 6 років тому.

Задля мінімізації терористичних актів необхідно попереджати терористичні прояви, затримувати терористів, диверсантів, екстремістів, колаборантів тощо, які організовують проведення антитерористичної операції/антитерористичних операцій.

Для реалізації цих процесів пропонується опрацювати зміни щодо структури Антитерористичного центру при Службі безпеки України з урахуванням наданих пропозицій у цій науковій статті.

Література

1. Про Антитерористичний центр: Указ Президента України від 11.12.1998 № 1343 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1343/98 (дата звернення 14.10.2024).

2. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 № 638 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text (дата звернення 14.10.2024).

3. Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України: Указ Президента України від 14.04.1999 № 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/379/99#Text (дата звернення 14.10.2024).

4. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02. 2010 № 1861 URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text (дата звернення 14.10.2024).

5. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів: постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text (дата звернення 14.10.2024).

6. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 05.05.1998 № 183 URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 14.10.2024).

7. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22.07.1998 № 810 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text (дата звернення 14.10.2024).

8. Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 03.02.2015 № 141 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text (дата звернення 14.10.2024).

9. Паливода В.О. Досвід діяльності Агентства внутрішньої безпеки Республіки Польща у сфері запобігання тероризму. *Національний інститут стратегічних досліджень. Центр зовнішньополітичних досліджень*. С. 1 – 3.

Kozenko Oleksandr,
candidate of Juridical Sciences, lieutenant colonel of justice, Chief researcher of the scientific laboratory № 3 of the Scientific and Organizational Centre of the National Academy of the Security Service of Ukraine
ORCID: ID0000-0001-7619-484x
kozenko.lawyer@ukr.net

ACTIVITIES OF THE ANTI-TERRORIST CENTRE AT THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE AND OPTIMISATION OF THE ORGANISATIONAL STRUCTURE

The article is devoted to the formulation of proposals for improving anti-terrorist activities in Ukraine. The author analyses the structure of state authorities of Ukraine and foreign countries and, as a result, substantiates the need to introduce appropriate changes in the system of counter-terrorism. After all, the key to the establishment and development of an environment safe from terrorist acts is a perfect system of management of countering such risks. Taking into account the real possibilities and unused reserves of competent law enforcement agencies, I will try to formulate the main directions for updating the practice of preventing terrorist acts in Ukraine as a whole, in the regions and large cities of Ukraine.

Keywords: terrorism, counter-terrorism, anti-terrorist operation, collegial body, Anti-Terrorist Centre at the Security Service of Ukraine, organisational structure, national system of counter-terrorism in Ukraine.

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ В АНТИКОРУПЦІЙНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

ШАЙ Роман Ярославович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного та кримінального права Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка».
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2788-6035
УДК 343.3
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.9

Конфлікт інтересу та форми і методи його врегулювання і запобігання йому є невід'ємними правовими інститутами будь-якої держави із розвиненою системою стримування та противаг. Концепція публічної служби, представницького мандату у європейських країнах є неповноцінною без механізмів урегулювання та запобігання конфлікту інтересів, недотримання вимог яких тягне за собою вкрай негативні наслідки для потенційного порушника. У цьому контексті вкрай актуальним постає питання дослідження поняття конфлікту інтересів та його ґенези.

Стаття висвітлює проблему конфлікту інтересів в контексті антикорупційного законодавства України, виходячи з міжнародних стандартів та вимог Євросоюзу. Недостатня чіткість та прозорість норм законодавства часто ускладнюють визначення ситуацій, що можуть вважатися конфліктом інтересів, а також упровадження ефективних механізмів контролю та запобігання таким конфліктам. Це створює ризик зловживання владою, корупції та впливу окремих осіб на рішення, ігноруючи загальні інтереси суспільства.

У статті обґрунтовується необхідність розмежування понять «потенційний конфлікт інтересів» та «реальний конфлікт інтересів» з урахуванням існуючої правозастосовчої практики. Автор аналізує наукові підходи до визначення понять «потенційний конфлікт інтересів» і «реальний конфлікт інтересів» та їх співвідношення з приватними інтересами публічних службовців. Деякі з проаналізованих наукових підходів до визначення відповідних понять піддаються обґрунтованій критиці. Автор вважає, що чинне законодавче визначення конфлікту інтересів багато в чому перевершує значну частину доктринальних підходів, що дозволяє досить ефективно використовувати його на практиці. У роботі зроблено висновок, що вираз «конфлікт інтересів» не потребує окремого визначення без уточнення природи такого конфлікту інтересів. Лише терміни «реальний конфлікт інтересів» та «потенційний конфлікт інтересів» можуть бути належним чином та ефективно визначені у правозастосуванні. Ця робота також визначає, що є конфлікт (реальний чи потенційний), існування потенційного конфлікту та ступінь, до якого може виникнути конфлікт. Особлива увага приділяється поняттям приватних інтересів, публічної/представницької влади та конфлікту між приватними інтересами та публічною/представницькою владою. Встановлено доцільність інтеграції якомога ширшого змісту поняття «приватний інтерес» у нормативно-правовий контекст. На основі результатів досліджень автор акцентує увагу на необхідності визначення негативних наслідків конфлікту між приватними та публічними інтересами при розмежуванні понять «реальний конфлікт інтересів» та «потенційний конфлікт інтересів». Автори пропонують власні пропозиції щодо вдосконалення нормативного визначення поняття «реальний конфлікт інтересів».

Ключові слова: конфлікт інтересів, корупція, антикорупційне законодавство, відповідальність, приватний інтерес.

Постановка проблеми

Згідно з міжнародними стандартами та вимогами Євросоюзу до України, ефективне антикорупційне законодавство повинно гарантувати недопущення конфлікту інтересів серед державних службовців та осіб, що займають ключові посади у владних структурах. Проте на цей час виникає проблема, яка полягає в тому, що не завжди законодавство чітко визначає, які саме ситуації вважатимуться конфліктом інтересів, а також не завжди передбачаються ефективні механізми контролю та запобігання таким конфліктам.

Недостатня прозорість та неоднозначність законодавства створюють умови для можливого зловживання владою, корупції та впливу окремих осіб чи груп на прийняття рішень на користь власних інтересів або інтересів обмеженої групи осіб, ігноруючи загальні інтереси суспільства.

Таким чином, проблема конфлікту інтересів в антикорупційному законодавстві полягає в необхідності удосконалення нормативно-правового забезпечення, визначенні конкретних сценаріїв конфліктів інтересів, а також впровадженні ефективних механізмів контролю та запобігання таким ситуаціям.

Аналіз дослідження проблеми

Питання запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у своїх наукових працях висвітлювали такі українські вчені, як В. Александров, М. Бездольний, Т. Бодун, Т. Василевська, А. Гайдук, В. Галунько, І. Дьомін, О. Єщук, Д. Заброда, В. Загороди, В. Колак, О. Кузьменко, П. Лютіков, А. Манжула, М. Мельник, Р. Мельник, І. Нуруллаєв, С. Рогульський, С. Стеценко, В. Тильчик, О. Ткаченко, Р. Тучак, О. Онищук, О. Токар-Остапенко, С. Рівчаненко, І. Яцків та інші.

Мета статті – визначення ключових понять та категорій, пов'язаних з конфліктом інтересів у контексті антикорупційного законодавства, проведення аналізу наявних нормативних актів щодо визначення конфлікту інтересів та оцінка ефективності існуючих механізмів контролю та запобігання конфліктам інтересів у рамках антикорупційного законодавства з метою забезпечення чесності, прозорості та ефективності роботи державних структур.

Виклад основного матеріалу

Одним з основних інструментів протидії корупції мають виступати заходи попереджувального характеру, які спрямовані на запобігання корупційних проявів. Основним засобом у цьому напрямі є формування належної законодавчої бази – антикорупційного законодавства. Корупційні прояви найчастіше зумовлені конфліктом інтересів службовців. Державний службовець, наділений спеціальним правовим статусом, виступає одночасно як провайдером публічних інтересів держави, так і носієм своїх приватних інтересів.

Тому в процесі виконання державними службовцями своїх посадових обов'язків можуть виникати ситуації, які в узагальненому вигляді отримали назву «конфлікт інтересів», коли особиста зацікавленість державних службовців впливає або може вплинути на виконання ними своїх посадових обов'язків [1, с. 87].

Конфлікт інтересів як явище є складною композитною проблемою, тому в більшості країн правова категорія «конфлікт інтересів» має неоднозначні характеристики та розмиті межі між приватними, державними та суспільними інтересами.

У результаті цього нормативні акти різних держав, що стосуються характеру і складу конфлікту інтересів, суттєво різняться один від одного [2, с. 8].

Неналежне врегулювання конфліктів між приватними інтересами та державними обов'язками службових осіб, так само як і порушення встановлених чинним антикорупційним законодавством заборон та обмежень, стає джерелом корупції.

Так Закон виокремлює два види конфлікту інтересів:

• Потенційний конфлікт інтересів – в особи наявний приватний інтерес у сфері, у якій вона виконує свої службові чи представницькі повноваження, що може вплинути на об'єктивність чи неупередженість прийняття нею рішень, або на вчинення чи

невчинення дій під час виконання зазначених повноважень.

• Реальний конфлікт інтересів – суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень.

Приватний інтерес – будь-який майновий чи немайновий інтерес особи. Такий інтерес може зумовлюватись особистими, сімейними, дружніми чи іншими поза службовими стосунками з фізичними чи юридичними особами, а також іншими обставинами.

Невід'ємною складовою конфлікту інтересів є службові/представницькі повноваження та вплив (можливість впливу) приватного інтересу на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, вчинення чи невчинення дій під час реалізації таких повноважень.

Приватний інтерес здатний впливати на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, вчинення чи невчинення дій лише під час реалізації дискреційних службових чи представницьких повноважень.

Суперечність полягає в тому, що, з одного боку, в особи наявний приватний інтерес (майновий або немайновий), а з іншого – особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, має виконувати свої службові обов'язки в інтересах держави, територіальної громади, виключаючи можливість будь-якого впливу приватного інтересу.

Закон визначає, що державні службовці зобов'язані, зокрема, повідомляти не пізніше наступного робочого дня з моменту, коли особа дізналася чи повинна була дізнатися про наявність у неї реального чи потенційного конфлікту інтересів, безпосереднього керівника. У випадку перебування особи на посаді, яка не передбачає наявності у неї безпосереднього керівника, або в колегіальному органі вона повідомляє Національне агентство чи інший визначений законом орган або колегіальний орган, під час виконання повноважень у якому виник конфлікт інтересів, відповідно.

Безпосередній керівник особи або керівник органу, який може звільнити чи ініціювати звільнення працівника з посади, протягом двох робочих днів після отримання повідомлення про наявність у працівника конфлікту інтересів, ухвалює рішення щодо врегулювання конфлікту інтересів, про що повідомляє відповідну особу. [3]

Наукова література також вказує на існування уявного конфлікту інтересів. Це ситуація, коли виникає сумнів у тому, що особисті інтереси посадовця можуть вплинути на його обов'язки, але ці сумніви не підтверджуються реальними фактами.

Такий уявний конфлікт інтересів може виникнути через підозрілі образи поведінки, але він не має підтвердження у реальних подіях. Ця категорія також підкреслює важливість особистих інтересів як ключового показника конфлікту інтересів, оскільки їхня наявність часто свідчить про можливий конфлікт. [4]

Враховуючи різноманітність приватних інтересів, неможливо скласти повний перелік ситуацій, де може виникнути конфлікт інтересів. Однак, можна виділити кілька ключових сфер, де ризик виникнення конфлікту є найбільш вірогідним:

1. Розподіл фінансових чи матеріальних ресурсів: включає в себе об'єкти державної або комунальної власності, їх використання або розпорядження ними, якщо це не відповідає інтересам служби.

2. Надання дозвільних документів: такі, як дозволи, ліцензії, сертифікати тощо, а також надання інших адміністративних послуг.

3. Кадрові рішення: включає в себе прийняття рішень про нагородження державними нагородами, присвоєння почесних звань та інші кадрові питання.

4. Процедури закупівель: наприклад, проведення аукціонів, конкурсних або тендерних процедур.

5. Направлення на навчання або у закордонні відрядження: за рахунок коштів державного або місцевого бюджетів чи фінансової допомоги від іноземних держав чи міжнародних організацій.

6. Контрольні та наглядові повноваження: це може включати проведення інспекцій, контроль за дотриманням законодавства тощо.

Як правило результатом конфлікту інтересів є отримання публічним службовцем вигоди особисто для себе чи своєї родини всупереч інтересам держави. Саме цей момент є головним при визначенні поняття корупції, тому часто конфлікт інтересів ототожнюється з нею.

Але, як зазначалось раніше, наявність конфлікту інтересів не обов'язково призводить до факту корупції (адже службовець, перебуваючи в такому конфлікті, може діяти на користь суспільних інтересів всупереч своїм особистим). У цьому природному дуалізмі спостерігається значна практична і теоретична проблема.

З метою недопущення розвитку конфлікту інтересів у корупційне правопорушення найкраще вживати заходів запобігання на початковій стадії, для чого слід визначити факторний комплекс виникнення конфлікту інтересів.

У загальному вигляді, усі ці причини часто зводяться до порушення принципів і правил проходження державної служби, що, власне, природи явища не розкриває.

За своєю природою конфлікт інтересів не є фатально детермінованим явищем, відтак слід визнати правильною позицію законодавця, який, на нашу думку, передусім подбав про шляхи вирішення (узгодження, усунення тощо) конфліктів інтересу, усуваючи тим самим у більшості випадків необхідність застосування санкції, забезпеченої силою державного примусу.

Такий підхід серед деяких науковців вважається спірним, однак слід визнати: принципи економії санкцій, співмірності порушення і заходу впливу відповідають сучасному демократичному напряму формування законодавства. З огляду на неоднозначні властивості конфлікту інтересів, його переважно нетяжкий характер, можливість усунення «власними силами», а також з огляду на стратегічні напрями розвитку вітчизняного антикорупційного законодавства, постає практичне питання завчасної «діагностики» конфлікту інтересів.

Конфлікт інтересів зазвичай спричиняє отримання публічними службовцями особистих вигод для себе або своєї родини, порушуючи при цьому інтереси держави. Це є основним аспектом визначення корупції, тому часто конфлікт інтересів тлумачиться як її прояв. Проте наявність конфлікту інтересів не обов'язково означає вчинення корупційних дій, оскільки службовець може діяти на користь суспільних інтересів, незважаючи на свої особисті інтереси. Це призводить до значних практичних і теоретичних складнощів.

З метою запобігання розвитку конфлікту інтересів у корупційні правопорушення найефективніше вживати заходів попередження на початковій стадії. Для цього необхідно визначити фактори, що спричиняють виникнення конфлікту інтересів. Ці фактори можна узагальнити в такі групи:

- етичні чинники (невисокий моральний рівень конкретного державного службовця, відсутність або недостатнє використання моральних та матеріальних ресурсів мотивації службовця);
- правові чинники (високий рівень розмитості та невизначеності компетенції, наявність протиріч між нормативними правовими актами органів влади різного рівня, включення до них положень, що сприяють створенню умов для корупційної поведінки, існуючі прогалини в правовому регулюванні);
- організаційні чинники (дублювання повноважень державних органів, їх структур, державних службовців; наявність бюрократичних процедур; неоднакова винагорода при виконанні рівного об'єму службових функцій через неефективність системи оплати праці, відсутність реальної відповідальності за невиконання чи неналежне виконання посадових обов'язків тощо) [5, с. 424].

Зазначені чинники відображають складну природу конфлікту інтересів та підкреслюють необхідність системного підходу до його запобігання. Хоча конфлікт інтересів не завжди приводить до корупції і може бути усунутий самостійно, стратегічні напрями розвитку антикорупційного зако-

нодавства вимагають завчасної діагностики цього явища.

Висновки

У статті розглянуто проблему конфлікту інтересів в антикорупційному законодавстві, підкреслено необхідність удосконалення нормативно-правового забезпечення та впровадження ефективних механізмів контролю.

Недостатня чіткість і прозорість законодавства створюють умови для можливого зловживання владою та корупції, що загрожує загальним інтересам суспільства.

Основною метою статті було визначення ключових понять та категорій, пов'язаних з конфліктом інтересів, проведення аналізу існуючих нормативних актів та оцінка їх ефективності для забезпечення чесності, прозорості та ефективності роботи державних структур.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок про необхідність подальших реформ у сфері антикорупційного законодавства з метою запобігання конфліктам інтересів та забезпечення дієвої боротьби з корупцією.

Література

1. Кім К.В. Конфлікт інтересів на державній службі: правовий аспект. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право. 2014. No 1137, вип. 18. С. 86–89.

2. Токар-Остапенко О.В. Врегулювання конфлікту інтересів на державній службі: можливості застосування європейського досвіду в Україні: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2013. 57 с.

3. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.

4. Василевська Т.Е. Конфлікт інтересів на державній службі: етичні аспекти. Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки. 2014. No 1. С. 106–120.

5. Лавренюк Ю. Конфлікт інтересів у діяльності публічних службовців як складова механізму протидії корупції. Ефективність державного управління. 2011. Вип. 27. С. 422–428.

Shai Roman
Ph.D. in Law
Associate Professor of the Department of International and Criminal Law, Institute of Law, Psychology and Innovative Education
Lviv Polytechnic National University, Lviv

CONFLICT OF INTEREST IN ANTI-CORRUPTION LEGISLATION: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT

The conflict of interest and the forms and methods of its settlement and prevention are integral legal institutions of any state with a developed system of checks and balances. The concept of public service, representative mandate in European countries is incomplete without mechanisms for the settlement and prevention of conflicts of interest, non-compliance with the requirements of which entails extremely negative consequences for a potential violator. In this context, the question of researching the concept of conflict of interests and its genesis becomes extremely relevant.

The article highlights the problem of conflict of interests in the context of anti-corruption legislation of Ukraine, based on international standards and requirements of the European Union. Insufficient clarity and transparency of legislative norms often make it difficult to identify situations that may be considered a conflict of interest, as well as to implement effective mechanisms for control and prevention of such conflicts. This creates the risk of abuse of power, corruption and the influence of individuals on decisions, ignoring the general interests of society.

The article substantiates the need to distinguish between the concepts of «potential conflict of interest» and «real conflict of interest» taking into account the existing law enforcement practice. The author analyzes scientific approaches to defining the concepts of «potential conflict of interest» and «real conflict of interest» and their relationship with the private interests of public officials. Some of the analyzed scientific approaches

to defining relevant concepts are subject to justified criticism. The author believes that the current legislative definition of the conflict of interest in many ways surpasses a significant part of the doctrinal approaches, which allows it to be used quite effectively in practice. The paper concludes that the expression «conflict of interests» does not require a separate definition without clarifying the nature of such a conflict of interests. Only the terms «actual conflict of interest» and «potential conflict of interest» can be properly and effectively defined in law enforcement. This work also defines what constitutes conflict (real or potential), the existence of potential conflict, and the extent to which conflict may occur. Particular attention is paid to the concepts of private interests, public/representative power and the conflict between private interests and public/representative power. The expediency of integrating the widest possible meaning of the concept of «private interest» into the regulatory context has been established. Based on the research results, the author emphasizes the need to determine the negative consequences of the conflict between private and public interests when distinguishing between the concepts of «real conflict of interests» and «potential conflict of interests.» The authors offer their own proposals for improving the normative definition of the concept of «real conflict of interest».

Key words: conflict of interest, corruption, anti-corruption legislation, responsibility, private interest.

ДЕФЕКТИ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОСКАРЖЕННЯ ДЕЯКИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ СТОРОНИ ОБВИНУВАЧЕННЯ В ДОСУДОВОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

АНДРУХ Віталій Васильович - адвокатське бюро «Віталія Андруха», керівник

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-5440-8099

УДК 343.1

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.10

Стаття присвячена висвітленню прогалин нормативно-правового регулювання оскарження деяких процесуальних рішень сторони обвинувачення в досудовому кримінальному провадженні. Зазначено, що кримінальне процесуальне законодавство не надає достатніх можливостей щодо оскарження всіх процесуальних рішень сторони обвинувачення, тому що не враховує наявності ризиків істотного порушення прав людини, зокрема права на свободу та особисту недоторканість, права на недоторканість права власності, права на повагу до честі та гідності тощо. Наголошено, що в межах кримінального процесуального законодавства має існувати більш широке коло обставин, що забезпечують право на подання скарги щодо дотримання саме основоположних матеріальних прав людини. Обґрунтовано позицію, що відсутність судового контролю за рішенням про визнання вилученого майна речовим доказом, призводить до порушення майнових прав особи, внаслідок неможливості оскаржити таке рішення. При цьому звернено увагу на тому, що сторона обвинувачення зловживає своїми повноваженнями, складаючи формальні, недостатньо обґрунтовані постанови про визнання вилученого в особи майна речовим доказом. З'ясовано, що наступною проблемою нормативно-правової регламентації оскарження процесуальних рішень сторони обвинувачення є відсутність механізму перевірки законності та обґрунтованості оголошення особи у розшук. Аргументовано, що сторона обвинувачення зловживає можливістю подати особу в розшук з метою збереження процесуальних строків, порушуючи при цьому право людини на ефективне розслідування та право на розумний строк досудового кримінального провадження. Серед інших дефектів інституту оскарження рішень сторони обвинувачення виокремлено відсутність можливості подання скарги на рішення прокурора про здійснення примусового освідування особи, що не сприяє забезпеченню права людини на особисту недоторканість та права на повагу до людської гідності.

Ключові слова: досудове кримінальне провадження; оскарження; основоположні права людини; прокурор; право власності; право на повагу до честі та гідності; процесуальне рішення.

Постановка проблеми

Міжнародні стандарти захисту прав людини вимагають створення дієвих важелів правового захисту, здатних забезпечити реалізацію права особи на оскарження процесуальних рішень, що порушують її конвенційні права та свободи протягом усіх стадій кримінального провадження. Це пов'язано з тим, що вже з початком досудового розслідування особа може зазнавати відповідних обмежень внаслідок проведення щодо неї слідчих (розшукових) дій. Безумовно, що пріоритетними на цій стадії є процесуальні рішення, прийняті стороною обвинувачення, які хоча і покликані забезпечити пошук і фіксацію фактичних даних про обставини вчиненого кримінального правопорушення, але нерідко призводять до надмірного

й необґрунтованого втручання у права людини (зокрема, права на свободу та особисту недоторканість, права на недоторканість права власності, права на повагу до честі та гідності тощо). Однак кримінальне процесуальне законодавство не надає достатніх можливостей щодо оскарження всіх процесуальних рішень сторони обвинувачення в досудовому кримінальному провадженні, тому що не враховує наявності ризиків істотного порушення прав людини. Зазначене обумовлює необхідність здійснення подальших наукових пошуків, що впливатимуть на ефективність інституту оскарження та сприятимуть своєчасному захисту та відновленню порушених прав, свобод і законних інтересів особи.

Стан опрацювання проблематики

Проблемні питання застосування інституту оскарження в досудовому кримінальному провадженні висвітлено в дослідженнях багатьох науковців, зокрема Д. М. Валігура, В. С. Зеленецький, О. Б. Комарницька, К. Є. Лисенкова, Т. О. Лоскутов, О. Ю. Маринич, С. В. Оверчук, С. О. Пшенічко, Ю. В. Стеценко, В. І. Шестаковта інших. Водночас попри змістовне обґрунтування підстав та порядку подання скарги на рішення, дії та бездіяльність дізнавача, слідчого, прокурора, у межах сучасних наукових напрацювань не вичерпано питання ефективності та повноти захисту прав особи на стадії досудового розслідування щодо можливості оскарження й інших процесуальних рішень сторони обвинувачення у зв'язку з їх спрямованістю на обмеження конституційних прав людини. Відсутність належного унормування в кримінальному процесуальному законі судової перевірки деяких процесуальних рішень сторони обвинувачення, таких як визначення вилученого майна речовим доказом, оголошення особи в розшук і примусового освідування призводить до істотного порушення прав людини, що не відповідає принципам, встановленим низкою міжнародних нормативно-правових актів. Це свідчить про нагальну необхідність у подальшому здійсненні наукових пошуків у визначеному напрямі, що сприятиме забезпеченню належного захисту прав і законних інтересів осіб у досудовому кримінальному провадженні.

Мета дослідження полягає у вирішенні наукового завдання, що полягає в змістовному обґрунтуванні недоліків оскарження деяких процесуальних рішень сторони обвинувачення, що приймаються під час досудового кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу

Керуючись положеннями ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), будь-яка особа, права, свободи та законні інтереси якої зазнають обмежень у кримінальному провадженні, має право на ефективний засіб правового захисту [1]. Водночас вітчизняний кримінальний процесуальний закон містить вичерпний перелік підстав оскарження процесуальних рішень сторони обвинувачення під час досудового кримінального провадження, не враховуючи можливість порушення таких основоположних прав людини, як недоторканість права власності, свободу та особисту недоторканість, повагу до честі та гідності тощо. Разом з тим у разі виникнення інших порушень, ніж передбачених у ч. 1 ст. 303 КПК України, скарга в межах досудового розслідування не розглядається, оскільки є предметом розгляду під час підготовчого провадження у суді [2]. Зазначене свідчить, що особа на стадії досудового кримінального провадження позбавлена права на здійснення судового контролю з контролю з боку судді суду першої інстанції (слідчого судді) за дотриманням її основоположних матеріальних прав. Це суперечить й сутності інституту оскарження, головна мета якого, як уже зазначалось раніше, полягає у перевірці законності та обґрунтованості рішень, дій та бездіяльності сторони обвинувачення на предмет обмеження прав людини [3, с. 96]. В іншому випадку необґрунтоване прийняття рішень стороною обвинувачення призводить до свавільного втручання у фундаментальні права особи. Відсутність належного судового контролю дозволяє стороні обвинувачення виносити формальні постанови без достатньої аргументації, що слугує для обґрунтування при-

йняття подальших процесуальних рішень і проведення слідчих (розшукових) дій, незважаючи на можливі порушення істотних прав людини. Обмеженість підстав оскарження процесуальних рішень на стадії досудового розслідування спричиняє неналежне дотримання прав людини, оскільки особа, щодо якої приймається відповідне процесуальне рішення, на національному рівні позбавлена ефективного способу захисту своїх прав попри зловживання з боку сторони обвинувачення.

При цьому необхідно зауважити, що поряд з передбаченим у межах ст. 303 КПК України переліком підстав застосування інституту оскарження, має існувати більш широке коло обставин, що забезпечують право на подання скарги щодо дотримання саме основоположних матеріальних прав людини. У цьому контексті доречно звернути увагу на прогалини кримінальних процесуальних норм у частині врегулювання процедури оскарження процесуальних рішень сторони обвинувачення про визнання речовим доказом вилученого майна особи, оголошення особи в розшук, а також здійснення примусового освідування. Відсутність відповідних приписів кримінального процесуального законодавства унеможливлює належний захист фундаментальних прав людини, закріплених у низці міжнародних нормативно-правових актів.

Зокрема відсутність норм щодо оскарження процесуального рішення сторони обвинувачення про визнання речовим доказом вилученого майна особи призводить до порушення конституційного права на недоторканість приватної власності. На практиці нерідко виникають ситуації, коли сторона обвинувачення зловживає своїми повноваженнями, складаючи формальні, недостатньо обґрунтовані постанови про визнання вилученого в особи майна речовим доказом. Неправомірно й необґрунтовано складені постанови слугують підставами для подальшого звернення до суду з клопотанням про накладення арешту на майно для збереження речових доказів у порядку ст. 170 КПК України. Унаслідок цього майно особи може тривалий час залишатися під арештом без реальної аргументації його доказового значення у кримінальному провадженні. Законодавча прогалина, яка фактично виключає судовий контроль за такими рішеннями, призводить до ситуації, коли особа позбавлена можливості оскаржити дії, що безпосередньо порушують її майнові права. Це суперечить вимогам принципів кримінального судочинства, які покликані, в тому числі, й забезпечити захист прав власника майна. Відсутність механізму оскарження порушує засаду верховенства права, оскільки фактично створює юридичні підстави для безконтрольного втручання в конституційне право на приватну власність. Зазначене суперечить практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який у справі «James and Others v. the United Kingdom» дійшов висновку, що будь-яке втручання в право на мирне володіння майном обґрунтовується лише забезпеченням відповідного балансу між публічним інтересом (загальним інтересом суспільства) та вимогами захисту фундаментальних прав конкретної особи. Проте у разі покладення на особу надмірного тягаря, що є невиправданим у конкретних обставинах, призводить до порушення справедливого балансу. Для цього держава зобов'язана обґрунтувати пропорційне співвідношення між засобами, які застосовуються, та метою, якої буде досягнуто, щоб уникнути свавільного обмеження прав людини [4]. У контексті досудового кримінального провадження позиція ЄСПЛ набуває особливої актуальності, оскільки втручання органів розслідування в матеріальні права особи може призвести до суттєвого погіршення її фізичного і соціального становища. Таке втручання, якщо воно здійснюється без належного балансу та обґрунтованості, не тільки обмежує майнові права, але й ставить особу під надмірний ризик, впливаючи на її особисті інтереси, які перебувають під захистом ЄКПЛ.

На проблемах визнання вилученого майна речовим доказом наголошують й сучасні процесуалісти. Наприклад, С. Й. Кравчук вважає, що норми, які визначають порядок тимчасового вилучення майна та його визнання речовим доказом, врегульовані доволі суперечливо. Той факт, що тимчасове вилучення майна відбувається без

попереднього судового контролю (без дозволу слідчого судді), підвищує небезпеку порушення засади недоторканності права власності внаслідок незаконного обмеження можливостей володільця такого майна [5, с. 117]. При цьому, як слушно зауважує О. С. Котова, подальша доля вилученого майна в межах сучасної правозастосовної практики заздалегідь визначена та полягає у створенні передумови накладення арешту на майно. Оскільки слідчі судді розцінюють постанову про визнання вилученого майна речовим доказом обов'язковою умовою для накладення арешту, фактично сторона обвинувачення легітимізує його попереднє вилучення, забезпечуючи в такий спосіб допустимість отриманих доказів [6, с. 178]. Однак зустрічаються й протилежні думки, що гарантії ефективного судового захисту права власності особи забезпечуються пізніше, коли виникає право на апеляційне оскарження рішення про накладення арешту на майно на підставі п. 9 ч. 1 ст. 309 КПК України [7, с. 108]. Дійсно, необґрунтована ухвала про арешт майна підлягає оскарженню власником такого майна, але, на нашу думку, задля недопущення обмеження права особи на власність і забезпечення розумного строку досудового розслідування постає першочергове завдання щодо попередження винесення неправомірної ухвали, в основу якої покладено неправомірне процесуальне рішення сторони обвинувачення про визнання вилученого майна речовим доказом.

Водночас попри вимоги ч. 5 ст. 110 КПК України зазначати в постанові мотиви її прийняття та змістовне обґрунтування, сторона обвинувачення повсякчас використовує невмотивовані підстави про визначення вилученого майна речовим доказом для подання клопотання про накладення арешту на вказане майно. Разом з тим, слідчий суддя формально бере до уваги таку постанову, не перевіряючи її законність та обґрунтованість. Такий підхід призводить до обмеження права на власність у досудовому кримінальному провадженні, оскільки постанова сторони обвинувачення слідчим суддею приймається як попередньо законна й обґрунтована, без здійснення її критичної оцінки на предмет вмотивованості. Відповідно, що й арешт майна, накладений на підставі необґрунтованої постанови, вбачається таким, що прямо порушує право особи на недоторканість права власності. Неналежне виконання функцій контролю з боку слідчого судді призводить до того, що останній беззастережно підтримує сторону обвинувачення, не аналізуючи необхідних доводів та не захищаючи належним чином права особи. Це сприяє використанню арешту майна як превентивного заходу, що неправомірно обмежує право особи на власність, а також порушує засади неупередженості та незалежності, які є основою діяльності слідчого судді. Відтак, автоматичне задоволення клопотань про накладення арешту на майно без врахування законних на те підстав, позбавляє особу захисту від свавільних дій сторони обвинувачення, викликаючи сумніви в неупередженості слідчого судді.

Наступною проблемою нормативно-правової регламентації оскарження рішень сторони обвинувачення є відсутність механізму перевірки законності та обґрунтованості оголошення особи у розшук. При цьому прийняття рішення про оголошення особи у розшук має вагоме значення для збереження строків кримінального провадження, оскільки є підставою для його зупинення відповідно до ст. 280 КПК України [8, с. 27]. Проте неможливо повністю розраховувати на відсутність зловживань з боку сторони обвинувачення щодо винесення безпідставної постанови про оголошення особи в розшук. Таке процесуальне рішення використовується як формальний привід для зупинення досудового розслідування, щоб домогтися збереження процесуальних строків, навіть якщо для цього відсутні реальні підстави. У зв'язку зі зловживання нормою про зупинення провадження відбувається порушення прав як сторони захисту, так і потерпілого, оскільки безпідставне оголошення в розшук або штучне затягування строків досудового розслідування призводить до порушення принципу розумного строку провадження [9, с. 137]. Сторона обвинувачення, як правило, спирається на формальні підстави для винесення постанови про зупинення досудового слідства, не-

хтуючи належним обґрунтуванням і мотивацією таких рішень на підставі конкретних обставин кримінального провадження.

Окрім того, як було нами зазначено в попередніх публікаціях, унеможливлення перевірки слідчим суддею законності та обґрунтованості рішення про оголошення особи в розшук впливає на виникнення ризиків імітації процесуальної діяльності стороною обвинувачення. Наприклад, існує можливість формального виконання дій, таких як виклик підозрюваного, направлення повідомлень або формальних заходів для встановлення місцезнаходження особи, що переховується, створюючи видимість активної пошукової роботи. Зазначена процесуальна фальсифікація щодо підстав оголошення особи в розшук дозволяє стороні обвинувачення на власний розсуд зупиняти досудове розслідування, подовжуючи фактичний строк його тривалості без належного обґрунтування [10, с. 22-23]. У цьому плані справедливою вбачається думка В. В. Лисенко, що сторона обвинувачення з надмірним формалізмом підходить не лише до винесення постанови про оголошення особи в розшук. Зокрема, поширеними є недоліки щодо доручення оперативним підрозділам на проведення розшуку особи, що переховується, без здійснення подальшого контролю за цією діяльністю, формального виконання необхідних заходів, спрямованих на розшук підозрюваного, відсутності належної взаємодії з органами досудового розслідування, формальне створення слідчо-оперативних груп, неприйняття відповідних заходів у разі неефективності розшуку особи, несвоєчасне внесення інформації про розшукуваних осіб до інформаційних обліків тощо [11, с. 227]. Тобто в багатьох випадках слідчий, прокурор формально підходять до доведення фактів ухилення особи від явки до органів слідства, не вживаючи належних заходів для встановлення її місцезнаходження. Як наслідок, подібна бездіяльність призводить до затягування кримінального провадження без реальних на те підстав, порушуючи права учасників процесу та завдаючи шкоди принципу правової визначеності. Такі невмотивовані постанови про оголошення особи в розшук та, як наслідок, зупинення провадження без належного підтвердження фактичних обставин і без достатніх заходів щодо встановлення місцезнаходження особи перешкоджають дієвому захисту прав учасників кримінального судочинства, зокрема, позбавляють права на ефективне розслідування, доступ до справедливого правосуддя та можливості забезпечити дотримання своїх прав у розумний строк. Відсутність механізму контролю таких дій з боку слідчого судді дозволяє стороні обвинувачення маніпулювати процесуальними строками. Це підкреслює, що оскарження постанови про оголошення особи в розшук є запорукою ефективного виконання завдань кримінального судочинства.

Серед інших дефектів інституту оскарження в досудовому кримінальному провадженні варто пригадати відсутність законодавчого регулювання оскарження процесуального рішення прокурора про здійснення примусового освідування особи (ч. 2 ст. 241 КПК України). Варто зазначити, що примусове освідування особи є різновидом огляду, об'єктом якого виступає тіло людини. У зв'язку з цим правова природа освідування безпосередньо пов'язана з впливом на такі основоположні права людини, як право на особисту недоторканість та право на повагу до честі та гідності. Проте деякі науковці наголошують на важливому тактичному значенні здійснення примусового освідування [12, с. 397]. Разом з тим примусове втручання в приватну сферу потребує наявності чітких гарантій від безпідставних і необґрунтованих обмежень прав людини з боку правоохоронних органів. Зокрема, у ст. 28 Конституції України проголошено, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. При цьому жодна особа без вільного волевиявлення не може піддаватись медичним, науковим чи іншим дослідам [13]. Водночас кримінальне процесуальне законодавство лише фрагментарно регламентує порядок проведення примусового освідування, закріплюючи загальні положення про недопущення дій, які принижують честь і гідність особи або становлять небезпеку для її здоров'я. Проте поза межами правового

регулювання залишається механізм правового захисту, необхідний для оскарження рішення прокурора про проведення примусового освідування. Внаслідок існування такої прогалини в правовому регулюванні виникає ризик свавільного втручання у права людини, не лише принижуючи її людську честь, але і залишаючи особу фактично беззахисною та неспроможною захистити особисті конституційні права.

Відповідно, що зазначений дефект правового регулювання унеможливлює судову перевірку законності та обґрунтованості постанови прокурора про проведення примусового освідування особи, що не сприяє забезпеченню права людини на особисту недоторканість та права на повагу до людської гідності у досудовому кримінальному провадженні. При цьому вимоги ч. 2 ст. 241 КПК України не передбачають жодного судового контролю за проведенням примусового освідування. На відміну від інших слідчих (розшукових) дій, які потребують попереднього судового контролю, примусове освідування залежить тільки від рішення прокурора, який виносить постанову та надає дозвіл на його проведення сам собі. Щодо цього багато науковців стверджують, що для отримання дозволу на примусове проведення освідування особи необхідно звертатися до слідчого судді, тобто здійснювати попередній судовий контроль [14, с. 48]. Вбачається, що звернення до слідчого судді є найкращим варіантом, спроможним забезпечити судову перевірку законності й обґрунтованості винесення постанови про примусове освідування особи. Під час розгляду викладених підстав слідчий суддя має право як відмовити, так і задовольнити клопотання про проведення примусового освідування, наприклад, як це передбачено для примусового відібрання біологічних зразків у порядку, передбаченому ч. 3 ст. 245 КПК України або її залучення для примусового проведення медичної чи психіатричної експертизи [15, с. 25]. Разом з тим висловлюються й інші думки, які обґрунтовують необхідність запровадження подальшого судового контролю у вигляді оскарження до слідчого судді рішення прокурора про примусове освідування [16, с. 30]. За такого підходу судова перевірка буде спрямована на перевірку законності прийняття цього рішення. У разі виявлених порушень, отримані докази будуть визнано недопустимими [17, с. 89]. Враховуючи зазначене, для забезпечення балансу між потребами кримінального провадження та основоположними правами людини, на нашу думку, необхідно на законодавчому рівні закріпити механізм оскарження процесуальних рішень про здійснення примусового освідування в порядку ст. 303 КПК України, що забезпечить дієві гарантії та створить ефективний засіб правового захисту від порушення прав, свобод і законних інтересів особи.

Висновки

Прогалиною правового регулювання є відсутність норм щодо оскарження процесуального рішення сторони обвинувачення про визнання речовим доказом вилученого майна особи. Ця законодавча прогалина дозволяє суб'єктам сторони обвинувачення складати формальні, невмотивовані постанови про визначення вилученого майна речовим доказом та використовувати їх для обґрунтування клопотання про накладення арешту на вказане майно. Слідчі судді, не перевіряючи під час судового засідання законність та обґрунтованість постанов про визнання речовим доказом відповідного майна, використовують їх як підставу для арешту майна, внаслідок чого особа незаконно та неправомірно обмежується у праві на власність у досудовому кримінальному провадженні.

Проблемою нормативної регламентації є неможливість перевірки на етапі досудового кримінального провадження законності та обґрунтованості рішення сторони обвинувачення про оголошення особи в розшук. Оскільки відсутність потенційного судового контролю уможливлює винесення представниками сторони обвинувачення формальних, неаргументованих постанов про оголошення особи в розшук та посилання на них з метою підтвердження підстави для зупинення досудового розслідування та збереження процесуальних строків. У результаті прийняття суб'єктами сторони обвинувачення рішення про зупинення досудово-

го розслідування на підставі «своєї» штучно оформленої постанови про оголошення особи в розшук, порушується право людини на ефективне розслідування та право на розумний строк досудового кримінального провадження.

Дефектом законодавчого регулювання є нормативна прогалина щодо оскарження процесуального рішення прокурора про здійснення примусового освідування особи. Цей недолік правового регулювання унеможливлює судову перевірку законності та обґрунтованості постанови прокурора про проведення примусового освідування особи, що не сприяє забезпеченню права людини на особисту недоторканість та права на повагу до людської гідності у досудовому кримінальному провадженні.

Література

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 13.11.2024).

2. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Голос України*. 2012. №№ 90-91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 13.11.2024).

3. Андрух В. В. Поняття ефективності оскарження у досудовому кримінальному провадженні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. № 4. Т. 35 (74). С. 94-99.

4. Case of James and Others v. the United Kingdom, № 8793/79, 21.02.1986. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57507%22]} (дата звернення: 13.11.2024).

5. Кравчук С. Й. Проблемні аспекти процесуального оформлення в кримінальному провадженні тимчасово вилученого майна. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 3. Т. 2. С. 113-118.

6. Котова О. С. Винесення постанови про визнання речовим доказом як передумова арешту майна. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 3. Т. 2. С. 178-184.

7. Крицька І. Особливості вилучення матеріальних об'єктів як речових доказів у ході обшуку та огляду. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 3 (49). С. 106-111.

8. Назар Р. Б. Умови зупинення досудового розслідування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2023. Вип. 1. С. 26-30.

9. Ромасєв О. В. Правові підстави оскарження на досудовому розслідуванні рішення слідчого, прокурора про зупинення досудового слідства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1 (22). Т. 2. С. 137-140.

10. Андрух В. В. Деякі питання щодо меж оскарження процесуальних рішень у досудовому кримінальному провадженні. *Актуальні питання досудового розслідування: збірник матеріалів круглого столу (м. Кривий Ріг, 28 квітня 2023 року)*. Кривий Ріг: КННІ ДонДУВС, 2023. С. 21-23.

11. Лисенко В. В., Лисенко О. В. Проблеми організації розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування й суду. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2017. С. 220-229.

12. Чаплинський К. О. Актуальні питання примусового освідування. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 393-398.

13. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 13.11.2024).

14. Баулін О., Ганова Г. Порядок та межі застосування примусу під час освідування особи у кримінальному провадженні. *Вісник прокуратури*. 2015. № 3 (165). С.40-50.

15. Савицький Д. О. Захист прав особи при проведенні освідування. *Розкриття злочинів за новим Кримінальним процесуальним кодексом України: зб. матеріалів науково-практичної конференції (м. Київ, 8 листопада 2012 р.)*. Київ: НАВС, 2012. С.24-26.

16. Удалова Л. Д., Савицький Д. О., Рожнова В. В., Ільєва Т. Г. Функція судово-

го контролю у кримінальному процесі: монографія. Київ: «Центр учбової літератури», 2015. 176 с.

17. Макаров М. А. Судовий контроль у кримінальному процесі: теоретичні та правові основи: дис. … док. юрид. наук. Київ. 2018. 495 с.

Andrukh V.V.
E-mail: andrukhvitalii007@gmail.com

DEFECTS IN THE NORMATIVE REGULATION FOR APPEALING OF CERTAIN PROCEDURAL DECISIONS OF THE PROSECUTION IN PRE-TRIAL CRIMINAL PROCEEDINGS

The article focuses on the gaps in the legal and regulatory framework for appealing against certain procedural decisions of the prosecution in pre-trial criminal proceedings. It is noted that criminal procedure legislation does not provide sufficient opportunities to appeal against all procedural decisions of the prosecution, since it does not take into account the risks of a significant violation of human rights, in particular, the right to liberty and security of person, the right to inviolability of property rights, the right to respect for honor and dignity, etc. It is emphasized that within the framework of criminal procedure legislation there should be a wider range of circumstances which ensure the right to file a complaint regarding the observance of fundamental substantive human rights. The author substantiates the position that the absence of judicial control over the decision to recognize seized property as material evidence leads to a violation of a person's property rights due to the inability to appeal against such a decision. At the same time, the author emphasizes that the prosecution abuses its powers by drawing up formal, insufficiently substantiated decisions on recognizing property seized from a person as material evidence. It is found that another problem of the legal regulation of appealing against procedural decisions of the prosecution is the lack of a mechanism for verifying the legality and validity of putting a person on the wanted list. The author argues that the prosecution abuses the opportunity to put a person on the wanted list in order to preserve procedural deadlines, thus violating the human right to an effective investigation and the right to a reasonable period of pre-trial criminal proceedings. Other defects of the institution of appealing against decisions of the prosecution include the lack of the possibility to file a complaint against the prosecutor's decision to conduct a forced examination of a person, which does not contribute to ensuring the human right to personal integrity and the right to respect for human dignity.

Key words: pre-trial criminal proceedings; appeal; fundamental human rights; prosecutor; right to property; right to respect for honor and dignity; procedural decision.

ПОНЯТТЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

ПАТРЕЛЮК Д. А. - кандидат юридичних наук, докторант Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7300-4905
УДК 343.1
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.11

Наукова стаття присвячена дослідженню поняття ефективності кримінального переслідування. Кримінальний процесуальний закон не містить визначення поняття «ефективність кримінального переслідування». Таке поняття є категорією кримінального процесу, яка втілює у собі оцінку дієвості органів кримінального переслідування. Метою цього дослідження є виокремлення та розкриття ознак ефективності кримінального переслідування, формулювання поняття ефективності кримінального переслідування на основі досліджених ознак. Встановлено, що ефективність кримінального переслідування характеризують такі ознаки: мета, правомірна діяльність сторони обвинувачення, розумний строк (мінімальний термін часу). З'ясовано, що першочерговою метою кримінального переслідування є отримання доказової інформації щодо винуватості конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення. Кримінальне переслідування слід вважати ефективним й у разі отримання доказової інформації щодо непричетності конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення. Визначено, що кримінальне переслідування може визнаватися неефективним у разі отримання доказових даних стосовно викриття конкретної особи у скоєнні кримінального правопорушення, якщо отримання таких даних відбулось з істотним порушенням прав і свобод людини. Наголошено, що кримінальне переслідування має здійснюватись у розумний строк, тобто у строк, який є об'єктивно необхідним для правомірного досягнення мети, який відповідає вимогам зразкової ретельності, оперативності та розумної швидкості. Дослідження виокремлених ознак ефективності кримінального переслідування дало можливість сформулювати поняття ефективності кримінального переслідування. Так, поняття «ефективність кримінального переслідування» необхідно визначати як здатність сторони обвинувачення шляхом здійснення регламентованої та (або) незабороненої нормами кримінального процесуального законодавства, правомірної діяльності, у розумний строк (за мінімальний термін часу) досягнути мети щодо отримання доказової інформації стосовно викриття винної особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Ключові слова: ефективність, кримінальне переслідування, ефективність кримінального переслідування, обвинувачення, досудове розслідування, правомірна діяльність, розумний строк.

Постановка проблеми

Кримінальний процесуальний закон не містить визначення поняття «ефективність кримінального переслідування». Таке поняття є категорією кримінального процесу, яка втілює в собі оцінку дієвості органів кримінального переслідування. Так, оцінка ефективності кримінального переслідування може здійснюватись за різними критеріями. У доктрині кримінального процесу відсутнє єдине бачення щодо критеріїв оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування. Тож, як наслідок, від-

сутнє єдине бачення щодо ознак, сутності та змісту поняття ефективність кримінального переслідування. Правильне розуміння змісту поняття ефективність кримінального переслідування має як теоретичне, так і практичне спрямування. З'ясування сутності поняття ефективності кримінального переслідування може стати, так би мовити, орієнтиром для практичного застосування кримінальних процесуальних норм та подальшого удосконалення кримінального процесуального законодавства.

Стан опрацювання проблематики

Ефективність діяльності окремих учасників кримінального процесу та ефективність проведення окремих кримінальних процесуальних дій були предметом наукових праць таких учених, як: І.В. Гловюк, В.С. Зеленецький, Т.В. Корчева, Л.М. Лобойко, Т.О. Лоскутов, О.М. Федорів та інших. На сьогодні потребує наукового осмислення та виведення поняття «ефективність кримінального переслідування», яке буде універсальним, тобто відображати ефективність державного обвинувачення, яке здійснюється будь-яким суб'єктом кримінального переслідування.

Метою цього дослідження є виокремлення та розкриття ознак ефективності кримінального переслідування. На підставі дослідження таких ознак буде сформульовано поняття ефективності кримінального переслідування.

Наукова новизна

Сформульовано поняття «ефективність кримінального переслідування», під яким розуміється здатність сторони обвинувачення шляхом здійснення регламентованої та (або) незабороненої нормами кримінального процесуального законодавства, правомірної діяльності, у розумний строк (за мінімальний термін часу) досягнути мети щодо отримання доказової інформації стосовно викриття винної особи у вчиненні кримінального правопорушення. Встановлено, що кримінальне переслідування може визнаватися ефективним у випадку одержання доказів щодо непричетності конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення, а також визначатися неефективним – у разі отримання доказових даних стосовно викриття певної особи у скоєнні кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу

У тлумачних словниках під поняттям «ефективність» розуміється характеристика якого-небудь об'єкта (процесу), що відображає його суспільну користь, продуктивність та інші позитивні якості; абсолютна ефективність оцінюється співвідношенням отриманого ефекту та всієї суми витрат; ефективність характеризується певним співвідношенням між отримуваним сумарним ефектом та сумарними витратами на створення і використання засобів, що беруть участь у процесі, його організацію та здійснення. (економічна ефективність) [1; 2].

І.В. Гловюк пише, що досудове розслідування є складною багатофункціональною системою, елементи якої мають різні цілі, що, відповідно, дає змогу оцінювати ефективність досудового провадження як із позицій досягнення завдань окремої кримінально-процесуальної функції в ході досудового розслідування, так і з позицій завдань досудового розслідування в комплексі, що постають із загальних завдань кримінального провадження [3, с. 180-181]. Відповідно до цієї позиції, орієнтиром для визначення ефективності досудового провадження (у тому числі й кримінального переслідування) є виконання відповідних завдань (досягнення мети).

О.А. Сопронюк вважає, що ефективність досудового розслідування є співвідношенням процесуальних дій, процесуальних рішень, реалізованих учасниками кримінального провадження, а також їх результатів із положеннями КПК України, що визначають підстави, умови і порядок їх проведення чи прийняття, з урахуванням оптимальних затрат часу та зусиль на це. Оцінка ефективності досудового розслідування слідчого охоплює й проблематику додержання ним вимог кримінального процесуального закону [4, с. 186]. Так, під час оцінки ефективності досудового розслідування слідчого можуть враховуватись об'єм здійснюваних

процесуальних дій, їх результати, а також затрачені ресурси (час, зусилля тощо). При цьому визначальним є критерій законності, тобто співвідношення здійснюваних процесуальних дій з вимогами кримінального процесуального закону.

Окремі дослідники під ефективністю досудового розслідування розуміють обов'язок суб'єктів, які провадять кримінальне провадження на стадії досудового розслідування по вирішенню завдань кримінального провадження, забезпечення всебічності, повноти і неупередженості дослідження обставин кримінального провадження, у розумні строки, з дотриманням засад кримінального провадження, а також пріоритетності прав і свобод людини [5, с. 358]. У цьому визначенні акцент зроблений на досягнення мети у розумні строки. Вбачається, що саме розумний строк (оптимальний проміжок часу) є одним з визначальних критеріїв щодо оцінки ефективності кримінального переслідування.

О.М. Федорів у своєму дисертаційному дослідженні акцентує увагу на таких аспектах розуміння ефективності досудового розслідування: досягнення завдань; прив'язка до кількості процесуальних дій; прив'язка до оперативності рішень; законність та справедливість процесуальних рішень; пропорційність процесуальних дій в аспекті обмеження прав людини [6, с. 54].

О.О. Торбас відзначає, що ефективність досудового розслідування може бути оцінена шляхом перевірки кількості проведених об'єктивно необхідних процесуальних дій та оперативністю прийняття проміжних і кінцевих процесуальних рішень (повідомлення про підозру, складання та направлення обвинувального акта до суду, закриття кримінального провадження тощо) [7, с. 388].

М.М. Потоцький, аналізуючи ефективність затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, вказує, що ефективність у контексті здійснення кримінального процесуального затримання характеризують такі ознаки: оперативне досягнення мети, легальність на підставі якісного закону, короткостроковість обмеження права на свободу [8, с. 167]. На наше переконання, подібні ознаки можуть бути притаманні й поняттю ефективності кримінального переслідування. Тому вважаємо за доцільне виокремити ознаки ефективності кримінального переслідування та надати кожній з них кримінальну процесуальну характеристику.

1. Мета. Дослідники В.С. Зеленецький, Л.М. Лобойко цілком справедливо зазначали, що головним критерієм ефективності діяльності органів кримінального переслідування є ступінь досягнення цими органами мети діяльності із переслідування. Співвідношення результатів діяльності і її мети є визначальним у розумінні поняття ефективності будь-якого виду людської діяльності [9, с. 186-187].

Т.О. Лоскутов відзначив, що ефективною можна вважати діяльність, під час якої було досягнуто попередньо заплановану мету. Це саме стосується й кримінального переслідування як особливого виду нормативно врегульованої діяльності уповноважених суб'єктів. Аналізуючи ефективність кримінального переслідування, здійснюване слідчим, автор вказав, що метою слідчого кримінального переслідування є встановлення причетності (викриття) винної особи у вчиненні злочину для притягнення її до кримінальної відповідальності. Відповідно слідче кримінальне переслідування є ефективним у разі викриття винної особи у вчиненні злочину [10, с. 109]. Мета слідчого кримінального переслідування не є однаковою на різних етапах його здійснення. Тому ефективність слідчого кримінального переслідування необхідно визначати залежно від етапу його здійснення [10, с. 116].

Частиною загального завдання кримінального провадження, визначеного у ст. 2 КПК України, є створення умов, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [11].

Уявляється, що першочерговою (найбільш явною) метою кримінального переслідування є викриття винної особи у вчиненні кримінального правопорушення. Однак досягнення такої мети може бути ефективним тільки в разі застосування законних засобів. У першу чергу, норми, які регламентують проведення процесуальних дій стороною обвинувачення, мають бути якісними, тобто відповідати параметру «якість закону».

Рішення Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ) «Чумак проти України» від 2018 р. дає нам зрозуміти, що закон має бути доступним для зацікавлених осіб та сформульованим з достатньою точністю, щоб дати їм можливість, за необхідності за допомогою відповідної консультації, передбачити розумною за відповідних обставин мірою наслідки, до яких може призвести певна дія. Також положення закону мають бути достатньо чіткими у своїх термінах, аби належно вказати особам на обставини та умови, за яких органи влади мають право втручатись у права, гарантовані Європейською конвенцією з прав людини (далі ЄКПЛ) [12].

О.М. Федорів пише, що є незрозумілим, який саме результат у розрізі досудового розслідування може вважатися позитивним. Адже непритягнення невинуватої особи до кримінальної відповідальності або закриття кримінального провадження у разі, якщо склад кримінального правопорушення не підтвердився, – це теж результат, який у соціальному розумінні та у розрізі завдань кримінального провадження є позитивним [6, с. 56]. З огляду на загальні завдання кримінального провадження, можна вважати, що метою кримінального переслідування, поряд з отриманням доказової інформації стосовно викриття винної особи, є й отримання доказової інформації щодо непричетності конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення. Таким чином, кримінальне переслідування можна вважати однаково ефективним, як у разі отримання доказів щодо винуватості особи, так і у разі отримання доказів щодо її непричетності, оскільки в будь-якому із цих двох варіантів, кримінальне переслідування здійснило «рух уперед», тобто рух у напрямі встановлення істини у кримінальному провадженні.

Неефективною є діяльність органів кримінального переслідування, коли прокурор не зумів довести в суді обґрунтованість порушеного ним державного обвинувачення, і результатом судового розгляду стало постановлення виправдувального вироку. У цьому разі не підвищує рівень ефективності навіть значний обсяг діяльності, виконаної органами кримінального переслідування. Бо основним під час оцінки їхньої діяльності є співвідношення її мети і результату (а не обсягу) [9, с. 192].

Дійсно, кримінальне переслідування позбавлено ефективності у разі, коли винувата особи змогла уникнути відповідальності. Причиною такої неефективності можуть бути проведення процесуальних дій з порушенням вимог кримінальної процесуальної форми (порушення процедури), істотне порушення прав і свобод людини тощо.

На переконання Ю.В. Стеценка, не у всіх справах від слідчого вимагається ефективне розслідування. Так, під час розслідування очевидних злочинів від слідчого вимагається провести всі необхідні слідчі дії в певному порядку. Порядок вжиття тих чи інших кримінально-процесуальних заходів наперед відомий. Навряд чи таке досудове розслідування варто називати ефективним. Слідчий не може не розслідувати злочини, він повинен це робити [13, с. 127]. Така теза є дещо неоднозначною, оскільки наперед відомий порядок здійснення слідчих (розшукових) дій (алгоритм) при розслідуванні тих чи інших кримінальних правопорушень саме і є втіленням ефективності кримінального переслідування, тобто є результатом практичних напрацювань, позитивним досвідом діяльності органів кримінального переслідування. У разі, якщо слідчий при розслідуванні очевидного злочину порушить такий наперед відомий порядок проведення слідчих (розшукових) дій, це неминуче вплине на ефективність такого кримінального переслідування.

Варто підсумувати, що очевидною метою кримінального переслідування є отримання доказової інформації щодо винуватості конкретної особи у вчиненні кримінального

правопорушення. Разом з тим, кримінальне переслідування слід вважати ефективним й у разі отримання доказової інформації щодо непричетності конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення.

2. Правомірна діяльність сторони обвинувачення. Поняття «ефективність» доцільно розглядати як систему різних елементів, які визначають не тільки фактичну ефективність *(досягнення мети* – курсив автор*)*, а й характеризують останню щодо вимог обґрунтованості, доцільності, корисності, економності [10, с. 111].

В.С. Зеленецький, Л.М. Лобойко стверджували, що критерієм оцінки ефективності кримінального переслідування є його законність. Останню можна визначити як відповідність кримінального переслідування передбаченій законом формі (порядку). Ступінь відповідності діяльності співробітників системи органів, які здійснюють кримінальне переслідування, правилам, встановленим кримінально-процесуальним та іншими законами, і є тим критерієм, на підставі якого можна зробити висновок щодо ефективності чи неефективності переслідування в конкретних кримінальних справах щодо певних осіб [9, с. 194].

Т.О. Лоскутов слушно вказує, що обґрунтованість процесуальних рішень слідчого є критерієм оцінки ефективності кримінального переслідування, здійснюваного ним. Обґрунтованими повинні бути процесуальні рішення, якими завершуються певні етапи кримінального переслідування, здійснюваного слідчим. Рішення слідчого можуть встановлювати високий ступінь причетності або непричетності певної особи до вчинення злочину, але якщо вони (рішення) недостатньо обґрунтовані, то кримінальне переслідування, здійснюване слідчим, не можна визнати ефективним [10, с. 118-119].

Під час правозастосування може мати місце ситуація, за якої органи кримінального переслідування довели причетність особи до вчинення кримінального правопорушення, оформивши це в обвинувальний акт та скерувавши його до суду. На перший погляд мету кримінального переслідування досягнуто, однак, якщо для досягнення такої мети використовувались незаконні засоби, було істотно порушено права та свободи людини, відповідно, незважаючи на досягнення мети, таке кримінальне переслідування не можна визнати ефективним.

Проведення досудового розслідування має відповідати принципу законності, зокрема, забезпечувати ефективне виконання положень національного законодавства [14, с. 150]. Відповідно до спеціально-дозвільного типу правового регулювання органи кримінального переслідування можуть діяти тільки в законних межах та в спосіб, визначений законодавством. Таким чином, органи кримінального переслідування мають право здійснювати тільки ті процесуальні дії та в той спосіб, які передбачені кримінальним процесуальним законом.

Досягнення високої ефективності досудового розслідування полягає, у першу чергу, у чіткому дотриманні процедури проведення процесуальних дій на цій стадії, адже чітке дотримання норм КПК України при проведенні цих дій дозволить забезпечити невідворотність кримінальної відповідальності та гарантує забезпечення прав учасників кримінального провадження [15, с. 124].

Застосування належної процедури є одним із складових елементів принципу верховенства права та передбачає, у тому числі, щоб повноваження органів публічної влади були визначені приписами права, і вимагає, щоб посадовці мали дозвіл на вчинення дії, і надалі діяли в межах наданих їм повноважень. Належна правова процедура має застосування як під час судового розгляду, так і на стадії досудового розслідування. Недотримання належної правової процедури тягне за собою порушення гарантованого кожному ст. 6 ЄКПЛ права на справедливий суд [16].

Від дотримання належної кримінальної процесуальної форми проведення процесуальних дій напряму залежить допустимість тих чи інших доказів у справі. Істотне порушення прав і свобод людини під час проведення слідчих (розшукових) дій тягне за собою визнання доказів, отриманих у результаті таких процесуальних дій, не допустимими. Як наслідок, відповідно до доктрини плодів отруйного дерева, усі докази, які

отримані на підставі недопустимого доказу також мають бути визнані судом недопустимими.

У теорії кримінального процесу існує точка зору, відповідно до якої ефективність кримінального переслідування слід оцінювати з двох позицій: 1) відповідність витрат (сил, засобів, коштів тощо) досягнутому результату (викриття і покарання винного); 2) відповідність витрат рівню забезпечення прав заінтересованих учасників кримінального процесу (потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача тощо) [9, с. 192-193].

У своєму рішенні Конституційний Суд України (2011 р.) зазначив, що при оцінюванні на предмет допустимості як доказів у кримінальній справі фактичних даних, що містять інформацію про скоєння злочину чи підготовку до нього необхідно враховувати ініціативний або ситуативний (випадковий) характер дій фізичних або юридичних осіб, їх мету та цілеспрямованість при фіксуванні зазначених даних. Подані будь-якою фізичною або юридичною особою речі або документи (фактичні дані) не відповідають вимогам допустимості доказів, якщо вони одержані з порушенням прав і основоположних свобод людини, закріплених у Конституції України, зокрема внаслідок цілеспрямованих дій із застосуванням оперативно-розшукових заходів, передбачених законодавством [17]. Таким чином, критерієм допустимості доказів, котрі отримані фізичними або юридичними особами, є дотримання прав і свобод людини. Останній факт визначається з огляду на ініціативний або ситуативний (випадковий) характер дій осіб щодо отримання фактичних даних [18, с. 12].

Уявляється, що існування спеціальнодозвільного типу правового регулювання діяльності органів кримінального переслідування має на меті дотримання кримінальної процесуальної форми під час провадження процесуальних дій, дотримання якої, у свою чергу, має на меті унеможливлення необґрунтованого обмеження і порушення прав людини у перебігу кримінального переслідування. Беручи за основу таке твердження, можна зробити припущення, що діяльність сторони обвинувачення має визнаватись правомірною не лише в разі вчинення процесуальних дій, передбачених кримінальним процесуальним законом та у визначений спосіб, а й у разі вчинення дій, які не передбачені законом, однак прямо йому й не суперечать, якщо при цьому не порушуються права і свободи особи (з огляду на те, що це є визначальним критерієм).

Вбачається, що в перебігу кримінального переслідування, сторона обвинувачення вправі здійснювати регламентовану та (або) незаборонену нормами кримінального процесуального закону правомірну діяльність (у разі відсутності обмежень прав і свобод людини). Кримінальне переслідування може визнаватися неефективним у разі отримання доказових даних стосовно викриття конкретної особи в скоєнні кримінального правопорушення, якщо отримання таких даних відбулось з істотним порушенням прав і свобод людини.

3. Розумний строк (мінімальний термін часу). Не можна виокремлювати поняття «ефективність» від понять «економність» і «цінність», оскільки діяльність із досягнення конкретних результатів завжди пов'язана з витратами сил, засобів і часу [10, с. 110].

Відповідно до приписів КПК України розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки [11]. Відповідно до положень ЄКПЛ кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [19].

Визначаючи розумний строк, як одну з обов'язкових ознак поняття ефективності кримінального переслідування, варто підкреслити, що ефективність кримінального переслідування може бути втрачено навіть

разі досягнення відповідної мети внаслідок правомірної діяльності сторони обвинувачення, однак поза розумним строком. Виходить так, що поняття ефективності кримінального переслідування уособлює в собі баланс (співвідношення) сил (процесуальних дій), законної мети та затраченого проміжку часу.

У своїх рішеннях ЄСПЛ зазначає, що ефективність розслідування передбачає вимогу щодо оперативності та розумної швидкості [20; 21; 22]. Навіть якщо існують перепони або складнощі, які перешкоджають прогресу розслідування в конкретній ситуації, оперативне реагування національних органів влади є надзвичайно важливим для підтримання громадської віри в їх відданість принципам верховенства права та їх здатність запобігати проявам сприяння незаконним діям або терпимості до них. Більше того, з перебігом часу перспектива проведення будь-якого ефективного розслідування зменшується [22]. Мінімальні стандарти ефективності, визначені практикою ЄСПЛ, включають у себе вимоги, що розслідування має бути ретельним, незалежним, безстороннім та підконтрольним громадськості, а також, що компетентні органи влади повинні діяти зі зразковою ретельністю і оперативністю [23].

Ефективність діяльності із кримінального переслідування передбачає досягнення мети в найкоротший (у встановлених законом межах) термін, з найменшою шкодою для відповідних прав і законних інтересів громадян, щодо яких здійснюється переслідування, за максимально можливої економії процесуальних сил і засобів [9, с. 188]. Критерій швидкості кримінального переслідування (розумності строків його здійснення) дає можливість оцінити, наскільки швидко після початку кримінального переслідування певної особи було знято невизначеність стосовно неї в питанні про те, чи вчиняла вона злочин. У цьому разі мова йде про «розумне» поєднання швидкості і повноти, всебічності та об'єктивності кримінального переслідування [9, с. 196].

Таким чином, кримінальне переслідування має здійснюватись у розумний строк (мінімальний термін часу), тобто в строк, який є об'єктивно необхідним для правомірного досягнення мети, який відповідає вимогам зразкової ретельності, оперативності та розумної швидкості.

Висновки

Дослідження виокремлених ознак ефективності кримінального переслідування дає нам можливість сформулювати поняття ефективності кримінального переслідування. Так, поняття «ефективність кримінального переслідування» необхідно визначати як здатність сторони обвинувачення шляхом здійснення регламентованої та (або) незабороненої нормами кримінального процесуального законодавства, правомірної діяльності, у розумний строк (за мінімальний термін часу) досягнути мети щодо отримання доказової інформації стосовно викриття винної особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Кримінальне переслідування може визнаватися ефективним у випадку одержання доказів щодо непричетності конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення, а також визначатися неефективним – у разі отримання доказових даних стосовно викриття певної особи у скоєнні кримінального правопорушення.

Перспективні напрями подальших розвідок можуть бути дослідження ефективності здійснення окремих слідчих (розшукових) дій, дослідження ефективності захисту від кримінального переслідування.

Література

1. Великий тлумачний словник (ВТС) сучасної української мови. URL : https://1531.slovaronline.com/47436-%D0%B5%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C (дата звернення 10.11.2024)

2. Гірничий енциклопедичний словник. URL : https://162.slovaronline.com/2927-%D0%B5%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C (дата звернення 10.11.2024)

3. Гловюк І.В. Деякі питання участі адвоката в судово-контрольних провадженнях

у досудовому розслідуванні: питання правової визначеності та ефективності правореалізації. *Юридичний вісник*. 2016. № 4. С. 180-190.

4. Сопронюк О.А. Кримінальні процесуальні санкції: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2020. 226 с.

5. Корчева Т.В. До питання визначення поняття ефективності досудового розслідування. DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-588-92-1-89. 2020. International scientific and practical conference. С. 355-359. URL :http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/71/1783/3958-1?inline=1 (дата звернення 09.11.2024).

6. Федорів О.М. Європейські стандарти ефективності досудового розслідування: дис. … докт. філософії: 12.00.09. Львів, 2023. 240 с.

7. Торбас О.О. Розсуд у кримінальному процесі України: дис. … д-ра. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2021. 478 с.

8. Потоцький М.М. Затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення: дис. … докт. філософії: 12.00.09. Кропивницький, 2022. 275 с.

9. Зеленецький В.С., Лобойко Л.М. Критерії оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 2. С. 185-196.

10. Лоскутов Т.О. Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2011. 164 с.

11. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон від 13.04.2012. № 4651-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 01.11.2024).

12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Чумак проти України» від 06.03.2018 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e02#Text (дата звернення: 10.11.2024).

13. Стеценко Ю. В. Ефективне досудове розслідування: зміст поняття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2018. Вип. 49 (2). С. 126-129.

14. Чернобаєв С. Міжнародні стандарти ефективного досудового розслідування. *National Law Journal :teory and Practice*. 2020. № 1 (41). С. 147-150.

15. Теоретичні та практичні проблеми забезпечення ефективності досудового провадження / В. В. Тіщенко та ін. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 17. С. 106-158.

16. Постанова Верховного Суду Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду від 24.05.2021 р. Справа № 640/5023/19. Провадження № 51-2917кмо20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97286253 (дата звернення: 10.11.2024).

17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України. № 12-рп/2011. 20.10.2011. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11#Text (дата звернення 08.11.2024).

18. Волобуєва О.О., Городецька М.С., Лоскутов Т.О., Шапарь А.О. Доказування на досудовому розслідуванні: навч. посібник. Київ: ВД Дакор, 2022. 120 с.

19. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 02.11.2024).

20. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Горяєва проти України» від 06.10.2016 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d64 (дата звернення: 10.11.2024).

21. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Падура проти України» від 11.12.2014 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a33 (дата звернення: 10.11.2024).

22. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Риженко проти України» від 30.07.2015 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a73 (дата звернення: 10.11.2024).

23. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бєлоусов проти України» від 07.11.2013 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_989#Text (дата звернення: 11.11.2024).

Patrelyuk D.,
E-mail: d.a.patreluk@ukr.net

THE CONCEPT OF THE EFFICIENCY OF CRIMINAL PROSECUTION

The scientific article is devoted to the study of the concept of the effectiveness of criminal prosecution. The Criminal Procedure Law does not contain a definition of the concept of "effectiveness of criminal prosecution". Such a concept is a category of criminal proceedings, which embodies an assessment of the effectiveness of criminal prosecution bodies. The purpose of this study is to identify and reveal the features of the effectiveness of criminal prosecution, to formulate the concept of the effectiveness of criminal prosecution on the basis of the studied features. It has been established that the effectiveness of criminal prosecution is characterized by the following features: purpose, lawful activities of the prosecution, reasonable time (minimum time). It has been found that the primary goal of criminal prosecution is to obtain evidentiary information regarding the guilt of a specific person in committing a criminal offense. Criminal prosecution should also be considered effective in the event of obtaining evidentiary information regarding the non-involvement of a specific person in committing a criminal offense. It is determined that criminal prosecution may be recognized as ineffective in the event of obtaining evidentiary data regarding the exposure of a specific person in the commission of a criminal offense, if the receipt of such data occurred with a significant violation of human rights and freedoms. It is emphasized that criminal prosecution must be carried out within a reasonable time, that is, within a period that is objectively necessary for the lawful achievement of the goal, which meets the requirements of exemplary thoroughness, efficiency and reasonable speed. The study of the identified features of the effectiveness of criminal prosecution made it possible to formulate the concept of the effectiveness of criminal prosecution. Thus, the concept of "effectiveness of criminal prosecution" should be defined as the ability of the prosecution, through the implementation of lawful activities regulated and (or) not prohibited by the norms of criminal procedural legislation, within a reasonable time (in the minimum period of time) to achieve the goal of obtaining evidentiary information regarding the exposure of the person guilty of committing a criminal offense.

Keywords: *efficiency, criminal prosecution, efficiency of criminal prosecution, indictment, pre-trial investigation, lawful activity, reasonable time.*

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ І ТАКТИКИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ НЕРОЗКРИТИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

ЮХНО Олександр Олександрович - професор кафедри криміналістики та судової експертології, доктор юридичних наук, професор, Харківський національний університет внутрішніх справ

https://orcid.org/0000-0002-4771-0531

ПЕНЗЄВА Катерина Миколаївна - старший викладач кафедри криміналістики та судової експертології, Харківський національний університет внутрішніх справ

https://0000-0002-2526-0218

ПРІБИТКОВА Наталія Олександрівна - старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем правового забезпечення діяльності поліції та протидії злочинності, Харківський національний університет внутрішніх справ

https://orcid.org/0000-0001-7944-5712

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.12

У статті на ретроспективному рівні досліджено проблемні питання криміналістичної методики щодо питань виявлення, розкриття і досудового розслідування як загальнокримінальних, так і латентних неочевидних кримінальних правопорушень, зокрема й минулих років, що викликає певні труднощі при їх розкритті в цьому напрямі оперативно-розшукової і слідчої діяльності та дізнання. Досліджено окремі причини допущення системних недоліків та недоопрацювань при розкритті кримінальних прапорушень з боку слідчих, дізнавачів та співробітників оперативних підрозділів, неналежної координації і взаємодії між ними. Наявні недоліки класифіковані авторами на певні групи, які можна розподілити на організаційного, тактичного, методичного, психологічного і суб'єктивного характеру. Констатовано про недоліки у дослідженому напрямі в питаннях невикористання можливостей сучасних судових криміналістичних та інших видів експертиз, недостатнє залучення спеціалістів з відповідних галузей науки і техніки та сучасних криміналістичних розробок і методик, недостатнє використання напрацьованих видів позитивного досвіду національних правоохоронних органів, експертних та інших закладів, що мають відношення до розкриття, викриття та досудового розслідування кримінальних правопорушень та, зокрема, нерозкритих поточного та минулих років. За результатами дослідження напрацьовано пропозиції і рекомендації щодо використання при виявленні і розкритті тих кримінальних правопорушень, у яких не встановлено підозрюваних осіб, а також знань спеціалістів у певних галузях науки і техніки, які досить рідко або тільки починають використовуватись у дослідженому напрямі. Рекомендовані більш ефективні та підтверджені правозастосовною діяльністю і практичним досвідом роботи форми і методи та тактичні дії слідчим, дізнавачам, оперативним співробітникам з метою недопущення можливих недоліків та недоопрцювань у майбутньому при розкритті і досудовому розслідуванні як ті, що розслідуються і в них встановлено підозрюваних осіб, так і по нерозкритих кримінальних правопорушеннях.

Ключові слова: кримінальні правопорушення, слічий, дізнавач, прокурор, судові інстанції, кримінальне провадження, викрити, розкрити, досудове розслідування, підозрюваний, минулі роки, криміналістичні обліки, розшукові дії, ДНК-аналіз, ДНК-профіль, ДНК-експертиза, криміналістична методика, криміналістична тактика, техніко-криміналістичне забезпечення, нерозкритий злочин, судово-медична експертиза.

Постановка проблеми

На Національну поліцію та правоохоронні органи України покладено конституційний обов'язок щодо охорони прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, захист від злочинних посягань [1; 2]. З цією метою удосконалюється чинне законодавство, постійно проводиться реформування правоохоронних органів, системи прокуратури та судових інстанцій. Ратифіковані Верховною Радою України Міжнародні правові акти з вказаних питань та рішення Європейського Суду з прав людини стали джерелом національного законодавства і за їх виконанням постійно та неухильно спостерігає міжнародна спільнота. Приділяється постійна увага підготовці фахівців у вказані та інші сфери правового захисту особи. За результатами наукових досліджень змінено підходи до оцінки діяльності органів досудового розслідування і дізнання, оперативних підрозділів та їх кінцевих результатів і діяльності. Криміналістика, прикладні, правові та інші науки постійно озброюють правооохронців новітніми сучасними формами, методами і методиками виявлення, розкриття і досудового розслідування кримінальних правопорушень. Прийнятими організаційними, законодавчими, контрольними та іншими заходами в основному вдалося усунути негативну практику укриття злочинів від обліку в правоохоронних органах та несвоєчасне реагування на заяви, повідомлення про кримінальні правопорушення. У той же час, правозастосовна діяльність правоохронних органів свідчить, що окремі кримінальні правопорушення виявляються і розкриваються не завжди своєчасно, при цьому мають місце недоліки у використанні або недостатньому використанні як сталих, так і сучасних видів криміналістичної техніки, наявних методик та тактики їх розслідування, неналежна координація і взаємодія між ними і працівниками з інших міністерств і відомств щодо цих питань, про що закріплено у міжвідомчому наказі Офісу Генеральної прокуратури, МВС України та інших зацікавлених відомств [3]. Продовжують бути актуальними сучасні наукові дослідження, які повинні бути направлені на удосконалення форм і методів діяльності та відповідних методик щодо своєчасного виявлення, розкриття і розслідування будь яких злочинних посягань з напрацьованням певних рекомендацій та пропозицій з піднятих проблемних питань, чому й присвячено цю статтю.

Стан дослідження

Питання криміналістичної методики та тактики викриття, розкриття і розслідування злочинів розглядали у своїх роботах вчені : С.В. Албул, О.М. Бандурка, В.П. Бахін, В.І. Гончаренко, В.В. Дараган, О.Ф. Долженков, Н.І Клименко, А.М. Колесниченко, В.Є. Коновалова, В.К. Лисіцин, В.П. Лисіцин, Г.А. Матусовський, З.І. Мітрохіна, О.О. Подобний, В.Д. Пчолкін, М.В. М.Б. Саакян, Салтєвський, Н.А. Сенчик, В.К. Сиринжа, А.А. Фокіна, В.В. Шендрик, О.О. Юхно, М.О. Юхно та ін. Криміналістика існує протягом понад 100 років і удосконалює теоретичні і прикладні питання, оскільки сучасні наукові винаходи застосовуються злочинцями при підготовці і вчиненні кримінальних правопорушень. У сучасних наукових дослідженнях за останні роки спостерігається зниження криміналістичних і процесуальних наукових досліджень з проблемних питань методик та тактики своєчасного виявлення, розкриття і досудового розслідування кримінальних правопорушень, встановлення причетних до цього осіб і причин цьому. У підручниках, навчальних посібниках також прослідковується послаблення висвітлення цих важливих для криміналістики і правозастосовної діяльності проблемних питань та напрямів. Вказаному, на нашу думку, у деякій мірі сприяла зміна парадигми організації і проведення оперативно-розшукової діяльності закріплена в чинному КПК України, зокрема й зменшення ініціативи співробітників оперативних підрозділів та особистого розшуку. З іншого боку, є позитив щодо збільшення відповідальності органів досудового розслідування в питаннях розкриття кримінальних правопорушень. Не випадково, на рівні Головного слідчого управління Національної поліції України і на базі його окремих регіональних підрозділів проводиться експеримент по сумісній спів-

праці слідчих і «детективів» – оперативних працівників у штаті слідчих підрозділів по оптимізації організації і проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень, результати якого будуть доведені до правоохоронців і зацікавлених відомств та суспільства. На підставі вищезазначеного сдід наголосити, що вказані проблемні питання методики і тактики розкриття злочинів доцільно досліджувати та з'ясувати і запропонувати шляхи їх вирішення та удосконалення, що є актуальним і перспективним напрямом подальших наукових досліджень.

Мета статті

Метою статті є дослідження системних прогалин у діяльності слідчих органів, дізнання і оперативних підрозділів у питаннях своєчасного виявлення, розкриття і досудового розслідування кримінальних правопорушень, причин несвоєчасного і неякісного виконання владних повноважень у цьому напрямі та напрацювання рекомендацій і пропозицій щодо удосконалення відповідних криміналістичних методик у цьому напрямі правозастосовної діяльності, враховуючи сучасні досягнення теорії і практики криміналістичної науки та техніки, кримінального процесу і оперативно-розшукової діяльності.

Виклад основного матеріалу

З криміналістичної точки зору для нерозкритого кримінального правопорушення особливістю є те, що фактично з'ясована його обставина вчинення і сама подія, в основному виявлені, зафіксовані, вилучені, досліджені та оцінені матеріальні та інші джерела доказів, однак особу, яка вчинила це, не встановлено. З кримінально-процесуальної точки зору, це вказує на те, що заява або повідомлення про кримінальне правопорушення зарєєстровано в Єдиному реєстрі досудових розслідувань (далі – ЄРДР), проведені можливі за вітсутності підозрюваного слідчі (розшукові) дії, комплекс оперативно-розшукових заходів, а кримінальне провадження, можливе в окремих випадках, зупинено провадженням, що стосується й злочинів минулих років. Які ж причини можуть бути щодо несвоєчасного розкриття кримінального провопорушення. До таких причин і факторів слід віднести наступне: 1) відсутність свідків і очевидців; утрата слідів кримінального правопорушення за результатами зовнішніх впливів (негода, пожежа; захоплення ворогом населеного пункту, де було вчинено кримінальне правопорушення, знищення чи спотворення слідів зацікавленими особами та ін.); 2) помилки, що допущені при досудовому розслідуванні слідчим чи дізнавачем, зокрема : несвоєчасний огляд місця події, місця володіння, проживання чи перебування певної особи або огляд трупа; несвоєчасний огляд чи освідування потерпілої і підозрюваної чи іншої особи; неповне або неякісне використання криміналістичної техніки чи інших технічних засобів і допомоги відповідних спеціалістів або фахівців (ст. 71 «Спеціаліст» і ст. 72 «Відповідальність спеціаліста» КПК України [4]); несвоєчасне проведення оперативно-розшукових заходів по встановленню і затриманню підозрюваної (их) особи «на гарячому»; безплановість і безсистемність, зокрема при першопочаткових діях щодо організації слідчої і оперативно-розшукової діяльності; неякісне проведення слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій; непрофесійна оцінка виявлених слідів та доказів, що привело до вироблення безпідставних версій та втрату джерел доказів, процесуального часу та ін. Однак, як свідчить правозастосовна діяльність, при професійному та творчому підході по вивленню, правильному фіксуванні, вилученні та оцінці речових та інших доказів вказане призводить до встановлення винних осіб навіть після значного відрізку часу після вчинення кримінального правопорушення. Більшість нерозкритих кримінальних правопоушень минулих років складають ті, що посягають на життя і здоров'я особи, вчинених проти чужої власності, факти шахрайства, торгівлі людьми та ін. Несвоєчасне розкриття кримінальних правопорушень викликає у злочинців впевненність у вседозволенності та безкарності, сприяє продовженню злочинної діяльності. Особливості досудового розслідування нерозкритих кримінальних правопорушень полягають у дії фактору

часу, який пройшов після їх вчинення, негативний результат проведеного розслідування та пов'язана з ним впевненність слідчого, дізнавача, прокурора щодо неможливості в його розкритті та вичерпанні можливостей; складність і навіть неможливість виправлення деяких помилок при першопочаткових та подальших діях: суттєва зміна своєчасно невиявлених матеріальних слідів; втрата чи неправдиві (або спотворені) показання свідків чи очевидців про подію через певний і прийдешній час і характер подій, що вже минули; прийняття заходів злочинцями та іншими зацікавленими особами заходів щодо сокриття слідів кримінального правопорушення, а також з розкриттям слідчої таємниці та ін. Так, вплив часу призводить не тільки до втрати і спотворення фактичних даних про вчинене кримінальне правопорушення, але й інколи, при тактиці наступовості та творчості може сприяти виникненню нових доказів та їх різновидів, які підтвердять його вчинення. Як свідчить практика, злочинець з перебігом часу, втрачає пильність і може вчиняти дії, що сприяють встановленню його причетності до вчиненого, зокрема використання або наміри по реалізації викраденого, повернення в місце попереднього проживання, ненавмисне і випадкове «промовлення» про вчинене кримінальне правопорушення та ін. З певним часом, після початку досудового розслідування може бути змінена мотивація в осіб, які раніше не давали об'єктивних і правдивих показань про відомі ім обставини вчиненого певними особами. З метою вказаного і встановлення вищезазначеного слід не припиняти самостійні і сумісні слідчі і розшукові заходи, а також негласні слідчі (розшукові) дії. Не випадково чинний КПК України при використанні терміну слічі дії використовує й обов'язковий споріднений термін «розшукові», які зобов'язують слідчих займатись і подальшою розшуковою роботою, а не перекладати цей напрям на оперативні підрозділи, як це було в попередні роки. Значним здобутком чинного КПК України є й можливість слідчому, прокурору надавати письмові доручення і вказівки щодо проведення оперативними підрозділами негласних слідчих (розшукових) дій із можливим залученням ними спеціальних підрозділів Національної поліції України, зокрема й оперативно-технічного напряму, що збільшує можливості встановлення осіб, причетних до вчинення кримінальних правопорушень, зокрема й минулих років [4; 5]. Таким чином проводяться певні організаційні і оперативно-розшукові заходи, напрями яких і реалізація залежать від наявних слідчих ситуацій.

Серед *типових слідчих ситуацій*, які можуть мати місце слід виділити наступні: 1) у матеріалах кримінального провадження відстуні відомості про конкретного підозрюваного відносно якого слід вести розшук (немає прикмет особи, її фотороботу, відсутні сліди пальців рук і можливо взуття) ; 2) є в наявності відомості для розшуку й ідентифікації особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, але їх перевірка і використання не дало можливість встановити конкретну особу; 3) по кримінальному провадженню проходили підозрювані, але їх винуватість не була встановлена зібраними доказами. На підставі наявних слідчих ситуацій основні напрями слідчого слід класифікувати на такі: а) по першій слідчій ситуації – пошук джерел додаткової інформації; б) при другій слідчій ситуації – визначення додаткових можливостей використання зібраних відомостей; в) по третій слідчій ситуації – ретельна і повна перевірка наявних даних, які б дозволяли підтвердити або спростувати раніше висунуті версії про винних осіб і та ретельна додаткова перевірка «алібі» підозрюваних. При цьому слідчий, дізнавач, прокурор повинні враховувати, що при кожній слідчій ситуації має бути свій характерний комплекс слідчо-оперативних заходів і негласних слідчих (розшукових) дій та особливості їх проведення, однак загальним і обов'язковим для всіх слідчих ситуацій є аналіз усіх зібраних доказів та оцінка раніше проведених заходів і слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій. Ретельне вивчення матеріалів кримінального провадження, оперативно-розшукових справ (далі – ОРС) і заходів та характер здійснення проведеної роботи дозволяє встановити здійснені прогалини та помилки, визначити шляхи і засоби їх усунення та до-

опрацювання. Таким чином, кожна слідча (розшукова) дія і оперативно-розшуковий захід та отримані по них результати повинні бути ретельно проаналізовані і їм повинна бути надана оцінка з позицій повноти та якості виконання, а також (**всесторонності)** реалізації можливостей використання встановлених фактичних даних і відомостей. «Помічником» у цій діяльності є процесуальний керівник досудовим розслідуванням із прокуратури, який вивчає як кримінальні, так і оперативно-розшукові справи і має право давати письмові вказівки по них, які підлягають обов'язковому виконанню відповідно до чинного КПК України та надання відповіді у вказані терміни [4; 6]. Суттєве значення в розкритті кримінальних правопорушень, зокрема й минулих років має встановлення правопорушника та нових джерел доказів на підставі використання даних, що характеризують спосіб його вчинення. При вчиненні серійних злочинних дій, винуватець у більшості своїй використовує однакові чи схожі прийоми і засоби, які характеризують його індивідуальні злодійські навички і вміння. Тому збіг способів вчинення двух або декількох кримінальних правопорушень слугує підставою для висунення і перевірки версії та передбачення про вчинене однією і тією ж особою. У таких випадках, коли є фактичні дані по вже розкритому аналогічному злочину, то встановлення по ньому винної особи може сприяти розкриттю злочину по «аналогії», при виявленні відповідних доказів. Розкриття злочину з використанням даних про конкретний спосіб його вчинення може включати такі етапи: 1) моделювання логічного і ймовірного способу вчинення нерозкритого злочину; 2) підбір даних про кримінальні правопорушення, що вчинені аналогічним способом; 3) кореляційний аналіз даних про способи вчинення на певній території (району, міста, області); 4) визначення можливостей взаємовідтворення та використання доказів по об'єднаних кримінальних провадженнях на підставі аналізу однорідних способів вчинення кримінальних правопорушень; 5) перевірка по криміналістичних обліках нерозкритих злочинів, по яких встановлено спосіб їх вчинення та здійснити логічну прив'язку до необхідних для розкриття злочинів; 6) перевірка по регіональних і центральних обліках аналогічних кримінальних проваджень за способами вчинення злочинів, досудове розслідування по яких не закінчено, призупинено, підозрювані особи оголошено в розшук, по закритих за недоказанністю, а також по вже закінчених провадженнях та ін.; 7) орієнтування підрозділів карного розшуку та ін. оперативних підрозділів по вказаних питаннях з отриманням відповідей на запити. Побудова логічної моделі способу вчинення кримінального правопорушення здійснюється шляхом усвідомленого реконструювання обставин та дій винної особи від моменту її появи на місці вчинення кримінального провадження до укриття слідів кримінального правопорушення після вчиненого.

У той же час для розкриття кримінальних правопорушень слідчими, дізнавачами, прокурорами не завжди використовуються можливості сучасних та вже традиційних судових експертиз. Не завжди посадові особи, які зобов'язані розкривати і розслідувати кримінальні правопорушення дотримуються криміналістичних методик підготовки і проведення судових експертиз. Інколи вони не користуються можливістю попередніх консультацій з експертами по суті і перспективах проведення експертиз, не узгоджують з ними можливих запитань та ін., і не завжди інформують їх про деталі обставин вчинення злочинів та з необхідними матеріалами кримінального провадження та ін. Як зазначають окремі вчені-криміналісти, підготовка до призначення і проведення судової експертизи традиційно складається з таких етапів : 1) виокремлення обставин кримінального правопорушення, речових доказів та інших об'єктів, які підлягають дослідженню; визначення завдань і видів експертизи; 2) збирання необхідних матеріалів (вільних, умовно-вільних, експериментальних зразків, їх належене оформлення: потребує навичок та вмінь) і належне оформлення питань для призначення експертизи; 3) процесуальне оформлення доручення експерту [7, с. 57-63]. Однак, на нашу думку, слід уточнити визначення вказаних учених про те, що вказані організа-

ційні і процесуальні дії слідчого, дізнавача, прокурора, судді залежать від конкретної слідчої ситуації, яка й обумовлює та уточнює подальші тактичні дії вказаних посадових осіб, що визначається відповідною криміналістичною методикою. Тому слід звернути увагу на те, що не завжди вказані посадові особи володіють знаннями та не використовують сучасні досягнення криміналістичної та інших наук для виконання завдань з розкриття кримінальних правопорушень. Так, за результатами досліджень встановлено, що досить рідко призначається криміналістична фоноскопія для ідентифікації особи за голосом. Для проведення фоноскопічної експертизи слід відібрати і надати для її проведення вільні, умовно-вільні та експериментальні зразки з голосом і мовленням певної особи (учасника кримінального провадження та ін.) Такі вільні і умовно-вільні зразки можуть бути відібраними із записів диктофонів, CD та DVD службових або приватних дисків, флешкарт, відеокамер спостереження та інших джерел. Наприклад, найбільш поширеними кримінальними правопорушеннями, за якими використовується призначення і проведення вказаних експертиз по нерозкритих латентних злочинах є анонімні повідомлення з різних ліній зв'язку щодо замінювання установ і підприємств будь-якої форми власності та ін. із загрозами вибухів. Так, наприклад, 01 вересня 2023 року про замінування всіх середніх шкіл м. Києва і декількох обласних центрів отримали правоохоронні органи. Аналогічно, для ідентифікації певної особи (учасника кримінального провадження) не завжди використовуються можливості проведення фототехнічної та портретної експертизи. Джерелом для експертного дослідження може бути встановлена, вилучена та направлена зафіксована візуальна інформація з електронних форм: фото-відеокамер спостереження, аматорського відео, відеорегістраторів (працівників поліції, свідків – фізичних осіб які управляли автотранспортом), з мобільних пристроїв, фото- відеокамер, якими знімались краєвиди чи окремі культурні та інші об'єкти та ін., що потрібно встановлювати при оперативно-розшукових заходах, що можуть бути використаними як вільні (умовно-вільні) зразки. Певні відео- обліки встановлюються для реєстрації дотримання Правил дорожнього руху в окремих містах і населених пунктах, що є джерелом додаткової інформації і доказів. З метою розкриття кримінальних правопорушень, зокрема й минулих років, посадовими особами досудового розслідування і оперативних підрозділів ще недостатньо використовуються можливості засобів масової інформації та громадськості для орієнтування населення про місця вчинення кримінальних правопорушень, обставин їх вчинення, з отриманням зворотньої інформації щодо встановлення можливих очевидців та інформації, яка буде представляти інтерес для органів досудового розслідування, дізнання і оперативних підрозділів, зокрема й по нерозкритих кримінальних правопорушеннях.

У правозастосовній діяльності зустрічаються випадки, коли місце події свідчить про динамічний характер вчиненого кримінального правопорушення, що вимагає значних вимірювань по довжині, висоті та інших параметрах певних висотних, об'ємних чи інших об'єктів або місцевості. З метою проведення першого або повторного огляду місця події при нерозкритих злочинах, у таких випадках слід використовувати сучасні цифрові технології «3D» з програмним забезпеченням Scene Vision-3D для: 1) сканування при вказаній слідчий дії огляду місця події, які дозволяють створити фотореалістичну і об'ємну модель місця події. Зазвичай такі прилади є як переносні, так і в більшості своїй (через габарити) ними укомплектовані та обладнані автомобільні криміналістичні лабораторії, що функціонують при відділах криміналістичного забезпечення Слідчих управлінь ГУНП областей. Вказані сучасні цифрові технології надають можливість відслідити та зафіксувати місце події з будь-якого ракурсу та відстані загалом і окремі об'єкти зокрема. Вони також мають функції створення графічного тривимірного плану місця події та окремих об'єктів при цьому; 2) за допомогою вказаного програмного забезпечення можна зробити аналіз плям та крапель крові особи з метою визначення траєкторії їх утворення для розкриття кримінальних правопорушень проти життя і

здоров'я людини та встановлення обставин вчиненого. У сучасному стані в Україні все більше використовуються можливості ДНК-аналізу не тільки при розкритті злочинів проти життя і здоров'я особи і статевої недоторканності та статевих злочинів, але й інших. Так, наприклад, при виявленні на місці події непридатних для дослідження відбитків пальців рук особи, можна вилучити (зробити «змиви» – ред. авт.) за методикою ДНК-аналізу потових залишків з рук ймовірного підозрюваного, або за виявленою при огляді місця події крадіжки чи на одежі потерпілого(ї) волосині з цілою цибулиною чи з підозрюваного або його одягу, з яким спілкувалась при вчиненні злочину потерпіла особа. Така ж методика ДНК-аналізу може бути використана при встановленні слідів ДНК профілю на вилученій зброї з тих її частин, у силу конструкції чого на них складно виявити відбитки пальців особи, яка нею користувалась при вчиненні злочину. Особливо вказане має актуальність при розслідуванні катастроф, надзвичайних подій із масовими жертвами, а також уже використовується і реалізується в наслідок воєнного часу для ідентифікації і встановлення осіб, потерпілих під завалами від обстрілів, чи загиблих військовослужбовців, зокрема по їх рештках [8, с. 29-34]. Вказана система ДНК-аналізу має велику перспективу для розширення можливостей виявлення і вилучення речових матеріальних доказів при розкритті кримінальних правопорушень широкого загалу. Вказане не обмежує використання й інших сучасних досягнень науки і техніки з питань розкриття кримінальних правопорушень. Не випадково А.О. Фільковський, досліджуючи аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції, виділяє ціннісний підхід до запровадження сучасних досягнень філософії, психології, новітніх технологій як в окремих галузях науки, так і в юриспруденції зокрема, що використовується й при виявленні, розкритті та досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень [9, с. 18-19].

Висновки

Правоохоронні органи приймають передбачені чинним законодавством заходи щодо забезпечення охорони правопорядку, захисту прав, свобод та законних інтересів громадян і захисту їх від злочинних посягань. Однак, як показує правозастосовна діяльність, у цьому напрямі не завжди їм вдається своєчасно виявити та розкрити, зокрема латентні кримінальні правопорушення. Постійне реформування правоохоронних органів, воєнна агресія проти України призводить до плинності кадрів, вимивання професійного ядра, спроможного на професійному і якісному рівні виконувати свій службовий обов'язок у дослідженому напрямі та виховувати своїх послідовників. Встановлено ряд причин, які суттєво впливають на своєчасність і якість розкриття та досудове розслідування вчинених кримінальних правопорушень. Їх класифіковано на організаційні, методичні, тактичні, суб'єктивні. Іншою причиною, на думку авторів, є недостатнє володіння і використання криміналістичними методиками розкриття і досудового розслідування злочинів, це відсутність їх централізованої кодифікації на рівні держави та відомчої належності з відсутністю вільного доступу для їх користування неслужбовими особами. Така інформація надається лише в разових виступах учених, експертів на службових та інших заняттях у правоохоронних органах, інформація з яких дуже рідко та замало залишається в пам'яті вказаних та інших слухачів, і тому вони залишаються мало використаними. Це стосується і централізованої кодифікації криміналістичних та інших наявних відомчих обліків, якими б могли вільно користуватись й безпосередні виконавці, починаючи з районних відділів поліції чи нижчої ланки інших правоохороних органів. Це дуже складна, важка і довоготривала праця, яка під силу численному управлінському апарату відповідних міністерств і відомств та їх регіональних структур. Незважаючи на постійні призови з багатьох трибун, правоохоронці низової ланки-безпосередні виконавці – постійно перевантажуються документообігом, який би могли виконувати управлінські кадри, на чию адресу надсилаються щомісячні чи інші види відомчих звітів. Це відволікає особовий склад від безпосереднього виконання обов'зків по викриттю

злочинців. Перепорядкування експертної служби в системі МВС України теж відриває їх від безпосередніх виконавців з розкриття і розслідування злочинів. Потребує, як і до цього, перебудови службової піготовки в системі Національної поліції України, при якій із року в рік повторюється вивчення загальних правових актів. Вказане пов'язано також й із вертикальним підпорядкуванням окремих Департаментів МВС України. У ГУНП областей залишилось мала чисельність виконавців на рівні райвідділу поліції, й та відривається на конвоювання арештованих. Багато в чому підказують умови діяльності правоохоронних органів в умовах агресії, що підлягає окремим науковим дослідженням. Втім, порушені проблемні питання не є кінцевими і підлягають окремому дослідженню або науковому вивченню.

Література

1. Конституція України : чинне законодавство станом на 1 вересня 2024 р. Офіц. текст. (джерело документа https://zakon.rada.gov.ua). Київ. Правова єдність. 2022. 67 с.

2. Закон України «Про Національну поліцію» : чинне законодавство станом на 1 липня 2022 р. Офіційний текст. Київ. Алверта. 2022. 88 с.

3. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : затверджена наказом МВС України від 07.07. 2017 року № 575. (https://zakon.rada.gov.ua./lavs/show/z0937-17#Text).

4. Кримінальний процесуальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 червня 2024 р. (джерело документа https://zakon.rada.gov.ua). Паливода А.В. 532 с. (Кодекси України).

5. «Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні» Міжвідомчий наказ від 16. 11. 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5 Генеральної прокуратури, МВС України, СБУ, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України : https://zakon.rada.gov.ua/go/v0114900-12.

6. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» : чинне законодавство із змінами та доповн. станом на 07 листопада 2022 р. Офіц.текст. 2022. Алверта. 22 с.

7. Судові експертизи у кримінальному провадженні : навчальний посібник. А.І. Репейко, В.В. Тищенко, О.А. Самойленко та ін. Одеса. Видавничий дім «Гельветика». 2021. 152 с.

8. Степанюк Р.Л., Гусєва В.О. Організаційні засади ДНК-ідентифікації загиблих унаслідок надзвичайних подій із масовими жертвами. *Криміналістичний вісник.* № 1 (39). 2023. С. 29 – 37.

9. Фальковський А.О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис. … канд. юрид. наук.: 12.00.09. Одеса. 2011. 20 с.

Yukhno Oleksandr Oleksandrovych,
Professor of the Department of Criminalistics, Forensic Science and Premedical Training, Doctor of Law, Professor, Kharkiv National University of Internal Affairs
https://orcid.org/0000-0002-4771-0531
e-mail:oleksandruhno2@gmail.com.
Penzieva Kateryna Mykolaivna,
Senior Lecturer of the Department of Criminalistics and Forensic Science, Kharkiv National University of Internal Affairs;
https://0000-0002-2526-0218;
e-mail: katjaLi@ ukr.net.
Pribytkova Nataliia Oleksandrivna,
Senior Researcher of the Research Laboratory for Legal Support of Police Activities and Crime Prevention, Kharkiv National University of Internal Affairs;
https://orcid.org/0000-0001-7944-5712;
e-mail: pno1903@qmail.com

FEATURES OF CRIMINALISTIC METHODOLOGY AND TACTICS OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF UNSOLVED CRIMINAL OFFENCES

The article retrospectively examines the problematic issues of the forensic methodology with regard to the detection, disclosure and pre-trial investigation of both general criminal

and latent non-obvious criminal offences, including those of previous years, which causes certain difficulties in their disclosure in this area of operational search and investigation activities and inquiry. The article examines some of the reasons for systemic shortcomings and deficiencies in the detection of criminal offences by investigators, inquirers and employees of operational units, and for inadequate coordination and interaction between them. It is noted that there are shortcomings in this research area in terms of non-use of the capabilities of modern forensic and other types of examinations, insufficient involvement of specialists from the relevant fields of science and technology and modern forensic developments and techniques, insufficient use of the accumulated positive experience of national law enforcement agencies, expert and other institutions related to the detection, exposure and pre-trial investigation of criminal offences, and in particular, unsolved criminal offences of the current and previous years.

Based on the results of the research, the article develops suggestions and recommendations for using in the detection and disclosure of criminal offences in which no suspects have been identified, as well as the knowledge of specialists in certain fields of science and technology which are rarely or only just beginning to be used in the area under research. The article recommends more effective forms, methods and tactical actions for investigators, inquirers, and operational officers, which are confirmed by law enforcement activities and practical experience, with a view to preventing possible shortcomings and deficiencies in the future during the disclosure and pre-trial investigation of both those criminal offences which are under investigation and which suspects have been identified, and unsolved criminal offences.

Keywords: criminal offences, investigator, prosecutor, courts, criminal proceedings, expose, disclose, pre-trial investigation, suspect, past years, forensic records, search operations, DNA analysis, DNA profile, DNA expertise, forensic methodology, forensic tactics, forensic technical support, unsolved crime, forensic examination.

МІСЦЕ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК ОЗНАКА ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ

ШАК Роман - асистент кафедри міжнародного та кримінального права Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», доктор філософії
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2966-3177
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.13

У статті аналізується проблема визначення місця вчинення кримінального правопорушення як однієї з ключових ознак об'єктивної сторони складу правопорушення в кримінальному праві України. Автор доводить, що сучасний Кримінальний кодекс України та існуючі теоретичні напрацювання не надають чіткого та однозначного визначення цього поняття, що призводить до різноманітних інтерпретацій, суперечностей і ускладнює практичне застосування законодавства. Обґрунтовується необхідність розробки законодавчого визначення місця вчинення кримінального правопорушення, з урахуванням сучасних реалій, таких як розвиток інформаційних технологій, кіберзлочинність, транскордонна злочинність та міжнародна співпраця у боротьбі зі злочинністю. Автор пропонує врахувати міжнародний досвід і стандарти при формулюванні відповідних положень у національному законодавстві, що сприятиме гармонізації правових норм та підвищенню ефективності їх застосування.

Підкреслюється функціональна роль місця вчинення правопорушення у диференціації кримінальної відповідальності, розмежуванні між кримінальними та адміністративними правопорушеннями, а також в індивідуалізації злочинних дій. Аналізуються численні приклади з судової практики, які демонструють вплив особливостей місця вчинення правопорушення на розвиток причинно-наслідкового зв'язку, кваліфікацію діяння та визначення компетенції органів досудового розслідування і суду. Зокрема, розглядаються ситуації, коли місце вчинення злочину є вирішальним фактором у встановленні юрисдикції та застосуванні відповідних норм права.

Обговорюється взаємозв'язок між місцем вчинення кримінального правопорушення та іншими об'єктивними ознаками складу правопорушення, такими як спосіб, час та обстановка вчинення діяння. Підкреслюється, що недоліки в законодавчому визначенні місця вчинення правопорушення можуть призводити до помилок у правозастосуванні та порушенні прав учасників процесу.

У висновку автор підкреслює, що місце вчинення правопорушення є не лише формальною, але й суттєвою ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, яка має багатогранний вплив на кваліфікацію діяння, встановлення причинно-наслідкового зв'язку та розмежування між різними видами правопорушень. Рекомендується вдосконалити законодавство, інтегруючи сучасні теоретичні напрацювання і враховуючи практичні потреби правозастосування.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, склад правопорушення, місце вчинення правопорушення, обстановка, об'єктивна сторона правопорушення.

Постановка проблеми

Місце вчинення кримінального правопорушення є однією з ключових ознак об'єктивної сторони, що має суттєве значення для кваліфікації діяння. В умовах сучасного розвитку суспільства, зокрема зростанням транскордонної злочинності,

кіберзлочинів та використанням дистанційних технологій, питання визначення місця вчинення правопорушення стає все більш складним і актуальним.

Складність полягає і у відсутності чіткого законодавчого визначення та єдиних критеріїв встановлення місця вчинення кримінального правопорушення, особливо коли дії та наслідки відбуваються в різних місцях або охоплюють декілька юрисдикцій. Це призводить до проблем у правозастосовчій практиці, зокрема щодо компетенції органів розслідування. Виникає потреба в глибокому дослідженні місця вчинення кримінального правопорушення як ознаки об'єктивної сторони, аналізі теоретичних підходів, законодавчих норм та судової практики. Необхідно розробити чіткі критерії та рекомендації щодо визначення місця кримінального правопорушення, враховуючи сучасні виклики та особливості різних видів правопорушень.

Аналіз дослідження проблеми

Дослідженням питань, пов'язаних із місцем вчинення правопорушення, займалися такі вчені як Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, П.П. Андрушко, М.І. Хавронюк, В.І. Тютюгін, А.В. Савченко, В.К. Матвійчук, А.А. Поддубний, М.І. Ковальов, В.В. Іванов, В.М. Топоров, А.В. Наумов, В.А. Номоконов, Е.Ю. Пудовочкін, Є.В. Фесенко, О.Н. Миколенко, А.І. Рарог, М.Й. Коржанський, М.І. Панов, Є.Л. Стрельцов, М.В. Володько, Н.В. Чернишова, І.В. Хохлова, П.Л. Фріс, А.Ю. Строган та інші. Втім, наразі є питання, які все ще не знайшли належного розв'язання.

Метою статті є аналіз місця вчинення кримінального правопорушення як ознаки об'єктивної сторони складу правопорушення. Також дослідження спрямоване на виявлення теоретичних та практичних проблем, пов'язаних із визначенням місця вчинення кримінального правопорушення в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу

Сучасний Кримінальний кодекс України та теорія кримінального права не вирішили питання, що стосується визначення «місця вчинення кримінального правопорушення». За словами ряду авторів, це ускладнює однозначне тлумачення цієї ознаки об'єктивної сторони правопорушення. Тим не менше, чітке розуміння цієї характеристики є критично важливим для визначення сфери застосування законів про кримінальну відповідальність, що має значення для матеріального кримінального права. Наразі український законодавець не надав офіційного визначення поняття «місце вчинення правопорушення», внаслідок чого у теорії кримінального права існує багато різних думок щодо цього поняття. Це призводить до невизначеності та ускладнень у практичному застосуванні кримінального законодавства.

Так, за визначенням Є.В. Фесенка, місце вчинення правопорушення є територія, де правопорушення розпочалося, було завершене або де мав місце злочинний результат, але він не уточнює, як це поняття застосовується, зазначаючи лише приклади його законодавчого визначення за КК 1960 року. Він зазначає, що у деяких випадках визначення місця вчинення правопорушення в законі як оціночного поняття може створювати труднощі, тому теоретичні та практичні рекомендації від учених важливі для уточнення таких понять [1, с. 133].

В.К. Грищук стверджує, що місце здійснення правопорушення визначається як територія, де було розпочате, продовжене, завершене або припинене вчинення правопорушення [2, с. 245]. З іншого боку, М.В. Володько розглядає місце вчинення правопорушення як специфічну територію, де фактично відбувається правопорушення. Наприклад, контрабанда відбувається на митному кордоні України, згідно зі ст. 201 КК України, незаконна порубка лісу – у лісах та заповідниках відповідно до ст. 246 КК України, мародерство – на полі бою за ст. 432 КК України, а незаконне використання символіки Червоного Хреста і Червоного Півмісяця – у зонах військових дій за ст. 435 КК України [3, с. 98].

Згідно з поглядами М.І. Панова, місце вчинення правопорушення можна розглядати як конкретну територію або інше міс-

це, де відбуваються суспільно небезпечні дії та наслідки цих дій. Наприклад, у Кримінальному кодексі України, місце вчинення правопорушення в деяких випадках визначається як територія України – статті 268, 334 КК, або як повітряний простір – стаття 282 КК, економічна зона України – стаття 243 КК України. В інших випадках воно розглядається як географічне поняття, таке як море, внутрішні морські і територіальні води, атмосферне повітря, водні об'єкти, надра, або континентальний шельф залежно від відповідних статей КК України. В інших ситуаціях місце вчинення правопорушення означає територію, де люди проживають або займаються діяльністю, як-от житло, робоче місце чи сховище, а також різні види транспорту і комунікацій. Також місце може бути місцем спеціальних подій, наприклад, поле бою або район бойових дій. Додатково в деяких складах правопорушень місце вчинення може мати чітко визначений правовий режим, такий як державний кордон або митний кордон України, а також території заповідників або виправних установ [4, с. 126-127].

М.Й. Коржанський вважає, що місце правопорушення є ключовою ознакою об'єктивної сторони складу правопорушення, оскільки воно визначає територію, де злочинні дії заборонені законом. Для певних категорій правопорушень місце їх вчинення відіграє вирішальну роль, адже саме виконання злочинних дій у конкретній локації створює склад правопорушення. Наприклад, полювання в зонах, де це заборонено, передбачено ст. 248 КК України, будівництво на континентальному шельфі України визначається як правопорушення за ст. 244 КК, втеча з місць позбавлення волі є правопорушенням за ст. 393 КК, а порушення правил безпеки на вибухонебезпечних об'єктах є предметом ст. 273 КК. Ці правопорушення юридично існують лише через їх вчинення в строго визначених місцях, інакше склад кримінального правопорушення не утворюється [5, с. 207].

О.М. Миколенко стверджує, що місцем вчинення правопорушення слід вважати конкретну територію, де правопорушення розпочинається, завершується або на якій настає його результат. Наприклад, для правопорушень, які дезорганізують роботу виправних закладів, важливим є місце позбавлення волі засуджених, як це вказано у ст. 392 КК України. Також місце може бути включене в якості конструктивної ознаки складу правопорушення, як це відбувається в ч. 1 ст. 248 КК України, де за «незаконне полювання в заповідниках або на інших територіях і об'єктах природно-заповідного фонду передбачено покарання...». Наявність певного місця є вирішальною для застосування ст. 248 КК України, а дії, вчинені в інших локаціях, можуть вести до адміністративної відповідальності. В окремих випадках місце вчинення правопорушення описується як територія, на яку поширюється специфічний правовий режим, наприклад, митний кордон України, як у ст. 201 КК України [6, с. 94-95].

Є.Л. Стрельцов вважає, що місце вчинення правопорушення охоплює ту територію, де розпочато або завершено правопорушення, а також там, де настали злочинні наслідки [7, с. 94]. О.М. Омельчук розглядає місце вчинення правопорушення як специфічну територію, на якій відбувається суспільно небезпечне діяння та наслідки [8, с. 21]. М.І. Хавронюк визначає місце правопорушення як простір, що включає землю, воду, повітря, приміщення або транспортні засоби, де злочинні дії були розпочаті, продовжені, закінчені або припинені [9, с. 728-729].

Кримінальний кодекс України визнає специфічними такі місця, як місце позбавлення волі, повітряний простір, континентальний шельф, державний кордон, повітряне судно, поле бою та інші. Застосування КК України залежить від місця вчинення правопорушення, особливо важливо, чи було це в межах країни чи за її межами, оскільки деякі діяння стають злочинами тільки за певних територіальних умов (наприклад, незаконне ввезення відходів на територію України – ст. 228-1 КК) або поза її межами (участь у збройних конфліктах без дозволу ч. 2 ст. 63-1, ст. 187-7 КК) [10].

Обговорення питання про місце вчинення правопорушення є складним і багатогранним, особливо коли мова йде про так звані дистанційні правопорушення, де місце

діяння та його наслідки не збігаються, або про правопорушення, дії у яких розподілені між різними локаціями. Це стосується також правопорушень, що мають місце в багаточисельних актах чи діях співучасників. Важливо також вказати, що у випадках так званих формальних складів правопорушень, де суспільно небезпечні наслідки не є частиною складу правопорушення, місце вчинення визначається як локація, де була здійснена дія або допущена бездіяльність. Однак, у випадках правопорушень із матеріальним складом, де закон включає наслідки як частину об'єктивної сторони, питання стає більш складним. Деякі автори стверджують, що місцем вчинення таких правопорушень є місце, де були завершені дії, що призвели до злочинних наслідків [11, с. 157-159]; інші вважають, що склад правопорушення не завершений доти, доки наслідки не настали, і тому не можна вважати правопорушення повністю вчиненим [12, с. 129]. Це особливо стосується дистанційних правопорушень з матеріальним складом, де результат має просторову віддаленість. Особисто ми прихильні до другої точки зору.

У контексті дистанційних правопорушень важливо визнати думку, висловлену в науковій літературі, про існування кількох категорій таких правопорушень на основі їх конструкції або способів вчинення. Ці категорії включають:

1) правопорушення, які характеризуються результатом, віддаленим у просторі;

2) правопорушення, що включають дві окремі дії;

3) тривалі правопорушення;

4) продовжувані правопорушення;

5) правопорушення, вчинені в співучасті.

У рамках нашої статті важливо підкреслити, що значення місця вчинення правопорушення не слід недооцінювати. Місце як ознака об'єктивної сторони правопорушення, його взаємозв'язок з елементами правопорушення та підставами криміналізації дозволяє розкрити його функції та в подальшому визначити його значення для кримінальної відповідальності. Місце виконує ключову роль у визначенні меж дій або бездіяльностей, що кваліфікуються як правопорушення, обмежуючи таким чином сферу кримінальної відповідальності. Іншими словами, від місця часто залежить відповідь на критичне питання: чи входить конкретна дія або бездіяльність у категорію злочинних і таких, що підлягають карі.

Наприклад, склад кримінального правопорушення «незаконне поміщення в психіатричний заклад», як визначено в ст. 151 КК, буде застосований лише тоді, коли встановлено, що потерпіла особа була поміщена в стаціонарний психіатричний заклад. Це може бути психоневрологічний, наркологічний або інший спеціалізований медичний заклад, центр чи відділення різних форм власності, які займаються наданням психіатричної допомоги [13, с. 130]. Визначення правильного місця вчинення правопорушення є вирішальним. Поміщення особи в інший медичний заклад, який не відповідає вимогам, зазначеним у ст. 151 КК, не складе цього кримінального правопорушення і не призведе до кримінальної відповідальності.

Місце вчинення правопорушення надає йому специфічну індивідуалізацію, уточнює його характеристики та визначає якісні особливості, які дозволяють відрізняти одне правопорушення від іншого, наприклад, кримінальне правопорушення від адміністративно-правового делікту або одне злочинне діяння від іншого. Це підкреслює його критичну роль у розмежуванні правопорушень, що є ключовим для правильної кваліфікації злочинних діянь. Визначення відмінностей між суміжними або подібними правопорушеннями та адміністративними деліктами залежить від місця вчинення, що уможливлює точне розмежування правопорушень, особливо коли вони спрямовані проти одного і того ж об'єкта. Так, незаконне полювання, що спричиняє значну шкоду в заповідних зонах або на інших природоохоронних територіях, відрізняється від інших видів незаконного полювання за місцем вчинення. Тоді як перший випадок кримінальзується через наслідки (істотну шкоду), другий – через специфіку місця вчинення.

Місце вчинення правопорушення дозволяє детальніше окреслити, уточнити та конкретизувати суспільно небезпечні дії чи бездіяльності, що кваліфікуються як право-

порушення. Наприклад, вибухові роботи, проведені з порушенням правил охорони рибних запасів або диких водних тварин, стають злочинами, лише коли вони виконуються у рибогосподарських водоймах. Це підкреслює важливість місця вчинення правопорушення для визначення його кваліфікації.

Місце вчинення правопорушення також важливе у правотворчій діяльності, де воно допомагає законодавцю виділяти кваліфікуючі склади правопорушень і спеціальні норми, сприяючи диференціації кримінальної відповідальності залежно від ступеня суспільної небезпечності правопорушень. Таким чином, місце вчинення правопорушення виступає як один з критеріїв для криміналізації суспільно небезпечних діянь, на підставі якого законодавець визначає, які діяння є злочинними та підлягають карі, враховуючи при цьому різні соціально-правові та психологічні фактори [14, с. 243].

Отож, на основі проведеного аналізу можна виділити наступні функції місця вчинення кримінального правопорушення:

- перша функція полягає в тому, що місце вчинення, разом із іншими ознаками, є необхідною умовою для настання кримінальної відповідальності;

- друга функція має значення для доказування в кримінальному процесі;

- третя функція визначає межі кримінальної відповідальності;

- четверта функція відіграє роль у диференціації різних видів відповідальності;

- п'ята функція допомагає диференціювати види кримінальної відповідальності;

- шоста функція сприяє індивідуалізації суспільно небезпечних дій;

- сьома функція дозволяє розмежувати правопорушення від інших аналогічних правопорушень;

- восьма функція займається розмежуванням суміжних правопорушень.

Однією з недостатньо досліджених проблем у доктрині кримінального права є аналіз взаємодії між місцем вчинення правопорушення та встановленням причинно-наслідкового зв'язку між дією і її наслідками. Досі теорія кримінального права не розробила повної методології для оцінювання того, як особливості місця вчинення правопорушення впливають на визначення характеру цього зв'язку. Глибше дослідження цих аспектів дозволить краще зрозуміти як саму ознаку місця вчинення правопорушення, так і механізми каузальності між діянням та його наслідками. Вивчення цих питань є важливим не тільки для науки кримінального права, але й для практики правозастосування. Зокрема, слід відзначити, що фахівці з кримінального права рідко звертали увагу на зв'язок між ознаками місця вчинення правопорушення та каузальними зв'язками між дією та її наслідками. Примітно, що з наявних досліджень тільки в одному обговорювалося значення місця вчинення правопорушення в контексті встановлення причинно-наслідкового зв'язку.

Теза про значний вплив особливостей місця вчинення правопорушення на об'єктивні ознаки правопорушення, такі як діяння, наслідки та причинний зв'язок між ними, була розглянута у роботах А. В. Наумова та К. Л. Акоєва. Останній, зокрема, підкреслив, що такий вплив може стосуватися будь-якої ознаки складу правопорушення. К. Л. Акоєв теоретично узагальнив, що особливості місця вчинення можуть вказувати на наявність або відсутність дій чи причинного зв'язку, характеризувати спосіб вчинення правопорушення, впливати на розмір шкоди, визнання предметів знаряддями правопорушення, визнання правопорушення закінченим, виступати як кваліфікуюча обставина, та свідчити про наявність злочинної змови [15, с. 79-81]. У цьому питанні ми зосередимся на можливості впливу місця вчинення на причинний зв'язок між діянням та його наслідками, як на аспект взаємозв'язку кримінально-процесуального та кримінально-правового значення місця вчинення правопорушення. Хоча місце вчинення як факультативна ознака не впливає безпосередньо на кваліфікацію дій, його особливості можуть опосередковано впливати на визначення ключових ознак складу правопорушення., наприклад, коли особливості місця свідчать про природний характер наслідків, спричинених діянням.

Тобто на цьому етапі основна увага приділяється кримінально-процесуальному

значенню місця вчинення правопорушення, яке впливає та доповнює кримінально-правове розуміння цієї категорії. А. В. Наумов і К. Л. Акоєв у своїх роботах аналізували випадки, коли місце має факультативний характер для об'єктивної сторони складу правопорушення, вказуючи на необхідність акцентування на цій обставині в контексті їх дослідження кримінально-правового аспекту.

Також зауваження К. Л. Акоєва про те, що розвиток причинно-наслідкового зв'язку не є ізольованим і може змінюватись внаслідок втручання зовнішніх факторів, як-от: природні явища чи дії третіх осіб, особливо актуальне в контексті місцевих умов, що впливають на розвиток подій. Визначення моментів, коли злочинний наслідок є логічним продовженням дій і має внутрішню закономірність, допомагає встановити необхідний причинний зв'язок між актом і його наслідками [15, с. 80-81]. Наприклад, суд виправдав Б., керівника туристичного походу, який внаслідок недотримання правил організації під час альпіністського сходження стикнувся з нещасним випадком. Встановлено, що каменепад, що призвів до загибелі альпініста Ч., що стався через природні причини, специфічні для цього часу доби, а не через порушення вимог Б., оскільки додаткова особа в групі не змогла б змінити хід подій. Таким чином, суд визнав, що наслідок не був прямо пов'язаний з діями Б.

У вітчизняній судовій практиці можна виявити приклади, де розвиток подій тісно пов'язаний із специфікою місця, де відбувається переплетіння кількох причинних ланцюгів. Так, обговорювався випадок, пов'язаний із бездіяльністю однієї з осіб у конкретному місці. Двоє тренерів з плавання, К. і В., проводили заняття у басейні, кожен зі своєю групою дітей молодшого віку (1–2 класи). За чверть години до завершення тренувань В. залишив залу басейна, і К., порушивши правила, які обмежують кількість учнів на одного тренера до 16 осіб, взяв на себе проведення заняття з 24 дітьми одночасно на двох навчальних майданчиках. Це ускладнило контроль за дітьми. У результаті, учениця другого класу з групи тренера В., яка не вміла плавати, потрапила на глибоку воду і потонула, залишившись без нагляду. К., не маючи списку групи В., не помітив відсутності дівчинки після тренувань, адже перекличк проводив лише своєї групи. Деякі діти з групи В., побачивши, що їхній тренер пішов, також залишили басейн. У результаті розслідування дії К. були кваліфіковані як вбивство через необережність, а справа щодо В. була закрита. В обвинувальному висновку вказано, що смерть дівчинки має прямий причинний зв'язок з діями К., який взяв на себе відповідальність за групу, тому інші особи не були притягнуті до відповідальності за це правопорушення [16, с. 356].

Варто зазначити, що подібні дії можуть набувати ознак суспільної небезпеки залежно від контексту, у якому вони вчиняються. Наприклад, вистріл з мисливської рушниці під час полювання є законним, але в інших обставинах це може бути небезпечною дією. Це підтверджує випадок, розглянутий Приморським районним судом Запорізької області, де Ц., досвідчений мисливець із 25-річним стажем, засуджений за вбивство через необережність. Він разом із знайомим Б. вирушив на полювання, під час якого підстрелив лисицю. Згодом коли Ц. повертався до автомобіля, він почув шелест біля кущів, вигукнув і вистрілив, думаючи, що це лисиця. Проте, виявилося, що він випадково застрелив свого товариша Б., який був у тому ж місці. Суд визнав, що Ц. проявив злочинну недбалість, вчинивши постріл не переконавшись, що поруч немає людей, хоча мав і міг це зробити [17, с. 149].

За даними О. В. Гороховської, у 9% випадків особи, винні у вбивстві через необережність, вбивають потерпілих внаслідок електрошоку. Аналіз цих справ підтверджує, що смертельні наслідки від ураження електричним струмом часто є передбачуваним результатом порушення безпеки в місцях з електроустановками. Наприклад, водій М., порушуючи правила безпеки під час фарбування гаражу за допомогою автовежі, відволікся від керування і викликав зіткнення стріли автовежі з електричним дротом. У результаті маляр К., яка перебувала у кошику стріли, отримала смертельне ураження струмом [18, с. 91]. В іншому випадку пенсі-

онерка Г. запросила 14-річну К. допомогти зібрати груші, знаючи про наявність лінії електропередач біля дерев. Коли К. доторкнулася до дроту, розташованого в кроні дерева, вона також загинула від електричного удару [18, с. 92]. Ці приклади підкреслюють, що смерть потерпілих була неминучим результатом дій у конкретних обставинах, а не випадковістю.

Справи про автотранспортні правопорушення також часто пов'язані з конкретним місцем вчинення порушення правил безпеки руху чи експлуатації транспорту, яке може виступати як факультативна ознака таких правопорушень. К. Л. Акоєв вказує, що в комбінації з іншими обставинами справи особливості місця можуть впливати на розвиток причинного зв'язку між діянням та його наслідками [15, с. 81].

У судовій практиці іноді зустрічаються випадки, коли через особливості місця, обмеження швидкості на дорозі, навіть незначні перевищення можуть створювати ризик для інших. Це демонструє, що однакові дії можуть мати кримінальні наслідки або бути кримінально несуттєвими залежно від місця їх вчинення. Наприклад, Д., керуючи автомобілем РАФ-2203, рухався зі швидкістю 25 км/год на території заводу, де максимально дозволена швидкість становить 10 км/год. Під час руху до прохідної С., відходячи від групи пішоходів, спробувала перетнути дорогу перед машиною, чим створила небезпечну ситуацію. Д., помітивши пішохода, невдало спробував зреагувати та запізно застосував гальма, що призвело до наїзду на С. і тілесних ушкоджень.

На основі вище зазначеного, можна виділити кілька важливих аспектів щодо ролі місця вчинення правопорушення в процесі кримінально-правової кваліфікації. По-перше, місце вчинення правопорушення виступає як обов'язкова ознака об'єктивної сторони правопорушення, коли це передбачено диспозицією кримінально-правової норми або логічно випливає з її змісту, і є невід'ємною частиною кримінально-правової кваліфікації. По-друге, особливості місця як факультативної ознаки не впливають безпосередньо на кваліфікацію правопорушення, але можуть мати опосередкований вплив на оцінку інших ознак складу правопорушення.

Місце вчинення правопорушення може відігравати ключову роль у визначенні наявності або відсутності причинного зв'язку між актом та його наслідками, особливо в контексті взаємодії різних причинних ланцюгів. Якщо злочинний наслідок природно випливає з вчиненого діяння за певних обставин, то існує необхідний причинний зв'язок.

Випадки, коли фізичний чи психічний вплив на потерпілого призводить до невідворотної реакції через небезпечні умови місця, де це сталося, також підкреслюють важливість місця в кримінально-правовому контексті. Це демонструє, що місце дійсно може змінювати характер і сприйняття правопорушення, як, наприклад, постріл з рушниці у визначеному для полювання місці, що вважається правомірним, а в інших умовах – небезпечним.

Зазначені нами вище загальні визначення місця вчинення правопорушення мають відмінності у ступені категоричності висловлювань щодо того, чи місце вчинення правопорушення співпадає з місцем настання суспільно небезпечних наслідків. У теорії кримінального права існує підхід, який розглядає місце вчинення правопорушення як важливу ознаку складу правопорушення. Деякі джерела прямо вказують, що місце може слугувати обов'язковою або кваліфікуючою ознакою складу правопорушення, тоді як інші джерела висловлюються з більшою чіткістю.

До прикладу, К.В. Юртаєва під «місце вчинення правопорушення» розуміє:

1) просторову характеристику, що визначає застосування кримінального закону певної країни;

2) як факультативну ознаку об'єктивної сторони складу правопорушення, коли це вказано у статті КК [19, с. 11].

Точне розуміння того, як просторові характеристики визначаються як ознаки складу кримінального правопорушення, має не тільки теоретичне, але й практичне значення, оскільки воно безпосередньо впливає на визначення об'єктивної сторони складу правопорушення. Наприклад, лінгвістич-

ний аналіз диспозиції ч. 1 ст. 273 КК, яка стосується порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах, підкреслює, що фраза «на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах» вказує на місце вчинення правопорушення як обставину місця, яка сама по собі не визначає змісту суспільно небезпечного діяння [20, с. 324–326]. Згідно із законом, суспільно небезпечне діяння в цьому складі правопорушення полягає в порушенні правил безпеки загального та спеціального характеру. Проте, існує усталена позиція, яку представляє В.І. Борисов, що правопорушення згідно зі ст. 273 КК охоплює лише порушення спеціальних правил безпеки, призначених для захисту вибухонебезпечних місць, інші порушення не вважаються злочинними за цією статтею [21, с. 49]. Ця точка зору має підтримку в кримінально-правовій літературі.

Ми також вважаємо, що не місце, а обстановка є вирішальною у випадку психіатричного закладу як елемента складу правопорушення, зазначеного у ст. 151 КК. Важливим аспектом для визначення психіатричного закладу є його функціональні, а не просторові характеристики. Поміщення особи в психіатричний заклад відбувається тоді, коли на неї здійснюється психіатричний вплив. Водночас, М.І. Хавронюк інтерпретує цю ознаку як відправлення особи у відповідний стаціонар такого закладу для обстеження, діагностики, лікування та нагляду [22, с. 373]. Він не охоплює всі можливі види психіатричного впливу і трактує ці дії як мету правопорушення. Однак, оскільки обстановка, де вчиняється правопорушення, є елементом об'єктивної сторони складу правопорушення, фактичне поміщення психічно здорової особи у таке середовище вже має бути реалізовано, а не плануватися в майбутньому. Так, розміщення потерпілого на горищі або в підвалі психіатричного закладу має розглядатися з урахуванням усіх обставин справи, як незаконне позбавлення волі (ст. 146 КК) або як захоплення заручників (ст. 147 КК).

Для того, щоб визначити, чи є певна просторова характеристика місцем вчинення правопорушення або іншою ознакою складу правопорушення, критично важливим є аналіз того, чи можна місце настання суспільно небезпечних наслідків вважати ознакою складу правопорушення у матеріальних складах. У цьому контексті маємо на увазі, що місце вчинення правопорушення слід розглядати передусім як місце, де здійснено саме злочинне діяння. П.П. Андрушко аргументував, що такі аспекти, як спосіб, місце, час та обстановка вчинення правопорушення, є суттєвими характеристиками діяння, але самі по собі не є незалежними ознаками об'єктивної сторони складу правопорушення [23, с. 110–111]. Тобто первинним є визначення місця діяння, а саме там, де злочинець перебуває під час вчинення правопорушення. Розрізнення місця вчинення діяння та місця настання наслідків часто не збігаються, і об'єднання цих місць у одне поняття створює складнощі у визначенні місця вчинення правопорушення, оскільки це може призвести до різного трактування однієї ознаки складу правопорушення. Це можна продемонструвати на прикладі статті 236 КК «Порушення правил екологічної безпеки», де «екологічне забруднення значних територій» розглядається як один з можливих наслідків правопорушення, а не як місце його вчинення [22, с. 740]. Визнання місця настання наслідків як місця вчинення правопорушення в матеріальних складах не тільки суперечило б логіці кримінального права, але й створило б можливість для різного суб'єктивного ставлення до однієї та тієї ж ознаки складу правопорушення, що є неприйнятним. Тому місце вчинення правопорушення як ознака об'єктивної сторони складу має визначатися лише як місце здійснення суспільно небезпечного діяння.

Місце вчинення правопорушення як ознака складу правопорушення та місце вчинення правопорушення як необхідна ознака конкретно вчиненого правопорушення мають відносини, аналогічні родовим і видовим поняттям. Ці аспекти важливі, незважаючи на винятки, зазначені в ч. 1 ст. 7 та ст. 8 КК України, які дозволяють застосовувати КК України до діянь, здійснених за кордоном. Перший з цих винятків визначає територіальні межі юрисдикції

КК України, тоді як другий вказує на специфічні просторові характеристики правопорушення, які разом з іншими ознаками допомагають визначити наявність правопорушення. Таким чином, місце вчинення правопорушення стає ключовою ознакою складу правопорушення, порівнюючи його із загальним об'єктом, ознаками загального суб'єкта та виною, без яких діяння не може бути кваліфіковане як правопорушення в порівнянні з віртуальною реальністю.

Особлива частина КК України також демонструє третій аспект значення «місця вчинення правопорушення» – як елемента, що визначає зміст інших ознак складу правопорушення, який сам по собі не є незалежною ознакою об'єктивної сторони. Наприклад, розташування предметів правопорушення сприяє розрізненню таких дій, як «зберігання» та «носіння», у контексті багатьох правопорушення, зокрема вказаних у ч. 1 ст. 263 КК України [10].

Фраза «у державних архівних установах та в Центральній виборчій комісії України» із частини 1 статті 158^2 «Незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму» трактується в науково-практичних коментарях як характеристика предмета складу правопорушення [22, с. 418–419]. Хоча таке трактування відходить від буквального тексту закону, воно не розширює, а обмежує зміст кримінально-правової норми, що є прийнятним. Згідно з принципами кримінального права, норми необхідно тлумачити обмежувально: «Poenalia nullo modo sunt extendenda» (кримінально-правові приписи ні в якому разі не можна тлумачити розширювально) та «Criminalia sunt restrigenda» (норми кримінального права потрібно тлумачити обмежувально) [24, с.113]. Таке тлумачення, що надається науковцями, ймовірно, відповідає інтенції законодавця при створенні цієї норми. І нарешті, певні просторові особливості, описані в законодавстві, можуть виступати як незалежна ознака складу правопорушення. Наприклад, у статті 252 КК, яка стосується «Умисного знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду», зазначені території та об'єкти природно-заповідного фонду відіграють роль предмета правопорушення.

Ознаки складу правопорушення відіграють різні ролі в процесі розмежування різних складів правопорушень. Важливість кожної ознаки залежить від її місця в системі ознак складу правопорушення, що включає аспекти такі, як природа явища, яке вона представляє, та її належність до об'єктивних або суб'єктивних характеристик правопорушення. Об'єктивна природа явища, позначеного ознакою, визначає її спроможність виконувати певні функції в розмежуванні складів правопорушення. Також значення ознаки в розмежуванні може визначатися її пріоритетністю, наприклад, об'єктивні ознаки часто мають перевагу над суб'єктивними, коли мова йде про розмежування складів правопорушення за об'єктивними або суб'єктивними критеріями.

Співвідношення складів правопорушень, які потребують розмежування, визначає різне значення ознак у цьому процесі. Ознаки можуть мати спільні функції, якщо вони збігаються за змістом; розмежувальні функції, коли вони відносяться до логічної диз'юнкції; або нейтральні функції, коли ознака не впливає на розмежування, наприклад, ознаки загального суб'єкта правопорушення. У контексті конкуруючих кримінально-правових норм ознаки можуть виступати як спільні або, залежно від виду конкуренції, як додаткові або специфічні, наприклад, у випадках, коли йдеться про конкуренцію частини та цілого або між загальними та спеціальними нормами [25, с. 456-457].

Аналізуючи роль місця вчинення правопорушення як спільної ознаки у складах різних злочинних діянь, можна стверджувати про існування теоретичної можливості такого використання. Місце вчинення може бути частиною групи спільних ознак із відповідними просторовими характеристиками, чи то як однойменні, чи як різні, але обов'язкові ознаки в складах правопорушень. Наприклад, у ситуаціях незаконної порубки лісу, місце вчинення – заповідні зони або інші захищені території, може виступати як кваліфікуюча ознака в складах правопорушень, пов'язаних з порушенням

правил охорони надр. Це ж місце може відіграти роль предмета в правопорушенні, передбаченого ст. 252 КК, що вказує на необхідність чіткого розмежування правопорушень, які включають умисне пошкодження або знищення територій, взятих під охорону [26, с. 273].

Водночас, місце вчинення правопорушення не може однозначно збігатися за змістом із просторовими характеристиками, що визначають суб'єктивні ознаки правопорушення. Це обумовлено фундаментальною різницею між об'єктивними та суб'єктивними ознаками складу правопорушення. Так, об'єктивні обставини лише закладають основу для формування майбутньої об'єктивної сторони правопорушення, але самі по собі не становлять її. Це видно, наприклад, на прикладі статті 110 КК, де мета правопорушення – зміна меж держави, але це не означає, що діяння на державному кордоні є обов'язковою спільною ознакою для всіх правопорушень, пов'язаних із територіальною цілісністю. Гіпотетична ознака спеціального суб'єкта, така як «особа, що знаходиться на певній території», у певних випадках може одночасно визначати і місце вчинення правопорушення в рамках одного складу правопорушення.

Ще один важливий аспект місця вчинення правопорушення, як спільної ознаки різних складів правопорушення, стосується кількісних характеристик таких спільних ознак. Випадки, де місце вчинення правопорушення є єдиною спільною ознакою між складами, наприклад, як у випадках незаконної порубки лісу (ст. 246 КК) та незаконного полювання (ч. 1 ст. 248 КК) на територіях природно-заповідного фонду, також вимагають розмежування. Однак, оскільки склади правопорушень відрізняються змістом діянь, процес розмежування зазвичай є простим і не має становити складності. Наявність спільності ознак, що стосуються місця вчинення, відмінно від наслідків, не перешкоджає тому, щоб відповідні склади правопорушень у єдиній кваліфікації відображали ідеальну сукупність правопорушення. Це узгоджується з поняттям ідеальної сукупності правопорушень, яка визначається як вчинення однією особою одного діяння, що шкодить декільком об'єктам кримінально-правової охорони, і не суперечить принципу недопустимості подвійного ставлення у вину, описаному В.О. Навроцьким [27, с.430].

Місце вчинення правопорушення може слугувати критерієм, який визначає спеціальний характер норми у випадках конкуренції кримінально-правових норм. Оскільки кожне правопорушення відбувається у певному місці, це призводить до конкретизації частини простору, що визначає обмеження і розширення змісту певної кримінально-правової норми. Це, зокрема, актуально у випадках, коли місце вчинення правопорушення вказано як кваліфікуюча ознака, наприклад, у таких статтях як ч. 3 ст. 185 КК «Крадіжка», ч. 3 ст. 186 КК «Грабіж», та ч. 3 ст. 187 КК «Розбій», де вказано місця, такі як житло, приміщення чи інше сховище.

Місце вчинення правопорушення не може виступати як додатковий елемент складеного складу правопорушення, оскільки така ознака не визначає норму в цілому порівняно з її частиною. Це пов'язано з об'єктивними характеристиками явища «місце вчинення правопорушення» в рамках конкретного складу правопорушення та сутністю цієї ознаки.

Місце вчинення конкретного правопорушення має бути узгодженим із загальним поняттям місця вчинення правопорушення і може служити розмежувальною ознакою для визначення суміжності складів правопорушень лише в разі, коли можливо чітке відокремлення (диз'юнкція) цих ознак у різних складах. Таке розмежування вдається, коли кожна ознака у своєму контексті допомагає конкретизувати ті самі аспекти місця вчинення правопорушення, які мають юридичне значення (наприклад, статус або географічну прив'язку). Зокрема, стаття 246 КК України про «Незаконну порубку лісу» визначає два суміжні склади правопорушення, де розмежувальною ознакою є місце вчинення. Для одного випадку характерною є відсутність вимоги про статус особливо охоронюваних лісів, а для іншого – вчинення правопорушення у лісах з таким статусом [28, с. 153-157]. Схожа ситуація існує і в статті 248 КК «Незаконне полювання», де місце

вчинення правопорушення також виступає як одна з декількох розмежувальних ознак.

Слід підкреслити, що коли місце вчинення правопорушення використовується разом із суспільно небезпечним діянням як критерій відмежування певних складів злочинних діянь, його значення як розмежувальної ознаки набуває вторинного характеру. Такий підхід також актуальний при визначенні відмінностей між складами кримінальних правопорушень та адміністративними правопорушеннями. Тому важливо відрізняти місце вчинення правопорушення як загальну характеристику будь-якого правопорушення від місця вчинення правопорушення, яке виступає як спеціальна ознака складу правопорушення. Місце вчинення правопорушення може слугувати для визначення спільних, спеціальних, додаткових і розмежувальних ознак складів правопорушення. У контексті розвитку суспільних відносин, коли може виникнути потреба у диференціації юридичної відповідальності за місцем вчинення правопорушення, роль місця вчинення як ознаки стає актуальною переважно для територій з особливим статусом охорони.

Висновки

Отже, наукова доктрина щодо розуміння місця вчинення кримінального правопорушення в Україні виявляє значну невизначеність та багатогранність, частково викликану відсутністю однозначного законодавчого визначення. Різноманітність підходів учених до цього питання підкреслює складність інтеграції цього поняття в практичне правозастосування. Тому критично важливо розробити чітке, деталізоване та всебічно прийнятне законодавче визначення місця вчинення кримінального правопорушення, що сприятиме ефективнішому застосуванню кримінального законодавства та уникненню правової невизначеності.

Обґрунтовуючи важливість ролі місця вчинення правопорушення як ознаки об'єктивної сторони правопорушення у кримінальному праві, ми встановили, що вона проявляється в кількох його функціях: воно сприяє диференціації кримінальної відповідальності, дозволяє точно розмежувати кримінальні правопорушення від адміністративних, а також відіграє ключову роль у доказуванні в кримінальному процесі. Місце вчинення забезпечує індивідуалізацію правопорушення, визначаючи його особливості та суспільну небезпечність, і відіграє вирішальну роль у правотворчій діяльності, допомагаючи законодавцю формулювати кваліфікуючі склади правопорушень.

Місце вчинення кримінального правопорушення відіграє значущу роль у встановленні причинно-наслідкового зв'язку між діянням і його наслідками. Насамперед, місце може бути важливим елементом в оцінці об'єктивних ознак правопорушення, де особливості місця можуть вказувати на наявність або відсутність необхідного причинного зв'язку. Це може стосуватися характеру вчиненого діяння, обсягу наслідків, а також визначення злочинної змови чи кваліфікації правопорушення. Приклади з судової практики підтверджують, що місце вчинення правопорушення може опосередковано впливати на оцінку інших ознак складу правопорушення, наприклад, коли фізичні або психічні умови місця призводять до невідворотних наслідків для потерпілого.

Важливо відрізняти місце вчинення правопорушення як загальну характеристику будь-якого правопорушення від місця вчинення правопорушення, яке виступає як спеціальна ознака складу правопорушення. Місце вчинення правопорушення може слугувати для визначення спільних, спеціальних, додаткових і розмежувальних ознак складів правопорушення. У контексті розвитку суспільних відносин, коли може виникнути потреба в диференціації юридичної відповідальності за місцем вчинення правопорушення, роль місця вчинення як ознаки стає актуальною переважно для територій з особливим статусом охорони. Принципи, досліджені нами в цій роботі щодо ролі місця вчинення правопорушення в процесі кримінальної кваліфікації і розмежування кримінальних правопорушень від інших правопорушень, можуть бути використані при аналізі конкретних кримінальних складів, ознаки яких описують специфічні просторові характеристики, а також у законодавчій практиці.

Література

1. Фесенко Є.В. (1997) Об'єктивна сторона складу злочину. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.В. Бенківський та ін.; За ред. П.С. Матишевсткого та ін. К.: Юрінком Інтер. С. 133-149.

2. Грищук В.К. (2006) Кримінальне право України: Загальна частина: Навч. посіб. для студ. юрид. фак. вищ. навч. закл. К.: Видавничий дім Ін Юре. 586 с.

3. Володько М.В. (2004) Об'єктивна сторона складу злочину. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник (Ю.В. Алексадров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін.). вид. 3-тє, переробл. та допов. / За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. К.: Юридична думка, С. 88-89.

4. Панов М.І. (2001) Об'єктивна сторона злочину. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів освіти / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ. Харків: Юрінком Інтер Право, С. 102-129.

5. Коржанський М.Й. (2001) Кримінальне право і законодавство України. Частина загальна: [курс лекцій] За ред. М.Й. Коржанського. К.: Атіка. 432 с.

6. Миколенко О.М. (2002) Об'єктивна сторона злочинів. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини: Підручник /За ред. проф. О.Л. Стрільцова. Х.: ТОВ «Одіссей». С. 81-97.

7. Стрельцов Е.Л. (2010) Об'єктивна сторона злочину. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник /Відп. ред. Е.Л. Стрельцов. Х.: ООО «Одиссей», С.85-95.

8. Омельчук О.М. (2004) Злочин і склад злочину. Кримінальне право України: Навчальний посібник /С.Г. Волкотруб, О.М. Омельчук, В.М. Ярін та ін.; За ред. О.М. Омельчука. К.: Наукова думка; Прецедент. С. 15-23.

9. Хавронюк М.І. (2001) Місце вчинення злочину. Юридична енциклопедія: В 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. К.: Укр. енцикл, 2001. Т. 3: К-М. С. 728-729.

10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст.131

11. Родіонова Т. В. (2015) Дискусійні питання визначення поняття «місце вчинення злочину» *Наука і правоохорона*. № 3 (29). С. 156-162.

12. Мороз В. Г. (2014) Поняття місця вчинення злочину як ознаки об'єктивної сторони злочину. *Юридична наука*. № 5. С.122-136

13. Андрушко А.В. (2015) Об'єктивна сторона незаконного поміщення в психіатричний заклад. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. № 4 (II). С. 128–136.

14. Мороз В. Г. (2018) Функції такої ознаки об'єктивної сторони злочину, як місце його вчинення. Кримінальне право в умовах глобалізації: *матер. Міжнар. наук.-практ. конфер.* (м. Одеса, 25 травня 2018 р.) /Кафедра кримінального права НУ «Одеська юридична академія». Одеса. С. 241-243.

15. Чернишова Н.В. (2003) Кримінальне право України. Загальна частина: Навч. посібник. К.: Атіка. 288 с.

16. Лисодєд О. В. (2016) Необережна злочинність. *Вісник Асоціації кримінального права України: електрон. наук. вид*. Харків, Вип. 2. С. 355–357.

17. Музика А.А., Родіонова Т.В. (2016) Значення місця вчинення злочину для встановлення причинного зв'язку між діянням і його наслідками. *Вісник Асоціації кримінального права України*, No 1(6). С. 141-154.

18. Гороховська О. В. (2005) Кримінальна відповідальність за вбивство через необережність: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К., 228 с.

19. Юртаєва К.В. (2010) Місце скоєння злочинів міжнародного характеру: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Київ: Державний науково-дослідний інститут МВС України, 21 с.

20. Сучасна українська літературна мова (1994) /[М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, інші]; за ред. М.Я. Плющ. Київ: Вища школа, 414 с.

21. Борисов В.І. (2006) Злочини проти безпеки виробництва: поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушен-

SUMMARY

The article analyzes the problem of determining the place of commission of a criminal offense as one of the key features of the objective side of the composition of the offense in the criminal law of Ukraine. The author proves that the modern Criminal Code of Ukraine and existing theoretical studies do not provide a clear and unambiguous definition of this concept, which leads to various interpretations, contradictions and complicates the practical application of the legislation. The need to develop a legislative definition of the place of commission of a criminal offense is substantiated, taking into account modern realities, such as the development of information technologies, cybercrime, cross-border crime and international cooperation in the fight against crime. The author suggests taking into account international experience and standards when formulating relevant provisions in national legislation, which will contribute to the harmonization of legal norms and increase the effectiveness of their application.

The functional role of the crime scene in the differentiation of criminal responsibility, the distinction between criminal and administrative offenses, as well as in the individualization of criminal actions is emphasized. Numerous examples from judicial practice are analyzed, which demonstrate the influence of the features of the place of commission of the offense on the development of the cause-and-effect relationship, the qualification of the act and the determination of the competence of pre-trial investigation bodies and the court. In particular, situations are considered when the place of the crime is a decisive factor in establishing jurisdiction and applying the relevant legal norms.

The relationship between the place of commission of the criminal offense and other objective features of the composition of the offense, such as the method, time and environment of the commission of the act, is discussed. It is emphasized that shortcomings in the legal definition of the place of commission of the offense can lead to errors in law enforcement and violation of the rights of the participants in the process.

In the conclusion, the author emphasizes that the place of commission of the offense is not only a formal, but also an essential feature of the objective side of the composition of the criminal offense, which has a multifaceted effect on the qualification of the act, the establishment of a cause-and-effect relationship and the distinction between different types of offenses. It is recommended to improve the legislation, integrating modern theoretical developments and taking into account the practical needs of law enforcement.

Key words: criminal offence, composition of the offence, place of commission of the offence, situation, objective aspect of the offence.

ня правил ядерної або радіаційної безпеки /В.І. Борисов, О.О. Пащенко. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 224 с.

22. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України (2010) / [А.М.Бойко, В.К. Грищук, Л.П. Брич та інші]; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 7-ме вид. переробл. та допов. К.: Юридична думка, 1288 с.

23. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України (2009): у 2-х т. Т.2 /[П.П. Андрушко, Т.М. Арсенюк, О.Ф. Бантишев та інші]; за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. 3-тє вид. переробл. та допов. К.: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 624 с.

24. Рибачок С.М. (2012) Латинська мова для студентів-юристів: навч. посіб./С.М. Рибачок. Тернопіль, 190 с.

25. Марін О. (2001) Причини виникнення та існування конкуренції кримінально-правових норм. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Випуск 36. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, С. 454-460.

26. Брич Л. (2006) Співвідношення суміжних складів злочинів і складів злочинів, передбачених конкуруючими нормами. *Вісник Львів. Ун-ту Серія юридична*. Вип. 42. С. 263-282

27. Навроцький В.О. (1999) Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. Київ: Атіка, 464 с.

28. Будяченко О.М. (2020) Кримінальна відповідальність за незаконну порубку або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. МВС України, Одеськ. держ. ун-т внутр. справ. Одеса, 258 с.

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ КОНСТРУКЦІЇ ТА ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 332 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ «НЕЗАКОННЕ ПЕРЕПРАВЛЕННЯ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ»

ЯРМИШ Н.М. - доцент кафедри кримінального права та кримінології Навчально-наукового гуманітарного інституту Національної академії СБ України, доктор юридичних наук, професор

ORCID 0000-0001-9999-5615

УДК 343.343.6

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.14

Ця публікація присвячена аналізу змісту ознак об'єктивної сторони, а саме: усіх варіантів діянь, визначених в основному складі злочину, передбаченого ст. 332 Кримінального кодексу України (далі – КК України) за назвою «Незаконне переправлення осіб через державний кордон України». І у назві, і у ч. диспозиції ч. 1 ст. 332 КК України йдеться саме про переправлення осіб через державний кордон України, а також про дії, певним чином пов'язані з переправленням. Всупереч дійсній конструкції статті, її ознаки доволі часто тлумачяться як такі, що стосуються не переправлення людей через кордон, а перетинання певними особами кордону (що передбачене ст. 332-2 КК України). Викривлення змісту норми про незаконне переправлення осіб через кордон має наслідком неправильну кваліфікацію відповідних дій, включаючи помилкове засудження осіб за ст. 332 КК України, коли особа взагалі не підлягає кримінальній відповідальності. Наведені приклади відповідних вироків. Проте, оскільки слово «перетинання» у ст. 332 КК України відсутнє, відповідні помилки практичних працівників походять виключно від неуважності до тексту статті, такі помилки правозастосовників не є провиною законодавця. Втім аргументовано, що частина помилок при застосуванні аналізованої статті пояснюється недостатньо чітким, складним для сприйняття формулюванням ознак діянь, стосовно яких у ч. 1 ст.332 йдеться про «сприяння їх вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод». Висловлюється авторська думка щодо шляхів удосконалення тексту ст. 332 КК України. Зокрема, пропонується розкрити слово «їх» через повторення у диспозиції статті всіх варіантів відповідних діянь. Звертається увага, що вчинення зазначених діянь службовою особою з використанням службового становища, що передбачене ч. 2 ст. 332 КК України, сприймається суспільством як корупційний злочин, та до того ж відповідає ознакам корупції, наданим у законі України «Про запобігання корупції». Всупереч цим фактам, таке діяння не можна віднести до корупційних, оскільки вказівка на цей злочин як корупційний відсутня у примітці ст. 45 КК України, яка містить перелік корупційних та пов'язаних з корупцією кримінальних правопорушень.

Ключові слова: державний кордон України, переправлення, перетинання, організація незаконного переправлення, керівництво незаконним переправленням, сприяння незаконному переправленню, поради, вказівки, надання засобів, усунення перешкод.

Метою публікації є виявлення сенсу ознак основного складу злочину, передбаченого ст. 332 КК України та демонстрація судових помилок, які походять від неадекватного розуміння деяких з цих ознак особами, що застосовують кримінальний закон. Хибні уявлення правозастосовників та окремих дослідників про зміст певних ознак статті, своєю чергою, походять від недостатньо чіткого їх законодавчого визначення. Тому метою публікації є й звернення уваги зако-

нодавця на необхідність викладення аналізованої статті таким чином, щоб усунути її неоднозначне тлумачення.

Викладення основного матеріалу

Проблеми, пов'язані із кваліфікацією подій за ст. 332 КК України «Незаконне переправлення осіб через державний кордон України», з початком повномасштабного вторгнення на нашу територію рашистських загарбників надзвичайно загострилися. Відповідно до Указу Президента № 64/2022 під час дії воєнного стану заборонений виїзд за межі України чоловікам віком від 18 до 60 років. Відповідно також до багатьох інших факторів потік осіб, що прагнуть перетнути кордон України, зріс та продовжує зростати, як збільшується і кількість осіб, які переправляють інших людей через державний кордон України. Ситуація на кордоні в зв'язку з цим вкрай напружена. Відповідно, стосовно осіб, які переправляють за корон інших, багато вироків. Проте не всі вони є правосудними. Це активізує, зокрема, наукову діяльність у напрямку аналізу конструкції ст. 332 КК України.

Саме тому проблемам, пов'язаним з викладенням та застосуванням ст. 332 КК України (та іншим статтям, що передбачають посягання на недоторканність державного кордону України) останнім часом приділяють більшу чи меншу увагу фактично всі фахівці з кримінального права. Серед них: Баулін Ю. В, Брисковська О.М., Дудоров О.О., Вознюк А.А., Карчевський М.В., Кібальник С.О, Кузнецов В.В., Мельник М.І., Міщенко С.М., Михайлова Ю.О. Навроцький В.О., Писменський Є.О., Похила І.Б., Савченко А.В., Солоткий С.А., Стрельцов Є.Л., Орлеан А.М., Хавронюк М.І., Хилюк С.В., Цвіркун Н.Ю., Чернявський С.С., Шульга А.М. та багато інших науковців. Водночас, зважаючи на те, що проблем не стає менше, всебічний аналіз відповідних законодавчих визначень та практики застосування ст. 332 КК України залишається вкрай актуальним для науковців завданням, потребує комплексного підходу, участі в дослідженнях якомога більшого числа фахівців. Продовженням обговорення зазначених аспектів є і ця наукова публікація.

Стаття 332 «Незаконне переправлення осіб через державний кордон України міститься у Кримінальному кодексі України (далі КК України) з початку існування останнього. У нинішній редакцій основний склад цього злочину (ч. 1 ст. 332) сформульований наступним чином: «Незаконне переправлення осіб через державний кордон України, організація незаконного переправлення осіб через державний кордон України, керівництво такими діями або сприяння їх вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод».

Проте аналізована стаття КК України була сконструйована саме так не завжди. До змін, внесених відповідно до Закону України (далі ЗУ) № 3186-VI від 05.04.2011, ст. 332, мала таку саме назву, що і зараз, проте іншу диспозицію. Частина перша була викладена як «організація незаконного переправлення осіб через державний кордон України, керівництво такими діями або сприяння їх вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод». Як однозначно вбачається з такої конструкції, ст. 332 в її первинному варіанті не містила вказівки на діяння у якості «переправлення». Протягом усіх років існування статті в такому вигляді, у науці кримінального права та практиці застосування кримінального закону виникало питання: чи можливо застосування ст. 332 КК України у ситуаціях, коли особа лише переправляла інших осіб через кордон, а жодних інших дій, що підпадали б під ознаки цієї статті, не вчиняла?

Слід зазначити, що доволі часто, навіть у підручниках з кримінального права (а в них, як відомо, втілюються найбільш поширені, усталені точки зору щодо ускладнених моментів) іноді без будь-якого обговорення зазначалося, що «…особи, які здійснюють переправлення…вважаються виконавцями злочину» **[1, с. 353].** Насправді ж, як уже йшлося, «переправлення» у диспозиції ст. 332 КК України в ті часи не було зазначено. А назва статті, зрозуміло, участі в процесі кваліфікації не бере. Вона є лише приблизним орієнтиром стосовно змісту статті, сенсу відповідної норми. Можна припус-

тити, що в цитованому висловленні «переправлення» ототожнюється автором з організацією переправлення. Вочевидь з подібних міркувань розглядалося питання щодо «переправлення» і на практиці. Хоча доволі зрозуміло, що «організація переправлення» і само переправлення – це різні поняття. Інакше вираз «організація переправлення» сприймався б як очевидний нонсенс.

Переконливі аргументи щодо різного змісту ознак «переправлення» та «організація переправлення» наведені, зокрема, Я. Лизогубом. Звертаючись до різноманітних словників, у тому числі іноземних, та досліджень філологів, Я. Лизогуб демонструє, що «переправлення» доцільно розуміти як безпосереднє переміщення осіб через державний кордон іншою людиною. Організаційні дії автор розглядуваної праці, слідом за словниками та думками інших науковців, сприймає як створення, заснування, об'єднання чогось, залучення, згуртування інших осіб, розробка планів тощо. Стосовно організації саме безпосереднього незаконного переміщення (переправлення) Я. Лизогуб додає ще добір кандидатів для переправлення, керівництво ним, фінансування переправлення тощо. Інформація щодо змісту організаційних дій ще буде нам в нагоді. А зараз слід визнати, що жодне з цих дій не відповідає самому поняттю переправлення осіб через державний кордон України. Включення до організаційних дій самого переправлення не може бути сприйняте і як «поширене тлумачення», а насправді є застосуванням аналогії кримінального закону, що однозначно заборонено у ч. 4 ст. 3 КК України. Саме тому Я. Лизогуб у 2004 р. справедливо наполягав, що «на сьогодні незаконне переправлення осіб через державний кордон України юридично перебуває поза межами кримінально-правового врахування обох частин ст. 332, що є вадою чинного кримінального закону» **[2, с. 9-11].**

Але з позицій нинішнього часу це було «вчора». А на сьогодні (як уже йшлося) законодавець усунув зазначений недолік: слово «переправлення» наразі у ст. 332 КК України вже міститься (хоча не завжди адекватно тлумачиться). Містяться, як і раніше, вказівки на організаційні дії, а також «керівництво такими діями або сприяння їх вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод». Останні дії нагадують пособництво, але зведені у ранг дій виконавчих, і до зазначених змін тлумачилися по-різному навіть на науковому рівні. Аби впевнитися в цьому, достатньо проаналізувати висловлення, де йдеться, що керівництво «такими діями» – це «розпорядження діями осіб, які бажають незаконно перетнути державний кордон України», а також, що поради, вказівки чи засоби надаються «для незаконного перетинання державного кордону іншими особами…» **[3, с. 501]**

Помилка в цьому висловлюванні не кидається в очі, проте вона є. Для того, аби виявити в цитованих фрагментах неточне (іншими словами – неадекватне) тлумачення кримінального закону, необхідно ще раз звернутися до диспозиції ч. 1 ст. 332 (не має значення – у нинішній редакції чи в попередній) та уважнішим чином перечитати кожне її слово, визначившись, якими саме діями передбачене керівництво, та сприяння чому саме мається на увазі, тобто про які «ті самі дії» йдеться у ст. 332. Таку ж увагу треба приділити й висловленню щодо цих ознак в цитованому вище джерелі. При ретельному співставленні ознак ч. 1 ст. 332 з наведеним вище тлумаченням статті у курсі лекцій, стане помітним, що у тексті статті йдеться про *переправлення*, а у тексті підручника – про *перетинання*.

Таке ж, викривлене, тлумачення ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 332 КК України, певним чином притаманно і практиці застосування відповідної статті. Навість само *переправлення*, яким доповнена стаття, іноді тлумачать через *перетинання* (про що буде далі при аналізі конкретних вироків). А це означає, що стаття 332 КК України поки не приведена до бездоганного стану.

Отже, занурення у текст основного складу злочину, передбаченого ст. 332, доводить висновку, що в ній навіть не згадуються дії, які можна називати *«перетинанням»* державного кордону. Про незаконне перетинання йдеться у ст. 332-2 КК України «Незаконне перетинання державного кордону України», де суб'єктом є саме особа, яка

перетинає державний кордон (звісно, за наявності усіх інших ознак відповідного складу злочину). А ст. 332 призначена для осіб, які *переправляють* таких осіб через кордон, тобто безпосереднє переводять (є провідниками), перевозять осіб, а також для тих, хто сам і не робить цього, проте організує інших осіб для *переправлення* (не перетинання!) державного кордону України чи керує ними. Саме організаційними діями (а не перетинанням кордону) суб'єкт і керує, саме організаційним діям (а не тим, що виявляються в перетині кордону) сприяє порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод. Хоча, мабуть, більш доцільним було б карати за ст. 332 КК України не лише ту особу, яка переправляє інших через державний кордон, а й того, хто є організатором такого *перетинання*, а також того, хто допомагає (сприяє) саме *перетинанню* особами державного кордону. Проте, на жаль, стаття 332 цього не дозволяє. Адже там йдеться про керівництво *такими* діями, сприяння *їх вчиненню*. Читай: «керівництво переправленням» (знов-таки – *не перетинанням*), організація *переправлення*, керівництво *переправленням* чи організацією переправлення, сприяння *переправленню*. З точки зору стилістики викладення диспозиції питання, про які саме дії йдеться, начебто не мають виникати, у ній йдеться саме про дії, зазначені вище, тобто повзанні саме з переправленням через кордон, а не з його перетинанням. Втім, насправді, чомусь деяких теоретиків та багатьох практиків складається інше враження. Тим більше, що текст дозволяє розуміти словосполучення «сприяння їх вчиненню» і як сприяння *переправленню*, і як сприяння організації переправлення, і навіть як сприяння *керівництву переправленням*. На нашу думку, це виглядає штучним, незрозумілим нагромадженням ознак. Можливо, саме тому, через хитромудре викладення ст. 332, особа, яка читає її текст, сприймає його як такий, що містить інформацію не лише про переправлення осіб через державний кордон України, про організацію такого *переправлення* та керівництво такими діями, а й про сприяння особам, які *перетинають* державний кордон та керівництво *перетинанням*. Тим більше, що слова «перетинання» та «переправлення» фонетично близькі, співзвучні.

Але повторимо, що насправді про допомогу *перетинанню* та керівництво *перетинанням* чи організацією *перетинання* у ст. 332 не йдеться. Навіть якщо законодавець мав на увазі саме те, що вбачають у тексті статті окремі науковці та практичні працівники, йому це не вдалося. Однак закон усе ж-таки треба застосовувати таким, яким він є.

Проте особи, які тлумачать та кваліфікують відповідні діяння, як уже йшлося, у деяких (непоодиноких) випадках від цієї незаперечної вимоги все ж таки, здається, відступають. Так, наприклад, в одному з навчальних посібників впевнено констатується, що «сприяння незаконному переправленню осіб через державний кордон України порадами, вказівками наданням засобів або усуненням перешкод стосується… осіб, які незаконно перетинають державний кордон» **[4, с. 828].** Проте у тексті статті 332 йдеться, як вже неодноразово підкреслювалося, про сприяння не діям, що виявляються в «перетинанні», а про сприяння діям, що пов'язані з «переправленням».

Усупереч законодавчому визначенню, у деяких джерелах стверджується і що «керівник незаконним переправленням осіб через державний кордон України спрямовує зусилля не інших співучасників, а осіб, які незаконно перетинають кордон України». Так само знов-таки тлумачиться і сприяння певним особам вчиненню дій порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод. Йдеться про таке сприяння, як, наприклад, надання інформації про найбільш зручний маршрут, надання транспортних засобів, засобів маскування, карт, схем, саме особам, які незаконно *перетинають* державний кордон. Цитовані автори визнають недосконалість ст. 332 КК України. Проте вбачають цю недосконалість у тому, що «об'єктивна сторона злочину сформульована таким чином, що послідовно описує дії виконавця, організатора і пособника…, що ускладнює розуміння норми, ускладнює її застосування на практиці…» **[5, с. 277-278].** Висловимо думку, що для усунення різночитання, варто було б писати не про «такі дії», а вказати, про які саме дії йдеться, тобто

повторити їх у текст статті, та (якщо треба) і додати ознаки, які характеризують певні дії, пов'язані з *перетинанням* особами державного кордону**.** Хоча заздалегідь погоджуємося**,** що це призвело б до ще більшого нагромадження ознак статті 332. Тому підтримуємо пропозицію проєктантів нового КК України створити дві статті. Одну (9.3.4), присвячену *переміщенню* (синонім переправлення) осіб через державний кордон Україна а іншу статтю (9.3.5) присвятити *сприянню* в *перетинанні* особою державного кордону **[6, с. 353].**

Щодо практики про помилкове розуміння діянь, передбачених у ст. 332 КК України, свідчить немала кількість відповідних вироків. Наведемо деякі приклади.

Приклад перший **[7].** Особа 4, знаючи, що в Україні діють обмеження на виїзд за кордон чоловіків віком від 18 до 60 років, здійснив пошук осіб, з числа громадян України, які бажали незаконно перетнути державний кордон. Такими особами виявилися Особа 6 та Особа 7. Згідно з розробленим планом Особа 4 провів інструктаж щодо порядку переходу через державний кордон України, надав громадянам Б. та В. відповідні поради та вказівки, повідомив, що вони будуть рухатись лісом у напрямку лінії розмежування державного кордону України та Республіки Румунія, а в подальшому пішов з ними, показуючи напрямок руху з метою обійти блок-пост, який розташований на центральній дорозі в адміністративних межах с. Долішній Шепіт Вижницького району. Усі були затримані військовослужбовцями прикордонного загону.

У вироку суду зазначено наступне: «Таким чином, обвинувачений ОСОБА_4 вчинив кримінальне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 332 КК України, а саме: сприяння в незаконному переправленні осіб через державний кордон України шляхом надання засобів та порад, за кваліфікуючою ознакою: вчинено щодо кількох осіб».

Висловлення про «сприяння *переправленню* шляхом надання засобів та порад» є воістину парадоксальним. Адже сприяв Особа 4 не в переправленні осіб через кордон. Переправляв він їх сам як провідник, сприяти в цьому самому собі – нонсенс. А поради та вказівки – коли та куди прибути (про надання засобів у відповідному тексті насправді не йдеться) – були надані тим, хто збирався перетнути кордон та кого він після цього перевів як провідник. Тому Особа 4 вчинив злочин, передбачений ч. 2 ст. 332 за ознакою лише діяння у вигляді «*переправлення* осіб через державний кордон України» за кваліфікуючою ознакою «щодо кількох осіб». Жодних інших дій, передбачених цією статтею, він не вчиняв. *Пошук для самого себе* кандидатів на переправлення через кордон аж ніяк не можна розглядати як «організацію переправлення», знов таки тому, що організатором не може бути визнана особа, яка забезпечувала можливість вчинення кримінального правопорушення самому собі (згадаємо також міркування щодо організаційних дій стосовно переправлення, наведені вище).

Щодо порад та вказівок особам, які перетинають кордон, слід замислитися про можливість визнати їх пособництвом у незаконному перетинанні особою державного кордону України, тобто про доцільність кваліфікувати їх за ч. 4 ст. 27 КК України та за ч. 2 (групою осіб) ст. 332-2. Але це неможливо. Особи 6 та 7 є такими, яким заборонений *виїзд* з території України, а у ст. 332-2 йдеться про заборону таким особам *в'їзду* на нашу територію. Не мали ці особи і зазначеної у ст. 332-2 мети «заподіяння шкоди інтересам держави» та не належали до «силових відомств держави-агресора», про що йдеться у ст. 332-2. Тому злочину, передбаченого цієї статтею в їх діях не спостерігається. Тобто розглядати описані дії із сприяння особам, які *перетинають* державний кордон, як пособницькі у вчиненні кримінального правопорушення не можна за відсутності самого кримінального правопорушення у діях з незаконного перетинання кордону в аналізованої ситуації. Отже, певні описані в аналізованому вироку дії (організація…, сприяння…) не підпадають ані під ознаки ст. 332, ані під ознаки ст. 332-2.

Здавалося б, не слід приділяти неточностям у цьому вироку таку увагу. Адже для застосування ст. 332 достатньо встановити наявність хоча б одного з діянь, зазначених в основному складі цього злочину, а воно наявне: це безпосереднє переправлення осіб у

якості провідника. Проте згадаємо, що за кваліфікацією події слідує призначення покарання, на яке, за визначенням ст. 65 КК України «Загальні засади призначення покарання» впливає, зокрема, тяжкість кримінального правопорушення. А остання, як відомо, визначається різноманітними обставинами події, серед яких враховується і кількість вчинених діянь, що альтернативно передбачені статтею КК, яка застосовується. Чим більше таких діянь вчинено, тим більш тяжким є це правопорушення, у порівнянні з іншими, передбаченими цією статтею, тим більше підстав має суд, аби застосовувати до суб'єкта більш суворе покарання з тих, що передбачені санкцією. У розглянутому вироку особі ставиться в провину три варіанти діянь: переправлення осіб через кордон, організація переправлення (в дійсності – перетинання) та сприяння йому (знов таки – перетинанню, а не переправленню). Насправді ж було вчинене лише одне з діянь, зазначених у ст. 334 КК України – переправлення.

Приклад другий **[7].** У вироку констатується наступне: «На думку суду, обвинуваченого ОСОБА 4 слід визнати винним у вчиненні кримінального правопорушення за ч. 2 ст. 332 КК України, як сприяння незаконному переправленню осіб через державний кордон України, порадами, вказівками, наданням засобів, вчинене щодо кількох осіб».

Визначимося, що саме суд вважає «сприянням незаконному *переправленню* осіб через державний кордон України», кому саме особа 4 надавав поради, вказівки та засоби. Аналіз тексту вироку дозволяє вважати, що, за думкою суду, Особа 4 сприяла *переправленню* через державний кордон, оскільки підібрала в заздалегідь обумовленому місці на автомобілі чотирьох осіб, які мали намір перетнути державний кордон, та перевезла їх в село Вари Береговського району Закарпатської області. При цьому було визнане, що особа 4 отримала від осіб, яких перевіз у село біля державного кордону з Угорщиною, певну суму грошей у доларах за (увага!): «сприяння у незаконному *перетині* державного кордону» (акцент мій – Н.Я.). Отже, відповідний суб'єкт обвинувачується в тому, що сприяв незаконному *переправленню* осіб, оскільки сприяв *перетинанню* ними державного кордону. Підміна понять, «переправлення» та «перетинання» у разі прискіпливого ставлення до аналізу тесту вироку тут очевидна.

Щодо переправлення, у вироку зафіксовано, що всі фігуранти цього провадження, включаючи підсудного, були затримані прикордонним нарядом, коли прямували з села до прикордонного знаку. Але оцінки цієї ситуації у вироку не надано. Принципово те, що про спробу самого *переправлення* (у цьому випадку – перевезення), принаймні про готування до нього, у формулі обвинувачення взагалі не йдеться. Для застосування ст. 332 КК України суду виявилось достатнім, що Особа 4 сприяла нібито переправленню (насправді не зазначеному у статті перетинанню!) осіб тим, що перевезла їх у село біля кордону. Подальші дії підсудного у вироку фіксуються, проте не обговорюються.

Цікаво, що підсудний стверджував, що йому було невідомо про наміри осіб, яких він перевозив, а гроші від них він отримав «за послуги таксі». Оскільки дії Особи 4 були кваліфіковані без врахування корисливого мотиву, така інформація, вочевидь, не була спростована. А ця обставина викликає питання щодо доказової бази в аналізованому провадженні. Але така проблема не належить до кола запитань, які зараз обговорюються. Цей приклад наведений для демонстрації підміни (чи ототожнення) понять «переправлення» та «перетинання», яке певним чином притаманне практиці застосування ст. 332 КК України, що є неприпустимим.

Приклад третій **[9].**

Особа 4 була засуджена (зокрема) за ч. 2 (за ознакою повторності) ст. 332 КК України за наступних обставин.

Зазначений громадянин, будучи директором приватного підприємства «Транс Бурда», яке має ліцензію на міжнародні перевезення вантажів вантажними автомобілями, та маючи персональний доступ до електронного кабінету перевізника Єдиного комплексу інформаційних систем (системи «Шлях»), багаторазово вносив до вказаної системи особисті дані військовозобов`язаних громадян України

чоловічої статі віком від 18 до 60 років, які на підприємстві як водії належного підприємству транспортного засобу не працювали (за несанкціоновані дії з комп'ютерною інформацією особа 4 обґрунтовано засуджена за ст. 362 КК України). У подальшому відповідні особи незаконно перетинали державний кордон України саме як водії. У вироку стосовно цих дій йдеться, що Особа 4 «сприяв, шляхом усунення перешкоди, у перетині державного кордону України…». Як бачимо, і тут зазначене сприяння у *перетині* (насправді це так і є), а не в *переправленні* (такого в справі не спостерігається). Проте суд цього не помічає. Крім того, стосовно кожної з подій (їх багато) рефреном стверджується, що Особа 4 «вчинив незаконне переправлення військовозобов`язаних громадян України чоловічої статі, віком від 18 до 60 років, через державний кордон України, сприяв вчиненню таких дій шляхом надання засобів та усунення перешкод…». Які самі дії Особи 4 суд вважає «переправленням» утікачів через державний кордон, – не зрозуміло, точніше, їх не вбачається. А із цього випливає, що об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 332 КК України, в діях Особи 4 відсутня, тобто засудження його за незаконне переправлення осіб через державний кордон України є неправомірним.

Дуже хотілося б покарати цю особу за сприяння (пособництво) незаконному *перетинанню* державного кордону, проте стосовно аналізованої ситуації кримінальний закон знов-таки цього не дозволяє. Адже (як уже акцентувалося) ст. 332-2 передбачає перетинання державного кордону України особами, яким це заборонено, проте – лише «в один бік», таким особам КК України забороняє в'їзд на територію України, а не виїзд з неї. Тому слід зазначити, що ані за ст. 332 «Незаконне переправлення осіб через державний кордон України», ані за ст. 332-1 «Незаконне перетинання державного кордону України» (як пособник) Особа 4 кримінальній відповідальності не підлягає. Вважаємо застосування до цієї особи ст. 332 КК України неприпустимою судовою помилкою. Сумно, що вироків, де певні дії щодо *переправлення* осіб через державний кордон України плутають з діями стосовно *перетинання* державного кордону, доволі багато.

На щастя, це іноді помічають і практичні працівники. Так, адвокат Р. Ружицький на аналізі таких помилок будує свій захист. Він звертає увагу, що в ст. 332 КК України немає слова «перетин» чи «перетинання». Є тільки слово «переправлення». «Натомість організація перетину, керівництво перетином, сприяння перетину – ці дії не є переправленням. Якщо людина підробила документи і передала їх людині, яка хоче зробити з ними незаконний перетин, це можна назвати організацією перетину. Але це не є організація незаконного переправлення через кордон. І це не є злочином» **[10]**

Хоча стосовно того, що надання підробленого документа для перетину кордону є *організацією перетину*, а не *пособництвом* у ньому в виді надання засобів, можна подискутувати, думка Р. Ружицького про те, що такі дії не мають відношення до *переправлення* осіб, висловлена чітко та переконливо.

Чітким та переконливим має бути й кримінальний закон, чого, на жаль, не спостерігається щодо формулювання ст. 332 КК України. Найменше, що може зробити законодавець у напрямку удосконалення цієї статті, – це замість слів *«такими діями»*, сприяння *«їх вчиненню»* повторити, які саме дії маються на увазі.

А правозастосвникам хочеться порадити виявляти максимальну увагу до тексту статті, застосовувати при розкритті її ознак знання мови, аналітичні здібності та постулати формальної логіки.

Наостанок вважаємо за необхідне висловитися з приводу проблеми, що не стосується конструкції ст. 332 КК України, втім зовсім оминути, яку було б певним упущенням. У ч. 2 цієї статті серед інших кваліфікуючих ознак йдеться про ті самі дії, вчинені службовою особою з використанням службового становища. У засобах масової інформації, як відомо, багато говорять про корупційну складову того, що коїться зараз на кордонах України, називають це корупційними процесами. Стосовно незаконного переправлення осіб через кордон службовими особами ця інформація сприймається пересічними громадянами без усяких сум-

нівів. Проте професіонали знають, що такі особи з позицій кримінального закону корупціонерами аж ніяк не є. Пояснюється це відсутністю вказівки на ст. 332 у вичерпному переліку корупційних кримінальних правопорушень, що міститься у примітці ст. 45 КК України. Тому дані про відповідну службову особу навіть не з'являться в Єдиному державному реєстрі осіб, які вчинили корупційні або по'вязані з корупцію правопорушення, не говорячи вже про те, що численні обмеження щодо корупціонерів, передбачені у КК України, не торкнуться такої особи. Проте це вже проблема недосконалості зазначеного переліку, яка потребує окремого обговорення.

Висновки

Аналіз конструкції ст. 332 КК України «Незаконне переправлення осіб через державний кордон України» свідчить, що певні її ознаки сформульовані таким чином, що однозначне тлумачення варіантів діяння утруднено. Буквальне розуміння дій, стосовно яких йдеться про «сприяння їх вчиненню», дозволяє вважати, що «поради, вказівки, надання засобів та усунення перешкод» є сприянням, по-перше, переправленню осіб через державний кордон України, по-друге, сприянням організації такого переправлення, по-третє, сприянням керівництву переправленням. Особливо важко зрозуміти те, що стосується сприяння керівництву переправленням, зокрема, наданням засобів. Виникає питання: чи дійсно законодавець мав на увазі саме те, що фактично казав? Якщо так, для спрощення тлумачення ознак цієї статті не зайвим було б повторити, які саме дії маються на увазі, тобто конкретно визначити відповідні дії, а не об'єднувати ці ознаки розпливчатим в цьому контексті словом «їх». Звісно, це збільшило б обсяг диспозиції, проте чітко висвітлило б її зміст. На сьогодні основний склад аналізованого злочину потребує ретельного «дешифрування», оскільки «розпливчатість» його ознак дезорієнтує як правозастосовників, так і дослідників. Принагідно відзначимо, що вказівка на керівництво переправленням окремо від його організації є зайвою. Відповідно до ч. 3 ст. 28 КК України організаційні дії слід розуміти і як дії керівника.

Дуже заважає розумінню об'єктивних ознак ч. 1 ст. 332 КК України й співзвучність слів «переправлення» та «перетинання». Тому, зокрема, сприяння *перетинанню*, іноді сприймають як сприяння «переправленню». Насправді ж слово «перетинання у ст. 332 навіть не згадується. Тому відповідні помилки у кваліфікації події за цією статтею, розглянуті в цій публікації, цілком лежать на совісті практиків, свідчать виключно про їх неуважність, а провину законодавця в аспекті плутанини між «переправленням» та «перетинанням» виключають.

Література

1. Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник / За редакцією М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і доп. К.: Юрінком Інтер, 2004. – 544 с .

2. Лизогуб Я. Статті 149 і 332 Кримінального кодексу України: окремі проблеми законодавчого викладу, узгодженості та тлумачення // Адвокат, 2005, № 7.

3. Савченко А.В. Сучасне кримінальне право України. Курс лекцій / А.В. Савченко, В.В. Кузнецов, О.Ф. Штанько. – 2-е видання, виправ. та доповн. – К.: Вид. Паливода А.В., 2006. – 636 с.

4. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право; Навчальний посібник / за заг. ред. М.І. Хавронюка. – К.: Ваїте, 2014. – 948 с.

5. Кримінальне право України (Особлива частина): підручник /за ред О.О. Дудорова, Є.О. Писменського. Т.2 – Луганськ: видавництво «Елтон-2», 2012. – 704 с.

6. Проект нового кримінального кодексу України: Передумови розробки, концептуальні засади основні положення: монографія. Андрушко П.П., Бакумов О.С., Бурдін Ю.В., Вишневська І.А., Горох О.П, Гуторова Н.О., Марчук Н.О., Навроцький В.О., Пономаренко Ю.А., Стрельцов Є.Л., Хавронюк М.І. // За заг. ред. Ю.В. Бауліна, М.І. Хавронюка. К.: Компанія ВАІТЕ, 2024. – 494 с.

7. Вирок Вижницького районного суду Чернівецької області від 20.03.2023.

Справа № 713/2636/22, провадження №1-кп/713/37/23.

8. Вирок Береговського районного суду Закарпатської області від 23 квітня 2024 року. Справа № 297/3148/22.

9. Вирок Тячівського районного суду Закарпатської області від 03 жовтня 2024 року. Справа № 307/1026/24.

10. Руслан Ружицький. Сама по собі підробка документів не є організацією незаконного переправлення через кордон. Режим доступу: https://rradvokat.com.ua/nezakonnyi-peretyn-kordonu-ryzyky-vidpovidalnist/

PROBLEMATIC ASPECTS OF THE CONSTRUCTION AND APPLICATION OF ARTICLE 332 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE "ILLEGAL TRANSPORTATION OF PERSONS ACROSS THE STATE BORDER OF UKRAINE"

This publication is devoted to the analysis of the content of the signs of the objective side, namely: all variants of acts defined in the main corpus delicti provided for in Art. 332 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter referred to as the CC of Ukraine) entitled "Illegal transportation of persons across the state border of Ukraine". Both in the title and in the part of the disposition of Part 1 of Art. 332 of the CC of Ukraine refers specifically to the transportation of persons across the state border of Ukraine, as well as to actions in some way related to transportation. Contrary to the actual construction of the article, its features are quite often interpreted as those that relate not to the transportation of people across the border, but to the crossing of the border by certain persons (which is provided for by Article 332-2 of the CC of Ukraine). Distortion of the content of the norm on the illegal transportation of persons across the border results in the incorrect qualification of the relevant actions, including the erroneous conviction of persons under Art. 332 of the CC of Ukraine, when a person is not subject to criminal liability at all. Examples of relevant sentences are given. However, since the word "intersection" in Art. 332 of the CC of Ukraine is absent, the relevant mistakes of practitioners arise solely from inattention to the text of the article, such errors of law enforcement officers are not the fault of the legislator. However, it is argued that some of the errors in the application of the analyzed article are explained by the insufficiently clear, difficult to perceive formulation of the signs of acts, in relation to which Part 1 of Article 332 refers to "facilitating their commission by advice, instructions, providing means or removing obstacles". The author's opinion is expressed on the ways to improve the text of Art. 332 of the CC of Ukraine. In particular, it is proposed to reveal the word "their" through the repetition of all variants of the relevant acts in the disposition of the article. Attention is drawn to the fact that the commission of these acts by an official using his official position, which is provided for in Part 2 of Art. 332 of the CC of Ukraine, is perceived by society as a corruption crime, and moreover, corresponds to the signs of corruption provided in the Act of Ukraine "On Prevention of Corruption". Contrary to these facts, such an act cannot be attributed to corruption, since there is no indication of this crime as corruption in the footnote of Art. 45 of the CC of Ukraine, which contains a list of corruption and corruption-related criminal offenses.

Keywords: state border of Ukraine, transportation, crossing, organization of illegal transportation, management of illegal transportation, facilitation of illegal transportation, advice, instructions, provision of means, removal of obstacles.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЗАБОРОНУ КАТУВАННЯ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСУ В ДОСУДОВОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

МАРИНИЧ О.Ю. - ад'юнкт Донецького державного університету внутрішніх справ

orcid.org/0009-0006-9303-8180

УДК 343.1

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.15

Статтю присвячено дослідженню забезпечення права людини на заборону катування під час застосування примусу в досудовому кримінальному провадженні. Констатовано, що відсутність визначення в процесуальному законі чітких меж застосування примусу під час реалізації затримання, приводу, примусового освідування та примусового відібрання біологічних зразків не сприяє забезпеченню права людини на заборону катування в досудовому кримінальному провадженні. Підсумовано, що для розмежування катування та законного примусу під час затримання, приводу, примусового освідування та примусового відібрання біологічних зразків необхідно в процесуальних приписах закріпити нормативні межі примусу, вихід за які має кваліфікуватися як катування.

Ключові слова: катування; примус; затримання; привід; примусове освідування; примусове відбирання біологічних зразків; заходи забезпечення; слідчі (розшукові) дії.

Постановка проблеми

Під час кримінального провадження повинна бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи. Забороняється піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу в принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність [1]. Повага до людської гідності є невід'ємною частиною кримінального судочинства. Застосування тортур під час досудового кримінального є порушенням права на повагу до гідності [2, с. 11]. Однак, жодна держава у світі, яка здійснює правоохоронну діяльність, не може обійтися без застосування примусу. Примус пронизує всі аспекти правоохоронного державного функціонування [3, с. 87]. Примус притаманний як заходам забезпечення кримінального провадження, так і окремим слідчим (розшуковим) діям.

Таким чином, ризик катування особи з боку представників сторони обвинувачення може існувати щодо процесуальних дій (заходів), які спрямовані на: 1) отримання доказової інформації про обставини вчинення кримінального правопорушення; 2) забезпечення належної поведінки окремих учасників кримінального процесу.

У кримінальному провадженні існує велика небезпека порушення вимоги щодо дотримання гідності, прав, свобод та інтересів шляхом жорстокого поводження з обвинуваченим [4, с. 110]. Проблемним аспектом застосування примусу під час досудового кримінального провадження є відсутність чітких законодавчо встановлених меж його застосування. Ризик катування підвищується при провадженні тих процесуальних дій (заходів), де застосування примусу прямо передбачається нормами кримінального процесуального законодавства. Такими є затримання, привід, примусове освідування та примусове відібрання біологічних зразків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Тематика забезпечення права людини на заборону катування під час застосування примусу в досудового кримінального провадження є популярною серед науковців. Л.О. Басюк у дисертаційному дослідженні відзначила, що принцип винятковості застосування примусу повинен знайти своє відображення у визначеному КПК України порядку примусового отримання зразків для експертизи [5]. О.П. Кучинська у своїх роботах вказує, що кримінальний процесуальний закон не розкриває сутність понять «честь» та «гідність» у контексті застосування примусового освідування [6]. У своїх наукових розробках Т.О. Лоскутов акцентував увагу на перевагах попереднього судового контролю, коли мова йде про застосування примусу під час досудового кримінального провадження [7]. На цей час низка проблем, пов'язаних із забезпеченням права людини на заборону катування залишаються нерозв'язаними. Так, потребує вирішення питання щодо правової регламентації меж законного примусу, вихід за які має розцінюватись як катування. Також потребують наукового осмислення критерії, відповідно до яких має відбуватись оцінка застосування примусу.

Метою цієї статті є дослідження проблемних аспектів дотримання права на заборону катування через призму нормативного регулювання застосування примусу під час провадження окремих заходів забезпечення кримінального провадження та слідчих (розшукових) дій. Для досягнення цієї мети слід вирішити такі **завдання**: з'ясувати сутність забезпечення права людини на заборону катування під час застосування примусу в досудовому кримінальному провадженні, визначити проблемні аспекти застосування примусу під час здійснення затримання особи та приводу в досудовому кримінальному провадженні, здійснити процесуальний аналіз можливої міри (межі) законного примусу під час здійснення примусового освідування особи та примусового відбирання біологічних зразків.

Виклад основного матеріалу

У теорії кримінального процесу акцентується увага на тому, що висока цінність деяких конституційних та конвенційних прав людини унеможливлює їх обмеження під час кримінального судочинства. Такими є право на життя та право на повагу до гідності (заборона катування). Невід'ємність (природність, абсолютність) цих прав щодо людини зумовлює відсутність законодавчо регламентованої можливості їх обмеження [8, с. 158].

На особливу увагу заслуговують положення ст. 3 Європейської конвенції з прав людини від 1950 р. (далі ЄКПЛ), які стосуються заборони катування. Так, нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [9]. Заборона жорстокого поводження і тортур є абсолютною. Це правило розповсюджується на всі життєві обставини, включаючи обставини, пов'язані з боротьбою з тероризмом та організованою злочинністю, а також випадки оголошення воєнного чи надзвичайного стану [10, с. 27-28]. Таким чином, жодні обставини, такі як необхідність здобуття викривальних доказів, розкриття злочину по «гарячих» слідах тощо, не можуть бути виправданням застосуванню тортур під час досудового кримінального провадження.

Варто наголосити, що не завжди застосування сили (примусу) у досудовому кримінальному провадженні є катуванням. В окремих випадках законний примус може бути надто суворим, однак усе ж таки не підпадати під визначення катування. Аналізуючи рішення Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ), Д.В. Ягунов пише, що жорстокість поводження має сягати певного мінімального рівня, щоб на неї поширювалася юрисдикція ст. 3 ЄКПЛ. Оцінка цього мінімуму неминуче відносна; вона залежить від сукупності факторів у справі – таких як, наприклад, характер і обставини поводження, форма і спосіб його реалізації, тривалість, фізичні та психічні наслідки, а в деяких випадках – стать, вік і стан здоров'я потерпілого [11, с. 43].

Відповідно до міжнародного законодавства катуванням є будь-яка дія, якою будь-

якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. У цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково [12]. Отже, в окремих випадках завдання фізичного болю та інших подібних обмежень прав є законним, якщо такі обмеження застосовувались внаслідок законних дій. Також вважається, що за певних обставин біль і страждання можуть бути частиною примусу при провадженні окремих процесуальних та слідчих (розшукових) дій. Таким чином, існує певна уявна межа, між законним (вимушеним) завданням болю і страждань та завданням болю і страждань поза законом (катуванням).

Прикладом наявності межі між законним примусом і катуванням може слугувати процедура затримання особи в кримінальному провадженні, під час якого застосовується фізична сила або спеціальні засоби.

М.М. Потоцький пише, що унікальність кримінального процесуального затримання, як заходу примусу у тому, що за необхідності, при затриманні, особі можуть бути законно завдані тілесні ушкодження, а в умовах абсолютної необхідності, особу може бути законно позбавлено життя [13, с. 205]. Так, у момент затримання допускається застосування фізичної сили, спеціальних засобів та у виняткових випадках вогнепальної зброю [14]. Стаття 3 ЄКПЛ не забороняє застосування фізичної сили з метою затримання. Проте така сила може застосовуватися тільки за необхідності та не повинна бути надмірною [11, с. 64]. Вважаємо, що в цьому випадку за основу має братись мета застосування конкретних заходів примусу за умови дотримання принципу пропорційності. Ця мета охоплює необхідний обсяг та характер примусу, який має бути достатнім тільки для досягнення такої законної мети.

Рішення ЄСПЛ «Харченко проти України» від 2011 р. демонструє, що катуванням визнаються страждання і приниження, рівень яких у будь-якому разі перевищує той рівень страждань і приниження, який є невід'ємним складником певної форми легітимного поводження. Заходи, які позбавляють особу свободи, часто можуть містити такий складник [15]. Саме під час затримання особи ризик катування збільшується, оскільки мова йде про міру дозволеного примусу. Однак не можна вважати, що застосування сили під час затримання в будь-якому випадку визнається катуванням. Тут варто брати до уваги вимогу «пропорційності».

Поліцейський захід вважається пропорційним, якщо шкода, заподіяна охоронюваним законом правам і свободам людини або інтересам суспільства чи держави, не перевищує блага, для захисту якого він застосований, або створеної загрози заподіяння шкоди [14]. Практикою ЄСПЛ сформульовано стандарт «точна пропорційність» у контексті застосування сили правоохоронними органами. Так, застосування фізичної сили до особи, в якій не було суворої необхідності, враховуючи її власну поведінку, принижує людську гідність та в принципі є порушенням права, викладеного у ст. 3 ЄКПЛ. ЄСПЛ також застосував такий стандарт і стосовно ситуації, коли особа вже перебувала під повним контролем поліції (Lopatin and Medvedskiy v. Ukraine) [11, с. 289]. У ситуації застосування примусу важливо, наприклад, знати, чи є підстави вважати, що зацікавлена особа чинитиме опір арешту або намагатиметься втекти, завдати поранень або шкоди або ж знищити докази («Gutsanovi v. Bulgaria», «Raninen v. Finland») [11, с. 137].

Отже, відповідно до критеріїв, розроблених практикою ЄСПЛ, під час затримання примус забороняється застосовувати у разі: відсутності суворої (абсолютної) необхідності, якщо особа не має наміру чи-

нити опір або ж втекти чи іншим чином перешкодити розслідуванню, при належній поведінці особи та якщо інтереси суспільства чи держави не виправдовують такий ступінь втручання у права особи.

Недоліком чинної регламентації застосування примусу під час затримання є відсутність положень у кримінальному процесуальному законі, які б дозволяли чи обмежували такий примус. Таким чином, відсутність у кримінальному процесуальному законі чітких меж застосування примусу під час здійснення затримання особи не сприяє забезпеченню права людини на заборону катування. Вважаємо, що у КПК України має бути регламентовано хоча б загальні принципи застосування сили під час здійснення затримання особи (наприклад, як щодо застосування приводу – ст. 143 КПК України).

Окремо варто звернути увагу на недосконаліть правового регулювання порядку примусових дій під час застосування такого заходу забезпечення кримінального провадження як привід, які можуть межувати з катуванням або нелюдським чи такому, що принижує гідність, поводженням.

Привід полягає у примусовому супроводженні особи, до якої він застосовується, особою, яка виконує ухвалу про здійснення приводу, до місця її виклику в зазначений в ухвалі час [1]. Регламентація міри примусу під час здійснення приводу знайшла відображення у положеннях ст. 143 КПК України. Так, застосуванню заходів фізичного впливу повинно передувати попередження про намір їх застосування. У разі неможливості уникнути застосування заходів фізичного впливу вони не повинні перевищувати міри, необхідної для виконання ухвали про здійснення приводу, і мають зводитися до мінімального впливу на особу. Забороняється застосування заходів впливу, які можуть завдати шкоди здоров'ю особи, а також примушення особи перебувати в умовах, що перешкоджають її вільному пересуванню, протягом часу більшого, ніж необхідно для негайного доставлення особи до місця виклику [1]. Ці положення встановлюють загальні вимоги до застосування примусу під час приводу.

У теорії кримінального процесу дискусійним є питання щодо виду і об'єму примусу (фізичного, морального, технічного) до особи, яка повинна підкоритися рішенню суду про її привід, та таким чином, щоб сам виконавець ухвали суду, суддя не опинилися під загрозою кримінального покарання. Вітчизняна практика не врегульовує механізм примусового приводу особи шляхом регламентування фізичного, психологічного чи технічного впливу на особу, яка підлягає приводу з метою спонукання її виконати ухвалу суду про явку на виклик відповідних посадових осіб [16, с. 102-104].

Уявляється, що застосування приводу під час кримінального провадження несе виключно примусовий характер, оскільки особа, до якої він застосовується, попередньо добровільно не з'явилась на виклик та відповідно ухиляється від останнього. Так, під час здійснення такого примусового приводу до особи може законно застосовуватись фізична сила та, в окремих випадках, навіть засоби обмеження рухомості.

Дослідники вказують, що задля того, щоб примус міг забезпечити привід особи необхідно чітко конкретизувати, який фізичний, психологічний чи технічний вплив на особу, яка підлягає приводу, може вчинити працівник правоохоронного органу щоб виконати ухвалу суду про її привід [16, с. 105]. На наш погляд, чинна редакція ч. 3 ст. 143 КПК України надто лаконічно регулює правовідносини, які виникають при застосуванні примусу під час приводу. Вважаємо за необхідне задля підвищення рівня дотримання прав і свобод особи та захисту уповноважених службових осіб доповнити положення цієї норми текстом наступного змісту: «У випадку невиконання особою, що підлягає приводу, законних вимог щодо виконання ухвали про здійснення приводу, особа, яка виконує ухвалу в обов'язковому порядку фіксує процес примусового приводу за допомогою аудіо- та відеозапису».

З огляду на те, що привід, як процесуальний захід, пов'язаний із застосуванням примусу, при здійсненні приводу завжди присутній ризик катування. Відсутність чітких меж застосування примусу під час

здійснення приводу особи не сприяє забезпеченню права людини на заборону катування, оскільки будь-який примус може бути розцінений як законний.

Т.О. Лоскутов у своєму монографічному дослідженні зазначає, що кримінальний процесуальний примус потенційно пов'язаний із слідчими (розшуковими) діями. Функціональне призначення заходів процесуального примусу полягає у забезпеченні проведення слідчих (розшукових) дій, спрямованих на викриття певної особи [3, с. 105-106]. Тому цілком закономірною є правова регламентація застосування примусу під час здійснення слідчих (розшукових) дій.

Відповідно до положень ст. 241 КПК України сторона обвинувачення вправі здійснити примусове освідування особи на підставі постанови прокурора у разі її відмови пройти цю процедуру добровільно [1]. З цього приводу О.П. Кучинська, О.В. Щиголь зауважують, що ця норма є нічим іншим, як юридичною фікцією, оскільки відсутність згоди особи не перешкоджає слідчому, прокурору провести освідування шляхом застосування примусу [6, с. 58].

Основним недоліком правового регулювання примусового освідування є відсутність процедурної регламентації його проведення. Відповідно характер дій та ступінь їх втручання в права особи обираються на розсуд уповноважених службових осіб, які проводять таке освідування.

Згідно з приписами КПК України при освідуванні не допускаються дії, які принижують честь і гідність особи або є небезпечними для її здоров'я. Застосування примусу допускається лише в межах, необхідних для досягнення мети освідування [1]. Цими положеннями законодавець обмежився в загальному регулюванні міри примусу під час примусового освідування.

Такі поняття, як «честь і гідність», «дії, які є небезпечними для її здоров'я» є оціночними категоріями та не визначені чітко в кримінальному процесуальному законі. Окремі вчені вказують, що чинне законодавство не містить визначення понять «честь» та «гідність» (*як і перелік дій, які є небезпечним для здоров'я* – курсив автор), а також не встановлює межі допустимої поведінки, яка б узгоджувалася з повагою до цих чеснот, забезпечувала їх непорушність та недоторканність (так само, як і не містить чіткого переліку дій, що порушують честь та гідність інших осіб). Таким чином, застосувати на практиці положення статті 241 КПК України щодо заборони вчинення дій, які принижують честь і гідність особи – вкрай складно. Користуючись цим законодавчим недоліком, слідчі та прокурори часто можуть «не вбачати» у своїх діях, а також у діях інших учасників освідування приниження честі та гідності освідуваної особи, навіть якщо остання прямо заявляє про це [6, с. 58].

На наш погляд, самостійне прийняття рішення стороною обвинувачення (прокурором) про здійснення примусового освідування особи негативно впливає на рівень дотримання прав і свобод людини під час досудового кримінального провадження в цілому, та обмежує право не свідчити проти себе сторону захисту. Відсутність чітких меж застосування примусу під час примусового освідування підвищує ризики катування. Для встановлення цих меж варто встановити нормативні рамки примусу, вихід за які має розцінюватись як катування.

Відповідно до КПК України відбирання біологічних зразків у особи здійснюється за правилами освідування особи. У разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд має право дозволити (зобов'язати) стороні обвинувачення здійснити відбирання біологічних зразків примусово [1]. Інтенсивність примусу регламентується законодавцем за аналогією регулювання примусу при примусовому освідуванні особи.

Ю.В. Шинкарьов зазначає, що на цей момент відсутня чітко сформована процедура примусового відібрання біологічних зразків, що може призвести до численних порушень прав і свобод людини [17, с. 608]. Положення КПК України не містять обмежень у діях представників сторони обвинувачення при здійсненні ними примусового відбирання біологіч-

них зразків. Така правова невизначеність не сприяє забезпеченню права людини на заборону катування.

І.В. Гловюк вказує, що доведення підстав примусового відбирання біологічних зразків є обов'язковим. Процедура відбирання має узгоджуватися з положеннями ст. 3 ЄКПЛ, а на обґрунтовані скарги стосовно жорстокого поводження судами має бути надана відповідь шляхом перевірки та реагування засобами, передбаченими законодавством [18, с. 307].

В.С. Могила вважає за необхідне для забезпечення дотримання вимог ст. 3 ЄКПЛ в частині необхідності медичного спостереження при будь-якому порушенні особистої недоторканності здійснити відбирання біологічних зразків примусово за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря в медичному закладі [19, с. 560].

Вищевказані положення демонструють нагальну необхідність регламентації в кримінальному процесуальному законі нормативних меж застосування примусу під час здійснення примусового відбирання біологічних зразків.

Слід погодитись з К.Г. Горелкіною, яка відзначає, що проблеми захисту прав і свобод людини при отриманні зразків для порівняльного дослідження, у тому числі примусового, породжені недостатнім правовим регулюванням, що вимагає реакції законодавця, оскільки суперечливі позиції в рамках наукового дискурсу дзеркально відображаються і в слідчо-судовій практиці, що не виробила однаковості в питаннях порядку здійснення цієї слідчої (розшукової) дії [20, с. 138].

Л.О. Басюк справедливо вказує, що законний примус при отриманні зразків для експертизи повинен розглядатися учасниками кримінального провадження як винятковий засіб отримання доказів. Обґрунтована позиція, що принцип винятковості застосування примусу повинен знайти своє відображення як у визначеному КПК України порядку примусового отримання зразків для експертизи, так і в криміналістичних рекомендаціях щодо організаційно-тактичного забезпечення проведення цієї слідчої (розшукової) дії [5, с. 179].

Б.М. Дердюк, С.О. Коропецька виокремили критерії, які треба враховувати під час прийняття рішення щодо застосування примусу під час відібрання біологічних зразків для експертизи. Такими критеріями, на думку дослідників, є: значення обставин, встановлених за допомогою експертного дослідження, для забезпечення виконання завдань кримінального провадження; відсутність можливості довести чи спростувати факт, що має значення у справі, за допомогою інших наявних у справі доказів; вид біологічних зразків; наявність ризику для життя і здоров'я особи, у якої відбирають зразки, його ступінь; принизливість процедури з погляду наявних у суспільстві моральних принципів; процесуальний статус учасника провадження, в якого необхідно отримати зразки; мотиви та підстави відмови надати зразки добровільно; вжиття всіх заходів для того, щоби переконати особу надати зразки добровільно [21, с. 276].

Таким чином, з огляду на вищевказане, примусове відбирання біологічних зразків може бути здійснено за умов: відмови особи добровільно надати біологічні зразки, врахування критеріїв, розроблених практикою ЄСПЛ щодо мінімальної міри жорстокості, обов'язкового медичного супроводження, відсутність ризику для життя і здоров'я особи, суттєвого значення обставин, які можуть бути встановлені внаслідок відбирання біологічних зразків.

На підставі проведеного наукового дослідження можна сформулювати такі **висновки.** У досудовому кримінальному провадженні ризик катування особи з боку представників сторони обвинувачення може існувати щодо процесуальних дій (заходів), які спрямовані на: 1) отримання доказової інформації про обставини вчинення кримінального правопорушення; 2) забезпечення належної поведінки окремих учасників кримінального процесу.

Разом з тим, у досудовому кримінальному провадженні ризик катування особи збільшується стосовно здійснення стороною обвинувачення примусових процесуальних дій (заходів), тобто таких, які

пов'язані із застосуванням примусу. Такими є затримання, привід, примусове освідування та примусове відібрання біологічних зразків.

Відсутність визначення в процесуальному законі чітких меж застосування примусу під час реалізації затримання, приводу, примусового освідування та примусового відібрання біологічних зразків не сприяє забезпеченню права людини на заборону катування в досудовому кримінальному провадженні. Оскільки будь-який примус, що застосовується у ході вказаних процесуальних дій (заходів), може розцінюватися як законний.

Для розмежування катування та законного примусу під час затримання, приводу, примусового освідування та примусового відібрання біологічних зразків необхідно в процесуальних приписах закріпити нормативні межі примусу, вихід за які має кваліфікуватися як катування.

З метою встановлення у КПК України меж законного примусу для затримання, приводу, примусового освідування та примусового відібрання біологічних зразків можуть використовуватися критерії, що розроблені у практиці ЄСПЛ для визначення наявності або відсутності факту катування.

Перспективними напрямами подальших розвідок можуть бути: дослідження меж застосування примусу під час досудового кримінального провадження щодо окремих учасників кримінального провадження; визначення проблемних аспектів забезпечення права на свободу та особисту недоторканність під час досудового кримінального провадження.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон від 13.04.2012. № 4651-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 06.09.2024).

2. Vidya Prahassacitta. Human Dignity in the Criminal Process: A Lesson Learned from Torture Case in Germany. *Indonesian comparative law review*. Volume 6, Issue. 1, 2023, 1-14. DOI: https://doi.org/10.18196/iclr.v6i1.20297. URL : https://journal.umy.ac.id/index.php/iclr/article/view/20297 (дата звернення 13.09.2024).

3. Лоскутов Т.О. Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2011. 164 с.

4. Лобойко Л.М., Банчук О.А. Кримінальний процес : навч. посіб. Київ : Ваіте, 2014. 280 с.

5. Басюк Л.О. Отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні: дис. … докт. філософії: 12.00.09. Київ, 2023. 203 с.

6. Кучинська О. П., Щиголь О.В. Гарантії прав особи при проведенні освідування: сучасний стан, актуальні проблеми та шляхи їх вирішення. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 4. С. 54-62.

7. Лоскутов Т.О. Предмет правового регулювання у кримінальному процесі : дис. … д-ра. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 445 с.

8. Лоскутов Т.О. Предмет регулювання кримінального процесуального права : монографія. Київ : Юридичний світ, 2016. 416 с.

9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 07.09.2024).

10. Nihad Ukic. Conducting an investigation in relation to the criminal offense of abuse and torture – standards of effective investigation in the practice of the European court of human rights. *SCIENCE International journal*. 2024. № 3(2). P. 27-32. DOI: 10.35120/sciencej0302027u. URL : http://scienceij.com/index.php/sij/article/view/146 (дата звернення 20.09.2024).

11. Ягунов Д.В. Заборона катувань: практика Європейського суду з прав людини та стандарти Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Одеса : Фенікс, 2021. 370 с.

12. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і по-

карання від 10 грудня 1984 р. Організація Об'єднаних Націй. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення: 06.09.2024).

13. Потоцький М.М. Затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення: дис. … докт. філософії: 12.00.09. Кропивницький, 2022. 275 с.

14. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 08.09.2024).

15. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Харченко проти України» від 10.02.2011 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_662#Text (дата звернення: 07.09.2024).

16. Сердюк В.П., Сердюк Є.В., Терещенко А.Л., Фаст О.О. Привід у кримінальному провадженні України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2022. № 2. С. 101-106.

17. Шинкарьов Ю.В. Щодо окремих питань правового регулювання примусового відібрання біологічних зразків. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2023. № 9 (15). С. 608-616.

18. Гловюк І.В. Дотримання належної правової процедури відбирання біологічних зразків: деякі питання. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 11 березня 2022 року). Дніпро : Дніпровський державний університет внутрішніх справ., 2022. С. 305-308.

19. Могила В.С. Особливості розгляду слідчим суддею клопотання слідчого про надання дозволу на примусове відбирання біологічних зразків. *Порівняльно-аналітичне право.* 2020. № 1. С. 557-560.

20. Горелкіна К.Г. Дотримання прав і свобод людини при примусовому відбиранні біологічних зразків. *Вісник пенітенціарної асоціації України.* 2021. № 1 (15). С. 133-140.

21. Дердюк Б.М., Коропецька С.О. Застосування примусу під час відбирання біологічних зразків у особи. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 1. С. 274-276.

Marynych Olha,
postgraduate
Donetsk State University of Internal Affairs
orcid.org/0009-0006-9303-8180

ENSURING THE HUMAN RIGHT TO PROHIBITION OF TORTURE DURING THE USE OF FORCE IN PRE-TRIAL CRIMINAL PROCEEDINGS

The article is devoted to the study of ensuring the human right to the prohibition of torture during the use of coercion in pretrial criminal proceedings. It was determined that in pre-trial criminal proceedings, the risk of torture of a person by representatives of the prosecution may exist in relation to procedural actions (measures) aimed at: 1) obtaining evidentiary information about the circumstances of the commission of a criminal offense; 2) ensuring proper behavior of individual participants in the criminal process. Emphasis is placed on the fact that in pre-trial criminal proceedings, the risk of torturing a person increases in relation to the prosecution's implementation of coercive procedural actions (measures), that is, those related to the use of coercion. These are detention, arrest, forced examination and forced collection of biological samples. It was established that the lack of definition in the procedural law of clear limits of the use of coercion during the implementation of detention, summons, forced examination and forced collection of biological samples does not contribute to ensuring the human right to the prohibition of torture in pre-trial criminal proceedings. Since any coercion applied during the specified procedural actions (measures) can be considered as legal. In order to distinguish between torture and legal coercion during detention, arrest, forced examination and forced collection of biological samples, it is proposed to fix the normative limits of coercion in the procedural regulations, which must be qualified as torture. It is emphasized that in order to establish in the Criminal Procedural Code of Ukraine the limits of legal coercion for detention, incitement, forced examination and forced collection of biological samples, the criteria developed in the practice of the European Court of Human Rights can be used to determine the presence or absence of the fact of torture.

Keywords: *torture; coercion; detention; occasion; compulsory education; forced collection of biological samples; security measures; investigative (research) actions.*

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РЕГЛАМЕНТАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВСТАНОВЛЕННЯ АБО ПОШИРЕННЯ ЗЛОЧИННОГО ВПЛИВУ

ТЕРЕХ Уляна Віталіївна - аспірантка кафедри кримінально-правових дисциплін Інституту права Львівського державного університету внутрішніх справ

0000-0002-0017-9798

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.16

У статті досліджується зарубіжний досвід деяких передових демократичних держав світу в регламентації кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення, пов'язані зі злочинним впливом, з урахуванням їх належності до різних правових систем (сімей). Крім того з'ясовується, яке кримінально-правове значення відіграє поняття «злочинного впливу» за законодавством держав, які мають високий рівень організованої злочинності, де історично склались субкультурні прояви встановлення та поширення злочинного впливу. Також аналізується релевантне законодавство держав, які мають досвід у боротьбі із проявами злочинного впливу. Здійснюється загальний огляд та аналіз відповідальності, передбаченої кримінальними законами різних держав світу для виявлення схожих та відмінних рис у кримінальному законодавстві України та цих держав стосовно регламентації такої відповідальності. Для цього в роботі використовуються такі методи, як порівняльно-правовий, формально-юридичний та аналітичний. У результатах роботи було встановлено, що в законодавстві багатьох країн простежуються тенденції в тому, що в кримінальних кодексах є зазвичай лише одна норма, якою передбачено кримінальну відповідальність за створення, участь та керівництво злочинною організацією. Окрема норма про відповідальність за встановлення чи поширення злочинного впливу передбачена лише в кримінальних законах Італії, Грузії, Сполучених Штатів Америки та Гонконгу. Позитивним є досвід деяких держав щодо передбачення можливості застосування судом спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності за дії, які є аналогами встановлення або поширення злочинного впливу.

Ключові слова: регламентація, злочинний вплив, законодавство, організована злочинність, зарубіжний досвід, кримінальна відповідальність.

Постановка проблеми

Встановлення та поширення злочинного впливу нерозривно пов'язане із проблемою організованої злочинності, що у світі є однією із найбільш складних, оскільки це є загрозою заподіяння шкоди практично всім сферам суспільних відносин. Крім того, сьогодні як ніколи актуальним є адаптація законодавства України до держав Європейського Союзу, що означає важливість порівняльно-правового методу для співставлення норм права у законах різних держав. Таким чином, розкриття проблематики боротьби зі злочинним впливом у суспільстві через призму досвіду зарубіжних держав є доцільним і обґрунтованим. Це дасть можливість враховувати всі найкращі досягнення європейської і світової кримінально-правової думки та зарубіжного кримінального законодавства задля досягнення найвищої ефективності норм українського кримінального законодавства.

Стан дослідження

Сьогодні відсутні будь-які фундаментальні дослідження, у яких комплексно

розглядалась би проблема зарубіжного досвіду регламентації кримінальної відповідальності за встановлення або поширення злочинного впливу в суспільстві. Необхідно зазначити, що відповідна тема порушувалася переважно під час розгляду питання організованої злочинності або ж було предметом дослідження кримінального законодавства поодиноких зарубіжних державах, які належать до тієї чи іншої правової сім'ї, наприклад Грузії. Окремі аспекти проявів злочинного впливу знайшли відображення в наукових роботах науковців, які вивчали питання організованої злочинності: М. І Хавронюка, І. О. Харь, Р. Л. Чорного, О. А. Чувакова, О. В. Шамари, В. М. Шлапаченка, а також у дисертаційному дослідженні А.О. Нікітіна. Незначна кількість праць свідчить про те, що питання кримінально-правової охорони громадської безпеки у сфері недопущення поширення злочинного впливу залишаються недослідженими ситемно та ґрунтовно.

Мета дослідження

Дослідити зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за встановлення або поширення злочинного впливу, з'ясувати його зміст та обсяг, а також врахувати найкращі практики кримінально-правової культури інших держав у цій сфері, виявити схожі та відмінні риси в кримінальному законодавстві, переваги та недоліки певних законодавчих конструкцій для адаптації законодавства України до держав Європейського Союзу.

Виклад основних положень

Кримінальне право України має враховувати всі найкращі досягнення європейської і світової кримінально-правової думки та зарубіжного кримінального законодавства задля досягнення найвищої ефективності його норм. Для цього важливо здійснювати компаративістські (порівняльні) дослідження і вміло розпоряджатися їх результатами в законотворчій діяльності, а також під час інтерпретації і застосування положень кримінального законодавства [1].

Для досягнення поставленої мети слід звернути увагу на ті держави, які мають високий рівень організованої злочинності або відомі традиційними формами існуючої в них організованої злочинності, де історично склались субкультурні прояви встановлення та поширення злочинного впливу і мають досвід боротьби з цими явищами. Це Сполучені Штати Америки, Грузія, Італія, Китайська Народна Республіка, Гонконг та Японія). Також для порівняння слід обрати кримінальне законодавство, та держав, які є членами Європейського Союзу (Італійської Республіки та Федеративної Республіки Німеччина , оскільки інтеграція України у європейські структури ставить питання про зближення українського національного і європейського права. Важливо також продемонструвати норми-аналоги кримінального кодексу держав, які входили в Радянський Союз та мали спільну правову систему, зокрема Грузії.

Для початку слід встановити, чи взагалі використовується термін «злочинний вплив» у диспозиціях статей кримінальних кодексів зарубіжних держав. Проведений аналіз показує, що в жодному з проаналізованих кодексів він не фігурує. Мабуть, такий стан речей пов'язаний із тим, що існує обмежена кількість міжнародних документів, у яких міститься згадка про злочинний вплив, а також є певна складність у визначенні самого поняття злочинний вплив, оскільки його прояви відзначаються різноманітністю за видами і формою. У більшості країн світу встановлено кримінальну відповідальність за створення та участь у злочинній організації. Тому ці норми зазвичай розміщені в одному розділі, які по-різному називаються.

Зокрема, в Кодексі Сполучених Штатів Америки Книга 18 містить спеціальну Главу 96, що в перекладі звучить дослівно як «Закон про корумповані та рекетські організації» [2], яка фактично є аналогом норм про організовану злочинність та встановлення чи поширення злочинного впливу.

У Главі 96 Книги 18 Кодексу Сполучених Штатів Америки визначено поняття рекетирської діяльності: рекетирська діяльність охоплює вбивство, викрадення людини, зайняття азартними іграми, підпал, розбій, хабарництво, вимагання, торгівлю

визначеними хімічними речовинами, а також цілий ряд інших діянь, передбачених визначеними статтями Книги 18 Кодексу та деякими іншими законами Сполучених Штатів Америки [2].

Цим кодексом передбачена кримінальна відповідальність за наступні діяння: – використання, інвестування доходів або їх частини, що отримані від схеми рекетирської діяльності, у придбанні будь-якої частки в статутному капіталі в будь-якій організації, у заснуванні або діяльності будь-якої організації, яка задіяна або діяльність якої впливає на торгівлю між штатами або зовнішню торгівлю; – здійснення контролю, отриманого внаслідок рекетирської діяльності, над будь-якою організацією, яка задіяна або діяльність якої впливає на торгівлю між штатами або зовнішню торгівлю; – змова на вчинення перелічених дій [2].

У Кодексі Сполучених Штатів Америки є відповідальність за окремі види незаконного впливу, наприклад, корупційний вплив на посадову особу при визначенні злочину надання хабаря, незаконний вплив на посадову особу з використанням погроз або спеціальний вплив на посадову особу з метою отримання певної вигоди. Але подібного до злочинного впливу і діянь, пов'язаних з ним, як їх регламентовано в Кримінальному кодексі України, він не містить.

Таким чином, федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки не передбачає кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані зі злочинним впливом, у їх українському розумінні. Натомість, більш конкретні прояви злочинного впливу, визначені законом RICO як схема рекетирської діяльності, визнаються федеральними злочинами.

У 2005 році в Кримінальному кодексі Грузії з'явилась окрема стаття 223-1 «Членство у «злодійському світі. «Злодій у законі»», яка розміщена в розділі XXIX «Злочини проти інтересів служби в підприємницьких та інших організаціях». Ця норма є фактично аналогом або прототипом статті 255-1 Кримінального кодексу України. Крім того, у ній містить вказівка на спеціального суб'єкта, а саме приналежність до «злодійського світу» або наявність статусу «злодія в законі». У примітці до цієї статті вказано підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, а саме: звільняється особа, яка вчинила злочини, передбачені частиною першою цієї статті, якщо вона про вказане добровільно заявить органу, який здійснює кримінальний процес, і в результаті його співробітництва зі слідчими органами буде встановлено прізвище та ім'я особи, яка вчинила тяжкий або особливо тяжкий злочин, або (і) за його безпосереднього сприяння були створені істотні умови для розкриття такого злочину, якщо його діяння відсутні ознаки іншого злочину [3].

У Кримінальному кодексі Італії відповідальність за встановлення або поширення злочинного впливу передбачена в нормах, які регламентують відповідальність за діяльність організацій мафіозного типу. У 1982 році кримінальний закон Італії був доповнений статтею 416 bis, відповідно до якої злочинами стали вважатися членство в організації мафіозного типу, керівництво такою організацією або сприяння її діяльності. Мафіозною визнана організація, члени якої перебувають у стані підкорення, дотримуються обов'язку мовчання (так звана «omerta») і використовують спосіб залякування, пов'язаний з їх членством у такій організації, для вчинення злочинів, отримання прямого чи опосередкованого контролю над господарською діяльністю, отримання ліцензій, дозволів, укладення договорів на проведення державних закупівель для отримання незаконних доходів чи переваг для себе чи інших осіб, для запобігання або перешкоджання вільному голосуванню, або для купівлі голосів виборців для себе чи інших осіб на виборах [4].

Таким чином, у випадку з Італією можна дійсно говорити про злочинний вплив та його встановлення, поширення у суспільстві мафіозними організаціями. Саме визначення мафіозної організації, передбачене у статті 416 bis, включає ознаки, які можна охарактеризувати як досить конкретні елементи здійснення злочинного впливу. Тому створення або керівництво такою організацією фактично може мати наслідком встановлення або поширення

конкретних проявів злочинного впливу у суспільстві. У зв'язку із цим у порівнянні з положеннями статті 255-1 Кримінального кодексу України , статті 416 bis Кримінального кодексу Італії сформульована краще з точки зору законодавчої техніки.

У кримінальних кодексах інших держав Європейського Союзу складів кримінальних правопорушень, аналогічних кримінальним правопорушенням, передбаченим статті 416 bis Кримінального кодексу Італії, або статті 255-1 Кримінального кодексу України немає.

У контексті зарубіжного досвіду щодо відповідальності за встановлення або поширення злочинного впливу цікаво розглянути кримінальне законодавство країн Азії, які зіштовхнулись з організованою злочинністю та мають цікаві напрацювання в цій галузі.

Кримінальний закон Китайської Народної Республіки, прийнятий 1 липня 1979 року, не оперує поняттями «злочинний вплив», «суб'єкт підвищеного злочинного впливу» чи «злодій в законі». У контексті кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані зі злочинним впливом, особливий інтерес представляє стаття 294 Кримінального закону Китайської Народної Республіки. Частина перша цієї статті передбачає кримінальну відповідальність особи за створення, керування або активну участь в організації, що має ознаки злочинного синдикату і здійснює організовану злочинну діяльність із застосуванням насильства, залякування, або інших засобів, які серйозно порушують економічний порядок і повсякденну діяльність населення. У цій же частині вказується, що інші члени злочинного синдикату теж несуть кримінальну відповідальність, але покарання для них є менш суворим, ніж для перелічених до цього осіб. Частина друга цієї статті передбачає кримінальну відповідальність за вербування членами мафіозних структур, що функціонують за кордоном, нових членів на території цієї країни [5].

Відповідно до роз'яснень до кримінального закону Китайської Народної Республіки організація, що має ознаки злочинного синдикату, має такі характеристики: 1) відносна стабільність, відносно велика кількість членів, визначені організатори або лідери і в цілому сформований її кістяк; 2) отримання економічної вигоди шляхом вчинення організованих незаконних дій, злочинів або в інший спосіб, з наявною матеріальною базою для підтримки свого функціонування; 3) неодноразове вчинення організованих незаконних дій та злочинів шляхом насильства, погроз, жорстокого поводження з людьми, заподіяння тілесних ушкоджень або вбивства людей; а також 4) шляхом вчинення незаконних та злочинних дій або через пособництво з боку державних службовців, така організація тероризує певну місцевість, здійснюючи незаконний контроль і значний вплив на певну територію чи сферу економічної діяльності, таким чином серйозно порушуючи економічний порядок і повсякденне життя населення [6].

З такого формулювання випливає, що злочинний синдикат і злочинна організація в розумінні цього кодексу мають різні ознаки. Зокрема, обов'язковою ознакою злочинного синдикату є її незаконний контроль і значний вплив на певну територію чи сферу економічної діяльності. Тобто протиправна діяльність злочинного синдикату фактично є і поширення, встановлення такою організацією злочинного впливу в суспільстві. У цій частині Кримінальний закон Китайської Народної Республіки подібний до статті 416 bis Кримінального кодексу Італії та частково до статті 255-1 Кримінального кодексу України [17].

Цікавим є досвід боротьби із встановленням і поширення злочинного впливу Гонконгу, який є окремою адміністративно-територіальною одиницею Китаю і має власне кримінальне законодавство. Воно відмінне від континентального китайського, засноване на системі загального права, оскільки довгий час Гонконг був колонією Британської імперії [7]. Основним його джерелом є ряд декретів (ордонансів), у тому числі Декрет про злочини, який є базовим і містить перелік лише деяких злочинів, та, зокрема, Декрет про організації [8], [9]. Причому останній не є суто кримінальним законом, він скоріше нагадує закон,

що врегульовує адміністративні, процедурні питання, пов'язані з реєстрацією організацій на території Гонконгу, взаємодії їх з органами державної влади, однак він також передбачає, які організації в Гонконзі є незаконними.

Зазначений Декрет відносить до незаконних організацій так звані тріади, які визначаються ним як будь-які спільноти, які використовують у своїй діяльності ритуали тріад або приймають чи використовують назву або номенклатуру будь-якої з існуючих тріад [9]. Якісь ознаки чи елементи таких ритуалів Декрет не наводить.

Дослідники відносять до ритуалів тріад обряд ініціації (прийняття в члени) з використанням білих віял, жертовних півнів, проголошенням клятв, носінням спеціального вбрання і взуття, що в сукупності має символізувати переродження особи, яка приймається в члени тріади [10]. При цьому немає вимоги стосовно мінімально необхідної кількості членів такої організації, мети її створення або функціонування, розподілу ролей між її членами, наявної в такій організації ієрархічності Декретом також не передбачено. Кримінально караними відповідно до цього Декрету визнаються членство, керівництво, відвідування зустрічі тріади, надання будь-якої допомоги, володіння будь-якими книгами, обліковими записами (акаунтами), документами, печатками, емблемами тріади або її структурної частини, надання помешкання для проведення зустрічі тріади, вербування в члени тріади. За такі злочини передбачені різні строки позбавлення волі (від трьох до п'ятнадцяти років) та додаткове покарання у вигляді штрафу [9].

Декрет закріплює декілька цікавих підходів: 1) презумпція існування тріади: якщо в якійсь спільноті були виявлені будь-які книги, облікові записи, документи, списки членів, печатки, емблеми або знаки розрізнення будь-якої тріади, то вважається, що така спільнота є тріадою, якщо не буде доведене зворотне; 2) презумпція допомоги тріаді: якщо у володінні фізичної особи будуть знайдені будь-які книги, облікові записи, документи, списки членів, печатки, емблеми або знаки розрізнення будь-якої тріади, то вважається, що така особа допомагає у керівництві такою тріадою, якщо нею не буде доведене зворотне; 3) презумпція відвідування зустрічі тріади: якщо під час обшуку або іншого проникнення до будь-якого помешкання в правоохоронних органів є розумні підстави вважати, що воно (помешкання) використовувалось для проведення зустрічі тріади, то будь-яка особа, яка знаходилась у цьому помешканні під час такого обшуку або проникнення, вважається такою, що відвідувала зустріч тріади, якщо нею не буде доведене зворотне [9].

Таким чином, кримінальним законом Гонконгу регламентовано кримінальну відповідальність за таке діяння, пов'язане зі злочинним впливом як керівництво тріадою. У порівнянні з положеннями Кримінального кодексу України кримінальне законодавство Гонконгу в цій частині є більш жорстким та застосовує досить незвичні правові конструкції, які явно суперечать фундаментальним засадам кримінального права демократичних держав, перш за все презумпції невинуватості [17].

Цікавою є ситуація щодо встановлення відповідальності за злочинний вплив у Японії. У цій країні є традиційна форма організованої злочинності – якудза. Однак у Кримінальному кодексі Японії за створення, керування, участь або інші дії, пов'язані зі злочинними спільнотами, кримінальної відповідальності не передбачено. Сам термін «якудза» в офіційних нормативних текстах Японії не використовується через його виражене жаргонне забарвлення (з японської мови це слово перекладається як «нікчемний», «порожній» – як характеристика особи). Замість нього загальновживаним є термін «boryokudan» (боріокудан), який перекладається з японської як «озброєна група або група, що вчиняє насильство» [11]. Спеціальний закон Японії було прийнято у 1991 році і має назву Anti-Boryokudan Act (офіційна повна назва Закон «Про попередження незаконних дій членами організованих злочинних груп»).

Під boryokudan у цьому законі розуміється будь-яка організація, яка заохочує своїх членів вчиняти колективні і регуляр-

ні незаконні насильницькі дії. Рішення про віднесення тієї чи іншої злочинної групи до категорії boryokudan приймається комісіями префектур з громадської безпеки на основі визначених критеріїв щонайменше строком на три роки і про це офіційно повідомляються представники такої групи. Закон передбачає певні обмеження на зносини з організаціями boryokudan та їх членами, наприклад, заборону членам таких груп вимагати гроші, товари чи інше майно, заборону дарувати гроші чи інші цінності таким організаціям, надавати їм кредити, заборону таким організаціям придбати цінні папери, придбати частки в статутних капіталах юридичних осіб і багато інших. Зазначені вище комісії слідкують за дотриманням організаціями boryokudan передбачених для них законом заборон. Окрім того, цей закон також встановлює певні обмеження і стосовно внутрішньої діяльності boryokudan, наприклад, заборону наносити татуювання неповнолітнім членам організації або відрубати їм фаланги пальців [12].

У цілому цей закон містить скоріше норми адміністративного права, намагаючись якось обмежити та врегулювати діяльність організацій boryokudan, і не передбачає кримінальної відповідальності за створення, керування або членство (якщо воно добровільне і не здійснене під примусом) у таких організаціях або санкцій кримінально-правового характеру за порушення інших передбачених ним заборон [13, с. 810]. Такий стан речей може здаватися дивним, але, враховуючи те, що якудза розглядається скоріше вже не як організована злочинність у її чистому вигляді, а як певна соціальна субкультура, окремий соціальний клас в Японії [14], стає зрозумілою позиція японського законодавця: вочевидь, боротися з нею шляхом повної законодавчої заборони просто неможливо. При цьому, відмінною рисою якудзи в порівнянні з організованою злочинністю в інших країнах, на яку вказують дослідники, є відносно відкритий, видимий характер її діяльності [15, с. 1, 8]. Таким чином, японська влада, ймовірно, свідомо відмовилась від криміналізації діянь, пов'язаних зі злочинним впливом, оскільки вбачає неможливість боротися з цим явищем кримінально-правовими методами в японському суспільстві [17].

Висновки

Кримінальне право будь-якої країни має свою специфіку, яка обумовлена змістом основних кримінально-правових інститутів (кримінальний закон, злочин, покарання), історичними, національними та культурними традиціями, особливостями політичного устрою суспільства, його економіки та багатьох інших чинників [16, с. 88-89].

У цілому розвинуті каїни світу демонструють значну активність у протидії організованій злочинності та відповідно поширенню злочинного впливу, що реалізовується у фіксації окремих форм організованої злочинності, виявленні кримінальних правопорушень та формулюванні рекомендацій щодо встановлення кримінальної відповідальності за їх вчинення, плануванні комплексу дій міжнародного співтовариства під час розслідування, здійсненні процесуальних дій на міждержавному рівні, прийнятті стратегій та програм, здійсненні заходів на міжнародному та національному рівнях. Така діяльність дозволила досягти значних успіхів у контексті узгодженості дій міжнародного співтовариства в протидії організованій злочинності та встановленню злочинного впливу, які вже існують та попередження поширення цього явища, як субкультури.

Слід зазначити, що в більшості кримінальних законів зарубіжних держав не передбачено окремих норм щодо кримінальної відповідальності за встановлення або поширення злочинного впливу і , як правило, окремою нормою регламентується лише відповідальність за створення та участь у злочинній організації. Окрема норма про встановлення чи поширення злочинного впливу передбачена лише в кримінальних законах Італії, Грузії, Сполучених Штатів Америки та Гонконгу.

Вартим до запозичення є досвід кримінального законодавства Грузії, де в примітках до статей прописано чіткі підстави

для звільнення від кримінальної відповідальності. Видається, що таке рішення законодавця є виправданим, оскільки такий підхід забезпечує принцип верховенства права через призму правової визначеності та співмірності покарання.

Загалом можна зробити висновок, що доцільність існування норми статті 255-1 Кримінального кодексу України може бути оцінена лише на підставі її системного аналізу з урахуванням зарубіжного досвіду регламентації кримінальної відповідальності за встановлення або поширення злочинного впливу.

Література

1. Хавронюк М. І. Наукове осмислення правової доктрини та кримінального законодавства зарубіжних країн. Вісник Асоціації кримінального права України. 2013. № 1 (1). С. 298–347.

2. 18 U.S. Code Chapter 96 – Racketeer Influenced and Corrupt Organizations. LII/ Legal Information Institute URL: https:// www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-I/ chapter-96.

3. Кримінальний кодекс Грузії, Контрольний текст станом на 27.06.2024 N4305 https://matsne.gov.ge/ru/document/ download/16426/262/ru/pdf.

4. Penal Code (Codice Penale) approved by REGIO DECRETO 19 ottobre 1930 https://www.altalex.com/documents/ news/2014/04/18/dei-delitti-contro-l-ordine-pubblico.

5. Criminal Law. The National People's Congress of the Republic of China. URL:http://www.npc.gov.cn/zgrdw/ englishnpc/Law/200712/13/content_1384075. htm .

6. Interpretation by the Standing Committee of the National People's Congress Regarding the First Paragraph of Article 294 of the Criminal Law of the People's Republic of China. The National People's Congress of the Republic of China. URL: http://www.npc. gov.cn/zgrdw/englishnpc/Law/2007-12/13/ content_1384071.htm.

7. Criminal Law in Hong Kong. Lawyers in Hong Kong – English-Speaking Local Law Firm. URL: https://www.lawfirmhongkong. com/criminal-law-in-hong-kong.

8. Crimes Ordinance. Hong Kong e-Legislation. URL: https://www. elegislation.gov.hk/hk/cap200?xpid= ID_1438402821413_002

9. Societies Ordinance. Hong Kong e-Legislation. URL: https://www.elegislation. gov.hk/hk/cap151.

10. Morgan W.P. Triad societies in Hong Kong: Routledge, Taylor&Francis, 2000. 306 Pages.

11. The Editors of Encyclopaedia Britannica. Yakuza: History, Meaning, Rituals, & Facts. Encyclopedia Britannica. URL: https://www.britannica.com/topic/yakuza.

12. Act on Prevention of Unfair Acts by Organized Crime Group Members (Act No. 77 of 1991) https://elaws.e-gov.go.jp/. URL: https://elaws.e-gov.go.jp/document?lawid=40 3AC0000000077_20220617.

13. Edward F. Reilly Jr., Criminalizing Yakuza Membership: A Comparative Study of the Anti-Boryokudan Law, Volume 13 Washington University Global Studies Law Review. (2014). Pages 801-829.

14. Andrew Rankin. Recent Trends in Organized Crime in Japan: Yakuza vs the Police, & Foreign Crime Gangs Part 2. The Asia-Pacific Journal: Japan Focus. URL: https:// apjjf.org/2012/10/7/Andrew-Rankin/3692/ article.html.

15. Moorman, Darlene N. The Yakuza: Organized Crime in Japan. The Downtown Review. Volume 7. Issue 1 (2020). Pages 1-9.

16. Мошняга Л.В. Зарубіжний досвід криміналізації злочинів проти конституційних основ національної безпеки на прикладі Кримінальних кодексів Азербайджанської республіки, Республіки Вірменія, Республіки Казахстан та Грузії. Кримінальне право. С.87-93.

17. Нікітін А. О. Кримінальна відповідальність за злочини, пов'язані зі злочинним впливом : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії / Нікітін Артем Олексійович ; наук. кер.: Хавронюк Микола Іванович ; Міністерство освіти і науки України, Національний університет "Києво-Могилянська академія". – Київ : [б. в.], 2024. – 288 с.

SUMMARY

The article examines the foreign experience of some advanced democratic states in regulating criminal liability for offenses related to criminal influence, taking into account their belonging to different legal systems (families). Additionally, it investigates the criminal law significance of the concept of «criminal influence» in the legislation of countries with a high level of organized crime, where subcultural manifestations of establishing and spreading criminal influence have historically emerged. The relevant legislation of countries with experience in combating manifestations of criminal influence is also analyzed. A general overview and analysis of the responsibilities stipulated by the criminal laws of various countries are conducted to identify similarities and differences in the criminal legislation of Ukraine and these countries regarding the regulation of such liability. For this purpose, methods such as comparative-legal, formal-legal, and analytical approaches are employed. The results reveal that in the legislation of many countries, there is often only one provision in their criminal codes that establishes criminal liability for the creation, participation in, and leadership of a criminal organization. A separate provision on liability for the establishment or spread of criminal influence is found only in the criminal laws of Italy, Georgia, the USA, and Hong Kong. A positive aspect is the experience of some countries regarding the provision of the possibility for courts to apply a special type of exemption from criminal liability for actions that are analogous to establishing or spreading criminal influence.

Keywords: regulation, criminal influence, legislation, organized crime, foreign experience, criminal liability.

ОСОБЛИВОСТІ КОСПЛЕЮ ЯК ОБ'ЄКТА АВТОРСЬКОГО ПРАВА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

ПОПОВ Віктор Андрійович - кандидат юридичних наук, асистент кафедри цивільно-правової політики, права інтелектуальної власності та інновацій Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID 0000-0001-6636-2096

СТОЛЯР Ірина Вікторівна - студентка групи 03-23м-01, 2 магістерського рівня освіти, факультету слідчої та детективної діяльності Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.17

У статті досліджуються правові аспекти косплею – зростаючого культурного явища, коли люди за допомогою костюмів відтворюють зовнішність і поведінку вигаданих персонажів. Косплей часто передбачає використання персонажів, які є інтелектуальною власністю інших осіб, що порушує важливі питання, пов'язані з авторським правом. У статті розглядається косплей як «похідний твір» згідно з українським законодавством, де персонажі належать авторам оригінальних творів. Обговорюється, чи порушують косплеєри, відтворюючи цих персонажів, права інтелектуальної власності і чи можна вважати їхню діяльність законною.

Основна увага приділяється тому, як косплеєри взаємодіють з матеріалами, захищеними авторським правом, і підкреслюється важливість отримання ліцензій на комерційне використання образів персонажів. У статті також розглядаються правові наслідки модифікації або адаптації персонажів для косплею, досліджується, чи можна вважати такі модифікації оригінальними творами, чи вони все ж таки підлягають контролю з боку авторів оригінальних творів.

Крім того, у статті розглядаються проблеми, з якими стикаються косплеєри у зв'язку з потенційними юридичними претензіями з боку правовласників, особливо коли косплей приносить фінансову вигоду. Автор робить висновок, що правовий статус косплею в Україні залишається невизначеним, і закликає до більш чіткого регулювання, щоб захистити як косплеєрів, так і авторів оригінальних творів від судових спорів.

Ключові слова: косплей, авторське право, твір, похідний твір, право інтелектуальної власності, об'єкт, суб'єкт, суміжні права.

Постановка проблеми

Косплей як культурне явище стає все більш популярним у сучасному світі. Це своєрідне втілення персонажів у реальному житті через відтворення їхніх костюмів, поведінки та зовнішнього вигляду. Зважаючи на різноманітність персонажів, що належать до інтелектуальної власності різних авторів, косплей викликає безліч правових питань, зокрема питання визначення його місця серед об'єктів авторських прав та порядку використання.

Мета і завдання дослідження

Ця стаття має на меті визначення правової природи косплею в контексті права інтелектуальної власності, дослідження наявних правових колізій щодо регулювання такого виду перформансу та аналіз судової практики у відповідних справах.

Виклад основного матеріалу

Сучасна культура відрізняється багатогранністю та неодноманітністю, з кожним днем з'являються все нові та нові захоплення, нові течії в культурі та жанри в мистецтві. З переходом більшості сфер життя людини в мережу Інтернет для споживача стало доступно більше контенту, що також спричинило появу нових видів діяльності. Хоча косплей

виник як явище ще у 1920-х роках, великої популярності та відомості він набув саме в сучасну, цифрову епоху. Зараз стали досить популярними та масовими заходи, організовані для косплеєрів, так звані «комік-кони», які організовуються на різну тематику: фентезі, аніме, книги тощо.

Косплей з англійської розшифровується як «костюмована гра (costume play)», що власне і передає суть цієї діяльності: відіграти персонажа, вдягнувшись у його костюм. Ідея косплеїнгу полягає в тому, що людина має «увійти в образ», вдягтися як персонаж того чи іншого твору: книги, фільму, коміксу, мультфільму (дехто окремо виділяє мангу та аніме – японські мультсеріали та комікси). Але оскільки той чи інший персонаж, у кого перевдягається людина, належить до інтелектуальної власності певного суб'єкта, оскільки є частиною уже існуючого твору, виникають питання, які стосуються права інтелектуальної власності. Так, наприклад, одними з найпопулярніших персонажів для косплею, окрім персонажів манги та аніме, є герої франшиз про Гаррі Поттера, Гри Престолів, Відьмака та Марвел [3].

Варто сказати, що відповідно до українського законодавства, а саме ч. 1 ст. 433 Цивільного Кодексу України (далі – ЦК України) об'єктами авторського права є твори, а саме літературні та художні твори, комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності; інші твори. [1]. Водночас, у ч. 1 ст. 6 Закону України «Про авторське право та суміжні права» більш конкретизовано та перелічено наявні твори у сфері літератури, мистецтва, науки. Разом з тим, у п.18 ч. 1 ст. 6 цього ЗУ також зазначено, що об'єктами авторського права є інші твори, тобто цей перелік не є вичерпним[2].

Можна стверджувати про те, що герої книги/фільму/гри є невід'ємною частиною цих творів, отже, авторське право на них належить автору твору. Таким чином, припускаємо, що косплеєри певним чином порушують авторське право, проте маємо звернутися також до статті про похідні права.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 449 ЦК України та п. 1 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про авторське право та суміжні права» об'єктами суміжних прав є виконання літературних творів тощо [1; 2]. Але в такому разі варто також розглянути правомірність такого виконання та право автора оригіналу на грошову виплату за використання його твору.

Перш за все слід сказати, що для косплею може братися не лише готовий образ героя, та й не у всіх випадках такий візуальний образ є. Якщо ми говоримо про книгу, де є лише словесний опис героя, то тут взагалі важко говорити про запозичення образу чи взяття його для виконання, адже будь-який косплей, який за основними вимогами підпадає під опис у творі, буде вважатися візуалізацією персонажа. Тобто такі косплеї можуть відрізнятися і, рівною мірою, претендувати на близькість до оригіналу.

Ще одним цікавим прикладом є косплеї на фільми. Так, у нас є візуалізація і відповідне повторення її у косплеї. Проте, є фільми, зняті за книгами чи коміксами, тому тут виникає питання про те, на який саме об'єкт авторського права робиться косплей: книжковий персонаж чи герой фільму або коміксу. До того ж – герой фільму означає копіювання певної людини, тобто актора, який виконав роль, а не персонажа з книги, захищеного авторським правом.

Отже, з огляду на все вище сказане, можемо сказати, що косплей є похідним твором, оскільки персонаж, на якого і здійснюється косплей, не може існувати окремо від твору, чиїм героєм він є, а певна особа, тобто косплеєр, використовує його. Так, з огляду на положення вітчизняного законодавства автор має права на похідний твір лише в разі законного використання твору, тобто за умови укладення договору і отримання офіційного дозволу на його використання. Єдиним винятком для використання твору поза договором є його пародіювання. Проте, метою косплею є як найточніше відтворити образ персонажа, включаючи навіть поведінку (не поширюється на людину поза косплеєм, використовується виключно для створення виступів, відео та фото, косплеєр навіть в образі залишається особистістю, має особисті кордони та може не підтримувати форму поведінки персонажа в реальному житті). Тобто, косплеєри не мають на меті створення комічного ефекту, а отже, не можуть керуватися цим положенням [3].

Таким чином, виходить, що косплеєри не мають права на результати своєї ж праці та отримання від них прибутку. Хоча косплеїнг і не має на меті отримання фінансової вигоди, під час проведення фестивалів у різних конкурсах-дефіле, де є призовий фонд, косплеєр може отримати гроші за свій виступ. Також деякі популярні косплеєри продають для фанатів певні речі зі своїми фото (наприклад, календарі, постери, картки тощо). І, звісно ж, не можемо не згадати про пожертви (так звані «донати» (англ. to donate) та різного роду фан-кафе. Звісно, до рівня останнього доходить дуже мало косплеєрів, які в цій сфері вже досить давно і до того ж мають додаткову діяльність у медіа-просторі (наприклад, як блогери), але все ж таке явище існує. Та для організації різноманітних фан-закладів необхідно отримати щонайменше декілька дозволів від автора чи суб'єктів майнових прав інтелектуальної власності для можливості використання образів з метою декорування.

Але знову повертаємось до положень цивільного законодавства про дотримання авторського права, з аналізу яких випливає, що, хоча косплеєр і має необхідні елементи для косплею, права їх використовувати та права на результати використання він не має, оскільки порушує чуже авторське право на твір. Отже, якщо косплеєр буде поширювати в Інтернет свої фото/відео з детальним чи максимально близьким до оригіналу відтворенням образу, існує теоретична імовірність того, що автор оригіналу звернеться до нього з позовом про сплату за незаконне використання його твору.

Варто також розглянути аспект відмінності категорій «ідея» та «образ», а також зміну форми. Перш за все можемо вважати, що більшість косплеїв вже є зміною форми, оскільки, якщо персонажа відтворено (намальовано/описано/створено) за допомогою комп'ютерної графіки, він існує поза матеріальним світом, а вже його відтворення людиною буде перенесенням його в реальний світ, тобто його певною «матеріалізацією». Проте, тільки цього недостатньо, аби говорити про переробку оригінального твору та право власності на цю переробку.

Розглянемо відмінність ідеї та образу та яким чином вони знаходять своє відображення в косплеї. Ідеєю можемо визнавати загальні риси персонажа, які в нього закладаються, зокрема в характер, поведінку, особливості зовнішності та його символізм. Образом же вважаємо безпосередньо втілення ідеї в готовому творі: зображенні, тексті тощо. Існують випадки, коли косплеєри запозичують лише ідею персонажа, створюючи «альтернативні всесвіти» у своєму косплеї. У такому випадку ми цілком можемо говорити про оригінальність твору, оскільки ідеї не є об'єктом авторського права, до того ж вони можуть бути притаманними для будь-якого загальновідомого образу. А ось з відтворенням образу – викликає питання про порушення авторського права. Проте, можемо говорити, що втілення образу має свої особливості [3]. Косплеєр має творчо та оригінально підійти до створення костюму, оскільки автор не прописує для загальної аудиторії його особливості чи загалом не прив'язує його до реального світу. Прикладами таких образів є екстримально короткі спідниці, надтугі корсети, «літаючі» елементи одягу тощо. Лише процес їх створення вже буде оригінальним продуктом. Така ж спірна ситуація стосується і костюмів для косплею, які відшивають на замовлення [4].

Виходячи з аналогії права на самі костюми та образи, можемо сказати, що їх правова природа як об'єкта авторського права є спірною, оскільки автором оригінального образу все ж лишається автор твору, на який робиться косплей, що є похідним твором, але в той же час косплей також є оригінальним втіленням персонажа в реальному світі.

Розглядаючи судову практику з досліджуваної проблематики, хотілося б відмітити, що компанії правовласники не поширюють багато інформації про такі позови. Перш за все це зумовлено тим, що індустрія настільки велика, що звернення до всіх відповідачів займе багато часу та сил. Другий фактор полягає в тому, що компанії здебільшого підтримують творчість фанатів, оскільки це допомагає просувати та підвищувати популярність того чи іншого твору. По-третє, відкриття всієї інформації з таких справ може вплинути на ділову репутацію, оскільки викличе відповідну реакцію в косплеєрів, які відмовляться просувати певний фандом, що також негативно відобразиться на популярності твору. Здебільшого компанії не звертаються з позовом до косплє-

єрів та виробників костюмів, які не мають на це офіційної ліцензії. Проте, ситуація змінюється, якщо особа починає себе позиціонувати як «офіційний» представник, виробник костюмів або ж «обличчя» персонажа. Так компанія Disney подавала позов до виробника костюмів для косплею персонажів DC, маркуючи їх як офіційні. Disney виграли позов, оскільки було визнано порушення права на бренд та торгову марку, щодо самої правової природи костюму суд у своєму рішенні цього не зазначив [5]. Схожа ситуація відбулася і в Японії, де Toei Animation подали позов до виробника костюмів для косплеїнгу персонажів аніме One Piece, на відміну від суду США, суд Японії визнав створення такого костюму порушенням авторського права саме на твір та його конкретного персонажа, наклавши на виробника штраф. Тобто самі костюми й інші похідні твори знаходяться в правовій «сірій зоні» і визнавати порушення авторського права на них віднесено до розсуду судді, проте, якщо косплеєр чи виробник костюму зазіхає на бренд, який є автором оригінального твору – він буде притягнутий до відповідальності та понесе збитки.

Також можна виділити кілька гучних судових справ, учасниками яких були косплеєри і чиїм предметом розгляду було порушення права інтелектуальної власності. Спадкоємці Елвіса Преслі подали позов до пародиста-косплеєра, який повністю відтворював сценічні образи співака. Однією з вимог спадкоємців була повна заборона на використання костюмів та відтворення образу співака. У судовому порядку позивачам вдалось довести, що популярність, якої досяг пародист, зумовлювалась повним копіюванням Елвіса, проте суд визнав наявні докази недостатніми, для того щоб заборонити косплеєру в подальшому відтворювати образи співака та конфіскувати його власні костюми [6].

Інший випадок судового позову до косплеєрів, у якому суд став на сторону позивача, трапився у 2019 році. Nintendo Co. звернулась з позовом до компанії, яка в межах рекламної кампанії з продажу автомобілів (картів) використовувала відеоролики, у яких одягнені як персонажі відомої гри люди їздили на автівках. Nintendo Co. вдалося не лише виграти спір, а й також домогтися відшкодування збитків, яких завдало несанкціоноване використання образів персонажів пригодницької гри. Аргументуючи своє рішення, суд зазначив, що хоча в рекламній кампанії прямо не використано персонажів гри, упізнаваність та подібність до них задіяних косплеєрів прямо вказує на них (персонажів), а отже, порушується чуже право інтелектуальної власності. Таким чином, можемо дійти висновку, що наразі починає формуватися негативна для косплеєрів судова практика, за якої при активному розвитку у своєму хобі вони можуть втратити всі свої надбання і отримати судову заборону на використання своїх костюмів та поширення медіаматеріалів із зображеннями певних персонажів [6].

Ще однією справою, яка дійшла до суду і привернула увагу громадськості, став конфлікт між автором костюмів на персонажів «Зоряних війн» та правниками, які відстоювали захист прав на інтелектуальну власність Disney та Lucasfilm. Так от, у справі проти британського дизайнера Ендрю Айнсворта, який виготовляв та продавав копії шоломів і костюмів штурмовиків, Lucasfilm намагалася зупинити продаж, посилаючись на порушення авторських прав. Суд постановив, що шоломи не вважаються «художніми об'єктами», тому їх реплікація не порушує авторських прав, що показало певні обмеження в захисті IP таких об'єктів [9].

Ще однією з відомих справ стала судова справа Disney проти компанії «Characters for Hire», яка пропонувала послуги акторів, одягнених у костюми відомих персонажів, косплеєрів, включаючи героїв Marvel та «Зоряних війн». Хоча компанія використовувала неофіційні назви для персонажів (наприклад, «Великий Зелений Хлопець» замість Халка), Disney звинуватила їх у порушенні авторських прав і торгівельної марки. Судові розгляди виявили, що відсутність явної схожості у назвах допомогла захистити компанію, хоча інші звинувачення продовжували розглядатися в суді [10].

У цілому ряді країн, зокрема США, існує концепція «fair use» — доктрина, яка дозволяє використовувати авторські твори без дозволу правовласника в обмежених випадках, таких як пародії, рецензії, наукові дослідження, або в освітніх цілях. Хоча українське законодавство прямо не використовує термін «fair use»,

у деяких випадках його аналоги можуть бути застосовані, наприклад, для пародій або інших видів творчого переосмислення.

Отже, підсумовуючи все вище сказане, можемо говорити про те, що хоча косплей і є досить популярним та поширеним в українській та світовій культурі явищем, його правова природа не є визначеною. Через це у будь-який момент косплеєр, який вклав сили та кошти у свій образ, може втратити всі свої напрацювання та мати зобов'язання про виплаті штрафу автору за незаконне використання чужого твору. З поширенням та розвитком косплею і використанням його для отримання матеріальної вигоди, косплей має бути розглянути в правовому аспекті, для того щоб уникнути колізій, випередити судові справи про порушення авторського права та убезпечити як косплеєрів, так і авторів оригінальних творів від збитків. Косплей є цікавим культурним феноменом, який втілює творчі можливості для індивідуальної самовиразності. Проте правова природа цього явища залишається недостатньо визначеною, що призводить до правових ризиків для косплеєрів та інших суб'єктів у сфері авторського права.

SUMMARY

This article explores the legal aspects of cosplay, a growing cultural phenomenon where individuals recreate the appearance and behavior of fictional characters through costumes. Cosplay often involves using characters that are the intellectual property of others, raising significant issues related to copyright law. The article examines cosplay as a «derivative work» under Ukrainian law, where characters belong to the authors of the original works. It discusses whether cosplayers, by recreating these characters, violate intellectual property rights and whether their activities can be considered lawful.

A central focus is on how cosplayers interact with copyrighted material, emphasizing the importance of obtaining licenses for commercial uses of character imagery. The article also delves into the legal implications of modifying or adapting characters for cosplay, exploring whether such modifications might be considered original works or still subject to the control of the original creators.

Furthermore, the article addresses the challenges cosplayers face regarding the potential for legal claims from rights holders, especially when cosplay results in financial gain. It concludes that the legal status of cosplay remains ambiguous in Ukraine, and calls for clearer regulation to protect both cosplayers and original authors from legal disputes.

Keywords: cosplay, copyright, work, derivative work, intellectual property right, object, subject, related rights.

Література

1. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15

2. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 №2811-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20

3. COSPLAY and Intellectual Property: Navigating the Legal Landscape. URL: https://affa.co.id/global/2023/09/22/cosplay-and-intellectual-property-navigating-the-legal-landscape/

4. Кулініч О. О. Правова охорона персонажу літературного твору як «юридично значимого» елемента твору. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 53. С. 126-131.

5. Зеров К. Косплей і право інтелектуальної власності. Liga.net. URL: https://blog.liga.net/user/kzerov/article/51578

6. Disney, DC Comics, Sanrio Sue California Party Costume Provider For Copyright, Trademark Infringement. URL: https://www.mandourlaw.com/disney-dc-comics-sanrio-sue-california-party-costume-provider-for-copyright-trademark-infringement/

7. Pay to Cosplay: The Law of Characters, Costumes, Masks, and Props. URL: https://www.firstamendment.com/cosplay-legal/

8. Is Posting Cosplay Photos on Social Media a Violation of the Japanese Copyright Law? Explaining Cases That Could Lead to Legal Issues. URL: https://monolith.law/en/internet/cosplay-photo-sns-advertising-use

9. Star Wars helmets did not infringe copyright because they are not art, Supreme Court rules . URL: https://www.pinsentmasons.com/out-law/news/star-wars-helmets-did-not-infringe-copyright-because-they-are-not-art-supreme-court-rules

10. Cosplay Wars: The Legal Implications of Fan Costume Competitions. URL: https://law.marquette.edu/facultyblog/2017/06/cosplay-wars-the-legal-implications-of-fan-costume-competitions/

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

СМОЛЯНА А.В. - студентка 4-го курсу факультету прокуратури, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Науковий керівник: ОСТАПЕНКО Ю.І. - докторка юридичних наук, асистентка кафедри господарського права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0001-5950-29274

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.18

Стаття присвячена вивченню тенденцій та проблем розвитку кредитних відносин в аграрному секторі економіки, необхідності державного контролю та регулювання у цій сфері. Проблема економічного зростання аграрного сектору економіки є вкрай актуальною, що пов'язано з раціональним використанням як власних, так і позикових фінансових ресурсів. В умовах дефіциту бюджетних коштів, незначної інвестиційної привабливості аграрної сфери, значимості набувають кредитні відносини аграрних підприємств з банками, оскільки для перших кредити є і залишатимуться надалі основним джерелом залучення фінансових ресурсів. Зважаючи на неможливість забезпечення потреби в оборотних коштах за рахунок власних джерел та тривалості виробничого та фінансового циклів в аграрній галузі виникає більш висока потреба в кредитних ресурсах. Підвищення доступності кредитних ресурсів – одна із умов сталого розвитку агропромислового комплексу та економіки загалом. У статті наведено аналіз взаємодії банківських структур з підприємствами аграрного сектору економіки, а також показано актуальність розвитку банківської системи для забезпечення фінансовими ресурсами сільськогосподарських підприємств. Розглянуто актуальні проблеми фінансово-кредитного забезпечення аграрного сектора економіки в контексті сучасних умов. Встановлено, що кредитне забезпечення сільськогосподарських підприємств необхідне для фінансування, зростання та розвитку економіки країни. Доведено, що для забезпечення стійкого розвитку галузі сільського господарства потрібна державна підтримка, яка повинна носити довгостроковий та комплексний характер. Запропоновано напрями подальшої активізації кредитних відносин в аграрному секторі економіки України. Автором досліджено особливості кредитування підприємств аграрного сектору. А також, з урахуванням проаналізованого досвіду зарубіжних країн у кредитних відносинах в аграрному секторі економіки, запропоновано шляхи удосконалення вітчизняних системи кредитування підприємств аграрного сектору.

Ключові слова: банк, кредитування, агропромисловий комплекс, кредитні відносини, аграрний сектор економіки, сільськогосподарські підприємства, фінансові ресурси, підприємства аграрного сектору.

Постановка проблеми

Одним із головних довгострокових пріоритетів державної економічної політики країни є сталий розвиток сільського господарства. У сучасних умовах сільськогосподарські товаровиробники у своїй діяльності зіштовхуються із серйозними труднощами, серед яких дефіцит оборотних коштів. В умовах сезонності та тривалості виробничого циклу наслідки цього явища є гострішими, ніж в інших сферах економіки.

Зважаючи на неможливість забезпечення потреби в оборотних коштах за рахунок власних джерел та тривалості виробничого та фінансового циклів у аграрній галузі виникає більш висока потреба в кредитних

ресурсах. Підвищення доступності кредитних ресурсів одна із умов сталого розвитку агропромислового комплексу та економіки загалом. В аграрному секторі зберігається висока потреба в будівництві та модернізації виробничих та інфраструктурних об'єктів.

Серед усіх позичальників представники аграрного сектору мають менший доступ до кредитних ресурсів, оскільки фінансові організації зацікавлені в кредитуванні більш стабільних клієнтів з інших галузей економіки. Складна фінансова ситуація, відсутність ліквідного забезпечення, ризикованість бізнесу викликають підвищення процентних ставок за кредитами підприємств аграрного комплексу, або відмову в розгляді кредитних заявок.

Зважаючи на нерозвиненість сільськогосподарської кредитної кооперації, основним джерелом забезпечення товаровиробників залишаються комерційні банки, хоча механізм їх взаємодії з клієнтами також вимагає вдосконалення з урахуванням особливостей сільськогосподарської діяльності та накопиченого світового досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Водночас, дослідженню питань становлення та розвитку кредитних відносин в аграрному секторі економіки присвячено наукові праці М.Дем'яненко, С. Кравченко, А. Харсун, А.Ісаян, В.Аранчій, Н. Калантай тощо. Проте пошук моделі фінансування аграрного сектору, яка б урівноважувала інтереси держави, сільськогосподарських підприємств і фінансових інститутів, залишається актуальним.

У цих умовах особливе значення має дослідження тенденцій розвитку кредитних відносин у аграрному секторі.

Мета статті

Метою цієї статті є аналіз взаємодії банківських структур із підприємствами аграрного сектору економіки, а також тенденцій розвитку кредитних відносин для забезпечення фінансовими ресурсами сільськогосподарських підприємств.

Виклад основного матеріалу

Виникнення кредиту та кредитних відносин має багатовікову історію і відноситься до глибокої давнини. Якщо на початку ці відносини охоплювали економічні відносини між людьми, пов'язані з наданням певної частини продуктів своєї праці в борг, то пізніші періоди розвитку економіки та суспільства вони розвивалися з використанням товарних і металевих грошей.

За часи еволюції кредитних відносин кредит став прерогативою банківських установ. У портфелі активних операцій комерційних банків історично кредит займає найбільшу частку напряму вкладень фінансових ресурсів, які приносять йому відсотковий дохід. Комерційні банки постійно ведуть роботу над удосконаленням кредитних продуктів, конкуруючи між собою за масштаби клієнтської бази, що в поточній та довгостроковій перспективі дозволяє їм збільшувати розміри доходів, прибутків та обсягів фінансового капіталу.

Останніми роками на розвиток економіки України істотно впливають чинники планетарного масштабу: пандемія коронавірусної інфекції і загострення геополітичної обстановки надають негативний вплив як на розміри доходів суб'єктів економіки, так і на діяльність комерційних банків. У цих умовах, з одного боку, підвищується попит на кредитні послуги комерційних банків, але з іншого боку, погіршується якість кредитів, що видаються, що призводить до збільшення витрат комерційних банків та погіршення їх фінансового стану. Виходячи із зазначених аспектів, можна стверджувати, що банківське кредитування робить значний внесок у стимулювання розвитку економіки. Однак його динаміка та масштаби тісно пов'язані зі станом зовнішнього економічного середовища.

У свою чергу, аграрна галузь – найважливіша складова частина економіки будь-якої держави, від якої залежить її продовольча безпека та незалежність і яка має цілу низку особливостей, які визначають специфіку організації її фінансово-кредитного забезпечення. Це сезонний характер виробництва; безперервність виробничого процесу; здатність сільського господарства

до самовідтворення; тривалість кругообігу оборотних засобів; більша залежність від природно-кліматичних умов; високий рівень економічних ризиків тощо.

Слід зазначити, що всі кошти проходять три стадії кругообігу: придбання, виробництво та реалізація. На першій стадії кругообігу сільськогосподарські підприємства спрямовують кошти на придбання необхідних матеріальних ресурсів. Тривалість другої стадії визначається конкретними умовами виробництва. Наприклад, для рослинництва характерне нерівномірне зростання витрат, які збільшуються в першій половині року і зменшуються в другій. Виробництво та реалізація готової продукції починається в третьому кварталі. Вкладення в оборотний капітал та його вивільнення у тваринництві також ритмічні [1; с.138].

Вказані чинники пояснюють низьку інвестиційну активність суб'єктів аграрного сектору. Тому через низький рівень прибутковості та значні ризики аграрні підприємства не є привабливим напрямом вкладення кредитних ресурсів. Висока інтенсивність руху фінансових потоків у сільському господарстві має гарантувати високу надійність вкладень та хороший рівень повернення кредитів підприємствами сільського господарства. Проте на практиці робота банків із сільгосппідприємствами протікає непросто. При значному зростанні обсягу кредитних вкладень банків у реальний сектор економіки кредитні вкладення в сільське господарство незначні.

Водночас, дослідження фінансового забезпечення підприємств аграрного сектору, у тому числі сільськогосподарських товаровиробників, свідчить про те, що вони працюють переважно за рахунок власних коштів, які є значними, але недостатніми для самофінансування. Відсутність власних коштів змушує агропідприємства розраховувати на державну підтримку, що потребує розвитку як банківського кредитування, так і партнерських форм кредитування [2; с.115-117].

Кредит для сільгоспвиробників – разом із бюджетним фінансуванням – є одним із найважливіших зовнішніх джерел інвестиційної діяльності сільськогосподарських підприємств [3; с.75-76].

Тому забезпечення сталого та розширеного процесу відтворення в сільському господарстві вимагає формування та розвитку ефективної кредитної системи, основним елементом якої виступає банківське кредитування, та її ринок, що включає сукупність комерційних банків та широкої мережі небанківських кредитних та фінансових організацій, що забезпечують створення найсприятливіших умов для безперервного фінансування сільгоспвиробництва з урахуванням його особливостей.

Таким чином, банківське кредитування аграрного сектору – це специфічна форма кредитних відносин, що характеризується наданням коштів банками та небанківськими кредитними організаціями на засадах терміновості, платності, повернення, забезпечення та цільового призначення підприємствам аграрного сектору економіки для поповнення основного та оборотного капіталу з метою забезпечення сталого та розширеного відтворення.

Однією з особливостей аграрної галузі є широке використання товарних кредитів як способу фінансування сільгоспвиробників, яке здійснюється у таких формах, як авансові поставки виробничих матеріалів у рахунок майбутнього врожаю, коли погашення сільгоспвиробником кредиту здійснюється за допомогою поставок сільськогосподарської продукції або повернення коштів, у тому числі за рахунок банківських кредитів (при нестачі власних коштів); та авансові платежі за майбутні поставки виробленої сільськогосподарської продукції, які широко застосовуються промисловими підприємствами – переробниками сільськогосподарської продукції та торговими посередниками в особі кооперацій, перекупників тощо.

Необхідно відзначити, що цей вид комерційного кредитування має ряд переваг, порівняно з банківським кредитуванням, що полягають у порівняльній простоті оформлення цих кредитних угод та відсутності забезпечення у формі, подібній до банківської застави, що робить його доступним для сільгоспвиробників з невисоким потенціалом кредитоспроможності.

Незважаючи на те, що аграрний сектор є досить ризиковим, що стримує розвиток сільськогосподарського кредитування, банківські установи розробляють різноманітні кредитні продукти для цієї галузі. Умови кредитування різняться видом кредиту, відсотковими ставками, мінімальною сумою кредиту, терміном кредитування, забезпеченням. Плата за кредит насамперед залежить від процентної ставки та комісійної винагороди. Найбільш визначальними факторами, що впливають на організацію кредитних відносин в аграрному секторі економіки на сьогодні, є низька рентабельність та збитковість сільськогосподарських підприємств, а також нестача ліквідності [4; с.270].

Однією із тенденцій розвитку кредитних відносин сьогодення є також відсутність довгострокового фінансування: сільськогосподарським підприємствам часто потрібне довгострокове фінансування для інвестицій у виробничі потужності, закупівлі обладнання та модернізації. Однак банківська система може не надавати цьому сектору достатнього довгострокового фінансування. Крім того, проблемною є відсутність кваліфікованих консультацій, оскільки багато сільськогосподарських підприємств можуть бути не знайомі з фінансами та банківською справою, що ускладнює отримання кредитів і правильне фінансове планування. Для подолання цих проблем. Науковці пропонують вжиття таких заходів, як: розробка кредитних програм і фінансових продуктів спеціально для агарного сектора; державна підтримка створення кредитних ліній з низькою відсотковою ставкою та стимули для банків, що кредитують аграрні підприємства; посилення ролі спеціалізованих банків і кооперативів у кредитуванні аграрних підприємств тощо .

Крім того, кредитування аграрного сектора можна розглядати як інвестиційний проєкт. Це пов'язано з тим, що надання фінансової підтримки сільському господарству може принести певний дохід і мати значний вплив на розвиток аграрного сектора в цілому [3; с. 76].

Як свідчать дослідження, кожен із 10 найбільших банків, що заслуговують на довіру, пропонує аграрним підприємствам широкий спектр кредитних продуктів. У багатьох випадках сільгоспвиробники залучають кредитні ресурси на інвестиційні цілі (наприклад, придбання машин, обладнання тощо) або на фінансування оборотного капіталу. Фінансування здійснюється або на умовах класичних кредитів, у яких беруть участь тільки позичальник і кредитор, або в рамках пільгових програм, таких як затвердження векселів, партнерські програми із залученням третіх сторін, таких як постачальники та виробники напряму. Витрати на фінансування також можуть бути знижені завдяки реалізації програм державного кредитування, кредитних програм інших країн і програм міжнародної допомоги, наприклад Європейського інвестиційного банку та Європейського банку реконструкції та розвитку тощо [5].

Також існує можливість придбання сільськогосподарської техніки, обладнання, засобів захисту рослин, нафтопродуктів, паливно-мастильних матеріалів тощо на особливо вигідних умовах у рамках партнерських програм. Банки публікують на своїх сайтах список партнерів, зокрема великих виробників і постачальників товарів і послуг. Кожна компанія-партнер встановлює свої умови для позичальників.

Перша і головна перевага партнерських програм – зниження вартості кредитування. Відсоткова ставка за партнерськими програмами на придбання сільськогосподарської техніки залежить від початкового внеску позичальника (0-50%) і терміну кредитування (зазвичай 12-60 місяців). Кредит надається під заставу техніки/обладнання. Графік погашення кредиту встановлюється індивідуально для кожного клієнта. Існують «стандартні», «ануїтетні» і «сезонні» погашення з рівними щомісячними платежами. Відсоткова ставка за кредитами на поповнення обігових коштів у рамках партнерської програми визначається строком кредиту (траншу) та рівнем забезпечення кредитної угоди. Транші погашаються одноразово наприкінці терміну дії, а процентні платежі – щомісяця або за індивідуальним графіком залежно від сезонності бізнесу.

Як заставу банки готові прийняти сільськогосподарську техніку та обладнання, легкові та вантажні автомобілі, нерухомість, власні активи позичальника, майбутні врожаї та майнові права за договором. Застава має бути застрахована в одній зі схвалених страхових компаній. Як правило, розгляд повного пакета документів у рамках партнерської програми здійснюється відповідно до спрощеної процедури оцінки та експертизи кредитних заявок [5].

Сьогодні на ринку кредитування присутня велика кількість установ, готових кредитувати аграрний сектор, включаючи банки, міжнародні фінансові організації, кредитні спілки та держава в рамках програм допомоги. Основними кредиторами залишаються банки, які останнім часом збільшили свою увагу до суб'єктів агарної галузі, але все ще застосовують суворі умови, такі як чиста кредитна історія, відмінна фінансова звітність, бездоганна репутація та успішна господарська діяльність протягом достатнього періоду часу. Усі ці фактори забезпечують розвиток ефективних довгострокових відносин між банками та сільськогосподарськими підприємствами.

Розширюється і спектр кредитних продуктів. Крім звичайних кредитів, усе більшого поширення набувають такі моделі кредитування, як вексельне та партнерські програми. Продукти, що пропонуються банками, дуже схожі один на одного з точки зору обсягу кредитування, графіку погашення, тривалості та вартості. У цьому контексті досить складно вибрати правильний банк і кредитні продукти, які можуть підвищити ефективність аграрного виробництва. Окрім широкого спектру подібних пропозицій, ускладнює вибір і брак інформації про деталі банківських кредитів. Тому важливо постійно моніторити банківський ринок і шукати вигідні пропозиції та моделі фінансування.

Отже, забезпечення сільськогосподарських підприємств коштами, необхідними для продовження їхньої діяльності, є особливо важливим завданням сьогодні, коли агресивна війна росії призвела до руйнівних тенденцій в економічній системі України та знищення сільськогосподарського сектору на півдні та сході країни. Внаслідок цих процесів кредитні програми для суб'єктів аграрного сектору були суттєво згорнуті, а суми, доступні для кредитування таких підприємств, значно скоротилися. Водночас влітку 2022 року, коли внутрішня ситуація стабілізувалася і банки почали поступово відновлювати свої програми кредитування, ставки за кредитами значно зросли, що було зумовлено монетарною політикою НБУ, який у червні підвищив облікову ставку з 10% до 25% [6].

Кредитні відносини для підприємств агробізнесу в ринкових умовах реалізуються також через програми та ініціативи державних органів та міжнародних організацій. Зокрема, окрім кредитної підтримки, суб'єкти аграрного сектору отримали доступ до платформи Дія.Бізнес, де вони можуть обирати напрямки розвитку бізнесу, слідкувати за трендами, аналітикою та ідеями для започаткування власної справи, а також отримувати інформацію щодо різноманітних питань розвитку бізнесу та нюансів ведення бізнесу, стандартизації та технічних регламентів, воєнного стану. Вони мають можливість отримати доступ до довідників та практичних посібників тощо [8, с. 85-86].

Ефективним способом підвищення доступності кредитних ресурсів для аграрного сектору було б запровадження механізму, за яким держава гарантує частину або всі виплати за кредитами. Гарантійні фонди діють у багатьох країнах світу. Це дозволило б вирішити проблему забезпечення кредитів, підвищити кредитоспроможність сільськогосподарських підприємств, стимулювати надання кредитних ресурсів банківським сектором, убезпечити бюджетні видатки та перерозподілити кредитні ризики [5; с. 53-54]. В Україні існує подібна така програма – «Доступні кредити 5-7-9%» .

Таким чином, виходячи з вищевикладеного, аграрний сектор у сучасній економіці відіграє важливу роль, що призвело до формування спеціалізованих систем кредитування сільського господарства, що відрізняються від кредитування інших галузей економіки.

У сучасних умовах сільськогосподарські товаровиробники мають обмежений доступ

до кредитів, насамперед банківських кредитів, зокрема через націленість вітчизняних банків та мікрофінансових організацій на переважну взаємодію з позичальниками, які з мінімальними ризиками забезпечують своєчасне повернення виданих кредитів та нарахованих відсотків. Спостерігається негативний процес посилення лихварського характеру банківської системи, її спрямованості на отримання прибутку переважно від спекулятивних операцій, включаючи валютні операції та торгівлю, що переважає розвиток споживчого кредитування, значною мірою заснованого на обсягах грошових переказів мігрантів, що надходять.

Сучасна система кредитування аграрного сектору має будуватися відповідно до прогресивного розвитку організації господарства та забезпечення безпеки ринкових умов, забезпечення виконання завдань державної аграрної політики, а також вирішення серйозних загальнонаціональних проблем – забезпечення продовольчої незалежності країни. Тому рекомендується, наприклад, залучати мікрофінансові організації до надання кредитів дрібним сільськогосподарським позичальникам.

Поява нових можливостей застосування кредитними організаціями сучасних цифрових та маркетингових технологій дозволить їм перейти до масового обслуговування малих та середніх господарств, використовуючи свою широку мережу філій на місцях, включаючи велику клієнтську базу та інші підрозділи, які можуть виступити агентами для видачі кредитів на місцях. У цей час через високі ризики сільгоспвиробників, пов'язаних з їх низьким потенціалом кредитоспроможності, зумовлених сукупністю умов і факторів, що визначають їхню діяльність, спостерігається дефіцит банківського кредитування аграрного сектора.

Для вирішення сукупності соціально-економічних проблем у ринкових умовах будь-яка держава об'єктивно має сприяти покращенню доступності банківських кредитів для більшої частини сільгоспвиробників, особливо середніх та малих, через надання фінансових заходів їх підтримки, включаючи субсидування за рахунок коштів державного бюджету частини їх видатків на сплату відсотків.

Висновки

Отже, висока потреба в кредитних ресурсах з боку товаровиробників аграрного сектору, сучасний стан та динаміка кредитування агробізнесу в країні дозволяють дійти висновку про необхідність створення оптимального механізму взаємодії підприємств аграрного сектору та комерційних банків під час процедури кредитування відповідно до сучасних економічних умов, який потрібно закріпити в окремому законодавчому акті, а саме: шляхом прийняття Закону України «Про банківське кредитування підприємств аграрного сектора економіки».

Література

1. Безкровний О., Бражник Л., Чумак В., Фінансова діяльність аграрних підприємств: навч. посіб. (електронне видання). Полтава: ПДАУ, 2022. 211 с. URL: https://dspace.pdau.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4e91c2a6-7dec-4894-a7ea-753b0e440d27/content

2. Білоченко А. М. Кредитування аграрного сектору України в умовах війни. Економіка та суспільство. 2023. С. 6. Вип. 48. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2186/2113

3. Мікуляк К. А. Фінансово-кредитні відносини суб'єктів аграрного сектору в ринкових умовах. Фінансова система країни: тенденції та перспективи розвитку. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. 2022. С. 85-88. URL: https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/12778/1/%D0%A4%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%BD%D1%96%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%B8-5-8.pdf

4. Негрей, М. В., Трофімцева, О. В. Аналіз функціонування аграрного сектору України в умовах війни. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серія «Економічна». 2022. № 102. С. 49-56. URL: https://periodicals.karazin.ua/economy/article/view/20374/19887

5. Петрига О.М., Яворська Т.І., Прус Ю.О. Економіка аграрного підприємства: навчальний посібник. Мелітополь: Вид-во Мелітопольська типографія «Люкс», 2016. 498 с.

6. Сидор Г. В. Напрями удосконалення кредитного забезпечення сільського господарства .Інноваційна економіка. 2014. № 3. С. 269-276. URL: https://ie.at.ua/IE_2014/InnEco_3-52-2014.pdf

7. Томашук, І.В., Томашук І.О. Кредитування аграрних підприємств як ефективне джерело інвестиційної діяльності. Управління змінами та інновації, вип. 7 (Вересень). 2023. С. 74-84. URL: https://cmi.politehnica.zp.ua/index.php/journal/article/view/90/85

8. Трусова Н. В. Моделі банківського кредитування підприємств аграрної галузі. Електронне фахове видання «Ефективна економіка». 2021. № 4. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/4_2021/9.pdf

TRENDS OF THE DEVELOPMENT OF CREDIT RELATIONS IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE ECONOMY

The article is devoted to the study of trends and problems of the development of credit relations in the agrarian sector of the economy, the need for state control and regulation in this area. The problem of economic growth of the agrarian sector of the economy is extremely urgent, which is connected with the rational use of both own and borrowed financial resources. In the conditions of deficit of budget funds, insignificant investment attractiveness of the agrarian sphere, the credit relations of agricultural enterprises with banks acquire importance, since for the former, loans are and will remain the main source of attracting financial resources. Given the impossibility of meeting the need for working capital through own sources and the length of production and financial cycles in the agricultural industry, there is a greater need for credit resources. Increasing the availability of credit resources is one of the conditions for the sustainable development of the agro-industrial complex and the economy in general. The article provides an analysis of the interaction of banking structures with enterprises of the agrarian sector of the economy, and also shows the relevance of the development of the banking system for providing financial resources to agricultural enterprises. Current problems of financial and credit provision of the agrarian sector of the economy in the context of modern conditions are considered. It has been established that credit provision of agricultural enterprises is necessary for financing, growth and development of the country's economy. It has been proven that to ensure the sustainable development of the agricultural sector, state support is needed, which should be long-term and comprehensive. Directions for further intensification of credit relations in the agrarian sector of the Ukrainian economy are proposed. The author has researched the peculiarities of lending to enterprises in the agrarian sector. Also, taking into account the analyzed experience of foreign countries in credit relations in the agrarian sector of the economy, ways to improve the domestic system of crediting enterprises in the agrarian sector are proposed.

Key words: bank, lending, agro-industrial complex, credit relations, agrarian sector of the economy, agricultural enterprises, financial resources, enterprises of the agrarian sector.

ДЕРЖАВНИЙ МОНІТОРИНГ У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

ТРОЦЮК Ніна Валеріївна - кандидат юридичних наук, доцент
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5943-8694
МИКИТЕНКО Олександра Олегівна - здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня

УДК 349.6:504 (045)
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.19

У статті здійснено аналіз нормативно-правових актів, якими визначено порядок здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря, розкрито повноваження суб'єктів на здійснення цього моніторингу та окреслено перспективи його удосконалення.

Зазначено, що державний моніторинг у галузі охорони атмосферного повітря проводиться з метою збору, обробки, збереження та аналізу інформації про якість повітря, а це, у свою чергу, дозволяє оцінювати та прогнозувати зміни в його стані та рівень небезпечності, а також розробляти науково обґрунтовані рекомендації для управлінських рішень в охороні атмосферного повітря та навколишнього середовища в цілому. Уповноваженими суб'єктами на здійснення моніторингу атмосферного повітря визначено Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерство охорони здоров'я України, Державну службу України з надзвичайних ситуацій, органи виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації, виконавчі органи міських рад.

На основі проведеного дослідження співавтори зробили висновок, що для удосконалення організації та проведення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря в Україні необхідно: розробити план медернізації підприємтств та їх застарілого устаткування; встановити станції громадського моніторингу якості повітря для фіксації екологічних злочинів, на прикладі EcoCity; встановити на всі стаціонарні джерела викидів забруднюючих речовин онлайн-моніторинг та системи автоматизованого контролю; збільшити фінансування з метою закупівлі комплексних еталонних та індикаторних пунктів спостережень за станом повітря, пробовідбірного обладнання, модернізації мереж спостережень за станом повітря;створити якнайшвидше центральну референс-лабораторію задля запуску її після скасування правового режиму воєнного стану; оновити хімічні лабораторії та запустити інформаційну систему у сфері моніторингу повітря на платформі ЕкоСистема тощо.

Ключові слова: державний моніторинг, довкілля, навколишнє природне середовище, атмосферне повітря, екологічна безпека.

Вступ

Третій рік поспіль Україна бореться за свою незалежність із країною-агресором - російською федерацією, яка щодня завдає колосальної шкоди навколишньому природному середовищу запускаючи військове озброєння по території нашої держави. Всупереч цьому, наша держава в особі органів державної влади не тільки приймають рішення та застосовують оборонні заходи, а ще й беруть участь у розробці та удосконаленні нормативно-правових актів задля покращення державної системи моніторингу довкілля, мета якої - забезпечення екологічної безпеки, живої природи та наближення до стандартів Європейського Союзу. Зазна-

чена система моніторингу є також важливою частиною національної інформаційної інфраструктури, яка сумісна з подібними системами інших країн.

Однією із підсистем державної системи моніторингу довкілля є моніторинг у галузі охорони атмосферного повітря, який проводиться з метою отримання, збирання, обробки, збереження та аналізу інформації про рівень забруднення атмосферного повітря, оцінки та прогнозу його змін і ступеня небезпечності, розробки науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень у галузі охорони довкілля.

Дослідження у сфері проведення державного моніторингу у галузі охорони атмосферного повітря, як ніколи, є актуальним, адже обстріли об'єктів промисловості та цивільної інфраструктури, пожежі, в результаті яких виділяються продукти згорання (токсичні гази та тверді частинки) потрапляють у повітря, спричиняючи таким чином додаткове його забруднення. Навіть складно уявити, яку шкоду атмосферному повітрю завдає детонація ракет та артилерійських снарядів, під час якої утворюється низка хімічних сполук: вуглекислий газ (CO_2), чадний газ (CO), водяна пара (H_2O), бурий газ (NO), закис азоту (N_2O), діоксид азоту (NO_2), формальдегід (CH_2O), пари ціанистої кислоти (HCN), азот (N_2) та значна кількість токсичних органічних сполук. Очевидно, що російська військова агресія своїми діями завдає шкоди атмосферному повітрю не тільки в межах національних кордонів України, а й всьому світу. Тому сьогодні, наша держава разом із партнерами, зокрема представниками Міністерства з питань довкілля та клімату Фінляндської Республіки, Міністерства закордонних справ Фінляндської Республіки та Фінського метеорологічного інституту, працює над реалізацією нового проєкту моніторингу атмосферного повітря в Україні. Заступник Міністра захисту довкілля та природних ресурсів України з питань європейської інтеграції Євгеній Федоренко, коментуючи це питання, підкреслює, що моніторинг для України є не лише інструментом контролю за станом довкілля, а також важливим засобом фіксації збитків, завданих війною. Адже, за останніми даними офіційного ресурсу ЕкоЗагроза, станом на 10 жовтня 2024 року шкода, завдана атмосферному повітрю, становить 779,63 млрд грн. [1].

Постановка завдання

Мета статті – проаналізувати порядок здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря, визначити його суб'єктів та їх повноваження, окреслити перспективи його удосконалення.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми

Дослідженнями у сфері охорони атмосферного повітря у теоретичній та практичній площинах займалися такі науковці, практики та працівники Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України як: В. Г. Барановський, М. П. Баштанник, А. С. Богоста, В. І. Гомонай, Н. С. Жемера, В. С. Киреєва, Є. М. Копиця, Е. Н. Киптенко, Т. В. Козленко, В. Ю. Лобко, Р. П. Олійничук, І. М. Рубцова, А. В. Скок, Р. О. Стрілець, О. М. Ситніченко, Є. О. Федоренко, Л. В. Хоміч, В. О. Хрутьба, Є. В. Хлобистов та ін. Так, Р. П. Олійничук у своїй праці надає кримінально-правову характеристику забрудненню атмосферного повітря. О. М. Ситніченко в дослідженні аналізує важливі питання правової охорони атмосферного повітря від забруднюючих речовин, що містяться у відпрацьованих газах транспортних засобів. Науковиця І. М. Рубцова в дисертаційній роботі досліджує поняття та особливості детермінанти «охорона атмосферного повітря» та розкриває повноваження та компетенцію органів публічної влади, які займаються державним управлінням у цій сфері. Є. М. Копиця аналізує історико-правові аспекти становлення та розвитку інституту нормування в галузі охорони атмосферного повітря. А. В. Скок, В. О. Хрутьба, Є. В. Хлобистов здійснюють дослідження щодо якості атмосферного повітря в Україні до і під час повномасштабного вторгнення.

Проте, попри значні наукові досягнення в цій сфері, слід відзначити, що питання державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря в Україні під час во-

єнного стану, а також визначення перспектив його вдосконалення залишаються недостатньо дослідженими.

Результати дослідження

Атмосферне повітря є одним з основних життєво важливих елементів навколишнього природного середовища. Відповідно до статті 13 Конституції України: «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Основним законом нашої держави, а основним обов'язком держави є забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи - катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу» (ст. 16) [2].

Проте, на жаль, слід констатувати, чим довше тривають військові дії на території України, тим важче державі, в особі органів державної влади та органів місцевого самоврядування забезпечити екологічну безпеку та рівновагу на території України. Прикро, проте статистика свідчить, що вміст забруднювальних речовин в атмосферному повітрі постійно збільшується і найбільший індекс забруднення атмосфери спостерігається у містах саме східного регіону, де розвинена металургійна промисловість та там, де країна-агресор завдає військових ударів майже кожну годину (рис. 1) [3]. Вважаємо, що забруднене атмосферне повітря призводить до негативних наслідків для довкілля та в майбутньому на населення країн світу чекають техногенні загрози, що спричинять значне забруднення природного середовища та нові види хвороб, які носитимуть ризиковий характер для здоров'я людей, у тому числі й летальний.

Таким чином, одним із першочергових завдань, яке стоїть перед керівництвом нашої держави є імплементація положень законодавства Європейського Союзу (далі

Рис. 1

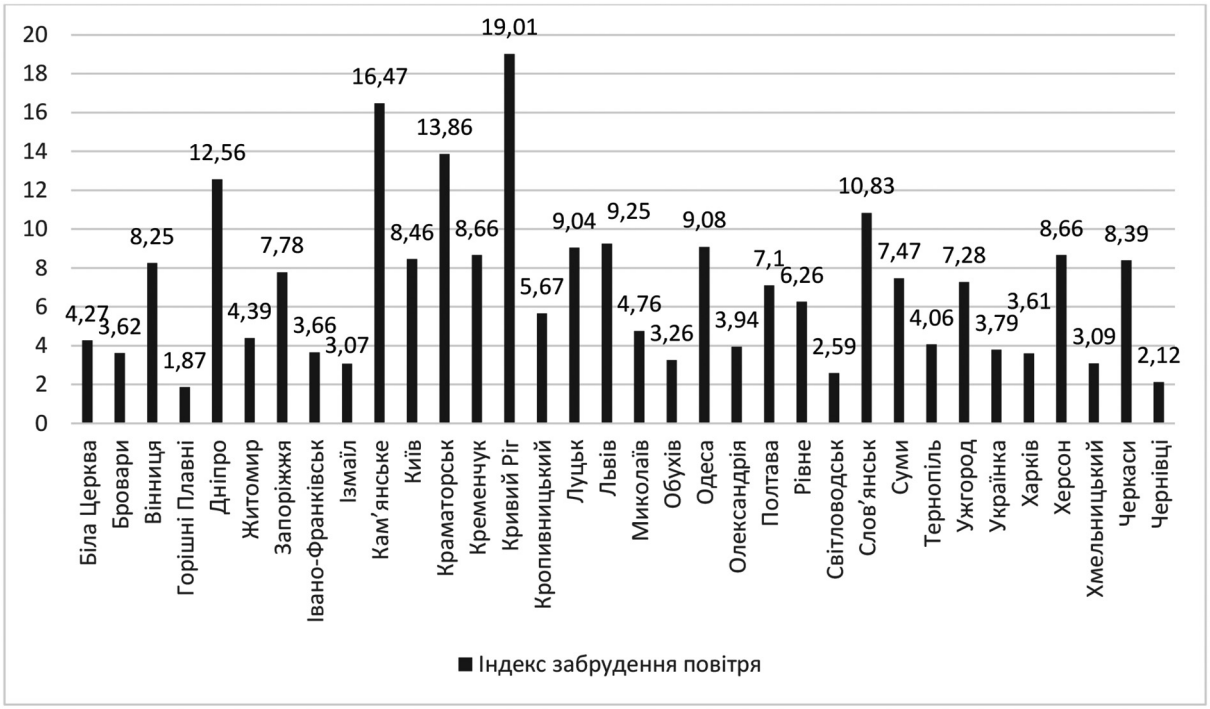

Індекс забруднення атмосферного повітря у містах України за даними спостережень у червні 2024 року

– ЄС) в національне законодавство, що регулює забезпечення якості атмосферного повітря. Адже політика ЄС щодо якості повітря насамперед спрямована на розробці та впровадженні Директив, спрямованих на поліпшення якості повітря. Основними Директивами в цій сфері є:

1) Директива 2016/2284 про національні потоки викидів;

2) Директива від 24.11.2010 № 2010/75/ЄС Про промислові викиди (інтегроване запобігання та контроль забруднення);

3) Директива 2008/50/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2008 року про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи;

4) Директива 2004/107/ЄС про миш'як, кадмій, ртуть, нікель та поліциклічні ароматичні вуглеводні в атмосферному повітрі;

5) Директива 98/70/ЄС від 13.10.1998 щодо якості бензину та дизельного палива та внесення змін до Директиви Ради 93/12/ЄЕС;

6) Директива Ради 96/62/ЄС щодо оцінки та контролю навколишньої атмосфери.

Вище зазначене Європейське законодавство щодо якості повітря ґрунтується на кількох принципах. Перший з них полягає в тому, що держави-члени розділяють свою територію на зони та агломерації, у яких проводять оцінку рівнів забруднення повітря за допомогою вимірювань, моделювання та інших емпіричних методів, а також повідомляють Європейській комісії дані про якість повітря. Якщо рівні забруднення перевищують граничні або цільові значення (з урахуванням стандартів якості повітря), держави-члени повинні розробити план або програму якості повітря для вирішення проблем, пов'язаних з відповідальними джерелами, і забезпечити дотримання граничних значень. Крім того, інформація про якість повітря повинна бути доступною для громадськості [4, с. 5].

У 2021 році зазначений принцип знайшов своє втілення в національному законодавстві України. Відтепер, на рівні зон та агломерацій в Україні визначені уповноважені органи управління якістю атмосферного повітря, які розробляють Програми державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря відповідно до форми затвердженої наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 25.02.2021 № 147. Ці програми слугують основою для загальної оцінки існуючої в Україні системи державного моніторингу атмосферного повітря відповідно до законодавчих вимог. Так, наприклад, у грудні 2022 року депутати Київради ухвалили рішення про затвердження Програми державного моніторингу у сфері охорони атмосферного повітря агломерації міста Києва, яка передбачає поступове збільшення кількості референтних пунктів моніторингу атмосферного повітря від 5 до 17 протягом чотирьох років. Таким чином, з'явилась можливість рівномірно розподілити пункти спостережень територією всього міста та на постійній основі отримувати комплексну інформацію про стан атмосферного повітря у столиці України [5].

Також наказом Міністерства внутрішніх справ України від 21.04.2021 № 300 [6] затверджено Порядок розміщення пунктів спостереження за забрудненням атмосферного повітря в зонах та агломераціях, який визначає вимоги та умови для розміщення таких пунктів, їх мінімальну кількість для проведення фіксованих вимірювань, а також правила кодування і документування щодо їх розміщення на території України.

Аналізуючи національне законодавство у сфері організації та проведення державного моніторингу у галузі охорони атмосферного повітря, зазначимо, що воно представлено Законом України від 25.06.1991 № 1264-XII «Про охорону навколишнього природного середовища», Законом України від 16.10.1992 № 2708-XII «Про охорону атмосферного повітря», Законом України від 09.07.2022 № 2393-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення механізму регулювання викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря», Постановою Кабінету Міністрів України від 13.12.2001 №1655 «Про затвердження Порядку ведення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря», Постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 №299 «Про Порядок

розроблення та затвердження нормативів екологічної безпеки атмосферного повітря», Постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 №300 «Про Порядок розроблення і затвердження нормативів граничнодопустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря», Постановою Кабінету Міністрів України від 14.08.2019 №827 «Деякі питання здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря», Постановою Кабінету Міністрів України від 28.03.2023 №272 «Про затвердження Порядку запровадження обов'язкових автоматизованих систем контролю викидів забруднюючих речовин», Постановою Кабінету Міністрів України від 07.05.2024 №513 «Про внесення змін до Постанов Кабінету Міністрів України від 14 серпня 2019 р. №827 і від 25 червня 2020 р. №614», Наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 20.04.2021 № 261 «Про утворення Міжвідомчої комісії з питань здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря», Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 21.04.2021 № 300 «Про затвердження Порядку розміщення пунктів спостережень за забрудненням атмосферного повітря в зонах та агломераціях», РД 52.04.186-89 Настановою з контролю забруднення атмосфери, яка чинна до 01.01.2025 року та іншими нормативно-правовими актами. Особливу групу правових актів складають Державні стандарти України (ДСТУ), Державні санітарні норми (ДСН), галузеві стандарти, державні будівельні норми і правила тощо. Державні стандарти є обов'язковими до виконання, і на їхній основі розробляються відповідні нормативи в галузі охорони атмосферного повітря [7, с. 9].

Верховною Радою України 20 березня 2023 року також прийнято Закон України № 2973-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» [8], проте він не набрав чинності і не відомо ще, коли це відбудеться у зв'язку із продовженням правового режиму воєнного стану на території України.

На сьогодні правові, організаційні та екологічні вимоги в сфері охорони та використання атмосферного повітря визначаються, насамперед, Законом України «Про охорону атмосферного повітря». Цей законодавчий акт має на меті збереження та відновлення природного стану атмосфери, створення сприятливих умов для життєдіяльності людей, забезпечення екологічної безпеки та запобігання негативному впливу атмосферного повітря на здоров'я населення і навколишнє природне середовище. Значну увагу в ньому приділено питанню регулювання відносин у сфері використання атмосферного повітря, стандартизації та нормам охорони, а також державному обліку та моніторингу якості атмосферного повітря. Також розглядаються питання правопорушень у цій галузі та відповідальності за них.

Відповідно до ст. 32 вище зазначеного нормативно-правового акту [8], «моніторинг у галузі охорони атмосферного повітря є складовою частиною державної системи моніторингу навколишнього природного середовища», а сам порядок організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря визначений окремою Постановою Кабінету Міністрів України від 14.08.2019 №827 (далі – Постанова №287) [9], в яку Постановою Кабінету Міністрів України №513 від 07.05.2024 [10] внесено відповідні зміни. Проте, слід констатувати, що не всі вони відображені у вище зазначеній Постанові. Так, наприклад, у назві та п. 1 Постанови №827 слова «здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря» мають бути замінені словами «організації та проведення моніторингу атмосферного повітря». Ці зміни не внесено у зв'язку із не набранням чинності Закону України від 20 березня 2023 р. № 2973-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» [8], а це відбудеться лише через шість місяців з дня

скасування чи припинення воєнного стану, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022.

Слід зазначити, що державний моніторинг у галузі охорони атмосферного повітря здійснюється, перш за все, з метою забезпечення збирання, оброблення, збереження та проведення аналізу інформації про якість атмосферного повітря, оцінювання та прогнозування її змін і ступеня небезпечності, розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття управлінських рішень у галузі охорони атмосферного повітря, у сфері охорони навколишнього природного середовища, а також інформування населення про якість атмосферного повітря, вплив його забруднення на здоров'я та життєдіяльність населення.

На основі даних та інформації, отриманих у результаті моніторингу атмосфери, можна визначати ступінь забруднення повітря на конкретній території за певний період, а також оцінювати відповідність атмосферних умов вимогам до якості повітря. Це дозволяє також оцінити вплив забруднення на навколишнє середовище, здоров'я людей та їх життєдіяльність [9].

Постає питання «Що ж виступає об'єктами моніторингу атмосферного повітря?». Згідно з нормами чинного законодавства, об'єктами цього моніторингу є:

1) атмосферне повітря;
2) атмосферні опади;
3) загальний осад.

Уповноважені суб'єкти, що здійснюють моніторинг атмосферного повітря, зокрема Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерство охорони здоров'я України, Державну службу України з надзвичайних ситуацій, органи виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації, виконавчі органи міських рад, у результаті його проведення отримують такі результати: 1) дані спостережень, отримані суб'єктами моніторингу; 2) узагальнені відомості про якість повітря за певний період часу та/або на конкретній території; 3) оцінку стану атмосферного повітря та опадів; 4) прогнози щодо стану атмосферного повітря та його змін; 5) інформацію про вплив рівнів забруднюючих речовин в атмосфері на здоров'я та життя людей. Вище зазначені суб'єкти зобов'язані зберігати безстроково дані спостережень, отримані в процесі моніторингу та оприлюднювати їх на Єдиному державному веб-порталі відкритих даних через загальнодержавну екологічну автоматизовану інформаційно-аналітичну систему забезпечення прийняття управлінських рішень та доступу до екологічної інформації та її мережу.

Ще одним не менш важливим суб'єктом, який дотичний до проведення моніторингу атмосферного повітря є Міжвідомча комісія з питань здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря (далі – Комісія). Ця Комісія є постійним консультативно-дорадчим колегіальним органом, який утворено наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 20.04.2021 № 261 [11] та основними завданнями якого є: 1) координація застосування суб'єктами моніторингу атмосферного повітря законодавства про охорону атмосферного повітря, єдиних методичних вимог у сфері державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря, вимог Закону України «Про метрологію та метрологічну діяльність» та інших законодавчих актів; 2) аналіз та моніторинг реалізації програм державного моніторингу у галузі охорони атмосферного повітря щодо їх відповідності законодавству про охорону атмосферного повітря та єдиним методичним вимогам у сфері державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря; 3) узгодження дій органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування пов'язаних із забезпеченням функціонування державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря, планів поліпшення якості атмосферного повітря та короткострокових планів дій. 4) аналіз практики застосування законодавства у сфері охорони атмосферного повітря та виконання планів поліпшення якості атмосферного повітря.

Висновки

Підсумовуючи результати нашого дослідження, вважаємо, що в Україні ще до повномасштабного вторгнення російської федерації були зроблені перші кроки для модернізації державної системи моніторингу атмосферного повітря та приведення її у відповідність до вимог Директив ЄС про якість повітря, у першу чергу Директиви 2008/50/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2008 року про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи. Проте, як показують результати дослідження, проведеного у 2023 році в межах конкурсу Досліджень і адвокації довкіллєвих питань, що здійснювався Міжнародним фондом «Відродження» за фінансової підтримки Швеції, у перспективі нашій державі необхідно зробити ряд кроків задля удосконалення організації та проведення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря, зокрема:

1) розробити план модернізації підприємств та їх застарілого устаткування, задля зменшення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря;

2) встановити станції громадського моніторингу якості повітря для фіксації екологічних злочинів, на прикладі EcoCity;

3) встановити на всі стаціонарні джерела викидів забруднюючих речовин онлайн-моніторинг та системи автоматизованого контролю;

4) збільшити фінансування з метою закупівлі комплексних еталонних та індикаторних пунктів спостережень за станом повітря, пробовідбірного обладнання, модернізації мереж спостережень за станом повітря;

5) створити якнайшвидше центральну референс-лабораторію задля запуску її після скасування правового режиму воєнного стану;

6) оновити хімічні лабораторії та запустити інформаційну систему у сфері моніторингу повітря на платформі ЕкоСистема;

7) залучати до реалізації законодавчих ініціатив у сфері моніторингу якості атмосферного повітря громадські організації, які вже створили окремі ІТ-продукти (екологічні системи), спрямовані на покращення ситуації у сфері інформування про якість повітря (наприклад, ГО «SaveDnipro», ГО «Арніка» та ін).

Література

1. Офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: https://ecozagroza.gov.ua/.

2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 38. Ст.160.

3. Український гідрометеорологічний центр. URL: https://www.meteo.gov.ua/f/zabrudnennya/%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BF%D0%BE_%D0%BCi%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%85_%D0%B7%D0%B0_%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C_2024.xls

4. Моніторинг якості атмосферного повітря: український та міжнародний досвід. Аналітична записка / Кольцов М., Шевченко Л. Київ: ГО «Фундація «Відкрите Суспільство», 2018. 13 с.

5. Київрада затвердила Програму моніторингу атмосферного повітря. URL:https://kyivcity.gov.ua/news/kivrada_zatverdila_programu_monitoringu_atmosfernogo_povitry/.

6. Про затвердження Порядку розміщення пунктів спостережень за забрудненням атмосферного повітря в зонах та агломераціях : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 21.04.2021 р. № 300. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0635-21#Text.

7. Якість атмосферного повітря в Україні до і під час повномасштабного вторгнення / Скок А., Хрутьба В., Рак О., Хлобистов Є. Київ, 2023. 67 с.

8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля : Закон України від 20.03.2023 р. № 2973-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 63. ст. 208.

9. Деякі питання здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря : Постанова Кабінету Міні-

стрів України від 14.08.2019 р. №827. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827-2019-%D0%BF#Text.

10. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 14 серпня 2019 р. № 827 і від 25 червня 2020 р. № 614 : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.05.2024 р. №513. URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/513-2024-%D0%BF#Text.

11. Про утворення Міжвідомчої комісії з питань здійснення державного моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря : Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 20.04.2021 р. № 261. URL: https://mepr.gov.ua/nakaz-mindovkillya-261-vid-20-04-2021/.

Trotsiuk N.V.
Mykytenko O.O.

MONITORING OF THE STATE OF ATMOSPHERIC AIR PROTECTION IN UKRAINE: THE CONTEMPORARY STATE AND PROSPECTIVE ENHANCEMENTS

In the article, a systematic examination of the normative-legal acts that determine the procedure for conducting state monitoring in the field of atmospheric air protection has been conducted. The article elucidates the competencies of the relevant entities with regard to the implementation of the aforementioned monitoring and delineates prospective avenues for its enhancement.

It is indicated that the state monitoring of atmospheric air protection is conducted with the objective of ensuring the collection, processing, and the preservation and analysis of atmospheric air quality information, evaluation of its fluctuations and forecasting of future trends, as well as the assessment of associated risks. The formulation of evidence-based recommendations for the adoption of management decisions in the field of atmospheric air protection and in the field of environmental natural resource protection. Additionally, the population must be informed about the quality of the atmosphere, the impact of its contamination on human health and activity.

The Ministry of Environmental Protection of Ukraine has been designated as the authorized entity for the implementation of atmospheric monitoring. The Ministry of Health of Ukraine and the State Service of Ukraine for Emergency Situations. The executive authorities of the Autonomous Republic of Crimea, the regional, Kyiv, and Sevastopol city state administrations, and the executive bodies of the city councils are the designated organisations responsible for the implementation of environmental protection measures.

The findings of the conducted study indicate that in order to enhance the organisation and facilitate the implementation of a state-led monitoring programme in the field of atmospheric air protection in Ukraine, it is necessary: it is recommended that a plan for the modernisation of enterprises and their outdated equipment be developed. Furthermore, it would be beneficial to install monitoring stations for air quality in order to detect environmental crimes, as an example of which is EcoCity. It is recommended that all stationary sources of pollution be equipped with online monitoring and automated control systems. It is recommended that funding be increased with the objective of procuring comprehensive, standardized, and indicator monitoring points for air quality, selecting monitoring equipment, and modernizing air quality monitoring networks. The establishment of a central reference laboratory is to be expedited in order to facilitate its commencement following the termination of the legal framework governing the state of war. It is recommended that new chemical laboratories be constructed and that an information system for monitoring air quality be launched on the EcoSystema platform.

Key words: state monitoring, the environment, the natural environment, the atmosphere, and environmental safety.

ESTABLISHING AND DEVELOPING THE SYSTEM OF COLLECTIVE MANAGEMENT OF COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS IN UKRAINE (1991-ONGOING)

KHORENZHENKO Oksana - PhD student of the Department of International Private Law, Educational and Scientific Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-7186-7730
УДК 347.238.3:347.77/.78](477):341.17(4-672ЄС)
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.20

The article is devoted to developing the system of collective management of copyright and related rights in Ukraine since the proclamation of the country's independence to the present. The author identifies several stages of the formation of the institute of collective management of copyright and related rights during the period of Ukraine's independence.

The study presents a comprehensive analysis of the legal regulation of the system of collective management organisations of copyright and related rights at each stage of its formation. The article investigates the main issues affecting the functioning of collective management organisations (hereinafter referred to as CMOs) of copyright and related rights. It analyses institutional reforms in the field of intellectual property in the context of aligning Ukrainian legislation with the EU acquis. It also examines the concept of the draft National Strategy for the Development of Intellectual Property until 2030 in the field of collective management of copyright and related rights.

The author analyses the impact of the full-scale invasion of russia on the collective management of copyright and related rights in Ukraine. Furthermore, the strategic directions for the development of the system of collective management of copyright and related rights in Ukraine in the post-war recovery period are determined.

It is concluded that an investigation into the formation and evolution of the collective management system is of significant importance, as it enables the identification of the primary challenges and opportunities for its enhancement. One of Ukraine's strategic priorities should be the modernisation of this system, ensuring full harmonisation of Ukrainian legislation with the EU acquis in the field of copyright. This will help to strengthen the protection of copyright and related rights, increase transparency and efficiency in collective management organisations, and introduce the best international practices. Implementing improvements to the collective management system will not only enhance the protection of the interests of authors and performers but also position Ukraine as a more appealing destination for foreign investors, particularly during the post-war recovery period. Furthermore, it will facilitate the development of creative industries, which constitute a vital component of the country's economic growth and cultural diversity.

Keywords: copyright, related rights, collective management of copyright and related rights, alignment with the EU acquis, collective management organisations, intellectual property.

Introduction

Since the proclamation of Ukraine's independence, the system of collective management of copyright and related rights has undergone a series of transformations and improvements. By adopting the European vector of development, Ukraine has undertaken to align its national legislation with the EU *acquis* and implement institutional reforms, including in the field of collective management of copyright and related rights. Despite the challenges of the war, the institution of collective management of copyright and related rights in Ukraine completed its institutional reform with the launching

of the state organisation "Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation" (hereinafter referred to as the IP Office) in October 2022, marking the process with a positive report on Ukraine's progress under the European Commission's Ukraine 2023 Report on Enlargement Package Policy in intellectual property.

At the same time, the system of collective management organisations of copyright and related rights faces several limitations, sparking ongoing debate among scholars. Consequently, there is an urgent need for a comprehensive analysis of these issues, particularly in light of Ukraine's European integration efforts and the challenges posed by the war and post-war recovery.

Purpose of the article

The objective of this article is to provide a comprehensive analysis of the evolution of the system of collective management of copyright and related rights in Ukraine from the proclamation of Ukraine's independence to the present day. In addition, it intends to identify the problematic issues and prospects for further development of collective management organisations in the post-war recovery period.

Literature review

The current state of scientific development reflects a significant gap in research efforts. The issue of developing the system of collective management of copyright and related rights in Ukraine has been the subject of scientific research by numerous Ukrainian scholars, among whom it is worth noting Kapitsa Yu., Orliuk O., Shcherba L., Maidanyk L. and Stefan A. In particular, Yu. Kapitsa examined some aspects of collective management of copyright and related rights in Ukraine in the context of forming collective management organisations worldwide [Kapitsa, 2022: 311-313]. In her monograph, L. Maidanyk described the development of collective management of copyright and related rights in Ukraine up to 2013. A. Stefan drew attention to some aspects of the issue of collective management of proprietary copyright in Ukraine in the context of improving Ukrainian copyright legislation, with due consideration of the experience of EU Member States [Schtefan, 2022:8-9]. Nevertheless, in light of Ukraine's ongoing European integration reforms, the recent enactment of the new 2022 Law "On Copyright and Related Rights" and the ongoing challenges posed by the war, a comprehensive and detailed examination of the further development of the institution of collective management of copyright and related rights in Ukraine has not been a subject of in-depth analysis, making this study relevant.

Main results of the research

The development of collective management in Ukraine is inextricably linked to the evolution of copyright in the USSR. During the Soviet era, the collective management of copyright rights was conducted by duly authorised state institutions. In the 1930s, creative unions were established in the USSR, which proceeded to establish their own copyright offices. In 1932, the Management of Copyright Protection (hereinafter referred to as the MCP) was established and subsequently renamed the All-Union Management of Copyright Protection (hereinafter referred to as the AUMCP) in 1938. In general, during the Soviet period, copyright was characterised by several features, including the non-transferability of copyright, strict legal regulation of contracts, the amount of royalties payable, and a fairly wide range of cases of free or semi-free use of works. In such circumstances, the operation of dedicated organisations to collect remuneration was not a priority. However, the Soviet Union's accession to the Universal Copyright Convention resulted in the protection of the rights of Soviet authors abroad and those of foreign authors in the USSR. This prompted the development of collective management of copyright and related rights, which was reflected in establishing the All-Union Copyright Agency (hereinafter referred to as the AUCA) in August 1973. The AUCA was created as a mandatory intermediary for transferring copyright from the Soviet Union abroad and vice versa. The activities of this organisation were regulated by Decree of the Council of Ministers No. 588 of 16 August 1973, which was not published in full in the public domain, as it contained a 'not for publication' clause. The AUCA was the only or-

ganisation to which authors could entrust their rights. Despite its status as a public organisation, the AUCA was entrusted with several state functions.

Ukraine established its MCP, which became part of the AUMCP. Following the USSR dissolution, the AUCA was initially transformed into a state-owned enterprise, the russian Intellectual Property Agency, and subsequently into a public organisation, the russian Copyright Society. Similar processes occurred in other CIS countries, whereby the republican branches of the AUCA underwent the reorganisation into national agencies, departments, or committees on copyright and related rights or intellectual property. All organisations of the Soviet period were exclusively copyright organisations, as only this category of intellectual property rights holders in the artistic sphere was legally recognised (copyright and related rights in Europe).

Since the proclamation of Ukraine's independence, the institute of collective management of copyright and related rights has undergone continuous refinement. The implementation of the EU-Ukraine Partnership and Cooperation Agreement for the period 1996-2014 and the Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, on the one hand, and Ukraine, on the other hand, in 2014 has had a significant impact on EU intellectual property law on Ukrainian legislation on copyright and related rights, including collective management of copyright and related rights. The evolution of this phenomenon can be traced through several distinct historical stages.

The first stage, from 1991 to 1999, saw establishing a system for the collective management of property rights for right holders in Ukraine. The foundational document that sought to establish a state system of intellectual property protection, including copyright, was Decree of the President of Ukraine No. 75 of 6 February 1992, entitled "On Urgent Measures for Social Protection of Literary and Artistic Figures in the Transition to Market Relations" [12].

In accordance with the aforementioned decree, a resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine was passed on 25 April 1992, establishing a new state body, the State Agency of Copyright and Related Rights of Ukraine (hereinafter referred to as the SACRR of Ukraine), under the Cabinet of Ministers of Ukraine. This entity effectively constituted the legal successor of the Ukrainian branch of the AUCA [13]. The agency was tasked with the development and adoption of legislative and regulatory instruments, the implementation of copyright policy, the protection of the rights and legitimate interests of authors of works of science, literature and art, the protection of the interests of performers and creators of sound and video recordings, the promotion of broadcasting organisations, Ukraine's participation in the international copyright protection system, and the state's accession and integration into international organisations. Furthermore, the SACRR of Ukraine was responsible for managing its rights in Ukraine and abroad in accordance with contractual agreements with copyright and related rights owners. Between the 1990s and its dissolution in 1999, the SACRR of Ukraine was, in fact, the sole entity responsible for administering the property rights of rights holders within Ukraine.

In Ukraine, collective management organisations were first legally recognised in the Law on Copyright and Related Rights of Ukraine, enacted on 23 December 1993. Upon its enactment, Section IV of the Law permitted the collective management of rights by organisations not authorised to engage in commercial activities. Article 45 delineates the avenues through which copyright and related rights holders may exercise control over their rights, including direct management, through legal representation, or through a collective management organisation [4].

It can be concluded that the legal preconditions for establishing non-state CMOs emerged in our country. The system of collective management of copyright and related rights was defined by two key aspects. Firstly, the functions of granting users permits to use copyright and/or related rights objects, as well as collection, distribution and payment of remuneration for such use, were within the powers of the State Agency of Ukraine on Copyright and Related Rights. This was explicitly stated in the relevant bylaw. Secondly, the possibility of establishing

separate special bodies was provided for. In addition to copyright, national legislation has also extended to related rights, including intellectual property rights pertaining to performances, phonograms, videograms, and broadcasting programmes.

However, it is evident that the legislation in question is not without its shortcomings. A detailed examination of the provisions set forth in Article 46 of the "Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", along with Articles 47 and 48, which were rendered invalid following the enactment of the Law of Ukraine of May 15, 2018 "On Efficient Management of Property Rights of Right Holders in the Sphere of Copyright and (or) Related Rights" reveals that the legal status of collective management organisations was not sufficiently clear and fragmented in the legislation.

This pertains to the definition of the rights and obligations of such organisations and their interaction with copyright and related rights holders. One of the principal issues that emerged from the fragmented regulatory framework was the absence of transparent guidelines governing the modalities of interaction between collective management organisations and rights holders. Another significant challenge was the lack of consistency in legal provisions pertaining to accounting and reporting by collective management organisations. While the legislation mandated specific accounting and reporting procedures to be adhered to, in practice, these obligations were frequently disregarded or formalised in a manner that made it challenging for rights holders to monitor the distribution of remuneration.

The second stage, spanning the period from 1999 to 2011, was characterised by a notable enhancement of the collective management system that was in place at the time, accompanied by the segregation of functions for its operationalisation. In accordance with the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the State Enterprise 'Ukrainian Agency of Copyright and Related Rights' (hereinafter referred to as the SE UACRR) was established based on the State Agency of Copyright and Related Rights (hereinafter referred to as the SACRR). It became the legal successor of the SACRR in terms of collective management of the economic rights of authors and related rights holders. The SE UACRR operates under the supervision of the Ministry of Education of Ukraine and is accountable to the State Department of Intellectual Property. The SE UACRR has been a continuous member of CISAC (Confederación Internacional de Sociedades de Autores y Compositores) since December 2005 [Maidanyk, 2013: 51-54].

On 11 July 2001, a new version of the Law of Ukraine, "On Copyright and Related Rights", was adopted. In this version of the law, the section 'Management of Property Rights of Copyright and Related Rights Holders' underwent significant changes and was significantly expanded. In particular, it describes in detail the mechanisms through which the property rights of authors and other copyright and related rights holders may be managed, one of which was named 'through the collective management organisation'.

As in the previous version of the aforementioned legal act, the authority to collectively manage property rights was transferred to collective management organisations representing authors and other copyright and related rights holders based on written agreements. At the same time, the act provides for the right of copyright and related rights holders to entrust the management of their property rights on a collective basis to the relevant state organisations.

It is a prerequisite that such organisations possess constituent documents that permit the collective management of property rights. Furthermore, Articles 48 and 49 of the Law on Copyright and Related Rights of Ukraine clearly defined the activities and organisations of collective management in its then version. These articles constituted the legal basis for the activities of such organisations, defining their pivotal role in the management of property rights for copyright and related rights holders [7].

In February 2002, the Ministry of Education and Science of Ukraine published Order No. 81, "On Approval of the Procedure for Accounting of Collective Management Organisations" [1]. The responsibility for carrying out these accounting functions was assigned to the State Department of Intellectual Prop-

erty of the Ministry of Education and Science of Ukraine. In light of the aforementioned details, it can be concluded that Ukraine has established a suitable foundation for developing an effective system for the collective management of property rights belonging to right holders. The system permitted copyright and/or related rights holders to elect the entity to which they would entrust the management of their rights on a voluntary basis.

The option of voluntary choice would permit authors and other rights holders to be more flexible in determining how their works or related rights objects are utilised. This, in turn, should ensure more effective control by rights holders over their property rights, greater transparency and greater trust in the collective management system. Furthermore, such a system could facilitate the development of collective management organisations by encouraging them to enhance their efficiency and transparency in the distribution of remuneration and the provision of quality services to authors.

However, in practice, this system encountered a multitude of challenges. Notwithstanding the possibility of voluntary management of rights, right holders frequently encountered difficulties in selecting an organisation due to the dearth of such organisations or the lack of transparency regarding their activities. The question remained unresolved as to the basis on which collective management organisations could collect remuneration for the use of works in respect of which they had not been delegated the authority to manage. Furthermore, it was unclear how they could issue permits for the use of such works without the knowledge of their right holders. This was directly related to the content of part 2 of Article 49 of the Law on Copyright and Related Rights of Ukraine, as amended on 16 August 2001.

Furthermore, the issues of control over the activities of collective management organisations, their responsibility to right holders, and ensuring equal access to collective management for all copyright and related rights holders remained unresolved. This suggests that, despite the legislation establishing the foundations for establishing such a system, in practice, it has not yet reached the level of efficiency initially envisaged by the regulations.

In accordance with the stipulations set forth in Articles 42 (5) and (6) and Article 43 (2) of the Law on Copyright and Related Rights of Ukraine, as amended on August 16, 2001, the legislation established a distinct framework for the collection and distribution of income in the realms of private copying and the utilisation of phonograms and videograms published for commercial purposes. To fulfil this function, specific collective management organisations were to be designated as authorised to carry out such activities, with exclusive rights to do so.

This meant that the right to collect and distribute royalties for the use of such works was not granted to any collective management organisation but only to those officially designated as 'authorised' by the state authorities. This approach was intended to streamline the collection and distribution of remuneration, ensuring transparency and efficiency of collective management organisations in these specific areas.

In particular, the legislator sought to establish transparent mechanisms to guarantee the equitable distribution of royalties derived from private copying and commercial utilisation of phonograms and videograms among the respective right holders. Nevertheless, the practical implementation of this mechanism encountered certain delays. The procedures defining the selection process for authorised collective management organisations were only approved in 2003. In particular, Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 81 of 18 February 2003 approved the "Procedure for Determining Authorised Collective Management Organisations that will Collect and Distribute Remuneration (Royalties) for the Use of Phonograms and Videograms Published for Commercial Purposes." [10].

It can be argued that the introduction of the revised Law on Copyright and Related Rights of Ukraine in 2001 marked a pivotal moment in the evolution of the collective management system for the economic rights of copyright and/or related rights holders. This shift undoubtedly contributed to the enhancement and optimisation of the system efficacy. First and foremost, the legislation explicitly delineated the roles and responsibilities of collective

management organisations, a crucial step in guaranteeing transparency and legal oversight of these operations.

Collective management organisations were granted specific powers to collect, distribute and pay remuneration for the use of works, phonograms and videograms, as well as other objects of copyright and related rights. An important innovation was that the legislator assigned to such organisations the right to perform these functions based on agreements with right holders, which provided a legal basis for relations between right holders and organisations. However, there were still many gaps and contradictions in the law that needed to be addressed. Among them were issues related to the collection of remuneration for the use of works to which the rights had not been transferred to collective management organisations, as well as the granting of permits to use such works without the knowledge of the rights holders.

The third stage is defined by the period between 2011 and 2018. The principal characteristics of this phase were the reforms of the state authorities responsible for implementing state policy in the field of collective management of property rights of right holders and intellectual property in general.

Decree of the President of Ukraine No. 436/2011 of 8 April 2011 approved the "Regulations on the State Intellectual Property Service of Ukraine." This decree established the State Intellectual Property Service of Ukraine as the central executive body, whose principal objective was to implement and enforce the state policy in the field of intellectual property. [9].

In regard to the system of collective management of proprietary rights of copyright and/or related rights holders, the aforementioned body was tasked with ensuring the registration of collective management organisations, identifying authorised collective management organisations, analysing their activities, deregistering collective management organisations, excluding them from the registers of collective management organisations and authorised collective management organisations, and cancelling the relevant certificates.

Since its establishment, the activities of the State Intellectual Property Service of Ukraine have been coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the Minister of Education and Science. Further reforms of the system of collective management of property rights of right holders commenced with the issuance of Order "On Liquidation of the State Enterprise Ukrainian Agency of Copyright and Related Rights" No. 277-n dated 22 December 2011. However, the issuance of the aforementioned order by the State Service could have resulted in unforeseen consequences for the collective management system. Consequently, on 20 January 2012, the Head of the State Intellectual Property Service of Ukraine issued Order No. 46, entitled "On Cancellation of the Order on Liquidation of the SE UACRR." This order effectively terminated the liquidation of the SE UACRR. In accordance with Order No. 392-N of the State Intellectual Property Service of Ukraine, dated 25 July 2013, entitled "On Termination of Activities of the State Enterprise Ukrainian Agency of Copyright and Related Rights", the SE UACRR was reorganised into the State Organisation "Ukrainian Agency of Copyright and Related Rights" [Repeshko (2013): 70-75].

The Cabinet of Ministers of Ukraine, by its Resolution of 23 August 2016 No. 585, "Some Issues of Optimisation of Activities of Central Executive Authorities of the State System of Intellectual Property Legal Protection", dissolved the State Intellectual Property Service. The tasks and functions of implementing the state policy in the field of intellectual property were assigned to the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine [3].

The **fourth stage** is from 2018 until nowadays. The most significant step in transforming the collective management system of copyright and related rights in Ukraine occurred in 2018 with the enactment of the Law of Ukraine "On the Effective Management of the Property Rights of Rights Holders in the Field of Copyright and (or) Related Rights." The legislation above stipulates that the collective management of copyright and related rights shall be conducted by non-profit organisations with the legal form of a public association, established exclusively by right holders, whose sole activity is to perform the tasks and functions of collective management organisations (hereinaf-

ter referred to as CMOs). During discharging their duties, CMOs are empowered to enter into agreements with users on behalf of copyright and related rights holders, determine the amount of remuneration (royalties), and collect, distribute and disburse the collected remuneration [8].

The enactment of this legislation constituted a significant milestone in the evolution of Ukrainian copyright and related rights legislation, marking a pivotal shift towards alignment with EU standards on the activities of CMOs. This enabled the primary stipulations of Directive 2014/26/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on the collective management of copyright and related rights and the multi-territorial licensing of rights in musical works for online use in the internal market to be primarily incorporated into Ukrainian legislation. The directive establishes common rules for the collective management of copyright and related rights in the EU, thereby promoting better access to cultural products and services. The Directive establishes the minimum requirements for CMOs with regard to their statutes, operations and licensing. It also sets forth the procedures for interaction between CMOs and users of works and between different CMOs. Furthermore, the Directive outlines the requirements for reporting and distributing funds derived from the use of works. Additionally, it provides for establishing a central register of CMOs within the EU internal market [11].

The next significant step in developing the collective management of copyright and related rights was enacting the new Ukrainian law, "On Copyright and Related Rights," in December 2022. This legislation came into force on 1 January 2023.

The recently enacted legislation aimed to modernise Ukrainian copyright and related rights regulations in alignment with EU legal standards. The new law incorporates the stipulations of the Association Agreement between Ukraine and the European Union and the EU Directives on the protection of copyright and related rights into the country's domestic legal framework [6].

Another crucial step in the implementation of European integration reforms, not only with regard to the institution of collective management of copyright and related rights but also with respect to the entire intellectual property industry, was the institutional reform. The Law of Ukraine "On Amendments to Certain Laws of Ukraine on the Establishment of the National Intellectual Property Authority" (No. 703-IX dated 16 June 2020) enshrined the two-tier system of legal protection of intellectual property, as set out in the relevant National Strategy for the Development of the Intellectual Property Sphere for the period 2020-2025. This strategy was developed with the support of the World Intellectual Property Organisation (hereinafter referred to as the WIPO).

The legislation in question established a legal structure according to which the National Intellectual Property Authority (hereinafter referred to as the NIPA) was defined as a comprehensive functional status rather than merely a legal entity. The legislation delineated the distinction between the legal institutions established in this domain. The central executive body was identified as the entity responsible for ensuring the formulation and implementation of state policy on intellectual property. This body was designated as the Ministry of Economy of Ukraine. The NIPA, on the other hand, was established as a legal entity under public law [7].

The Cabinet of Ministers of Ukraine determined the specific details regarding the NIPA's functions based on the proposal of the Ministry of Economy of Ukraine. In accordance with Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 943-r "Some Issues of the National Intellectual Property Authority" dated 28 October 2022, the state organisation "Ukrainian National Office of Intellectual Property and Innovation" (hereinafter referred to as the UIPI or IP Office) was established on 8 November 2022. This entity is responsible for performing the functions of the NIPA. The establishment and launch of the IP Office in Ukraine marked the conclusion of a six-year institutional reform process to modernise the state system of intellectual property legal protection. The IP Office has since evolved into a cutting-edge, technologically advanced, transparent hub [2].

The launch of the IP Office enabled Ukraine to advance to a new level of collaboration with

the WIPO and professionally represent its interests in this organisation. Furthermore, it facilitated the intensification of cooperation with the European Intellectual Property Office (hereinafter referred to as the EIPO). As a consequence of the efforts of the National Intellectual Property Authority and the enactment of the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", Ukraine made considerable headway in the field of intellectual property during the period under review. This is evidenced in the European Commission's seminal report on Ukraine's advancement in accordance with the Enlargement Package, which was published in November 2023. In particular, the report states that the recently adopted Ukrainian law, entitled "On Copyright and Related Rights," is designed to align the country's national legislation with the European Union's copyright *acquis*. Nevertheless, shortcomings remain in the fight against piracy and counterfeiting, as Ukraine continues to serve as one of the four primary transit points for counterfeit goods destined for the EU [14].

At present, Ukraine is taking efficacious measures to streamline issues pertaining to intellectual property and to address the aforementioned problems. A significant step towards enhancing Ukraine's intellectual property sector was the introduction of the National Strategy for the Development of the Intellectual Property Sector of Ukraine until 2030, unveiled on 26 April 2024 on World Intellectual Property Day during IP-Week 2024. The draft Strategy for Intellectual Property Development was developed with the participation of international and national experts and WIPO representatives. According to O. Orliuk, the main priorities for the development of the National Strategy of Intellectual Property Development until 2030 are the following: firstly, the European integration of the IP sphere; secondly, the effects of war; thirdly, the support and development of innovations; fourthly, the development of innovation infrastructure; and finally, the development of creative industries and the digital transformation of the IP system. The National IP Strategy will be prepared in three stages. The first stage will entail a diagnostic assessment of national legislation. The second stage will involve consultations with national stakeholders and document drafting. The final stage will comprise finalising the National Strategy and presenting it to the Government of Ukraine for approval [19].

The strategic directions for the development of the institution of collective management of copyright and related rights within the framework of this Strategy are as follows: firstly, full alignment with the EU *acquis*, specifically Directive 2014/26/EU on the collective management of copyright and related rights and the multi-territorial licensing of rights in musical works for online use in the internal market; secondly, the establishment of an effective system of collective management of copyright and related rights.

The primary objectives of establishing such a system are twofold: first, to guarantee the efficacy of collective management of copyright and related rights during a period of martial law, and second, to enhance the streamlined administration of copyright and related rights in the context of Ukraine's post-war reconstruction. As of 7 August 2024, 19 CMOs have been officially registered in Ukraine [20].

In light of the tasks mentioned above, scientists are confronted with queries pertaining to the viability and methodologies for restoring accreditation and reporting by CMOs during martial law.

The full-scale invasion of russia has had a detrimental impact on the field of collective management of property rights. In 2022, all accreditations were suspended, resulting in the Verkhovna Rada's (Parliament of Ukraine) adoption of a series of legislative amendments to mitigate potential risks while enabling authors and rights holders to continue receiving royalties.

In the post-war period, the urgent issue for researchers will be to improve the CMOs accreditation procedure considering the shortcomings identified by 2022. These include the criteria for CMOs to participate in the competition and the accreditation commission, as well as improving CMOs' reporting and approaches to setting tariffs and the procedure for their approval. Furthermore, there is a need to digitalise interaction processes between CMOs, users, and rights holders.

It is evident that the process of Ukraine's European integration reforms in the collective

management of copyright and related rights is highly sophisticated and fundamental and plays a crucial role in addressing challenges related to intellectual property.

Improving the collective management of copyright and related rights can serve as a crucial instrument in establishing a conducive environment for innovation, investment, invention, and the advancement of creative industries. Consequently, the aforementioned deficiencies in the sphere of collective management of copyright and related rights, the complete harmonisation of national copyright legislation with the EU *acquis* represents a vital and indispensable prerequisite for its continued evolution, enabling this legal institution to respond more effectively to the challenges of the present era and safeguard the interests of creators and rights holders.

Conclusions

The process of establishing and developing a system of collective management of copyright and related rights in Ukraine is complex and multifaceted. This process encompasses not only the establishment of legal frameworks but also the adaptation of national legislation to international standards in the field of intellectual property.

With the development of the legislative framework, in particular, the adoption of new regulations, Ukraine has initiated the implementation of contemporary mechanisms for the collective management of copyright and related rights. This has resulted in enhanced transparency and accountability of such organisations. The enhancement of this system represents a significant stride towards establishing an efficacious infrastructure that enables rights holders to safeguard their interests, receive equitable remuneration for the utilisation of their works, and foster the advancement of the cultural and creative industry in Ukraine. In 2022, Ukraine demonstrated one of the highest levels of compliance with the provisions of the EU-Ukraine Association Agreement in the field of intellectual property, with a rate of 98%. Notwithstanding the full-scale invasion, Ukraine was able to complete the institutional reform, adopt a new law on copyright and related rights, and continue to effect qualitative change and development in the intellectual property sector, including the institution of collective management of copyright and related rights.

In the context of post-war reconstruction, the importance of this process is further highlighted, as an enhanced system of collective management can facilitate investment, reinforce economic stability and foster the country's innovation potential.

In light of the aforementioned considerations, the prospective trajectory of our research entails a more profound and comprehensive examination of the system of collective management of copyright and related rights in Ukraine. This endeavour will be conducted in accordance with the EU *acquis*, particularly Directive 2014/26/EU on the collective management of copyright and related rights and the multi-territorial licensing of rights in musical works for online use in the internal market. Additionally, it will take into account the post-war recovery of Ukraine. This will entail an analysis of the legal approaches, institutional structure and practices of leading European countries, as well as the identification of potential avenues for adapting the most effective of these to the national conditions of Ukraine in the context of its integration into the European legal space. (Дата звернення: 14.08.2024).

References

1. Про затвердження Порядку обліку організацій колективного управління : наказ Міністерства освіти і науки України № 81 від 08.02.2002 року. Офіційний вісник України. 2002. № 12. С. 239.

2. Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності : розпорядження Каб.Мін.України від 28.10.2022 р. № 943-р., *Законодавство України :* база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-%D1%80#Text> (Дата звернення: 20.09.2024).

3. Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади державної системи правової охорони інтелектуальної власності : по- станова Кабінету Міністрів України від 23.08.2016 р. № 585., *Законодавство України :* база даних / Верхов. Рада України. URL: < https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-

2016-%D0%BF#Text > (Дата звернення: 20.09.2024).

4. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792- XII в ред. від 23.12.1993 р., *Законодавство України :* база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12/ed19931223#Text > (Дата звернення: 20.09.2024).

5. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII в ред. від 16.08.2001., *Законодавство України :* база даних / Верхов. Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12/ed20010816#Text (Дата звернення: 20.09.2024).

6. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX., *Законодавство України :* база даних / Верхов. Рада України. URL: < https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855> (Дата звернення: 20.09.2024).

7. Про внесення змін до деяких законів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності : Закон України від 16.06.2020 р. № 703-IX. 12., *Законодавство України :* база даних / Верхов. Рада України. URL: < https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-ix#Text> (Дата звернення: 20.09.2024).

8. Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав : Закон України від 15.05.2018 р. № 2415-VIII., *Законодавство України :* база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#Text > (Дата звернення: 20.09.2024).

9. Про затвердження Положення про Державну службу інтелектуальної власності України : Указ Президента України від 08.04.2011 р. № 436/2011. *Законодавство України :* база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/2011/ed20110408#Text> (Дата звернення: 20.09.2024).

10. Про затвердження Порядку визначення уповноважених організацій колективного управління : наказ Міністерства освіти і науки України № 81 18.02.2003 р., *Законодавство України :* база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0186-03#Text> (Дата звернення: 20.09.2024).

11. Про колективне управління авторським правом і суміжними правами та мультитериторіальне ліцензування прав на музичні твори для онлайн використання на внутрішньому ринку : Директива Європейського Парламенту і Ради 2014/26/ЄС від 26.02.2014 р., *Законодавство України :* база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_002-14#n418> (Дата звернення: 20.09.2024).

12. Про невідкладні заходи щодо соціального захисту діячів літератури і мистецтва в умовах переходу до ринкових відносин»:Указ Президента України від 6 лютого 1992 року №75 в ред. від 06.02.1992 р., *Законодавство України :* база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/92/ed19920206#Text> (Дата звернення: 20.09.2024).

13. Про створення Державного агентства України з авторських і суміжних прав: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 1992 р. № 154 в ред. від 25.03.1992 р., *Законодавство України :* база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/154-92-%D0%BF/ed19920325#Text> (Дата звернення: 20.09.2024).

14. Commission Saff Working Document, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Communication on EU Enlargement policy Communication on EU Enlargement policy, 2023* <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf> p.97

15. Капіца Ю. Сучасні тенденції розвитку права інтелектуальної власності в Євразійському Союзі в контексті інтеграції України та ЄС. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2022. № 5, С. 311-313.

16. Майданик Л. Колективне управління майновим авторськими та суміжними правами за цивільним законодавством України. 2013 Київ: Алерта. С.52-54

17. Репешко П. Система державних органів та установ у сфері захисту прав інтелектуальної власності в Україні. *Наукові праці. Державне управління*. 2013 № 214. Том. 226, С.70-75.

18. Штефан А. Удосконалення законодавства України про авторське право у контексті досвіду держав-членів ЄС. *Теорія і практика інтелектуальної власності*, 2022 С 8-9.

19. Національні та міжнародні експерти обговорили роботу над Національною стратегією розвитку сфери інтелектуальної власності. *Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій (IP офіс)* : офіц. веб-сайт. URL : https://nipo.gov.ua/natsionalna-stratehiia-rozvytku-sfery-iv-obhovoreno-robotu/ (Дата звернення : 20.09.2024).

20. Реєстр організацій колективного управління. Єдиний державний веб-портал відкритих даних. : офіц. веб-сайт. URL : https://data.gov.ua/dataset/4fae326f-c5b6-4f45-a3df-f71002b14848/resource/9b14b5f3-dccc-4f23-81d9-d16bfa216d83 (Дата звернення: 20.09.2024).

Хоренженко О.А.,
***а**спірантка кафедри міжнародного приватного права, Навчально-науковий інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-7186-7730
E-mail: okhorenzhenko@gmail.com

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СИСТЕМИ КОЛЕКТИВНОГО УПРАВЛІННЯ МАЙНОВИМИ АВТОРСЬКИМИ ТА СУМІЖНИМИ ПРАВАМИ В УКРАЇНІ (1991 – ПО ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС)

Статтю присвячено питанню еволюції системи колективного управління майновими авторськими та суміжними правами в Україні, починаючи з проголошення незалежності держави до сьогодення. Автор виділяє декілька етапів становлення інституту колективного управління майновими авторськими та суміжними правами за часів незалежності України.

Стаття аналізує правове регулювання системи організацій колективного управління майновими авторськими та суміжними правами на кожному етапі її становлення. Досліджено основні проблеми функціонування організацій колективного управління майновими авторськими і суміжними правами. Проаналізовано інституційні реформи у сфері інтелектуальної власності у зв'язку з наближенням законодавства України до acquis ЄС. Досліджено концепцію проєкту Національної стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності до 2030 року у сфері колективного управління майновими авторськими і суміжними правами.

Розглянуто вплив повномасштабного вторгнення рф на сферу колективного управління майновими авторськими і суміжними правами в Україні. Визначено стратегічні напрями розвитку системи колективного управління майновими авторськими та суміжними правами в Україні в період повоєнного відновлення.

Зроблено висновок, що дослідження процесу становлення та еволюції системи колективного управління має ключове значення, оскільки дозволяє зрозуміти основні виклики та можливості її вдосконалення. Одним із стратегічних пріоритетів України має стати модернізація цієї системи, повне узгодження законодавства України із acquis ЄС у сфері авторського права, що сприятимуть зміцненню захисту авторських і суміжних прав, підвищенню прозорості й ефективності діяльності організацій колективного управління, а також запровадженню кращих міжнародних практик. Удосконалення системи колективного управління не тільки покращить захист інтересів авторів та виконавців, але й зробить Україну більш привабливою для іноземних інвесторів, особливо в період повоєнного відновлення. Це також сприятиме розвитку креативних індустрій, що є важливою складовою економічного зростання та культурного розмаїття країни.

Ключові слова: *авторське право, суміжні права, колективне управління майновими авторськими і суміжними правами, гармонізація з acquis ЄС, організації колективного управління майновими авторськими і суміжними правами, інтелектуальна власність.*

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА, ЯКЕ РЕГУЛЮЄ РОЗГЛЯД ЗВЕРНЕНЬ ГРОМАДЯН ПРИ ПЕРЕТИНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

БАСЕНКО Сергій Васильович - аспірант кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці, соціальних відносин і туризму

ORCID: 0009-0006-5416-124X

УДК 342.9

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.21

У роботі визначено, що проблема забезпечення прав і свобод громадян, зокрема права на звернення, є однією з найважливіших у сучасному демократичному суспільстві. Особливої гостроти це питання набуває в контексті міжнародних відносин, коли громадяни здійснюють перетин державного кордону. Умови перетину кордону, дії прикордонних служб та можливість реалізації громадянами своїх прав під час воєнного стану в певних ситуаціях є предметом пильної уваги як з боку державних органів, так і з боку міжнародної спільноти.

Закон про воєнний стан в Україні встановлює заборону на виїзд за кордон для більшості чоловіків призовного віку. Однак на практиці спостерігається суперечлива ситуація: з одного боку, існує чітка заборона, з іншого – численні спроби її обійти. Це свідчить про необхідність подальшого вдосконалення законодавства та посилення контролю на кордоні.

Українське законодавство, яке регулює інститут звернення громадян України стосовно перетину кордону, визначає основні права та обов'язки учасників цього процесу.

В Україні, як і в багатьох інших країнах, право на звернення закріплено на конституційному рівні. Однак ефективність реалізації цього права значною мірою залежить від того, як воно забезпечується на практиці під час воєнного стану, та законних підстав при перетині державного кордону. Порушення законодавства про звернення громадян у таких ситуаціях може призвести до серйозних наслідків, таких як порушення прав людини, дискримінація, затримки в перетині кордону тощо.

Євроінтеграційні процеси в Україні, зокрема, спрощення візового режиму, призвели до значного зростання кількості подорожей громадян до країн ЄС. Однак, непідготовленість інфраструктури та процедур до такого напливу викликала ряд проблем, серед яких значні черги на кордоні та порушення правил його перетину. Ця ситуація вимагає негайного вирішення, оскільки заважає повноцінній реалізації євроінтеграційних прагнень України.

Ключові слова: відповідальність, звернення громадян, перетин кордону, воєнний стан, правова відповідальність.

Актуальність теми

На сьогодні тема перетину державного кордону є особливо актуальною, тому що на період правового режиму воєнного стану, тимчасово обмежено перетин українського кордону. Проте в Україні продовжує існувати та здійснювати свою діяльність інститут звернень громадян, який передбачений Конституцією України.

Мета дослідження

Метою цього дослідження є комплексний аналіз правового регулювання розгляду звернень громадян при перетині державного кордону України, визначення видів юридичної відповідальності за порушення цього законодавства та розробка пропозицій щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу

На сьогодні порушень при розгляді перетину державного кордону дуже багато, на це впливає безліч факторів, які недостатньо керуються державою та, зокрема, законодавством України. У нашій державі існує давно сформована нормативно-правова база, яка регулює всі сфері життєдіяльності громадян та встановлює норми та правила поведінки. Однак, прямої норми закону, яка б регулювала саме звернення громадян при перетині кордону, не існує.

Законодавство України про звернення громадян має загальний характер і регулює порядок розгляду звернень громадян до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків.

Щодо спеціалізованого законодавства, яке регулює перетин державного кордону, а також визначає та встановлює дозволені міри поведінки, та санкції та порушення його. Регулювання питань перетину державного кордону України здійснюється Законом України «Про Державний кордон України». Цей закон постійно доповнюється та вдосконалюється з метою адаптації до міжнародних стандартів та нових викликів у сфері міграції. Він містить детальні правила перетину кордону, визначає права та обов'язки громадян, а також встановлює відповідальність за порушення митних правил. Щоб уникнути проблем під час подорожей, рекомендується регулярно перевіряти актуальну інформацію про вимоги до перетину державного кордону.

Інститут звернення громадян, визначений та регульований головним, фундаментальним нормативно-правовим актом, де у статті 40 вказано: усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк [1, ст.40].

Ключовим актом, який надав розвиток приписам ст. 40 Конституції України, є Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. Закон України «Про звернення громадян» є ключовим нормативно-правовим актом, який розвиває конституційне право на звернення. Однак його положення містять певні обмеження кола суб'єктів, які можуть реалізувати це право. Так, іноземці, що перебувають на території України незаконно, позбавлені права на звернення. Крім того, закон встановлює обмеження на право на звернення для військовослужбовців Держприкордонслужби України щодо питань, пов'язаних з їхньою службовою діяльністю. Також ч. 3 ст. 16 Закону передбачає особливий порядок оскарження рішень вищих державних органів, який передбачає звернення до суду [2, ст.1].

Цей нормативно-правовий акт надає право громадянам звертатися до уповноважених органів, які здійснюють функції забезпечення інституту перетину державного кордону. Незважаючи на відсутність прямої норми, ситуації, коли можуть виникати питання щодо звернень громадян при перетині кордону, можуть бути різними.

1. Громадянин може подати скаргу на дії прикордонників, які, на його думку, порушили його права.
2. Громадянин може звернутися з питаннями щодо порядку перетину кордону, необхідних документів тощо.
3. Громадянин може висловити пропозиції щодо спрощення або вдосконалення процедури перетину кордону.

Державні органи, відповідальні за прикордонний контроль, повинні створювати умови для реалізації конституційного права громадян на звернення при перетині кордону. Це є невід'ємною частиною функціонування правової держави.

Основним об'єктом правопорушення, під час звернення людей до певних органів, які здійснюють свої повноваження в рамках цього питання, виступають суспільні відносини, які забезпечуються та санкціонуються державою, яка встановлює норми поведінки через спеціальне та загальне законодавство. Такі відносини починаються одразу після звернення громадянина України до певного

органу, та початку порушення його законних прав та інтересів.

Розглядаючи предмет цих правопорушень, можна поділити їх на дві категорії: матеріальні та нематеріальні блага, які мають соціальну та правову цінність. До нематеріальних благ належать конституційні права та свободи, які можуть бути реалізовані через звернення, такі як право на свободу пересування, право на інформацію тощо.

Обмеження права на свободу перебування є особливо актуальною після введення на території України. В Указі Президента України у пункті 3 визначено, що у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30 – 34, 38, 39, 41 – 44, 53 Конституції України [3, п.3].

Матеріальними благами є будь-які матеріальні цінності, які мають грошовий еквівалент і можуть бути отримані в результаті розгляду звернення. Поняття «матеріальні блага» в контексті розгляду звернень громадян часто стає синонімом корупції. Особливо гостро ця проблема постає на державному кордоні, де можливість отримання матеріальної винагороди за прискорення процедур або сприяння в оформленні документів є надзвичайно спокусливою для окремих посадових осіб.

Порушення законодавства про звернення громадян при перетині державного кордону може мати серйозні наслідки. Відповідальність за такі порушення передбачена різними галузями права: дисциплінарною, адміністративною, кримінальною та цивільною. Зокрема, за неправомірні дії при розгляді звернень громадян посадовці можуть бути притягнуті до дисциплінарної відповідальності, а в деяких випадках – до адміністративної або навіть кримінальної.

Законодавство України передбачає комплексний підхід до забезпечення права громадян на звернення. Такі закони, як «Про звернення громадян», «Про доступ до публічної інформації» та «Про адміністративні послуги», визначають порядок розгляду звернень, права та обов'язки громадян і посадових осіб. Порушення норм цих законів тягне за собою відповідальність

Аналізуючи типові та часті порушення законодавства про звернення громадян при здійсненні прикордонного контролю, може спричинити застосування дисциплінарних стягнень до винних осіб. Типовими проявами таких порушень є: безпідставна відмова у прийнятті звернень, недотримання встановлених строків розгляду звернень, ухилення від надання відповіді на звернення, порушення прав громадян у процесі розгляду звернень та невиконання обов'язків, покладених законодавством на суб'єктів розгляду звернень.

Незважаючи на відсутність прямої норми в статті 24 Закону України «Про звернення громадян», порушення законодавства про звернення може тягнути за собою дисциплінарну відповідальність. Згідно з Кодексом законів про працю України та законодавством про державну службу, посадова особа, яка прийняла неправомірне рішення щодо звернення громадянина, може бути притягнута до дисциплінарної відповідальності, включаючи догану або звільнення. Рішення про застосування дисциплінарного стягнення приймається безпосереднім керівником [2, ст.24].

Проте, слід зазначити, що дисциплінарна відповідальність не є однією із частих видів щодо застосування її до посадових осіб, які перевищують або прямо порушують надані їм повноваження. Суб'єкти, що забезпечують порядок перетину державного кордону, можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності за вчинення дій або бездіяльності, які одночасно є адміністративним правопорушенням, передбаченим Кодексом України про адміністративні правопорушення, та пов'язані з порушенням вимог Закону України «Про звернення громадян».

Таким чином, можна прийти до висновку, що Конституція України гарантує кожному громадянину право звертатися до органів влади. Це право захищене законом і порушувати його заборонено. Державні службовці зобов'язані діяти відповідно до закону та поважати права громадян. Якщо ж вони вчиняють злочини, пов'язані з об-

меженням прав громадян на звернення, то несуть відповідальність згідно з чинним законодавством.

Висновки

Проаналізувавши основні положення стосовно функціонування в Україні інституту звернення громадян щодо перетину державного кордону, національну нормативно-правову базу, яка регулює та встановлює правила та норми поведінки під час здійснення своїх повноважень посадовими особами, здійснивши аналіз видів правопорушень у сфері звернень громадян при перетині державного кордону, визначивши характер та міри визначення тяжкості злочинів, та згідно з яким нормативно-правовим актом буде здійснюватися відповідальність осіб, які порушують норми чинного законодавства України.

Аналіз законодавства та практики застосування норм про відповідальність за порушення законодавства про звернення громадян при перетині державного кордону України дозволяє зробити такі висновки: відповідальність за порушення законодавства про звернення громадян при перетині державного кордону має комплексний характер і може включати дисциплінарну, адміністративну, цивільну та кримінальну відповідальність. Вибір виду відповідальності залежить від характеру правопорушення, його наслідків та інших обставин справи.

Незважаючи на наявність загальних положень про відповідальність у законодавстві України, спеціалізованої норми, яка б прямо регулювала відповідальність за порушення законодавства про звернення громадян саме при перетині державного кордону, відсутня. Це створює певні труднощі при кваліфікації правопорушень та застосуванні відповідних санкцій.

Забезпечення права громадян на звернення є одним з основних принципів правової держави. Порушення цього права не тільки ущемляє інтереси конкретної особи, але й підриває довіру громадян до державних органів.

Дисциплінарна відповідальність є важливим інструментом забезпечення виконання посадовими особами своїх обов'язків щодо розгляду звернень громадян. Притягнення до дисциплінарної відповідальності дозволяє попередити повторні порушення та підвищити рівень відповідальності посадових осіб.

Для більш ефективного захисту прав громадян на звернення та забезпечення відповідальності за їх порушення необхідно вдосконалити законодавство.

До основних висновків після аналізу законодавства, яке регулює діяльність та функціонування інституту звернень громадян щодо перетину державного кордону, можна віднести недостатність норм, та відсутність єдиних та чітких правил. Основними можливими заходами, які можуть підвищити ефективність інституту, є:

1. Уточнення кола суб'єктів, які несуть відповідальність за порушення законодавства про звернення громадян при перетині державного кордону.
2. Розробку спеціальних норм, які б регулювали відповідальність за порушення цього права саме в контексті перетину державного кордону.
3. Встановлення більш чітких критеріїв для кваліфікації правопорушень та застосування відповідних санкцій.
4. Посилення контролю за дотриманням законодавства про звернення громадян.

Література

1. Конституція України: від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України.1996. № 30. Ст. 141. (Із змінами).
2. «Про звернення громадян» : Закон України від 02.10.1996 року (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 47, ст.256) № 2801-IX : станом на 9 серп. 2023 р.
3. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64 від 24 лютого 2022 року. Голос України. 24.02.2022 р. № 37. (Із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022
4. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341

5. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон УРСР від 07.12.1984 р. № 8073-X. Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. 228 № 51. Ст. 112

6. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971.

7. Дука В. В. Аналіз закону України «Про звернення громадян»: ефективність дії його норм при зверненнях громадян, що перетинають державний кордон України. Правові засади організації та здійснення публічної влади: збірник тез. Хмельницький: ХУУП, 2018. С. 41–42.

LIABILITY FOR VIOLATION OF THE LEGISLATION THAT REGULATES THE CONSIDERATION OF CITIZENS' APPEALS WHEN CROSSING THE STATE BORDER OF UKRAINE

The work determines that the problem of ensuring the rights and freedoms of citizens, in particular the right to appeal, is one of the most important in a modern democratic society. This issue becomes particularly acute in the context of international relations, when citizens cross the state border. The conditions of crossing the border, the actions of the border services and the possibility for citizens to exercise their rights during martial law in certain situations are the subject of close attention from both state authorities and the international community.

The law on martial law in Ukraine establishes a ban on travel abroad for most men of conscription age. However, in practice, a contradictory situation is observed: on the one hand, there is a clear prohibition, on the other – numerous attempts to circumvent it. This indicates the need for further improvement of the legislation and strengthening of control at the border.

Ukrainian legislation, which regulates the institution of appeals by citizens of Ukraine regarding border crossing, defines the basic rights and obligations of participants in this process.

In Ukraine, as in many other countries, the right to appeal is enshrined at the constitutional level. However, the effectiveness of the implementation of this right largely depends on how it is ensured in practice during martial law and the legal grounds for crossing the state border. Violation of the law on citizen appeals in such situations can lead to serious consequences, such as human rights violations, discrimination, delays in border crossings, etc.

European integration processes in Ukraine, in particular, the simplification of the visa regime, have led to a significant increase in the number of trips by citizens to EU countries. However, the unpreparedness of the infrastructure and procedures for such an influx caused a number of problems, including significant queues at the border and violations of the rules for crossing it. This situation requires an immediate solution, as it prevents the full implementation of Ukraine's European integration aspirations.

Key words: responsibility, appeal of citizens, border crossing, martial law, legal responsibility.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ З ТОЧКИ ЗОРУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

ГУДИМА Н.С. - аспірантка Інституту права імені Володимира Великого Міжрегіональної академії управління персоналом
http://orcid.org/0009-0003-5621-784X
УДК 349.3
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.22

У роботі проаналізовано базові підходи до забезпечення прав людини та визначено критерії оцінки результатів діяльності уряду в контексті виконання зобов'язань, передбачених Міжнародним пактом економічних, соціальних і культурних прав. Основними принципами є: поступова реалізація за максимально доступних ресурсів, заборона навмисних регресивних заходів, невідкладне забезпечення базових рівнів або мінімальних норм економічних, соціальних і культурних прав, недискримінація, участь. Досліджено підходи до моніторингу економічних, соціальних і культурних прав: межі «порушень», «результат» і «витрати ресурсів-результат». Межі порушень визначають порівнянням рівня зобов'язань країни та рівня користування соціальними та економічними правами власниками прав. Відзначено недоліки політики перманентних економічних реформ, яка проводиться в Україні: не відповідає Керівним принципам ООН, існуючим стандартам прав людини та взятим на себе зобов'язанням поважати, захищати та виконувати права людини. Фіскальна та монетарна політика не орієнтовані на реалізацію всіх прав людини: не вживається належних зусиль для мобілізації всіх доступних ресурсів та адекватного їх розподілу; не запроваджена прогресивна система оподаткування; низька ефективність збору податків; пріоритети видатків не орієнтовані на реалізацію прав; громадяни не залучені до участі у виробленні оптимальних рішень, а уряд не надає населенню адекватного обґрунтування політичного вибору; державне регулювання економіки здійснюється найгіршими з усіх можливих методів. В Україні досі діє регресивна система оподаткування, широкий сектор тіньової економіки, народ фактично позбавлений права власності на ресурси країни, переважна частина економіки монополізована, постійна повзуча інфляція, стрімко ростуть суверенні борги, а єдиним регулятором економіки є обмежені доходи переважної більшості громадян України, що не створює стимулів та не передбачає соціально-економічного розвитку держави.

Ключові слова: права людини, достатній життєвий рівень, поступова реалізація, регресивні заходи, недискримінація, витрати ресурсів-результат, реформа.

Постановка проблеми

Країна, яка ратифікувала міжнародні акти з прав людини, бере на себе зобов'язання щодо забезпечення прав і свобод, передбачених ними. Відповідно до Міжнародного пакту економічних, соціальних і культурних прав (МПЕСКП) права на охорону здоров'я, освіту, працю, соціальне забезпечення, культурне життя та гідний рівень життя підлягають поступовій реалізації в межах максимально доступних ресурсів. «Кожна держава-учасниця зобов'язується вживати заходів, щоб максимально використати наявні в неї ресурси для поступового досягнення повної реалізації прав, передбачених цим договором» (ст. 2, пункт 1, МПЕСКП) [1]. «Держави, які беруть участь

у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя. Держави-учасниці вживають належних заходів щодо забезпечення здійснення цього права, визнаючи важливе значення в цьому відношенні міжнародного співробітництва, заснованого на вільній згоді» (ст. 11, пункт 1, МПЕСКП).

Реалізація соціально-економічних і культурних прав вже була передбачена раніше Загальною декларацією прав людини (ст. 22), яка чітко визнавала, що «реалізація економічних і соціальних прав має бути досягнута шляхом національних зусиль і міжнародної співпраці» та відповідно до «організації та ресурсів кожної держави» [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Розробці державної політики стосовно прав і свобод людини присвячені праці зарубіжних Р. Дай [3, с. 47–113], К. Арчер, Р. Гіббінс, Л. Пал [4, с. 315–374], О. Де Шуттер [5] та вітчизняних науковців: А.А. Моци, Д.М. Бєлова, Ю.М. Бисаги [6], І.М. Берназюка [7], С.П. Рабіновича, О.З. Панкевича [8] та ін. Водночас питанням забезпечення прав людини в Україні в рамках взятих зобов'язань, передбачених МПЕСКП, належна увага досі не приділялася.

Метою статті є дослідження базових підходів до забезпечення прав людини та визначення критеріїв оцінки результатів діяльності уряду в контексті виконання зобов'язань, передбачених МПЕСКП.

Виклад основного матеріалу

У 1997 році в Маастрихтських керівних принципах щодо порушень економічних, соціальних і культурних прав серед порушень МПЕСКП було зазначено неприпустимість «зменшення або перенаправлення конкретних державних видатків, коли таке скорочення або перенаправлення призводить до некористування такими правами і не супроводжується адекватними заходами для забезпечення прав на мінімальному рівні існування для кожного» [9]. Прийняті в 10-ту річницю Лімбурзьких принципів [10], Маастрихтські рекомендації стали величезним прогресом у нормативній еволюції економічних, соціальних і культурних прав [11]. Насправді Маастрихтські рекомендації роз'яснили негативний обов'язок, який міститься в зобов'язанні поступової реалізації: заборону навмисних регресивних заходів [12]. Проте МПЕСКП містить також зобов'язання, яке не підлягає поступовому виконанню та не залежить від економічного розвитку. Від держав вимагається забезпечення базових рівнів або мінімальних норм економічних, соціальних і культурних прав [13]. МПЕСКП передбачає також зобов'язання щодо недискримінації.

Ще одним ключовим принципом, який міститься в доктрині щодо економічних, соціальних і культурних прав, є участь. Цей принцип відкрито не викладено в МПЕСКП. Він походить від права на самовизначення, закріпленого як у МПЕСКП, так і в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (МПГПП) [14]. Самовизначення означає право людей вільно розпоряджатися своїми природними багатствами та ресурсами. Зокрема: «Принаймні населення держави має право користуватися справедливою часткою фінансових і соціальних благ, які можуть принести природні ресурси. Це вимагає забезпечення участі, доступу до інформації та високих стандартів прозорості та підзвітності у прийнятті рішень щодо використання природних ресурсів» [15]. Принцип поступової реалізації за максимально доступних ресурсів прокладає шлях до ретельного аналізу державної політики та бюджетів з точки зору прав людини.

Коли йдеться про Державний бюджет і права людини, широкий консенсус мають чотири принципи: 1) заборона обдуманих регресивних заходів, закладених у принципі поступової реалізації; 2) мінімальне ядро, яке має бути забезпечене незалежно від економічного розвитку; 3) недискримінація, як з точки зору гарантування матеріальної, так і формальної рівності; 4) участь. Однак ці принципи все ще були виражені дуже розпливчато та двозначно.

Крім того, реалізація соціально-економічних прав часто передбачає компроміс

між найбагатшими та найбіднішими в суспільстві та вимагає виконання позитивних обов'язків від судів. Однак суди традиційно більше знайомі з негативними обов'язками, тобто захищати існуючі права. Ключовим моментом у судовому розгляді економічних, соціальних і культурних прав є Факультативний протокол до МПЕСКП [16, 17], який набув чинності в 2013 році.

Сьогодні існують три підходи до моніторингу МПЕСКП: межі «порушень», «результат» і «витрати ресурсів-результат». Одрі Чепмен розрізняла три форми порушень [18]:

1) порушення в результаті дій урядів;

2) порушення, пов'язані з проявами дискримінації;

3) порушення, що відбуваються через невиконання державою мінімальних основних зобов'язань, які містяться в Пакті.

Держави повинні забезпечувати задоволення мінімального рівня прожиткового мінімуму [19; 9]). Важливий результат, а не засоби. Якщо наука про права людини зосереджена лише на результатах, тоді не важливо, чи забезпечується рівень користування певним правом державними чи приватними організаціями. Насправді ринки є формою плутократії, тобто вони реагують на попит, який визначають ті, хто має найвищу купівельну спроможність, а не на реальні потреби людей. Приватні суб'єкти орієнтовані на отримання прибутку і не несуть відповідальності за зобов'язаннями держави. Це тягне за собою проблему моніторингу якості надаваних послуг та цін.

Для оцінки кінцевих результатів використовують комплексний показник, який ідентифікує, якою мірою власники прав користуються соціальними та економічними правами порівняно з рівнем зобов'язань кожної країни [20]. Рівень зобов'язань вимірюється за допомогою інноваційного контрольного показника досягнення межі можливостей (Achievement Possibility Frontiers – AFPs), який розглядає відносний економічний розвиток держав як проміжний показник максимально доступних ресурсів. Цей підхід враховує весь спектр можливостей, які держава може досягти за допомогою власних ресурсів. Однак, він не визначає спосіб мобілізації ресурсів та як реалізуються права через приватних чи державних суб'єктів.

Наприклад, індикаторами права на здоров'я є: рівень використання сучасних засобів контрацепції; виживаність дитини (до 5 років); виживаність у віці 65 років. Зобов'язання вимірюється ВВП країни. Рівень державних витрат на охорону здоров'я використовувався як показник готовності уряду реалізувати право на здоров'я. Як порушення, так і результат не вирішують питання про те, скільки держава має інвестувати для реалізації прав людини. Навпаки, підхід на основі витрат ресурсів і результату намагається відповісти саме на це питання. Мобілізацію ресурсів слід розглядати разом із рівнем витрат і пов'язувати з фактичним рівнем здійснення прав людини. Держава порушує МПЕСКП, лише якщо мобілізацію ресурсів можна покращити для досягнення кращих результатів.

Три елементи доповнюють один одного, і сила одного з них не може компенсувати слабкість іншого. Наприклад, держава, яка досягає високих витрат на соціальне забезпечення за допомогою дуже регресивної системи оподаткування, усе ще не виконує своїх зобов'язань згідно з МПЕСКП. Регресивне оподаткування передбачає високі ставки на товари та послуги та низькі податки на доходи та капітал. Коли держава досягає прийнятних результатів у сферах житла, освіти та охорони здоров'я, такі результати можуть бути крихкими та схильними до дискримінації, якщо вони не підкріплені розумними витратами та справедливою мобілізацією ресурсів.

Вплив економічних реформ на права людини відображений у Керівних принципах ООН [21], які розроблені відповідно до резолюцій 34/3 та 37/1 Ради з прав людини та ухвалені 21 березня 2019 року. Керівні принципи надали державам-членам ефективні та практичні вказівки щодо того, як оцінювати політику економічних реформ на основі існуючих стандартів прав людини. Рекомендації застосовуються щоразу, коли політика реформ може «передбачувано призвести до порушення прав людини» [22].

Принцип 2 покладає відповідальність на державу за ретельне вивчення різних ва-

ріантів політики, щоб визначити найбільш відповідні заходи для виконання своїх міжнародних і внутрішніх правових зобов'язань відповідно до права прав людини. Вжиття своєчасних, ефективних і превентивних заходів має вирішальне значення для того, щоб уникнути загрози правам людини під час економічної кризи. Держави часто спрямовують свої зусилля на стабілізацію економіки під час фінансових спадів, але це контрпродуктивно, «оскільки саме в ці періоди населення – зокрема ті, хто є безправним, живе в бідності або має високий ризик впасти в бідність – найбільше потребує дотримання державою своїх зобов'язань поважати, захищати та виконувати права людини» (Принцип 2, п. 2.3). Зобов'язання поширюються на всі гілки влади (виконавчу, судову та законодавчу) і всі рівні влади (національний, субнаціональний та місцевий) (Принцип 2, ст. 2.4).

Принцип 3 передбачає, що держави та кредитори, такі як міжнародні фінансові установи та банки розвитку, «повинні провести оцінку впливу на права людини, перш ніж рекомендувати впровадження політики економічних реформ», яка потенційно може порушити права людини. Визначаючи особливу роль субнаціональних і місцевих органів влади в гарантуванні прав людини, зазначається, що «децентралізація не завжди сприятлива для впровадження законодавства про права людини, і вона може бути особливо обтяжливою, якщо вона не поєднується з достатніми ресурсами. Ключовим є «солідарність між регіонами» (Принцип 4, п. 4.2).

Державам і кредиторам у їхній політиці економічних реформ слід керуватися стандартами прав людини (внутрішніми чи міжнародними), які мають найбільший захист (Принцип 5 п. 5.2). Неподільність і взаємозалежність усіх прав людини вказує на те, що скорочення бюджету на державні послуги, такі як правоохоронні органи, юридична допомога, освіта, медичні послуги та соціальне забезпечення, можуть призвести до неспроможності гарантувати громадянам право на справедливий суд, сімейне життя, недискримінацію, свободу від тортур і жорстоке, нелюдське та таке, що принижує гідність, поводження або навіть право на життя. Коли реформи проводяться без демократичного обговорення, право на участь може бути підірвано (Принцип 6, п. 6.1).

Багатовимірний характер прав людини означає, що економічні реформи можуть поставити під загрозу широкий спектр прав. Керівні принципи також стверджують, що держави не повинні використовувати дефіцит ресурсів для відмови від своїх зобов'язань щодо прав людини, а також те, що обмежувальні умови позик або обмеження, встановлені торговельними угодами, які надають привілеї корпоративним інтересам, перешкоджають виконанню зобов'язань держав згідно із законодавством про права людини, наприклад забруднення повітря, крайня бідність, бездомність і голод.

Принципи 7 і 8 стосуються недискримінації та міжсекторальної нерівності, приділяючи особливу увагу гендерній рівності (Принцип 8). Принцип 9 стосується питання поступової реалізації та максимальних доступних ресурсів. Держави зобов'язані здійснювати фіскальну та монетарну політику таким чином, щоб вони були свідомо орієнтовані на реалізацію всіх прав людини. Принцип 9(b) передбачає зобов'язання продемонструвати, що було вжито всіх зусиль для мобілізації всіх доступних ресурсів, навіть під час економічної кризи: «держави повинні генерувати, адекватно розподіляти та використовувати максимум своїх наявних ресурсів, щоб якомога швидше та ефективніше просуватися до досягнення повної реалізації економічних, соціальних і культурних прав».

Підхід за принципом «витрати-ресурси-результат» включає «боротьбу з ухиленням від сплати податків та уникненням сплати податків; забезпечення прогресивної системи оподаткування, у тому числі шляхом розширення податкової бази щодо транснаціональних корпорацій та найбагатших верств населення; уникнення міжнародної податкової конкуренції; підвищення ефективності збору податків і зміни пріоритетів видатків, щоб забезпечити, серед іншого, адекватне фінансування державних послуг» (Принцип 9, п. 9.3). Ці заходи чітко визначають, як держави мають мобілізува-

ти ресурси та закликають до перерозподілу доходів і багатства з точки зору рівності та справедливості. Мінімальний обсяг прав, визначений п. 9.5, виключає можливість для держави пояснити свою нездатність гарантувати мінімальні основні зобов'язання браком ресурсів; водночас, п. 9.5 попереджає, що мінімальне ядро повинно служити для виявлення грубих порушень і не повинно визначатися як стеля.

Принцип 10 встановлює заборону регресу, відступу назад у реалізації економічних, соціальних і культурних прав. Будь-яка економічна реформа, яка може призвести до неприпустимого регресу з точки зору реалізації ЕСКП, є порушенням таких прав. Заходи, які призведуть до кроків назад, допустимі, лише якщо вони є тимчасовими за своєю природою та дією, обмежені тривалістю статусу необхідності; є легітимними та спрямованими на захист усіх прав людини; є розумними, необхідними, пропорційними, недискримінаційними та захищають мінімальне ядро. Регресивні заходи повинні ґрунтуватися на прозорості та реальній участі зацікавлених сторін та підлягати змістовним перевіркам і процедурам підзвітності, включаючи оцінку їх впливу на права людини.

Принцип 11, ст. b пропонує державам використовувати фіскальну політику як інструмент для запобігання та/або управління кризою, вимагає регулювання фінансового сектора та пропонує конкретні способи, якими держави мають керувати своїми бюджетами та орієнтувати свої витрати. Реформи мають бути обтяжливими для забезпечених верств суспільства та забезпечувати відповідність політики економічних реформ зобов'язанням держави щодо прав людини.

Розділ 5 Керівних принципів присвячений питанню відповідальності наднаціональних акторів за розробку політики економічних реформ. Принцип 14 повторює Маастрихтські принципи щодо екстериторіальних зобов'язань держав у сфері економічних, соціальних і культурних прав. Розділ 6 визначає правила оцінки впливу на права людини: «Попередня оцінка впливу на права людини є структурованим процесом перегляду альтернативних варіантів політики та аналізу впливу запропонованих заходів на права людини» (п.17.1). Проведена оцінка впливу на права людини дозволяє визначити, чи відповідають економічні реформи зобов'язанням держави щодо прав людини (п.17.2). Результати оцінки «слід широко публікувати в доступних формах і обговорювати з постраждалими людьми, а також включати обговорені та узгоджені варіанти».

Право на участь у політичному житті включено до ст. 21(1)(2) Загальної декларації прав людини, яка підтверджує право кожної людини брати участь в уряді, а також ст. 21(3) про право голосу. Право на участь закріплено у ст. 25 МПГПП, зокрема йдеться про право брати участь у веденні державних справ. Керівні принципи закликають до участі, що виходить за межі голосування. Принцип 19 передбачає участь при розгляді варіантів політики, у підсумкових документах, а також у впровадженні заходів у відповідь на політику та моніторинг таких заходів. Різні рівні влади повинні бути належним чином поінформовані та проводити консультації (принцип 19 п. 19.2). Справжня участь можлива лише за умови надання урядами своєчасної, вичерпної та доступної інформації про всі аспекти державних фінансів, включаючи бюджети та макроекономічні показники (п. 19.3). Уряди повинні надати адекватне обґрунтування політичного вибору населенню загалом, з особливим акцентом на тих, кого реформа найімовірніше торкнеться. Принцип 20 визначає доступ до інформації та прозорість, згідно з яким країни зобов'язані збирати надійні, високоякісні кількісні та якісні дані. Така участь є результатом права на отримання інформації як частини свободи вираження поглядів.

Таким чином, Керівні принципи посилаються на сферу спільного прийняття рішень та обговорення, яку також називають «дорадчим державним управлінням» (ДДУ), що вимагає передачу якомога більшої кількості прерогатив прийняття рішень від централізованих державних бюрократичних органів до форумів формування політики, у яких громадяни беруть участь прямо або опосередковано.

З точки зору прав людини участь є ключовою принаймні з трьох причин. Гаран-

тування участі, прозорості та підзвітності у прийнятті бюджетних рішень допомагає враховувати маргіналізовані групи суспільства. Збільшення участі посилить переговорну позицію таких відомств, як охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення особливо в країнах, де ці відомства конкурують з правоохоронними органами. Конкуренція також існує між соціальними департаментами та макроекономічним законодавством.

Права людини, особливо соціально-економічні права, потребують фінансових ресурсів та правових стандартів. Проте матеріальне зобов'язання до реалізації МПЕСКП досі відсутнє. Держава може не втручатися у ринок, якщо зможе (або захоче) розробити дієві принципи автоматичного регулювання економіки. Поки що такого бажання не видно. В Україні втручання держави в ринок здійснюється у вигляді запізнілої реакції на вже всім очевидні проблеми. У цьому випадку, як правило, вибираються найгірші з точки зору прав людини засоби регулювання. Законодавче регулювання податку на додану вартість здійснюється так, щоб забезпечити посередникам (між фактичними платниками ПДВ і Державним бюджетом) найбільше сприяння в уникненні сплати ПДВ і одержання незаконного відшкодування з бюджету [23]. Законодавець постійно імітує удосконалення законодавства у цій сфері, але бажання насправді вирішити проблему не має. Ще 2003 року була внесена пропозиція щодо остаточного вирішення проблеми ПДВ [24], шляхом сплати ПДВ на спеціальні рахунки або безпосередньо у бюджет. Це дозволяє назавжди усунути посередника між фактичними платниками податку (споживачами) і бюджетом держави. З 2017 року цей метод адміністрування ПДВ діє у Польщі та Італії.

А ще є проблема «ринкових цін», яку намагаються вирішити найгіршими з усіх можливих методів: або встановленням державою цін, або обмеженням рентабельності підприємств. Гірших для прав людини методів регулювання цін просто не існує. Проблема в тому, що ухвалені рішення демонструють повне нерозуміння того факту, що ринок регулює ціни завдяки наявності конкуренції. Якщо конкуренція відсутня, то відсутнє будь-яке регулювання цін. Ціни визначають монополії, для яких будь-яка ціна вважається низькою і не ринковою, забуваючи, що за відсутності ринку поняття «ринкова ціна» взагалі не має сенсу.

Уряду доцільно було б врахувати, що ціни – це фактично податкова база, яка визначає доходи бюджетів усіх рівнів і надає можливості урядам вирішувати проблеми прав людини. Регулювання цін має здійснюватися не за рахунок обмеження економічних, соціальних і культурних прав людей (обмеженням доходів), а за рахунок збору належної суми податків, яка точно відповідає рівню встановлених цін. А єдиним регулятором цін у цьому випадку має виступати прогресивна система оподаткування доходів [25].

Висновки

З моменту відновлення незалежності України уряд отримував багато рекомендацій щодо напрямків державної політики, спрямованих на розв'язання складних проблем перехідного періоду. Однак переважна частина рекомендацій стосувалася способів швидкого розвалу радянської системи та зовсім не передбачала забезпечення економічних, соціальних і культурних прав громадян України. Втілюючи ці пропозиції закордонних «фахівців», уряди обмежувалися виконанням адміністративних функції з розбазарювання державної власності, незважаючи на інтереси суспільства. Власної стратегії реформування держави не було як і плану дій, спрямованих на досягнення суспільних цілей. Добровільно взяті державою зобов'язання відповідно до МПЕСКП також проігноровані. Більшість норм МПЕСКП не виконується й досі і навіть не передбачається їх виконання: в Україні досі діє регресивна система оподаткування, широкий сектор тіньової економіки, народ фактично позбавлений права власності на ресурси країни, переважна частина економіки монополізована, постійна повзуча інфляція, стрімко ростуть суверенні борги, а єдиним регулятором економіки є обмежені доходи переважної більшості громадян України, що не створює стимулів та не передбачає соціаль-

но-економічного розвитку держави. Поточні м'які міжнародні правові інструменти, що стосуються суверенного боргу та прав людини, вимагають усе більше займатися питанням активної перевірки бюджетів держав. Рекомендації ООН займають чітку позицію щодо того, як держави повинні мобілізувати ресурси для економічного відновлення без «порушення» принципів МПЕСКП. Керівні принципи ООН виражають підхід на основі принципу витрат ресурсів і результату. Цей підхід залежить від зобов'язань щодо демократичної участі, підзвітності та прозорості у виробленні економічної політики держави.

Література

1. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. №995_042 від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
2. Загальна декларація прав людини № 995_015 від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
3. Dye, R. Thomas Understanding Public Policy. 7ed. Prentice Hall, Inc. 1992. 383p
4. Archer K., Gibbins R., Pal L. Parameters of Power: Canada's political institutions. 2nd ed. International Thomson Publishing,1999. 615p.
5. De Schutter, O. (2018) 'The Rights-Based Welfare State', retrieved from: URL: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/genf/14943.pdf
6. Моца А.А., Бєлов Д.М., Бисага Ю.М. Теоретико-правові засади європейської інтеграції України: монографія. Ужгород: Ліра. 2015.
7. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Берназюк І.М. та ін. Корупція як цивілізаційний феномен: причини та шляхи подолання. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2016.
8. Рабінович С., Панкевич О. Принцип рівності прав людини у практиці Конституційного Суду України: проблеми методики застосування. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. №5. С. 97–111.
9. Holmes M. The Maastricht Treaty referendum of June 1992. *Irish Political Studies*. 1993. Vol. 8, № 1. P. 105–110. https://doi.org/10.1080/07907189308406511
10. The Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights [UN doc. E/CN.4/1987/17, Annex; and Human Rights Quarterly, Vol. 9 (1987), pp. 122–135].
11. Dankwa, V., Flinterman, D., Leckie, S. (1998) 'Commentary to the Maastricht Guidelines on Violations of Economic, Social and Cultural Rights', Human Rights Quarterly, 20(3), 705–730.
12. Nolan, A., Lusiani, N. and Courtis, C. 2014. 'Two Steps Forward, No Steps Back? Evolving Criteria on the Prohibition of Retrogression in Economic and Social Rights', Economic and Social Rights after the Global Financial Crisis 121, 128–29.
13. De Schutter, O. (2018) 'The Rights-Based Welfare State', retrieved from: URL: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/genf/14943.pdf
14. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права №995_043 від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
15. Carmona, M. S. (2014) 'Report of the Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights, A/HRC/26/28'.
16. Langford, M. (2009) 'Closing the Gap-An Introduction to the Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights'. Special Issue of Nordisk Tidsskrift For Menneskerettigheter. *Nordic Journal of Human Rights*. Volume 27, No. 1, pp. 1–28.
17. Liebenberg, S. (2020) 'Between Sovereignty and Accountability: The Emerging Jurisprudence of the United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights Under the Optional Protocol', Human Rights Q uaterly 42(1).
18. Chapman, A. (1996) 'A Violations Approach for Monitoring the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights', Human Rights Quarterly 18(1), 23-66.
19. Alston, P., and Gerard, Q. (1987) 'The Nature and Scope of States Parties' Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights', Human Rights Quarterly, 9(2), 156–229.
20. Backman, G., Hunt, P., Khosla, R., Jaramillo-Strouss, C., Fikre, B., Rumble, C., Pevalin, D., Paez, D., Pineda, M., Frisancho, A. (2008) 'Health Systems and the Right to

Health: An Assessment of 194 Countries', The Lancet 372(9655), 2047–2085.

21. Guiding principles on human rights impact assessments of economic reforms A/HRC/40/57 19 December 2018 URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g18/443/52/pdf/g1844352.pdf

22. Human Rights Council (HRC) (2018) 'Guiding Principles on Human Rights Impact Assessments of Economic Reforms'.

23. Pyroha Serhii, Pyroha Ihor. Legal insignificance of VAT legal regulation in Ukraine. Law Review of Kyiv University of Law. 2021. N4. P. 67–72. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2021.12.

24. Пирога І. С., Пирога С. С. Державне регулювання економіки: від протиріч до консенсусу: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа», 2003. 210 с.

25. Пирога С.С. Реформи трансфертного ціноутворення в контексті BEPS: проблеми залишаються. *Право і безпека*. 2024. № 92(1). С. 163–172. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2024.1.15.

N.S. Gudyma

Postgraduate student of the Volodymyr the Great Institute of Law Interregional Academy of Personnel Management

http://orcid.org/0009-0003-5621-784X

BASIC PRINCIPLES AND CRITERIA FOR EVALUATING STATE POLICY FROM THE PERSPECTIVE OF ENSURING HUMAN RIGHTS

The paper analyzes basic approaches to ensuring human rights and identifies criteria for assessing the results of government activities in the context of fulfilling obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. The main principles are: gradual implementation with maximum available resources, prohibition of deliberate regressive measures, urgent provision of basic levels or minimum norms of economic, social and cultural rights, non-discrimination, participations. Approaches to monitoring economic, social and cultural rights are studied: the limits of "violations", "result" and "resource expenditure-result". The limits of violations are determined by comparing the level of obligations of the country and the level of enjoyment of social and economic rights by rights holders. The shortcomings of the policy of permanent economic reforms carried out in Ukraine are noted: it does not comply with the UN Guiding Principles, existing human rights standards and the commitments undertaken to respect, protect and fulfill human rights. Fiscal and monetary policy are not focused on the realization of all human rights: proper efforts are not made to mobilize all available resources and their adequate distribution; a progressive taxation system has not been introduced; low efficiency of tax collection; expenditure priorities are not focused on the realization of rights; citizens are not involved in the development of optimal solutions, and the government does not provide the population with adequate justification for political choices; state regulation of the economy is carried out by the worst possible methods. Ukraine still has a regressive taxation system, a wide sector of the shadow economy, the people are actually deprived of the right to ownership of the country's resources, the vast majority of the economy is monopolized, constant creeping inflation, sovereign debts are growing rapidly, and the only regulator of the economy is the limited incomes of the vast majority of Ukrainian citizens, which does not create incentives and does not provide for the socio-economic development of the state.

Keywords: human rights, adequate standard of living, gradual implementation, regressive measures, non-discrimination, resource expenditure-result, reform.

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

КАРМАЗІН Максим Олександрович - аспірант, Київський міжнародний університет, Кафедра публічного та європейського права

УДК 347.1(045)
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.23

Стаття присвячена дослідженню порівняльно-правових аспектів захисту прав інтелектуальної власності на технології штучного інтелекту. У сучасному світі стрімкий розвиток штучного інтелекту ставить перед правовою наукою низку складних питань, які вимагають перегляду традиційних підходів до інтелектуальної власності. Винаходи, створені штучним інтелектом, результати інтелектуальної діяльності, генеровані штучним інтелектом, викликають необхідність переосмислення концепцій авторства, винахідництва та права власності. У статті проведено аналіз правових систем різних правових систем, зокрема США, Європейського Союзу, Китаю та Японії, з метою виявлення їхніх підходів до захисту інтелектуальної власності у сфері штучного інтелекту. З'ясовано, що кожна з цих юрисдикцій пропонує рішення щодо правового регулювання таких об'єктів, але жодна з них не дає вичерпної відповіді на питання щодо правового статусу штучного інтелекту як можливого суб'єкта права. У США та ЄС авторське право традиційно розглядається як таке, що належить тільки людині, що створює прогалини в правовому регулюванні результатів діяльності штучного інтелекту. Натомість у Китаї та Японії робляться спроби розробити більш інноваційні правові механізми, спрямовані на розширення існуючих інститутів права інтелектуальної власності для врахування специфіки штучного інтелекту. Розглянуто питання патентування результатів, створених штучним інтелектом, що створює нові виклики для патентного права. Патентні закони, які передбачають винахідництво лише для людини, виявляються недостатніми для адекватного захисту технологій, генерованих або вдосконалених штучним інтелектом. Окрему увагу приділено правовій охороні програмного забезпечення, яке використовується для розробки та функціонування штучного інтелекту, з огляду на різні підходи до його захисту в провідних правових системах. У статті також проаналізовано потенціал гармонізації національних правових систем у контексті міжнародних ініціатив та розробки глобальних стандартів для регулювання інтелектуальної власності на технології штучного інтелекту.

Ключові слова: авторське право, патентне право, правовий статус, інновації, програмне забезпечення, штучні технології, інтелектуальна діяльність.

Актуальність проблеми дослідження

У сучасному світі штучний інтелект (ШІ) є однією з технологій, що найшвидше розвиваються, яка проникає практично в усі сфери людської діяльності. За допомогою цих технологій створюються нові можливості для економічного та соціального розвитку, але водночас вони породжують цілу низку правових проблем, особливо у сфері інтелектуальної власності. ШІ може створювати нові продукти і навіть твори мистецтва самостійно. Це виклик традиційним юридичним уявленням про авторське право, патенти та інші інститути інтелектуальної власності.

Проблема захисту права власності на результати, отримані за допомогою штучного інтелекту, набуває особливого значення в порівняльному правознавстві. Проблема захисту права власності на результати, отримані за допомогою штучного інтелекту, набуває особливого значення у сфері порівняльного правознавства. Оскільки країни мають різні рівні розвитку в цьому напрямку, подальше обговорення є узагальненим і може не повністю відображати ситуацію в окремих державах. Правові системи країн світу мають різні підходи до захисту інтелектуальної власності, що походить від ШІ. Стандартні правові норми, які базуються на концепції авторства чи винаходу, що належать людині, можуть бути недостатньо ефективними для захисту інновацій, створених ШІ. Це вказує на необхідність розробки нових концепцій і регуляторних підходів у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окреслена проблематика недостатньо представлена в сучасних наукових розвідках. При проведенні дослідження акцент було зроблено на аналізі нормативно-правових документів, наукових статей та праць, що стосуються захисту прав інтелектуальної власності на технології штучного інтелекту в різних юрисдикціях. Результати базуються на порівняльно-правовому аналізі як українських, так і міжнародних джерел. О. Кулініч та Д. Кондик досліджують зміну підходів до оригінальності творів, створених ШІ, що є важливим для охорони авторського права. О. Кульчій зосереджується на генеративному ШІ та його впливі на правову охорону інтелектуальної власності, тоді як Т. Пікуля та С. Шорнікова досліджують сучасні законодавчі ініціативи щодо інноваційних технологій. На міжнародному рівні праці J. Ihalainen і A. Zhuk зосереджуються на правових підходах до авторства та патентування творів, створених ШІ, що є критично важливим для гармонізації міжнародного права в цій сфері.

Метою статті є визначити та охарактеризувати порівняльно-правові засади захисту прав інтелектуальної власності на технології штучного інтелекту

Виклад основного матеріалу

Порівняльно-правові питання захисту прав інтелектуальної власності на технології штучного інтелекту є широкими і охоплюють аспекти визнання авторства за штучним інтелектом, патентування та правової охорони програмного забезпечення, а також питання гармонізації світового законодавства в цій сфері. Їх аналіз у поєднанні з порівнянням правових систем різних країн допомагає виявити певні тенденції та проблеми.

Останнім часом у правових підходах шукають збалансоване вирішення питання щодо призначення відповідальності особам, які працюють з різними автономними системами штучного інтелекту. У сфері інновацій стратегічно важливо підтримувати баланс між етичними та правовими стандартами та їхнім впливом на технологічний прогрес. Тим не менш, юридичним аспектам важко встигати за швидким розвитком і розгортанням цих технологій у всьому світі [6, с. 59].

Ключове питання полягає в тому, щоб з'ясувати, хто є автором таких інтелектуальних продуктів, створених за допомогою ШІ. Традиційна система авторського права базується на концепції, згідно з якою автором може бути лише людина.

Зусилля щодо регулювання штучного інтелекту, зокрема щодо роботів, у Європейському Союзі були започатковані резолюцією Європейського парламенту від 16 лютого 2017 року. Для вирішення проблем, пов'язаних із робототехнікою в цивільному праві, було реалізовано кілька механізмів, зокрема створення системи реєстрації роботів та спеціального фонду страхування цивільної відповідальності. Крім того, розробники та власники роботів несуть пропорційну відповідальність залежно від часу, протягом якого власник навчав робота. У міру розвитку цих технологій буде необхідний зсув до більш складної нормативно-правової бази [4]. Загалом Європейський Союз прагне сприяти розвитку надійного та етичного штучного інтелекту, який дотримується правових стандартів. Для досягнення

цього ЄС зосереджений на оновленні законодавства та формулюванні етичних принципів і правових норм щодо використання штучного інтелекту.

Закон про штучний інтелект є першим всеосяжним нормативним актом щодо штучного інтелекту, прийнятим великим регулятором. Закон відносить застосування ШІ до трьох категорій ризику. По-перше, заборонено додатки та системи, які створюють неприйнятний ризик, як-от державне соціальне оцінювання того типу, що використовується в Китаї. По-друге, додатки з високим ризиком, такі як інструмент сканування резюме, який ранжує претендентів на роботу, підлягають певним вимогам законодавства. Нарешті, додатки, які явно не заборонені або не внесені до списку високих ризиків, здебільшого не регулюються [10].

Згідно із законодавством ЄС і США, авторське право, в кінцевому випадку, належить фізичному автору створеного твору, а не штучному інтелекту чи організації, що використовує технологію ШІ. Положення відображає усталені парадигми авторства, які визнають внесок у творчий процес лише фізичної особи. Таким чином, роботи, повністю створені штучним інтелектом, не підлягають охороні згідно із законом як об'єкти авторського права. Це сприяє невідповідностям у законодавстві, оскільки багато творів, створених за допомогою штучного інтелекту, не можуть скористатися існуючими системами правового захисту інтелектуальної власності. У той же час користувачі, оскільки організації, які вдаються до штучного інтелекту для створення творів, не можуть претендувати на авторське право, залучають нові моделі щодо авторського права в цьому домені.

У березні 2023 року Бюро авторських прав США опублікувало повідомлення, у якому наголошувалося на необхідності законодавства, яке дозволило б реєструвати авторські права на елементи, які включають контент, створений ШІ. За певних умов можуть бути зареєстровані об'єкти, які містять матеріали, створені за допомогою технологій штучного інтелекту. Наприклад, якщо людина-автор робить значний внесок в оригінальне вираження або якщо технологія ШІ вимагає участі людини в процесі створення [12, с. 4]. Це вказує на те, що потенціал для визнання авторських прав на елементи, створені за допомогою штучного інтелекту, оцінюється в кожному конкретному випадку. Хоча цей підхід ще не остаточний, його реалізація – це значний крок у напрямку прояснення статусу авторського права на матеріали, створені за допомогою штучного інтелекту [2, с. 51].

У Сполучених Штатах охорона авторського права поширюється на твір, створений особою за допомогою машини, за умови виконання певних умов, зокрема щодо демонстрації творчості особи для регулярного використання. Щоб твір міг мати право на захист авторського права, він повинен демонструвати творче самовираження особистості [9, с. 726]. Існує визнання потенційної кризи авторського права, оскільки в деяких випадках результати, отримані за допомогою штучного інтелекту, можуть бути більш привабливими для використання, ніж ті, що створені людьми, а також можуть мати вищий комерційний попит [5, с. 198]. Це створює правовий вакуум, через який поміщаються роботи, виконані або сильно модифіковані ШІ без прямого втручання людини.

Штучний інтелект став стимулом для дискусійного обговорення наявного патентного права. Питання патентування технологій штучного інтелекту представляє унікальні виклики, особливо щодо винаходів, створених системами ШІ, та правового статусу цих систем. Це може призвести до сценаріїв, коли винахідник і винахід по суті є одним і тим же штучним інтелектом, створюючи ситуацію, коли стає неможливим вирішити обидві проблеми одночасно. Деякі технології штучного інтелекту повинні залишатися незапатентованими, щоб зберегти згаданий раніше поділ між творцем і творінням. Основна проблема полягає не у визнанні авторства штучного інтелекту, а в юридичній ідентифікації особи, яка матиме права власності на результати, створені програмою. Згідно з патентними системами США та ЄС, винахідник має бути людиною. При цьому дізнатися, ким був винахідник у ситуаціях, коли штучний інтелект створює винахід, є складним. У США розпочато практику від-

мови у наданні патенту на заявки, у яких винахідником вказано штучний інтелект.

Розглядаючи законодавчу базу найрозвиненіших країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону, таких як Китай та Японія, важливо підкреслити, що їхнє законодавство є відносно високої якості [1, с. 108].

У 2023 році Пекінський інтернет-суд у Китайській Народній Республіці визнав наявність авторського права для творця, який успішно продемонстрував право власності на інтелектуальну роботу, пов'язану зі створенням зображення жінки в сутінковому освітленні за допомогою сервісу Stable Diffusion. Це рішення ґрунтувалося на ретельному, покроковому дослідженні того, як використовувався інструмент ШІ [11]. Суд ретельно вивчив усі підказки користувачів, які вплинули на кінцевий результат. Аналізуючи цей заплутаний процес, суд дійшов висновку, що позивач доклав певного рівня інтелектуальних зусиль, які включали такі завдання, як розробка презентації персонажа та надання пропозицій щодо вибору та розміщення. Отже, суд постановив, що зображення, про яке йде мова, є продуктом інтелектуальної творчості людини [3, с. 58].

AIDP пропонує комплексне уявлення про стратегічний ландшафт Китаю щодо ШІ, підкреслюючи як його можливості, так і потенційні ризики. Хоча для розуміння заявлених можливостей штучного інтелекту та конкретних технологій, у які інвестує Китай, може бути привабливим орієнтований на технології погляд, цей підхід, швидше за все, дасть лише тимчасову точку зору, яка швидко застаріє через швидкі темпи технологічного прогресу. Крім того, причини амбіцій Китаю розвивати потужний сектор штучного інтелекту в найближчі десятиліття не з'ясовані [7].

Міністерство економіки, торгівлі та промисловості Японії (METI) у співпраці з Експертною групою з впровадження принципів штучного інтелекту розробило документ під назвою «Керівні принципи впровадження принципів штучного інтелекту, версія 1.1» [8]. У цьому документі описано дії, необхідні для дотримання соціальних принципів штучного інтелекту, орієнтованого на людину.

Підходи до правового захисту програмного забезпечення, що лежать в основі штучного інтелекту, також відрізняються. У Європейському Союзі програмне забезпечення є об'єктом авторського права, тоді як алгоритми та ідеї не мають патентного захисту. У США певні частини програмного забезпечення можуть бути запатентовані, особливо якщо вони стосуються конкретних унікальних технічних рішень. Також залишається незрозумілим, чи можуть результати алгоритмів штучного інтелекту (наприклад, унікальні алгоритми чи архітектури нейронної мережі) бути захищені як окремі об'єкти згідно з авторським правом або патентним законодавством.

Відповідно до законодавства ЄС і США, авторське право належить лише природному творцю твору; він не надає права на сам ШІ чи організацію, яка користується послугами ШІ. Це положення підкреслює старіші парадигми авторства, які обслуговують лише людський внесок у творчий цикл. Твори, створені лише за допомогою штучного інтелекту, не можуть охоронятися як об'єкти авторського права, оскільки концепція авторства передбачає інтелектуальну творчість людини. Такий підхід призводить до суттєвих прогалин у верховенстві права, коли все більше творів, створених штучним інтелектом, опиняються поза чинним режимом захисту інтелектуальної власності.

Для таких організацій, які використовують ШІ для створення робіт, також не можуть бути авторами з точки зору авторського права. Усе призводить до зростання існуючої правової невизначеності. Тому слід переглянути традиційне поняття авторства та виробити нові правові засоби захисту інтелектуальних продуктів, створених за участю штучного інтелекту. Це допоможе у формуванні нових підходів до законодавства про авторське право, яке матиме можливість враховувати частку ШІ у сфері творчості, порушення загальних принципів прав людини як творця.

Одним із найперспективніших шляхів удосконалення правового захисту інтелектуальної власності, створеної ШІ або з його використанням, є початок розробки глобальних стандартів, які зможуть відобра-

зити особливості ШІ як технології та забезпечити однаковість такого захисту в різних юрисдикціях. Для таких стандартів включені положення, що підлягають копіюванню та патентуванню, таємне та правопорушне програмне забезпечення та бази даних.

Не менш важливим є активізація зусиль на національному рівні, особливо щодо використання потенціалу національних законодавців. Національні правові системи повинні розвинути спроможність вирішувати нові виклики за підтримки міжнародних органів, таких як Всесвітня організація інтелектуальної власності. Всесвітня організація інтелектуальної власності може бути в авангарді розробки рекомендацій, спрямованих на гармонізацію підходів до регулювання прав інтелектуальної власності в технологіях ШІ. Це включатиме розробку спеціалізованих інструментів для захисту нових типів творів, створених за допомогою штучного інтелекту, а також розробку стандартів, які можуть стосуватися питань, пов'язаних з відповідальністю, правами власності та передачею прав у процесі людської діяльності.

Ще один важливий фактор успіху глобальних стандартів такого роду пов'язаний із національною імплементацією через міжнародне співробітництво, що передбачає взаємодію між країнами та обмін передовим досвідом у процесі розробки та впровадження правових норм. Відповідно до цієї логіки важливе місце в цій роботі займають багатосторонні угоди та конференції для спільного вирішення проблем захисту прав інтелектуальної власності у сфері ШІ. Тільки завдяки співпраці між національними ініціативами та міжнародними стандартами можна створити правову базу, яка ефективно вирішуватиме виклики технологічної революції та сприятиме інноваційній діяльності в усьому світі.

Висновки

Отже, порівняльно-правовий аналіз захисту прав інтелектуальної власності в технологіях штучного інтелекту показує, що він перебуває на різному етапі еволюції в різних правових режимах світу. Фактично, узагальнена тенденція відображає те, що існуючі правові норми не завжди достатні для забезпечення захисту інновацій, розроблених штучним інтелектом з тих пір, як засновані на принципах, розроблених для регулювання винахідливості. Удосконалення правових механізмів захисту інтелектуальної власності технологій штучного інтелекту є одним із вагомих факторів розвитку інноваційної економіки, конкурентоспроможності на світовій арені та правового забезпечення захисту нових технологічних рішень.

Література

1. Кармазін М. О. Технології штучного інтелекту в іт індустрії як об'єкт права інтелектуальної власності: порівняльно-правові засади. *Правова держава*, 2024. №53. С. 105–112

2. Кулініч О., Кондик Д. Вплив штучного інтелекту на критерій оригінальності в авторському праві. *Університетські наукові записки,* 2023. №3–4 (93–94). С. 43–56.

3. Кульчій О. О. Вплив інструментів генеративного штучного інтелекту на сферу інтелектуальної власності. *Традиції та інновації розвитку приватного права в Україні: освітній вимір: матеріали XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 6 червня 2024 р.). Полтава: ПУЕТ*, 2024. С. 56–60

4. Пікуля Т., Шорнікова С. Правове регулювання інноваційних технологій у сфері штучного інтелекту. *Сучасна інженерія та інноваційні технології*, 2023. №2 (30–02). С. 156–161.

5. Соломон А. Правове регулювання штучного інтелекту в світі та Україні. Management, administration and law: problems, trends, achievements, 2022. № 5. С. 496–502.

6. Яшарова М. М. Співвідношення штучного інтелекту до об'єктів права інтелектуальної власності. *Науковий журнал «Прикарпатський юридичний вісник,* 2022. №6. С. 59–62.

7. Cohen J. The untold story of the «circle of trust» behind the worlds first gene-edited babies. Science, 2019. URL: https: // www. science. org / content / article / untold-story-circle-trust-behind-world-s-first-gene-edited-babies.

8. Governance Guidelines for Implementation of AI Principles Ver. 1.1. URL: https: // www. meti. go. jp / english / press / 2022 / 0128_003. html.

SUMMARY

The article is dedicated to the study of comparative legal aspects of intellectual property rights protection for artificial intelligence (AI) technologies. In the modern world, the rapid development of AI poses a range of complex issues for legal science, requiring a revaluation of traditional approaches to intellectual property. Inventions created by artificial intelligence, as well as intellectual activity results generated by AI, necessitate a reconsideration of the concepts of authorship, inventorship, and ownership. The article analyzes the legal systems of various countries, including the United States, the European Union, China, and Japan, to identify their approaches to intellectual property protection in the field of artificial intelligence. It has been found that each of these jurisdictions offers certain solutions for the legal regulation of such objects, but none provides a comprehensive answer to the question of the legal status of AI as a potential subject of law. In the U. S. and the EU, copyright traditionally belongs to humans, creating gaps in the legal regulation of AI-generated outcomes. In contrast, China and Japan are attempting to develop more innovative legal mechanisms aimed at expanding existing intellectual property law institutions to account for the specificities of artificial intelligence. The article also addresses the issue of patenting AI-created results, which introduces new challenges for patent law. Patent laws, which currently require human inventorship, prove insufficient to adequately protect technologies generated or improved by artificial intelligence. Particular attention is paid to the legal protection of software used for the development and functioning of AI, given the varying approaches to its protection in leading legal systems. The article further analyzes the potential for harmonizing national legal systems in the context of international initiatives and the development of global standards for regulating intellectual property related to AI technologies.

Keywords: copyright, patent law, legal status, innovations, software, artificial technologies, intellectual activity.

9. Ihalainen J. Computer creativity: artificial intelligence and copyright. *Journal of Intellectual Property Law; Practice. Oxford University Press*. Oxford. 2018. Vol. 13, №9. PP. 726–727.

10. The EU Artificial Intelligence Act. Up-to-date developments and analyses of the EU AI Act. URL: https: // artificialintelligenceact. eu/

11. Wen T. Beijing Internet Court recognizes copyright in AI- generated image. *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, 2024. Vol. 19, № 3. PP. 250–255.

12. Zhuk A. Navigating the legal landscape of AI copyright: a comparative analysis of EU, US, and Chinese approaches. *AI and Ethics*. 2023. PP. 1–8.

COMPENSATION FOR MORAL DAMAGE AS A GUARANTEE OF PROTECTION OF REPRODUCTIVE RIGHTS AND OTHER RIGHTS OF THE INDIVIDUAL IN THE FIELD OF HEALTH CARE: LEGAL POSITIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

DESHKO Lyudmyla - J.S.D., professor, professor of Constitutional Law Department Educational and Scientific Institute of Law Taras Shevchenko National University of Kyiv

https://orcid.org/0000-0001-5720-4459

VASYLCHENKO Oksana - J.S.D., professor, Head of Educational and Scientific Institute of Law Taras Shevchenko National University of Kyiv

https://orcid.org/0000-0002-4464-3708

УДК 342.7+347.5+341.1

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.24

The statute states that the guarantee of an individual's reproductive rights is the right to a fair trial and effective legal protection. Emphasis is placed on the principle of justice and the principle of a fair trial. The authorities of the sovereign power may ensure that the moral delinquency of an individual, the reproductive rights of any violations as a result of the improper completion of professional obligations by a medical practitioner/medical practitioners during the hour of celebration, are strictly corrected.

The legal positions of the European Court of Rights regarding the right of a person to receive copies of his medical documentation are highlighted and analyzed. It is established that this right prevails over the prohibition of making copies of medical documents, if it is established by state law even for the purpose of protecting medical information from abuse. Obtaining relevant evidence in the form of photocopies of medical documentation is essential for the assessment by the person whose reproductive rights have been violated of his own position in the case from the point of view of the effectiveness of the exercise of the right to compensation for moral damage when applying to a national court. It is established that if a person actually makes claims of a civil law nature, then the presence of legal provisions that prevent him from receiving compensation for moral damage by applying this judicial method of protecting his right and interest, or if due to the provisions of the law it will be difficult for a person to receive such compensation - such provisions legislation indicate their incompatibility with the norms of Art. 6 of the Convention, and the state violates the right of an individual, guaranteed by Art. 6 of the Convention.

The legal positions of the European Court of Human Rights regarding compensation for moral damage to a person who has suffered a violation of reproductive rights and other rights in the field of health care are highlighted and analyzed. Attention is also focused on situations of violation of the patient's right to respect for private life during his examination for the purpose of training in the presence of medical education students.

The legal positions of the European Court of Human Rights regarding compensation for moral damage to a person who has suffered a violation of the right to a fair trial and to an effective remedy while defending his violated reproductive right are highlighted and analyzed. It has been established that in cases against Ukraine, the question of ineffectiveness of pre-trial investigation and ineffectiveness of execution of the decision of the national court is systematically raised due to their unjustified excessive duration. The repeated return of the case for additional investigation, as the European Court of Human Rights has pointed out more than once, indicates serious shortcomings in the work of the law enforcement system and justice.

There is an emphasis on the right of the individual to eliminate moral wrongdoing, since it is a trivial matter to undertake a small initiative to eliminate the wrongful wrongdoing, and to pay off the awarded sum is not exorbitant.

Propositions have been developed for the thorough effectiveness of addressing the moral harm of individuals whose reproductive rights have been violated.

Key words: moral damage, principle of justice, principle of fair trial, legal positions of the European Court of Human Rights, reproductive rights, medical documentation, restriction of an individual's right to access medical documentation, moral wrong, history of illness, guarantees of human rights, protection of human rights, human rights in the field of health protection 'I, the effectiveness of national legal protection, the patient, the right to care for a special and family life, the right to special care, the right to a fair trial, the obligations of the state.

Formulation of the problem

The issue of harming human reproductive rights is one of the most sensitive, because the consequences of such violations are both short-term health disorders and possible disability of a person, the inability of a person to give birth to a child, the inability to give life to a healthy child, and others that affect the mental and emotional a person's condition is not short-term, but throughout his life. It is very difficult to measure moral damage in the event of a violation of a person's reproductive rights, because human life and health are priceless. Experiencing mental discomfort, suffering, complications of personal life, reduction of creative activity, deterioration of the results of one's activities, losing or wasting time, a person experiences losses in his career as well, and may take actions or allow inaction in view of his moral suffering, which may destroy her personal life, career, business reputation. Moral damage has a direct relationship with a person's professional activity, it directly affects it, causing, among other things, destructive consequences.

At the same time, given the sensitivity of human reproductive rights, a person who has suffered violations of his/her reproductive right/rights in the future is not alone in facing the fact that he suffers even greater moral damage when he cannot protect his rights. Similar to a snowball, the moral damage suffered by a person from the violation of reproductive rights/rights is also layered with the moral suffering that a person suffers when using national remedies. As evidenced by the practice of the European Court of Human Rights, a person often defends his violated reproductive right in national courts for years, defends unsuccessfully, and then, having exhausted all national remedies, turns to the European Court of Human Rights. In this international judicial institution, cases are not considered quickly either – the number of individual applications submitted by individuals to the European Court of Human Rights is increasing and increasing. Not alone, the European Court of Human Rights, making a decision in a case, states a violation of the norms of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms due to the shortcomings of national legislation or the practice of its application [1; 2]. In order to implement the final decision of the European Court of Human Rights in the case, the state is obliged to take measures of a general nature (amend the national legislation and/or the practice of its application, etc.) and measures of an individual nature.

Analysis of the decisions of the European Court of Human Rights in cases where there was a violation of human reproductive rights, and collectively the rights guaranteed by Article 6, Article 9 of the Convention, where there was a violation of freedom from discrimination under Art. 14 of the Convention, – they all testify that the root of the problem is that during the professional training of investigators, prosecutors, and other categories of law enforcement officers whose professional activities are related to law enforcement, the issues of studying the Convention and the practice of the Court were not given due attention . Among other things, this resulted in the fact that in their professional activities they committed actions that led to the violation of the rights guaranteed by Art. 6, 13 of the Convention. Attention is drawn to cases in which during the pre-trial investigation there were violations of Article 6, Article 13 of the Convention, including due to improper procedural management of the case.

Therefore, the topic of this article is relevant from a practical point of view.

State of problem research

In legal science, civil scientists, constitutional scientists, and scientists whose field of scientific interests is international human rights law paid attention to the issue of moral damage. The change in social relations [3-6], the development of the practice of the European Court of Human Rights, the national legislation of the member states of the Council of Europe [1-6] prompt an analysis of the legal positions of the European Court of Human Rights regarding the compensation of moral damage as a guarantee of the protection of reproductive rights and other rights of a person in the field of health care in order to develop recommendations for their real application in practice in Ukraine by law enforcement and judicial officers whose professional activities are related to law enforcement.

The purpose of this article is to reveal the legal positions of the European Court of Human

Rights regarding compensation for moral damage to a person who has suffered a violation of reproductive rights and other rights in the field of health care, to suggest directions for improving the legislation of Ukraine and the practice of its application.

Presenting main material

In the case of „K.H. and others against Slovakia" the applicants were 8 women, citizens of the Republic of Slovakia, who are Roma by ethnic origin. They were treated in the obstetrics and gynecology departments of two hospitals in eastern Slovakia during pregnancy and childbirth, which were performed by caesarean section, and after that, none of the applicants, despite their desire and efforts, managed to get pregnant [7]. The applicants suspected that the reason for their infertility could be the sterilization performed by the medical staff during the caesarean section operation, and several applicants remembered that before giving birth or after being discharged from the hospital, they signed some documents without reading them and not knowing the content of these documents. All eight applicants tried to obtain photocopies of their medical documentation with the assistance of their authorized lawyers at the respective hospitals, but the medical institutions refused to provide them with the documents.

The original documents contained information that the applicants considered important from the point of view of their moral and physical integrity. In particular, the applicants suspected that their reproductive status was affected by the doctor's intervention. The medical records could not only contain information about any such intervention, but also whether and under what conditions the applicants consented to this intervention. Reprinted or handwritten copies of documents cannot truthfully reflect the features of the original documents, considering that some of them contained the signatures of the applicants. Photocopies of the documents would allow the applicants not only to form the basis for the legal process in the civil case, but also to help convince loved ones, if necessary, and the community that their infertility is not the result of their own deliberate actions (§39 Decision of the European Court of Human Rights in the case «K.H. and others v. Slovakia») [7].

In this case the applicants were granted court orders allowing them access to the full medical records, but these court orders did not allow the applicants to make copies of their medical records as this was prohibited under the provisions of the Health Care Act 1994 At the same time, Article 8 of the Convention guarantees everyone the right to receive copies of their own medical documentation. If the state restricts this right, such restriction must meet the three-pronged test. In particular, such a refusal to grant a person the right to make a copy of the medical records regarding him must be sufficiently justified.

The European Court of Human Rights emphasized that «the applicants believed that the mere possibility of producing handwritten extracts of medical documents did not provide them with effective access to documents related to their health. The original documents, which cannot be reproduced by hand, contained information important to the applicants from the point of view of their moral and physical integrity, because they suspected that they had undergone an intervention that affected their reproductive status» (§50 of the decision in the case «K.H. and others against Slovakia») [7].

Medical documentation is one of the pieces of evidence in a case where a person who believes that their reproductive rights have been violated exercises their right to apply to a national court for compensation for moral and material damage caused to them. Without giving the person whose reproductive rights have been violated the opportunity to make photocopies of their medical documentation, it is impossible for an independent expert to prepare a comprehensive opinion, which deprives the person of providing adequate evidence to the court.

In the decision of the European Court of Human Rights in the case «K.Kh. and others v. Slovakia» The Court expressed the following legal positions that can be applied when considering the issue of compensation for moral damage to a person whose reproductive rights have been violated: from §52-54 it follows that the right of a person to receive copies of his medical documentation prevails over the prohibition of making copies of medical documents that

were established by state law to protect medical information from misuse; protection of medical information is extremely important for a person to exercise his right to respect for personal and family life, which is guaranteed by Art. 8 of the Convention; ensuring the confidentiality of health information is an extremely important principle of the legal systems of the states that are parties to the Convention; it follows from §65 that if persons are in a state of uncertainty regarding their own health and reproductive status after treatment – obtaining relevant evidence in the form of photocopies is essential for assessing one's own positions in the case from the point of view of the effectiveness of exercising the right to compensation for moral and material damage by appeal to the national court regarding deficiencies in treatment); it follows from §66 that the guarantees of Art. 6 Conventions apply to persons whose reproductive rights have been violated: if a person actually makes claims of a civil law nature, then the presence of legal provisions that prevent them from effectively exercising their right to compensation for damage (moral damage, material damage) by applying to court, or if due to these provisions of the law, it will be difficult to obtain such compensation – such provisions of the law indicate their incompatibility with the norms of Art. 6 of the Convention, and the state violates the guaranteed Art. 6 of the Convention on the right of a person; it follows from §67 that even if the statutory restriction on the production of copies of medical records does not deprive a person who believes that his reproductive right has been violated, the opportunity to file a civil lawsuit based on the information obtained during the review of his medical records, it does not less, such restrictions should be proportional to the person's ability to properly substantiate his claims for compensation for moral damage caused to him, material damage; original documents, the content of which cannot be manually reproduced and which, according to national legislation, may not be known to the person whose reproductive rights have been violated, or may not be known to the court; preventing the state from obtaining copies of medical documentation by a person whose reproductive rights have been violated is not justified, and the reasons for such a restriction cannot be considered compatible with the person's effective exercise of his or her right to access the court.

In the case «Tsmokalov v. Ukraine», which was considered by the European Court of Human Rights, the applicant was registered as a person with a disability since childhood. He suffered from a number of chronic diseases. While being treated in three state hospitals, he complained of feeling unwell. He was misdiagnosed with Behçet's syndrome because he actually had tuberculosis.

Accordingly, he was treated not for his real disease, but for a disease that was wrongly diagnosed (in fact, he did not have it). He received inadequate treatment for about three months. Among other things, he was provided with unregistered medicinal products, which, combined with treatment based on a false diagnosis, caused a significant deterioration in his health, increased progression of his real disease – tuberculosis. In addition to an incorrectly established diagnosis and, as a result, improper treatment, which led to serious damage to health, there was also a situation, according to the patient, when his examination was carried out in the presence of third parties without his permission. For example, during treatment in one of the hospitals, he was undressed against his will, and then he was shown to medical applicants and clinical residents as a «patient with a rare disease» (§2) [8].

We emphasize that this situation is not unique in other member states of the Council of Europe: during the examination of patients for the purpose of training, medical education students are allowed to such examinations. The patient submitted a statement about the hospital staff committing a criminal offense. But at least four times during 5 years, the prosecutor's office of the Zakarpattia region refused to open a criminal case based on the applicant's complaints, citing the fact that no evidence of wrongdoing by medical workers was found. Subsequently, these resolutions were canceled by higher prosecutors, who established that the investigation conducted based on the applicant's complaint was not comprehensive and objective.

Only in the 6th year, the prosecutor's office initiated a criminal case against hospital officials for improper performance of professional duties by a medical worker, forgery of documents. The prosecutor's office referred, in particular, to

the results of the forensic medical examination conducted within the framework of civil proceedings on the applicant's claim against hospital officials. The applicant complained about the inaction of the investigator, but to no avail. In August 2004, the applicant filed a civil action against the hospitals, claiming 300,000 Ukrainian hryvnias (approximately EUR 45,500 at the time) in moral damages and certain amounts in pecuniary damages (§5). The proceedings ended with the issuance of a final decision by the Supreme Specialized Court of Ukraine for consideration of civil and criminal cases after 8 years – on September 5, 2012. During this proceeding, the national courts, referring to the conclusion of the forensic medical examination prepared by the Main Bureau of Forensic Medical Examination of the Ministry of Health of Ukraine in Kyiv, established the fact of improper performance of professional duties by medical workers in connection with the treatment of the applicant in all three hospitals , which could lead to the deterioration of the applicant's health and increase the period of his recovery from tuberculosis, and awarded him the amount of 10,000 hryvnias (about 965 euros at that time) as compensation for moral damage (§5). He was paid the full amount of compensation for non-pecuniary damage awarded to him in accordance with this decision.

Therefore, a person has the right to compensation for moral damages, if the fact of improper performance of professional duties by medical workers in connection with the treatment of a patient, which led or could lead to a deterioration of the patient's health and/or an increase in the period of his recovery from the disease, is established.

A person has the right to compensation for non-pecuniary damage, if the duration of the proceedings, which the person had to initiate in order to obtain compensation for the damage, and subsequently to pay the awarded amount, is excessive. The right to a fair trial and an effective means of legal protection, the prohibition of discrimination are guarantees for the realization of human reproductive rights.

A legal assessment of the effectiveness of legal remedies used by a person whose reproductive rights have been violated is mandatory to determine whether the judicial system has in practice ensured proper compliance with the regulatory provisions designed to protect the rights of patients. This task includes a mandatory check of whether these actions really allowed the applicant to obtain consideration of his claims and prosecution for violating the rules of professional activity of medical workers (§68 Judgment of the European Court of Human Rights in the case «Ibrahim Keskin v. Turkey» (Ibrahim Keskin v. Turkey) dated March 27, 2018) [9].

Therefore, in practice, the judicial system must ensure proper compliance with the regulatory and legal provisions designed to protect the rights of patients, which includes a mandatory check of the following: 1) whether the patient's actions really allowed him to achieve consideration of his claims in court; 2) whether the patient's actions allowed the medical worker to be prosecuted for violating the rules of professional activity.

Persons whose reproductive rights have been violated can use at once two means of legal protection, which are available to them in the national court system: 1) civil law means of legal protection; 2) criminal legal means of legal protection.

The repeated return of the case for additional investigation, as the European Court of Human Rights has repeatedly noted, indicates serious shortcomings in the work of the law enforcement system and criminal justice (§64 of the decision in the case «Kiryakov v. Ukraine» dated January 12, 2012 p. [10]).

When carrying out a legal assessment of the effectiveness of the means of legal protection used by a person whose reproductive rights have been violated, a documentary analysis of the case materials and a reasonable, non-formalistic conclusion about whether the quality of the action and the circumstances exist that could justify the duration of the proceedings without any what results Civil proceedings are a means of legal protection that can not only establish the possible liability of medical personnel, but also allow the patient to receive compensation for damages – moral and material.

It is not the patient, but the state that must organize its judicial system in such a way that the activities of its courts meet the requirements of the Convention. This includes the implementation of the final decision of the national court,

because the presence of the court decision itself does not indicate that the patient has fully exercised his right to a fair trial.

A structural element of the right to a fair trial is the right to enforce the final decision of a national court. When the judgment of the national court is executed, the defendants have the opportunity to voluntarily execute the decision on the payment of moral damages to the patient, because they know both about the court's decision and the fact that the patient must receive the amount of moral damages determined by the court. In this case, for the effectiveness of the execution of the decision of the national court, voluntary payment of compensation is, of course, appropriate. The situation when the executor (public or private) does not take effective measures to ensure that the court's decision has been executed also indicates that there is a violation of Art. 6 of the Convention, and the patient may suffer moral damage due to non-implementation of the decision. Also, if there was no proper judicial response to the patient's statements, which would meet the requirements of protecting the right to personal integrity, this is assessed by the European Court of Human Rights as a violation of Art. 8 of the Convention.

When determining whether the duration of the proceedings on the claim for moral damages was excessive, not only the period of the court's consideration of the case, but also the period of enforcement of the court's decision is taken into account.

Conclusions

1. A person has the right to compensation for non-pecuniary damage, if the fact of improper performance of professional duties by medical workers in connection with the treatment of a patient is established, which led or could lead to a deterioration of the patient's health and/or an increase in the period of his recovery from the disease.

Persons whose reproductive rights have been violated can use at once two means of legal protection, which are available to them in the national court system: 1) civil law means of legal protection; 2) criminal legal means of legal protection.

A person has the right to compensation for non-pecuniary damage if the duration of the proceedings, which he had to initiate in order to obtain compensation for the damage, and subsequently to pay the awarded amount, is excessive.

In practice, the national judicial system must ensure proper compliance with the legal provisions designed to protect the rights of patients, which includes mandatory verification of the following: 1) whether the patient's actions really allowed him to have his claims heard in court; 2) whether the patient's actions allowed the medical worker to be prosecuted for violating the rules of professional activity. It is not the patient, but the state that must organize its judicial system in such a way that the activities of its courts meet the requirements of the Convention.

2. Civil proceedings are a means of legal protection, which can not only establish the possible responsibility of the medical staff, but also allow the patient to receive compensation for damages – moral and material.

3. Regarding the access of a person whose reproductive rights have been violated to his medical documentation, the legal positions of the European Court of Human Rights are as follows:

- the right of a person to receive copies of his medical documentation prevails over the prohibition of making copies of medical documents, which was established by state law in order to protect medical information from abuse;

- the protection of medical information is extremely important for a person to exercise his right to respect for personal and family life, which is guaranteed by Art. 8 of the Convention;

– ensuring the confidentiality of health information is an extremely important principle of the legal systems of the states that are parties to the Convention;

- if persons are in a state of uncertainty regarding their own health and reproductive status after treatment – obtaining relevant evidence in the form of photocopies is essential for evaluating one's own positions in the case from the point of view of the effectiveness of exercising the right to compensation for moral and material damage by applying to a national court in treatment deficiencies);

- guarantees of Art. 6 Conventions apply to persons whose reproductive rights have been violated: if a person actually makes claims of a civil law nature, then the presence of legal provisions

that prevent them from effectively exercising their right to compensation for damage (moral damage, material damage) by applying to court, or if due to these provisions of the legislation, it will be difficult to obtain such compensation – such provisions of the legislation indicate their incompatibility with the norms of Art. 6 of the Convention, and the state violates the guaranteed Art. 6 of the Convention on the right of a person;

- even if the statutory restriction on the production of copies of medical records does not deprive a person who believes that his reproductive right has been violated, the opportunity to file a civil lawsuit based on the information obtained during the review of his medical records, nevertheless such restrictions must be proportional in terms of the person's ability to properly substantiate their claims for compensation for moral damage caused to them, material damage;

- it is the original documents, the content of which cannot be reproduced manually, and which, according to the norms of national legislation, may be unknown to the person whose reproductive rights are violated, and may not be known to the court;

- preventing the state from obtaining copies of medical documentation by a person whose reproductive rights have been violated is not justified, and the reasons for such a restriction cannot be considered compatible with the person's effective exercise of his or her right to access to court.

4. In order to increase the efficiency of compensation for moral damage to a person whose reproductive rights have been violated, as well as to increase the efficiency of pre-trial investigation and the execution of national court decisions, the state is proposed to take the following measures: inclusion in educational programs of training investigators, prosecutors, other categories of law enforcement officers whose professional activities related to law enforcement, mandatory training courses on the right to a fair trial (Article 6 of the Convention), the right to effective remedies (Article 13), qualification assessment of the above-mentioned categories of employees on the subject of their knowledge of the legal positions of the European Court of human rights and the ability to apply the practice of the European Court of Human Rights; the introduction of individual responsibility and regressive compensation for damage by the abovementioned persons in proportion to the fault of each of them in the event of a decision by the European Court of Human Rights in the case against Ukraine, which established a violation of the Convention by the state.

References

1. Конституційне право на звернення до Європейського суду з прав людини та механізм реалізації права на виконання його рішень / Г.Ю. Нечипорук, Ю.М. Бисага, В.В. Берч, Л.М. Дешко, Ю.Ю. Бисага, К.О. Нечипорук. Ужгород, ТОВ «РІК-У», 2020.

2. Дешко Л. Правове регулювання господарювання в сфері охорони здоров'я: проблеми вдосконалення спеціального законодавства. Підприємництво, господарство і право. 2007. № 5. С. 57–62. 17.

3. Волков В., Дешко Л. На захист медичного права. Юридичний Вісник України. 2006. № 8. С. 8

4. Дешко Л. Державне регулювання ціноутворення на лікарські засоби в країнах Європейського Співтовариства та інших країнах. Підприємництво, господарство і право. 2007. № 5. С. 113–119.

5. Buletsa S., Deshko L. Comprehensive Reforms of the Health Care System in Different Regions of the World. Medicine and Law. 2018. Vol. 37. No.4. P. 683-700.

6. Дешко Л. Державне регулювання системи цін на лікарські засоби в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2007. № 6. С. 21–30.

7. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «К.Х. та інші проти Словаччини». URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-145421.

8. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Цмокалов проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h67#Text.

9. European Court of Human Rights, Case of "Ibrahim Keskin v. Turkey". URL: https://laweuro.com/?p=6925.

10. European Court of Human Rights, Case of "Kiryakov v. Ukraine". URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108573.

Дешко Л.
Васильченко О.

ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ЯК ГАРАНТІЯ ЗАХИСТУ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ТА ІНШИХ ПРАВ ОСОБИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті зазначається, що гарантією репродуктивних прав особи є право на справедливий суд та на ефективний засіб правового захисту. Акцентується увага на принципі справедливості та принципі справедливого суду. Органами державної влади має бути надано належне відшкодування моральної шкоди особі, репродуктивні права якої були порушені в результаті неналежного виконання професійних обов'язків медичним працівником/медичними працівниками під час лікування.

Виділяються та аналізуються правові позиції Європейського суду з прав щодо права особи отримати копії своєї медичної документації. Робиться висновок, що це право переважає над забороною виготовлення копій медичних документів, якщо воно встановлюється законом держави навіть з метою захисту медичної інформації від зловживань. Отримання відповідних доказів у формі фотокопій медичної документації є істотним для оцінки особою, репродуктивні права якої були порушені, власних позицій у справі з точки зору ефективності реалізації права на відшкодування моральної шкоди при зверненні до національного суду. Встановлено, що якщо особа фактично висуває вимоги цивільно-правового характеру, то наявність законодавчих положень, які перешкоджають їй отримати відшкодування моральної шкоди, застосовуючи цей судовий спосіб захисту її права та інтересу, або якщо через положення законодавства особі буде важко отримати таке відшкодування – такі положення законодавства свідчать про їх не сумісність з нормами ст. 6 Конвенції, а держава порушує право особи, гарантоване ст. 6 Конвенції.

Виділяються та аналізуються правові позиції Європейського суду з прав людини щодо відшкодування моральної шкоди особі, яка зазнала порушення репродуктивних прав та інших прав у сфері охорони здоров'я. Акцентується увага і на ситуаціях порушення права пацієнта на повагу до приватного життя при його огляді з метою навчання в присутності здобувачів медичної освіти.

Виділяються та аналізуються правові позиції Європейського суду з прав людини щодо відшкодування моральної шкоди особі, яка зазнала порушення права на справедливий суд та на ефективний засіб правового захисту, захищаючи своє порушене репродуктивне право. Встановлено, що в справах проти України систематично підіймається питання неефективності досудового розслідування та неефективності виконання рішення національного суду через невиправдану надмірну їх тривалість. Неодноразові повернення справи на додаткове розслідування, як уже не раз зазначав Європейський Суд з прав людини, вказують на серйозні недоліки в роботі правоохоронної системи та правосуддя.

Акцентується увага на праві особи на відшкодування моральної шкоди, якщо тривалість провадження, яке вона мала ініціювати для отримання відшкодування шкоди, і згодом сплати їй присудженої суми – є надмірною.

Розроблено пропозиції щодо вдосконалення ефективності відшкодування моральної шкоди особі, репродуктивні права якої порушено.

Ключові слова: моральна шкода, принцип справедливості, принцип справедливого суду, правові позиції Європейського суду з прав людини, репродуктивні права, медична документація, обмеження права особи на доступ до медичної документації, відшкодування моральної шкоди, історія хвороби, гарантії прав людини, захист прав людини, права людини в сфері охорони здоров'я, ефективність національних засобів правового захисту, пацієнт, права на повагу до особистого та сімейного життя, право на особисту недоторканість, право на справедливий судовий розгляд, обов'язок держави.

ВЧИНЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ ДЛЯ ГРОМАДЯН РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

МЕДИНСЬКА Анжела Володимирівна - приватний нотаріус, м. Тернопіль
https://orcid.org/0009-0005-2802-2652
УДК 341
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.25

У статті розглядаються специфічні аспекти вчинення нотаріальних дій для громадян Російської Федерації в умовах воєнного стану в Україні. Особлива увага приділяється правовим викликам та обмеженням, які виникають у зв'язку з військовою агресією та впровадженням відповідних правових режимів. Аналізуються основні законодавчі акти та нормативні документи, що регулюють нотаріальну діяльність у таких умовах.

У статті також розглядаються питання міжнародного права та можливості правового захисту громадян Російської Федерації, які перебувають на території України під час воєнного стану. Обговорюються потенційні шляхи вирішення виявлених проблем та пропонуються рекомендації для удосконалення нормативно-правової бази та практики вчинення нотаріальних дій в екстремальних умовах.

Ключові слова: нотаріальні дії, громадяни Російської Федерації, воєнний стан, правові виклики, міжнародне право, Україна.

Постановка проблеми

У сучасних умовах глобальної нестабільності та збройних конфліктів, які мають значний вплив на функціонування державних інституцій, зокрема нотаріату, особливої актуальності набуває дослідження процесів вчинення нотаріальних дій в умовах воєнного стану. Нотаріальна діяльність є важливою складовою правової системи будь-якої країни, забезпечуючи правовий захист і гарантії дотримання законних прав та інтересів громадян і юридичних осіб. Військові конфлікти, непередбачувані політичні ситуації та надзвичайні стани значно ускладнюють здійснення нотаріальних функцій, створюючи нові виклики для нотаріусів і правової системи в цілому.

Зміни, внесені в законодавство у зв'язку з воєнним станом, їх вплив на нотаріальну практику, а також заходи, вжиті для забезпечення безперервності нотаріальних послуг, є ключовими аспектами, що потребують детального аналізу. Вивчення цієї проблематики сприятиме підвищенню ефективності нотаріальної діяльності в умовах кризи та забезпеченню правової безпеки громадян і бізнесу в умовах воєнних дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виходячи із наведених та інших даних, проблематика видачі (екстрадиції) є достатньо актуальною, особливо в умовах воєнного стану. Її окремі аспекти розкриті в працях В. Бобріченко, І. М. Іліопол, Р. О. Кракан, К. Краснікова, Е. А. Крістєва, О. В. Марченко, В. Р. Нєгіна, О. Письменний, К. Резворович, Д. Роман, О. А. Руда, К. І. Спасова, О. Г. Тимощук, Ю. О. Федорчук та інших учених. У ході написання статті використовувались законодавчі та інші нормативно-правові акти України і міжнародні угоди.

Метою дослідження наукової статті є аналіз вчинення нотаріальних дій для громадян Російської Федерації в умовах воєнного стану з урахуванням сучасних викликів. Дослідження спрямоване на вивчення правового регулювання нотаріальних про-

цедур у таких умовах, виявлення потенційних проблем та перешкод у здійсненні нотаріальних дій під час воєнних дій.

Виклад основного матеріалу дослідження

Війна, розпочата Росією проти нашої країни, продовжується, і кожен українець та українка роблять усе можливе, щоб підтримати нашу державу. Нотаріуси також не є винятком, вони продовжують надавати нотаріальні послуги. Однак, у зв'язку з прийняттям Кабінетом Міністрів України постанови № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану», Наказ Міністерства юстиції України від 11.03.2022 № 1118/5 «Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів у сфері нотаріату», накази Міністерства юстиції України від 01 квітня 2022 року № 1307/5 та від 11 квітня 2022 року № 1429/5, у нотаріальну діяльність вводяться певні особливості та обмеження [1].

Введені зміни в інститут нотаріату спростили доступ до послуг нотаріусів для фізичних та юридичних осіб. Вимоги до проведення нотаріальних дій були переглянуті, зокрема, встановлено обов'язок дотримуватися законності та принципів нотаріальної діяльності. Збройна агресія Російської Федерації ускладнила постачання бланків для документів, тому на період воєнного стану нотаріуси отримали дозвіл на посвідчення документів на звичайному папері, з вказанням власних реквізитів.

Також слід виокремити суб'єктні обмеження, а саме підпункти 1 та 2 пункту 1 вищезгаданої постанови встановлюють обмеження вчинення дій для громадян Російської Федерації. Варто звернути увагу, що норма пп.1 п.1 постанови передбачає зупинення нотаріальних дій, тобто стосується лише незавершених нотаріальних дій, а також, що такі дії не зупиняються, якщо за їх вчиненням звернувся громадянин Російської Федерації, який проживає на території України на законних підставах або юридична особа, кінцевим бенефіціарним власником, членом або учасником (акціонером), що має частку у статутному капіталі 10 і більше відсотків, якої громадянин Російської Федерації, який проживає на території України на законних підставах.

Випадки проживання іноземців на території України на законних підставах визначені частинами 1-3, 17, 19 статті 4 Закону України «Правовий статус іноземців та осіб без громадянства», зокрема:

– «іноземці та особи без громадянства можуть відповідно до Закону України «Про імміграцію» іммігрувати в Україну на постійне проживання;

– іноземці та особи без громадянства, яких визнано біженцями в Україні або яким надано притулок в Україні, вважаються такими, які постійно проживають на території України з моменту визнання біженцем в Україні або надання притулку в Україні. Постійне проживання на території України біженців підтверджується посвідченням біженця;

– іноземці та особи без громадянства, яких визнано особами, що потребують додаткового захисту, або яким надано тимчасовий захист в Україні, вважаються такими, які на законних підставах тимчасово проживають на території України на період дії обставин, за наявності яких додатковий чи тимчасовий захист було надано. Тимчасове проживання на території України таких іноземців та осіб без громадянства підтверджується посвідченням особи, яка потребує додаткового захисту в Україні, або посвідченням особи, якій надано тимчасовий захист в Україні;

– особи, стосовно яких прийнято рішення про припинення громадянства України або стосовно яких скасовано рішення про оформлення набуття громадянства України, зобов'язані виїхати з України або звернутися із заявою про надання дозволу на імміграцію протягом 30 днів з дня прийняття такого рішення;

– якщо за цей час особа не виїхала з України, за винятком звернення цієї особи із заявою про надання дозволу на імміграцію, вона підлягає видворенню в установленому законодавством порядку;

– іноземці та особи без громадянства, які протягом 30 днів з дня прийняття рішення про припинення громадянства України чи скасування рішення про оформлення на-

буття громадянства України звернулися із заявою про надання дозволу на імміграцію, вважаються такими, які тимчасово на законних підставах перебувають на території України;

– іноземці та особи без громадянства, які в установленому порядку уклали контракт про проходження військової служби в Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту, Національній гвардії України, вважаються такими, які на законних підставах тимчасово проживають на території України на період дії контракту про проходження військової служби у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту, Національній гвардії України. Тимчасове проживання на території України таких іноземців та осіб без громадянства підтверджується військовим квитком рядового, сержантського і старшинського складу» [2].

До прийняття та набрання чинності законом щодо врегулювання відносин за участю осіб, пов'язаних з державою-агресором, нотаріус відмовляє у вчиненні нотаріальної дії (крім нотаріальної дії із засвідченням справжності підпису на заяві про вихід з громадянства Російської Федерації та посвідчення заповіту військовополоненого) у разі звернення за вчиненням нотаріальної дії:

– «громадянина Російської Федерації, крім того, що проживає на законних підставах на території України;

– юридичної особи, утвореної та зареєстрованої відповідно до законодавства Російської Федерації;

– юридичної особи, кінцевим бенефіціарним власником, членом або учасником (акціонером), що має частку у статутному капіталі 10 і більше відсотків, якої громадянин Російської Федерації, який проживає на території України на законних підставах» [3].

Таким чином, у разі звернення громадянина Російської Федерації із засвідченням справжності підпису на заяві про вихід з громадянства Російської Федерації та посвідчення заповіту військовополоненого, нотаріус вчиняє нотаріальну дію, якщо немає інших передбачених законом підстав для відмови у вчиненні нотаріальної дії.

На виконання абзацу першого пункту 7 розділу 1 Глави 3 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5, «при вчиненні нотаріальної дії нотаріус перевіряє факт застосування санкцій, передбачених статтею 4 Закону України «Про санкції», рішення про застосування яких прийняте Радою національної безпеки і оборони України та введено в дію указом Президента, до фізичних та юридичних осіб, що звернулися за вчиненням нотаріальних дій» [4]. Відповідно у разі встановлення фактів застосування санкцій, нотаріус відмовляє у вчиненні таких нотаріальних дій згідно зі статтею 49 Закону України «Про нотаріат» [4].

Також для можливості вчинення нотаріальної дії-посвідчення заповіту військовополоненого, нотаріус має перевірити наявність такого статусу в особи, яка звернулася за послугою. Правовий статус військовополоненого визначено Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 року (далі – Конвенція), яку було ратифіковано Указом ПВР УРСР від 03.07.1954 року, а для України Конвенція набула чинності 03.01.1955 року.

Положення Конвенції застосовуються не лише в мирний час, а й:

– в усіх випадках оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома чи більше Високими Договірними Сторонами, навіть якщо стан війни не визнаний однією з них;

– в усіх випадках часткової або повної окупації території Високої Договірної Сторони, навіть якщо цій окупації не чиниться жодний збройний опір.

В українському законодавстві визначення поняття військовополонених надано в Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164 [5].

Відповідно до ст. 120 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими, заповіт складають так, щоб він відповідав вимогам держави їхнього походження, яка натомість має про ці вимоги повідомити

державі, де військовополонений перебуває. На прохання військовополоненого або у випадку його смерті заповіт мають передати до держави-покровительки.

Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2022 № 413 «Про затвердження Порядку тримання військовополонених» (зі змінами і доповненнями, внесеними Постановою КМУ від 17.06.2022 № 698) також закріплює вказані положення [6].

Також посвідчити заповіт військовополоненого уповноважений начальник табору (установи, де створено дільницю) для військовополонених.

Передавати заповіти, складені військовополоненими Російської Федерації, до держави-покровительки уповноважене Національне інформаційне бюро (орган, утворений рішенням Уряду від 17 березня 2022 року; створюється та діє відповідно до Женевських конвенцій з метою збору та узагальнення даних про військовополонених, загиблих, зниклих безвісти, незаконно затриманих окупантами цивільних осіб).

Наразі немає інформації щодо надання українським військовополоненим можливості скласти та посвідчити заповіт з боку Російської Федерації. Відмова в реалізації цього права є порушенням міжнародного гуманітарного права.

Висновки

Уряд нашої держави прийняв ряд законодавчих актів та оновив вже існуючі норми для забезпечення безпеки громадян та їх майна. Важливо відзначити, що нотаріусам надавалися необхідні роз'яснення, що сприяло безпеці їхньої діяльності та громадян. Це свідчить про те, що уряд робить усе можливе для протидії проблемам, пов'язаним з конфліктом в Україні, та для забезпечення безпеки всіх учасників нотаріального процесу.

У результаті дослідження виявлено, що вчинення нотаріальних дій для громадян Російської Федерації в умовах воєнного стану супроводжується низкою правових та практичних викликів. Основні проблеми стосуються обмеженого доступу до нотаріальних послуг через безпекові обмеження, недостатньої правової визначеності в питаннях міждержавного співробітництва в умовах конфлікту та специфічних вимог до документів і процедур.

Законодавство України, яке регулює діяльність нотаріусів, потребує подальшого вдосконалення з метою врахування умов воєнного стану та специфічних обставин, що виникають під час військового конфлікту. Необхідно розробити чіткі механізми та процедури для забезпечення правового захисту громадян іноземних держав, зокрема громадян Російської Федерації, що опинилися на території України під час воєнних дій.

На практичному рівні важливо забезпечити нотаріусів необхідними ресурсами та інструкціями для роботи в умовах підвищеної небезпеки, а також створити можливості для надання дистанційних послуг. Розвиток електронного нотаріату та впровадження сучасних технологій можуть значно полегшити процес вчинення нотаріальних дій в екстремальних умовах.

Міжнародне співробітництво також відіграє ключову роль у забезпеченні прав громадян іноземних держав. Необхідно активно співпрацювати з міжнародними організаціями та партнерами для розробки та впровадження спільних правових механізмів і стандартів.

У підсумку для ефективного вирішення викликів, пов'язаних з вчиненням нотаріальних дій для громадян Російської Федерації в умовах воєнного стану, потрібен комплексний підхід, що включає вдосконалення законодавчої бази, розвиток практичних інструментів та активне міжнародне співробітництво.

Література

1. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України № 164 від 28.02.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022- %D0%BF#Text (дата звернення 01.05.2024)

2. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України № 8570 від 21.09.2011 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JF6M200W (дата звернення 01.05.2024)

3. Тимощук О. Г. (2023). Окремі аспекти державного регулювання організації

нотаріальної діяльності в Україні в умовах воєнного стану. Актуальні проблеми права, психології та педагогіки в умовах війни, Білоцерківський національний аграрний університет соціально-гуманітарний факультет, Біла Церква, 23–25.

4. Про санкції: Закон України № 1644-VII від 14.08.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text (дата звернення 01.05.2024)

5. Резворович К., Краснікова К. (2022). Робота нотаріату під час військового стану. Діяльність державних органів в умовах воєнного стану: збірник матеріалів Міжнародного науковопрактичного онлайн-семінару, Кривий Ріг, с. 362–364.

6. Кракан Р. О. (2022). Нотаріальні дії в умовах воєнного стану. Цивільне судочинство та виконавче провадження в умовах воєнного стану : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного, Одеса: Фенікс, с. 103–106.

References

1. Deiaki pytannia notariatu v umovakh voiennoho stanu [Some notarial issues in the conditions of martial law]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 164 vid 28.02.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0 %BF#Text (data zvernennia 01.05.2024) [in Ukrainian]

2. Pro pravovyi status inozemtsiv ta osib bez hromadianstva [About the legal status of foreigners and stateless persons]: Zakon Ukrainy № 8570 vid 21.09.2011 r. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JF6M200W (data zvernennia 01.05.2024) [in Ukrainian]

3. Tymoshchuk O. H. (2023). Okremi aspekty derzhavnoho rehuliuvannia orhanizatsii notarialnoi diialnosti v Ukraini v umovakh voiennoho stanu [Certain aspects of state regulation of the organization of notarial activity in Ukraine under martial law]. Aktualni problemy prava, psykholohii ta pedahohiky v umovakh viiny, Bilotserkivskyi natsionalnyi ahrarnyiuniversytet sotsialno-humanitarnyi fakultet, Bila Tserkva, 23–25. [in Ukrainian]

4. Pro sanktsii [On sanctions]: Zakon Ukrainy № 1644-VII vid 14.08.2014 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text (data zvernennia 01.05.2024) [in Ukrainian]

5. Rezvorovych K., Krasnikova K. (2022). Robota notariatu pid chas viiskovoho stanu. Diialnist derzhavnykh orhaniv v umovakh voiennoho stanu [Notary work during martial law]: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoho naukovopraktychnoho onlain-seminaru, Kryvyi Rih, s. 362–364. [in Ukrainian]

6. Krakan R. O. (2022). Notarialni dii v umovakh voiennoho stanu [Notarial actions under martial law]. Tsyvilne sudochynstvo ta vykonavche provadzhennia v umovakh voiennoho stanu : materialy vseukr. nauk.-prakt. konf. im. Yu. S. Chervonoho, Odesa: Feniks, s. 103–106. [in Ukrainian]

A. Medinska

PERFORMING NOTARIAL ACTS FOR CITIZENS OF THE RUSSIAN FEDERATION UNDER MARTIAL LAW CONDITIONS: CURRENT CHALLENGES

The article examines the specific aspects of performing notarial acts for citizens of the Russian Federation under martial law conditions in Ukraine. Particular attention is paid to the legal challenges and restrictions that arise in connection with military aggression and the implementation of corresponding legal regimes. The main legislative acts and regulatory documents governing notarial activities under such conditions are analyzed.

The article also addresses issues of international law and the possibilities of legal protection for citizens of the Russian Federation who are on the territory of Ukraine during martial law. Potential solutions to the identified problems are discussed, and recommendations are made for improving the regulatory framework and practices of performing notarial acts under extreme conditions.

Keywords: notarial acts, citizens of the Russian Federation, martial law, legal challenges, international law, Ukraine.

THE ESSENCE OF THE PRINCIPLE OF RESPECT FOR HUMAN RIGHTS IN INTERNATIONAL LAW

SLYUSARENKO Yury Anatoliyovych - candidate of Legal Sciences, associate professor, associate professor of Constitutional Law Department Taras Shevchenko National University of Kyiv

https://orcid.org/0000-0001-6772-4386

УДК 341.1/.8

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.26

The article is devoted to the essence of the principle of respect for human rights in international law. It is noted that modern international law is characterized by the growing role and importance of respect for human rights, and the promotion and development of respect for human rights is the cornerstone of maintaining international peace and security.

The adoption of the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966 and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966 confirmed that the principle of respect for human rights is one of the basic principles of international law. The armed aggressions of some UN member states against others posed complex tasks and questions to the international community and national legal systems to ensure the general importance of human rights, the respect of which is an essential factor for peace, security, friendly relations and cooperation between all states. During an armed conflict, international humanitarian law as lex specialis takes precedence over international human rights law, but the principle of respect for human rights does not cease to apply, states continue to bear obligations to respect human rights regardless of gender, race, language, religion; on the promotion and development of the effective exercise of civil, political, economic, social, cultural, and other rights; out of respect for the human right to associate with others; out of respect for the right of national minorities to equality before the law, giving them full opportunity to enjoy human rights and protecting their legitimate interests; from the recognition of the human right to know one's rights, to protect them; on compliance with international pacts, declarations and agreements on human rights, if they are bound by them; on the adoption of legislative acts and the adoption of other measures that are necessary to ensure the basic human rights recognized by the world community; to guarantee the person whose rights have been violated, effective means of protection. Russia's violation of the principle of respect for human rights has deep and long-term consequences for the world community and UN member states. In order to stop Russia's indulgence in the principle of respect for human rights, an institutional mechanism was used on a universal and regional basis: within the UN - the UN High Commissioner for Human Rights, the Committee on Human Rights, the Subcommittee on the Prevention of Discrimination and the Protection of Minorities, the Committee on the Elimination of Discrimination against women, the Committee against Torture, etc.; on a regional basis - the European Court of Human Rights, etc.

Keywords: human rights, principles of international law, principle of respect for human rights, international human rights law, international humanitarian law, protection of human rights, international community, state, aggression, protection of human rights, international obligations, values, UN Charter, peace , security, cooperation.

Formulation of the problem

The armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which began in February 2014 with the annexation of the Autonomous Republic of Crimea and continued in April 2014 with the organization and support of ille-

gal armed groups that proclaimed the so-called «people's republics» in Donetsk and Luhansk regions, among many others problems posed complex tasks and questions to the Ukrainian legal system [1]. One of them is the principle of respect for human rights in the conditions of a full-scale Russian invasion of Ukraine.

A. Kolodiy rightly points out that «ideas about the value and inviolability of human life, about the equality of people before higher powers are contained in ancient myths and beliefs. Awareness of the concept of freedom has changed throughout the history of mankind. In ancient philosophy, the will was understood primarily as an opportunity to take turns with others to participate in power, to influence the composition of state power (Aristotle), it was considered in combination with fate, which limits human freedom (Plato). In the Middle Ages, freedom was understood as freedom from sin and the curses of the church, while discrepancies appeared between the moral freedom of man and the requirements of God's religious omnipotence» [2]. The principle of respect for human rights, having passed more than one century in its formation and development, was enshrined in the UN Charter of 1945. It is a value.

But currently, the principle of respect for human rights is indulged by the Russian Federation. Documentation of crimes committed by the Russian military on the territory of Ukraine, as well as international crimes committed by Russia, show that Russia is deliberately nullifying this principle.

State of problem research

In legal science, the principles of respect for human rights were studied by M. Hnatovskyi, L. Deshko, Y. Bysaga, A. Kolodiy and many other scientists [3-13].

On February 24, 2022, the armed forces of the Russian Federation carried out a full-scale invasion of the territory of Ukraine, which was a continuation and escalation of the international armed conflict that has been ongoing between Russia and Ukraine since 2014 [1]. As a result of the new intensified attack, in addition to the previously occupied regions of Crimea and parts of Donetsk and Luhansk regions, Russia also managed to occupy other territories of Ukraine, in particular parts of Kyiv, Chernihiv, Sumy, Kharkiv, Zaporizhzhya, Kherson, Mykolaiv regions and some settlements of Donetsk and Luhansk regions , which had not been occupied before [1]. During an armed conflict, the legal regime of international humanitarian law is applied, which defines the rules of war and, among other things, the rules of treatment of protected categories of persons, in particular, the civilian population of the occupied territories [1]. During an armed conflict, international humanitarian law as lex specialis takes precedence over international human rights law, but it is important that the regime of international human rights law does not cease to be effective, but is applied in parallel with the norms of international humanitarian law and continues to protect the individual from the abuse or arbitrary exercise of power by state representatives even during the war, albeit with some restrictions [1].

The purpose of this article is to investigate the relevance of the problem of universal respect for human rights.

Presenting main material

The UN Charter of 1945 [14], enshrining in paragraph 3 of Art. 1 («Objectives of the organization»), the principle of respect for human rights, does so precisely in the aspect of the declared readiness of states to implement international cooperation in solving international problems of an economic, social, cultural and humanitarian nature. And specifically: the UN pursues the goal of international cooperation in encouraging and developing respect for human rights and basic freedoms for all, regardless of race, gender, language and religion.

The final act of the Conference on Security and Cooperation in Europe of 1975, substantively developing the principle of respect for human rights, in Art. VII «Respect for human rights and fundamental freedoms, including freedom of thought, conscience, religion and belief» formed it already within the framework of a holistic institution [15]. The fundamental importance of the principle of respect for human rights for the entire world order as a whole meaningfully confirmed that states recognize the general importance of human

rights and fundamental freedoms, the respect of which is an essential factor for peace, justice and well-being, necessary to ensure friendly relations and cooperation between all states [16].

The principle of respect for human rights and basic freedoms imposes the following basic duties on states: respect human rights and basic freedoms regardless of gender, race, language, religion; promote and develop the effective implementation of civil, political, economic, social, cultural and other rights and freedoms; to respect the right of a person to unite with others, the freedom of an individual to confess individually or together with others; respect the right of national minorities to equality before the law, provide them with a full opportunity to enjoy human rights and fundamental freedoms, and protect their legitimate interests in this area; to recognize the right of a person to know his rights and freedoms and to protect them; to comply with international pacts, declarations and agreements on human rights, if they are bound by them; adopt legislative acts and take other measures that are necessary to ensure the basic human rights and freedoms recognized by the world community; to guarantee the person whose rights have been violated, effective means of protection.

In total, in March 2023, Vostok SOS monitors revealed 66 cases of human rights violations in the occupied regions of Ukraine [17]. The most violations were recorded in Luhansk (23) and Zaporizhzhia (20) regions. In other regions, the figures are as follows: Kherson region – 18 cases; Autonomous Republic of Crimea – 3; Donetsk region – 2 [17].

Most often, the right to property was violated this month – 42 cases, of which 19 – in Luhansk region; 11 – in the Zaporizhzhia region; 9 – in Kherson region and one case in Donetsk region [17]. M. Panchenko notes that «the given figures reflect isolated acts of destruction or appropriation of the property of civilians. At the same time, in March 2023, in the city of Mariupol, Donetsk region, the occupation administration decided to destroy entire houses and even neighborhoods, which is a massive violation of the right of individuals to own property [17].

Other common types of violations in the occupied territories for March 2023 include the following: the right to freedom and personal integrity – 18 such cases were recorded in March: 7 – in the Zaporizhzhia region; 4 – in the Kherson region; 4 – in Luhansk Region; 3 – in the Crimea; right to life – 4 cases, Kherson region; prohibition of torture – 2 cases: 1 – in Kherson region and 1 – in Donetsk region; freedom of thought, conscience and religion – 2 cases, Zaporizhzhia region» [17].

A comparative analysis of information on human rights violations for March 2023 and the last three months (December 2022 – February 2023) allows us to draw the following conclusions: the number of human rights violations in the occupied territories does not decrease and varies from 65 to 120 violations per month. The cases recorded by Vostok SOS monitors constitute a small percentage of all human rights violations currently occurring in the occupied territories; the most common type of violation is the violation of the property rights of residents of the occupied territories; the second largest is the right to freedom and personal integrity of individuals. The occupiers also torture and kill civilians in the territories under their control; most violations are committed in the territories of Zaporizhzhia and Kherson regions – territories that were occupied by Russia as a result of the full-scale invasion of 2022. Perhaps the recorded significant number of human rights violations in these regions does not depend on the intensity of offenses, but on the fact that these regions have been recently occupied and, accordingly, the information space of the specified territories has not yet been «cleaned up» by the occupation administration in the same way as in Crimea or the territories Donetsk and Luhansk regions, occupied since 2014; responsible for violations of human rights are, in particular, military personnel of the Russian Armed Forces, representatives of the FSB of the Russian Federation, occupation administrations on the ground, the NZF «L/DNR», as well as various paramilitary groups, such as the Kadyrovites, the Wagnerites, etc., supported and encouraged by Russia [17].

The head of the UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine, Danielle Bell, at the presentation of a new report on the situation with human rights in the occupied territories of Ukraine, which covers the period

from February 24, 2022 to December 31, 2023, said that systematic violations of human rights by Russia in temporarily occupied Ukrainian territories territories have deep and long-term consequences for Ukraine and its population. She noted that the report described how the Russian Federation used violent and repressive measures to control people, illegally imposing its governance systems and legal frameworks, as well as suppressing expressions of Ukrainian culture and identity [18]. According to the head of the UN Monitoring Mission, these actions and policies affected every aspect of the daily life of those living in the occupied territory [18].

Conclusions

1. The adoption of the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966 and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966 confirmed that the principle of respect for human rights belongs to the basic principles of international law. The armed aggressions of some UN member states against others posed complex tasks and questions to the international community and national legal systems to ensure the general importance of human rights, the respect of which is an essential factor for peace, security, friendly relations and cooperation between all states.

2. During an armed conflict, international humanitarian law as lex specialis takes precedence over international human rights law, but the principle of respect for human rights does not cease to apply, states continue to bear obligations to respect human rights regardless of gender, race, language, religion; on the promotion and development of the effective exercise of civil, political, economic, social, cultural, and other rights; out of respect for the human right to associate with others; out of respect for the right of national minorities to equality before the law, giving them full opportunity to enjoy human rights and protecting their legitimate interests; from the recognition of the human right to know one's rights, to protect them; on compliance with international pacts, declarations and agreements on human rights, if they are bound by them; on the adoption of legislative acts and the adoption of other measures that are necessary to ensure the basic human rights recognized by the world community; to guarantee the person whose rights have been violated, effective means of protection. Russia's violation of the principle of respect for human rights has deep and long-term consequences for the world community and UN member states.

3. In order to stop Russia's indulgence in the principle of respect for human rights, an institutional mechanism was used on a universal and regional basis: within the UN – the UN High Commissioner for Human Rights, the Committee on Human Rights, the Subcommittee on the Prevention of Discrimination and the Protection of Minorities, the Committee on Elimination discrimination against women, the Committee against Torture, etc.; on a regional basis – the European Court of Human Rights, etc.

References

1. Гнатовський М. Повага до прав людини в умовах збройного конфлікту в Україні застосування судами норм міжнародного гуманітарного права та стандартів захисту прав людини. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Report_Respect-for-HR-in-Conflict_Gnatovsky_UKR.pdf

2. Озерова В. Принцип загальної поваги прав людини як основоположний принцип міжнародного права. Підприємництво, господарство і право. 2017. №11. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/11/56.pdf.

3. Deshko L. «Non-Recognition Policy» of the Un General Assembly Regarding the Temporary Occupied Territory of Ukraine. Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. С. 441-442.

4. Бисага Ю., Дешко Л. Міждисциплінарність як умова розв'язання комплексної проблеми щодо конституційного права кожного звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій. Науковий збірник «Актуальні проблеми вітчиз-

няної юриспруденції». 2016. № 4. С. 18-21. URL: http://apnl.dnu.in.ua/arkhiv?id=23.

5. Бисага Ю., Дешко Л. Методологія дослідження конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юридичні науки. 2016. № 21. С. 14-16. URL: http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=91.

6. Deshko L., Vasylchenko O., Lotiuk O. Crimean Tatar National-Territorial Autonomy: Regulatory and Legal Guarantees of the Rights and Freedoms for the Indigenous Peoples of Ukraine. Visegrad Journal on Human Rights. 2022. №3. P. 24 – 28.

7. Deshko L., Vasylchenko O. Regime of military occupation, human rights, elections and referendums: case of Ukraine. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. №1. С. 121-125.URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/299753.

8. Дешко Л. Суб'єкти звернення до міжнародних судових установ чи до органів міжнародних організацій. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2016. № 39. С.123-126.

9. Deshko L. Domestic remedies that have to be exhausted in Ukraine when everyone applying to international judicial institutions or to the relevant bodies of international organizations. Вестник Пермского университета. 2014. № 1. С. 332–336.

10. Deshko L. Structural Elements of International Legal Mechanisms for Ensuring the Everyone's Right to Seek Rights Protection in International Judicial Institutions or in the Relevant Bodies of International Organizations. Закон и жизнь. 2013. № 12/3. С. 64–67.

11. Deshko, L. Criteria for the court's compliance with the obligation to provide justification of its decisions. Teise. 2016. №99. P. 186–93.

12. Deshko L. The right to education and the principle of equality: from an idea in the works of Professor Hersch Lauterpacht to enshrining in the Universal Declaration of Human Rights. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. №80. С. 296-300.

13. Deshko L., Boiko V. Striking a balance: the interplay of CJEU rulings and international human rights obligation with national constitutional identities. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. №1. С. 124-129. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/296767/289753.

14. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду : Міжнародний документ від 26.06.1945 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010/conv

15. Заключний акт конференції з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/994_055.

16. Deshko L. European Standards of Human Rights: Course book. Donetsk : Modern Printing (Suchasny Drook), 2013. 142 p.

17. Панченко М. Огляд порушень прав людини, вчинених російською федерацією на окупованих територіях України за березень 2023 року (на підставі відкритих джерел). URL: https://vostok-sos.org/oglyad-porushen-prav-lyudyny-vchynenyh-rosijskoyu-federacziyeyu-na-okupovanyh-terytoriyah-ukrayiny-za-berezen-2023-roku-na-pidstavi-vidkrytyh-dzherel/

18. ООН: порушення Росією прав людини на ТОТ мають довгострокові наслідки для України. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3842451-porusenna-rosieu-prav-ludini-na-tot-maut-dovgostrokovi-naslidki-dla-ukraini-oon.html.

СУТНІСТЬ ПРИНЦИПУ ПОВАГИ ПРАВ ЛЮДИНИ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Статтю присвячено сутності принципу поваги прав людини в міжнародному праві. Зазначається, що сучасне міжнародне право характеризується зростанням ролі та значення поваги прав людини і саме заохочення та розвиток поваги до прав людини є наріжним каменем з підтримки міжнародного миру та безпеки.

Ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 р. Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. та Міжнародного пакту про економічні, соці-

альні і культурні права 1966 р. підтвердило, що принцип поваги прав людини відноситься до основних принципів міжнародного права. Збройні агресії одних держав-учасниць ООН проти інших поставили перед міжнародною спільнотою та національними правовими системами складні завдання та запитання з забезпечення загальної вагомості прав людини, повага яких є суттєвим фактором миру, безпеки, дружніх відносин і співробітництва між усіма державами. На час збройного конфлікту міжнародне гуманітарне право як lex specialis має перевагу над міжнародним правом прав людини, але принцип поваги прав людини не припиняє свою дію, держави продовжують нести зобов'язання з поваги прав людини незалежно від статі, раси, мови, релігії; зі сприяння і розвитку ефективного здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних, інших прав; з поваги права людини на об'єднання з іншими; з поваги права національних меншин на рівність перед законом, надання їм повної можливості користуватися правами людини та захисту їх законних інтересів; з визнання права людини знати свої права, захищати їх; з дотримання міжнародних пактів, декларацій та угод з прав людини, якщо вони ними пов'язані; з прийняття законодавчих актів і вжиття інших заходів, які є необхідними для забезпечення визнаних світовою спільнотою основних прав людини; з гарантування людині, права якої порушено, ефективних засобів захисту. Порушення росією принципу поваги прав людини мають глибокі та довгострокові наслідки для світової спільноти та держав-учасниць ООН. Для того, щоб припинити потурання росією принципу поваги прав людини задіяно інституційний механізм на універсальній і регіональній основі: у межах ООН – Верховний комісар ООН з прав людини, Комітет з прав людини, Підкомісія щодо попередження дискримінації і захисту меншин, Комітет з питань ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітет проти катувань тощо; на регіональній основі – Європейський суд з прав людини тощо.

Ключові слова: права людини, принципи міжнародного права, принцип поваги прав людини, міжнародне право прав людини, міжнародне гуманітарне право, захист прав людини, міжнародна спільнота, держава, агресія, захист прав людини, міжнародні зобов'язання, цінності, Статут ООН, мир, безпека, співробітництво.

ВИЗНАННЯ СТАТУСУ ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО З КОНФЛІКТОМ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

НЕВАРА Л.М. - к.ю.н., доцент, доцентка кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права Державного торговельно-економічного університету, наукова експертка ГО «UA Experts»

ORCID:0000-0003-1775-8806

ШПАКОВИЧ О.М. - д.ю.н., професор, професорка кафедри порівняльного і європейського права Київського національного університету імена Тараса Шевченка, наукова експертка ГО «UA Experts»

ORCID: 0000-0001-7784-5069

УДК : 341.1/8:341.4:342.5

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.27

Актуальність теми автори обґрунтовують тривалою збройною агресією російської федерації проти України та сексуальне насильство, яке вчиняють російські солдати проти українських жінок, дівчат, чоловіків і хлопчиків, військовополонених. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом (СНПК) є серйозним порушенням міжнародного права і визначене Міжнародним кримінальним трибуналом щодо колишньої Югославії та Міжнародним кримінальним трибуналом щодо Руанди воєнним злочином, злочином проти людяності та геноцидом. Римський статут постійного Міжнародного кримінального суду визначає сексуальне насильство як злочин проти людяності та воєнні злочини. Сексуальне насильство, вчинене під час війни на Балканах 1992-1995 років, було визнано злочином, що широко використовувався як знаряддя війни.

Постраждалі від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, мають право на ефективний правовий захист відповідно до міжнародного права. Їм має бути доступним як судовий захист, так і адміністративне відшкодування. Ці засоби мають бути швидкими, ефективними, адекватними, зі збереженням конфіденційності і головне - не завдавати шкоди постраждалим.

У статті проаналізовано законодавство Балканських країн щодо надання репарацій постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, запровадження адміністративних процедур надання комплексної допомоги. Ця допомога має бути комплексною, спеціалізованою, щоб запобігти ретравматизації, відповідати потребам постраждалих. І держава має забезпечити та гарантувати таку допомогу для відновлення справедливості, щоб ця проблема не була стигматизована.

Одним з важливих завдань держави є надати соціально-економічну допомогу та створити ланки взаємодії державних органів, громадськості для створення адміністративних процедур відшкодування шкоди постраждалим від сексуального насильства під час ще тривалої збройної агресії. Україна вже зараз запровадила низку законодавчих ініціатив для визнання статусу постраждалої особи від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом та надання невідкладних проміжних репарацій постраждалим від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом.

Ключові слова: міжнародне право прав людини, міжнародне гуманітарне право, репарації, міжнародний захист, збройна агресія, збройний конфлікт, воєнні злочини.

Вступ

Постраждалі від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (далі – СНПК), зазнали фізичного, психологічного, економічного та соціального впливу. Вони мають особливі потреби щодо репарацій для процесу відновлення справедливості та притягнення винних до відповідальності.

Допомога має бути комплексною і має включати як медичну, психологічну, юридичну, так і соціально-економічну допомогу, репарації постраждалим. Важливим репараційним заходом є надання особливого статусу постраждалого, публічне визнання на законодавчому рівні.

На жаль, цей вид насильства відбувається у країнах, де йдуть збройні конфлікти і широко використовується як знаряддя війни. Для захисту прав людини під час збройних конфліктів міжнародна спільнота створила міжнародні стандарти допомоги у випадках СНПК.

Зміст тематики та проблематики дослідження

На міжнародному рівні захист прав постраждалих від СНПК визначає низка документів: резолюції Ради Безпеки ООН: 1325,1820, 1888, 1889, 1960, 2106, 2122, 2242, 2467, 2493, які разом формують порядок денний «Жінки, мир, безпека» [1].

Резолюція ГА ООН A/RES/60/147 (2006) зазначає, що постраждалі мають право на ефективний та негайний доступ до правосуддя; забезпечення адекватних, ефективних, швидких та належних засобів правового захисту, включаючи відшкодування завданої шкоди; гарантії того, щоб національне законодавство забезпечувало, щонайменше, такий самий рівень захисту постраждалим, який передбачено міжнародними зобов'язаннями.

Резолюція Ради Безпеки ООН 1888 (2009) п. 6 зобов'язує державу провести законодавчі і судові реформи відповідно до норм міжнародного права з метою покарання осіб, винних у здійсненні актів сексуального насильства, і забезпечення того, щоб постраждалі мали доступ до органів правосуддя, гідного поводження протягом усього судового процесу, щоб вони були захищені та отримували компенсацію за страждання.

У 2013 році було розроблено і рекомендовано Резолюцією 2106 Ради Безпеки ООН модель надання допомоги особам, які пережили сексуальне насильство. У червні 2014 року було надано Директивну записку Генерального секретаря ООН «Надання відшкодування потерпілим від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом» [2], яка вказує на права постраждалих на медичне забезпечення, економічну підтримку, забезпечення соціальними виплатами, кредитування, мікрогранти, освітні послуги для дітей.

Мета статті

Аналіз законодавства Балканських країн щодо постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, сприяє запровадженню адміністративних процедур надання комплексної допомоги, яка повинна бути комплексною, спеціалізованою та відповідати потребам постраждалих. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання завдань: охарактеризувати законодавство Балканських країн; вивчити міжнародний досвід щодо визнання статусу СНПК; проаналізувати законодавчі ініціативи України щодо визнання статусу постраждалої особи від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом та надання невідкладних проміжних репарацій постраждалим від СНПК; надати рекомендації щодо соціально-економічної допомоги та сприяти подальшому створенню ланки взаємодії державних органів та громадськості для створення адміністративних процедур відшкодування шкоди постраждалим від СНПК.

Методологія та методологічна основа

Використано загальнонаукові і спеціальні методи пошуку та пізнання. Історико-правовий метод застосовано з метою дослідження сексуального насильства як злочину проти людяності та воєнного злочину відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Системно-функціональний метод сприяв визначенню постраждалих від СНПК права на ефективний правовий захист відповідно до міжнародного права. Узагальнення, як метод, сприяв розумінню запровадження адміністративних процедур надання комплексної допомоги задля забезпечення відновлення справедливості.

Інформаційною базою дослідження слугували дані офіційних публікацій та періодичних видань ООН (Резолюції ГА ООН, Резолюції Ради Безпеки ООН), законодавство Балканських держав (Сербії, Боснії і Герце-

говини), законодавство України, аналітичні матеріали громадських організацій і т.п.

Виклад основного матеріалу

Міжнародний захист постраждалих від СНПК гарантує їхнє право на різні форми відшкодування, включаючи надання безкоштовної правової, медичної допомоги, реституцію та забезпечення виконання рішень про реституцію, компенсацію, реабілітацію, сатисфакцію, відновлення особистих документів, гарантії неповторення того, що сталося, пільги щодо працевлаштування, надання житла та допомогу у догляді за дитиною. Особливо важливим є проводити консультації з постраждалими для того, щоб почути і врахувати їхні потреби щодо конкретного характеру відшкодування.

Практику надання комплексної допомоги напрацювали лікарі та персонал лікарні Panzi на сході Демократичної Республіки Конго. Більше ніж 20 років вони надавали комплексну допомогу тим, хто пережив, зокрема, гендерне і сексуальне насильство. Досвід дав можливість зрозуміти, що постраждала особа потребує цілого спектру спеціалізованої, якісної підтримки, яка передбачає перш за все визнання її статусу на законодавчому рівні для отримання соціально-економічної допомоги. Лікарня Panzi запровадила підхід «єдиного вікна» надання комплексної допомоги для запобігання ретравматизації постраждалих від СНПК.

Для підтримки постраждалих від СНПК та надання їм комплексної допомоги у 2016 році було засновано Фонд доктора Деніса Муквеге [3]. Ця організація створена з метою поширення моделі комплексної допомоги Panzi. Ця модель орієнтована на створення умов для отримання медичної, психологічної, соціальної допомоги та доступу до правосуддя на місцях для постраждалих від цього виду злочину, щоб вони могли впоратися з наслідками отриманих травм. Фонд доктора Деніса Муквеге працює по всьому світу, щоб підтримувати постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом. Одним із головних елементів, на якому базується комплексна модель допомоги, передбачає взаємодію між державними структурами та організаціями громадянського суспільства для підтримки постраждалих від СНПК, щоб зробити її ефективною. У деяких країнах, наприклад, Конго, ЦАР, Бурунді, Фонд впроваджує повну модель комплексної допомоги. В Україні з 2019 року створено Громадську організацію «SEMA Ukraine», яка підтримується міжнародною організацією «Фонд доктора Деніса Муквеге», надає соціальну підтримку постраждалим від сексуального та гендерно-обумовленого насильства внаслідок збройної агресії росії проти України [4]. Держави приймають цю модель роботи з постраждалими від сексуального та гендерного насильства не лише в контексті війни та конфлікту, але й для мирного часу. Такі держави, як Нідерланди, Бельгія, серед інших, застосовують модель комплексної допомоги в рамках «центрів єдиного вікна», щоб покращити благополуччя тих, хто пережив насильство.

Усі аспекти комплексної допомоги – медичний, психологічний, юридичний та соціально-економічний надаються за принципом конфіденційності, нерозголошення та інформованої згоди, аби не порушити головного принципу – «не нашкодити». Для отримання відшкодування має бути визнаний статус постраждалої/го від СНПК на законодавчому рівні і розроблений механізм для отримання доступу до економічної та соціальної підтримки.

Директивна записка Генерального секретаря ООН «Надання відшкодування потерпілим від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом» визначає два способи, за допомогою яких можна такий захист отримати: судове провадження та адміністративна процедура. Такі процеси не є взаємозамінними, а можуть застосовуватись паралельно [2].

Адміністративна процедура – це позасудовий процес, який може використовуватися державами для надання відшкодування постраждалим від грубих порушень міжнародного права прав людини та/або серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. За допомогою такої процедури держави визначають порушення та постраждалих і надають їм відшкодування за встановленою процедурою. У Директивній записці зазначається, що, коли грубі порушення

прав людини та/або серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, включаючи пов'язане з конфліктом сексуальне насильство, відбуваються у великому масштабі, процедура адміністративного відшкодування може бути більш інклюзивною та доступнішою, ніж судова процедура. Ця процедура фактично здатна охопити більшу кількість постраждалих і є більш лояльною до них. Адміністративна процедура більш гнучка, а стандарти доказів і витрати значно нижчі [5, с. 8]. Адміністративна процедура передбачає визнання заподіяної шкоди без звернення до суду. Втім, програми адміністративних репарацій не повинні перешкоджати постраждалим від СНПК звертатись до судових установ. Національні або міжнародні суди повинні брати до уваги та доповнювати репарації, призначені програмами адміністративної процедури. Тобто працювати за принципом компліментарності.

Адміністративну процедуру надання статусу постраждалого/ї від СНПК прийняли та запровадили в національне законодавство після закінчення збройного конфлікту на території колишньої Югославії балканські держави Боснія та Герцеговина, Сербія, Косово, Хорватія. Кожна з цих держав пройшла свій власний шлях не тільки щодо визнання осіб постраждалими від СНПК, а й виплати їм репарацій. У цих державах були запроваджені різні адміністративні моделі та визначений обсяг репарацій.

Під час збройного конфлікту тільки в Боснії і Герцеговині від 20000 до 50000 боснійських жінок і дітей зазнали зґвалтування, а кількість дітей, народжених внаслідок зґвалтування, становить від 2000 до 4000. Однак тільки близько 1000 осіб з тих, хто вижили, отримали або перебувають у процесі отримання певної форми відшкодування [6]. Тобто майже через тридцять років після закінчення збройного конфлікту більшість тих, хто вижили, не отримали репарацій й продовжують жити з фізичними та психологічними наслідками воєнних злочинів, від яких вони постраждали. Діти, народжені в результаті зґвалтування, скоєного під час конфлікту, також зазнавали стигматизації та цілої низки перешкод. У Федерації Боснії і Герцеговини у 1999 році був прийнятий Закон про основи соціального захисту, захисту цивільних жертв війни та захисту сімей з дітьми, №36/99. Змінами до цього закону у 2006 році було включено спеціальну фінансову компенсацію для тих, хто пережили СНПК [5, с. 9]. В окрузі Брчко 8 серпня 2012 року було прийнято Закон «Про захист цивільних жертв війни», змінений 3 червня 2015 року, у якому визнається, що всі особи, які зазнали СНПК, визнаються цивільними жертвами війни [5, с. 10]. У державі відсутнє гармонізоване законодавство і кожний округ і федерація визначають ступінь захисту та репарації в межах своєї юрисдикції. У зв'язку з цим у 2019 році Комітет ООН проти катувань наполегливо закликав Боснію і Герцеговину створити ефективну схему відшкодування на національному рівні для забезпечення всіх форм репарацій постраждалим від воєнних злочинів, включаючи сексуальне насильство, та прийняти рамковий закон, який чітко визначає критерії для отримання статусу постраждалих від воєнних злочинів, у тому числі сексуального насильства, і встановлює конкретні права та права, гарантовані постраждалим на всій території держави.

Попри численні факти скоєння воєнних злочинів під час збройного конфлікту на території Косово, держава тривалий час не приймала належного законодавства, яке б надавало постраждалим право на репарації та гарантії. Тільки у 2014 році були внесені зміни в Закон «Про статус і права мучеників, інвалідів, ветеранів, членів армії визволення Косова, жертв сексуального насильства під час війни, цивільні жертви та їхні родини», які надавали постраждалим від СНПК право отримувати репарації. Окрім того, у січні 2014 року уряд схвалив План дій з імплементації Резолюції РБ ООН 1325. План, розроблений за підтримки ООН «Жінки, мир, безпека», спрямований на надання компенсації постраждалим від СНПК. А 30 грудня 2015 року урядом було прийнято постанову № 22/2015 «Про визначення порядку визнання та перевірки статусу постраждалих від сексуального насильства під час Визвольної війни в Косово». Прийнятий Порядок визначив адміністративну процедуру отримання статусу постраждалої від СНПК особи та передбачив створення відповідної Урядової

комісії з питань визнання та перевірки цього статусу. З початку роботи урядова Комісія отримала понад 1200 заяв. Понад 900 заявників отримали статус осіб, які постраждали від СНПК, у задоволенні понад 200 заяв було відмовлено [7]. Загалом, Національна рада з питань постраждалих від сексуального насильства під час війни в Косово координує всі питання надання репарацій постраждалим від СНПК. Рада була створена у 2012 році і складається з представників/ць ключових міністерств, громадянського суспільства та міжнародних зацікавлених сторін, таких як «Жінки, мир, безпека» для кращої координації психосоціального та медичного лікування, доступу до правосуддя, розширення економічних можливостей та підвищення обізнаності.

Одразу після закінчення збройного конфлікту у Хорватії законодавчо не було врегульовано адміністративну процедуру визнання постраждалих від СНПК. Завдяки проактивній позиції Центру для жінок-постраждалих від війни (ROSA) 29 травня 2015 році був прийнятий Закон «Про права осіб, які постраждали від сексуального насильства під час збройної агресії проти Республіки Хорватія у Вітчизняній війні» [8]. Тобто протягом майже двадцяти років з дня офіційного завершення війни особи, які пережили сексуальне насильство, не мали статусу «потерпілих від війни» на законодавчому рівні. Тобто вони не мали права на компенсацію, психологічну чи медичну допомогу. Проте, прийняття такого закону надало можливість отримати компенсації усім постраждалим від СНПК. Прийнятий закон визначав адміністративну процедуру отримання статусу постраждалої особи від СНПК та передбачав створення відповідної Комісії у справах постраждалих від сексуального насильства.

У Сербії права постраждалих від СНПК не регулюються окремим законом. Так, у 1996 році у Сербії був прийнятий Закон № 52/96 «Про права ветеранів, осіб з інвалідністю внаслідок війни, до яких було віднесено і постраждалих від СНПК». Закон не прописував додаткових прав чи гарантій для такої категорії постраждалих. Закон визначає, що отримати офіційний статус постраждалої особи можна, лише якщо довести отримання фізичної шкоди принаймні на 50%. Тобто не всі постраждалі від СНПК можуть отримати захист за таким законодавством (виключаються автоматично особи з незначними фізичним пошкодженням та ті, які зазнали психічної шкоди) [7].

Закон був оновлений у 2020 році прийняттям Закону «Про права ветеранів, цивільних осіб з інвалідністю внаслідок війни та членів їх сімей». Відповідно до цього закону лише громадяни Сербії, які стали постраждалими від насильства, вчиненого членами «ворожих військ», і які зазнали певного ступеня фізичних вад, можуть ініціювати адміністративну процедуру. Однак, рамкова система не дозволила більшості постраждалим отримати репарації і призвела до різного ставлення до різних категорій. Так, постраждалі від сексуального насильства, ушкодження яких призвели до тілесних ушкоджень «нижче певної межі», не можуть отримати компенсації в адміністративному порядку.

Спільним для цих держав є тривалі затримки щодо прийняття належного законодавства у цій сфері. Також особи, які були у судовому порядку визнані постраждалими, повинні були роками чекати фінальних судових рішень. Протягом всього цього часу постраждалі від СНПК були стигматизовані суспільством. І навіть коли вже було прийнято законодавство щодо виплати їм репарацій, постраждалі не завжди змогли отримати всіх гарантій та прав, мінімально допустимий рівень яких їм гарантує міжнародне право.

Досвід Балканських держав показує наскільки важливою є вчасно, на законодавчому рівні, закріплена процедура надання статусу постраждалої особи від сексуального насильства під час збройного конфлікту та виплата їм репарацій.

Сьогодні, в умовах збройної агресії рф проти України, перед нашою державою постає вкрай важливе завдання прийняти відповідне національне законодавство, закріпити адміністративну процедуру звернення особи до національних органів щодо отримання статусу постраждалої/го від СНПК та мінімальні гарантії, обсяг репарацій для постраждалих від сексуального насильства під

час збройної агресії. Проблемним є питання надання допомоги постраждалими від сексуального насильства внутрішньо переміщеним особам, особам, які знаходяться на окупованій території. Тому внутрішня політика держави та механізми відшкодування мають передбачати спеціальні заходи для усунення цих перешкод, щоб заохотити та полегшити долю постраждалих та отримувати допомогу. Надання адекватної інформації за допомогою доступних засобів постраждалим у всіх регіонах, де сталося сексуальне насильство, має бути доступним для забезпечення консультативної та комплексної допомоги. Надважливим завданням на всіх етапах і рівнях має бути забезпечення конфіденційності постраждалим від СНПК, щоб заохотити їх висловлюватися, довіряти й брати участь у процесі, а також захистити від подальшої шкоди та гарантувати неповторення того, що сталося.

Висновки

В Україні наразі не прийнято нормативного регулювання впровадження адміністративної процедури щодо отримання статусу постраждалої особи від СНПК. Зважаючи на кількість постраждалих від сексуального насильства під час збройної агресії, є потреба у прийнятті такого законодавства для можливості надання відповідного статусу та отриманні допомоги і репарацій.

У жовтні 2023 року (09.10.2023) у Верховній Раді було зареєстровано Проєкт Закону № 10132 Закону України «Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації» [9], який схвалений у першому читанні. Законопроєкт передбачає надання статусу особи, яка постраждала від сексуального насильства, яке проводитиме спеціально створена для цих цілей комісія. Передбачається, що діяльність, спрямована на надання невідкладних проміжних репарацій, ґрунтуватиметься, зокрема, на принципах: дотримання прав людини і основоположних свобод; забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; поваги і неупередженого ставлення до постраждалих осіб і членів сімей загиблих (померлих) постраждалих осіб; належної уваги до кожного випадку сексуального насильства; попередження повторної травматизації постраждалих; конфіденційності інформації. 19 червня 2024 року Верховна Рада України постановила взяти за основу цей законопроєкт про надання статусу постраждалим від СНПК та невідкладні проміжні репарації [10].

Офісом Віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України, Урядовим уповноваженим з питань ґендерної політики та Глобальним фондом тих, хто пережили насильство було розроблено і запроваджено Пілотний проєкт з надання невідкладних проміжних репарацій постраждалим від СНПК [11]. 6 серпня 2024 року відбулась презентація стану реалізації Проєкту і складено план подальших дій. Одним із завдань Пілотного проєкту є напрацювання державної політики та репараційних механізмів для постраждалих від російської збройної агресії проти України.

І в контексті запланованих заходів на перший план виступає визнання статусу постраждалих від СНПК на законодавчому рівні для отримання репарацій та комплексної допомоги, включаючи адміністративну процедуру для забезпечення відновлення справедливості.

З усіма постраждалими від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, слід поводитися гуманно і з повагою до їхньої гідності та прав людини, завжди уникаючи подальшої шкоди та травм. Їхнє право на засіб правового захисту та відшкодування має здійснюватися без дискримінації за ознакою статі, гендерної приналежності, етнічної приналежності, раси, віку, політичної приналежності, класу, сімейного стану, сексуальної орієнтації, національності, релігії та інвалідності чи будь-якого іншого статусу. Постраждалі від СНПК не повинні чекати роками на репарації і на відновлення справедливості. Вони не повинні бути стигматизовані державою, суспільством.

Література

1. Процедури надання статусу постраждалої особи від СНПК. URL: https://jurfem.com.ua/procedury-nadannya-statusu-postrazhdaloi-vid-snpk/

2. Директивна записка Генерального секретаря ООН «Надання відшкодування потерпілим від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом» URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Press/GuidanceNoteReparationsJune-2014.pdf.

3. Фонд доктора Деніса Муквеге повертає постраждалим від СНПК довіру до людей та до життя. URL: https://uwf.org.ua/fond-doktora-denisa-mukvege-povertaye-postrazhdalym-vid-snpk-doviru-do-lyudej-ta-do-zhyttya/

4. ГО «SEMA Ukraine». URL: http://semaukraine.org.ua/menu/view?slug=chim-mi-zaymayemos

5. Аналітична довідка: Комплексна допомога постраждалим від СНПК та репарації: Балканський досвід для України. К.: ТОВ «Вістка». 2024. 24 с.

6. Процедури отримання статусу постраждалої особи від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом: досвід Боснії і Герцеговини. URL: https://jurfem.com.ua/protseduraotrymannya-statusu-bih/

7. Фабіан Сальвіолі. Спеціальний доповідач з питань сприяння істині, справедливості, відшкодуванню та гарантіям неповторення. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/truth/statements/2022-12-02/20121202-eom-statement-serbia-kosovo-sr-truth.pdf

8. Процедури отримання статусу постраждалої особи від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом: досвід Хорватії і Сербії. URL: https://jurfem.com.ua/status-postrazhdaloi-vid-snpk-khorvatiya-serbiya/

9. Проект Закону про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/d2d0e9d9-7300-4c5c-a7d0-b6496c1bb813

10. Постанова Верховної Ради України Про прийняття за основу проекту Закону України про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3825-20#Text

11. Пілотний проект з надання Невідкладних Проміжних Репарацій постраждалим від СНПК в Україні. URL: https://nssu.gov.ua/storage/app/sites/22/uploaded-files/UIR%20Pilot%20project%20presentation%20%2002.05.2024%20%20.pdf

SUMMARY

The authors substantiate the relevance of the topic by the ongoing armed aggression of the Russian Federation against Ukraine and the sexual violence committed by Russian soldiers against Ukrainian women, girls, men and boys, prisoners of war. Conflict-related sexual violence is a serious violation of international law and has been defined by the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and the International Criminal Tribunal for Rwanda as a war crime, crime against humanity and genocide. The Rome Statute of the permanent International Criminal Court defines sexual violence as a crime against humanity and a war crime. Sexual violence committed during the 1992-1995 war in the Balkans was recognized as a crime widely used as an instrument of war.

Victims of conflict-related sexual violence have the right to effective legal protection under international law. Both judicial protection and administrative compensation should be available to them. These means should be fast, effective, adequate, with confidentiality and, most importantly, not to harm the victims.

The article analyzes the legislation of the Balkan countries regarding the provision of reparations to victims of conflict-related sexual violence, the introduction of administrative procedures for the provision of comprehensive assistance. This assistance should be comprehensive, specialized to prevent retraumatization, and meet the needs of the victims. And the state should provide and guarantee such help to restore justice so that this problem is not stigmatized.

One of the important tasks of the state is to provide socio-economic assistance and create links of interaction between state bodies and the public for the creation of administrative procedures for compensation of damages to victims of sexual violence during the still ongoing armed aggression. Ukraine has already introduced a number of legislative initiatives to recognize the status of a victim of conflict-related sexual violence and provide immediate interim reparations to victims of conflict-related sexual violence.

Key words: international human rights law, international humanitarian law, reparations, international protection, armed aggression, armed conflict, war crimes.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF CUSTOMS LEGAL RELATIONS IN FOREIGN COUNTRIES

MAHMUDOV Orkhan Kamran oghlu - Doctoral student of the Law Faculty, Baku State University

УДК 341
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.28

In the member states of the Commonwealth of Independent States, the Customs Code or the Law on Customs Regulation is currently the main legislative act regulating customs issues. The first Customs Code among the post-Soviet states was adopted by the Republic of Belarus on February 3, 1993. 1 (one) month later - on March 9, 1993, the Customs Code of the Republic of Moldova was also adopted. In the last 31 years, the Republic of Belarus and the Republic of Moldova adopted the Customs Code 3 (three) times, and Ukraine 2 (two) times.

Keywords: Law, legislation, customs, foreign, formation

The word customs, in etymological terms, derives from the ancient Greek word 'tèlos' (meaning aim, final payment), the Latin word "teloneum" (duty, toll) [23]. The customs system is considered a mandatory attribute of the domestic and foreign policy of any state, through which the most optimal economic balance is formed, the positive impact of interstate trade on the social life of the state is ensured.

According to A.Sh. Shakaraliyev and Z.A. Shakaraliyeva the customs policy of the state is determined by the basic principles of state regulation of foreign trade activity [19, p. 6].

We would like to note that customs duties actually include all the features and characteristics of taxes.

When we look at the history of customs, we see that the basis for the formation of customs duties and the organized structures that carry out their collection is considered to be the social division of labor, the organization of commodity production, and the emergence of trade. The first information about foreign trade relations and, accordingly, customs traditions in ancient Egypt is attributed to the beginning of the 3rd millennium BC. In the 16th and 12th centuries BC, a primitive taxation system was applied to merchants, and in the 7th and 4th centuries, it was gradually transformed into a tax and duty system for merchants engaged in the trade of goods produced in foreign countries. Merchants brought goods produced in foreign countries mainly by ship. Therefore, their work was directly related to the owners.

Treasury departments controlled the release of goods produced in foreign countries. Officials managed the arrival and departure of numerous Egyptian and foreign ships, monitored the condition of the ports, and supervised customs duty collectors. Already at that time, various punishments were applied for violating trade rules and hiding goods from customs duties [17, p. 5].

Customs duties were collected in the north of Egypt – in Alexandria and in the south – in Elephantine, and internal customs operated in Hermopolis.

The practice of customs duties was gradually adopted by other ancient states of the Mediterranean and became widely recognized in trade relations. For example, the customs duty applied to imported goods in Greece averaged 1/10 (one-tenth) of their price, and in cities dependent on Athens it was 1/20 (one-twentieth). Athens' allies had trade advantag-

es in the form of customs concessions in the amount of 1/100 (one percent) of the price of goods [17, p. 5].

Customs duties were collected in seaports and city markets. Fees were paid in gold and silver. The amounts of customs duties were written in chalk on papyrus, stone and ceramic tiles that were displayed to the public.

The development of customs work in ancient Rome was similar to the customs policy implemented by Greece. During the Republican period (6th-1st centuries BC), as a result of successful wars, Roman citizens were exempted from direct taxes, as well as indirect taxes such as import customs duties. Following the example of Athens, customs duties in Rome were formerly 1/40 (one fortieth) of the price of goods, and later 1/10 (one tenth). During the imperial period (1st century BC – 5th century AD), all revenues, including customs duties, went to the treasury of the emperor.

In the 12th-13th centuries, during the period of consolidation of the feudal monarchy in Europe and the formation of unified national states, customs traditions began to be formed and customs services were created. Unifying traditions in the field of customs policy first appeared in England, where the first attempt to regulate the collection of customs duties and bring them under state control is considered the "Magna Carta Libertatum ("Great Charter of Freedoms")", adopted on June 15, 1215.

The origins of the customs union in France date back to the 14th century, when there was already a special customs-border guard unit and duties were regularly collected from goods crossing the state border [17, p. 5-6].

Until the Middle Ages, customs duties were also levied for the use of roads and bridges.

In medieval Europe, customs duties were both fiscal and regulatory in nature.

In the XV-XVI centuries, the theory of mercantilism (the word "mercante" of Italian origin means "merchant") was formed in European countries. States tried to raise money for the treasury by regulating foreign trade.

We consider it necessary to inform that after the Thirty Years' War (1618-1648), the German customs territory was divided into approximately 1240 (one thousand two hundred and forty) separate territories.

In the 17th and 18th centuries, under the influence of the economic policy of the absolutist period, the idea of customs duties to protect the domestic economy from unwanted competition became more important [16].

Numerous German states came to a single customs union only in the 19th century [17, p. 5].

The official establishment of the customs service in the United States of America cn be attributed to July 31, 1789, because on that date 59 customs districts were established in 11 states by the fifth legislative act of the US Congress. According to this act, customs officials were given the right to collect duties on goods crossing the border of the United States.

On March 3, 1927, the Bureau of Customs was established as a department of the U.S. Treasury Department, and on August 1, 1973, by order of the Treasury Department dated April 4, 1973, the name of that department was changed to the Customs Service [22].

The primary duty of the US Customs Service is to protect the customs borders of the United States and to enforce the laws applicable to goods brought into and out of the customs territory of the United States. In general, in accordance with the legislation, the entire activity scope of the US Customs Service can be divided into the following 4 (four) main areas:

- implementation of customs laws;
- enforcement of laws related to narcotics;
- implementation of laws on export control;
- enforcement of anti-money laundering laws.

Criminal, civil, and administrative liability is defined for violation of customs legislation.

The social division of labor, the organization of commodity production, and the emergence of a simple form of trade and taxation act as the basis for the collection of customs duties in Belarus. It is assumed that the establishment of the first customs institution on the land of Belarus coincides with the second half of the 9th century, that is, at the same time as the establishment of the first principality (principality of Polotsk) in the mentioned

country. At the end of the 10th century, a customs institution was established in Vitebsk, at the beginning of the 11th century in Brest, Novogrudok and Minsk, and at the beginning of the 12th century in Grodno and Gomel.

Customs duties were collected by persons appointed by the knyaz [18].

For a long time, customs duties did not have a border character. However, gradually types of fees paid for entering a certain territory began to appear, which brought them closer to modern customs fees. Thus, in the Statute of 1588 (one of the types of legal act in the law of the Middle Ages) the procedure for collecting fees from traders was specifically mentioned. During the Rzechpospolita period, the customs work was based on the same principles [21; 12].

The Statute of 1588, which included 487 articles and 14 sections, had significant advantages over its predecessors. In that document, the state-legal ideas of that time, the foundations of the public-state structure were clearly reflected. The Statute of 1588 reflected state law norms that were not in the legislative practice of other states at that time, as well as norms on administrative, military, court-procedural, family-marriage, guardianship, inheritance, land and criminal law [20].

Responsibility for both economic and criminal offenses in the customs field was established.

In October 1795, the entire territory of Belarus became part of the Russian Empire.

At the end of the 18th and 19th centuries, the customs service on the territory of Belarus operated within the Russian Empire.

On January 1, 1919, the Belarusian Soviet Socialist Republic was declared. On May 21, 1920, the North-Western Customs-Border District was established in the north-western provinces of Belarus and Russia, with Vitebsk as its center. In March 1921, the Department of Customs Control was established under the People's Commissariat of Foreign Trade of the Belarusian Soviet Socialist Republic.

In 1922, the Belorussian Soviet Socialist Republic became part of the USSR, and normative legal acts of the USSR related to customs work began to be applied in the said Republic as well.

In 1991, with the collapse of the USSR and the acquisition of sovereignty by the Republic of Belarus, fundamental changes took place in the work of customs authorities. Thus, on March 13, 1992, the Law of the Republic of Belarus "On the Basics of the Organization of the Customs Service of the Republic of Belarus", which defines the legal and organizational aspects of customs work in the republic and the main tasks of the customs service, and on February 3, 1993, the Customs Code of the Republic of Belarus, consisting of 7 sections combining 91 articles, was adopted [14].

With the adoption of the new Customs Code of the Republic of Belarus on January 6, 1998, which consists of 273 articles, the Customs Code of February 3, 1993 was repealed [4].

With the adoption of the third Customs Code of the Republic of Belarus dated January 4, 2007 (this Code consisted of 350 articles and 36 chapters), the Customs Code dated January 6, 1998 was repealed [3].

With the adoption of the Law of the Republic of Belarus dated January 10, 2014 "On customs regulation in the Republic of Belarus", which includes 354 (three hundred and fifty-four) articles, 62 (sixty-two) chapters and 9 (nine) sections, the Customs Code of the Republic of Belarus dated January 4, 2007 has been repealed [15]. Some additions and changes were made to the currently valid Law on July 15, 2015, June 19, 2017, December 18, 2019, and April 22, 2024.

In other post-Soviet states, the basis for the formation of customs duties is considered to be the social division of labor, the organization of commodity production, and the emergence of trade. Currently, the Customs Code or the Law on Customs Regulation acts as the main legal document regulating customs issues in the mentioned countries. For example, the Customs Code of Ukraine dated March 13, 2012, which consists of 590 articles (the first Customs Code of Ukraine dated July 11, 2002, consisting of 432 articles, has been repealed since this Code came into force) [11], The Customs Code of the Republic of Uzbekistan dated January 20, 2016, which consists of 412 articles [9], The Code of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2017 on

customs regulation in the Republic of Kazakhstan, which consists of 571 articles [1], The Customs Code of the Republic of Moldova dated August 24, 2021, consisting of 427 articles (the Customs Code of the Republic of Moldova dated June 20, 2000, consisting of 325 articles, has been repealed since the date of entry into force of this Code) [6]. The first Customs Code consisting of 112 articles was adopted in the said country on March 9, 1993 [7] and repealed from the date of entry into force of the Code dated June 20, 2000) [5], The Law of the Kyrgyz Republic on Customs Regulation dated April 24, 2019, which consists of 251 articles [13], The Customs Code of the Republic of Tajikistan dated December 3, 2004, consisting of 508 articles [8], The Customs Code of Turkmenistan dated September 25, 2010, which consists of 360 articles [10] and so on.

Thus, summarizing what has been stated, the following conclusions can be reached:

The formation of customs bodies in each state has its own characteristics and difficulties. Customs authorities are one of the influential structures of every independent state. The role of customs bodies is great both in filling the state budget and in ensuring the country's economic, cultural and environmental security. In other words, the customs system is considered a mandatory attribute of the domestic and foreign policy of any state, through which the most optimal economic balance is formed, the positive impact of interstate trade on the social life of the state is ensured. Foreign trade relations and, accordingly, customs traditions first appeared in Ancient Egypt at the beginning of the 3rd millennium BC, and gradually began to be applied in other countries, including ancient Greece, ancient Rome, other European countries, including Russia, Belarus, and the United States of America.

References

1. Code of the Republic of Kazakhstan On Customs Regulation in the Republic of Kazakhstan // Adopted on December 26, 2017 (with amendments and additions as of June 8, 2024): [Electronic resource] / https://is.gd/iOlohq

2. Customs Code of the Republic of Belarus // Adopted on February 3,1993: [Electronic resource] / https://etalonline.by/document/?regnum=v19302149

3. Customs Code of the Republic of Belarus // Adopted on January 4, 2007: [Electronic resource] / https://etalonline.by/document/?regnum=hk0700204

4. Customs Code of the Republic of Belarus // Adopted on January 6, 1998: [Electronic resource] / https://etalonline.by/document/?regnum=HK9800133

5. Customs Code of the Republic of Moldova // Adopted on August 24, 2021 (with amendments and additions as of 01.01.2024): [Electronic resource] / https://is.gd/kRa4Jk

6. Customs Code of the Republic of Moldova // Adopted on July 20, 2000 (with amendments and additions as of November 9, 2023): [Electronic resource] /https://is.gd/Ey1TOW

7. Customs Code of the Republic of Moldova // Adopted on March 9, 1993: [Electronic resource] / https://is.gd/87U8Ti

8. Customs Code of the Republic of Tajikistan // Adopted on December 3, 2004 (with amendments and additions as of December 24, 2022): [Electronic resource] / https://is.gd/pRamlN

9. Customs Code of the Republic of Uzbekistan // Adopted on January 20, 2016 (with amendments and additions as of February 27, 2024): [Electronic resource] / https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39406709

10. Customs Code of Turkmenistan // Adopted on September 25, 2010 (with amendments and additions as of November 25, 2023): [Electronic resource] / https://is.gd/0qMscN

11. Customs Code of Ukraine // Adopted on March 13, 2012 (with amendments and additions as of 05/09/2024.): [Electronic resource] / https://continent-online.com/Document/?doc_id=31162565#pos=214;-44

12. Kvyatovich, A.A. Establishment and development of customs bodies of the Republic of Belarus: [Electronic resource] / https://is.gd/1oZXBM

13. Law of the Kyrgyz Republic On Customs Regulation // Adopted on April 24, 2019: [Electronic resource] / https://is.gd/mi7y9A

14. Law of the Republic of Belarus "On the foundations of the organization of the

customs service of the Republic of Belarus" // Adopted on March 13, 1992: [Electronic resource] / https://normativka.by/lib/document/500053005

15. Law of the Republic of Belarus on customs regulation in the Republic of Belarus // Adopted on January 10, 2014.: [Electronic resource] / https://etalonline.by/document/?regnum=H11400129

16. Mahnken Daniel. The history of customs from the beginning to the present (June 4, 2020): [Electronic resource] / https://is.gd/XlNMhb

17. Matskevich, V.V. Customs relations / V.V. Matskevich. – Minsk: BSTU,- 2010. – 187 p.

18. Sayapin, V. At the crossroads of trade routes. From toll to duty: [Electronic resource] / https://is.gd/jTTo3Q

19. Shakaraliyev, A.Sh., Shakaraliyeva, Z.A. Organization and management of customs work / A.Sh. Shakaraliyev, Z.A. Shakaraliyeva. – Baku: Economics University Publishing House, – 2015. – 168 p.

20. Statute of the Grand Duchy of Lithuania: [Electronic resource] / https://is.gd/R42HAb

21. Statute: [Electronic resource] / https://is.gd/kyAAIW

22. U.S.Customs and Border Protection. Timeline (Static View): [Electronic resource] / https://www.cbp.gov/about/history/timeline-static-view

23. Wolffgang, Hans-Michael. Emerging issues in European customs law // World Customs Journal: [Electronic resource] / https://is.gd/zCvVMt

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВИКРИВАЧА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

СЛОТВІНСЬКА Наталія - доцент кафедри міжнародного та кримінального права Навчально - наукового Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», кандидат юридичних наук
ORCID iD: https://orcid.org//0000-0002-2756-4557
ШАРДАКОВА Анастасія - студентка Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.29

У статті здійснено аналіз національного та зарубіжного досвіду правового регулювання захисту викривачів та окреслено процесуальні гарантії, котрі дозволяють забезпечити ефективну правову охорону їх інтересів у межах кримінального провадження.

У цьому контекст, виокремлено механізми забезпечення безпеки викривачів та шляхи імплементації позитивного міжнародного досвіду. Проаналізовано зміни в Кримінальному процесуальному кодексі України, що стосуються викривачів та особливості їх практичної реалізації в умовах сучасного українського правосуддя. Окрім цього, у дослідженні здійснено акцент на основних процесуальних проблемах, з якими стикаються викривачі, таких як недотримання анонімності, відсутність чітких процедур захисту тощо. Особлива увага приділена практиці Європейського суду з прав людини, а також стандартам, розробленим Організацією Об'єднаних Націй та Європейським Союзом.

У результаті дослідження зроблено висновок, що існуючі законодавчі механізми захисту викривачів в Україні потребують подальшого вдосконалення для повноцінної реалізації їхніх прав, а також запровадження більш чітких гарантій процесуальної безпеки для забезпечення ефективного викриття корупційних кримінальних правопорушень.

Відтак, пропонується низка рекомендацій щодо посилення захисту прав викривачів у кримінальному процесі, включаючи розширення кола осіб, що підлягають захисту, запровадження нових механізмів контролю за дотриманням прав викривачів та посилення відповідальності за порушення конфіденційності їхніх даних.

Ключові слова: кримінальний процес, учасники кримінального провадження, викривач, захист прав, боротьба з корупцією, процесуальні гарантії, міжнародний досвід, Європейський суд з прав людини.

Постановка проблеми

Захист прав викривачів у кримінальному процесі є однією з ключових проблем сучасної правової системи, особливо, в умовах посилення боротьби з корупцією. Викривачі є важливим інструментом у розкритті кримінальних правопорушень, що мають прихований характер, зокрема тих, що стосуються зловживання владою, хабарництва та фінансових злочинів. Водночас, попри значну роль викривачів у виявленні правопорушень, правовий захист їх як учасників кримінального провадження залишається недостатнім як на національному, так і на міжнародному рівнях. Зазначене зумовлено тим, що чинне законодавство України, як і багатьох інших країн, не забезпечує достатніх процесуальних гарантій для захисту викривачів. Відсутність належних механізмів захисту може призвести до переслідувань, залякування або навіть фізичної розправи.

Окремо варто відзначити недостатню адаптацію міжнародних стандартів щодо захисту прав викривачів у національне законодавство, зокрема, положень Конвенції ООН проти корупції та директив Європейського Союзу, які визначають чіткі вимоги

до захисту інформаторів. Це створює ризики для самих викривачів та ускладнює ефективну боротьбу з корупцією.

Проблема захисту викривачів потребує не лише детального дослідження, але й удосконалення на законодавчому рівні для забезпечення належного правового захисту цих осіб у кримінальному процесі. Необхідно розробити більш дієві процесуальні механізми та запровадити відповідальність за порушення прав викривачів, що сприятиме підвищенню ефективності антикорупційних заходів.

Аналіз дослідження проблеми

У цьому напрямку вагомі дослідження було проведено такими організаціями, як Transparency International, яка підготувала кілька аналітичних звітів, присвячених питанням захисту викривачів у контексті боротьби з корупцією. Водночас Європейська рада боротьби з корупцією (GRECO) виділила рекомендації для країн ЄС щодо адаптації міжнародних стандартів захисту викривачів, що базуються на Директиві 2019/1937.

Науковці, зокрема, Девід Лью (David Lewis), який є одним із провідних фахівців у питаннях правового статусу викривачів, акцентують увагу на важливості процесуальних гарантій для забезпечення ефективного захисту осіб, що повідомляють про правопорушення. Його дослідження вказують на необхідність чіткої законодавчої регламентації захисту викривачів і нагляду за дотриманням їхніх прав під час кримінального провадження.

В Україні важливим кроком у вивченні цієї теми є праці О. Титаренка, які зосереджені на аналізі чинного законодавства України та його відповідності міжнародним стандартам. У своїх роботах Титаренко наголошує на необхідності подальшого вдосконалення національних процесуальних норм для забезпечення більш ефективного захисту викривачів. Дослідник також звертає увагу на проблему відсутності чіткої процедури анонімності викривачів, що може призводити до їхнього переслідування або тиску з боку фігурантів справ.

О. Глущенко у своїх публікаціях акцентує увагу на практичних аспектах застосування законодавства про викривачів в Україні. Він підкреслює, що хоча Закон України № 1700-VII[1] містить положення щодо захисту викривачів, на практиці ці норми не завжди ефективні через відсутність системного підходу до їх імплементації. Це підтверджується численними справами, у яких викривачі стикалися з труднощами, такими як розголошення їхньої особистості або недотримання їхніх прав у кримінальному провадженні.

Вивчення питання правового захисту викривачів корупції перебувають у площині наукових досліджень багатьох інших учених, зокрема Ю. П. Битяка, В. І. Василинчук, О. В. Грибовського, З. А. Загинея.

Постановка завдання

Метою цієї статті є комплексний аналіз проблеми правового захисту викривачів у кримінальному процесі та визначення ролі кримінально-процесуальних механізмів у забезпеченні ефективної боротьби з корупцією. Стаття має на меті дослідити існуючі міжнародні стандарти захисту прав викривачів, зокрема, передбачені Конвенцією ООН проти корупції та Директиву ЄС 2019/1937, а також оцінити їхню імплементацію в національне законодавство України.

Крім того, основною метою є виявлення недоліків у правозастосовній практиці та нормативно-правових актах, що регулюють захист викривачів, а також пропозиція конкретних шляхів вдосконалення законодавчих та процесуальних механізмів.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до ст. 1 Закону України № 1700-VII, викривач – фізична особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, повідомила про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону, вчинених іншою особою, якщо така інформація стала їй відома у зв'язку з її трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю, проходженням нею служби чи навчання або її участю в передбачених законодавством про-

цедурах, які є обов'язковими для початку такої діяльності, проходження служби чи навчання [1].

Викривачі відіграють фундаментальну роль у сучасних антикорупційних процесах, слугуючи важливим джерелом інформації про кримінальні правопорушення, які часто залишаються невидимими для правоохоронних органів. Їхня готовність розкривати злочинні дії та повідомляти про правопорушення залежить від того, наскільки правова система здатна забезпечити їм належний захист. Кримінальний процес відіграє вирішальну роль у цьому контексті, оскільки саме на етапах досудового розслідування та судового розгляду викривачі стикаються з найсерйознішими ризиками для своєї безпеки, кар'єри та навіть життя.

Однак, попри наявність законодавчих основ, захист викривачів у кримінальному процесі залишається проблематичним. У багатьох країнах, включно з Україною, чинне законодавство надає певні гарантії безпеки, проте на практиці ці механізми часто виявляються неефективними. Викривачі можуть зіткнутися з різними формами репресій — від звільнення з роботи до прямих погроз життю. Недостатня увага до безпеки викривачів у кримінальному процесі створює ризик того, що багато інформаторів просто не наважуються повідомляти про кримінальні правопорушення.

У кримінальному провадженні особливо важливим є забезпечення анонімності викривачів, а також надання їм всебічної правової та психологічної підтримки. Правові механізми повинні бути побудовані таким чином, щоб викривач міг без страху зазнати переслідувань, надавати докази або свідчити у справі, зберігаючи при цьому свою анонімність або перебуваючи під захистом держави. Досвід інших країн демонструє, що добре організовані системи захисту викривачів значно підвищують рівень виявлення та розслідування корупційних правопорушень.

Тому одним з головних завдань кримінального процесу є створення ефективних гарантій захисту викривачів, які б відповідали міжнародним стандартам та сприяли безперешкодному розслідуванню.

Міжнародна практика показує, що ефективні механізми захисту анонімності є одним із основних чинників, які стимулюють викривачів до співпраці з правоохоронними органами. Наприклад, у багатьох країнах викривачам надається можливість подавати інформацію через захищені платформи або спеціалізовані агенції, які гарантують конфіденційність.

Ще однією важливою складовою захисту викривачів є надання процесуальних гарантій на всіх етапах кримінального провадження. Це стосується як досудового розслідування, так і судового розгляду справи. На етапі досудового розслідування викривачі мають право на забезпечення безпеки, зокрема через використання таких засобів, як охорона або участь у програмі захисту свідків. Такі програми, що існують, наприклад, у США та країнах ЄС, забезпечують викривачам нові ідентичності та зміни місця проживання, що дозволяє їм уникнути репресій з боку тих, хто підозрюється в корупційних діяннях [2].

Однак важливо розуміти, що анонімність не завжди є панацеєю, оскільки в деяких випадках судовий процес вимагає відкритості свідчень для забезпечення права на справедливий суд. Тут виникає дилема: з одного боку, необхідно захищати викривача від переслідувань, а з іншого — забезпечити підозрюваному право на захист і можливість протидіяти обвинуваченням. У цьому контексті важливим є баланс між захистом прав викривачів і дотриманням принципів змагальності та рівності сторін у процесі.

На додаток, юридичні механізми повинні забезпечувати не тільки фізичну безпеку викривачів, але й гарантії проти юридичних переслідувань чи цивільних позовів з боку тих, на кого вони повідомляють. Зокрема, законодавство багатьох країн передбачає кримінальну відповідальність за залякування або переслідування викривачів. Наприклад, у США законодавчі акти надають викривачам право на компенсацію за шкоду, заподіяну їм унаслідок репресій з боку працедавців або інших осіб, які намагаються перешкодити правосуддю [3].

Україна вже зробила певні вагомі кроки у напрямку захисту викривачів, проте наяв-

ні механізми часто виявляються недостатніми. Закон України № 1700-VII передбачає низку заходів для забезпечення безпеки викривачів, але на практиці ці положення часто ігноруються або виконуються формально [1]. Крім того, бракує спеціалізованих установ, які б займалися захистом викривачів на всіх етапах кримінального процесу. Багато випадків свідчать про те, що викривачі не відчувають належної підтримки з боку держави, що, своєю чергою, підриває їхню мотивацію до участі в антикорупційних розслідуваннях.

Крім того, в Україні існує ще одна проблема — це недовіра суспільства до викривачів, яка часто проявляється у вигляді стигматизації. Люди, які вирішують повідомити про корупцію, нерідко стають жертвами суспільного осуду або негативного ставлення з боку оточення. Така соціальна стигматизація тільки посилює проблему, адже викривачі можуть відчувати себе ізольованими і вразливими до тиску.

Одним із можливих рішень цієї проблеми є впровадження ширшої інформаційної кампанії, спрямованої на зміну суспільного сприйняття викривачів. Викривачі повинні розглядатися не як зрадники або донощики, а як люди, які сприяють боротьбі з корупцією і тим самим допомагають розбудові більш прозорої та справедливої держави. Відтак, держава має не тільки створювати законодавчі гарантії, але й активно працювати над формуванням культури захисту викривачів, сприяючи їхній реабілітації в суспільстві після подання свідчень.

Таким чином, кримінальний процес повинен стати ключовим інструментом для забезпечення ефективного захисту прав викривачів. Належне регулювання їхніх процесуальних прав, забезпечення безпеки та психологічної підтримки, а також формування позитивного іміджу викривачів у суспільстві є тими заходами, які здатні значно підвищити ефективність боротьби з корупцією.

Міжнародний досвід свідчить про те, що інституційні механізми захисту викривачів є важливим інструментом боротьби з корупцією. Законодавства країн, які успішно реалізували системи захисту прав інформаторів, демонструють, що ефективний захист не тільки стимулює викривачів надавати докази проти корумпованих посадовців, але й значно підвищує прозорість державних інституцій. У цьому контексті важливо розглянути, яким чином стандарти, встановлені міжнародними документами, такими як Конвенція ООН проти корупції та Директива ЄС 2019/1937, впливають на формування національних правових систем захисту викривачів.

Захист викривачів є важливою складовою в системі антикорупційної боротьби та верховенства права. У світовій практиці сформувалася низка міжнародних документів та правових інструментів, спрямованих на захист викривачів, які стають ключовими свідками у справах проти корупції та інших злочинів. Їхній досвід показує ефективність тих чи інших підходів до захисту прав викривачів.

Одним з найважливіших міжнародних документів у цій сфері є Конвенція ООН проти корупції (UNCAC), прийнята у 2003 році. Вона закликає держави-учасниці створювати механізми захисту осіб, які повідомляють про корупційні правопорушення, а також надає рекомендації щодо впровадження ефективних каналів для передачі такої інформації. Конвенція передбачає забезпечення безпеки викривачів не лише на національному, але й на міжнародному рівні. Державам рекомендується забезпечувати їхню анонімність та створювати програми захисту свідків. Особливу увагу приділяється питанням взаємодії між державними інституціями та правоохоронними органами для швидкого реагування на загрози викривачам [4].

У Європейському Союзі захист викривачів було значно посилено після прийняття Директиви 2019/1937. Цей документ є визначним кроком у стандартизації захисту викривачів у країнах ЄС, оскільки зобов'язує всі держави-учасниці запровадити ефективні механізми захисту викривачів на національному рівні. Серед головних положень Директиви:

- **Створення захищених каналів повідомлення інформації** — країни-члени зобов'язані впровадити внутрішні та зо-

внішні канали, які дозволяють викривачам безпечно повідомляти про порушення, зокрема корупцію, шахрайство, екологічні правопорушення.

- **Заборона переслідувань** — викривачі не можуть бути об'єктом дискримінації, звільнення, пониження в посаді або будь-якої іншої форми репресій з боку роботодавців.
- **Конфіденційність** — особам, які повідомляють про правопорушення, повинна бути гарантована конфіденційність, включно з можливістю подання анонімних скарг [5].

Важливо, що кожна країна ЄС повинна створити державні органи, які забезпечують контроль за виконанням цих положень, а також встановити відповідальність за будь-які репресивні дії щодо викривачів. Такі заходи вже впроваджені у більшості країн ЄС, і позитивний ефект спостерігається в тих юрисдикціях, де було створено незалежні агенції для захисту інформаторів.

США є однією з країн з найрозвиненішими правовими інструментами захисту викривачів. Ще у 1989 році був прийнятий Закон про захист викривачів (Whistleblower Protection Act), який надає широку систему гарантій для осіб, які повідомляють про порушення законодавства, зокрема, у державному секторі. Основні положення цього закону включають: 1) гарантії проти звільнення та репресій — будь-які спроби переслідувати викривача через його повідомлення можуть бути оскаржені в суді, а сам викривач має право на відновлення на роботі та компенсацію шкоди; 2) захист фінансових інтересів — викривачі мають право на компенсацію та навіть винагороду, якщо їхня інформація допомогла виявити злочини, які завдали значних фінансових збитків державі; 3) можливість звертання до незалежних органів — закон дозволяє викривачам звертатися до спеціалізованих агенцій, таких як Офіс спеціального захисника (Office of Special Counsel), який займається захистом викривачів у федеральному уряді.

Цікаво, що у США також діє Закон про викривачів у сфері цінних паперів (Dodd-Frank Act), який надає викривачам у приватному секторі ще більше можливостей для захисту та винагороди. Завдяки цьому закону, викривачі, які повідомляють про фінансові шахрайства, можуть отримати до 30% від суми штрафу, накладеного на порушників [6].

У Великій Британії викривачів захищає Закон про публічні інтереси (Public Interest Disclosure Act, 1998), який також надає низку гарантій для осіб, що повідомляють про корупцію чи інші злочини. Закон передбачає наступні механізми захисту: 1) захист від несправедливого звільнення — викривачі не можуть бути звільнені за повідомлення про правопорушення, навіть якщо вони працюють у приватному секторі; 2) незалежний судовий контроль — викривачі можуть звернутися до судових органів, таких як трибунали з питань зайнятості, щоб оскаржити будь-які дії, спрямовані на їхнє переслідування; 3) анонімність та конфіденційність — закон гарантує викривачам право на анонімність, якщо це необхідно для їхньої безпеки.

У Великій Британії також діє Інститут викривачів (Whistleblowing Charity), який надає консультативну та юридичну підтримку інформаторам, забезпечуючи супровід на всіх етапах їхньої взаємодії з правоохоронними органами та роботодавцями.

Австралія прийняла Закон про захист викривачів у державному секторі (Public Interest Disclosure Act) у 2013 році, який є одним із найсучасніших інструментів у цій сфері. Закон передбачає захист як для державних, так і для приватних викривачів, а також гарантує:

- **Захищені канали для повідомлень** — викривачі можуть звертатися до спеціалізованих агентств, таких як Офіс незалежного уповноваженого з питань доброчесності.
- **Винагороди для викривачів** — пропонує викривачам фінансові стимули для розкриття корупційних правопорушень.
- **Право на компенсацію** — якщо викривач зазнав репресій або фінансових втрат через своє повідомлення, він може подати позов про компенсацію.

Ці приклади показують, що міжнародна практика захисту викривачів стала ключовим інструментом у боротьбі з корупцією та іншими злочинами. Міжнародні доку-

менти та національні законодавства, такі як UNCAC, Whistleblower Directive та закони у США, Великій Британії й Австралії, не лише захищають викривачів, але й активно заохочують їх до співпраці з правоохоронними органами. Ці моделі можуть бути взяті за приклад для вдосконалення української системи захисту викривачів.

Хорватія також є яскравим прикладом країни, що адаптувала свої правові норми до європейських стандартів захисту викривачів, але водночас зіткнулася з низкою викликів на шляху до їхнього ефективного впровадження. Основним нормативним актом у цій сфері є Закон про захист викривачів, прийнятий у 2019 році, що став прямою відповіддю на прийняття Директиви ЄС 2019/1937 [7].

Закон передбачає створення обов'язкових каналів для подачі інформації про порушення як у державних, так і приватних організаціях. Викривачі можуть подавати скарги через внутрішні та зовнішні канали, що забезпечують конфіденційність і захист від витоку інформації.

Унікальною особливістю хорватської моделі є надання виключних повноважень омбудсмену, який виступає як незалежний арбітр між викривачем та системою правосуддя. Омбудсмен виконує роль посередника, а також гарантує дотримання стандартів захисту викривачів у державних структурах.

Однією з важливих складових хорватської системи є розширена роль судів, які мають право надавати викривачам захист від переслідування на роботі та забезпечувати справедливу компенсацію за будь-які втрати.

На додаток до загальних положень хорватська система передбачає надання винагород викривачам, чия інформація сприяла виявленню серйозних корупційних схем або інших злочинів. Це створює додаткові стимули для громадян співпрацювати з органами влади.

Важливою справою, що продемонструвала ефективність нової законодавчої бази, стала справа у державній енергетичній компанії Hrvatska Elektroprivreda (HEP) [8]. Один з працівників повідомив про корупційні зловживання у вищому керівництві, що призвело до фінансових втрат державного підприємства. Незважаючи на тиск з боку компанії, він отримав повний юридичний захист, а його інформація сприяла кримінальним розслідуванням і покаранню винних.

Проте, незважаючи на успіхи, система захисту викривачів у Хорватії все ще стикається з викликами, особливо у приватному секторі. Проблеми з довірою до викривачів і переслідуванням з боку роботодавців залишаються серйозними бар'єрами. У майбутньому Хорватія планує вдосконалити правові механізми захисту, зокрема шляхом більш тісної співпраці між судовими органами та омбудсменом, а також підвищенням обізнаності про права викривачів серед населення.

Українське законодавство щодо захисту викривачів є відносно новим явищем, що стало важливою частиною антикорупційних реформ після Революції Гідності 2014 року. Основний правовий акт, який регулює права викривачів у нашій державі, це Закон України «Про запобігання корупції», зокрема положення, внесені до нього у 2019 році. Україна, як і багато інших країн, прагне адаптувати міжнародні стандарти до національних реалій, при цьому стикаючись з низкою викликів, притаманних перехідним положенням економіки та суспільства.

Закон гарантує викривачам анонімність. Інформація, що дозволяє ідентифікувати викривача, не може бути розкрита без його згоди. Викривачі мають право подати повідомлення як відкрито, так і анонімно, зокрема через офіційні електронні системи.

Важливою частиною українського законодавства є захист викривачів від переслідувань або дискримінації на роботі через їхні повідомлення. Закон забороняє звільнення, переведення на нижчу посаду або інші форми тиску на викривачів. Це положення стало особливо актуальним для захисту державних службовців, які часто стають ключовими свідками корупційних схем.

Якщо існує загроза життю або здоров'ю викривача чи його родичів у зв'язку з повідомленням, держава зобов'язана забезпечити їм фізичний захист. Цей аспект охоплює надання тимчасового житла, зміни місця ро-

боти, або навіть зміни особистих даних викривача.

В Україні створено кілька інституційних механізмів для реалізації захисту викривачів: 1) Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК). НАЗК є основним органом, відповідальним за розгляд повідомлень від викривачів, забезпечення захисту їх прав та сприяння органам правопорядку у розслідуванні таких повідомлень. 2) Суди та правоохоронні органи. Викривачі мають право звертатися до суду для відшкодування збитків або відновлення на роботі у випадках незаконного звільнення чи переслідування.

Ці правоохоронні та судові інституції застосовують переважно кримінально-правові заходи протидії деліктам, передбаченим статтями 366-2, 366-3 КК України. Пріоритетною в їх діяльності є каральна, а не запобіжна функції, що обумовлено їх правовим статусом (у них значно менше повноважень щодо недопущення вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією). Водночас кримінальне переслідування суб'єктів декларування за вчинені ними делікти є важливим заходом запобігання вчиненню таких кримінальних правопорушень іншими особами [9].

Україна демонструє поступове покращення в сфері захисту викривачів. З кожним роком кількість повідомлень про корупцію зростає, що свідчить про поступове підвищення довіри до законодавчих механізмів. Важливою перспективою є адаптація нових міжнародних стандартів у рамках євроінтеграційного процесу України, що вимагатиме подальшого удосконалення правової системи захисту викривачів.

Особливо це актуально для української правової системи в складних умовах воєнного стану, оскільки воєнні конфлікти створюють унікальні умови, де проблема корупції набуває особливої важливості. Статистичні дані, які були зібрані протягом останніх двох років, свідчать про те, що нейтральне ставлення до корупції в українському суспільстві зменшується, а готовність боротися з цим явищем, навпаки, росте. Так, за результатами соціологічного опитування групи «Рейтинг», яке провели за підтримки проєкту USAID «ВзаємоДія», у листопаді-грудні 2022 року, тобто ще до запуску Єдиного порталу повідомлень викривачів (далі – Портал), вісімдесят сім відсотків опитаних респондентів декларували готовність заявити про факт корупції через Портал (однозначно готові – тридцять сім відсотків, скоріше готові – п'ятдесят відсотків). Водночас сімдесят чотири відсотки вважали, що отримання фінансової компенсації спонукатиме громадян повідомляти про такі злочини і лише двадцять три відсотки були не впевнені в такій ініціативі [10].

Натомість загальнонаціональне опитування, що проводили вже у 2023 році за програмою сприяння громадській активності «Долучайся!» спільно з проєктом USAID «ВзаємоДія», продемонструвало, що зросло суспільне схвалення громадян, які подають скарги на корупцію до уповноважених органів. Цей відсоток зріс з 71% у 2021 році до 81% у 2023 році. А показник українців, які декларують готовність відстоювати свої права сягає 52% – найвищого рівня з 2007 року [10].

Для кращого розуміння розглянемо справжній кейс, коли механізми захисту викривачів працювали ефективно. Наприклад, у справі про корупцію в Національному агентстві з питань запобігання корупції (НАЗК), викривачка, колишня очільниця департаменту фінансового контролю, відкрито заявила про маніпуляції з деклараціями чиновників. У цьому випадку вона отримала значний публічний та правовий захист, у тому числі через правозахисні організації та увагу медіа. Цей випадок демонструє, що викривачі можуть отримати захист, якщо є широкий резонанс і підтримка громадянського суспільства.

Такий приклад підкреслює важливість не лише правових механізмів, але й підтримки громадянського суспільства та ЗМІ у забезпеченні захисту прав викривачів.

Правоохоронні органи та суди відіграють ключову роль у реалізації процесуальних гарантій для викривачів, оскільки саме вони повинні забезпечити дотримання законодавчих норм та належний рівень захисту.

Однак у багатьох випадках саме недосконалість роботи цих інституцій стає при-

чиною того, що викривачі залишаються незахищеними. Правоохоронні органи часто не готові або не хочуть займатись повним розслідуванням справ викривачів, особливо коли це стосується впливових суб'єктів чи великих корпорацій. Це призводить до того, що викривачі залишаються під загрозою репресій або навіть фізичної розправи.

Одним із ключових завдань для успішного функціонування системи захисту викривачів є підвищення правової культури та обізнаності серед населення. Багато громадян не знають про свої права та можливості захисту у випадку викриття порушень. Кампанії з інформування населення, спеціальні навчальні програми для працівників органів влади та підприємств можуть підвищити рівень довіри до правової системи та заохотити громадян до викриття корупції чи інших порушень закону.

Висновки

Міжнародний досвід може стати важливим джерелом для реформування української системи захисту викривачів. Використання найкращих практик інших країн, зокрема тих, де правовий захист викривачів є на високому рівні, дозволить адаптувати ефективні рішення до національних умов і значно підвищити рівень правової захищеності осіб, які повідомляють про правопорушення. Це допоможе Україні зміцнити правову державу та підвищити рівень довіри до системи правосуддя. Відтак, вважаємо, що доцільним є створення додаткових інструментів захисту, таких як спеціалізовані органи, які займалися б підтримкою та захистом викривачів, і посилення відповідальності за переслідування осіб, які викривають корупційні схеми. Окрім цього, підвищення правової культури та обізнаності громадян про права викривачів є важливим кроком до вдосконалення існуючої системи. Лише через системні зміни можна забезпечити безпеку викривачів та ефективне застосування їхніх свідчень для боротьби з корупцією.

Перспективи розвитку законодавства в Україні повинні бути спрямовані на розширення правової бази, активну роль державних інституцій та вдосконалення механізмів правового захисту, що стане важливим кроком на шляху до створення відкритого та прозорого суспільства.

Література

1. Про запобігання корупції. Закон України від 14.10.2014р. №1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#top.

2. Трепак В.М. Теоретико-прикладні проблеми запобігання та протидії корупції в Україні : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2020. 481 с.

3. Толчкова І.А. та Казюта Д.А. Захист викривачів корупції: українські реалії та міжнародний досвід. *Часопис Київського університету права* 2019/1. С.287-291.

4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Міжнародний документ від 31.10.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.

5. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/1937 від 23 жовтня 2019 року «Про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства союзу» : Директива Європ. Союзу від 23.10.2019 р. № 2019/1937. (с. 3-4) URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2023/06/Dyrektyva-YES-20191937.pdf.

6. Zimmermann P. Governing by protection: Studying the problematization of whistleblower protection in the EU. *Administrative Theory & Praxis*. 2022. С. 1–19. URL: https://doi.org/10.1080/10841806.2022.2066381.

7. EU Whistleblowing Monitor. URL: https://www.whistleblowingmonitor.eu (дата звернення: 18.10.2024).

8. Puljić, Štefica. *Analiza povećanja porezne osnovice poreza na dobit za pravne i fizičke osobe za 2021. godinu*. Diss. Josip Juraj Strossmayer University of Osijek. Faculty of Law Osijek. Chair of Commercial Law, Financial Law, Maritime and General Transport Law, 2023.

9. Никифоренко Н. Суб'єкти запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з корупцією: проблеми функціонування та перспективи вдосконалення правового статусу. Аналітичне та порівняльне правознавство. 2024. № 1. С. 611–617. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.107.

10. Українці готові все частіше повідомляти про корупціонерів. URL: https://lb.ua/news/2023/12/04/587279_.

References

1. Pro zapobihannia koruptsii. Zakon Ukrainy vid 14.10.2014r. №1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#top.
2. Trepak V.M. Teoretyko-prykladni problemy zapobihannia ta protydii koruptsii v Ukraini : dys. … d-ra yuryd. nauk : 12.00.08. Lviv, 2020. 481 p.
3. Tolchkova I.A. ta Kaziuta D.A. Zakhyst vykryvachiv koruptsii: ukrainski realii ta mizhnarodnyi dosvid. Chasopys Kyivskoho universytetu prava 2019/1. P.287-291.
4. Konventsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii proty koruptsii: Mizhnarodnyi dokument vid 31.10.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.
5. Dyrektyva Yevropeiskoho Parlamentu i Rady (IeS) 2019/1937 vid 23 zhovtnia 2019 roku «Pro zakhyst osib, yaki povidomliaiut pro porushennia zakonodavstva soiuzu» : Dyrektyva Yevrop. Soiuzu vid 23.10.2019 r. № 2019/1937. (s. 3-4) URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2023/06/Dyrektyva-YES-20191937.pdf.
6. Zimmermann P. Governing by protection: Studying the problematization of whistleblower protection in the EU. Administrative Theory & Praxis. 2022. P. 1–19. URL: https://doi.org/10.1080/10841806.2022.2066381.
7. EU Whistleblowing Monitor. URL: https://www.whistleblowingmonitor.eu.
8. Puljić, Štefica. Analiza povećanja porezne osnovice poreza na dobit za pravne i fizičke osobe za 2021. godinu. Diss. Josip Juraj Strossmayer University of Osijek. Faculty of Law Osijek. Chair of Commercial Law, Financial Law, Maritime and General Transport Law, 2023.
9. Nykyforenko N. Subiekty zapobihannia ta protydii kryminalnym pravoporushenniam, poviazanym z koruptsiieiu: problemy funktsionuvannia ta perspektyvy vdoskonalennia pravovoho statusu. Analitychne ta porivnialne pravoznavstvo. 2024. № 1. P. 611–617. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.107.
10. Ukraintsi hotovi vse chastishe povidomliaty pro koruptsioneriv. URL: https://lb.ua/news/2023/12/04/587279_.

Nataliia Slotvinska,
associate Professor of the International Department and criminal law of the Educational-Scientific Institute of Law, Psychology and Innovative Education Lviv Polytechnic National University
ORCID iD: https://orcid.org//0000-0002-2756-4557 Nataliia.D.Slotvinska@lpnu.ua
Anastasiia Shardakova,
Student of the Institute of Law, Psychology and Innovative Education Lviv Polytechnic National University

FEATURES OF THE LEGAL STATUS OF WHISTLEBLOWERS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article analyzes national and international experiences in the legal regulation of whistleblower protection and outlines procedural guarantees that ensure the effective legal safeguarding of their interests within criminal proceedings.

In this context, mechanisms for ensuring whistleblower security and methods for implementing positive international practices are highlighted. Changes to Ukraine's Criminal Procedure Code concerning whistleblowers and the peculiarities of their practical application in the context of modern Ukrainian justice are analyzed.

The study emphasizes key procedural issues faced by whistleblowers, such as violations of anonymity, the absence of clear protection procedures, and more. Particular attention is given to the practices of the European Court of Human Rights and standards developed by the United Nations and the European Union.

As a result, the study concludes that existing legislative mechanisms for whistleblower protection in Ukraine require further improvement to fully realize their rights and establish clearer procedural safety guarantees to ensure the effective exposure of corruption-related criminal offenses.

The article proposes several recommendations to enhance the protection of whistleblowers' rights in criminal proceedings, including expanding the range of protected individuals, introducing new mechanisms for monitoring the observance of whistleblower rights, and strengthening accountability for breaches of confidentiality regarding their data.

Keywords*: criminal proceedings, participants in criminal proceedings, whistleblower, rights protection, anti-corruption, procedural guarantees, international experience, European Court of Human Rights.*

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА КАСАЦІЙНЕ ОСКАРЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

САМАРА Віталій Сергійович - аспірант Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, Кафедра конституційного, адміністративного та фінансового права, 3 рік навчання

ORCID: 0009-0007-0159-0742

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.30

Ця стаття присвячена аналізу передумов формування права на касаційне оскарження в адміністративному судочинстві та висвітленню умов його реалізації. Автор досліджує еволюцію законодавства, починаючи з ухвалення Кодексу адміністративного судочинства України, який закріпив право на касаційне оскарження. У статті проведено порівняльний аналіз та зазначено, що реалізація цього права історично була пов'язана з низкою труднощів. Розглядаючи сучасну судову систему та норми, які регулюють касаційне оскарження в адміністративному судочинстві, автор зазначає, що в цілому вони відповідають демократичним принципам суспільства. Подальший аналіз зосереджений на проблемних аспектах, що виникли через впровадження «касаційних фільтрів». Особливу увагу приділено питанням відкриття касаційного провадження, відмови у відкритті, можливості залишення скарги без руху або її повернення. Дослідження ґрунтується на аналізі національних і міжнародних нормативно-правових актів, судової практики національних судів та Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: історія формування, касаційне оскарження, адміністративне судочинство, умови реалізації, право на перегляд, касаційні фільтри, реформа.

Верховний Суд відіграє ключову роль у вітчизняній юриспруденції, оскільки його рішення є остаточними та не підлягають оскарженню. Порядок розгляду касаційним судом адміністративних справ в Україні вже став об'єктом численних наукових досліджень. Однак судова реформа в Україні залишається динамічним і нестабільним процесом, що вимагає постійної уваги та оновлення наукових підходів відповідно до сучасних реалій і правових норм.

15 грудня 2017 року в рамках подальшої судової реформи почав функціонувати новий Верховний Суд, який замінив Верховний Суд України як найвищий судовий орган. У цей же час набули чинності нові редакції трьох процесуальних кодексів: Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України), Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу. Уніфікація цих кодексів суттєво трансформувала процесуальне законодавство, яке є основою роботи українських судів.

Крім того, у 2020 році запроваджено новий механізм — «процесуальний фільтр касаційного суду», що значно змінив порядок звернення до касаційної інстанції та умови оскарження її рішень. Унаслідок цього багато попередніх наукових досліджень втратили актуальність, оскільки вони базуються на законодавстві, що вже не діє, та не враховують сучасної спроможності Верховного Суду розглядати судові справи. Отже, аналіз новітнього законодавства та правозастосовної практики дозволить вирішити ключові наукові питання, пов'язані з формуванням касаційного судочинства в адміністративній юрисдикції України. Це має як теоретичну, так і практичну цінність.

Перш за все, аналізуючи історію виникнення права на касаційне оскарження, то варто зазначити, що воно мало місце одразу зі створення адміністративного судочинства в України (мається на увазі незалежна Україна). Так, з набрання чинності Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), а саме з 01.09.2005, дане право було закріплено у ньому, а умови реалізації цього права виділені в окрему главу, яка, логічно, отримала назву «Касаційне провадження». Так, за чинною на той час редакцією, функції касаційної інстанції виконувались Вищим адміністративним судом України [1, с.254].

Крім того, створення даного органу судочинства передбачалось і Законом України «Про судоустрій України», який було визначено як «вищий судовий орган спеціалізованих судів щодо розгляду в касаційному порядку справ адміністративної юрисдикції» [2].

У той час в Україні функціонувала судова система, побудована на чотирьох інстанціях, яка часто піддавалася критиці як з боку науковців, так і практикуючих юристів. Основними недоліками такої системи вважали її складність, відсутність балансу, а також брак оперативності та ефективності у розгляді справ.

У зв'язку з цими проблемами Конституційний Суд України у своєму рішенні наголосив, що «правомірним може бути лише одноразове касаційне оскарження та перегляд рішень судів». Суд також уточнив, що статус Верховного Суду України в системі судів загальної юрисдикції не надавав йому повноважень виконувати функції касаційної інстанції стосовно рішень вищих спеціалізованих судів, що свідчило про необхідність реформування судової системи.

Дане рішення КСУ викликало необхідність провести внести зміни в законодавство. Однак, Верховна Рада України пішла іншим шляхом, та вирішила провести судову реформу та прийняти новий Закон під назвою «Про судоустрій і статус суддів» [3].

Законодавчі зміни не змогли повністю вирішити існуючі проблеми судової влади, зокрема питання касаційного оскарження. У зв'язку з цим у 2016 році було проведено чергову судову реформу, в межах якої ухвалено Закон України № 1401-VIII «**Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)**». Окрім цього, було внесено зміни до Закону України № 1402-VIII «**Про судоустрій і статус суддів**», які мали на меті удосконалення організації та функціонування судової системи.

Ключовою зміною в ухваленому законодавстві став перехід до триланкової системи судоустрою в Україні. Відтепер судова система складається з окружних судів, апеляційних судів та Верховного Суду, який є найвищою інстанцією. Закон також передбачає створення вищих спеціалізованих судів, які розглядатимуть певні категорії справ, виконуючи функції судів першої інстанції для таких випадків.

Суттєвою новацією стало перейменування Верховного Суду України на Верховний Суд, що символізувало завершення інституційних змін. Реформа також торкнулася процесуальних кодексів України (за винятком Кримінального), що стало важливим кроком для модернізації правосуддя. З 2017 року функції касаційного розгляду справ покладено на Верховний Суд, що закріпило його центральну роль у новій системі судоустрою.

Важливі зміни у касаційному провадженні адміністративного судочинства були внесені Законом України «**Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ**» від 15 січня 2020 року. Зокрема, було впроваджено так звані «касаційні фільтри», які визначають підстави, за яких можливе касаційне оскарження рішень судів першої та апеляційної інстанцій, а також ситуації, коли касаційне оскарження не допускається, і рішення суду апеляційної інстанції стає остаточним.

Таким чином, хоча право на касаційне оскарження в адміністративному судочинстві існувало вже давно, саме з 2020 року порядок його реалізації зазнав істотних змін, спрямованих на оптимізацію та ефективність судового процесу.

У статті 328 Кодексу адміністративного судочинства України (далі - КАС України) закріплено виключні підстави для касаційного оскарження судових рішень. До змін право на касаційне оскарження реалізовувалося за єдиним критерієм: неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права. Однак після внесення змін було впроваджено додатковий критерій – наявність конкретного випадку, визначеного КАС України. Таким чином, сам факт порушення норм права більше не є достатньою підставою для касаційного оскарження, за винятком окремих видів ухвал.

Ці зміни викликали активні обговорення серед науковців, практикуючих юристів, суддів та громадськості. Одні підтримують нововведення, зазначаючи, що вони дозволяють зменшити навантаження на касаційний суд, запобігаючи розгляду справ із формальними порушеннями. Інші вважають це обмеженням права на доступ до правосуддя та порушенням принципу касаційного оскарження.

Згідно з частиною 4 статті 328 КАС України, підстави для касаційного оскарження судових рішень (зазначених у частині першій цієї статті) передбачають неправильне застосування норм матеріального або порушення процесуального права **виключно в таких випадках**:

1. Суд апеляційної інстанції застосував норму права без урахування висновку Верховного Суду щодо її застосування у подібних правовідносинах (крім випадків, коли Верховний Суд відступив від такого висновку).

2. Скаржник обґрунтував необхідність відступлення від висновку Верховного Суду щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, якщо цей висновок було застосовано судом апеляційної інстанції.

3. Відсутній висновок Верховного Суду щодо застосування норми права у подібних правовідносинах.

4. Судове рішення оскаржується на підставі грубих порушень норм процесуального права, зазначених у частинах другій і третій статті 353 КАС України (наприклад, недослідження доказів або винесення рішення на підставі неприпустимих доказів).

Зокрема, п. 4 цієї статті стосується грубих процесуальних порушень, які мають істотне значення для ухвалення рішення. Це, зокрема, випадки, коли суд не досліджував докази або ухвалював рішення на основі недопустимих доказів.

Ці положення значно змінюють підхід до касаційного провадження, ставлячи додаткові вимоги для доступу до цього етапу судового розгляду.

У світлі дискусій, які точаться тепер навкруги так званих «касаційних фільтрів» варто звернути увагу на таке рішення Конституційного суду України № 11-рп/2012 від 25.04.2012, у якому здійснювалось тлумачення положень Конституції України, а саме, 55 статті. Зокрема, ним було констатовано, що «право на оскарження судових рішень у судах апеляційної та касаційної інстанцій є складовою частиною конституційного права особи на судовий захист, але разом із тим законом можуть бути встановлені випадки, коли можливість апеляційного чи касаційного оскарження рішення не забезпечується» [4].

Так, продовжуючи думку КСУ, слід говорити про те, що право на доступ до суду, або на судовий захист включає в себе принцип касаційного оскарження, однак, за виключенням випадків, коли у законі безпосередньо міститься дозвіл на таке оскарження. За цих обставин включення до КАСУ додаткових критеріїв щодо можливості оскарження у касаційному порядку судових рішень фактично звужує коло існуючих судових рішень, які можуть бути оскаржені в такому порядку скасування, і, таким чином, це призводить до фактичних обмежень обсягу права на доступ до правосуддя.

З іншого боку, повне застосування доктрини касаційного оскарження призводило до перевантаження судів та затягування розгляду адміністративних справ. Зокрема, судова практика свідчить, що окремі учасники процесу та/або інші заінтересовані особи мали право на оскарження без об'єктивних підстав рішення суду, яке набрало законної сили, що могло бути використано несправедливо для умисного продовження строку розгляду справи. При розгляді справи в касації існує певна правова невизначеність

щодо прав осіб, які беруть участь у провадженні, оскільки рішення, що набрало законної сили, може бути скасоване або змінене [4].

Демократичний принцип доступу до правосуддя полягає не в обов'язковій участі сторін у касаційному провадженні, а в забезпеченні законності судових рішень і єдності судової практики. У цьому контексті позитивним досвідом є підхід Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ), який сприяє стабільності рішень суду, що набрали законної сили. Згідно з позицією ЄСПЛ, судові рішення мають переглядатися виключно з точки зору правильного застосування закону, а не передбачати повторний розгляд фактів.

При цьому не має значення, як національне законодавство країни визначає такі скарги – як касаційні чи як інший особливий тип, що підтверджується, наприклад, справою «Вішер проти Франції» [5]. Загалом ЄСПЛ визнає правомірність запровадження «касаційних фільтрів», якщо вони передбачені національним законодавством, адже право на доступ до суду не є абсолютним. Ця позиція відображена у справах «Валчев та інші проти Болгарії» (заяви № 47450/11, № 26659/12, № 53966/12) [6], «Уеллс проти Сполученого Королівства» (№ 37794/05) [7], «МВП «Голуб» проти України» (заява № 6778/05) [8] та інших.

Водночас ЄСПЛ підкреслює, що «касаційні фільтри» повинні відповідати вимогам частини 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, такі фільтри є допустимими, якщо вони мають «законну мету» та забезпечують «справедливий баланс» між суспільним інтересом і захистом основних прав особи. Цей підхід був закріплений у класичному рішенні ЄСПЛ від 28 травня 1985 року у справі «Ашингдейн проти Сполученого Королівства» (заява № 8225/78) [9] та у рішенні від 12 травня 2015 року у справі «Абрамян та інші проти Росії» (заяви № 38951/13 та № 59611/13) [10].

Проте, якщо запроваджені «касаційні фільтри» призводять до ситуації, коли доступ до Верховного Суду стає радше ілюзорним, ніж реальним, вони можуть вважатися такими, що не відповідають вимогам частини 1 статті 6 Конвенції. ЄСПЛ наголошує, що такі обмеження повинні бути обґрунтованими та забезпечувати реальну можливість захисту прав особи в касаційному порядку.

Таким чином, можна дійти висновку, що внесені до КАС України зміни, які розширюють критерії для касаційного оскарження судових рішень, загалом не суперечать принципу касаційного перегляду. Утім, під час практичного застосування нововведень виникають певні неоднозначності. Наприклад, п. 2 ч. 4 ст. 328 КАС України дозволяє особі надати обґрунтування необхідності відступу від висновків суду, сформованих у подібних правовідносинах. Однак остаточна оцінка такого обґрунтування залишається за судом.

На практиці існує чимало викликів щодо однозначного застосування обмежень касаційного перегляду. Особливо це стосується малозначних справ та справ, розглянутих у спрощеному порядку. Аналіз положень КАС України показує, що під час подання касаційної скарги в таких справах заявник має дотримуватися критеріїв, визначених у ч. 4 ст. 328. Таким чином, для малозначних справ застосовуються подвійні касаційні фільтри, що значно ускладнює реалізацію принципу касаційного оскарження.

Попри те, що введення «касаційних фільтрів» частково виправдане перевантаженістю судів, існуючі формулювання КАС України залишають багато питань щодо їх єдиного застосування. Це ставить під сумнів здатність Верховного Суду забезпечувати однакове правозастосування на всіх рівнях.

Якщо заявник проходить касаційні фільтри, наступним етапом є відповідність касаційної скарги встановленим вимогам. Відповідно до КАС України, недоліки касаційної скарги можуть бути поділені на дві групи:

1. Недоліки, які можна усунути, наприклад, несплата судового збору. У таких випадках суд надає строк для усунення недоліків, після чого, за їх усуненням, провадження може бути відкрито.

2. Недоліки, які унеможливлюють відкриття провадження, призводять до повернення скарги або відмови у провадженні.

Крім того, ч. 5 ст. 332 КАС України визначає й інші підстави для повернення касаційної скарги, як-от неподання скарги до Верховного Суду або її підписання неуповноваженою особою. Також ст. 333 КАС України встановлює підстави для відмови у відкритті провадження, наприклад, коли касаційна скарга стосується рішення, що не підлягає оскарженню.

Таким чином, касаційне провадження в адміністративному судочинстві є факультативною стадією, метою якої є перевірка законності застосування норм права. Реалізація права на касаційне оскарження ускладнена низкою запроваджених фільтрів, що покликані зменшити навантаження на суди, але можуть обмежити доступ до правосуддя. Це вимагає чіткого дотримання вимог КАС України, щоб уникнути порушень конституційних прав осіб.

SUMMARY

This article focuses on the analysis of the prerequisites for the development of the right to a cassation appeal in administrative proceedings and the conditions for its implementation. The author examines the evolution of legislation starting from the adoption of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, which established the right to a cassation appeal. A comparative analysis is conducted, highlighting that the implementation of this right has historically been fraught with challenges. The study also explores the modern judicial system and regulations governing cassation appeals in administrative proceedings, noting their overall compliance with democratic principles. Further analysis delves into problematic issues arising from the introduction of «cassation filters.» Special attention is given to the issues of initiating cassation proceedings, refusals to initiate, the possibility of leaving a complaint without action, or returning it. The research is based on an analysis of national and international regulatory acts, national court practices, and the case law of the European Court of Human Rights.

Key words: history, cassation appeal, administrative proceedings, implementation conditions, right to review, cassation filters, reform.

Література

1. Гусаров К.В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках: монографія. Харків: Право, 2010. с. 254.

2. Закон України «Про судоустрій України»

3. Про судоустрій і статус суддів: Закон України. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text

4. Рішення Конституційного Суду України від 25 квітня 2012 року № 11-рп/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12#Text

5. Рішення ЄСПЛ у справі «Вачер проти Франції » (заява № 20368/92) від 17.12.1996 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:[%22\%22CASE%20OF%20VACHER%20v.%20FRANCE%20-%20[Spanish%20Translation]%20summary%20by%20the%20Spanish%20Cortes%20Generales\%22%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-164243%22]}

6. Рішення ЄСПЛ у справі «Валчев та інші проти Болгарії» (заяви № 47450/11), № 26659/12, № 53966/12) від 21.01.2014 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-141227%22]}

7. Рішення ЄСПЛ у справі «Уеллс проти Сполученого Королівства » (заява № 37794/05) від 16.01.2007 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-79259%22]}

8. Рішення ЄСПЛ у справі «Голуб проти України » (заява № 6778/05) від 18.10.2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_224#Text

9. Рішення ЄСПЛ у справі «Ашингдейн проти Сполученого Королівства» (заява № 8225/78) від 28.05.1985 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57425%22]}

10. Рішення ЄСПЛ у справі «Абрамян та інші проти Росії» (заяви № 38951/13 та № 59611/13) від 12.05. 2015 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-155161%22]}

ПЕРЕДУМОВИ СУДОВИХ РЕФОРМ ГЕНРІХА ІІ У КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУДОЧИНСТВА У ФЕОДАЛЬНІЙ АНГЛІЇ

ЛЕВЧУК Марія В'ячеславівна - кандидат юридичних наук, доцент Навчально-Науковий Інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кафедра теорії та історії права та держави
ORCID ID: 0000-0002-7372-7134
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.31

У статті розглядаються передумови судових реформ короля Генріха ІІ, які стали важливим кроком у модернізації судової системи феодальної Англії. Автор аналізує соціально-політичні та правові чинники, що призвели до необхідності реформування судочинства, акцентуючи увагу на основних проблемах дореформеного періоду. Досліджуються різноманітні види судів, що діяли до реформ, зокрема феодальні, церковні та маноріальні суди, а також форми судочинства, які застосовувалися. Основну увагу приділено недолікам правової системи того часу: відсутності централізованого контролю, правовій фрагментації, недосконалості методів доведення вини, та впливу феодалів на судові рішення. У статті показано, як ці фактори підривали авторитет королівської влади та створювали хаос у правовій системі, що обумовило потребу в глибоких і системних реформах.

Ключові слова: феодальна Англія, Генріх ІІ, судові реформи, феодальні суди, церковні суди, маноріальні суди, ордалії, судовий поєдинок, судові клятви і присяги.

Постановка проблеми

Судові реформи Генріха ІІ є важливим етапом у становленні англійського загального права, що поступово трансформували правову систему феодальної Англії, вплинули на розвиток судової системи й запровадження більш справедливого судочинства. Для широкого розуміння значення цих реформ необхідно звернути увагу на стан англійського судочинства у дореформений період, а також на фактори, які зумовили потребу в докорінних змінах. Система судів, яка існувала до реформ Генріха ІІ, була роздробленою, а судові практики значно різнилися залежно від впливу місцевих феодалів, церковних установ та місцевих звичаїв. Ці обставини створювали правову непередбачуваність та ускладнювали доступ до справедливого правосуддя для широких верств населення. Дослідження причин і передумов реформ відкриває можливість для глибшого розуміння процесу переходу від місцевих судових практик до централізованої королівської юстиції, що має важливе наукове значення, оскільки дозволяє аналізувати становлення принципів загального права та системи прецедентного судочинства, яке згодом поширилося у багатьох країнах англосаксонської правової системи.

Стан дослідження проблеми

Питання передумов судових реформ Генріха ІІ, а також їхнього впливу на розвиток судочинства у феодальній Англії активно досліджувалися низкою видатних істориків і правознавців. Фредерік Вільям Мейтленд, один із найвпливовіших правознавців кінця XIX ст., у своїй праці «The Constitutional History of England» [1] аналізує контекст та юридичні інновації, що супроводжували судові реформи Генріха ІІ. Спільна праця Фредеріка Поллока та Фредеріка Вільяма Мейтленда «The History of English Law before the Time of Edward I» [2] є класичним дослідженням, що розкриває

історичний розвиток англійської правової системи. Поллок і Мейтленд акцентують увагу на інноваціях у судочинстві та звертають увагу на роль цих реформ у переході від феодальної правової системи до централізованого правосуддя, становленні єдиної правової системи, яка охоплювала всю країну і зменшувала вплив феодалів на правосуддя. Не менш вагомою є і фундаментальна праця Джона Гадсона «The Formation of the English Common Law» [3], де він, зокрема, розглядає правові, політичні й соціально-економічні чинники, які зумовили реформи. Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених реформам Генріха II, їх передумови залишаються недостатньо розкритими. Означена стаття зосереджується на цих недосліджених аспектах, акцентуючи увагу на соціально-політичних і правових передумовах, що підготували ґрунт для судових реформ Генріха II, та їхньому значенні для розвитку правової системи феодальної Англії.

Метою дослідження є всебічний аналіз основних передумов судових реформ Генріха II через вивчення стану дореформеного суду і способів судочинства в Англії до його правління, а також висвітлення того, як плюралізм юрисдикцій, відсутність уніфікованих судових норм та значна залежність судочинства від місцевих традицій призводили до роздробленості правових порядків, створюючи системні протиріччя та правову невизначеність, що, в свою чергу, обумовлювало нагальну потребу в реформуванні судової системи.

Виклад основного матеріалу

Судові реформи Генріха II стали важливим етапом у становленні централізованої правової системи Англії та заклали основи сучасного англійського загального права. Правління Генріха II (1154–1189) ознаменувалося масштабними змінами у судочинстві, а питання про передумови реформ постає як ключове для розуміння процесів, які призвели до модернізації англійського судочинства. Серед головних факторів, що вимагали змін, були децентралізація судової системи, відсутність єдності у судових практиках, необ'єктивні способи доведення вини та залежність судових рішень від впливу феодалів.

Після нормандського завоювання середини XI ст. в Англії залишилися чинними судові порядки та звичаї англосаксонського періоду. Судова система характеризувалася розмаїттям типів судів, кожен із яких мав власну юрисдикцію та функціонував за правилами, що відображали феодальну ієрархію та вплив церкви. Відсутність єдиної централізованої судової системи створювало численні проблеми, включаючи правову непередбачуваність, залежність судових рішень від місцевих звичаїв та значний вплив феодальної аристократії. Дореформені суди в Англії функціонували за принципом локальної автономії і складалася з кількох типів судів, що діяли незалежно один від одного та використовували різні порядки у судочинстві. Основними складовими цієї системи були суди графств, сотень та міст, церковні, маноріальні суди, до яких згодом додався і королівський суд. Кожен із цих судів функціонував на основі своїх власних правил і звичаїв, що часто відрізнялися залежно від регіону.

Суди графств і сотень функціонували як основні інститути для вирішення широкого спектру питань у межах феодальної системи. Вони розвинулися як частина феодальної структури, де юрисдикція і порядок їх діяльності значною мірою залежали від традицій і звичаєвого права, що в кожному регіоні могли суттєво відрізнятися. Суд графства очолював граф, до складу суду входили місцеві магнати, як світські, так і духовні, які складали збори графства, а також шериф, який після норманського завоювання став представником короля. Графський суд збирався щонайменше двічі на рік і переважно займався цивільними справами [4, с. 140], такими як земельні спори, а також розглядав апеляції: питання мало бути тричі відхилено судом сотні, перш ніж воно буде передано до суду графства [4, с. 135]. Використання такої процедури розгляду справи часто призводило до суперечок щодо юрисдикції та могло суттєво затримувати вирішення справи, оскільки окрім сотенних, існували ще суди містечок

– бургів (burh), а відтак заможна та впливова людина могла відкладати рішення майже нескінченно.

Суди сотень діяли на нижчому рівні судочинства порівняно з судами графств. Термін «сотня» вперше згадується в законах Едмунда I (939-946 рр.) як міра землі та площі, яку обслуговує сотенний суд. Сотенний ордонанс (Hundred Ordinance), що ймовірно, був створений під час або незабаром після правління короля Едмунда I був одним із перших відомих нормативних актів, який регламентував діяльність судової системи на рівні сотень у ранньосередньовічній Англії. Він визначав порядок організації судових засідань сотень, встановлював правила підтримання громадського порядку та регулював вирішення дрібних правопорушень. Ордонанс передбачав, що суд мав збиратися щомісяця [5, с. 367] і до XII ст. сотенний суд відбувався щонайменше дванадцять разів на рік, розглядаючи переважно дрібні правопорушення та конфлікти, що виникали серед місцевих спільнот. Основна роль сотенного суду полягала в дотримання закону та охороні миру, діючи як інструмент підтримання порядку на локальному рівні, він розглядав справи, що мали невелике суспільне значення або обмежувалися інтересами дрібних землевласників і вільних селян, як то дрібні крадіжки, суперечки між сусідами, незначні земельні конфлікти та порушення громадського порядку. Через обмежену юрисдикцію суди сотень були доступнішими для населення порівняно з судами графств, що робило їх важливою складовою правового життя у феодальній Англії.

Порядок розгляду справ у судах сотень був досить простим і базувався на місцевих звичаях, які могли відрізнятися залежно від регіону. Зазвичай справи розглядалися на основі свідчень сусідів та показань учасників спору. У багатьох випадках для підтвердження правоти однієї зі сторін застосовувалися обряди, такі як ордалії, присяги чи клятви, які не вимагали складного процесу доказування і були прийнятими методами доказування на місцевому рівні.

Існуюча система судів графств і сотень мала суттєві недоліки, які перешкоджали ефективному функціонуванню правосуддя та стали передумовами для реформ Генріха II: відсутність єдності та стандартизації судочинства, адже кожне графство та сотня мали власні звичаєві норми і правила, що призводило до розбіжностей у правовому трактуванні й спричиняло значну правову невизначеність; місцеві суди значною мірою перебували під контролем феодалів, а це часто призводило до зловживань та упереджених рішень на користь знаті, нехтуючи загальними принципами справедливості; відсутність об'єктивності судового процесу та нерегулярний характер діяльності судів; обмеженість і архаїчність методів доказування та покарання, через використання таких процедур, як ордалії чи клятви. Ці недоліки в діяльності судів сотень стали вагомим аргументом на користь судових реформ, які Генріх II здійснив з метою централізації та уніфікації судової влади, що сприяло формуванню єдиного правового поля у королівстві.

Поряд з судами графств і сотень діяв і церковний суд, що був запроваджений норманським королем Вільгельмом I Завойовником. У 1072 р. він видав указ, що розділяв юрисдикцію світських і церковних судів, забороняючи єпископам розглядати церковні справи у світських судах графств і сотень [6, с. 9]. Цей указ визначав, що всі справи, які стосувалися церковних питань та кліриків, зокрема питання віри, моралі, шлюбів, спадщини та церковного майна, підлягали розгляду тільки в церковних судах під керівництвом єпископів [7].

Церковні суди займали особливе місце в дореформеній судовій системі Англії. Їхня юрисдикція охоплювала духовенство та справи кліриків, включаючи питання моралі, релігійного життя, шлюбу, спадщини, а також кримінальні справи, що стосувалися духовенства. Церква мала автономію в юридичних питаннях, і церковні суди не підлягали королівській владі, що створювало значні суперечності між світською і духовною юрисдикціями. Церковні суди функціонували на основі канонічного права, що часто відрізнялося від місцевих звичаїв та феодальних норм. Відсутність єдиної юрисдикції та автономія церковних су-

дів посилювали конфлікти з королівською владою, яка з часом все більше прагнула підпорядкувати всі суди єдиному управлінню. Це протистояння стало однією з основних причин судових реформ Генріха II, який намагався обмежити владу церковних судів через Кларендонські Конституції.

Ще однією складовою судової системи були феодальні маноріальні суди. Вони перебували під владою місцевих лордів і функціонували в межах феодальних маєтків, здійснюючи правосуддя щодо населення, яке проживало на землях лорда. Маноріальні суди не підпорядковувалися королівській владі, оскільки їхня юрисдикція була суто локальною і залежала від інтересів та управлінської політики лорда, якому належала земля. Юрисдикція таких судів охоплювала вузьке коло справ, які стосувалися переважно місцевих суперечок та правопорушень серед мешканців маєтку. Основні категорії справ включали: майнові спори та питання користування землею (суперечки щодо оренди, володільницьких прав на невеликі ділянки землі, порушення меж маєтків та користування спільними ресурсами, наприклад, пасовищами чи лісами); справи, що стосувалися обов'язків селян перед лордом, зокрема невиконання роботи або несплата оренди, натуральних та грошових податків; справи про дрібні правопорушення та порушення громадського порядку, зокрема крадіжки, порушення громадського порядку, дрібні суперечки між сусідами та інші локальні конфлікти, які не виходили за межі маєтку.

Покарання в маноріальних судах були обмеженими та здебільшого мали економічний характер – наприклад, штрафи або конфіскація майна. Селяни могли також втратити право користуватися певними ресурсами маєтку або отримати додаткові зобов'язання перед лордом. Санкції за порушення зазвичай не передбачали серйозних фізичних покарань або ув'язнення, адже основною метою лорда було підтримання лояльності та стабільності серед підвладного населення. Маноріальні суди не могли забезпечити об'єктивного правосуддя та нерідко ставали інструментом зловживання владою з боку лордів. Оскільки рішення суду повністю залежали від лорда або його представника, це призводило до численних випадків несправедливого судочинства та ігнорування інтересів вільного населення і часто створювало соціальну напруженість між суспільством і феодальною владою.

Протягом другої половини XI – першої половини XII ст. поступово починає формуватися і королівська юстиція. Спочатку її компетенція обмежувалася вузьким колом справ, пов'язаних із короною або конфліктами між великими васалами. З часом королівська юстиція почала втручатися в ширший спектр справ, зокрема в земельні спори та питання статусу власників земельних прав, спершу у формі поодиноких указів для захисту прав, а згодом дедалі більш систематично. Паралельно скорочувалися повноваження шерифів і значення місцевих судів, посилюючи централізацію судової системи.

Оскільки судова система була роздробленою та залежала від місцевих традицій, кожен тип судів міг використовувати власні способи розгляду справ і доведення правоти сторін. Основні судові звичаї у судах залишилися незмінними з англосаксонських часів: виклик до суду, особисте обвинувачення, підтримка свідків, випробування ордаліями, поручительство сусідів або родини, а також оголошення злочинця вигнанцем і поза законом. Особливих наріканнь на справедливість судочинства викликали способи доведення вини, серед яких переважаючими були ордалії, судові двобої – поєдинки, а також клятви та присяги, які відігравали ключову роль у процесі розгляду справ.

Ордалії, або випробування, були одним із найдавніших способів доведення правоти в судочинстві феодальної Англії. Їх використовували у справах, коли не було очевидних доказів вини чи невинуватості обвинуваченого. Випробування ордаліями спиралися на релігійне уявлення про втручання надприродних сил про те, що Бог видимим чином може підтвердити вину чи невинуватість людини. Існувало два види ордалій: односторонні та двосторонні. В односторонніх ордаліях, які були перева-

жаючими до норманського завоювання, випробування проходила лише одна особа – зазвичай обвинувачений, який мав довести свою невинуватість. У таких випадках випробування полягало у взаємодії зі стихіями чи предметами, які, як вважалося, можуть показати «Божу волю». В Англії найпоширенішими видами ордалій були випробування окропом, розпеченим залізом, холодною водою. Результат залежав від того, чи зміг обвинувачений витримати випробування або чи швидко загоїться від отриманих ран.

В джерелах англо-саксонського періоду – Законах Іне, короля західних саксів, (створені близько 690 р.), міститься найдавніша і єдина згадка про ордалії в англосаксонському праві Англії до X ст.: «Якщо сеорла[1] часто звинувачували у крадіжці, і врешті-решт було визнано винним, або через казанок [тобто випробування гарячою водою], або через те, що його спіймали на місці злочину, йому повинні відрубати руку або ногу» [8, с. 104-105]. Ордалії киплячої водою могли бути прості чи потрійні. Проста ордалія полягала в занурені у киплячу воду руки на глибину кулака, а за потрійної – на лікоть, адже саме на такій глибині знаходився камінь, який необхідно було дістати з казанка. Пізніше до випробування казанком додалась і ордалія розпеченим залізом. При одинарній ордалії розпеченим залізом брусок цього металу важив один фунт, а при потрійній три фунти, і його належало пронести в руці на відстань 9 футів; після чого рука обмотувалась пов'язкою і запечатувалася. Через три дні пов'язки з рани знімали, і судді оглядали її, щоб визначити, чи змінився колір або чи залишилася вона чистою. Наявність слідів опіків розцінювалася як доказ провини особи.

Застосування ордалій у середньовічній Англії залежало і від соціального статусу та репутації людини в громаді. Одне із положень законів короля Етельреда II (978-1013) передбачало, що ненадійних осіб слід відправляти на «потрійну ордалію»: «Кожна вільна особа повинна мати надійного поручителя, який забезпечить їй виконання всіх законних обов'язків, якщо її звинуватили. Якщо ж вона має погану репутацію, то піддається потрійному випробуванню (threefold ordeal)» [9, с. 85]. А закони короля Кнута (Канута) (1016-1035) вже розрізняли кілька категорій: «людей з доброю репутацією», які могли виправдатися своєю власною присягою; «ненадійних осіб», які потребували співприсяжників; і тих «ненадійних», хто не міг знайти співприсяжників і тому мусив пройти ордалію [8, с. 330-333].

В період після нормандського завоювання згадок про ордалії стає більше. В цей час починають застосовуватись двосторонні ордалії, такі як судовий поєдинок, що передбачали випробування, в якому брали участь дві сторони – обвинувачений і обвинувач. На відміну від односторонніх ордалій, які існували в різних формах у багатьох культурах світу, судовий поєдинок як спосіб вирішення суперечок був притаманний переважно германським народам. Його використовували такі давні племена, як бургунди, рипуарські франки, аламани, лангобарди та шведи. В одному з положень Бургундської правди зазначалось: «Якщо сторона, якій запропонували (очисну) клятву, відмовляється від неї, заявляючи, що її опонент може підтвердити свої слова лише зброєю, і якщо протилежна сторона не поступається, тоді судовий поєдинок має бути дозволений [10, с. 52-53]. Ця практика не була характерною для англосаксонського або римського права, однак судовий поєдинок згадується в середньовічних ірландських законах Брехона (Brehon Laws), зокрема, у збірці законів Din Techtugad [11, с. 211-213].

Найпершим випадком в англо-норманському праві, у якому зафіксований судовий поєдинок можна вважати розповідь про судовий процес в кінці справи Єпископа Вульфстана проти абата Вальтера в 1077 році. Суперечку було вирішено, і зазначається: «На те є законні свідки... які сказали і чули це, готові довести це присягою та битвою» [12, с. 66-67]. Важливо, що назви сторін свідчать про те, що це була суперечка між саксом і норманом. А дещо пізніше укладачі «Книги Страшного суду»

[1] Ceorl (в англосаксонській Англії) – вільна людина найнижчого класу, рангом безпосередньо нижче тана.

(1085-1086 рр.) фіксували наявність земельних спорів та готовність сторін суперечки захистити свої права за допомогою «Божого суду» [13, с. 75-76]. У Книзі містяться відомості про деякого управляючого на ім'я Годрик (судячи з імені, англосакс), який запропонував відстояти свої права на володіння землею проти Роджера Біго, використовуючи для цього свого представника Ральфа, який мав пройти випробування або взяти участь у судовому поєдинку (per hominem suum judicio vel bello) [13, с. 79].

Судовий поєдинок з часом стає популярним методом розв'язання правових конфліктів у феодальній Англії, хоча, як зазначають дослідники і розглядався в англо-нормандський час як одна з можливих альтернатив поряд із більш звичними для англосаксів способами випробування: ордалією окропом, розпеченим залізом та співприсяжництвом [14, с. 89-90]. Судові двобої проводилися в тих випадках, коли сторони не могли дійти згоди щодо вини або правоти однієї зі сторін, а відтак, вирішення питання покладалося на бій. Цей метод, подібно до ордалій, спирався на віру в те, що Бог підтримує праву сторону, яка й переможе в поєдинку. Судовий двобій вважався допустимим як для цивільних, так і для кримінальних справ, хоча його застосування обмежувалося найсерйознішими конфліктами. Судові поєдинки були суворо регламентовані, і для їх проведення призначалися спеціальні майданчики та судді, які слідкували за дотриманням правил. Зазвичай у поєдинках брали участь лицарі та інші представники знаті, але за певних умов сторони могли використовувати найманих бійців або представників. Цей метод не забезпечував справедливості, оскільки результат залежав не стільки від правоти сторін, скільки від фізичної підготовки або майстерності бійця.

Окрім ордалій, ще однією з поширених форм доказування в судовому процесі до реформ Генріха II були судові присяги. Присяга використовувалася як для підтвердження правдивості свідчень так і для виправдання підозрюваного чи обвинуваченого у злочині. Присяги забезпечували підтримку справедливості в умовах, коли інші докази були обмеженими, і були глибоко вкорінені в англосаксонській правовій традиції. У таких присягах учасники клялися в правдивості своїх слів перед громадою та Богом, що надавало їх свідченням вагомого морального значення.

У законах англосаксонського періоду, зокрема в Законах Едмунда, Законах Етельреда та Законах Кнута, присяги були важливою процедурою для підтвердження чи спростування провини. Наприклад, у законах Едмунда, виданих у X ст., чітко прописано, що за відсутності свідків обвинувачений міг виправдатися, принісши присягу перед судом і громадою [8, с. 191]. Це положення передбачало, що особа могла захистити себе за допомогою власної присяги, якщо вона мала репутацію надійної людини.

Однією з характерних особливостей англосаксонської практики була наявність так званих «співприсяжників» (compurgators) – осіб, які підтримували присягу звинуваченого або свідка, підтверджуючи його правдивість. У Законах Етельреда II судова присяга регламентувалася як основний метод доказування, що був доступний у справах, де свідчення не могли бути підтверджені іншими доказами. Зокрема, у випадках, коли людину звинувачували в дрібних злочинах, присяга могла бути основним способом виправдання або доведення вини. Якщо звинувачений не міг довести своєї невинуватості через присягу, суд повинен вимагати від нього пройти ордалію залізом або водою. У разі, якщо він міг знайти співприсяжників, які підтримають його присягу, випробування ордалією не застосовувалося [9, с. 85]. Цей закон демонструє, що присяга, підтверджена співприсяжниками, могла замінити ордалію, дозволяючи обвинуваченому уникнути суворих фізичних випробувань, що були звичними для того часу. Проте, якщо особа відмовлялася від присяги або не могла знайти співприсяжників, вона мусила проходити ордалію. Це підкреслює значення присяги в судочинстві – вона була пріоритетним методом доказування, і лише за її відсутності застосовувалися інші, суворіші процедури.

У Законах Етельреда II закріплюється також і процес виправдання через клятву, коли обвинувачений отримує можливість довести свою невинуватість шляхом присяги разом із шістьма свідками. «Якщо староста міста, сільський староста чи будь-який інший чиновник звинуватить когось у тому, що він утримав мито, і чоловік відповість, що він не приховав жодного мита, яке було його законним обов'язком сплатити, він повинен присягнути в цьому разом із 6 іншими і буде звільнено від обвинувачення» [8, с. 234]. Присяга в даному випадку дозволяла уникнути покарання в разі відсутності доказів або свідків. Проте для того щоб присяга вважалася дійсною, обвинувачений мав підтвердити свої слова разом із шістьма співприсяжниками. Ці співприсяжники фактично виконували роль поручителів, підтверджуючи чесність і надійність обвинуваченого. Присяга як форма доказу допомагала уникнути фізичних випробувань, підкреслюючи вагу слів у суспільстві.

Закони короля Кнута майже аналогічно регламентували використання співприсяжників, особливо для осіб, яких вважали «надійними»: особи з доброю репутацією могли захистити себе за допомогою присяги та співприсяжників, що сприймалось як належний доказ їхньої невинуватості. У законах зазначалось: «Якщо людину з доброю репутацією обвинувачують у злочині, вона може довести свою невинуватість шляхом присяги або за допомогою співприсяжників. Якщо вона не може знайти співприсяжників або відмовляється від присяги, то повинна пройти випробування ордалією» [8, с. 324-325]. Це означало, що «чоловік доброї репутації» міг довести свою невинність власною присягою або за допомогою співприсяжників, якщо інша сторона не могла надати прямих доказів. Це дозволяло людині з високим соціальним статусом або доброю репутацією уникнути більш жорстоких випробувань, як-от ордалій, що піддавали тіло фізичним випробуванням. Відтак, присяга виконувала функцію «морального» доказу, надаючи можливість уникнути суворих методів доказування, якщо громадськість або інші свідки підтверджували чесність людини.

Не дивлячись на те, що судова присяга була ефективним методом забезпечення правосуддя, оскільки вважалася дієвою формою морального контролю, яку підтримувала громада, а люди, які брали участь у процесі як співприсяжники, несли репутаційні ризики, використання присяг у судочинстві мало і низку вад. Процес присяги полягав у тому, що сторони давали особисту клятву, підтверджуючи свою правоту перед громадою або судом або ж сторона викликала кілька свідків, які складали клятву на підтримку її тверджень. Кількість і статус свідків часто визначали вагу їхніх свідчень. А тому, цей метод судочинства значною мірою залежав від соціального статусу та впливовості сторін, оскільки багаті люди могли легко знайти авторитетних і поважних свідків, готових скласти клятву на їхню користь. Це робило судочинство вразливим до корупції та зловживань, а рішення, винесені на їх основі, могли бути відверто несправедливими.

Здійснивши огляд судових інституцій і форм судочинства дореформеної Англії, чітко можна виявити і підсумувати суттєві недоліки, що призвели до нагальної потреби в реформах Генріха II. Дореформена судова система, хоча й слугувала засобом локального правопорядку, страждала від значних структурних вад, які перешкоджали уніфікації та доведенню справедливості. Роздробленість судової системи, відсутність єдиної джерельної основи та різноманіття в судових практиках стали одними з найбільших проблем дореформеного правосуддя. Судочинство в Англії було вкрай фрагментованим і залежало від типу суду та впливу різних правових традицій. Феодальні суди керувалися місцевими звичаями та прецедентами, часто унікальними для кожного маєтку чи графства, що призводило до непослідовності в розгляді справ. На місцевих рівнях такі суди могли ухвалювати рішення, що відповідали інтересам лордів, адже судова автономія феодалів дозволяла їм активно втручатися у правосуддя на своїх землях, а це, в свою чергу, вело до необ'єктивності судових рішень і знижувало довіру до правосуддя. До того ж особи з «доброю репутацією» могли використо-

вувати окремі засоби при здійсненні судочинства, такі як присягу, для захисту себе від звинувачень, тоді як інші мали проходити ордалії, що відкривало можливості для маніпуляцій з боку феодалів. Контроль лордів над судочинством створював ризик необ'єктивності й підкорення рішень суду політичним інтересам лорда.

Церковні суди, зі свого боку, функціонували незалежно від світської влади і керувалися канонічним правом, вирішуючи справи, що стосувалися духовенства, шлюбів, спадщини та моральних питань. Це створювало ще одну паралельну правову систему, яка мала інші принципи та правила порівняно з феодальними судам, часто призводило до конфлікту юрисдикцій і посилювало правову роздробленість. Як зазначав історик Джон Гадсон: «Правова фрагментація, зумовлена різними судовими інстанціями, врешті призвела до непередбачуваності рішень та правової нестабільності» [3, с. 85], що особливо гостро позначалося на управлінні королівством та ставило під загрозу авторитет королівської влади.

Відсутність централізації та єдиних правових норм спричиняли конфлікти між судами різних юрисдикцій і часто ставили короля у становище, коли його влада була обмежена місцевими традиціями та правами феодалів. Окрім цього, феодальна система не забезпечувала доступного і справедливого правосуддя для більшості населення. Місцеві суди були підпорядковані феодальній владі, що нерідко використовувалася для пригнічення залежних селян і захисту інтересів знаті. Такі обставини послаблювали королівську владу і створювали соціальне напруження між вільним населенням та феодалами.

Відтак, судові реформи Генріха ІІ стали відповіддю на накопичені соціально-економічні та політичні проблеми та були зумовлені низкою факторів, серед яких особливо важливими були потреба в централізації судової системи, політичні інтереси короля Генріха ІІ щодо посилення контролю над феодальною аристократією та вимоги населення, зокрема вільних селян, щодо забезпечення більш доступного та справедливого правосуддя.

Література

1. Maitland F. W. The Constitutional History of England, Cambridge University Press, 1908. 547 p.

2. The History of English Law Before the Time of Edward I. F. Pollock, F. W. Maitland: Cambridge: Cambridge University Press, 1898. 2 volumes: vol 1: 1895. 678 p., vol 2: 1898. 691 p.

3. Hudson, John. The Formation of the English Common Law. New York: Longman, 1996. 271 p.

4. Zinkeisen F. The Anglo-Saxon Courts of Law. Political Science Quarterly, Vol. 10, No. 1 (Mar., 1895), pp. 132-144.

5. Medieval Panorama: The English Scene from Conquest to Reformation. Coulton G. G. Cambridge University Press, 1938. – 834 p.

6. Henderson, Ernest F. Select Historical Documents of the Middle Ages London : George Bell and Sons, 1905. 536 p.

7. Див. детальніше: Reppy A. The Ordinance of William the Conqueror (1072) : its implications in the modern law of succession. Kentucky Law Journal: 1954. Vol. 42: Iss. 4, Article 2. pp. 523-572; Colin Morris William I and the Church Courts. The English Historical Review Vol. 82, No. 324 (Jul., 1967), pp. 449-463.

8. Die Gesetze der Angelsachsen / hg. von F. Liebermann. Bd. 1. Text und Übersetzung. Halle, 1903. 675 p.

9. Select charters and other illustrations of English constitutional history: from the earliest times to the reign of Edward the First by Stubbs, William, Davis, H. W. Carless, 1921. 528 p.

10. The Burgundian Code: Book of Constitutions or Law of Gundobad; Additional Enactments. Translated by Katherine Fischer Drew. 1976. University of Pennsylvania Press. 128 p.

11. Kelly, Fergus. A Guide to Early Irish Law. Early Irish law Series volume III (2016 reprint with revised bibliography ed.). Dublin: School of Celtic Studies, Dublin Institute for Advanced Studies.1988. 358 p.

12. Thayer, James B. (15 May 1891). «The Older Modes of Trial». Harvard Law Review. 5 (2): pp. 45-70.

13. Див. напр.: English lawsuits from William I to Richard I. Vol. I. 606 p.

14. White S.D. Proposing the ordeal and avoiding it: strategy and power in Western French litigation, 1050 to 1110 // Cultures of power / ed. by T. Bisson. Philadelphia, 1995. pp. 89–121.

Levchuk M.V.
mlevchuk@ukr.net

PRECONDITIONS FOR THE JUDICIAL REFORMS OF HENRY II IN THE CONTEXT OF THE MODERNIZATION OF JUSTICE IN FEUDAL ENGLAND

This article examines the preconditions for the judicial reforms of King Henry II, which marked a significant step in the modernization of the judicial system in feudal England. The author analyzes the socio-political and legal factors that led to the need for judicial reforms, with a focus on the primary issues of the pre-reform period. The article explores the various types of courts that operated before the reforms, including feudal, ecclesiastical, and manorial courts, as well as the forms of judicial proceedings that were employed. Special attention is given to the deficiencies of the legal system at that time: lack of centralized control, legal fragmentation, imperfections in methods of establishing guilt, and the influence of feudal lords on judicial decisions. The article demonstrates how these factors undermined the authority of the royal power and created disorder within the legal system, thereby necessitating profound and systematic reforms.

Keywords: feudal England, Henry II, judicial reforms, feudal courts, ecclesiastical courts, manorial courts, ordeals, trial by combat, judicial combat, oaths and compurgation.

ВТРУЧАННЯ ДЕРЖАВИ В РЕПРОДУКТИВНІ ПРАВА ЛЮДИНИ: ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

КУДРЯВЦЕВА Олена - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

https://orcid.org/0000-0002-5875-9146

УДК 342.7

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.32

В статті виявлені правові позиції Європейського суду з прав людини щодо обмеження права особи на розмноження шляхом медичного втручання.

Встановлено, що правова позиція Європейського суду з прав людини щодо обмеження права на розмноження з застосуванням допоміжних репродуктивних технологій полягає в такому: 1) в державі має бути прийнято закон, який містить таке обмеження; 2) в законі має бути закріплена легітимна мета (цілі) обмеження цього репродуктивного права; 3) норма/норми, закону мають бути належно сформульовані, характеризуватися чіткістю; 4) в державі має бути прийнято законодавство, яке: а) регулює важливі аспекти приватного життя, б) дозволяє зважити конкуруючі інтереси жінки та чоловіка у питанні бути матір'ю/батьком або змінити свою думку і не стати матір'ю/батьком навіть якщо ембріони вже створені, але ще не імплантовані жінці; 5) відмова чоловіка від згоди на штучне запліднення на будь-якій стадії до імплантації ембріонів жінці має бути важливою і вирішальною, як і відмова жінки; судам чи іншим незалежним органам не має надаватися можливість скасовувати відмову донора від згоди на штучне запліднення, якщо вона висловлена до імплантації ембріонів жінці. Баланс інтересів чоловіка і жінки щодо штучного запліднення є рівноважним.

Виявлено, що легітимна мета обмеження репродуктивних прав може полягати в такому: 1) забезпечення правової певності, захист публічної впевненості; 2) уникнення створення незвичних стосунків – коли дитина мала б двох матерів, біологічну, і ту, що її виносила); 3) уникнення експлуатації жінок-донорів; 4) попередження потенційних ризики евгенічної селекції; 5) попередження зловживання сучасними техніками.

Акцентовано увагу на тому, що при обмеженні репродуктивних прав має бути досягнуто справедливого балансу між конкуруючими державними та приватними інтересами.

Встановлено, що втручання у право особи на повагу до приватного та сімейного життя є непропорційним, якщо у національного законодавства є такий суттєвий недолік, як не послідовність. Ця непослідовність може проявлятися в такому: 1) заборона ембріонального скринінгу, але дозвіл скринінгу; 2) заборона знищувати ембріони вразі виявлення генетичних захворювань, але дозвіл на аборт плоду, якщо буде встановлено, що він (плод) хворий на муковісцидоз чи інші генетичні захворювання; 3) не врахування в законодавстві держави страждань матері, поставленої перед хворобливим вибором аборту, якщо плід, що виношується, дасть позитивний результат аналізу на генетичне захворювання, якщо цих страждань можна було уникнути на стадії скринінгу ембріонів до їх імплантації жінці.

Ключові слова: репродуктивні права людини, право на охорону здоров'я, право на медичну допомогу, обмеження прав людини, держава, втручання держави, пропорційність втручання держави, конкуруючі інтереси, ембріон, тривоюча згода, Європейський суд з прав людини, рішення Європейського суду з прав людини, правова позиція Європейського суду з прав людини, легітимна мета.

Постановка проблеми

Відповідно до ст. 49 Конституції України кожному гарантується право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування [1]. Одним із структурних елементів суб'єктивного юридичного права особи на охорону здоров'я є право на медичні послуги, пов'язані із забезпеченням реалізації її права на біологічне батьківство (материнство), в тому числі – на здійснення забору, кріоконсервацію та зберігання її репродуктивних клітин. При цьому, це право не є абсолютним, воно може бути обмежене державою. Оцінка чи дотрималась держава при обмеженні репродуктивних прав міжнародних стандартів прав людини відбувається з застосуванням трискладового тесту. Складовою цих міжнародних стандартів є європейські стандарти. Оцінюючи чи порушила держава при обмеженні репродуктивних прав людини взяті на себе міжнародні зобов'язання за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод [2], Європейський суд з прав людини застосовує трискладовий тест.

Докорінна реформа сфери охорони здоров'я [4-5], доповнення пункту 1 статті 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [3] абзацом десятим, відповідно до якого лише у період дії воєнного стану військовослужбовці «мають право на безоплатне отримання медичної послуги, пов'язаної із забезпеченням реалізації їхнього права на біологічне батьківство (материнство), зокрема на здійснення забору, кріоконсервації та зберігання їхніх репродуктивних клітин на випадок втрати репродуктивної функції при виконанні обов'язків із оборони держави, захисту Вітчизни та інших покладених на них обов'язків відповідно до законодавства, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» [3] актуалізувало в юридичній науці дискусії не лише щодо державних фінансових гарантій надання вище зазначених медичних послуг, а й щодо обмеження в цілому репродуктивних прав людини в Україні в період мирного часу, надзвичайного чи воєнного стану.

В рішеннях Європейського суду з прав людини, які є джерелом права в Україні, містяться його правові позиції щодо обмеження репродуктивних прав людини. Безумовно, вони мають бути враховані при внесенні змін та доповнень до законодавства України щодо обмеження репродуктивних прав людини в Україні в період мирного часу, надзвичайного чи воєнного стану, а також – на практиці при застосування норм права.

Стан наукової розробки

В юридичній науці питанням обмеження прав людини присвячені наукові праці вчених Ю. Бисаги, О. Васильченко, О. Лотюк, Т. Слінько та ін. [6-12], питанням обмеження прав людини в сфері охорони здоров'я – наукові дослідження С. Булеци, В. Волкова, Л. Дешко, В. Заборовського, М. Менджул, І. Сенюти, С. Стеценко та інших [13-16].

Структурними елементами репродуктивних прав людини є право на розмноження з застосуванням допоміжних репродуктивних технологій, сурогатне материнство, операцію по стерилізації, законний аборт, дарування ембріону та наукові дослідження, внутрішньоутробні медичні тести, домашні пологи та інші. Щодо обмеження деяких з цих прав науковцями було започатковано дискусії, які тривають і досі [7-16]. Розвиток практики Європейського суду з прав людини щодо обмеження репродуктивних прав особи, яка має бути врахована державами-учасницями Ради Європи, зміна суспільних відносини в цій сфері спонукають до поглиблення цих дискусій. Практика застосування законодавства України, яке регулює суспільні відносини, що виникають при наданні медичних послуг, пов'язаних із забезпеченням реалізації її права на біологічне батьківство (материнство), не поодиноко оцінюється Європейським судом з прав людини як така, що суперечить нормам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що теж свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

Мета цієї статті – виявити правові позиції Європейського суду з прав людини щодо обмеження права особи на розмноження шляхом медичного втручання.

Виклад основного матеріалу

Одна зі справ, яка викликала суспільний інтерес і резонанс, і рішення Європейського суду з прав людини в якій вплинуло на національне законодавство держав-учасниць Ради

Європи – «Еванс проти Сполученого Королівства» [17]. Ця держава була єдиною країною в Європі, в якій відповідно до Закону 1990 року обом сторонам штучного запліднення – і чоловіку, і жінці – надавалося право відмовитися від наданої при заборі генетичного матеріалу згоди на продовження зберігання або використання цього матеріалу на будь-якій стадії до моменту імплантації ембріона (навіть на стадії, коли ембріони вже створені і перебувають на зберіганні). Результатом такої відмови хоча б однієї зі сторін відповідного до вище зазначеного Закону 1990 р. було знищення ембріонів людини, якщо на момент відмови вони були створені, навіть якщо інша сторона і заперечувала б проти такого знищення. Зумовлено це було тим, що законодавча політика була спрямована на забезпечення так званої триваючої згоди обох сторін, які виявили бажання стати батьками, в період від початку лікування і до імплантації ембріонів жінці. Термін «триваюча згода» власне і охоплювався періодом, який не міг перериватися, мав бути триваючим, не визначався ані роками або місяцями чи днями протягом яких сторони могли б заявити, що вони відмовляються від процедури штучного запліднення, а починав свій перебіг від моменту надання згоди сторін на штучне запліднення і мав тривати до моменту імплантації ембріонів жінці. Наприклад, в ситуації заявниці у справі «Еванс проти Сполученого Королівства» цей період тривав роками – від надання згоди на забір генетичного матеріалу, охоплював її лікування, в результаті якого через декілька років стан її здоров'я дозволив робити імплантацію ембріонів.

При цьому, у ст. 3 Закону 1990 р. чітко було закріплено зобов'язання клініки, яка проводить лікування шляхом штучного запліднення, пояснити особам – і чоловіку, і жінці, які розпочинають таке лікування, що кожен з них як носій гамет (статевих клітин) має право перервати процес лікування у будь-який час до імплантації, наслідком чого буде знищення наданого ними генетичного матеріалу та навіть ембріонів, якщо вони були створені, але ще не імплантовані жінці. Вище зазначені особи-донори підписували документ встановленої форми, який свідчив, що кожен з них зрозумів вище викладене положення та це положення Закону 1990 р. було до них доведено.

В ситуації заявниці – пані Еванс – і вона, і чоловік Дж. надали згоду на забір генетичного матеріалу, його зберігання та створення ембріонів для подальшої імплантації їх пані Еванс. Після забору генетичного матеріалу через хворобу у пані Еванс було вирізано яєчними і окрім, як стати генетичною матір'ю дитини/дітям, яку/яких вона могла б народити в результаті імплантації їй вище зазначених ембріонів, іншої можливості у неї не було. Оскільки після забору генетичного матеріалу її яйцеклітини були запліднені, з'явилися ембріони, то до моменту їх імплантації згода чоловіка не мала б перерватися, щоб ці ембріони не були знищені. Водночас, поки пані Еванс два роки проходила лікування, щоб можна було зробити таку імплантацію, чоловік змінив своє рішення і проінформував клініку, що перериває процес лікування.

В рішенні у справі «Еванс проти Сполученого Королівства» Європейський суд з прав людини був свідомий того, що без проведення імплантації ембріонів пані Еванс, які були створені на основі її та Дж. матеріалу, вона буде взагалі позбавлена можливості народити власних дітей тому що після забору у неї яйцеклітин їй видалили яєчники. Тим не менш, зважуючи конкуруючі інтереси – не бажання Дж. стати батьком, яке виникло у нього через 2 роки після створення ембріонів (ці 2 роки пані Еванс проходила лікування перед проведенням імплантації ембріонів) – вказав на те, що прийняття державою законодавства, яке хоча і регулює важливі аспекти приватного життя, але не дозволяє зважити ці конкуруючі інтереси, не суперечить вимогам ст. 8 Конвенції. Європейський суд з прав людини зазначив, що законодавство Сполученого Королівства щодо штучного запліднення спрямоване на забезпечення чіткості та належного формулювання норми, яка переслідує мету і забезпечення правової певності, і захисту публічної впевненості у законі в дуже делікатній сфері суспільних відносин.

На думку Європейського суду з прав людини якщо зробити відмову чоловіка від згоди на штучне запліднення важливою, але не вирішальною, чи надати повноваження клініці, суду або іншому незалежному органу скасовувати необхідність у згоді донора, це не лише створить проблему зважування відповідних

прав сторін, особливо у разі зміни індивідуальних обставин у період часу від початку лікування, а й ще більш ускладнить проблему свавільності та непослідовності [17]. Права чоловіка-донора, гарантовані ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, повинні потребувати такого ж захисту, як і права жінки. Не видається очевидним те, що баланс інтересів завжди буде схилятися на користь жінки.

Інша справа, яка розглядалась Європейським судом з прав людини – «С.Х. (S.H.) та інші п. Австрії» [18]. В Австрії відповідно до закону про штучне зачаття заборонялось застосування донорської сперми з метою FIV, а донорство яйцеклітин було взагалі заборонено. Водночас, цей закон дозволяв інші методи штучного зачаття, як-то: 1) FIV із застосуванням обміну яйцеклітин і сперми між одруженими особами, або такими, що перебувають у стійких незареєстрованих відносинах (гомологічні техніки зачаття); 2) донорство сперми з метою зачаття *in utero* (у виключних випадках). При цьому, австрійським правом не було заборонено зацікавленим особам виїхати за кордон для лікування безпліддя та застосуванням заборонених у Австрії медичних технік штучного зачаття.

Австрійський закон базувався на ідеї, що штучне медичне зачаття повинно бути якомога більше наближене до природного зачаття, а легітимна мета обмеження права на штучне медичне зачаття полягала в уникненні можливих конфліктів між одноутробною спорідненістю та спорідненістю генетичною у широкому смислі [18]. Крім того, австрійський законодавець доповнив закон про штучне запліднення специфічними гарантіями і застереженнями, а саме: 1) дозволив практику відповідних технік лише тим лікарям–спеціалістам, які мають особливі компетенцію і практику у цій галузі; 2) містив заборону на оплату донорства зародкових клітин [18].

Таке втручання в репродуктивне право людини було виправдано такими цілями: 1) уникнути створення незвичних стосунків – коли дитина мала б двох матерів, біологічну, і ту, що її виносила); 2) уникнути експлуатації жінок-донорів; 3) попередити потенційні ризики евгенічної селекції; 4) попередити зловживання сучасними техніками.

В справі «Dickson проти Сполученого Королівства» [19] було розглянуто питання відмови з боку держави заявникам в отриманні допомоги зі штучного запліднення і фактично втручання в їх репродуктивне право.

Так, оскільки Заявники Кірк Діксон був 1972 р. н. і відбував покарання мінімум до 2009 року (тарифний строк), а заявниця Лоррейн Діксон, 1958 р. н., станом на 2009 рік могла б втратити свою репродуктивну функцію, вони звернулися до центру штучного запліднення, стверджуючи, що якщо їх держава позбавить можливості народити тепер, то вони не зможуть зробити цього пізніше з огляду на немолодий вік пані Лоррейн Діксон та віддалену в часі перспективу звільнення К. Діксона.

Заявникам було відмовлено у задоволенні їхнього клопотання. Державний секретар надав таке пояснення цієї відмови: відповідно до обраного ним підходу надання в'язням допомоги зі штучного запліднення дозволяється лише у «виняткових випадках». Конкретними підставами відмови стали такі аргументи: 1) неперевіреність відносин між заявниками нормальними умовами їхнього повсякденного спільного життя; 2) ймовірність недостатнього матеріального забезпечення майбутньої дитини; 3) перспектива обмеженого зв'язку матері та дитини; 4) очевидна неможливість для батька брати участь у вихованні дитини упродовж значного періоду часу її дитинства. У рішенні також відзначалося, що оскільки покарання заявника шляхом відбування ним довічного ув'язнення за скоєний ним злочин має каральний та відлякувальний ефект, то надання йому можливості стати батьком під час відбування покарання нівелює цей ефект і у громадськості може виникнути підставне занепокоєння щодо цього.

Оцінюючи чи було досягнуто у справі справедливого балансу між конкуруючими державними та приватними інтересами, Європейський суд з прав людини сформулював такі правові позиції: 1) конвенційна система вважає толерантність та широту мислення характерними ознаками демократичного суспільства; 2) є неприпустимим позбавляти в'язнів їх прав тільки через те, що певні їхні права можуть не сподобатись громадськості; 3) хоча кара є однією з цілей покарання, розвиток каральної політики в Європі прямує до

підвищення ролі не каральних, а саме реабілітаційних цілей засудження; 4) опіка держави над дітьми не може сягати такого ступеня, щоб ставати перешкодою батькам народити дитину через припущення, що вони разом або один з батьків не зможе самостійно піклуватися про дитину; 5) державою мають створюватись умови, які б надавали засудженим можливість стати батьком/матір'ю; 6) застосування державою підходу, який виключає можливість реального зважування конкуруючих індивідуального та загального інтересів, перешкоджає належній оцінці пропорційності обмеження репродуктивного права людини у кожній індивідуальній справі, покладає надмірно складніший обов'язок доводити «високий критерій винятковості» своїх обставин для отримання допомоги зі штучного запліднення, не долучення парламенту держави до процесу зважування індивідуального та загального інтересів, пропорційності обмеження репродуктивного права особи/осіб свідчить про неврегульованість відповідного підходу нормами поточного законодавства і порушення ст. 8 Конвенції.

В справі «Парілло проти Італії» було піднято питання втручання держави в право заявників використовувати медичне сприяння дітонародженню та ембріональний скринінг для народження дитини, не порушеної генетичним захворюванням. Тобто мова йшла про те, щоб батьки дитини прийняли рішення про імплантацію ембріона/ембріонів жінці чи ні, володіючи повною інформацією про стан здоров'я ембріона в частині наявності чи відсутності у нього генетичних захворювань.

В Італії відповідно до законодавства такий скринінг ембріонів дозволявся лише для безплідних пар або якщо партнер має вірусне захворювання, що передається статевим шляхом. В інших випадках, в тому числі і в ситуації, в якій перебували заявники, нормами законодавства скринінг був заборонений, тоді як медичне сприяння дітонародженню дозволено, але лише стосовно певних категорій осіб, до яких заявники не належали.

Постало питання: чи таке втручання у сімейне життя заявників відповідає закону і є таким, що переслідує законну мету охорони моральності та захисту прав і свобод інших осіб? Аналіз національного законодавства Італії виявив такий його суттєвий недолік, як відсутність послідовності: з одного боку, воно забороняло ембріональний скринінг, але дозволяло скринінг плоду і аборт плоду, якщо буде встановлено, що він (плод) хворий на муковісцидоз. Як відомо саме плід, а не ембріон знаходиться на більш розвиненій стадії і аборт спричиняє для здоров'я жінки негативні наслідки. Скрінінг же ембріону/ембріонів дозволяє виявити це захворювання до імплантації ембріону/ембріонів жінці, а відтак відмовитись жінці від імплантації ембріону з вище зазначеним захворюванням і не чекати поки ембріон розвинеться до плоду, буде виявлено захворювання і в подальшому застосовано аборт. Європейський Суд звернув увагу, що необхідно враховувати страждання матері, поставленої перед хворобливим вибором аборту, якщо плід, що виношується, дасть позитивний результат аналізу на захворювання [20]. Європейський суд з прав людини сформулював правову позицію, відповідно до якої дозвіл на переривання вагітності з медичних підстав у поєднанні із забороною ембріонального скринінгу характеризує законодавство як непослідовне щодо ембріонального скринінгу, а втручання у право особи на повагу до приватного та сімейного життя є непропорційним.

Висновки

1. Правова позиція Європейського суду з прав людини щодо обмеження права на розмноження з застосуванням допоміжних репродуктивних технологій полягає в такому: 1) в державі має бути прийнято закон, який містить таке обмеження; 2) в законі має бути закріплена легітимна мета (цілі) обмеження цього репродуктивного права; 3) норма/норми, закону мають бути належно сформульовані, характеризуватися чіткістю; 4) в державі має бути прийнято законодавство, яке: а) регулює важливі аспекти приватного життя, б) дозволяє зважити конкуруючі інтереси жінки та чоловіка у питанні бути матір'ю/батьком або змінити свою думку і не стати матір'ю/батьком навіть якщо ембріони вже створені, але ще не імплантовані жінці; 5) відмова чоловіка від згоди на штучне запліднення на будь-якій стадії до імплантації ембріонів жінці має бути важливою і вирішальною, як і відмова жінки; судам чи іншим незалежним органам не має надаватися можливість скасовувати відмову донора

від згоди на штучне запліднення, якщо вона висловлена до імплантації ембріонів жінці. Баланс інтересів чоловіка і жінки щодо штучного запліднення є рівноважним.

2. Легітимна мета обмеження репродуктивних прав може полягати в такому: 1) забезпечення правової певності, захист публічної впевненості; 2) уникнути створення незвичних стосунків – коли дитина мала б двох матерів, біологічну, і ту, що її виносила); 3) уникнути експлуатації жінок-донорів; 4) попередити потенційні ризики евгенічної селекції; 5) попередити зловживання сучасними техніками.

3. При обмеженні репродуктивних прав має бути досягнуто справедливого балансу між конкуруючими державними та приватними інтересами.

Пропорційність втручання у репродуктивні права особи передбачає, що законодавство держави має бути послідовним.

Втручання у право особи на повагу до приватного та сімейного життя є непропорційним, якщо у національного законодавства є такий суттєвий недолік, як не послідовність. Ця непослідовність може проявлятися в такому: 1) заборона ембріонального скринінгу, але дозвіл скринінгу; 2) заборона знищувати ембріони вразі виявлення генетичних захворювань, але дозвіл на аборт плоду, якщо буде встановлено, що він (плод) хворий на муковісцидоз чи інші генетичні захворювання; 3) не врахування в законодавстві держави страждань матері, поставленої перед хворобливим вибором аборту, якщо плід, що виношується, дасть позитивний результат аналізу на генетичне захворювання, якщо цих страждань можна було уникнути на стадії скринінгу ембріонів до їх імплантації жінці.

Література

1. Constitution of Ukraine. URL: https://rm.coe.int/constitution-of-ukraine/168071f58b.

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

3. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text.

4. Buletsa S., Deshko L. Comprehensive Reforms of the Health Care System in Different Regions of the World. Medicine and Law. 2018. Vol. 37. No.4. P. 683-700.

5. Buletsa S., Deshko L., Zaborovskyy V. The peculiarities of changing health care system in Ukraine. Medicine and Law. 2019. Vol. 38. №3. P. 427-442.

6. Deshko L., Bysaga Y., Bysaga Y. Public procurement in the healthcare sector: adaptation of the administrative legislation of Ukraine to the EU legislation. Georgian Medical News. 2019. №6 (291). P. 126-130.

7. Deshko L.M., Bysaga Y.M., Fridmanskyy R.M., Vasylchyk L.B. Public authorities and local self-government bodies cooperation in the field of health care during the Covid-19 pandemic: Ukrainian experience. Wiadomosci lekarskie. 2023. №76. P. 218-225. URL: https://wiadlek.pl/01-2023/

8. Васильченко О.П., Дешко Л.М. Роль Ради ООН з прав людини в розгляді ситуацій, пов'язаних з порушеннями прав людини в сфері охорони здоров'я росією на території України / Право в умовах війни: питання теорії та практики: міжнародна колективна монографія / за заг. ред. Бисаги Ю. М., Бєлова Д. М., Берч В.В., Скрипнюка О.В., Дешко Л. М., Заборовського В. В. та Продан В. І. Братислава, Ужгород: Інститут професійного розвитку, 2023. С. 77-84.

9. Ventskivska I.B., Deshko L.M., Lotiuk O.S., Vasylchenko O.P., Narytnik T.T. Mandatory vaccination of medical personnel against Covid-19: European Standards of its introduction. Репродуктивна ендокринологія. 2022. №65. P. 108-112.

10. Слінько Т. М. Правові підстави обмеження реалізації прав і свобод людини і громадянина. Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку: зб. наук. ст. за матеріалами І наук. практ. конф. з європ. права, м. Харків, 24 квіт. 2018 р. Харків, 2018. С. 41–46.

11. Волков В., Дешко Л. На захист медичного права. Юридичний Вісник України. 2006. № 8. С. 8.

12. Deshko L.M., Vasylchenko O.P., L otiuk O.S. Crimean tatar national-territorial autonomy: regulatory and legal guarantees of the rights and freedoms for the indigenous peoples of Ukraine. Visegrad Journal on Human Rights. 2022. №3. URL: https://journal-vjhr.sk/en/2022-year.

SUMMARY

The article reveals the legal positions of the European Court of Human Rights regarding the restriction of a person's right to reproduction through medical intervention. It has been established that the legal position of the European Court of Human Rights regarding the restriction of the right to reproduction with the use of assisted reproductive technologies is as follows: 1) a law containing such a restriction must be adopted in the state; 2) the legitimate goal (goals) of restricting this reproductive right must be enshrined in the law; 3) the norm/norms of the law must be properly formulated and characterized by clarity; 4) legislation must be adopted in the state, which: a) regulates important aspects of private life, b) allows weighing the competing interests of a woman and a man in the matter of being a mother/father or changing his mind and not becoming a mother/father even if embryos have already been created, but not yet implanted in a woman; 5) the man's refusal to consent to artificial insemination at any stage before the implantation of embryos to the woman must be important and decisive, as well as the woman's refusal; courts or other independent bodies should not be able to overturn a donor's refusal of consent to artificial insemination, if it is expressed before the embryos are implanted in the woman.

The balance of interests of a man and a woman regarding artificial insemination is balanced. It was found that the legitimate purpose of restricting reproductive rights can be: 1) ensuring legal certainty, protecting public confidence; 2) avoiding the creation of unusual relationships - when the child would have two mothers, the biological one and the one who bore him); 3) avoiding the exploitation of female donors; 4) prevention of potential risks of eugenic selection; 5) prevention of misuse of modern techniques.

Emphasis is placed on the fact that a fair balance between competing state and private interests should be achieved when restricting reproductive rights.

It has been established that interference with a person's right to respect for private and family life is disproportionate if the national legislation has such a significant flaw as lack of consistency. This inconsistency can be manifested in the following: 1) prohibition of embryonic screening, but permission of screening; 2) prohibition to destroy embryos when genetic diseases are detected, but permission to abort the fetus if it is established that it (the fetus) is suffering from cystic fibrosis or other genetic diseases; 3) not taking into account in the legislation of the state the suffering of the mother, faced with the painful choice of abortion, if the unborn fetus will give a positive result of the analysis for a genetic disease, if this suffering could have been avoided at the stage of screening the embryos before their implantation into the woman.

Key words: human reproductive rights, the right to health care, the right to medical care, restrictions on human rights, the state, state intervention, proportionality of state intervention, competing interests, embryo, ongoing consent, the European Court of Human Rights, the decision of the European Court of human rights, legal position of the European Court of Human Rights, legitimate purpose.

13. Deshko L., Vasylchenko O. Limitation of human and citizen rights and freedoms and the role of the Supreme Council of Justice in ensuring independent justice and everyone's right to protection of rights and freedoms by an independent court Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право. 2023. Т. 2. Вип. 79. P. 438-442.

14. Медичне право: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С. Б. Булеци; д-ра юрид. наук, проф. М. В. Менджул. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 672 с.

15. Дешко Л. Державне регулювання ціноутворення на лікарські засоби в країнах Європейського Співтовариства та інших країнах. Підприємництво, господарство і право. 2007. № 5. С. 113–119.

16. Єдиний медичний простір України: правовий вимір: монографія / за заг. ред. С. Г. Стеценка. Харків: Право, 2022. 672 с.

17. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Еванс проти Сполученого Королівства», 10 квітня 2007 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-80046.

18. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «С.Х. (S.H.) та інші проти Австрії», 3 листопада 2011 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-118062.

19. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Dickson проти Сполученого Королівства», 4 грудня 2007 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-118906.

20. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Парілло проти Італії», 27 серпня 2015 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-162743.

ПРАВО НА МИР: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ЛЮДСЬКІ ПРАВА ТРЕТЬОГО ПОКОЛІННЯ

СІНЬКЕВИЧ Олена - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка
https://orcid.org/0000-0003-1700-9768
КВАША Олександр - студент 3 курсу Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка
https://orcid.org/0009-0001-5882-9677
УДК 342.1+ 342.7
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.33

Статтю присвячено аналізу права на мир як права людини третього покоління та різновиду колективних прав людини, які належать усій громаді або цілій державі. Право на мир розглядають як право людства. Під час наукового дослідження використано комплекс філософських, загальнонаукових і спеціальних наукових методів.

Метою дослідження є встановлення специфічних ознак права на мир як права третього покоління людських прав. Встановлено, що забезпечення права однієї людини є гарантією дотримання прав колективних/солідарних. Глобалізація як тенденція світового розвитку XXI ст. обумовлює зв'язок права індивіда з правами всього людства. У глобалізованому світі збройні конфлікти не можуть бути ізольовані будь-якими кордонами. Запропоновано формулу: тільки забезпечуючи мир у глобальному масштабі, можна визнати, що кожна людина має гарантоване і забезпечене право на мир, життя, свободу та особисту недоторканність, повагу до гідності, власність, здорове довкілля тощо.

Право на мир визначено як природне право людини, властиве їй від народження, а будь-які нормативно-правові акти лише закріплюють це право, внутрішньо притаманне людській природі.

Після перемоги України у війні перед міжнародним співтовариством постане нагальне питання зміни системи безпеки та міжнародних органів, які мають її забезпечити. Такі зміни можуть відбутись двома шляхами: або створення нових організацій на кшталт ООН чи Лігі націй (після першої світової війни), або кардинальна реорганізація існуючих структур. У статті підтримана ідея скасування права вето в Раді Безпеки ООН для держави-агресора російської федерації. Констатовано, що без необхідних трансформацій міжнародних інституцій неможливо створити ефективну систему міжнародної безпеки у глобалізованому світі, і насамперед – забезпечити право на мир. Реальним шляхом відновлення права на мир у період російсько-української війни визначено ефективну реалізацію передбаченого статутом ООН права держави на самооборону.

Право на мир, як і будь-яке природне право людини, має бути закріплене в Конституції України для того, щоб держава забезпечувала та гарантувала його дотримання і захист, що й запропоновано у статті.

Ключові слова: право на мир, природні права, права третього покоління, справедливість, захист прав людини, колективні права, війна, міжнародна безпека.

Постановка проблеми

Захист прав людини є однією з домінант суспільного прогресу. Світова архітектура тримається на імперативі дотримання фундаментальних прав людини, тому їх порушення означатиме руйнацію світового порядку. Отже, права людини повинні бути належним чином забезпечені як на рівні окремої держави, так і на рівні світового співтовариства. Саме право на мир може бути забезпечено насамперед

на міжнародному рівні. Тому Президент України Володимир Зеленський, толеруючи відданість держави України ідеалам миру та справедливості, ініціював проведення Глобального саміту миру у Швейцарії, який відбувся 15-16 червня 2024 року. Кожен громадянин України робить все від нього можливе для відновлення порушеного російським агресором права на Мир українського народу. Забезпечити права людини означає створити умови, за яких права людини визнаються – як державою, так і особою, та ефективно реалізуються, а за потреби, захищаються за допомогою права [1, с. 58]. У сучасному світі, охопленому збройними конфліктами та війнами, право на мир набуває все більшого значення. Всю свою історію людство прагнуло до миру. Звісно, війни відбувались раніше, тривають сьогодні (російсько-українська війна насамперед), і, очевидно, виникатимуть у майбутньому. Однак поняття миру означає не тільки відсутність війни, але й створення передумов для сталого розвитку та ефективного захисту прав людини. Без забезпечення права на мир неможливо гарантувати у повному обсязі й інші права людей. У світі, що постійно змінюється, право на мир як складова системи людських прав стає все більш актуальним та важливим, оскільки визначає не лише право людини на життя без насильства, але й втілює ідеали справедливості та гармонії, необхідні для стабільного функціонування суспільства.

Стан дослідження проблеми

Попри новизну вчені активно розвивали цю проблематику, зокрема, Р. Алексі, Д. Бєлов, О. Богініч, В. Головченко, М. Громовчук, Р. Кравченко, Н. Оніщенко, В. Орленко, С. Погребняк, П. Рабінович, О. Скрипнюк, М. Стефанчук та інші науковці. Водночас в умовах російсько-української війни право на мир потребує особливої уваги.

Метою дослідження є встановлення специфічних ознак права на мир як права третього покоління людських прав.

Виклад основного матеріалу

Під час аналізу національних законодавчих систем дедалі частіше використовують класифікацію прав людини, запропоновану Комісією з прав людини Організації об'єднаних націй (далі – ООН). Згідно з нею всі права людини розподіляються на три основні групи: а) загальні; б) додаткові; в) спеціальні. Зрозуміло, що перша група прав є найширшою, оскільки охоплює всі права, які мають на меті гарантувати людині умови для нормальної соціальної інтеграції і забезпечити рівну гідність з іншими людьми [2, с. 639]. На наш погляд, до першої групи слід віднести і право на мир.

Традиційну класифікацію прав людини, в основі якої лежить генераційний підхід, розробив французький науковець Карел Васак. Такий поділ прав на покоління передбачає, що перше покоління становлять громадянські і політичні права, друге покоління – соціально-економічні та культурні права, третє – колективні або солідарні права [3, с. 160].

Слід погодитись із вченими у тому, що право людини на мир є особливим правом, яке випливає з ідеї прав третього покоління. Право людства на мир потребує вивчення механізмів його захисту [4, с. 89]. Третє покоління прав людини формується після Другої світової війни. До нього належать *колективні права* (права солідарності), носієм яких виступає не окремий індивід, а група осіб (меншина, народ, нація). До таких прав відносять право на самовизначення, на користування загальною спадщиною людства, на сталий розвиток, *на мир*, на здорове і безпечне навколишнє середовище, на гуманітарну допомогу та ін. (*курсив наш. – О. С., О. К.*) [5, с. 302].

Отже, беззаперечною у вітчизняній юридичній науці є теза про те, що право людини на мир належить до третього покоління прав людини. Ідея, покладена в основу прав третього покоління, – це ідея солідарності; ця категорія прав охоплює колективні права суспільства або народів, такі як право на стабільний розвиток, мир та безпечне навколишнє середовище. Проте донині тривають суперечки щодо цієї

новітньої категорії прав. Дехто з експертів заперечує саму ідею існування таких прав людини, тому що вони «колективні» у тому значенні, що належать усій громаді або навіть цілій державі. Вони аргументують це тим, що права людини, за визначенням, належать індивідуумам і визначають область, у якій особисті інтереси мають пріоритет перед інтересами суспільства або соціальних груп [6]. Проте колектив і громада складаються з людей, а отже, якщо не забезпечити право кожного, неможливо забезпечити й право колективне.

Водночас, у наведеному запереченні є певний сенс. Цю проблему вирішує дослідниця І. Іванків, яка розмірковує над поняттям «права людства» як особливими правами третього покоління, що ґрунтуються на принципі солідарності, розвинулися з фундаментальних індивідуальних прав першого покоління. Вчена зазначає, що їх варто розглядати як логічне продовження необхідності кращого захисту загальнолюдських основоположних цінностей, які є необхідними для існування людства та його розвитку [7, с. 9]. Згідно авторській концепції до прав людства входять три складових: *право на мир,* право на здорове довкілля та право на сталий розвиток.

Слід визнати, що саме глобалізація пов'язує права індивіда з правами всього людства. Цей зв'язок проявляється, насамперед, у залежності прав людини і глобальних проблем сучасності.

Звісно, глобалізація є об'єктивно зумовленим процесом, прогресивним чинником розвитку сучасного світу. Глобалізація – (франц. та англ. global – загальний, всесвітній, від лат. globus – куля) – економічні, торговельні, фінансові, технологічні, політичні, соціальні, трудові, інформаційні та інші процеси, що мають глобальний масштаб і планетарний характер [8]. Відповідно слід погодитись, що у глобалізованому світі збройні конфлікти не можуть бути ізольовані кордонами держав чи окремих територій, оскільки держави, які навіть не є сторонами конфлікту, відчувають наслідки цієї ситуації: економічні проблеми, наплив мігрантів, міжнаціональні конфлікти, а також проблеми в комунікації. Відтак, І. Іванків відповідним суб'єктом права на мир визнає людство, оскільки *«тільки забезпечуючи мир у глобальному масштабі, можна визнати, що кожна людина має також забезпечене право на мир»* [7, с. 69]. Зважаючи, що російсько-українська війна не лише негативно вплинула на європейську економіку, а й загрожувала настанням голоду у країнах Африки, слід по-іншому підійти до запропонованого логічного ланцюга: тільки забезпечуючи мир у глобальному масштабі, можна визнати, що кожна людина має гарантоване і забезпечене право на мир, життя, свободу та особисту недоторканність, повагу до гідності, власність, здорове довкілля тощо.

Сьогодні кожен українець, як ніхто інший, розуміє усю значущість права на мир. Війна з росією триває понад 10 років, тому дітям, народженим в Україні після 2014 року, не було забезпечено таке право жодного дня. У цьому контексті право на мир не є абстрактною ідеєю, а стало життєвою необхідністю для населення, яке стикається з руйнуванням і загрозою власній безпеці щоденно.

Наведемо дуже влучний відомий латинський вислів «Si vis pacem, para bellum» (лат. – «Якщо хочеш миру, готуйся до війни»). Він показує, що для забезпечення миру та безпеки потрібна така якісна підготовка і таке озброєння, щоб жодна держава не ризикнула вчинити акт агресії. Україна, захищаючи свою територіальну цілісність та суверенітет, відстоює право на мирне існування не лише свого народу, а й народів Європи. Із самого початку війни (2014 рік) Україна постійно демонструвала свою відданість ідеалам миру та добросусідства, наполягаючи на припиненні агресії. У системі прав людини право на мир вимагає не лише відсутності військових конфліктів, але й активних заходів з попередження конфліктів, врегулювання суперечок шляхом переговорів та забезпечення соціальної справедливості. Отже, аналізований латинський вислів акцентує увагу на важливості активної підготовчої оборонної діяльності для забезпечення миру та визначає, що для забезпечення миру необхідна така

боєздатність збройних сил та суспільства у цілому, щоб ворог не наважився застосувати силу, побоюючись поразки на полі бою.

Розгляд проблеми забезпечення права людини на мир потребує з'ясування змісту понять «мир» та «право». У тлумачних словниках української мови «право» визначається як система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки [9, с. 860] та «мир» як відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; протилежне війна [9, с. 187]. Отже, право і мир – взаємозалежні слова. Правова система створює умови для мирного співіснування та вирішення конфліктів, що, у свою чергу, сприяє зміцненню миру і стабільності у суспільстві та міжнародному співтоваристві. Для дослідження феномену «мир» у 1958 р. було утворено Інститут дослідження миру в Осло, який був одним з перших сучасних центрів вивчення даної проблематики [10, с. 107]. Важливим стало прийняття у 1965 році Декларації про поширення серед молоді ідеалів миру, взаєморозуміння між народами [11].

Слід визнати, що прагнення миру є іманентною властивістю як кожної окремої людини, так і кожного суспільства, і людства загалом. «Іманентний» означає властивий природі самого предмета або явища, внутрішньо притаманний їм [12, с. 787]. Тому право на мир є природнім правом людини, даним їй від народження, а будь-які нормативно-правові акти лише закріплюють це право, внутрішньо притаманне людській природі. Мир є однією з фундаментальних цінностей сучасного світу, і прагнення зберігати його є найважливішим завданням суспільства. Право на мир як природне і абсолютне повинно бути безумовно забезпечено Конституцією України, про що мова піде далі.

Довгий час вважалось, що вже існує міжнародна система безпеки, яка була започаткована 24 жовтня 1945 року після перемоги антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні над фашистською Німеччиною, із створенням Організації Об'єднаних Націй. Частина перша статті 1 Статуту ООН проголошує, що організація переслідує мету – *підтримання міжнародного миру та безпеки, і для реалізації цієї мети має приймати ефективні колективні заходи для попередження та усунення загрози миру і придушування актів агресії або інших порушень миру* та проводити мирними засобами у відповідності з принципами справедливості і міжнародного права, вирішення міжнародних спорів або ситуацій, які можуть призвести до порушення миру *(курсив наш – О. С., О. К.)* [13]. Проте російське вторгнення на територію суверенної України розвіяло, як виявилось, міф про колективну безпеку та наявність запобіжників щодо відновлення нових світових загроз на кшталт фашизму. Тому сьогодні ми переживаємо всі наслідки бездіяльності міжнародних органів та слабкості світового правопорядку, що обумовило недосягнення основної мети, проголошеної у ст. 1 Статуту ООН, і поширення рашизму. Однак чи відбулося це лише у 2022 році або у 2014 році із початком агресії росії проти України? На наш погляд, ще раніше – принаймні з 2008 року, коли росія вторглась на територію Грузії. Світові лідери належним чином не відреагували на порушення з боку росії міжнародного права, використовуючи тактику умиротворення агресора. І це призвело до повномасштабної війни на території України, коли уже майже три роки одна з європейських столиць – місто Київ зазнає чи не щоденних ракетних обстрілів. Отже, система міжнародної безпеки зазнала фіаско. І очевидно, що після перемоги України, перед міжнародним співтовариством постане нагальне питання зміни системи світової безпеки та міжнародних інститутів, які мають її забезпечити. Або це буде створення нових організацій на кшталт ООН чи Лігі націй (після Першої світової війни), або кардинальна реорганізація існуючих структур. До прикладу, слід скасувати право вето в Раді Безпеки ООН, яким наділена росія, яка не раз відкидала проєкти змістовних резолюцій ООН по Україні. У будь-якому разі без необхідних трансформацій міжнародних інституцій не може йтися про систему міжнародної безпеки у глобалізованому світі.

У цьому контексті доречно звернутись до такої суміжної категорії як «право на

безпеку», яке розглядається як інтегральне поняття, чим і зумовлена значна кількість прав, які його конкретизують – право на безпечне довкілля, право на якісну продукцію, право на мир, право на справедливі закони тощо, але найчастіше право на безпеку пов'язується з правом на життя [14, с. 30]. Богуцький П. П. також зазначає, що можливість і здатність держави забезпечити право людини на безпеку, а отже на безпечні умови життєдіяльності та добробут, дозволяють дійти висновку про спроможність держави реалізувати зовнішні й внутрішні функції загалом, що безумовно стає підтвердженням суверенітету держави у правових стратегічних комунікаціях міжнародного та національного значення [15, с. 202]. Таким чином, суб'єктом конституційного права на безпеку є будь-яка людина незалежно від громадянства, віку, статі, національної або будь-якої іншої приналежності, а також стану психічного і фізичного здоров'я, соціально-психологічних якостей. Однак суб'єктами права на безпеку можуть бути визнані не тільки окремі особи, але й їх спільності. Подібний підхід до поняття суб'єкта права на безпеку є доцільним при аналізі міжнародного аспекту даного права, що розглядається в якості права на мир і безпеку [16, с. 55].

Найбільш суворим видом юридичної відповідальності за порушення безпеки людини є кримінальна. Кримінальний кодекс України містить положення, що встановлюють відповідальність за кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Міжнародне співтовариство зобов'язано надати допомогу українській системі кримінальної юстиції у притягненні усіх винних у злочинах на території України до кримінальної відповідальності, адже вчинені воєнні злочини є загрозою не лише для безпеки нашої держави, але й – світової безпеки. Відповідно відновлення права на мир для українських громадян не можливе без засудження до реальних термінів позбавлення волі усіх міжнародних злочинців, які на території України вчиняли воєнні злочини. Вчені відзначають, що з огляду на активний розвиток міжнародних судових органів у майбутньому буде запропонований ефективний судовий захист прав людства [7, с. 89].

Очевидно, що створена після Другої світової війни *система колективної безпеки* не змогла забезпечити право людства *як колективного утворення* на мир. Тому в контексті російсько-української війни і порушення росією прав українців на мир очевидним є те, що відновлення права на мир на цьому етапі ескалації насильства може забезпечити лише передбачене статутом ООН право держави на самооборону.

Один із основоположників сучасного міжнародного права Гого Гроцій у 1625 р. написав свій головний твір «Про право війни і миру», який не втрачає своєї актуальності і сьогодні. Дослідження питань війни і миру Гроцій здійснює також з погляду природного права, розпочинаючи з питання, чи може бути війна справедливою і чи дозволено коли-небудь воювати. На думку вченого, первинними спонуканнями природи є почуття самозбереження, власного блага, уникнення загибелі (Марк Тулій Ціцерон), збереження єства, дотримання усього, узгодженого з природою, і уникнення. … здоровий розум і природа суспільства забороняють застосування не всякого насильства, а лише такого, яке несумісне із самим суспільством, яке порушує чуже право, оскільки суспільство має мету забезпечити користування своїми надбаннями кожному загальними силами і за загальною згодою [17, с. 18-19]. Г. Гроцій визначив право похідним від людської природи. В основі своїй це – природне право, і навіть Бог не може його спростувати, оскільки цим спростуванням заперечувалася б створена ним самим природа людини [18, с. 31].

У контексті справедливої війни і права на мир виникає необхідність дослідження права на життя та його самозахист/самооборону. Представники філософсько-правової школи природного права дійшли таких висновків: право людини на життя є невідчужуваним, наданим самою природою правом, яке має кожна людина від народження, що випливає з належності до людського роду; держава повинна визнавати це право

за кожною людиною, бути лише владою, що закріплює право на життя у формі законодавчих актів; невід'ємною складовою права на життя є право людини на самозахист; кожна людина має право на захист свого життя, і здоров'я, чи охороняються та захищаються ці блага державою; самозахист є універсальною категорією, що поєднує в собі право кожної людини власними силами боронити своє життя та здоров'я, та право на захист власного майна і житла [19, с. 10]. Отже, право на життя є природним, водночас закріплене в Конституції України. Те саме стосується і права на самооборону. Кожна людина має право на самозахист свого життя, якщо його існує реальна загроза для нього. Відповідно кожна держава має право на самооборону, якщо її існуванню загрожує небезпека.

Національна кримінально-правова доктрина стоїть на тому, що у стані необхідної оборони відбувається зіткнення «права з неправом» [20, с. 68], а тому допустимим є захист менш цінного блага шляхом заподіяння шкоди більш цінному благу того, хто є джерелом «неправа». І знов слід наголосити на ситуації російсько-української війни – відбувається протистояння права з «неправом», і тому Україна має право на самооборону.

Зважаючи на вищенаведене, право на мир слід розглядати і в контексті права на життя. Основними напрямками держави щодо охорони життя мають бути: а) миролюбна зовнішня політика, тобто відмова від війни; б) заборона використання ядерної зброї та іншої зброї масового знищення; в) боротьба з тероризмом; г) боротьба із злочинністю. Пропонується закріпити в Конституції України принцип відмови від війни, від загрози або застосування збройної сили. Важливо, особливо зважаючи на події, що відбуваються зараз в Україні, уточнити цей принцип положенням про те, що допускається вступати у війну, якщо тільки Україна зазнала нападу або перебуває в такій небезпеці, коли зволікання недопустиме [21, с. 191]. На наш погляд, ці положення та вимоги охоплюються правом на мир. Це детерміновано також тим, що право на життя – це право, що належить до прав першого покоління, тоді як право на мир – третього.

Наведемо приклад із практики Європейського суду з права людини (далі ЄСПЛ). У справі «Умаєва проти росії» (Umayeva v. russia) [22]. Вітчизняні науковці детально аналізують цю справу. Заявниця проживала у будинку в м. Грозний, який був зруйнований російськими військовими. Вона залишалася в підвалі одного з будинків, коли мешканці були повідомлені через гучномовець у військовому гелікоптері, що наступного дня буде їхній останній шанс залишити місто через гуманітарний коридор. Коли група втікачів проминула російський військовий пост, прямуючи так званим «безпечним коридором», вони потрапили під обстріл артилерії і снайперів. Заявниця отримала кулеві поранення в праву руку, обидва стегна і ліву колінну чашечку. Унаслідок отриманих травм вона стала частково непрацездатною і могла ходити тільки з великими труднощами. Кримінальне розслідування її справи не дало жодних результатів. ЄСПЛ визнав росію відповідальною за невибірковий обстріл федеральними військовими силами цивільних осіб, які намагалися втекти з Грозного, порушуючи у такий спосіб право на життя, але як вже раніше зазначалося, ЄСПЛ через право на життя захищає також право на мир, яке не закріплене в ЄКПЛ прямо, проте порушення якого тягне порушення права, закріпленого у Конвенції [4, с. 89]. Подібних випадків під час агресії росії проти України чимало.

Отже, як наголошувалось вище, будь-яке природне право людини має бути закріплене в конституції для того, щоб держава забезпечувала і гарантувала його дотримання і захист. Тому, на наш погляд, Верховна Рада України повинна розглянути внесення до Конституції України норми про право на мир. Ця новела стане важливим кроком у закріпленні цінностей миру та стабільності на найвищому державному рівні. Включення права на мир до Конституції України підкреслить зобов'язання держави перед своїми громадянами щодо забезпечення їх мирного існування. Це право гарантуватиме, що зусилля у сфері

попередження конфліктів, захисту прав людини та забезпечення соціальної справедливості будуть пріоритетом державної політики.

Після перемоги над росією таке конституційне право українців як право на мир символізуватиме нову еру для України, де мир і безпека стануть основою для подальшого сталого розвитку та процвітання. Закріплення права на мир у Конституції також посилить міжнародний авторитет України, демонструючи її прихильність до принципів мирного врегулювання конфліктів та дотримання прав людини.

Звісно, можна поставити під сумнів досяжність права на мир у сучасному, надто мілітаризованому, світі. Однак складність забезпечення того чи іншого права людини ніколи не зупиняла і не може зупиняти зусилля міжнародної спільноти у пошуках шляхів реалізації прав людини. Відповідно і право на мир потребує в подальшому детального вивчення та розробки концепцій захисту миру та прав людини для забезпечення його у якомога більшій кількості держав світу та міжнародних відносинах загалом.

Збереження і розвиток нашої країни в умовах війни і миру – це збереження і розвиток України як цивілізаційного суб'єкта в геополітичному, демографічному, економічному й духовно-культурному вимірах, а не лише відстоювання наших кордонів. Своєю героїчною боротьбою проти росії Україна довела, що вона як цивілізаційний суб'єкт сьогодні потрібна всьому демократичному світу в його протистоянні з неототалітаризмом [23, с. 17]. Тому місія України у XIX столітті – бути взірцем для світового співтовариства у тому, як держава повинна відстоювати право на мир у війні проти військової агресії.

Висновки

Право на мир відноситься до прав людини третього покоління, або ж його називають правом людства. Немає підстав для заперечення ідеї існування таких колективних прав людини, оскільки вони належать усій громаді або державі в цілому. Адже колектив, громада і держава складаються з окремих особистостей. Якщо не забезпечити права кожного, не можна й забезпечити права колективні/солідарні. Цей висновок підтверджується тим фактом, що глобалізація як тенденція світового розвитку XXI ст. обумовлює зв'язок права індивіда з правами всього людства. У глобалізованому світі збройні конфлікти не можуть бути ізольовані будь-якими кордонами. Запропоновано формулу: лише забезпечення миру у глобальному масштабі може забезпечити кожній людині гарантоване право на мир, життя, свободу та особисту недоторканність, повагу до гідності, власність, здорове довкілля тощо.

Право на мир є природнім правом людини, властивим їй від народження, а будь-які нормативно-правові акти лише закріплюють це право, яке внутрішньо притаманне людській природі.

Система міжнародної безпеки зазнала фіаско. І очевидно, що після перемоги України перед міжнародним співтовариством постане нагальне питання зміни системи безпеки та міжнародних органів, які мають її забезпечити. Або це буде створення нових організацій на кшталт ООН чи Лігі націй (після першої світової війни), або кардинальна реорганізація існуючих структур. Слід скасувати право вето в Раді Безпеки ООН, яким ще й досі наділена держава-агресор російська федерація. У будь-якому разі без необхідних трансформацій міжнародних інституцій не може йтися про ефективну систему міжнародної безпеки у глобалізованому світі, і насамперед – про забезпечення права на мир. Реальним шляхом відновленням права на мир у період російсько-української війни вважаємо ефективну реалізацію передбаченого статутом ООН права держави на самооборону.

Право на життя охоплюється правом на мир. Це детерміновано також тим, що право на життя – це право, що належить до прав першого покоління, тоді як право на мир – новітнього третього покоління.

Право на мир, як і будь-яке природне право людини, має бути закріплене в Конституції України для того, щоб держава забезпечувала і гарантувала його дотримання і захист. Такий законодавчий крок підкреслить зобов'язання та відповідальність

української держави перед своїми громадянами щодо забезпечення та підтримки миру, а також посилить міжнародний авторитет України, демонструючи її прихильність до принципів мирного врегулювання конфліктів та дотримання прав людини.

Література

1. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. Київ, 2011. 330 с.
2. Щербай І. Поняття та сутність прав людини. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 1. 2023. С. 636-640.
3. Балібрух Н.Б. Класифікація прав людини за Карелом Васаком. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід:* мат. наук-практ. конф. (м. Львів, 30 квіт. 2015 р.). 2015. С. 160-163.
4. Переш І. Є., Барна О. Право на мир в системі прав людини. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2022. № 12.* С. 86-90.
5. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Петришин, С. Погребняк, В. Смородинський та ін.; за ред. О. Петришина. Харків: Право, 2014. С. 368 с.
6. Еволюція прав людини. Компас. Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. URL: https://www.coe.int/uk/web/compass/the-evolution-of-human-rights
7. Іванків І. Б. Права людства. Монографія. Київ: Ваіте, 2020. 158 с.
8. Енциклопедія сучасної України: URL: https://esu.com.ua/article-3044
9. Новий тлумачний словник української мови: в 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. [2-е вид., виправ.]. Київ: Видво «АКОНІТ». Т. 2: К–П. 2008. 926 с.
10. *Ковальський Г.Є.* Концепція миру в світлі війни на сході України. *Схід*. Вип. № 2 (154). 2018. С. 107. URL: file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B0/Downloads/Skhid_2018_2_16.pdf
11. Декларація про розповсюдження серед молоді ідеалів миру, взаєморозуміння між народами від 7 грудня 1965 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_289#Text
12. Новий тлумачний словник української мови: в 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. [2-е вид., виправ.]. Київ: «АКОНІТ», 2008. Т. 1: А–К. 928 с.
13. Статут Організації Об'єднаних Націй URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
14. Вовк В.М. Право на безпеку як фундаментальне право людини. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 1 С. 27-30.
15. Богуцький П.П. Теоретичні основи становлення і розвитку права національної безпеки України: дис. докт. юрид. наук. Київ, 2020. 410 с.
16. Васьковська В. П. Право людини на безпеку та конституційно-правовий механізм його забезпечення: дис. канд. юрид. наук. Дн-к, 2006. 224 с.
17. Заєць А. П. Ідеї природного права у творчості Гуго Гроція. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 200. Юридичні науки. С. 16-20.
18. Заінчковський М. Л. Права людини як новоєвропейський філософський та політико-правовий феномен : дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2003. 178 с.
19. Гориславський К. О. Право людини на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань : [монографія]. Сімферополь : ВАТ «Сімферопольська міська друкарня (СГТ)», 2007. 160 с.
20. Бажанов М. І. Кримінальне право України. Загальна частина: [Конспект лекцій]. Дніпропетровськ: Пороги, 1992. 167 с.
21. Кожан В. В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження: дис. канд. юрид. наук. Львів, 2016. 229 с.
22. Case of Umayeva v. Russia: URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:[%22Umayeva%20v.%20russia%22],%22documentcollectionid2%22:[%22JUDGMENTS%22],%22itemid%22:[%22001-90029%22]}
23. Збереження і розвиток України в умовах війни і миру: національна доповідь. НАН України. Київ, 2024. 220 с.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the right to peace as a third-generation human right and a type of collective human rights that belong to the entire community or the entire state. The right to peace is seen as a human right. A complex of philosophical, general scientific and special scientific methods was used during the scientific research.

The purpose of the study is to establish specific features of the right to peace as a right of the third generation of human rights. It has been established that ensuring the right of one person is a guarantee of compliance with the rights of collective/solidarity. Globalization as a trend of world development in the 21st century. conditions the connection of the right of the individual with the rights of all mankind. In a globalized world, armed conflicts cannot be isolated by any borders. A formula is proposed: only by ensuring peace on a global scale, it is possible to recognize that every person has a guaranteed and secured right to peace, life, liberty and personal integrity, respect for dignity, property, a healthy environment, etc.

The right to peace is defined as a natural human right inherent in it from birth, and any normative legal acts only consolidate this right, which is intrinsic to human nature.

After Ukraine's victory in the war, the international community will face the urgent question of changing the security system and the international bodies that must ensure it. Such changes can take place in two ways: either the creation of new organizations such as the UN or the League of Nations (after the First World War), or a radical reorganization of existing structures. The article supports the idea of canceling the veto right of the UN Security Council for the aggressor state of the Russian Federation. It was established that without the necessary transformations of international institutions, it is impossible to create an effective system of international security in the globalized world, and first of all, to ensure the right to peace. The real way to restore the right to peace during the Russian-Ukrainian war is the effective implementation of the state's right to self-defense provided for by the UN Charter.

The right to peace, like any natural human right, must be enshrined in the Constitution of Ukraine in order for the state to ensure and guarantee its observance and protection, as proposed in the article.

Key words: right to peace, natural rights, rights of the third generation, justice, protection of human rights, collective rights, war, international security.

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДЕРЖАВИ В ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

МЕЛЬНИК Ізабелла-Іман - аспірантка кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

https://orcid.org/0009-0000-9205-9090

УДК 342.7

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.34

Стаття присвячена питанням визначення поняття конституційно-правових гарантій здійснення репродуктивно-генетичних прав людини та можливостей забезпечення їх конституційно-правового захисту. Наголошено, що конституційно-правові гарантії захисту репродуктивно-генетичних прав додають стійкості всій системі їх правового регулювання. Публічно-правові гарантії держави в процесі реалізації та забезпечення захисту репродуктивних прав людини виступають як система політичних, нормативно-правових (матеріальних та процесуальних) та соціально-економічних засобів забезпечення реалізації здійснення та забезпечення захисту репродуктивних прав людини. Зазначені гарантії відзначаються особливістю конкретно-історичних умов та перебігом російсько-української війни, складною демографічною та соціально-економічною ситуацією. Система конституційно-правових гарантій, спрямована не лише на те аби забезпечити здійснення та захист основних прав і свобод людини «тут та сьогодні», але й виступає основою соціальної еволюції людини, підґрунтям до появи як нових прав, так і нових гарантій їх здійснення. Репродуктивні права людини мають, з одного боку, природно-правову природу, яка характеризується ознаками невідчужуваності, невід'ємності, суб'єктивності та вродженості, а з іншого – позитивно-правову природу, яка передбачає обов'язок втручання держави у визначення юридичних кордонів репродуктивно-генетичних прав людини, встановлення для них видів та меж правового регулювання, нормативних підстав для обмеження, а також правових механізмів їх забезпечення, охорони та захисту. На рівні Конституції України репродуктивно-генетичні права свого прямого закріплення не знаходять. На рівні політичних гарантій забезпечення здійснення та охорони репродуктивних прав людини має бути сформована «Концепція забезпечення здійснення та охорони репродуктивних прав людини та забезпечення демографічної безпеки на 2025-2030 р.р.» як на загально-державному так і регіональному рівнях. Серед важливих норм-принципів реалізації репродуктивних прав необхідно у якості окремих положень спеціального законодавства закріпити з метою захисту базового принципу забезпечення гідності та належної поведінки учасників відносин у сфері репродуктивних прав, нормативні вимоги щодо порядку використання ембріонів та плодів людини.

Ключові слова: Конституція України, репродуктивні права, право на життя, право на здоров'я, право на материнство, право на батьківство, війна.

Постановка проблеми

У сучасній конституційно-правовій теорії особливе місце займає вчення про конституційно-правові гарантії реалізації та захисту основних прав та свобод людини та громадянина. Без реальної системи публічно-правових гарантій практична реалізація та справжній захист основних прав та свобод людини та громадянина є неможливим.

У центрі процесу здійснення та забезпечення захисту репродуктивних прав людини лежить конституційно-правовий механізм, який забезпечує державі можливість реалізації її функцій як гаранта існуючого правопорядку та соціальної системи. Водночас, система гарантій носить «відкритий» характер (тобто, є «апріорі» не завершеною та повністю не формалізованою) та забезпечує не лише стійкість соціальної системи взаємозв'язків у суспільному організмі, але й створює перспективи його поступального розвитку та еволюції.

Стан дослідження проблеми

Дослідження правового регулювання охорони репродуктивного здоров'я та репродуктивно-генетичних прав привертали увагу багатьох сучасних науковців як на теренах України, так і за її межами.

Важливий внесок у доктрину репродуктивно-генетичних прав зробили такі вітчизняні автори: С.О. Болдіжар [1], Г. В. Анікіна [2], Т. І. Длугопольська [3], В. А. Ватрас [4], Р. Ю. Гревцова [5],Т. В. Курило [6] О. О. Пунда [7], В.І. Чечерський [8], Р. О. Стефанчук [9], Т.Н. Харатян [10] та багато інших.

Проблема правового забезпечення та захисту репродуктивно-генетичних прав залишається мало дослідженою з позицій конституційно-правової теорії.

Мета дослідження – це комплексний аналіз конституційно-правових гарантій держави в процесі реалізації та забезпечення захисту репродуктивних прав людини.

Виклад основного матеріалу

На сьогоднішній день курс на покращення демографічної ситуації в країні має підтримуватися активним впровадженням економічних та правових реформ, а також посиленням соціальної відповідальності держави перед суспільством. Відсутність чіткої соціально-демографічної політики сприяє загостренню депопуляційних процесів в Україні. Це питання стає особливо актуальним в умовах воєнного конфлікту, коли чисельність населення України постійно зменшується.

Система конституційно-правових гарантій, спрямована не лише на те аби забезпечити здійснення та захист основних прав і свобод людини «тут та сьогодні», але й виступає основою соціальної еволюції людини, підгрунтям до появи як нових прав, так і нових гарантій їх здійснення. Сфера репродуктивних прав людини виступає у цьому сенсі як один з найбільш яскравих прикладів. В основі всієї системи гарантій лежить теза про визнання з боку держави соціальної цінності кожного з нас як істоти, наділеної вроджено-природньою гідністю.

Гарантії є системою норм, принципів і вимог, які забезпечують процес дотримання прав і законних інтересів людини. Призначення гарантій полягає в створенні оптимальних умов для повної реалізації конституційно закріпленого статусу людини. Гарантії забезпечують можливість ефективного використання прав та свобод, що передбачені Конституцією України, і слугують ключовим інструментом переходу від формально закріплених можливостей до їх практичного втілення у повсякденне життя. Вони покликані не лише захищати права людини від порушень, але й активно сприяти їх реалізації, створюючи умови, за яких кожна особа може повною мірою скористатися своїми правами та свободами. Таким чином, гарантії виступають механізмом, що перетворює абстрактні правові норми на реальні можливості для людини. Вони охоплюють як юридичні, так і соціальні, економічні та політичні заходи, які забезпечують сталий розвиток та стабільний захист конституційних прав [11, с.3-4].

В Україні та інших країнах на законодавчому, зокрема на конституційному рівні, закріплена ефективна система національних гарантій прав і свобод людини та громадянина. Вона охоплює як процесуальні, так і організаційні гарантії, які можуть бути юрисдикційними та неюрисдикційними за своїм характером. Важливою складовою цієї системи є чітко встановлені порядок, підстави та межі обмеження прав і свобод людини.

Національні гарантії доповнюються міжнародно-правовими механізмами захисту, серед яких особливу роль відіграють міжнародні акти, що закріплюють права людини, а також міжнародні організації та установи,

які забезпечують і сприяють захисту цих прав.

Перспективним напрямом дослідження є аналіз механізмів реалізації цих гарантій і пошук шляхів підвищення їх ефективності в Україні, використовуючи позитивний досвід міжнародної, зокрема європейської, правової практики [12].

Основна мета гарантій полягає в наданні всім громадянам рівних юридичних можливостей для реалізації, захисту та охорони їхніх прав і свобод, а також у перетворенні правового статусу особи в реальний стан у суспільстві. Вони забезпечують найбільш сприятливі умови для здійснення конституційно закріпленого статусу людини [13, С.25].

Гарантії служать механізмом, що забезпечує перехід від закріплених Конституцією можливостей до їхньої практичної реалізації. Їх ефективність залежить від розвитку загальних правових принципів, стану економіки, рівня демократичних інститутів, стабільності політичної системи, наявності досконалих законів та ефективних механізмів їх реалізації, а також від рівня правової свідомості й культури населення, узгодженості інтересів суспільства та існування ефективного органу конституційного контролю.

Ефективність гарантій залежить від таких факторів, як рівень дотримання загальних правових принципів, розвитку стану економіки, функціонування демократичних інститутів в суспільстві. Важливу роль відіграє наявність розвиненої та досконалої законодавчої бази, а також дієвість механізмів реалізації правових норм. Крім того, успішна реалізація гарантій тісно пов'язана зі ступенем правової свідомості та культури населення, узгодженістю інтересів громадян та суспільства загалом, а також із наявністю високоефективного органу конституційного контролю [12].

Говорячи про механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина, слід зазначити, що гарантії покликані створити найбільш сприятливі умови, в яких юридичний статус особи, а також її права і свободи, закріплені в Конституції та законах, перетворюються на реальний стан кожного громадянина.

В.Ф. Погорілко визначав гарантії конституційних прав і свобод як систему умов та засобів, які юридично забезпечують належну реалізацію прав і свобод, визначених Конституцією та законами України [15].

Я.А. Малихіна підкреслює, що гарантії прав, свобод і обов'язків людини та громадянина становлять систему соціально-економічних, політичних і юридичних умов, а також методів і засобів, що забезпечують їх реальну реалізацію, захист і охорону. У разі відсутності гарантій права, свободи та обов'язки людини і громадянина стають лише деклараціями про наміри [16].

Т.М. Заворотченко вказує, що гарантії, за своєю суттю, являють собою систему умов, які забезпечують задоволення інтересів особи. Основною функцією цих гарантій є виконання зобов'язань держави та інших суб'єктів у сфері реалізації прав особистості. Важливо підкреслити, що поняття гарантій відображає досконалість законодавчої техніки та різноманіття форм, у яких виражається закон [17, с. 25].

Репродуктивні права – це самостійна група прав, яка включає у себе низку особистих немайнових прав, передусім – права на репродукцію (відтворення), яке є одним із небагатьох прав, які обумовлені природою людини – потребою до продовження роду. Однак це право не виокремлено ані в основних міжнародних документах, ані в національних. Воно тісно пов'язане з іншими правами, що стосуються приватних інтересів фізичних осіб, особливо жінок: правом на вільний вибір щодо методів зачаття та народження або відмови від народження дітей, правом на охорону репродуктивного здоров'я, фізичну недоторканність, недоторканність особистого життя, а також правом на захист особистої гідності.

В Україні окремі елементи цих прав регулюються різними нормативно-правовими актами, зокрема положеннями ЦК України, які стосуються особистих немайнових прав, а також СК України щодо права на материнство і батьківство. З огляду на демографічну ситуацію в Україні, наразі є актуальним ухвалення спеціального закону про репродуктивне здоров'я нації на основі вже поданих до ВРУ законопроєктів [18].

Тобто у найбільш загальному розумінні гарантії прав та свобод людини і громадяни-

на – це система юридичних засобів, що забезпечують їх захист та реалізацію.

Важливою частиною системи конституційно-правових гарантій репродуктивних прав людини є гарантії політичні та соціально-економічні.

Конституційний вимір репродуктивних прав, зокрема права на вільний репродуктивний вибір, переводить їх у нову сферу правового регулювання. Це свідчить про необхідність створення спеціальних механізмів регулювання та реалізації таких прав, а також їх конституційний захист. На державу покладається обов'язок юридично забезпечувати ці права та встановлювати необхідні гарантії для їх реалізації у відповідних галузевих законах [19].

Політичні гарантії репродуктивних прав охоплюють широкий спектр заходів, починаючи від створення законодавчої бази і забезпечення доступу до якісних медичних послуг до активної політики підтримки прав жінок та сімей у питаннях планування та збереження репродуктивного здоров'я. Отже в цілому, розглядаючи політичні гарантії прав і свобод людини та громадянина, необхідно відзначити те, що вони націлені на забезпечення права активного залучення кожного індивіда до державного життя та є відображенням його можливості щодо участі у політичному житті та здійсненні державної влади.

Також, важливим кроком у напрямку формування державних соціально-економічних гарантій реалізації репродуктивних прав стала Національна програма «Репродуктивне здоров'я 2001-2005» [20]. Національна програма «Репродуктивне здоров'я 2001-2005» була ініціативою уряду України, спрямованою на покращення стану репродуктивного здоров'я населення та вирішення ключових проблем у сфері охорони материнства і дитинства. Основними завданнями програми були зниження рівня материнської і дитячої смертності, покращення доступу до медичних послуг, забезпечення належної репродуктивної освіти для молоді та профілактика захворювань, що впливають на репродуктивну функцію.

Програма передбачала широкий спектр заходів, включаючи модернізацію медичних закладів, підвищення кваліфікації медичних працівників, а також популяризацію здорового способу життя і відповідального батьківства серед населення. Особлива увага приділялася проблемам планування сім'ї, запобіганню непланованих вагітностей, забезпеченню доступу до сучасних контрацептивів та медичної допомоги у разі безпліддя.

У рамках програми було впроваджено ряд освітніх кампаній, націлених на інформування населення про важливість репродуктивного здоров'я та профілактичних заходів, а також на створення сприятливих умов для збереження здоров'я жінок під час вагітності і пологів. Національна програма 2001-2005 р.р. стала важливим кроком на шляху до розвитку національної системи охорони репродуктивного здоров'я, заклавши фундамент для подальших ініціатив у цій сфері.

Наступним кроком була Державна програма «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1849 [21].

Обсяг фінансування Програми з державного бюджету становив 455165,7 тис. гривень, з місцевих бюджетів — 295135,2, з інших джерел — 10709,6 тис. гривень [21].

За даними МОЗ України, в рамках Програми було виконано повною мірою такі заходи, як: забезпечення акушерських відділень препаратами для надання невідкладної медичної допомоги у разі кровотечі; впровадження клінічних протоколів із сучасних перинатальних технологій згідно з рекомендаціями ВООЗ; розробка та впровадження системи інфекційного контролю в акушерських стаціонарах відповідно до Наказу МОЗ України від 10 травня 2007 року № 234 «Про організацію профілактики внутрішньо-лікарняних інфекцій в акушерських стаціонарах»; безоплатне забезпечення контрацептивами жінок з тяжкими екстрагенітальними захворюваннями, за наявності яких вагітність та пологи загрожують життю жінки тощо [22].

Завдяки цьому вдалося суттєво знизити показники материнської та малюкової смертності. Так, показник материнської смертності у 2013 році становив 13,5 проти 17,6 у

2005 році, а показник малюкової смертності знизився з 9,8 у 2006 році до 7,8 у 2014 році. Значно знизився і рівень смертності новонароджених від синдрому дихальних розладів з 5,5 на 1000 випадків у 2006 році до 0,67 на 1000 випадків у 2016 році. На показник малюкової смертності (кількість померлих дітей віком до 1 року життя на 1000 народжених живими) суттєво вплинули й закупки сучасного обладнання для надання допомоги новонародженим, що здійснювалися за Програмою [22].

Також за період 2006-2015 рр. завдяки Програмі на 16,5 відсотка збільшилась кількість жінок, які використовують гормональні контрацептиви. Для категорії жінок з екстрагенітальною патологією (одна з груп ризику) забезпечення контрацептивами передбачалось за рахунок державного бюджету за період 2010-2015 рр. у сумі 7604,7 тис. грн.

Слід зазначити, що щорічно на закупівлю контрацептивів для цієї категорії жінок виділялось 98-100 відсотків коштів від запланованого [22].

У 2024 році Програма медичних гарантій сфокусована вже прямо на відновленні здоров'я та людського потенціалу. Тому додано новий пакет — «Лікування безпліддя за допомогою допоміжних репродуктивних технологій (запліднення in vitro)» [23].

Враховуючи поточну ситуацію в Україні та для того, щоб збільшити шанси українців на омріяне батьківство, НСЗУ з 2024 року впроваджує новий пакет «Лікування безпліддя за допомогою допоміжних репродуктивних технологій (запліднення in vitro)». Це означає кращий доступ до послуг з відновлення репродуктивного здоров'я, адже оплата таких послуг буде відбуватися за державні кошти, в рамках Програми медичних гарантій. Таке рішення за попередніми прогнозами дає можливість народитися більше ніж 10 тис. маленьким українцям щороку [23].

У рамках кожного із пакетів Програми медичних гарантій передбачені певні правила доступу до безоплатних послуг, не виключення й пакет із лікування безпліддя.

Важливою частиною конституційно-правових гарантій у сфері здійснення репродуктивних прав є також питання нормативно-правового визначення правового статусу ненародженого життя, закріплення його у нормативно-правовому акті та визначення меж свободи жінки у сфері власного репродуктивного здоров'я по відношенню до ненародженого життя. Однак на сьогоднішній день юридичний статус ембріона та плоду не закріплений у законодавстві.

Висновки

У підсумку наголосимо на тому, що публічно-правові гарантії держави в процесі реалізації та забезпечення захисту репродуктивних прав людини виступають як система політичних, нормативно-правових (матеріальних та процесуальних) та соціально-економічних засобів забезпечення реалізації здійснення та забезпечення захисту репродуктивних прав людини.

Зазначені гарантії відзначаються особливістю конкретно-історичних умов та перебігом російсько-української війни, складною демографічною та соціально-економічною ситуацією.

На рівні політичних гарантій забезпечення здійснення та охорони репродуктивних прав людини має бути сформована «*Концепція забезпечення здійснення та охорони репродуктивних прав людини та забезпечення демографічної безпеки на 2025-2030 р.р.*» як на загально-державному, так і регіональному рівнях.

Серед важливих норм-принципів реалізації репродуктивних прав необхідно у якості окремих положень спеціального законодавства закріпити з метою захисту базового принципу забезпечення гідності та належної поведінки учасників відносин у сфері репродуктивних прав, нормативні вимоги щодо порядку використання ембріонів та плодів людини.

Література

1. Болдіжар, С. О. Сурогатне материнство: співвідношення медичної та правової визначеності. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету : серія: Право*. 2019. Т. 1 Вип. 58. С.196–199

2. Анікіна Г. В. Поняття та ознаки цивільних правовідносин, пов'язаних зі смертю фізичної особи. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27.

3. Длугопольська Т. І. Правова природа репродуктивних прав фізичних осіб. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 2. С. 103-107.

4. Ватрас В. А. Джерела сімейного права: проблеми теорії та практики : монографія. Хмельницький : Видавництво ТОВ «Поліграфіст-3», 2020. 824 с.

5. Гревцова Р.Ю. Актуальні проблеми правового регулювання охорони громадського здоров'я в Україні. Адміністративне право і процес. 2015. № 1 (11). С. 195-208.

6. Курило Т. В. Особливості правового регулювання репродуктивних прав фізичної особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 66-68.

7. Пунда О. О. Адміністративно-правова охорона особистих немайнових прав : монографія. Ірпінь-Хмельницький, ФОП Стрихар А.М., 2017. 542 с.

8. Чечерський В.І. Право на репродукцію (відтворення) у системі основоположних прав людини: конституційно-правове дослідження : монографія. Херсон : Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. 416 с.

9. Стефанчук Р. О. Поняття, система, особливості здійснення і захисту репродуктивних прав фізичної особи. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 1-2 (9-10). С. 66-73.

10. Харатян Т.Н. Забезпечення права людини на життя в умовах розвитку біотехнологій: зарубіжний досвід та перспективні напрямки його удосконалення в Україні. *Право і суспільство*. 2018. №1. URL http://pravoisuspilstvo.org.ua/index.php/archiv?id=110.

11. Афанасенко С. І. Конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 3–5.

12. Рябовол Л. Гарантії прав та свобод людини і громадянина в Україні та зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми правознавства*, №. 1. 2023, С. 114-9 URL : https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1570.

13. Гуріненко В. Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Міжнародна студентська наукова конференція «Актуальні проблеми прав людини, правової системи і держави» 7-8 травня 2003 року. Тези доповідей.. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка. 2003. 276 с.

14. Юзефір А.Р. Конституційні гарантії забезпечення прав і свобод людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 75-79.

15. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. К. : Наукова думка; Прецедент, 2006. 268 с.

16. Малихіна Я.А. Юридичних гарантії за трудовим законодавством України. *Форум права*. 2007. № 2. С.133-138. URL : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-2/07mjatzu.pdf.

17. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2002. 222 с.

18. Волкова Ю. Репродуктивні права в системі четвертого покоління прав людини. ALFRED NOBEL UNIVERSITY JOURNAL OF LAW. 2024. № 1 (8). URL.: https://law.duan.edu.ua/images/PDF/2024/1/5.pdf.

19. Лебедєва Ю.В. Конституційно-правове забезпечення свободи репродуктивного вибору особи. URL.: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/07/13.pdf.

20. Національна програма «Репродуктивне здоров'я 2001-2005». Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203/2001#Text.

21. Державна програма "Репродуктивне здоров'я нації" на період до 2015 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1849. URL:https://www.kmu.gov.ua/npas/61854426.

22. Рішення Комітету «Про затвердження Рекомендацій слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань охорони здоров'я на тему: «Про виконання Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року та заходи, що вживаються МОЗ України з метою забезпечення охорони репродуктивного здоров'я населення». Опубліковано 28 грудня 2016. URL: https://komzdrav.rada.gov.ua/news/ProRobKom/RishKom/73085.html.

23. Лікування безпліддя у Програмі медичних гарантій. URL.: https://www.kmu.gov.ua/news/likuvannia-bezpliddia-u-pmh.

SUMMARY

The paper is dedicated to issues of the identification of the concept of constitutional and legal guarantees for the realization of human reproductive and genetic rights and opportunities of ensuring constitutional and legal protection of its. It is stressed, constitutional and legal guarantees for protection of reproductive and genetic rights add stability to the whole system of its legal regulation. Public and legal guarantees of the state in the process of the implementation and ensuring protection of human reproductive and genetic rights are the system of political, legal (property and procedural), and social and economic means of the providing implementation and protection human reproductive and genetic rights. Guarantees mentioned before, are affected by specific historical conditions and running of the Russian-Ukrainian war, comprehensive demographic and social-economic circumstances. Constitutional and legal guarantees system is aimed at ensuring implementation and protection of main human rights and freedoms currently, and is basis of both social evolution of a human and appearance new rights and guarantees. Reproductive human rights have, on the one hand, natural and legal nature which is characterized by features of inalienability, inalienability, subjectivity and innateness, and, on the other hand, they have positive and legal nature which provides an obligation of the state to intervene into legal borders of reproductive and genetic human rights, establishing for them the types and limits of legal regulation, normative basis for restrictions, and legal mechanisms for its insuring, protection and defense. Reproductive and genetic rights are not stated directly by the Constitution of Ukraine. On the level of political guarantees for ensuring implementation and protection of reproductive human rights, Conception of Ensuring Implementation and Protection Reproductive Human Rights and Providing Demographical Safety for 2025 – 2030 has to be developed on both state and regional levels. Requirements on the order of use of human embryos and fetuses have to be provided among significant norms-principles of the implementation of reproductive rights as specific statements of the legislation. It is necessary to protect basic principle of ensuring dignity and an appropriate behavior of participants of relationships in the field of reproductive rights.

Keywords: Constitution of Ukraine, reproductive rights, right for life, right for health, the right to motherhood, the right to paternity, war.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА РІВНОПРАВНОСТІ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

ДАЦ Андрій Олександрович - аспірант Західноукраїнського національного університету

УДК 343.4
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.35

Досліджено важливість забезпечення рівноправності людини і громадянина засобами кримінально-правової охорони. Проаналізовано юридичний склад порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками. Охарактеризовано протидію дискримінаційним проявам у кримінальному законодавстві країн-членів Європейського Союзу. Виокремлено дії, що визнаються дискримінаційними у кримінальних кодексах Франції, Республіці Польща, Хорватії, Литві. Привернуто увагу до необхідності протидії нерівності людини і громадянина.

Ключові слова: дискримінація, право на рівність, кримінальне законодавство, кримінальні правопорушення у сфері дискримінації, кримінально-правова охорона.

Постановка проблеми

Питання кримінально-правової охорони рівноправності громадян від протиправних діянь, за вчинення яких стаття 161 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність, виступає одним з основоположних завдань науки українського кримінального права. Згідно з даними Щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році, збройна агресія Російської Федерації проти України спричинила грубі порушення прав людини, серед яких: насильницькі зникнення, ґендерне насильство, включаючи сексуальне насильство, примусове переселення та насильницькі переміщення населення, тортури та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, види поводження [1]. Разом з тим, норми, що стосуються кримінальних правопорушень у сфері дискримінації та відповідальності за їх вчинення, містяться як у Загальній, так і в Особливій частинах Кримінального кодексу України. У зв'язку із зазначеним, актуальним є дослідження кваліфікації дискримінаційних діянь у межах кримінального законодавства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Проблемі кримінальної відповідальності за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками присвячено низку досліджень вітчизняних вчених-криміналістів. Зокрема, це праці О.О. Дудорова, І.О. Зінченко, Д.О. Колодіна, О.М. Костенка, В.В. Курафеєва, С.Я. Лихової, О.С.Островського, В.М. Панькевич, М.І. Хавронюка та інших [2, с. 58]. Водночас, комплексного дослідження потребує важливість охорони конституційного права на рівність нормами кримінального права з метою формування ефективної системи запобігання та протидії дискримінації в Україні.

Метою статті є окреслення важливості забезпечення кримінально-правової охорони конституційного права на рівність, яке ґрун-

тується на огляді кримінально-правової характеристики юридичного складу кримінальних правопорушень у сфері дискримінації.

Виклад основного матеріалу

Проблема кримінально-правової охорони рівноправності громадян є одним з ключових напрямів реалізації сучасної кримінально-правової політики в Україні, оскільки охоплює важливі сфери суспільних відносин в Україні, впливаючи на стабільність розвитку державотворчого процесу і специфіку прояву злочинності в умовах воєнного стану.

Аналізуючи проблематику визначення кримінально-правової охорони В.В.Кузнецов наводить наступне її тлумачення: «під кримінально-правовою охороною слід розуміти заходи по збереженню існуючих суспільних відносин та інтересів та утримання громадян від злочинних посягань шляхом визначення в кримінальному законі небезпечних для особи, суспільства та держави злочинних діянь та встановлення за їх вчинення кримінальних покарань та інших заходів кримінально-правового характеру. При цьому до елементів механізму кримінально-правової охорони відносять: кримінально-правові норми, кримінально-правові відносини та кримінальну відповідальність» [3, с. 109]. Погоджуємось із наведеним визначенням, оскільки воно досить чітко відображає концепцію кримінально-правової охорони, включаючи основні її елементи та механізми дії.

Відповідно до положень статті 1 Кримінального кодексу України, основним завданням кримінального законодавства є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням. Крім того, стаття 3 Кримінального кодексу України вказує, що законодавство України про кримінальну відповідальність ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права [4].

Основний Закон у статті 24 закріпив рівність конституційних прав і свобод та рівність перед законом громадян, деталізувавши, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [5]. Зважаючи на зазначене, можна констатувати, що право рівності виступає найважливішим об'єктом не лише конституційно-правової, а й кримінально-правової охорони.

Юридичний склад порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками міститься у Розділі V «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» Кримінального кодексу України.

Суспільна небезпека злочину полягає у створенні загрози виникнення чи ескалації конфліктів між різними членами суспільства через расову, національну, релігійну чи іншу нетерпимість, порушення прав і свобод людей у зв'язку з їхньою дискримінацією за певними ознаками. Основним безпосереднім об'єктом злочину є закріплена в Конституції України рівність людини і громадянина у правах та свободах. Факультативним додатковим об'єктом можуть бути честь і гідність особи, її життя, здоров'я, власність, встановлений порядок виконання службовими особами своїх повноважень тощо [6].

Об'єктивна сторона злочину виражається у вчиненні:

1) дії, спрямованої на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі і гідності - будь-які дії (публічні виступи, розповсюдження матеріалів в засобах масової комунікації, тощо), які вчиняються з метою поширення серед окремих груп населення настроїв неприязні, ворожнечі та огиди до інших етнічних або расових груп чи конфесій для того, щоб викликати у багатьох осіб такі ж почуття і ставлення до таких груп, їх способу життя, культури, звичаїв, релігії, приниження позитивних якостей тієї чи іншої нації порівняно з іншими;

2) дії, яка полягає в образі почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями - скривдження, приниження гідності та

інших почуттів представників окремих релігійних конфесій, церков, груп тощо або глумління над такими, що належать їм, місцями богослужінь чи релігійних зібрань, місцями паломництва, шанованими у тій чи іншій релігії;

3) дії, що полягає в прямому чи непрямому обмеженні прав громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками: пряме обмеження – дія, яка має відкритий прояв дискримінації прав громадянина за вказаними ознаками; непряме обмеження прав передбачає обмеження прав громадян у завуальованих формах, які приховують ставлення до громадян за вказаними ознаками;

4) щодо встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за зазначеними вище ознаками - надання громадянам певної національності, політичних чи релігійних переконань, майнового стану, статі вигод чи переваг у реалізації законних прав [7, с. 324].

Суб'єкт злочину – загальний. При цьому не має значення, чи вчинено злочин представником так званої титульної нації або національної меншини, європейської раси або негроїдної, віруючим або атеїстом, а так само, чи належать суб'єкт злочину і потерпілий до однієї раси, національності, конфесії тощо [8].

Суб'єктивна сторона злочину характеризується виною у формі прямого умислу. Мотиви найчастіше мають націоналістичне забарвлення: ненависть до іншої національності, уявна думка про перевагу тієї чи іншої раси, мови, релігійної конфесії тощо. Мета вчинення злочину випливає із спрямованості вчинюваних дій - розпалити національну, расову чи релігійну ворожнечу; принизити національну гідність; показати переваги або неповноцінність громадян за ознакою їхнього ставлення до релігії, за національною або расовою приналежністю [9].

Кваліфіковані склади кримінального правопорушення у сфері дискримінації передбачені частинами 2 і 3 статті 161 Кримінального кодексу України. Зокрема, мова йде про дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою (ч. 2) та дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили тяжкі наслідки (ч. 3) [4].

У кримінально-правовій науці висловлюється думка щодо доцільності посилення кримінальної відповідальності за вчинення дискримінаційних діянь. Зокрема, дослідниця О.Л. Старко обґрунтовує, що «враховуючи ту обставину, що порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками може виступати в якості або причин, або ж умов злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, проти основ національної безпеки України, необхідно посилити кримінальну відповідальність за ст. 161 КК України, особливо за наявності кваліфікуючих ознак» [2, с. 62]. Прокоментуємо щодо цього, що дискримінаційні практики можуть призводити до соціальної напруги, конфліктів та радикалізації окремих груп населення, а тому наведені аргументи щодо доцільності посилення кримінальної відповідальності за дискримінаційні діяння мають раціональне обґрунтування та можуть сприяти підвищенню ефективності захисту прав людини.

У багатьох країнах світу законодавство передбачає кримінально-правовий захист рівноправності людини і громадянина. У Кримінальному кодексі Франції у Главі V «Посягання на особисту гідність» містяться положення щодо відповідальності за вчинення дискримінаційних діянь. У статті 225-1 під дискримінацією розуміється будь-яке розрізнення, проведене між фізичними чи юридичними особами на підставі їхнього походження, статі, сімейного становища, вагітності, зовнішнього вигляду, особливої вразливості внаслідок їх економічного становища, очевидного або відомого особі, яка вчиняє таку діяльність, за прізвищем, місцем проживання, станом здоров'я, інвалідністю, генетичними особливостями, звичаями, сексуальною орієнтацією, ґендерною ідентичністю, віком, політичними поглядами, діяльністю у профспілках, статусом інформатора, посередника або особи, пов'язаної з інформатором, залежно від здатності висловлюватися іншою

мовою, крім французької, належністю чи неналежністю реальною чи гаданою до етнічної групи, нації, передбачуваної раси чи певної релігії [10].

Кримінальна відповідальність за дискримінаційні діяння міститься й у Кримінальному кодексі Республіки Польща. Стаття 194 передбачає штраф, обмеженням волі або позбавленням волі на строк до 2 років для тих, хто обмежує особу в її правах через її релігійну приналежність або безконфесійну приналежність. У статті 256 закріплено кримінальну відповідальність за розпалювання ворожнечі на ґрунті національних, етнічних, расових, релігійних ознак або зважаючи на відсутність приналежності до будь-якої конфесії (§ 1), а також за розповсюдження, вироблення, запис або імпорт, придбання, зберігання, володіння, перевезення або надсилання друкованого, записаного або іншого матеріалу, що містить вміст, зазначений у § 1, або є носієм фашистського, комуністичного чи іншого тоталітарного матеріалу. Покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 3 років встановлено для тих, хто публічно ображає групу осіб чи окрему особу через її національну, етнічну, расову чи релігійну приналежність або через відсутність у неї віросповідання, або з таких мотивів посягає на тілесну недоторканість іншої особи (ст. 257) [11].

Відповідальність за порушення рівності закріплено у Розділі XI «Кримінальні правопорушення проти прав та основних свобод людини» Кримінального кодексу Хорватії. Стаття 125 передбачає позбавлення волі на строк до 3 років за заперечення, обмеження права інших осіб на придбання товарів чи отримання послуг, права на здійснення діяльності, права на працевлаштування та просування по службі, або надання привілеїв іншим особам чи переваг щодо вказаних прав за ознакою раси, етнічної належності, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження, освіти, соціального становища, сімейного стану, віку, стану здоров'я, інвалідності, генетичної спадковості, вираження ґендерної ідентичності, сексуальної орієнтації або інших ознак. Така ж відповідальність встановлена для тих, хто переслідує окремих осіб чи організації через їхню підтримку рівності людей [12].

Кримінальний кодекс Литви містить Розділ XXV «Злочини та кримінальні порушення проти рівності особи та свободи совісті», який встановлює відповідальність за дискримінаційні діяння. Зокрема, до них належить вчинення дій, спрямованих на перешкоджання групі людей або особі, яка до неї належить, брати участь в політичній, економічній, соціальній, культурній, трудовій чи іншій діяльності або обмеження прав і свобод такої групи людей чи особи, що до неї належить, через вік, стать, сексуальну орієнтацію, інвалідність, расу, колір шкіри, національність, мову, етнічне походження, соціальний статус, віросповідання, переконання чи погляди (ст. 169). Крім того, стаття 170 встановлює відповідальність за вчинення дій з метою розповсюдження, вироблення, купівлі, пересилання, перевезення, зберігання речей, які висміюють, зневажають, розпалюють ненависть або закликають до дискримінації, а також підбурювання до насильства, фізичного насильства проти групи людей або особи, що до неї належить, за віком, статтю, сексуальною орієнтацією, інвалідністю, расою, кольором шкіри, національністю, мовою, етнічним походженням, соціальним статусом, віросповіданням, переконаннями чи поглядами. Також кримінальне законодавство передбачає відповідальність за створення, діяльність і фінансування групи, організації з метою дискримінації осіб за ознаками віку, статі, сексуальної орієнтації, інвалідності, раси, кольору шкіри, національності, мови, етнічного походження, соціального статусу, віросповідання, переконань чи поглядів [13]. Зазначене засвідчує важливість забезпечення конституційного права на рівність саме засобами кримінально-правової охорони в законодавстві країн-членів Європейського Союзу. Конституційне право на рівність є фундаментальним правом, закріпленим у міжнародних та національних нормативних актах, а його кримінально-правова охорона гарантує, що будь-які спроби дискримінації будуть суворо каратися. Це сприяє створенню справедливого та рівноправного суспільства, а також виступає стримуючим фактором для осіб або організацій, які мають намір здійснити дискримінаційні дії.

Висновки

Забезпечення конституційного права на рівність засобами кримінально-правової охорони є важливим елементом у системі захисту прав людини, попередження дискримінації та забезпечення соціальної стабільності в Україні, а також країнах-членах Європейського Союзу. Закріплюючи кримінальну відповідальність за дискримінаційні діяння, законодавець акцентує необхідність запобігання і протидії загрозам виникнення чи ескалації конфліктів між різними членами суспільства через наявність у них певних ознак. Актуальними для подальших наукових розвідок є дослідження питань криміналізації нових форм дискримінації, їх виявлення та розслідування, а також вдосконалення механізму кваліфікації дискримінаційних діянь.

Література

1. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/rivni-prava#zapobigannia-dyskryminatsii

2. Старко О. Л. Кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками. *Історико-правовий часопис*. 2023. № 19 (2). С. 57-63.

3. Кузнецов В.В. Кримінально-правова охорона: проблеми визначення поняття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Випуск 30. Том 2. С. 107-110.

4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

5. Конституція України: Основний Закон від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

6. Науково-практичний коментар від 25.07.2015 р. Платформа ЛІГА:ЗАКОН: вебсайт. URL: https://ips.ligazakon.net/document/KK004666

7. Шармар О. М. Особливості кримінальної відповідальності за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності, статі та за іншими ознаками в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 323-329.

8. Прокопенко В. Науково-практичний коментар до ст. 161 Кримінального кодексу України. URL: http://www.jurists.org.ua/criminal-law/1812-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-161-krimnalnogo-kodeksu-ukrayini.html

9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Том 2. Мего-Інфо - Юридичний портал №1: веб-сайт. URL: http://mego.info/

10. Code pénal (en viguer depuis le 01 Septembre 1990). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006070719/LEGISCTA000006165298/#LEGISCTA000006165298

11. Kodeks karny z dnia 6 czerwca 1997 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20200001444/U/D20201444Lj.pdf

12. Kazneni zakon. URL: https://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon

13. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas. URL: https://www.infolex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&fr=pop&doc=66150

References

1. Shchorichna dopovid pro stan doderzhannia ta zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna v Ukraini u 2022 rotsi. [Annual report on the state of observance and protection of human and civil rights and freedoms in Ukraine in 2022]. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/rivni-prava#zapobigannia-dyskryminatsii [in Ukrainian]

2. Starko O. L. Kryminalna vidpovidalnist za porushennia rivnopravnosti hromadian zalezhno vid yikh rasovoi, natsionalnoi, rehionalnoi nalezhnosti, relihiinykh perekonan, invalidnosti ta za inshymy oznakamy [Criminal liability for violation of the equality of citizens based on their race, nationality, region, religious beliefs, disability and other grounds]. *Istoryko-pravovyi chasopys*. 2023. № 19 (2). S. 57-63. [in Ukrainian]

3. Kuznetsov V.V. Kryminalno-pravova okhorona: problemy vyznachennia poniattia [Criminal legal protection: problems of defining the concept]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia PRAVO*. 2015. Vypusk 30. Tom 2. S. 107-110. [in Ukrainian]

4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy vid 05.04.2001 r. [The Criminal Code of Ukraine]№ 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text [in Ukrainian]

5. Konstytutsiia Ukrainy: Osnovnyi Zakon vid 28.06.1996 roku № 254k/96-VR. [The Constitution of Ukraine: The Basic Law]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text [in Ukrainian]

6. Naukovo-praktychnyi komentar vid 25.07.2015 r. Platforma LIHA:ZAKON: veb-sait. [Scientific and practical commentary of 25.07.2015 LIGA:ZAKON platform]. URL: https://ips.ligazakon.net/document/KK004666 [in Ukrainian]

7. Sharmar O. M. Osoblyvosti kryminalnoi vidpovidalnosti za porushennia rivnopravnosti hromadian zalezhno vid yikh rasovoi, natsionalnoi, rehionalnoi nalezhnosti, relihiinykh perekonan, invalidnosti, ctati ta za inshymy oznakamy v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of criminal liability for violation of equality of citizens depending on their race, nationality, region, religious beliefs, disability, gender and other grounds under martial law]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*. 2023. № 2. S. 323-329. [in Ukrainian]

8. Prokopenko V. Naukovo-praktychnyi komentar do st. 161 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. [Scientific and Practical Commentary to Article 161 of the Criminal Code of Ukraine]. URL: http://www.jurists.org.ua/criminal-law/1812-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-161-krimnalnogo-kodeksu-ukrayini.html [in Ukrainian]

9. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. Tom 2. [Scientific and Practical Commentary on the Criminal Code of Ukraine. Volume 2.] Meho-Info - Yurydychnyi portal №1: veb-sait. URL: http://mego.info/ [in Ukrainian]

10. Code pénal (en viguer depuis le 01 Septembre 1990). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006070719/LEGISCTA000006165298/#LEGISCTA000006165298

11. Kodeks karny z dnia 6 czerwca 1997 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20200001444/U/D20201444Lj.pdf [in Polish]

12. Kazneni zakon. URL: https://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon [in English].

13. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas. URL: https://www.infolex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&fr=pop&doc=66150 [in English].

A. Dats

CRIMINAL LEGAL PROTECTION OF HUMAN AND CIVIL EQUALITY

The article is aimed at outlining the importance of ensuring criminal law protection of the constitutional right to equality based on the review of the criminal law characteristics of the legal elements of criminal offenses in the area of discrimination. To achieve this goal, the author examines the importance of ensuring the equality of man and citizen by means of criminal law protection; analyzes the legal composition of violations of equality of citizens depending on their race, nationality, region, religious beliefs, disability and other grounds; characterizes the counteraction to discriminatory manifestations in the criminal legislation of the European Union Member States; identifies the actions recognized as discriminatory in the criminal codes of France, Republic of Poland, Croatia, and Lithuania; attention is drawn to the need to counteract human and civil inequality. The author concludes that ensuring the constitutional right to equality by means of criminal law protection is an important element in the system of human rights protection, prevention of discrimination and ensuring social stability in Ukraine and the EU member states.

By criminalizing discriminatory acts, the legislator emphasizes the need to prevent and counteract the threats of emergence or escalation of conflicts between different members of society due to certain characteristics. The issues of criminalization of new forms of discrimination, their detection and investigation, as well as improvement of the mechanism for qualification of discriminatory acts are relevant for further research.

Keywords: discrimination, the right to equality, criminal law, criminal offences in the field of discrimination, criminal law protection.

ВІДБУДОВА МІСТ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВІЙНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

СІНЬОВА Л. М. - доцентка кафедри трудового права та права соціального забезпечення, провідний юрист Центру соціального права Навчально-наукового інституту права Київський національний університет імені Тараса Шевченка кандидат юридичних наук, доцентка

ТРАМПОЛЬСЬКА К. - здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти кафедри теорії та практики управління, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Науковий керівник: Іваницька О.М.- д.держ.упр, професор

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.36

Стаття присвячена важливості та складності процесу відбудови міст України після війни, що стало можливим завдяки глибокому аналізу теоретичних і соціальних аспектів реконструкції. Війна принесла значні руйнування не лише фізичній інфраструктурі, але й соціальному середовищу, що поставило нові виклики перед країною. Відбудова міст потребує не лише архітектурних і інженерних рішень, але й розв'язання соціальних проблем, таких як реінтеграція переселенців, відновлення соціальних зв'язків та забезпечення життєвих умов для людей, які втратили домівки, роботу та доступ до основних послуг. Стаття аналізує міжнародний досвід відновлення післявоєнних міст, зокрема Польщі та Фінляндії, які стали яскравими прикладами ефективного застосування комплексного підходу до відбудови. Польща, через централізовану систему управління та активну державну підтримку, швидко відновила свою столицю Варшаву, але цей досвід також підкреслює важливість збалансованого підходу, щоб уникнути нерівномірного розвитку регіонів. Фінляндія ж продемонструвала, як поєднання автономії муніципалітетів, інвестицій у науку та освіту, а також розумної житлової політики сприяли не лише відновленню, але й сталому економічному зростанню. Для України ці уроки є надзвичайно важливими, оскільки вона сьогодні переживає період відновлення після масштабних руйнувань. Стаття підкреслює важливість інтеграції міжнародного досвіду в українську практику відбудови, орієнтуючись на використання новітніх технологій, прозорість у використанні ресурсів, підтримку соціально вразливих груп та залучення громадян до процесу відновлення. На прикладі нормативно-правових ініціатив України, таких як Постанова Кабінету Міністрів України №731 та №695, показано, як держава формує основи для системного та ефективного відновлення зруйнованих територій.

Тому, процес відновлення міст України потребує чіткої стратегії, орієнтованої на сталий розвиток, баланс між централізованим управлінням та місцевою автономією, а також активну участь громадян у плануванні майбутнього.

Ключові слова: відбудова міст, війна, Польща, Фінляндія, соціальні аспекти, інфраструктура, сталий розвиток, міжнародний досвід, українські ініціативи.

Вступ

Україна сьогодні переживає найскладніший період своєї сучасної історії через збройну агресію, яка завдала значних руйнувань інфраструктурі, житловим об'єктам та соціальному середовищу міст. Війна не лише зруйнувала фізичні об'єкти, але й створила виклики для соціальної та економічної стабільності. Відбудова міст є не просто технічним завданням, а багатовимірним процесом, що охоплює архітектурні, інженерні, соціальні, економічні та культурні аспекти.

Розглядаючи більш детально проблематику досліджуваної тематики слід відмітити, що вона визначається кількома ключовими чинниками: руйнування інфраструктури у

багатьох містах, зокрема в регіонах, які зазнали інтенсивних бойових дій, створює потребу в масштабній реконструкції, яка має бути не лише швидкою, але й відповідати сучасним стандартам сталого розвитку. Україна має унікальний шанс інтегрувати новітні технології, які дозволять зробити міста комфортними, екологічними та стійкими до потенційних загроз у майбутньому; соціальний аспект відбудови є надзвичайно важливим оскільки руйнування не обмежується лише фізичною інфраструктурою – постраждали мільйони людей, які втратили домівки, роботу та доступ до базових соціальних послуг. Це створює завдання не лише фізичної реконструкції, а й реінтеграції населення, відновлення соціальних зв'язків та формування комфортного середовища для життя. У цьому контексті врахування потреб різних соціальних груп, таких як внутрішньо переміщені особи, ветерани війни, особи з інвалідністю, тощо стають важливим елементом планування; відбудова міст є ключовим аспектом для економічного відновлення країни, оскільки інвестування у відбудову стимулює економічну активність, створює нові робочі місця та залучає іноземних інвесторів. Проте цей процес вимагає чіткої стратегії та контролю, аби уникнути корупції та неефективного використання ресурсів.

Тому актуальність даної тематики є досить важливою саме в сьогоденні для розробки комплексних стратегій, яка забезпечать не лише реконструкцію, але й будуть сприяти сталому відновленню України, формуванню сучасного соціального середовища та підвищенню якості життя для мільйонів українців.

Основна частина тексту

Розглядаючи більш детально дану проблематику доцільним буде розглянути зокрема міжнародний досвід і його можливе застосування в українському контексті де особливу увагу буде приділено соціальному аспекту, адже без відновлення спільнот і забезпечення їхніх базових потреб неможливо досягти довготривалої стабільності.

Для кращого розуміння складності цього процесу ми звернемося до історичного досвіду реконструкції європейських міст після Другої світової війни, щоб виявити ключові уроки, які можуть бути корисними для України. Історія відбудови міст у цей період демонструє, що успішна реконструкція є не лише результатом архітектурних і інженерних рішень, але й глибоким соціальним процесом, який враховує потреби громади, збереження спадщини та довгострокову стратегію розвитку.

Досвід післявоєнного відновлення Польщі демонструє важливість централізованого підходу до управління реконструкцією, особливо в умовах масштабних руйнувань. Варшава, зруйнована майже на 90%, була відбудована практично з нуля завдяки державній підтримці та залученню значних фінансових і людських ресурсів. Процес відновлення міста супроводжувався створенням спеціалізованих державних установ, таких як Бюро відбудови столиці, які відповідали за планування та реалізацію проєктів. Одним із ключових аспектів відновлення стало використання відбудови Варшави як символу національного об'єднання, що сприяло залученню громадськості до робіт на волонтерських засадах. Такий підхід дозволив швидко відновити столицю, забезпечити ріст населення та розвиток інфраструктури. Однак централізація та концентрація ресурсів на відбудові столиці призвели до уповільнення реконструкції інших регіонів країни. Польський досвід підкреслює важливість інтеграції місцевих громад, збалансованого підходу до розподілу ресурсів і врахування соціально-економічних наслідків довгострокового планування.

Досвід післявоєнного відновлення Польщі демонструє важливість централізованого підходу до управління реконструкцією, особливо в умовах масштабних руйнувань. Варшава, зруйнована майже на 90%, була відбудована практично з нуля завдяки державній підтримці та залученню значних фінансових і людських ресурсів. Відразу після завершення війни всі земельні ділянки в межах Варшави та інших міст були націоналізовані, що дало можливість централізовано управляти відбудовою. Приватна власність була викуплена або передана власникам у довгострокову оренду, що сприяло ефективному розподілу ресурсів.

Для координації робіт були створені спеціалізовані державні установи, зокрема Бюро відбудови столиці, Головна дорадча рада з відбудови Варшави та Комітет з відбудови столиці. Ці органи планували, контролювали та реалізовували всі аспекти відновлення міста, включаючи будівництво житлових будинків, відновлення промислових об'єктів та оновлення міської інфраструктури. Головна дорадча рада включала політичних лідерів, економістів, архітекторів, художників і навіть письменників, що дозволяло поєднувати технічні та культурні аспекти реконструкції. Комітет, очолюваний прем'єр-міністром, зосередив у своїх руках значні фінансові й адміністративні ресурси [1, с. 23].

Держава активно фінансувала відбудову з національного бюджету. У перший рік відновлення Варшави було спрямовано 67,5% усіх національних ресурсів, виділених на відбудову країни. У рамках національного шестирічного економічного плану 1950 року реконструкція Варшави стала найбільшою фінансовою інвестицією. Крім відбудови житлових кварталів, значні кошти вкладалися у відновлення промислових об'єктів, що було стратегічно важливим для забезпечення економічної стабільності.

Окрему увагу держава приділила ідеологічному аспекту відновлення. Відбудова Варшави подавалася як символ національного відродження та добробуту. Через засоби масової інформації, кінохроніку та радіопрограми в суспільстві поширювався образ відновлення міста як нової боротьби за майбутнє Польщі. Це об'єднало суспільство навколо спільної мети та сприяло масовій участі громадян у роботах на волонтерських засадах. Наприклад, у 1946 році близько 600 осіб щодня вручну прибирали руїни протягом 194 днів.

Централізація управління дозволила Варшаві швидко відновитися, що сприяло значному збільшенню населення столиці. Якщо у січні 1945 року в місті проживало лише 160 тисяч осіб, то вже до 1954 року ця цифра досягла одного мільйона. Проте такий підхід мав і недоліки, зокрема значна частина ресурсів була зосереджена на столиці, що сповільнило відновлення інших регіонів країни [2, с. 596-597].

Досвід Польщі демонструє, що активна участь держави, централізація ресурсів і об'єднання суспільства навколо спільної мети можуть забезпечити швидке відновлення зруйнованих міст. Однак важливо враховувати необхідність збалансованого підходу, який би враховував інтереси всіх регіонів країни та сприяв довгостроковій соціальній стабільності.

Відновлення Фінляндії після Другої світової війни є унікальним прикладом балансу між зовнішнім впливом, внутрішньою модернізацією та збереженням нейтралітету. Хоча країна не зазнала таких масштабних руйнувань, як інші європейські держави, її економіка, соціальна структура та міста потребували значних трансформацій.

Після підписання мирного договору із СРСР Фінляндія опинилася у складній ситуації: з одного боку, вона мала сплачувати значні репарації у вигляді поставок товарів, а з іншого — прагнула зберегти незалежність від радянського впливу. Репараційні вимоги стали стимулом для розвитку промисловості: суднобудівної, металургійної та лісової. Ця трансформація сприяла перетворенню Фінляндії з аграрної країни на індустріальну, що заклало основи для довгострокового економічного зростання. Однією з найбільших проблем Фінляндії стало розселення та інтеграція значної кількості біженців, зокрема тих, хто залишив Карелію. Прийнятий у 1945 році закон про землю дозволив створити 142 тисячі нових фермерських господарств шляхом примусового викупу земель для їх розподілу. Додатково, для забезпечення житлом застосовувалися заходи, які поєднували державне регулювання та приватні ініціативи. Муніципалітети виділяли земельні ділянки забудовникам із зобов'язанням створення необхідної інфраструктури. Це стало основою для нових житлових масивів у передмістях Гельсінкі та інших міст. Фінський досвід міського планування демонструє, як автономія муніципалітетів і продумана політика можуть сприяти сталому розвитку. Міста розширювалися за рахунок забудови передмість, що дозволяло забезпечити жителів доступним житлом із високою якістю життя. Багатоповерхові житлові масиви були розташовані серед

природного середовища, створюючи гармонійне поєднання урбанізму та екології. Такі райони включали парки, спортивні майданчики та інші громадські простори [3, 25-27].

Муніципалітети не лише займалися розселенням біженців, але й виконували нові соціальні обов'язки: надання медичних, освітніх та інших послуг. Фінансування таких програм забезпечувалося шляхом підвищення податків, включаючи прогресивний податок на прибуток і спеціальний «податок на експропріацію». Це допомогло зменшити соціальну нерівність і створити базу для довготривалого зростання. Завдяки співпраці із західними країнами, Фінляндія отримала доступ до передових технологій та освітніх програм. Академічні обміни з США сприяли відновленню на інноваційних засадах. Цей досвід є цінним для України, оскільки демонструє, як інвестиції у науку й освіту можуть стати драйвером національного відновлення.

Досвід Фінляндії вказує на важливість інтеграції соціальних і економічних аспектів у відбудову. Успішне поєднання автономії муніципалітетів, продуманої житлової політики та промислової трансформації дозволило країні відновитися навіть у складних умовах. Україні важливо врахувати цей досвід для створення комфортних умов життя, збереження національної ідентичності та забезпечення сталого економічного розвитку.

Досвід післявоєнного відновлення Польщі та Фінляндії підкреслює важливість комплексного підходу до реконструкції, що включає як централізоване управління, так і залучення місцевих громад та міжнародних партнерів. Польща продемонструвала, як централізована система та державна підтримка можуть швидко відновити ключові міста, такі як Варшава, використовуючи процес реконструкції як символ національного відродження. Однак зосередження ресурсів виключно на столиці призвело до уповільнення відновлення інших регіонів, що підкреслює необхідність збалансованого розподілу фінансів і стратегічного планування.

Фінляндія, у свою чергу, показала ефективність інтеграції соціальних, економічних та екологічних аспектів у процесі відбудови. Її акцент на автономії муніципалітетів, доступному житлі, збалансованому міському плануванні та інвестиціях у науку й освіту забезпечив стале економічне зростання та соціальну стабільність. Використання репарацій як стимулу для індустріалізації, а також інноваційні підходи до міського планування створили високий рівень життя навіть у складних умовах.

Україна, яка зараз перебуває на шляху відновлення після війни, може запозичити ключові аспекти з цих прикладів. Поєднання централізованого керівництва з активною роллю місцевих громад, врахування соціальних потреб та інвестицій у науку й освіту є основою для успішної реконструкції. Важливо, щоб процес відновлення був прозорим, інклюзивним і забезпечував баланс між національними інтересами та індивідуальними потребами громадян. Лише так можна забезпечити стійкий розвиток країни, зберігаючи її культурну ідентичність і створюючи комфортні умови для життя майбутніх поколінь.

Слід відмітити, що Україна також почала поступово формувати законодавчу базу яка має реалізовувати відновлення міст і регіонів, спираючись на міжнародний досвід та власні виклики. Серед основних нормативних актів, можна відмітити поступово формує законодавчу основу для відновлення міст і регіонів, спираючись на міжнародний досвід та власні виклики. Після аналізу прикладів відбудови інших країн важливо розглянути українські нормативно-правові ініціативи, які стали фундаментом для системного відновлення, а саме:

- **Постанова Кабінету Міністрів України №731 від 14 липня 2023 року [4]**, данна постанова стала одним із ключових нормативних актів, що окреслює пріоритети відновлення. Основний акцент зроблено на реконструкцію житлового фонду, критичної інфраструктури та соціально важливих об'єктів. У документі також визначено основи прозорості використання фінансів, інтеграції сучасних технологій та залучення громад до планування. Постанова створює загальні рамки для організації процесу відновлення, що є важливим етапом у відновленні зруйнованих міст і регіонів. Також

деталізує порядок визначення територій для відновлення, а також механізми розробки, реалізації та моніторингу планів відновлення регіонів і територіальних громад. Постанова надає місцевим громадам та органам влади чіткі інструкції щодо відбудови, спрямовані на забезпечення швидкого відновлення інфраструктури, житлових і соціальних об'єктів. Її реалізація дозволяє уникнути хаосу в плануванні, забезпечуючи єдиний підхід до відновлення.

- **Постанова Кабінету Міністрів України №695 від 9 червня 2021 року (Державна стратегія регіонального розвитку) [5],** є важливим стратегічним документом, що визначає ключові напрями державної політики у сфері відновлення та сталого розвитку регіонів України. Її основна мета полягає у забезпеченні комплексного підходу до відбудови територій, що постраждали від воєнних дій, з урахуванням сучасних викликів і перспектив.

Документ акцентує увагу на відновленні критичної інфраструктури з використанням інноваційних технологій і принципів сталого розвитку. Значну увагу приділено створенню умов для соціально-економічного розвитку регіонів, підтримці бізнесу, створенню нових робочих місць, а також вирішенню екологічних питань шляхом впровадження енергоефективних і безпечних рішень.

Постанова також визначає важливість залучення місцевих громад до процесу планування та реалізації проєктів відновлення, що сприяє врахуванню реальних потреб населення. Важливими елементами є інтеграція новітніх технологій, цифровізація управління та розвиток концепцій «розумних міст», які дозволять підвищити ефективність і комфортність міського середовища.

Особливу увагу приділено прозорості використання ресурсів і створенню механізмів моніторингу для оцінки ефективності реалізації проєктів. Ці принципи сприяють залученню внутрішніх і міжнародних інвестицій, формуючи партнерські відносини між державою, громадами та приватним сектором.

Наведене дозволяє зрозуміти, що Україна демонструє цілеспрямований підхід до відновлення міст і регіонів, спираючись на міжнародний досвід і власні виклики. Постанови №731 та №695 є основою для системного та прозорого процесу відновлення. Вони окреслюють чіткі пріоритети, такі як реконструкція критичної інфраструктури, впровадження інноваційних технологій, інтеграція місцевих громад і забезпечення сталого соціально-економічного розвитку.

Ці нормативні акти не лише створюють правові рамки для ефективного відновлення, але й формують нові стандарти управління, спрямовані на досягнення сталого розвитку. Залучення громад, інтеграція сучасних підходів до містобудування та прозоре використання ресурсів забезпечують підґрунтя для створення комфортного та безпечного середовища для життя. Такі ініціативи є важливим кроком у відновленні зруйнованих територій і трансформації України в сучасну та стійку державу.

Висновок

Відбудова міст України після війни є складним та багатогранним процесом, що вимагає комплексного підходу, який поєднує архітектурні, соціальні, економічні та культурні аспекти. Війна завдала значних руйнувань не тільки фізичній інфраструктурі, але й соціальному середовищу, що створює нові виклики для стабільності та розвитку країни. Важливою частиною процесу відновлення є реінтеграція постраждалого населення, відновлення соціальних зв'язків та формування комфортного життєвого середовища для всіх груп населення, включаючи внутрішньо переміщених осіб, ветеранів та людей з інвалідністю.

Аналіз міжнародного досвіду, зокрема післявоєнного відновлення міст Польщі та Фінляндії, показує, що успішне відновлення можливе за умови чіткої стратегії, яка включає державну підтримку, залучення громадськості та інтеграцію інноваційних технологій. Польща продемонструвала важливість централізованого управління в умовах масштабних руйнувань, а Фінляндія – ефективність поєднання соціальних, економічних та екологічних аспектів у відновленні.

Для України, яка стоїть на шляху відновлення після війни, важливо врахувати цей досвід, поєднуючи централізоване керівництво з активною участю місцевих громад, забезпечуючи прозорість процесу та залучення інвестицій. Інтеграція сучасних технологій, стратегічне планування, а також підтримка соціально уразливих груп мають стати основними пріоритетами для забезпечення сталого розвитку та відновлення країни. Українські нормативно-правові ініціативи, такі як постанови Кабінету Міністрів, вже закладають основу для системного та прозорого процесу відновлення, що повинно сприяти створенню комфортних умов для життя громадян та зміцненню національної економіки.

Література

1. Hackmann, J. Shared heritage. Dziedzictwo współdzielone. Rola historii w odbudowanie miast bałtyckich po II wojny światowej. Odbudowa miast Pomorza Zachodniego po drugiej wojnie światowej. Wybrane problemy, 2021 19-27

2. Kupiec M., Pieńkowski P. Contemporary Effects of Post-war Urban Reconstruction in the German-Polish Border Region as Lessons for Ukrainian Reconstruction Processes. European Research Studies Journal Volume XXVI, Issue 3, 2023 pp. 593-601

3. Fredrickson W. The Economic Recovery of Finland since World War II. The University of Chicago Press. Vol. 68, No. 1, pp. 17-36

4. Про затвердження порядків з питань відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 липня 2023 р. № 731 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-2023-%D0%BF#Text

5. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text

SUMMARY

The article is devoted to the importance and complexity of the process of rebuilding Ukrainian cities after the war, which became possible thanks to a deep analysis of the theoretical and social aspects of reconstruction. The war brought significant destruction not only to the physical infrastructure, but also to the social environment, which posed new challenges for the country. Rebuilding cities requires not only architectural and engineering solutions, but also solving social problems, such as the reintegration of displaced persons, the restoration of social ties and the provision of living conditions for people who lost their homes, jobs and access to basic services. The article analyzes the international experience of rebuilding post-war cities, in particular Poland and Finland, which have become vivid examples of the effective application of an integrated approach to reconstruction. Poland, through a centralized management system and active state support, quickly rebuilt its capital Warsaw, but this experience also emphasizes the importance of a balanced approach in order to avoid uneven development of regions. Finland has demonstrated how the combination of municipal autonomy, investment in science and education, and smart housing policies contributed not only to recovery but also to sustainable economic growth. These lessons are extremely important for Ukraine, as it is currently experiencing a period of recovery after large-scale destruction. The article emphasizes the importance of integrating international experience into Ukrainian reconstruction practice, focusing on the use of the latest technologies, transparency in the use of resources, support for socially vulnerable groups, and involvement of citizens in the recovery process. Using the example of regulatory initiatives in Ukraine, such as Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 731 and No. 695, it is shown how the state is forming the foundations for the systematic and effective recovery of destroyed territories.

Therefore, the process of recovery of Ukrainian cities requires a clear strategy focused on sustainable development, a balance between centralized management and local autonomy, as well as active participation of citizens in planning the future.

Keywords: urban reconstruction, war, Poland, Finland, social aspects, infrastructure, sustainable development, international experience, Ukrainian initiatives.

ПОНЯТТЯ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

ДЖУРА Христина Юріївна - доктор філософії з галузі «Право»
https://orcid.org/0000-0002-5596-5307
УДК 349.3
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.37

У статті здійснено ґрунтовний аналіз механізму правового забезпечення соціальної функції держави як складної багатокомпонентної системи, що забезпечує реалізацію соціальної політики, підтримання сталого розвитку суспільства та захист соціальної сфери від негативних політичних і економічних впливів. Обґрунтовано, що механізм правового забезпечення є законодавчо врегульованим комплексом взаємозалежних елементів, які включають суб'єктів забезпечення, спеціально-юридичні методи впливу та нормативно-правову базу. Обґрунтовано, що його ефективність значною мірою залежить від узгодженості з фінансово-економічними та управлінськими механізмами, що сприяє досягненню загальної мети соціального розвитку.

Проаналізовано наукову літературу та чинне соціальне законодавство. У дослідженні також розкрито ключову роль суб'єктів забезпечення, які поділяються на дві основні групи: отримувачів соціальних благ (населення, соціальні групи, особи у складних життєвих обставинах) та суб'єктів їх надання, що діють від імені держави. Наголошено на необхідності чіткого розмежування функцій і відповідальності між цими суб'єктами для забезпечення прозорості, підзвітності та ефективності соціальної політики. Особливу увагу приділено правовій природі механізму, його зв'язку з принципами верховенства права, законності та правової визначеності.

Підсумовано, що механізм правового забезпечення соціальної функції держави є універсальним інструментом для гармонізації суспільних відносин, захисту прав і свобод громадян, а також формування основ сталого соціального розвитку. Зроблено висновок, що чітка нормативно-правова регламентація, інтеграція з іншими державними механізмами та орієнтація на забезпечення добробуту населення є ключовими умовами його ефективності.

Ключові слова: правове забезпечення, соціальна функція держави, нормативно-правові акти, соціальна політика, соціальне законодавство, правовий механізм.

Постановка проблеми

Без належного правового забезпечення неможливо втілити жодну із функцій держави та особливо соціальну, адже різноманіття напрямів її втілення та відмінності між ними унеможливлюють стандартизацію підходу до організації роботи органів державної влади, способів контролю та нагляду, шляхів виявлення соціальних потреб. Тому, питання правового забезпечення соціальної функції держави має бути більш глибокого досліджене, що дозволить з'ясувати яким саме чином воно відбувається, які залучені суб'єкти та, що саме є ціллю забезпечення. Дане завдання можливо реалізувати за допомогою використання науково-теоретичної конструкції механізму.

Разом з тим, підходи до трактування механізму правового забезпечення, суттєво різняться. Не вирішеним залишається питання різниці й відмінностей між механізма-

ми забезпечення, захисту, реалізації та регулювання. Уточнення потребує, як власне поняття механізму у праві, так й деталізація його мети, сутності й елементів в контексті соціальної функції держави. Слід наголосити, що сам правовий механізм є універсальною категорією, а тому для досягнення завдання із розкриття змісту забезпечення соціальної функції необхідним є виявлення відмінностей у структурі, взаємодії елементів й навіть залучених суб'єктів. Складність полягає у різновекторності соціальної функції держави, що об'єднує і соціальний захист, і соціальне обслуговування, і соціальне забезпечення, що обумовлює великий об'єм завдань та цілей, вимагає поєднання та координації суб'єктів із різною компетенцією.

Стан опрацювання цієї проблематики

Ідеї соціальної спрямованості держави та концепція захисту прав людини беруть свій початок ще з доби античності, коли мислителі вперше сформулювали основоположні положення щодо соціальної функції держави та механізмів її реалізації. Ці теоретичні засади зазнали подальшого вдосконалення й розвитку упродовж століть, що зумовило їх інтеграцію в сучасну юридичну доктрину. У сучасній юридичній літературі питання соціальної функції держави частково досліджені у працях провідних вітчизняних та зарубіжних учених. Зокрема, значний внесок у розробку цієї проблематики зробили такі науковці, як І. Арістова, В. А. Багрій, Н. В. Галіцина, С. Горбатюк, М. І. Іншин, А. Є. Краковська, Д. М. Сковронський, О. Ф. Скакун, В. Скуратівський та інші. Така ґрунтовна наукова база є значним внеском у розвиток доктрини права соціального забезпечення, проте саме питання поняття механізму правового забезпечення соціальної функції держави потребує окремого дослідження, що й обумовлює актуальність проблематики.

Метою статті є визначення авторського поняття механізму правового забезпечення соціальної функції держави.

Виклад основного матеріалу

На сьогодні, існує велика кількість підходів до тлумачення поняття механізму. До прикладу, Ю. Д. Древаль виділяє структурно-організаційний підхід, згідно з яким механізмом є сукупність певних складових елементів, що організовують певні явища або процеси, а також й структурно-функціональний, відповідно до якого складові елементи динамічно взаємодіють та функціонують [1, с. 58]. Тобто, для будь-якого механізму, зокрема й правового є характерною наявність внутрішньої структури та елементів. Такі елементи і відтворюють сутність певного явища чи процесу, так й для цього взаємодіють між собою. Динамічність є невід'ємною складовою механізму та водночас не повинна заважати досліджувати кожен із елементів самостійно та відокремлено.

На думку Н. Г. Єршової, правовим механізмом є комплекти юридичних засобів, що є нормативно закріпленими та створенні із орієнтацією на практичне використання суб'єктами заради реалізації своїх інтересів та досягнення певних цілей, що є наслідком правового регулювання відносин. Автор зауважує, що правовий механізм є цілісною, взаємопов'язаною структурою, що має свої стадії та суб'єктів, правові засоби (права й обов'язки, дозволи, приписи, презумпції) та варіанти їх взаємодії [2, с. 181]. Погоджуємося із автором щодо наявності в будь-якого правового механізму цілі його дій. Саме ціль об'єднує між собою дію усіх елементів, слугує причиною їх взаємозв'язку. Також, для будь-якого правового механізму є характерною практичність, тобто його структура повинна відображати практику описуваного правового явища чи процесу. У даному ж випадку, механізм повинен розкривати яким саме чином відбувається правове забезпечення соціальної функції держави.

У загальній теорії держави та права держава розглядається як територіальна форма організації публічної влади, що об'єднує населення на основі принципу громадянства. Її сутність полягає у забезпеченні організованості суспільства, створенні умов для реалізації прав і свобод людини, підтриманні суспільного порядку та сприянні розвитку суспільних відносин [3, с. 53]. Як основний інститут правової системи, держава виконує низку важливих функцій, серед яких політична, економічна, соціальна та правова.

Політична функція забезпечує формування та реалізацію внутрішньої і зовнішньої політики, що відповідає інтересам суспільства, тоді як економічна спрямована на регулювання господарських процесів, розподіл ресурсів і забезпечення економічної безпеки. Соціальна функція держави передбачає захист соціально вразливих верств населення, розвиток освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення, а правова функція виявляється у створенні, реалізації та дотриманні правових норм, що регулюють суспільні відносини.

Сутність держави також визначається її ключовими ознаками, серед яких суверенітет, територіальна організація, система публічної влади, монополія на правотворчість та легітимне використання примусу. Суверенітет держави виражається у верховенстві її влади на власній території та незалежності у міжнародних відносинах. Територіальна організація забезпечує функціонування державної влади в межах визначених кордонів, а система публічної влади включає комплекс органів, які здійснюють управління на засадах законності та правопорядку. Монополія на правотворчу діяльність дозволяє державі встановлювати загальнообов'язкові норми поведінки, а право на застосування примусу забезпечує дотримання цих норм та підтримання громадського порядку. Крім того, держава виконує роль носія публічного інтересу, що передбачає її зобов'язання діяти в інтересах суспільства в цілому, а не окремих осіб чи груп. Це досягається через правотворчу та правозастосовну діяльність, які забезпечують формування правових норм і їх реалізацію відповідно до принципів верховенства права, справедливості та рівності. Таким чином, держава постає як багатогранна система, що інтегрує політичні, соціальні, економічні та правові аспекти, спрямовані на забезпечення гармонійного розвитку суспільства, реалізацію інтересів громадян і підтримання стабільності суспільних відносин. А соціальна функція держави, у свою чергу, є фундаментальним елементом, який визначає її сутність як інституту, покликаного забезпечувати баланс між економічними інтересами, соціальними потребами та правовими гарантіями громадян.

Досліджуючи питання механізму забезпечення права на соціальний захист К. В. Бориченко визначає, що такий має комплексний характер та полягає у взаємозалежності й узгодженості, системності елементів та втілюється через різні заходи й засоби серед яких матеріально-технічні, спеціально-юридичні, організаційно-управлінські, ідеологічні та застосовуються і органами місцевого самоврядування, і органами державної влади, і підприємствами та організаціями й іншими інститутами громадянського суспільства, що долучаються в момент підтвердження, втілення, охорони й захисту права на соціальний захист [4, с. 3].

Механізм правового забезпечення є складною багаторівневою системою, що нерозривно взаємодіє з іншими механізмами, такими як фінансово-економічні та управлінські. Ця взаємодія ґрунтується на єдності суб'єктів забезпечення та спільності кінцевої мети - досягнення соціального розвитку та стабільності. Відповідно, правове забезпечення не може існувати ізольовано від інших інструментів державного управління, адже його ефективність великою мірою залежить від узгодженості із фінансовими ресурсами, організаційними механізмами та іншими аспектами державної політики. Однак, незважаючи на цю інтеграцію, правовий механізм має свою специфіку, що визначається його залежністю від нормативно-правової бази, а також використанням виключно спеціально-юридичних методів впливу. Головна суть правового забезпечення зводиться до регламентації суспільних відносин шляхом створення, реалізації та дотримання правових норм, які безпосередньо спрямовані на захист соціальних прав громадян. Це потребує не тільки суворого дотримання принципів законності, але й узгодженості з нормативно-правовими актами, що регулюють соціальну сферу. Зокрема, правове забезпечення включає в себе створення правових гарантій, процедур та механізмів, які дозволяють ефективно захищати соціальні права громадян, запобігати їх порушенням та забезпечувати доступ до необхідних соціальних благ. Одним із ключових елементів цього механізму

є суб'єкти забезпечення, які поділяються на кілька основних категорій. З одного боку, це отримувачі соціальних послуг, серед яких можуть бути як все населення країни, так і окремі соціальні групи або конкретні особи, що опинилися у складних життєвих обставинах. З іншого боку, це суб'єкти надання забезпечення, що діють від імені держави. До останніх належать органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, державні установи та інші організації, уповноважені на здійснення відповідних функцій. Важливо зазначити, що взаємодія цих суб'єктів має бути побудована на принципах відкритості, прозорості та орієнтації на результат, що відповідає інтересам суспільства.

Особливе значення у функціонуванні механізму правового забезпечення має диференціація суб'єктів за їх ролями та функціями у системі. Зокрема, учасники правовідносин у соціальній сфері мають різний рівень відповідальності та компетенцій. Так, суб'єкти надання забезпечення не лише реалізують норми права, але й формують відповідну політику, спрямовану на досягнення соціальної справедливості та рівності. Водночас, отримувачі соціальних благ мають право на захист своїх інтересів у випадку порушень або неефективної реалізації державної політики.

Тому, можемо резюмувати, що механізм правового забезпечення виступає не тільки засобом реалізації соціальної функції держави, але й важливим елементом гармонізації суспільних відносин. Його ефективність залежить від чіткого нормативного регулювання, узгодженості із фінансово-економічними та управлінськими механізмами, а також від активної участі як суб'єктів забезпечення, так і отримувачів соціальних благ. Це забезпечує не лише стабільність соціальної сфери, але й формує основу для сталого розвитку суспільства загалом.

Таким чином, можливо дійти висновку, що механізм правового забезпечення соціальної функції держави - це законодавчо врегульований комплекс взаємозалежних елементів, що спільною діють з метою створення усіх необхідних умов для реалізації державою своєї соціальної функції щонайбільш ефективно та швидко, підтримання сталого розвитку соціальної сфери, захисту її від політичних та економічних негативних впливів.

Висновки

На основі вищезазначеного, можемо резюмувати, що механізм правового забезпечення соціальної функції держави є невід'ємною складовою системи державного управління, спрямованою на ефективну реалізацію соціальної політики та підтримання сталого розвитку суспільства. Проведене дослідження дозволяє визначити цей механізм як законодавчо врегульований комплекс взаємозалежних елементів, які функціонують у тісній взаємодії з метою створення необхідних умов для реалізації державою своєї соціальної функції. Його основна мета полягає у забезпеченні максимальної ефективності, оперативності й стабільності виконання соціальних завдань, а також у захисті соціальної сфери від негативного впливу політичних та економічних факторів. Зазначений механізм базується на використанні спеціально-юридичних методів впливу, що включають формування та реалізацію правових норм, які спрямовані на регулювання суспільних відносин у соціальній сфері. Він забезпечує правову визначеність, верховенство права та законність у процесах соціального захисту, створення та розподілу соціальних благ, а також запобігання порушенням прав громадян. Водночас механізм правового забезпечення інтегрується з іншими державними механізмами, зокрема фінансово-економічними та управлінськими, що дозволяє йому ефективно використовувати ресурси, організаційні структури та стратегічне планування для досягнення соціальних цілей.

Однією з визначальних характеристик механізму є наявність чіткої системи суб'єктів забезпечення, серед яких можна виділити як отримувачів соціальних послуг (громадян, соціальні групи чи осіб у складних життєвих обставинах), так і суб'єктів їх надання, що діють від імені держави. Вказана система гарантує баланс між правами й обов'язками учасників соціальних відносин, забезпечує прозорість і підзвітність ор-

ганів влади, відповідальних за виконання соціальних функцій, а також безпосередньо сприяє зміцненню довіри громадян до державної політики.

Виходячи з цього, механізм правового забезпечення соціальної функції держави виконує важливу роль у формуванні та реалізації соціальної політики, спрямованої на забезпечення добробуту населення, захист прав і свобод громадян, а також гармонізацію суспільних відносин. Його ефективність визначається ступенем нормативної врегульованості, узгодженістю із фінансово-економічними механізмами та здатністю оперативно реагувати на виклики сучасного суспільства. У результаті, механізм правового забезпечення соціальної функції держави постає як багатогранна, інтегрована система, що є основою сталого соціального розвитку й гарантією соціальної стабільності загалом.

Література

1. Древаль Ю. Д. До питання про сутність та зміст механізмів державного управління. Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління, 2014. Вип. 1. С. 57-63

2. Єршова Н. Г. Поняття правового механізму в контексті публічної політики: міжнародний досвід для України. Інвестиції: практика та досвід, Державне управління, 2020. № 19-20. С. 179-185

3. Петришин О.В. Теорія держави і права: підручник / [Петришин О. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С.]; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 366 с.

4. Бориченко К. В. Юридичний механізм забезпечення права на соціальний захист: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.05. Одеса, 2020. 478 с.

SUMMARY

The article provides a thorough analysis of the mechanism of legal support of the social function of the state as a complex multi-component system that ensures the implementation of social policy, maintenance of sustainable development of society and protection of the social sphere from negative political and economic influences. It is substantiated that the mechanism of legal support is a legally regulated complex of interdependent elements that include subjects of support, special legal methods of influence, and the regulatory and legal framework. It is substantiated that its effectiveness largely depends on the coherence with the financial, economic and management mechanisms, which contributes to the achievement of the general goal of social development.

Scientific literature and current social legislation are analyzed. The study also revealed the key role of the subjects of provision, which are divided into two main groups: recipients of social benefits (population, social groups, people in difficult life circumstances) and subjects of their provision acting on behalf of the state. The need for a clear demarcation of functions and responsibilities between these subjects was emphasized to ensure transparency, accountability and effectiveness of social policy. Special attention is paid to the legal nature of the mechanism, its connection with the principles of the rule of law, legality and legal certainty.

It is concluded that the mechanism of legal support of the social function of the state is a universal tool for harmonizing social relations, protecting the rights and freedoms of citizens, as well as forming the foundations of sustainable social development. It was concluded that clear legal regulations, integration with other state mechanisms, and orientation towards ensuring the welfare of the population are the key conditions for its effectiveness.

Key words: legal provision, social function of the state, legal acts, social policy, social legislation, legal mechanism.

РОЗШИРЕННЯ УЧАСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ В ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ НАГЛЯДУ ТА КОНТРОЛЮ В СФЕРІ НАУКИ

БОРТНЯК Катерина Василівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук, навчально-наукового гуманітарного інституту, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

https://orcid.org/ 0000-0002-2135-3820

УДК 001.32:316.334.3

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.38

Розкрито основні особливості участі громадськості в процесі державного управління науковою сферою. Досліджено проблему максимізації управлінського потенціалу від участі громадськості в цьому процесі. Визначені передумови для розширення її участі під час здійснення нагляду та контролю з боку держави в сфері науки. Розроблено механізм громадської науково-технічної експертизи в сфері науки, як інструмент підвищення ефективності контрольно-наглядової функції держави. Визначено його місце в системі державного управління в сфері науки. У дослідженні використано системний підхід, методи аналізу, синтезу та порівняльно-правовий аналіз, що дозволяють оцінити можливості розширення участі громадянського суспільства в управлінських процесах. Розкрито важливість громадської участі у сфері науки, зокрема в контрольно-наглядовій діяльності. Визначено, що інститути громадянського суспільства володіють значним потенціалом для покращення управлінських процесів, оскільки не обмежені бюрократичними процедурами. Запропоновано механізм громадської науково-технічної експертизи, який включає такі елементи, як координаційний центр, спостережна рада, аналітично-консалтингова рада та науково-експертний центр. Цей механізм спрямований на моніторинг ефективності використання державних коштів, капіталізацію результатів наукових досліджень та інтеграцію громадських ініціатив у процес прийняття рішень. Його впровадження сприятиме підвищенню прозорості та раціональності державного управління у сфері науки.

Участь громадськості в державному управлінні сферою науки є ефективним інструментом покращення управлінських рішень, зменшення ризиків нецільового використання бюджетних коштів та розвитку співпраці між державними органами, науковими установами і громадянським суспільством. Запропонований механізм має значний потенціал для забезпечення сталого розвитку науки в Україні.

Ключові слова: державне управління, громадська участь, контрольно-наглядова діяльність, громадська експертиза, інститути громадянського суспільства, ефективність.

Актуальність теми

Державне управління в сфері науки, в сучасних умовах науково-технічного прогресу, є одним із найбільш складних з точки зору організаційного та функціонального забезпечення напрямів владно-управлінського впливу на суспільні процеси. Тому для побудови ефективного інструментарію його реалізації держава повинна шукати нові напрямки та розкривати нові потенціали, які здатні надати необхідного управлінського імпульсу. В цьому контексті участь громадськості в процесах державного управління сферою науки загалом, і зокрема її долучення до контрольно-наглядової функції держави в цій сфері уявляється одним із таких потенціалів. Громадськість загалом та інститути громадянсько-

го суспільства зокрема приймаючи участь в управлінні державними справами не зв'язав таким рівнем бюрократичної статики, як органи державної влади. Тому вони можуть запропонувати більш гнучкі підходи до вирішення різних завдань в контексті реалізації державної політики в сфері науки. Використання потенціалу громадськості, зокрема інтелектуального та соціального здатні суттєво підвищити і якість організаційного та функціонального забезпечення здійснення контрольно-наглядової функції держави.

Постановка проблеми

Постановка проблеми пошуку напрямків розширення участі громадськості в процесі здійснення нагляду та контролю в сфері науки зводиться до двох аспектів. По-перше, мова йде про пошук ефективних механізмів взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства, в тому числі в контексті делегування частин функцій останнім. По-друге, необхідно вирішити питання прямого залучення окремих представників громадськості до управлінських процесів в обхід адміністративних процедур без зменшення при цьому рівня керованості сферою науки та забезпечення нової якості управління нею.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сучасний стан наукового опрацювання проблем доступу громадськості до реалізації нагляду та контролю в сфері науки характеризується майже повним ігноруванням з боку наукового середовища. Участь громадськості в управлінні сферою наук в цілому частіше за все виступає не самостійним предметом наукового пізнання, а елементом досліджень з проблематики деліберативних механізмів взаємодії влади та громадянського суспільства в процесі доступ до управління державними справами. У слід відмітити роботи таких вчених як І. М. Безена, О.Ю. Білошенко, О.І. Домбровський, Д.С. Левченко, В. Ю. Медведська, Є. В. Павліченко, Є. Є. Чернецький, Г.М. Шаульська тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження

Громадянське суспільство традиційно розглядається в якості окремого потенціалу соціально-економічного та суспільно-політичного змісту, спрямованого на підвищення ефективності реалізації механізму держави майже в усіх сферах. В сфері науки громадянське суспільство набуває окремого значення, оскільки крім контрольно-наглядової функції, яку виконують його інститути, воно частково є носієм соціального, інтелектуального та людського капіталу. Тому розширення участі громадськості в процесі здійснення нагляду та контролю в сфері науки не слід ототожнювати із виключно моніторинговою та наглядовою діяльністю. Так, дійсно відповідно до ст. 38 Конституції України громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, а владно-управлінський вплив та регулювання в сфері науки, що здійснюється відповідними державними інституціями, і є тими самими справами [3]. Так само і закріплення цього права у п. «а» ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [6], свідчить що громадський контроль є прямим втіленням права кожного громадянина без будь-якої дискримінації та без обґрунтованих обмежень брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом відповідних представників (інститутів громадянського суспільства).

Для сфери науки України такий рівень залучення громадськості, який відповідає наведеним вище нормам та принципам функціонування громадянського суспільства, реалізується у формі громадських рад, зокрема при МОН. Це єдина форма участі громадськості в аналізованих процесах, яка набула хоча б якогось поширення у вітчизняній практиці державного управління в сфері науки. Натомість, враховуючи те складне становище, в якому перебуває вітчизняна науки існує цілком виправдана необхідність відшукати нові форми залучення громадськості, в тому числі, і в контексті реалізації громадянським суспільством того потенціалу, який закладено в його інтелектуальному капіталі. Тобто акцент має бути не тільки на долученні громадян та неуря-

дових організацій до процесу контролю за розподілом фінансування на потреби науки, використанням винаходів та наукових розробок тощо, а і з метою інтенсифікації наукових пошуків. Громадянське суспільство здатне надати нові імпульси не тільки розвитку самої науки, але і сприяти формуванню нового науково-технічного середовища, яке включатиме в себе всі елементи ринку, що дасть змогу за рахунок підвищення щільності контролю, створити нові конкурентні можливості для вітчизняної науки.

В цьому контексті слід звернути увагу ще на дослідження Є. Є. Чернецького, який розглядав потенціал громадянського суспільства як невід'ємний елемент потенціалу підвищення якості державного управління [9, с. 18-19]. Більше того, дослідник робив висновок про обов'язковість з боку держави стимулювати та заохочувати громадськість до управління державними справами. Подібний висновок робить також й І. М. Безена, яка обґрунтовує потенціал громадянського суспільства запровадити нові механізми діяльності державного управління особливо в контексті стратегічного розвитку окремих сфер суспільного буття [1, с. 98-99]. Так само й О.І. Домбровський саме в участі громадськості вбачає суттєве підвищення ефективності управлінських процесів в усіх сферах відповідальності держави перед соціумом, і зокрема на рівні конкретних регіонів де часто представники громадськості формують власне управлінські еліти [2, с. 611-612]. Отже те, що участь громадськості в управлінні державним справами здатна надати суттєвого управлінського імпульсу та є тим потенціалом підвищення ефективності державного управління уявляється незаперечним фактом.

Насправді основне питання в цьому контексті полягає в іншому: в який саме спосіб та за рахунок яких механізмів така участь громадянського суспільства принесе найбільшої користі та ефективності. Так, наприклад, Г.М. Шаульська зазначає про необхідність розширеного залучення громадян до процесу законотворчості та стимулювання громадських ініціатив [10, .с 182-183]. В.Ю. Медведська зауважує на побудові деліберативних механізмів взаємодії влади та громадянського суспільства [5, с. 20-21]. В свою чергу Д.С. Левченко акцентує увагу на інформаційно-аналітичному потенціалі громадськості та залучення її в якості експертного середовища до вирішення проблем ефективності публічного адміністрування в Україні [4, .с 178-179]. Власне про законодавче закріплення окремих форм участі громадськості у здійсненні державного управління зауважують Є.В. Павліченко та О. Ю. Білошенко. Дослідники зокрема акцентують увагу на консультативних, науково-експертних процедурах взаємодій громадськості і держави [7, с. 254]. Власне це знаходить своє відображення і на рівні Постанови Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», якою затверджено Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. Цей Порядок визначає основні вимоги до організації і проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. Передбачається, що консультації з громадськістю проводяться з метою залучення громадян до участі в управлінні державними справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості діяльності зазначених органів. Проведення консультацій з громадськістю має сприяти налагодженню системного діалогу органів виконавчої влади з громадськістю, підвищенню якості підготовки рішень з важливих питань державного і суспільного життя з урахуванням громадської думки, створенню умов для участі громадян у розробленні проектів таких рішень [8]. Однак, для потреб ефективної участі громадськості в процесах управління в сфері науки та зокрема в частині реалізації контрольно-наглядової функції держав, суто консультаційні форм та форми громадських ініціатив видаються недостатніми.

Проблематику розширення участі громадськості в процесі здійснення нагляду та контролю в сфері науки слід розглядати в аспекті досягнення цілей пошуку нових

форм та моделей взаємовідносин держави, суб'єктів науково-технічної діяльності, інститутів громадянського суспільства, ринкових агентів. Оскільки контроль розглядається як елемент управлінської функції, то цілком логічним буде висновок про те, що від якості побудованих зворотних зв'язків залежатиме ефективність прийнятих суб'єктом управління рішень з метою покращення стану розвитку наукової сфери в Україні. В такому середовищі контрольно-наглядові функції відповідатимуть не тільки за прозорістю використання державного фінансування сфери науки, але і за трансформації наукових результатів в кінцевий ринковий продукт – технологію, об'єкт інтелектуальної власності тощо. Відтак громадськість набуваючи більш широких повноважень в частині контролю за сферою науки реалізовуватиме той самий зв'язок між державним регулювання означеної сфери і ринковими механізмами, що забезпечують сфері науки відповідні конкурентні переваги та економічний зміст як самим економічним пошукам, так і їх конкретним результатам.

Сучасний механізм функціонування Громадської ради при МОН в першу чергу реалізує право громадян на участь в державних справах, але той потенціал, який несе в собі громадянське суспільство не в повній мірі реалізується в межах існуючого механізму. Тому доцільно запропонувати запровадження громадської експертизи, як елементу контролю за безпосередньо науково-технічними пошуками ат процесами.

Цей механізм розглядатиметься як додатковий інструмент в системі контролюючих органів, що поєднуватиме в собі контрольно-наглядові, інформаційно-аналітичні та консалтингові функції. Він включатиме в себе такі компоненти: науково-експертний центр (оцінює ефективність та актуальність наукових пошуків та досліджень, які вже провадяться під егідою МОН чи НАНУ); аналітично-консалтингова рада (реалізує пошуку шляхів найбільш ефективної ринкової капіталізації результатів наукових досліджень); спостережна рада (реалізує нагляд та контроль за використанням державних коштів, які витрачаються на наукові дослідження); координаційний центр (відповідає за кооперацію всіх інших елементів між собою та координацію їх взаємодії із відповідними державним інституціями та безпосередньо об'єктом контролю). Запровадження такого механізму громадської науково-технічної експертизи створює зв'язок між приватним сектором та державою. Таким чином, уявляється, що діяльність наведених структурних компонентів запропонованого механізму сприятиме досягненню цілей не тільки в сфері контролю, зокрема за цільовим використанням державних коштів, але і підвищенню ефективності функціонування Громадської ради при МОН

Сутність його функціонування зводиться до оцінки перспектив використання державних коштів та актуальності наукових пошуків в конкретній сфері та розробки пропозицій щодо зміни відповідних обсягів і напрямків фінансування за рахунок коштів Державного бюджету України із можливим залученням приватних інвестицій та відповідним громадським контролем за цільовим використанням коштів.

Якщо існуюча Громадська рада при МОН покликана забезпечувати контроль за реалізацією державної політики в сфері науки, то механізм громадської експертизи є тим інструментом завдяки якому, в тому числі і Громадська рада при МОН, отримує необхідне інформаційно-аналітичне підґрунтя для виконання своїх статутних повноважень. Але на відміну від неї механізм громадської експертизи функціонує без прив'язки до самого МОН, а виконує скоріше роль експертно-аналітичного центру, до роботи якого можуть залучатись сторонні незалежні фахівці та експерти. Такий механізм повинен бути інтегрований в систему державного управління в сфері науки, але при цьому залишатися із мінімальним рівнем регламентованості. Це пояснюється необхідністю швидко оцінювати перспективність тих чи інших наукових розробок, особливо в умовах потреб військово-промислового комплексу для протидії агресії рф. Потенціал МОН, а також НАНУ та інших наукових установ, що входять до сфер їх відання досі нереалізований в повному обсязі саме через складність механізму державного фінансування наукових розробок,

оскільки будь-які зміни у напрямках використання державних коштів протягом бюджетного періоду вимагають складної процедури внесення та ухвалення відповідних змін та владно-управлінських рішень. Саме тому нами і пропонується створення механізму громадської науково-технічної експертизи як інструменту, що поєднуватиме в собі контрольно-наглядові, інформаційно-аналітичні та консалтингові функції.

Так, будь-які наукові дослідження, що фінансуються за державні кошти, мають на меті отримання певних результатів, які потрібні державі, або на які держава сподівається з урахуванням її потреб в різних сферах народного господарства. Такі наукові результати повинні мати економічний ефект для покриття обсягу витрат державних ресурсів, що були спрямовані на фінансування та матеріально-технічне забезпечення відповідних наукових досліджень. У випадку якщо такі результати дійсно представляють ринкову цінність та мають економічну ефективність їх капіталізацією займаються установи, що входять в сферу відання МОН чи НАНУ та які фактично є власниками відповідних наукових результатів у вигляді патентів, об'єктів авторського права тощо. Якщо ж результати наукових досліджень, які фінансуються за рахунок державних коштів, не набувають необхідного рівня ефективності, якості та не задовольняють потреб народногосподарського комплексу, то фактично такі дослідження є збитковими.

Саме ця збитковість несе в собі високі ризики нецільового використання коштів та є одним із головних об'єктів контролю з боку Громадської ради при МОН. Натомість, механізм громадської науково-технічної експертизи в сфері науки, який пропонується впровадити в діяльність МОН та НАНУ покликаний забезпечити щонайменше беззбитковість держави в частині фінансування наукових досліджень. Тобто на нього покладатимуться завдання, що за своєю сутністю представляють собою виправлення недоліків в системі державного менеджменту наукових досліджень.

Слід зауважити, що сучасний стан розвитку державного управління в сфері науки характеризується відсутністю системного підходу до вирішення вказаних завдань, оскільки процес планування наукових досліджень та їх виконання часто забезпечуються зусиллями конкретної науково-дослідженої установи, а питання їх фінансування вирішуються МОН чи НАНУ в залежності від того, до сфери відання якої інституції входить відповідна установа. Питання подальшого ринкового просування отриманих результатів взагалі не вирішується в спосіб інший ніж той, що передбачений наявними державними програмами наукового розвитку, де саме держава є замовником кінцевого результату наукових досліджень. Але якщо такі результати не задовольняють потребам держави, то відповідні дослідження просто припиняються.

В цьому контексті запровадження вказаного механізму суттєво підвищує рівень громадського контролю не тільки за процесами державного управління в сфері науки та використання державних коштів, але і за змістом діяльності установ, що входять до сфери відання МОН та НАНУ, які власних і самих цих державних інституцій. Такий контроль не є тотальним, він охоплює лише ключові проблеми на шляху капіталізації результатів наукових пошуків, що жодним чином не применшує значимість наукового середовища чи їх досягнення, але виконує допоміжні функції. Запропонований вище механізм, як власне і Громадська рада при МОН не втручаються в діяльність наукової спільноти, в безпосередню роботу наукових кадрів, але створює відповідну систему забезпечення максимально повного розкриття їх наукового, інтелектуального та соціального потенціалу.

Уявляється, що функціонування механізму громадської науково-технічної експертизи в сфері науки суттєво підвищить не тільки утилітарність наукових досліджень, але і якість державного управління. Моніторингове спрямування такого механізму та його контрольно-наглядовий потенціал суттєво розширює і можливості функціонування Громадської рада при МОН (рис. 1.).

Отже, місце механізму громадської науково-технічної експертизи в системі державного управління в сфері науки слід охарактеризувати наступним чином:

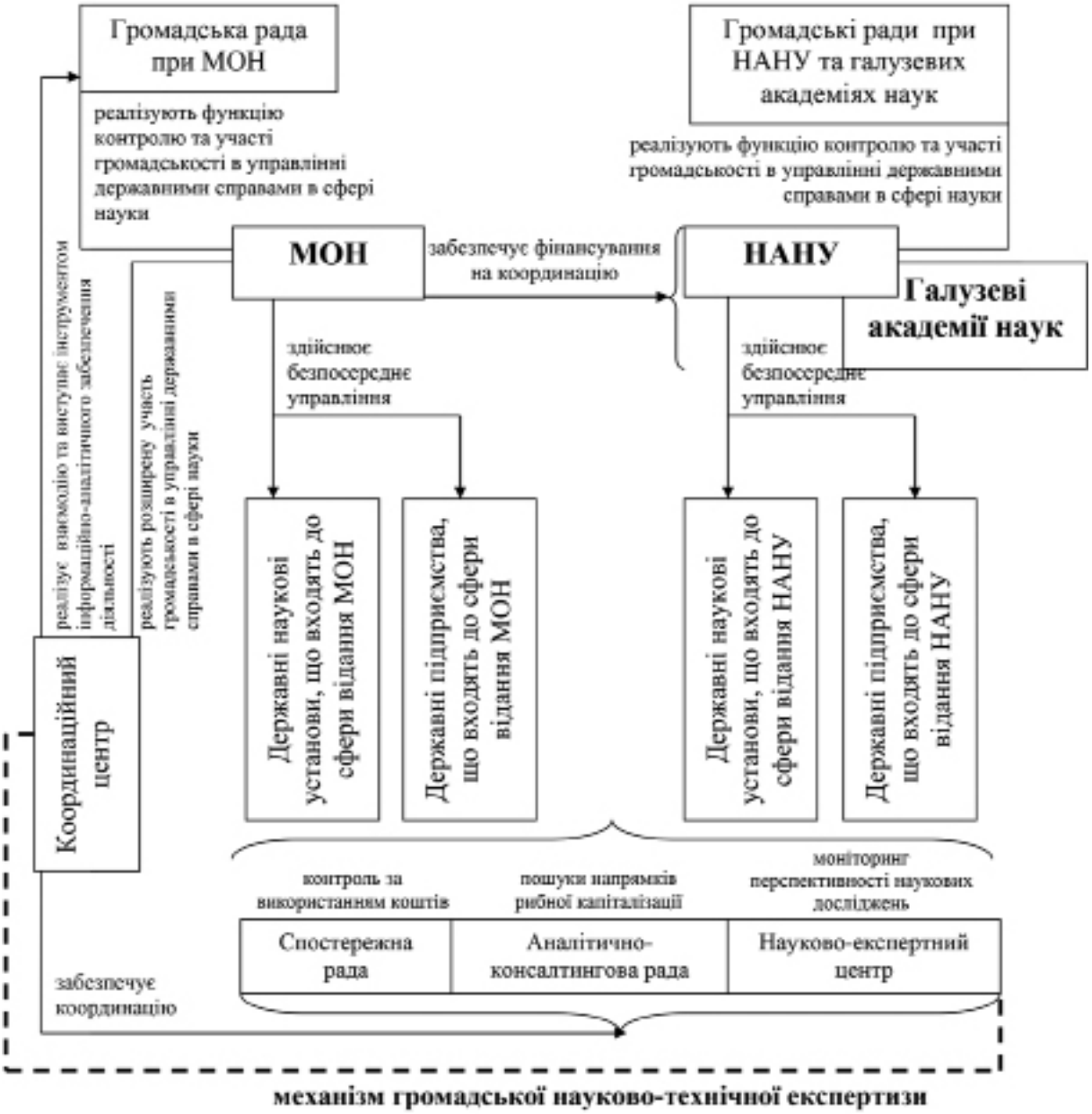

Рис. 1. Місце механізму громадської науково-технічної експертизи в системі державного управління в сфері науки

– по-перше, він є елементом інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності Громадської рада при МОН та відповідних громадських рад при НАНУ та галузевих академіях наук, що реалізується через діяльність координаційного центру механізму;

– по-друге, акцент його діяльності спрямований на безпосередні процеси фінансування наукових досліджень та використання їх результатів, в тому числі їх ринкової капіталізації та перетворення у відповідну форму кінцевого продукту. Це забезпечується функціонуванням Науково-експертного центру та Аналітично-консалтингової ради, які розробляють відповідні рішення та передають їх проекти або кінцеві пропозиції на рівень Координаційного центру з метою подальшого використання або за для пропозицій, що передаються на рівень МОЗ, або з метою забезпечення діяльності відповідних громадських рад;

– по-третє, структурні елементи механізму громадської науково-технічної експертизи в сфері науки здійснюють практичну взаємодію із системою управління державними установами та підприємствами, що входять в сферу відання МОН, НАНУ, галузевих академій наук, а також з їх відповідними структурними одиницями на предмет моніторингу та аналізу перспективності наукових досліджень; пошуку шляхів ринкової капіталізації їх результатів та контролю за державним фінансуванням відповідних процесів;

– по-четверте, функціонування вказаного механізму не заміщує діяльність відповідних структурних підрозділів МОН чи НАНУ, діяльність яких спрямована на реалізацію державної політики в сфері науки, зокрема щодо перетворення результатів наукових досліджень а кінцевий ринковий продукт з його подальшим просуванням. Запропонований механізм в своїй діяльності створює додаткові можливості для громадськості долучитись до вказаних процесів та реалізувати власний інтелектуальний потенціал з метою підвищення ефективності та раціональності використання державних ресурсів на відповідний напрямок.

Що стосується організаційно-правової форми такого механізму, то тут слід запропонувати наділити Координаційний центр статусом неприбуткової організації у вигляді агенції. Тобто статусом власне юридичної особи наділятиметься Координаційний центр, як центральний елемент механізму громадської науково-технічної експертизи в сфері науки, що виконує функцію управління. Всі ж інші структурні елементи: науково-експертний центр; аналітично-консалтингова рада; спостережна рада – діятимуть як окремі самостійні структурні підрозділи неприбуткової організації. Всі взаємодії між відповідним структурним елементом запропонованого механізму та відповідними структурними підрозділами МОН чи НАНУ або підпорядкованими їм установами здійснюватимуться за безпосередньої участі Координаційного центру. Він же має бути суб'єктом відносин із Громадською радою МОН.

Слід пояснити, що така форма діяльності – неприбуткова установа у вигляді агенції суттєво розширить можливості для взаємодії всіх структурних елементів механізму не тільки з державними інституціями, але і з суб'єктами приватного сектору, що перетворює Координаційний центр виконуватиме роль своєрідного посередника у представництві інтересів держави через інститути громадянського суспільства. Така форм найбільш близька за своїми ознакам до форми діяльності агенцій регіонального розвитку, які досі не набули необхідного поширення, але їх потенціал є беззаперечним. Так само можна стверджувати і про запропонований механізм громадської науково-технічної експертизи в сфері науки особливо враховуючи ту обставину, що ми виключаємо його фінансування за рахунок держави.

Серед основних джерел фінансування такого механізму нами пропонується виділити наступні:

– по-перше, винагорода, отримана за результатами ринкової капіталізації результатів наукових досліджень, що виплачуватиметься у вигляді певного фіксованого відсотку за агентські послуги у пошуку кінцевих споживачів відповідних результатів наукових досліджень. Іншими словами Аналітично-консалтингова рада надаватиме фактично послуги із розміщення на ринку та відповідного комерційного супроводу процесу реалізації результатів наукових досліджень втілених у формі кінцевих технологій, інновацій тощо;

– по-друге, кошти міжнародних програм розвитку науки та техніки, що діють під егідою ООН та інших міжнародних організацій. На сьогодні ці кошти надходять напряму до МОН та НАНУ, і їх остаточна доля невідома, оскільки механізми звітування не є транспарентними. На наше переконання, доцільно частково ці кошти спрямувати саме на фінансування запропонованого механізму, що дасть можливість утворити в ньому відповідний ендаунмент-фонд, який в свою чергу можна використовувати з метою тримання додаткових коштів на фінансування потреб діяльності механізму;

– по-третє, кошти міжнародних та закордонних науково-дослідних установ та цен-

трів, отриманих в якості своєрідного лоббі за сприяння у науковому співробітництві між ними та відповідними науково-дослідницькими установами, що входять в сферу відання МОН, або із НАНУ. Це суттєво підвищить не тільки рівень фінансового та матеріально-технічного забезпечення функціонування вказаного механізму, але і відкриє можливості із налагодження міжнародної співпраці та просування вітчизняних науково-технічних рішень на світовий ринок, що суттєво підвищуватиме рівень їх капіталізації.

Висновки

Механізм громадської науково-технічної експертизи в сфері науки виступає своєрідним інструментом антикризового управління, де криза визначається як нездатність подальшого використання результатів наукових досліджень, що тягне за собою фактичні збитки держави. Залучення ж громадськості до такого процесу суттєво підвищує перспективи не тільки отримати більш утилітарності результати самих наукових досліджень, але і перетворити на самостійний кінцевий ринковий продукт із високим рівнем інноваційності та капіталізації вже отримані результати у вигляді технологій, інновацій, патентів тощо.

Таким чином, ми можемо говорити про нову якість системи контролю та нагляду з боку громадськості за реалізацією державної політики зокрема в сфері науки. Це забезпечується дійсно розширеним залученням громадськості, і зокрема інститутів громадянського суспільства до діяльності вказаного механізму. Зокрема мова йде як про залучення до таких процесів незалежних експертних установ, науково-аналітичних центрів та інститутів, так і про пряму участь окремих осіб, що мають відповідний освітньо-кваліфікаційний рівень та відповідну репутації і досвід роботи.

Подібний синтезований механізм фінансування процесу функціонування механізму громадської науково-технічної експертизи в сфері науки дасть змогу суттєво знизити навантаження на державний бюджет та підвищити дієвість контрольно-наглядової функції, яку він покликаний реалізувати.

Література

1. Безена І. М. Нові механізми діяльності державного управління та інститутів громадянського суспільства в контекстах стратегій розвитку освітньої сфери регіону. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. № 3(26). С. 97–102.

2. Домбровський О.І. Участь громадськості у здійсненні публічного адміністрування на місцевому рівні: поняття та механізми забезпечення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 610–615.

3. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.12.2024).

4. Левченко Д.С. Взаємодія громадськості та держави у сфері публічного адміністрування в Україні. Правове забезпечення адміністративної реформи. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. С. 177–180.

5. Медведська В.Ю. Деліберативні механізми взаємодії влади та громадянського суспільства. *Молодий вчений*. 2019. № 9(1). С. 18–23.

6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 03.12.2024).

7. Павліченко Є.В., Білошенко О.Ю. Законодавчі засади механізму участі громадськості у здійсненні державного управління в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. № 64. С. 250–255.

8. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text (дата звернення: 03.12.2024).

9. Чернецький Є. Є. Публічне адміністрування заохочень : автореф. дис. канд. юрид. наук. Київ. 2011. 21 с.

10. Шаульська Г.М. Деякі сучасні механізми взаємодії влади і громадянського суспільства в Україні: аналіз ефективності. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 2. С. 180–189.

EXPANDING PUBLIC PARTICIPATION IN THE PROCESS OF STATE SUPERVISION AND CONTROL ACTIVITIES IN THE FIELD OF SCIENCE

There were disclosed the main features of public participation in the process of public administration in the field of science. The problems of maximizing the management potential of public participation in this process. There were determined the prerequisites for expanding its participation in the implementation of state control and supervision activities in the field of science. It was proposed the mechanism of public scientific and technical expertise in the field of science as an instrument for increasing the efficiency of the state's control and supervision function. It was determined its place in the system of public administration in the field of science. The study uses a systematic approach, methods of analysis, synthesis and comparative legal analysis to assess the possibilities of expanding civil society participation in management processes. The importance of public participation in the field of science, in particular in control and supervision activities, is revealed. It is determined that civil society institutions have significant potential to improve management processes, as they are not limited by bureaucratic procedures. The author proposes a mechanism of public scientific and technical expertise, which includes such elements as a coordination centre, a supervisory board, an analytical and consulting board and a scientific and expert centre. This mechanism is aimed at monitoring the effectiveness of public funds, capitalising on research results and integrating civic initiatives into the decision-making process. Its implementation will help to increase the transparency and rationality of public administration in the field of science. Public participation in public administration in the field of science is an effective tool for improving management decisions, reducing the risks of misuse of budget funds and developing cooperation between government agencies, scientific institutions and civil society. The proposed mechanism has significant potential to ensure sustainable development of science in Ukraine.

Keywords: public administration in the field of science, state control and supervision, control, mechanism of public scientific and technical expertise, the public, civil society institutions.

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ПАТЕНТНОГО ПОШУКУ

ХОМЕНКО Ірина Іванівна - старший науковий співробітник, Центр досліджень інтелектуальної власності та трансферу технологій НАН України
ORCID : 0000-0002-8600-3848
УДК 347.77
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.39

Автором розглянуто питання про сучасні виклики використання інформації для проведення патентного пошуку. Законодавчі вимоги щодо новизни, винахідницького рівня в патентному праві впливають на темп інновацій. Оскільки це впливає на кількість технічної, патентної, промислової інформації, яка розкривається між організаціями, розробниками, також впливає на очікувану прибутковість досліджень. При проведені патентного-інформаційного пошуку порівнюються слабкі та сильні вимоги розробки до новизни, з точки зору, соціальної ефективності. До 2022 року для проведення згаданого пошуку використовували бази даних всіх країн, зокрема бази даних роспатенту, патентного відомства білорусії. Багато чого змінилося з початком воєнної агресії російської федерації проти України. Сучасні реалії такі, що російською мовою доступно дуже багато баз даних, наукової та освітньої інформації, якою спеціалісти користуються у своїй професійній діяльності. Незважаючи на воєнну агресію та Законопроєкт № 7633 «Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони використання джерел інформації держави-агресора або держави-окупанта в освітніх програмах, в науковій та науково-технічній діяльності» про заборону «російських джерел» - для визначення умов патентоспроможності (новизни, рівня техніки) розробки потрібно проводити патентно-інформаційний пошук по всім країнам. Це потрібно, щоб уникнути повторів, дублювання для отримання правового захисту розробки. Враховуючи сказане, автору або його представнику для розуміння ситуації на ринку, і не лише своєї, а й інших країн, подібних розробок потрібно удосконалити роботу з базами даних (БД) державними та міжнародними, іншими інформаційними джерелами, уникаючи інформаційний простір країн агресорів. І в той же час, володіти інформацією та новинками країн агресорів.

Ключові слова: інтелектуальна власність, патентна інформація, патентно-інформаційний пошук, винахід, корисна модель, бази даних.

Актуальність теми дослідження

Проведення патентно-інформаційного пошуку є неодмінною умовою створення нових технологічних рішень. Вказане набуває особливої важливості в цілях підвищення обороноздатності України та створення зразків техніки, що перевищують за показниками існуючі аналоги. Для проведення пошуку звичайно використовують бази даних (БД) патентної інформації (далі – ПІ) національних патентних відомств та міжнародних організацій, бази даних науково-технічної інформації, інші джерела.

Актуальним є вдосконалення надання інформації до національних баз даних щодо винаходів, корисних моделей. Істотною відмінністю України та держав-членів ЄС є обмежений доступ в Україні до БД науково-технічної інформації, іншої ніж патентна інформація. Характерним є розмежування винахідників в Україні та в державах-членах ЄС, США за можливостями доступу до

платних БД патентної інформації, використання платних інструменті в обробці патентної інформації. Можливість застосування різних інструментів пошуку інформації потребує професійної допомоги.

Проблемні питання у сфері патентно-інформаційного забезпечення в Україні та заходи щодо вдосконалення діяльності державних органів з забезпечення патентною інформацією зазначалися у проєкті Національної стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні на період 2020 – 2025 роки, що розглядалася під час парламентських слухань 16 грудня 2019 р. (далі – Стратегія розвитку сфери інтелектуальної власності). Проте, на 2024 р. Стратегію не було ухвалено [1].

Актуальним є запровадження уповноваженими органами та організаціями комплексу заходів з розширення доступу українських винахідників до патентної та інших науково-технічної інформації, а також до інструментарію з її обробки з метою створення більш досконалої, сучасної техніки та технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Використання патентної інформації для патентного-інформаційного пошуку в Україні було предметом досліджень Зозулі Н. [2], Кірін Р. [6], Мосова С., Гаврилей Л. [4], Юхимець В. [5] та інш. Зазначимо серію публікацій Васильєва О., присвячені використанню БД патентної інформації [3]. В 2009 році державним підприємством «Українським інститутом промислової власності» було опубліковано посібник «Патентна документація. Комплектування та можливості доступу до неї в Україні. Посібник для користувача» [19], проте його дані потребують оновлення.

В той же час, особливості використання патентної інформації на сучасному етапі потребують подальших досліджень з врахуванням викликів сьогодення.

Метою статті є аналіз факторів, що впливають на використання патентної інформації винахідниками, а також заходів з вдосконалення забезпечення патентною інформацію в Україні.

Патентно-інформаційний пошук (далі – ПІП) надає інформацію не лише для встановлення новизни, неочевидності і корисності винаходу, а також дозволяє визначити, що продукт (товар) може бути єдиним у своєму роді на ринку. Проведення ПІП дозволяє отримати інформацію, наскільки новим є технічне рішення у порівнянні з аналогами та наскільки новою буде техніка, технології, що створюються (застосовуються) з використання винаходу на українському та міжнародних ринках, а також мінімізує ризики порушення прав інтелектуальної власності інших осіб.

ПІП передбачає прискіпливий перегляд баз даних, як патентних так і інших ресурсів: збірники конференцій, дані виставок, інформація з Інтернет джерел тощо з метою виявлення існуючих патентів, патентних заявок та іншої інформації щодо новинок чи модернізації існуючих розробок.

Також, ПІП є обов'язковим для створення нових і модернізації існуючих об'єктів господарської діяльності, важливим під час розробки і ухвалення бізнесових рішень, що дозволяє уникати або мінімізувати втрати які будуть понесені внаслідок порушення прав інтелектуальної власності інших осіб.

На сьогодні, мінімальні патентно-інформаційні ресурси, потрібні для проведення патентно-інформаційного пошуку при поданні заявки в Україні включають наступні безоплатні БД:

- бази даних ДП "Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій" (УКРНОІВІ);

- БД Espacenet Європейського патентного відомства (ЄПВ) [11]. Враховуючи всесвітнє охоплення та функції пошуку Espacenet пропонує безкоштовний доступ до інформації про винаходи та технічні розробки з 1782 року до сьогодні. Залучення історичних баз патентних документів різних країн перетворило дану БД на ефективне джерело патентного пошуку, у тому числі в історичній ретроспективі;

- БД PATENTSCOPE ВОІВ, що забезпечує безкоштовний доступ до Міжнародних патентних заявок і національних та регіо-

нальних патентних документів [12]. Дана патентна база даних містить інформацію про більш ніж 1.8 млн. опублікованих міжнародних патентів. На сайті з'явився новий інструмент, який дозволяє шукати не тільки в колекції міжнародних патентних заявок, але й в патентних колекціях Африканської Регіональної Організації Інтелектуальної Власності (ARIPO), Аргентини, Бразилії, Куби, Ізраїлю, Марокко, Мексики, Республіки Корея, Сінгапуру, Південної Африки, Іспанії та В'єтнаму.

Окрім патентних БД, використовують професійні БД безпосередньо пов'язані з сферою застосування технічного рішення, що передбачається запатентувати. Доступ до таких БД відрізняється щодо безоплатних, платних БД або БД з частковою оплатою: за інструментами пошуку; наявністю у БД чи ні методів аналізу; обробки патентної інформації, тощо.

Практика подання патентних заявок до ЄПВ свідчить про важливість проведення пошуку не лише по БД ЄПВ Espacenet, а також використовуючи БД Patentscope, професійних БД відповідно до галузі розробки.

Національні бази даних патентної інформації. На сайті УКРНОІВІ представлена інформація [8]:

- БД «Електронна версія акумулятивного офіційного бюлетеня «Промислова власність»;
- Спеціалізована БД «Винаходи (корисні моделі) в Україні»;
- БД колективного користування «Відомості про заявки на винаходи, які прийняті до розгляду»;

У розділі "Спеціальна інформаційна система" (СІС) [10] надається можливість здійснити пошук, що стосуються, зокрема, винаходів, корисних моделей тощо.

Наведено переліки адрес онлайн доступних зарубіжних БД об'єктів промислової власності, науково-технічних БД та довідкових ресурсів, до яких надається безоплатний доступ в Інтернеті [8]. Аналогічні переліки публікуються і регулярно оновлюються на сайтах наукових бібліотек багатьох університетів, організацій в Україні, а також науково-технічних бібліотек.

Перелік БД об'єктів промислової власності зарубіжних патентних відомств УКРНОІВІ [9] містить інформацію щодо:

- зарубіжних пошукових систем щодо об'єктів промислової власності;
- офіційні патентні бюлетені зарубіжних країн;
- а також іншу корисну інформацію.

У переліку науково-технічних баз даних та довідкових ресурсів зібрані посилання на політематичні бази даних та пошукові системи; ресурси в галузях медицини та біології, хімії, фізики та екології, комп'ютерних технологій, сільського господарства, інженерії тощо.

Зазначимо, що під час форуму IP&I management: відбудова України, комерціалізація ІВ та акселерація 16.10.2023 представниками УКРНОІВІ вказувалася, зокрема, про доступ до зарубіжних патентних баз як основу успішної комерціалізації об'єктів патентного права та міжнародну реєстрацію за процедурою PCT [22].

Використання іноземних БД патентної інформації.

Кількість країн, представлених у БД Patentscope, постійно зростає; так за останні півроку до системи приєдналися Греція, Литва та Латвія.

Останнім часом стала відомою БД патентних документів LENS.ORG [15] – онлайн сервіс патентного пошуку, створений незалежною некомерційною організацією Cambia. Дозволяє пошук патентів із США, Європи, Австралії та ВОІВ. Дана БД містить окремі інструменти для патентного аналізу документів та здійснення патентно-кон'юнктурних досліджень. БД об'єднує, понад 272 мільйонів наукових праць, 155 мільйонів глобальних патентних записів та понад 495 мільйонів патентних послідовностей з метаданими, включаючи винахідників та організації, де створюються винаходи, та зв'язки між ними.

Відомою є інформаційно-аналітична система Dimensions.ai [16], яка охоплює більше 103 млн. наукових публікацій (переважно відкритий доступ до повних текстів), 39 млн. патентних документів, відомості про клінічні дослідження (492 тис. документів), гран-

тове фінансування (біля 5 млн. документів), інші документи.

Пошукові можливості та інформаційні масиви цих БД достатні для проведення патентних досліджень за критеріями новизни та винахідницького рівня, а також для патентно-кон'юнктурних досліджень (в обсязі матеріалів, що вони надають).

На сайті Центру досліджень інтелектуальної власності та трансферу технологій НАН України [21] представлено розроблена НАН України відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.12.2012 № 1077 Методика проведення патентно-кон'юнктурних досліджень. До проекту Методики додається «Перелік-довідник баз даних та довідкових систем для проведення патентно-кон'юнктурних досліджень», що включає інформацію біля 90 сучасних баз даних патентної, науково-технічної та кон'юнктурно-економічної інформації з наведенням даних стосовно обсягу інформаційного масиву, глибини ретроспекції, частоти оновлення баз даних, географічного ареалу охоплення даних, безоплатного (платного) використання тощо, можливості використання методів патентного аналізу тощо. Також, наводиться інформація щодо патентних відомств та організацій, за допомогою яких можна провести патентний пошук.

Проблемні питання та вдосконалення забезпечення патентною інформацією. Вдосконалення забезпечення винахідників в Україні якісною патентною та патентно-кон'юнктурною інформацією обговорювалося при підготовці проєкту Національної стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні [1]. Зокрема, зазначалося, що у БД, за допомогою якої здійснюється ПІП по винаходах, корисних моделях некоректно здійснюється пошук по МПК; при намаганні ускладнити пошуковий запит додаванням додаткових критеріїв, призводить до масиву результатів, які не відповідають запиту. При формулюванні пошукового запиту у інтерфейсі «Розширений пошук» відсутня можливість встановлення логічних операторів між полями параметрів. Між БД винаходів та корисних моделей БД Espacenet ЄПВ відсутня інформаційна синхронізація, що перешкоджає проведенню якісних патентно-інформаційних, кон'юнктурних досліджень за допомогою зазначеної БД.

Патентно-пошукові системи в Україні здебільшого призначені для простих процедур патентного пошуку (номером патенту, за винахідником, власником документу тощо) проте не для складних патентних досліджень (отримання патентної статистики, застосування аналітичних систем).

Зазначалося недостатнє фінансування бібліотек на поповнення та обробку фондів періодичних видань призводить до обмежень електронного доступу до промислово-галузевих видань, промислових каталогів та документації. Вказане стосується й газетних видань з маркетинговою інформацією.

Для України характерним є відсутність електронних архівів виставкової діяльності, каталогів та інформаційно-рекламних проспектів продукції у промислових та науково-технічних сферах; відсутність глибокоструктурованих БД публікацій у засобах масової інформації з питань науково-технічної та промислової діяльності.

Проєкт Стратегії визначає заходи із зміни становища, що включає, зокрема:

- забезпечення повноти опису патентних документів; посилання контролю якості баз даних у закладі експертизи;

- включення патентного масиву з національних БД до БД Patentscope ВОІВ з забезпеченням, таким чином, можливості використовувати пошукові та аналітичні інструменти ВОІВ у тому числі й для українських винаходів;

- налагодження синхронізації між національними БД винаходів та корисних моделей та Espacenet ЄПВ;

- удосконалення стандартів ДСТУ 3574-97 (Патентний формуляр) та ДСТУ 3575-97 (Патентні дослідження);

- створення електронних архівів виставкової діяльності;

- створення глибоко-структурованих БД публікацій у засобах масової інформації з питань науково-технічної та промислової діяльності, а також каталогів продукції у промислових та науково-технічних сферах тощо.

Слід вказати на важливі кроки УКРНОІВІ, створеного у 2022 р., із співпраці з Офісом інтелектуальної власності ЄС та ЄПВ з покращення баз даних винаходів, промислових зразків, торговельних марок. Так, Меморандумом про Посилене технічне та стратегічне партнерство між українським ІР офісом та ЄПВ, підписаним у 2023 р. передбачається технічна допомога ЄПВ для ефективної обробки національних патентних заявок; обмін патентною інформацією; обмін досвідом з патентної експертизи та адміністрування; доступ та використання пошуку й експертизи ЄПВ в процесі патентної експертизи тощо [23].

Стратегічним планом розвитку УКРНОІВІ на 2024 – 2028 рр. [7] передбачено:

- забезпечення преференційного доступу до патентних та непатентних баз даних, включаючи БД ВОІВ;

- удосконалення інформаційних систем УКРНОІВІ, розширення інструментів пошуку та систематизації інформації;

– удосконалення автоматизації процедур експертизи заявок на об'єкти права інтелектуальної власності (впровадження сучасних технологій та новітніх баз даних) тощо.

Професійна підтримка здійснення патентного пошуку. Основною особою, що протягом десятків років забезпечували здійснення патентного пошуку в наукових установах, ЗВО в Україні був патентознавець, який мав другу освіту (однорічну очну або дворічну заочну) з питань винахідницької та патентно-ліцензійної діяльності, що здійснювалося за державні кошти. З середини 90-х років підготовка таких фахівців в Україні припинилася. В той же час, введена можливість за кошти установ та організацій отримати магістерську освіту у сфері інтелектуальної власності за спеціальністю "Менеджмент" або "Право" не призвело до вирішення питання підготовки фахівців. Вказане пов'язано, як із значними коштами за навчання, що не в змозі платити бюджетні установи, а також з відсутністю цілеспрямованої підготовки фахівців саме з практичних питань винахідницької робот. Досвід держав-членів ЄС, у тому числі кандидату на вступ до ЄС Молдови, свідчить про запровадження в державах спеціальної підготовки патентознавців, що триває від 4 до 12 місяців та надає необхідні практичні знання для здійснення підтримки винахідницької діяльності. Незважаючи на зазначення у проєкті Стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності необхідність запровадження за рахунок державного замовлення підготовки відповідних фахівців, а також системи підвищення кваліфікації фахівців з питань інтелектуальної власності, що працюють в бюджетних наукових установах та ЗВО, а також розбудову УКРНОІВІ у співробітництві з ВОІВ Національного центру з інтелектуальної власності в Україні, – вказане вже п'ять років як не реалізовано та є актуальним питанням для вирішення Мінекономіки України, МОН України, УКРНОІВІ.

Слід вказати на активні кроки з створення в Україні мережі центрів TISC (Центр підтримки технологій та інновацій), що здійснюється в рамках співпраці ВОІВ та Мінекономіки України та УКРНОІВІ. На сьогодні в Україні відкрито 15 регіональних центрів в основному на базі закладів вищої освіти в Києві, Харкові, Тернополі, Львові, Дніпрі, Черкасах, Чернігові, Луганську та Вінниці. Мета TISC: надання заявникам зручних та вичерпних консультацій та підтримки у сфері права інтелектуальної власності в Україні та за кордоном, а також підвищення обізнаності щодо набуття, використання та захисту інтелектуальної власності серед представників малого та середнього бізнесу, стартапів, винахідників та креативних індустрій. Зокрема, підтримка та консультації щодо патентної інформації, здійснення патентно-інформаційного пошуку [20].

Проте, вказане не вирішує проблему підготовки фахівців, які мають працювати у вказаних центрах та надавати відповідні консультації та послуги у сфері.

Висновки

Невідмінною умовою створення та реєстрації нових винаходів, корисних моделей є визначення їх новизни, що здійснюється завдяки аналізу загальнодоступних відомостей у світі. Викликом є забезпечення творців в Україні патентною та іншою науково-технічною інформацією, а також інструментами

її аналізу, доступу до такої інформації на рівні держав-членів ЄС, технологічно розвинутих держав світу. Основні недоліки у сфері забезпечення патентною інформацією та заходи з вдосконалення зазначалися у проєкті 2019 р. Національної стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні на період 2020 – 2025 роки. Проте, зазначену Стратегію на 2024 р. не прийнято. Окремі заходи щодо патентно-інформаційного забезпечення визначені Стратегічним планом розвитку УКНОІВІ на 2024 – 2028 рр., що вимагають реалізації. З врахуванням відсутності в національних БД винаходів та корисних моделей розширених інструментів пошуку та аналізу патентної інформації актуальним є включення у повному обсязі патентного масиву з національних БД до баз даних Patentscope ВОІВ та Espacenet ЄПВ, що надасть можливість здійснення аналізу українських патентних документів з використанням сучасного інструментарію міжнародних БД. Вступ України до ЄС та приєднання до Європейської патентної конвенції вимагає гармонізації засобів отримання, збереження та надання патентної інформації відповідно до практики ЄПВ.

З врахуванням досвіду держав-членів ЄС, а також Молдови – актуальним є запровадження навчання фахівців підрозділів з інноваційної діяльності, трансферу технологій та інтелектуальної власності бюджетних установ сфери науки, охорони здоров'я, ЗВО за 4-12 місячною програмою підготовки за рахунок державного замовлення (цільових коштів), що спрямовано на набуття практичних навичок з підтримки створення, охорони та використання об'єктів права інтелектуальної власності в бюджетних установах.

Література

1. Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України "Побудова ефективної системи охорони інтелектуальної власності в Україні". 16 грудня 2019 року. Верховна Рада України. Комітет з питань економічного розвитку. № 5. Київ: Парламентське видавництво. 2019. 247 с.

2. International Journal of Innovative Technologies in Economy 4(16) May 2018. С. 31 – 34. URL: https://rsglobal.pl/index.php/ijite/issue/view/136/135

3. Можливості використання патентної інформації для ведення конкурентної розвідки. УКРНОІВІ. 2024. URL: https://ukrpatent.org/uk/articles/mosov-vasyliev-080413

4. Гаврилей Л.М. Особливості інформаційного пошуку для процедури патентування. Винахідник і раціоналізатор №4, 2017. С. 22 – 25

URL: https://vir.uan.ua/archives/2017/4-2017.pdf

5. Юхимець В.О., Ареф'єва Л.В., Рагузіна Т.Б., Приходько А.М. Технологія пошуку патентної документації з використанням ресурсів Internet. Український пульмонологічний журнал. 2004, № 4. С. 62 – 63

URL: http://www.ifp.kiev.ua/doc/journals/upj/04/pdf04-4/62.pdf

6. Кірін Р.С. Патентологія : монографія / Кірін Р.С., Хоменко В.Л., Коросташова І.М.; М-во освіти і науки України, Нац. гірн. ун-т. – Дніпропетровськ : НГУ, 2015. – 424 с.

URL: https://core.ac.uk/download/pdf/48406522.pdf

7. Стратегічний план розвитку ІР офісу на 2024-2028 рр. УКРНОІВІ. 2024. URL: https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2024/04/Stratehichnyyi_plan_rozvytku_UKRNOIVI_2024-2028-web.pdf

8. Перелік адрес зарубіжних баз даних об'єктів промислової власності, до яких надається безоплатний доступ в Інтернеті. УКРНОІВІ. 2024. URL: https://ukrpatent.org/uk/articles/hyperlinks

9. Актуалізовано переліки безоплатних баз даних патентної документації та непатентної літератури. УКРНОІВІ. 2024. URL: HTTPS://UKRPATENT.ORG/UK/NEWS/MAIN/AKTUALIZOVANO-PERELIKY-BEZOPLATNYKH-BD-11102024

10. Спеціальна інформаційна система Укрпатенту. УКРНОІВІ. 2024. URL: https://sis.ukrpatent.org/

11. База даних патентних документів ESPACENET. European Patent Office. 2024. URL: https://worldwide.espacenet.com/?locale=en_EPM

12. Всесвітня організація інтелектуальної власності. База даних PatentScope. 2024.

URL: https://patentscope.wipo.int/search/ru/search.jsf

13. Всесвітня організація інтелектуальної власності. База даних Global Brand Database. 2024. URL: https://www.wipo.int/reference/en/branddb/

14. Всесвітня організація інтелектуальної власності. База даних Global Design Database. 2024. URL:https://www.wipo.int/reference/en/designdb/

15. База даних Lens.org. Безкоштовний та відкритий патентний та науковий пошук. 2024. URL: https://www.lens.org

16. Dimensions linked data solutions for smarter analysis. База даних Dimensions.ai. URL: https://www.dimensions.ai/

17. Наукова періодика України/Національна бібліотека ім. В.І. Вернадського. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21FMT=&S21ALL=&Z21ID=

18. International Foundation EIFL (Electronic Information for Libraries)/ Resources. URL: https://eifl.net/resources

19. Патентна документація. Комплектування та можливості доступу до неї в Україні. Посібник для користувача. – К., 2009. – 120 с.

20. Центр підтримки технологій та інновацій (TISC) – міжнародний проєкт підтримки винахідництва, інновацій та стартап проєктів, започаткований Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (WIPO).

URL: https://tisc.nipo.gov.ua/index.html

21. Охорона прав інтелектуальної власності та трансферу технологій в наукових установах. Центр досліджень інтелектуальної власності та трансферу технологій НАН України. 2024. URL: https://ipr.nas.gov.ua/?page_id=330

22. Підсумки форуму IP&I management: відбудова України, комерціалізація ІВ та акселерація для науковців (відео). УКРНОІВІ. 2024. URL: https://nipo.gov.ua/pidsumky-forumu-ip-i-management-video/

23. Євроінтеграція української сфери інтелектуальної власності: Меморандум IP офісу та Європейського патентного відомства. УКРНОІВІ.12.07.2023. URL: https://nipo.gov.ua/ip_ofis-epo-memorandum/

Iryna Khomenko,
Senior Research Fellow, Centre for Intellectual Property Studies and Technology Transfer of the NAS of Ukraine (Kyiv)
patentxom@ukr.net
ORCID : 0000-0002-8600-3848

MODERN CHALLENGES OF USING INFORMATION TO CONDUCT A PATENT SEARCH

The author considered the issue of modern challenges of using information to conduct a patent search. Legislative requirements regarding novelty, inventive step in patent law affect the pace of innovation. Because it affects the amount of technical, patent, industrial information that is disclosed between organizations, developers, it also affects the expected profitability of research. When conducting a patent-information search, the weak and strong requirements of the development for novelty are compared from the point of view of social efficiency. Until year 2022, databases of all countries were used to conduct the mentioned search, in particular, the databases of Rospatent, the patent office of Belarus. A lot has changed with the beginning of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine. Modern realities are such ones, that a lot of databases, scientific and educational information, which specialists use in their professional activities, are available in Russian language. Despite military aggression and Draft Law No. 7633 «On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Prohibition of Using Sources of Information of the Aggressor State or the Occupying State in Educational Programs, in Scientific and Technical Activities» on the Prohibition of «Russian Sources» – to determine the conditions patentability (novelty, state of the art) of the development, it is necessary to conduct a patent information search in all countries.

This is necessary to avoid repetitions, duplication to obtain legal protection of the development. Considering the abovementioned, the inventor or his representative to understand the market situation, and not only of his country own, but also of other countries, similar developments need to improve the work with state and international databases (DBs), other information sources, avoiding the information space of the aggressor countries. And at the same time, the inventor needs to have information and news of the aggressor countries.

Keywords: intellectual property, patent information, patent information search, inventions, utility models, databases.

ПОРУШЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРОФЕСІЙНИХ ПРАВ АДВОКАТА, АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ

БАНДУРКА Сергій - доктор філософії, докторант Харківського національного університету внутрішніх справ

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.40

В статті проаналізовані зміст та сутність гарантій професійних прав адвоката та адвокатської діяльності, встановлених в Конституції України, в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», в інших законах та підзаконних актах, які регламентують функціонування адвокатури в Україні. Зазначено, що в зв'язку з введенням воєнного стану в Україні, обумовленого повномасштабною агресією російської федерації проти України, розпочатої 24 лютого 2024 року, конституційні права і свободи людини і громадянина можуть тимчасово обмежуватись, але це не звільняє адвокатуру від виконання її основних завдань надання правової допомоги та захисту прав і свобод людини.

Проаналізовані порушення гарантій професійних прав адвокатів та адвокатської діяльності, які фактично спрямовані проти реалізації державної правової політики у сфері захисту прав і свобод людини, виявлені причини і умови, які сприяють вчиненню таких правопорушень окремими посадовими і службовими особами органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших суб'єктів владних повноважень.

Передбачено заходи протидії порушення гарантій професійних прав адвоката та адвокатської діяльності.

Ключові слова: адвокатура, гарантії, повноваження, захист, права і свободи, протидія.

Вступ

Професійні права, честь і гідність адвоката гарантуються та охороняються Конституцією України, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», іншими законами України та підзаконними актами, які регламентують функціонування адвокатури в державі. Україна отримала статус країни-кандидата в члени Європейського Союзу (ЄС) і тим самим взяла на себе обов'язок привести власну правову систему у відповідність до правової системи європейської спільноти.

Приймаючи рішення про надання Україні статусу кандидата в члени Європейського Союзу, Європейська Рада висунула низку вимог, які Україна має виконати до вступу в члени в ЄС, зокрема, в сфері захисту прав і свобод, доступності кожного до правової допомоги, хто такої допомоги потребує.

Пріоритети прав і свобод людини та громадянина є домінуючими в процесі реалізації євроінтеграційних планів української держави.

Без сильної, незалежної, самоврядної і професійної адвокатури Україна не зможе успішно пройти євроінтеграційний шлях.

Адвокатура є єдиним інститутом громадського суспільства і єдиним елементом політичної системи при який зазначено в основному Законі – Конституції України. Для того, щоб адвокати ефективно виконували завдання з захисту прав і свобод людини, представництва і надання правової допомоги в усіх сферах суспільного життя, вона має бути захищена законом, а конституційні гарантії адвокатської діяльності мають бути реалізовані в повному обсязі.

Наукова розробленість заходів запобігання порушень гарантій професійних прав адвокатів і адвокатської діяльності розглядалися Л. Ізовітовою, В. Киндрич, Л. Бортищук, М. Островською, Д. Нємовим, Т. Вільчик, О. Святоцьким та іншими науковцями, які здійснили у свій час як правовий аналіз порушень гарантій адвокатської діяльності так і запропонували низку заходів запобігання таким правопорушенням, але зважаючи на виклики сьогодення, обумовлені російською агресією проти України та умовами воєнного стану вказана теми потребує подальшого дослідження.

Мета і завдання статті полягають в тому, що однією з умов вступу України до Європейського Союзу є необхідність побудови такої системи адвокатури та створення законодавства про захист прав і свобод людини і громадянина, норми якого б відтворювали систему демократичного правового інституту, діяльність якого повністю забезпечена державою. Функціонування такої адвокатури можливе лише за умови верховенства права і законності в державі і суспільстві та забезпечення діяльності адвокатури належними державними гарантіями.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній проведений аналіз порушень гарантій адвокатської діяльності з використанням новітньої статистичної інформації та врахуванням специфіки діяльності в умовах воєнного стану та запропоновані заходи протидії таким порушенням. Наголошено, що в умовах воєнного стану діяльність адвокатури як правозахисної організації набуває особливого характеру, обумовленого специфікою суспільного життя та життя кожної людини під час військових дій, ворожих атак на мирне населення, терористичних бомбардувань і обстрілів цивільної інфраструктури, загибелі десятків тисяч мирних громадян, завдання моральної, фізичної ії матеріальної шкоди мільйонам людей, що обумовлює нетерпимість до втручання в діяльність адвокатури як організацію, що захищає права і свободи людини та надає правову допомогу.

Виклад основного матеріалу

Адвокатура не діє ізольовано, вона функціонує в єдиній правовій системі держави спільно з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, іншими суб'єктами владних повноважень, інститутами громадського суспільства.

Україна переживає складний процес докорінної зміни своєї правової системи, ускладненою воєнним станом та необхідністю ввести національно-визвольну війну проти агресії російської федерації.

«Адаптація до нових суспільно-політичних і економічних реалій, обумовлених воєнним станом і процесами євроінтеграції, охоплює всі сфери суспільного життя і, насамперед, правову систему, зокрема, відновлення держави і безпеки, економіки, підприємництва, сферу надання послуг, соціального і правового захисту громадян і юридичних осіб в умовах війни. Специфічного значення набувають правовідносини держави і адвокатури, оскільки без сильної, ефективної адвокатури шлях євроінтеграції Україна успішно подолати не зможе. Відсутність адвокатури або слабка її наявність, будуть свідчити про відсутність демократії, верховенства права, про системні порушення законності» [1]

В національному законодавстві України закріплені правові засади адвокатської діяльності, які передбачають широкі повноваження адвокатури в сфері захисту прав і свобод людини та надання правової допомоги.

Статус адвокатів і гарантії здійснення ними професійної діяльності захищені Конституцією України, Кримінальним і Кримінальним процесуальним кодексами України, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [2], іншими законами і підзаконними актами, але все ж адвокатам доводиться долати перешкоди під час здійснення свого професійного обов'язку – надання правової допомоги клієнтам.

В ст. 20 «Професійні права адвокатів» Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» вказано, що під час адвокатської діяльності, адвокат має право вчиняти будь-які дії, не заборонені законом, правилами депутатської етики та договором про надання правової допомоги, необхід-

ні для належного виконання договору про надання правової допомоги. Згідно ст. 20 вказаного закону адвокат під час здійснення професійної діяльності має права, які як показує практика найчастіше порушуються суб'єктами владних повноважень:

- звертатися з адвокатськими запитами, у тому числі щодо отримання копій документів, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб (за згодою таких фізичних осіб);

- ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для адвокатської діяльності документами та матеріалами, крім тих, що містять інформацію з обмеженим доступом;

- доповідати клопотання та скарги на прийомі в посадових і службових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги;

- бути присутнім під час розгляду своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів та давати пояснення щодо суті клопотань і скарг;

- збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їх згодою;

- одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань;

- користуватися іншими правами, передбаченими Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та іншими законами.

У відповідності до ст. 22 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокат має право на адвокатську таємницю, якою буде будь-яка інформація, що стала відома адвокату, помічнику адвоката, особі, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, про клієнта, а також питання, з яких клієнт (особа, якій відмовлено в укладенні договору, про надання правової допомоги з передбачених цим законом підстав) звертався до адвоката, адвокатського бюро, адвокатського об'єднання, зміст порад і консультацій, роз'яснень адвоката, складені ним документи, інформація, що зберігається на електронних носіях, та інші документи і відомості, одержані адвокатом під час здійснення адвокатської діяльності. При цьому обов'язок зберігати адвокатську таємницю поширюється на адвоката, його помічника, стажиста та осіб, які перебувають у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також на особу, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю. Адвокат, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання зобов'язані забезпечити умови, що унеможливлюють доступ сторонніх осіб до адвокатської таємниці або її розголошення.

Професійні права, честь і гідність адвоката гарантуються та охороняються Конституцією, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», ст. 23 якого передбачає гарантії адвокатської діяльності та іншими законами. Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» забороняються будь-які втручання і перешкоди здійсненню адвокатської діяльності, забороняється вимагати від адвоката, його помічника, стажиста, особи, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також від особи, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю, надання відомостей, що є адвокатською таємницею. З цих питань зазначені особи не можуть бути допитані, крім випадків, якщо особа, яка довірила відповідні відомості, звільнила цих осіб від обов'язку зберігати таємницю в порядку передбаченому законом.

Проведення стосовно адвоката оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, що можуть проводитися виключно з дозволу суду, здійснюється на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального прокурора, його заступників, прокурора області, міста Києва.

Згідно ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»:

- забороняється проведення огляду, розголошення, витребування чи вилучення документів, пов'язаних із здійсненням адвокатської діяльності;

- забороняється ототожнення адвоката з клієнтом;

- дисциплінарне провадження стосовно адвоката здійснюється в особливому порядку;

- особливості проведення окремих слідчих дій та заходів забезпечення кримінального провадження стосовно адвоката визначаються частиною другою цієї статті. У разі проведення обшуку чи огляду житла, іншого володіння адвоката, приміщень, де він здійснює адвокатську діяльність, тимчасового доступу до речей і документів адвоката слідчий суддя, суд у своєму рішенні в обов'язковому порядку зазначає перелік речей, документів, що планується відшукати, виявити чи вилучити під час проведення слідчої дії чи застосування заходу забезпечення кримінального провадження, а також враховує вимоги пунктів 2-4 частини першої статті 23 вказаного закону.

На забезпечення визначених законом гарантій адвокатської діяльності в Кримінальному кодексі України (КК України) передбачено кримінальну відповідальність за: – порушення права на захист через недопущення чи ненадання своєчасно захисника, а також інше грубе порушення права підозрюваного, обвинуваченого, підсудного на захист, вчинене слідчим, прокурором або суддею (ст. 374);

- втручання в діяльність захисника чи представника особи через вчинення в будь-якій формі перешкод до здійснення правомірної діяльності захисника чи представника особи з надання правової допомоги або порушення встановлених законом гарантій їхньої діяльності та професійної таємниці (ст. 397);

- погрозу вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна щодо захисника чи представника особи, а також щодо їхніх близьких родичів в зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 398);

- умисне знищення або пошкодження майна, що належить адвокату чи представнику особи, або їхнім близьким родичам у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 399);

- посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400).

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» містить розгорнуту систему гарантій адвокатської діяльності, зокрема, передбачає, що під час проведення обшуку чи огляду житла, іншого володіння адвоката, приміщень, де він здійснює адвокатську діяльність, тимчасового доступу до речей і документів адвоката має бути присутній представник ради адвокатів регіону, за окремими винятками. Для забезпечення участі представника ради адвокатів регіону службова особа, яка буде проводити відповідну слідчу дію чи застосовувати захід забезпечення кримінального провадження, завчасно повідомляє про це раду адвокатів регіону за місцем проведення такої процесуальної дії. Попри такої законної гарантії, слідчі підрозділи практикують проведення обшуків у адвокатів без повідомлення ради адвокатів регіону. У січні – березні 2022 року найбільше порушень прав адвокатів зафіксовано у Київській області. Рада адвокатів Київщини здійснила 14 виїздів на процесуальні дії стосовно адвокатів регіону, у 7 випадках завчасних повідомлень про обшуки і затримання адвокатів не надходило, що суперечить Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Зростання тиску на адвокатуру загрожує погіршенням стану дотримання прав людини в Україні. Статистика порушень гарантій адвокатської діяльності свідчить про загрозливу ситуацію для ефективної і безпечної професійної діяльності захисників.

Голова НААУ, РАУ Лідія Ізовітова звернулася до міністра оборони Рустема Умєрова та Омбудсмана Дмитра Лубінця у зв'язку із численними порушеннями працівниками територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (ТЦК) прав та гарантій адвокатської діяльності під час здійснення професійного захисту громадян України. Йдеться про факти втручання у діяльність, насильство відносно захисників, незакон-

не позбавлення волі, відібрання особистих речей, в тому числі, які містять адвокатську таємницю, – дії, які прямо перешкоджають адвокатській діяльності і порушують права людини на захист та отримання правничої допомоги.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, керівники підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, яким направлено адвокатський запит, згідно ст. 24 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» зобов'язані не пізніше п'яти робочих днів надати адвокату відповідну інформацію, копії документів, крім інформації з обмеженим доступом і копій документів, в яких міститься інформація з обмеженим доступом. За перші три місяці 2022 р. ради адвокатів регіонів отримали 149 звернень щодо ненадання відповідей на адвокатський запит, з них 63 – у раді адвокатів Київщини, 29 – Одещини, 10 – Львівщини. Ради адвокатів регіонів склали 35 протоколів про адміністративні порушення, зокрема 14 – в м. Київ, 7 – у м. Дніпро.

Впродовж 2020 року правоохоронні органи України надіслали 170 повідомлень про обшуки та затримання адвокатів. Усього місцеві ради адвокатів здійснили 229 виїздів на обшуки і затримання колег. Крім того, 53 обшуки і затримання стались без повідомлення ради адвокатів, що є порушенням Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Такі дані статистичної звітності про діяльність органів адвокатського самоврядування за 2020 рік. Київ (40) та Київська область (30) утримують рекордні показники практично за всіма параметрами, і ця тенденція мала місце в усі квартали минулого року. На третьому місці – Рада адвокатів Одеської області, яка 25 разів не отримувала повідомлення про проведення процесуальних дій адвокатів.

В 2020 році члени Ради адвокатів Київської області здійснили найбільшу кількість виїздів на обшуки та затримання адвокатів – 70, в Києві Рада адвокатів здійснила 42 виїзди, в Одеській області – 32. У Київській області також сталося найбільше несанкціонованих обшуків та затримань адвокатів – 32, в Харківській та Одеській областях зафіксовано по 8 подібних випадків.

До регіональних рад в 2020 році надійшло 1532 звернення адвокатів про відмову у наданні інформації на адвокатський запит, що, як вже зазначалось, є порушенням Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Найбільше таких порушень було в Київській області (397) та в м. Києві (342), в Одеській області (120). [3]

Законом встановлено, що відмова в наданні інформації на адвокатський запит, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання інформації, що не відповідає дійсності, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом, крім випадків відмови в наданні інформації з обмеженим доступом.

За 12 місяців 2023 року до Єдиного реєстру досудових розслідувань було внесено інформацію про 100 злочинів проти адвокатів та адвокатської діяльності, в тому числі: 77 – за статтею втручання в діяльність; 20 – про погрози або насильство; 3 – щодо знищення або пошкодження майна.

При цьому з урахуванням проваджень попередніх років, до суду з обвинувальним актом не було направлено жодної справи. Також згідно з офіційною статистикою, протягом року не було жодного повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. На кінець минулого року не було прийнято рішення про закінчення або зупинення провадження у ста справах. Це може свідчити про негласний саботаж з боку органів прокуратури та досудового розслідування».

Звернення до прокуратури і органів досудового розслідування з приводу кримінальних порушень гарантій адвокатської діяльності готують адвокати, які є фахівцями в галузі права, тож оформляють такі завдання у відповідності з вимогами кримінального та кримінального процесуального законодавства. Попри звернення органів адвокатського самоврядування до прокуратур всіх рівнів, органи досудового розслідування фактично ігнорують розслідування кримінальних правопорушень вчинених проти адвокатів, їх процесуальних опонентів. [4]

7 вересня 2024 року рада адвокатів України ухвалила рішення №38 щодо порушень

професійних прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності під час мобілізаційної діяльності. Як зазначається у рішенні, адвокатура в умовах воєнного стану продовжує здійснювати захист законних прав громадян України, в тому числі і під час мобілізації.

Практика усунення посадовими особами ТЦК та СП адвокатів від участі в наданні правничої допомоги мобілізованим громадянам призводить до порушення права людини на захист і правничу допомогу, передбаченого Конституцією України. Рада адвокатів звертає увагу, що значною мірою порушення спричинені тим, що військовозобов'язані громадяни є незахищеними і не можуть цілком скористатись допомогою адвоката, водночас незахищеними в багатьох випадках залишаються й самі адвокати. [5]

За останні декілька років з майже 1800 кримінальних проваджень, відкритих за фактом порушень прав адвокатів, лише 18 направлено до суду, по яким так і не винесено жодного вироку порушникам.

Аналіз статистичних даних про порушення професійних прав адвокатів показує, що найбільш повторювані порушення прав адвокатів такі:

- незаконне вилучення документів, комп'ютерної техніки та електронних носіїв, на яких міститься інформація, що становить адвокатську таємницю;

- проведення слідчих дій в приміщеннях адвокатів без завчасного повідомлення ради адвокатів;

- проведення обшуків службовими особами правоохоронних органів, які не зазначені в ухвалі суду на проведення такої процесуальної дії та не уповноважені на проведення процесуальних дій.

Голова Національної асоціації адвокатів України та Ради адвокатів України Лідія Ізовітова 3 березня 2021 року заявила, що з початку року вже є 500 скарг на порушення прав адвокатів і гарантій адвокатської діяльності. «Законом заборонено втручання в адвокатську діяльність, проте щоденно ми маємо факти цього втручання. Законом заборонено, що стосовно адвокатів проводяться оперативно-розшукові заходи та слідчі дії. Ми сьогодні бачимо такий заборонений законом факт, як ототожнення адвоката з клієнтом.

Незаконно ототожнюють і заради вилучення доказів, які зібрав адвокат. Кажуть, що він такий же злочинець, як його клієнт, хоча це не доведено. Це використовують як засіб, як інструментарій для того, щоб вилучити документи адвоката, здійснюючи незаконні обшуки». Законом заборонено, але адвокатів почали залучати до конфіденційного співробітництва з правоохоронними органами, що призводить до розкриття адвокатської таємниці, яку повідав йому клієнт. Законом заборонено, але ми спостерігаємо втручання у приватне спілкування адвоката і клієнта, підслуховування, моніторинг зав'язків тощо. Спостерігаємо, ще раз підкреслюю, незаконні обшуки».

Загальною тенденцією по всіх статтях КК є збільшення кількості випадків вчинення щодо адвокатів кримінальних правопорушень у зв'язку з їх професійною діяльністю та низький рівень розкриття цих злочинів. Рівень кількості обвинувальних актів направлених до суду за вищезазначеними кримінальними провадженнями не перевищує 2%.

Очевидною є практика збільшення випадків порушення професійних прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності з боку правоохоронних органів.

Разом з тим, невтішним є тренд, який свідчить про невжиття заходів реагування на заяви адвокатів щодо порушення їх прав правоохоронними органами та повне ігнорування випадків порушень таких прав разом та непритягнення винних осіб до кримінальної відповідальності. Комітетом захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності прийнято рішення про звернення до Генерального прокурора України з вимогою заслухати всі кримінальні провадження за вищезазначеними статтями, які перебувають в даний час в провадженні або щодо яких прийнято про закриття, з подальшим інформуванням НААУ про результати таких заслуховувань.

В останні роки є досить частими випадки звернення адвокатів із заявами про вчинення щодо них кримінальних правопорушень за статтями, які передбачають відпо-

відальність за порушення професійних прав та гарантій адвокатів.

Так за період з 2013 року (дата початку функціонування Єдиного реєстру досудових розслідувань) по теперішній час за статтями 397 – 400 КК України було внесено відомості про вчинення кримінальних правопорушень щодо адвокатів до ЄРДР 1162 рази.

Рішення про направлення обвинувального акту до суду по кримінальним провадженням за період з 2013 року (дата початку функціонування Єдиного реєстру досудових розслідувань) по теперішній час за статтями 397 – 400 КК України було прийнято лише 12 разів, що складає приблизно 1%. З них: – за статтею 397 КК (втручання в діяльність захисника чи представника) – 1; – за статтею 398 КК (погроза або насильство щодо захисника чи представника) – 10; – за статтею 399 КК (умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника) – 0; – за статтею 400 КК (посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги) – 1. В провадженні за період з 2013 року року (дата початку функціонування Єдиного реєстру досудових розслідувань) по 2018 рік за статтями 397 – 400 КК України перебувають 512 кримінальні провадження, за якими не прийнято жодного рішення, що складає приблизно 44%. [6]

В. Кондрич приділяє особливу увагу питанням забезпечення прав та гарантій адвокатської діяльності в судових провадженнях Вищого антикорупційного суду України, наголошуючи на питаннях захисту адвокатів від кримінальних переслідувань, невиконанні їх ухвал слідчих суддів, грубого порушення прав на захист, шляхом недопущення захисників до участі в кримінальному провадженні, щодо вручення підозр адвокатам та порушення колегією суддів Вищого антикорупційного суду України принципу змагальності та рівності сторін, обмеженні повноважень адвокатів і позбавлення можливості реалізувати встановлені Кримінальним процесуальним кодексом України права в судовому засіданні та інших системних порушень професійних прав адвокатів, що допускаються колегією суддів Вищого антикорупційного суду України під час розгляду обвинувального акту у кримінальному провадженні, інших пов'язаних з цим питань. [7]

На думку Любові Бартащук, основними порушеннями прав адвокатів є: ненадання доступу до своїх клієнтів, порушення права на конфіденційне спілкування між адвокатом і клієнтом, ненадання чи несвоєчасне надання адвокату доступу до інформації, проведення неправомірних обшуків в офісах і вилучення документів, що становлять адвокатську таємницю, застосування позасудових способів впливу щодо адвоката та його майна, ненадання матеріалів справи для ознайомлення тощо. Ці порушення набули постійного характеру і адвокати, здебільшого, навіть не встигають належним чином повідомляти та реагувати на них, хоча у випадку, коли на адвокатський запит не надається інформація, мова йде про перешкоджання здійсненню захисту; коли в офісі адвоката триває неправомірний обшук та вилучаються документи, що становлять адвокатську таємницю, то мова йде про тиск на адвоката та отримання інформації по справі, в якій адвокат представляє інтереси свого клієнта, залякування, погрози, пошкодження або знищення майна, словесні образи адвоката, близьких осіб, родичів свідчать про застосування поза процесуальних, незаконних заходів впливу на адвоката. Через те, що існує недовіра існуючих засобам захисту своїх прав, здебільшого адвокати здебільшого намагаються повідомити про порушення їхніх професійних прав і гарантій, вдаючись до «самозахисту» шляхом оперативного поширення інформації на сторінках у соціальних мережах, зверненнями до професійних асоціацій, надання інформації через знайомих медійників для розміщення в ЗМІ чи у мережах інтернет. [8]

«Як бачимо, попри те, що в законодавстві України встановлено адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення професійних прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності, такі порушення є досить поширеними і їх наявність показує, що передбачені в адміністративному та кримінальному законодавстві заходи забезпечення їх реалізації не є достатніми.

У законодавстві має бути посилена адміністративна і кримінальна відповідальність

за порушення прав адвокатів та гарантії адвокатської діяльності.

У законодавство варто внести зміни, щоб встановити адміністративну відповідальність для суддів, прокурорів, слідчих, дізнавачів за необгрунтоване звернення до дисциплінарних органів адвокатури зі скаргами на дії адвокатів.

У кримінальному процесуальному законодавстві встановити додаткові обмеження для ініціювання прокурорами, слідчими, детективами обшуків та оглядів у адвоката, та додаткові критерії для надання слідчими суддями дозволів на проведення обшуку та огляду у адвоката.

Необхідно домогтися реальної роботи законодавчого механізму відповідальності за незаконне проведення обшуку та огляду у адвокатів, також незаконного доступу до адвокатської таємниці під час проведення обшуку та огляду у адвоката, за незаконне ініціювання допиту адвоката в якості свідка. З досвіду ми знаємо, що це є поширеними практиками тиску на сторону захисту, особливо у резонансних кримінальних справах». [9]

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» встановлює правові засади організації адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні. Вказаним законом визначено, що адвокатура України є недержавним самоврядним інститутом, що здійснює правовий захист, представництво та надання інших видів правової допомоги на професійній основі і самостійно вирішує питання своєї організації та діяльності. З метою забезпечення належного здійснення адвокатської діяльності, дотримання гарантій адвокатської діяльності, захисту професійних прав адвокатів, забезпечення високого професійного рівня адвокатів та вирішення питань дисциплінарної відповідальності адвокатів в Україні діє адвокатське самоврядування.

Найвищим органом адвокатського самоврядування є З'їзд адвокатів України, який обирає Раду адвокатів України, Вищу кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури, Вищу ревізійну комісію адвокатури.

В регіонах вищим органом самоврядування є конференції адвокатів регіону, Ради адвокатів регіону, кваліфікаційно-дисциплінарні комісії, ревізійні комісії. Органи адвокатського самоврядування об'єднує Національна асоціація адвокатів України (НААУ), яка діє через організаційні форми адвокатського самоврядування.

В Раді адвокатів України створено низку комітетів та секцій з метою впорядкування поточних справ адвокатської діяльності, в т.ч. і Комітет захисту прав адвокатів та адвокатської діяльності, який розглядає повідомлення про порушення професійних прав адвокатів та відповідним чином реагує.

В інформації про свою діяльність Комітет Ради адвокатів України із захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності НААУ повідомляє, що 7 червня 2022 року здійснювались слідчі дії Державним бюро розслідувань. На місце проведення яких прибули представники Комітету: Пеліхос Євген та Чередниченко Денис. Відповідно до статті 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» рішенням Ради адвокатів України від 28.07.2022 №6 були забезпечені права та гарантії професійної діяльності адвоката. Обшук відбувся з дотриманням вимог процесуального законодавства, порушень виявлено не було.

7 червня 2022 р. до Комітету надійшло повідомлення про те, що слідчим відділом Печерського УП ГУ НП у м. Києві з хвилини на хвилину планується проведення обшуку за місцем проживання адвоката. Представники Комітету Кульшенко Руслан та Бойко Артем невідкладно вирушили на місце події. Прибувши за адресою, ними були забезпечені професійні права та гарантії діяльності адвоката, передбачені Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

8 червня 2022 р. представникам Комітету було надано дозволи (спеціальні перепустки) на пересування по території міста Києва під час настання комендантської години, що допоможе безперешкодно перебувати на місці проведення слідчих (розшукових) дій, забезпечувати дотримання професійних гарантій та прав адвокатів. [10]

У відповідності до ст. 45 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» на НААУ покладені повноваження щодо захисту прав адвокатів та забезпечення гаран-

тій адвокатської діяльності. В зв'язку з чим утворено Комітет захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності Ради адвокатів України, який діє у відповідності до свого положення.

Згідно з Положенням про Комітет основними завданнями Комітету є:

- участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у галузі захисту прав та інтересів адвокатів, забезпечення гарантій адвокатської діяльності;

- виявлення, облік, аналіз і систематизація випадків порушення професійних прав та інтересів адвокатів, а також порушення гарантій адвокатської діяльності, які відбулися на території України. Здійснення профілактичної роботи, яка направлена на попередження порушень прав та інтересів адвокатів, а також порушення гарантій адвокатської діяльності;

- створення і систематичне вдосконалення необхідних заходів оперативного реагування при порушенні законних прав та інтересів адвокатів, а також гарантій адвокатської діяльності;

- оперативне реагування на кожне звернення адвоката, яке стосується діяльності Комітету.

- представництво інтересів адвокатів у правоохоронних органах державної влади, підприємствах, установах, організаціях різних форм власності, судах, громадських об'єднаннях;

- вжиття відповідно до чинного законодавства України від імені Ради адвокатів України, заходів щодо усунення державними органами та органами місцевого самоврядування, іншими суб'єктами порушень професійних прав та гарантій адвокатської діяльності, внесення пропозиції щодо усунення виявлених порушень і недоліків та притягнення до відповідальності посадових осіб винних у допущених порушеннях;

- проведення роз'яснювальної роботи серед адвокатської спільноти, щодо способів та практики самостійного захисту своїх прав та гарантій адвокатської діяльності;

- інформування адвокатської спільноти на громадськості щодо розгляду питань, які віднесені до компетенції Комітету;

- вивчення думки адвокатської спільноти щодо стану дотримання прав адвокатів та забезпечення гарантій адвокатської діяльності і прийняття її до уваги у своїй роботі;

- аналіз додержання законності правоохоронними органами під час проведення дій відносно адвоката;

- контроль, аналіз та прогнозування стану справ щодо порушення професійних прав адвокатів в Україні, своєчасне інформування керівництва Ради адвокатів України;

- участь у розгляді та підготовці пропозицій Комітету щодо вдосконалення організації захисту інформації, яка становить державну, адвокатську, комерційну, банківську або іншу таємницю, що охороняється законом, а також конфіденційну інформацію;

- участь у розробці та реалізації системи заходів, які проводяться у взаємодії з правоохоронними органами щодо захисту життя, здоров'я, честі, гідності, майна адвокатів і членів їх сімей від злочинних посягань, інших протиправних дій;

- організація роботи телефону «гарячої лінії» Ради адвокатів України, забезпечення оперативного опрацювання інформації, що надходить, а також вжиття необхідних заходів реагування щодо порушення прав адвокатів;

- забезпечення розвитку міжнародного співробітництва в галузі захисту прав адвокатів у частині запобігання та протидії правопорушенням, пов'язаним із здійсненням адвокатської діяльності, участь в укладанні у встановленому законом порядку договорів з органами адвокатського самоврядування інших держав;

- з метою узагальнення практики рад адвокатів регіонів щодо складання протоколів про адміністративне правопорушення, передбачено ст. 2123 КУпАП, та забезпечення однакового застосування норм права, які регулюють відповідальність за неправомірну відмову в наданні інформації на запит адвоката, несвоєчасне або неповне надання інформації, що не відповідає дійсності. Аналіз усіх протоколів про адміністративні правопорушення, рішень про відмову у складанні протоколів про адміністративні правопорушення, складених Радами адво-

катів регіонів, постанов судів прийнятих за результатами розгляду протоколів про адміністративні правопорушення передбачені ст. 2123 КУпАП;

- підготовка висновків для Ради адвокатів України про скасування рішень Рад адвокатів регіонів щодо відмови у складанні протоколів про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 2123 КУпАП. [11]

За наслідком систематизації випадків порушень прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності, Комітетом були проаналізовані основні види таких порушень та відповідну практику заходів реагування в межах повноважень та узагальнена інформація, яка направлена у відповідні відомства.

Конституцією України гарантовано право кожного на правничу допомогу. Для реалізації цього права, як вже зазначалось, в державі Україна існує інститут адвокатури. Проте в останні роки одночасно із закріпленням у нормах національного законодавства, зокрема у профільному законі, міжнародних правових стандартів щодо гарантій здійснення адвокатської діяльності кількість випадків протиправного втручання та тиску на адвокатів з боку представників правоохоронних органів та навіть суду, інших суб'єктів владних повноважень, починаючи від необґрунтованого кримінального переслідування та закінчуючи відвертим застосуванням насильства постійно зростає.

Слід підкреслити, що адвокатська діяльність, яка захищена державними гарантіями, не може бути приводом до підозри у вчиненні кримінального правопорушення або підставою для проведення обшуку в адвокатському офісі, оскільки є законною де-юре та де-факто.

Обґрунтування органом досудового розслідування підстав для проведення обшуку або інших процесуальних дій, зокрема тим, що адвокат вчинив правопорушення під приводом здійснення професійної діяльності, не витримує ніякої критики та констатує некомпетентність представників досудового розслідування та слідчих суддів, які задовольняють клопотання сторони обвинувачення, та вчинення ними посадових злочинів щодо особи, яка здійснює незалежну професійну діяльність, що забезпечена конституційними гарантіями.

Законодавчі гарантії захисту професійної діяльності адвоката знівельовано відсутністю практики ретельного розслідування всіх фактів посягань і реального покарання винних осіб у злочинах, здійснених стосовно адвокатів у зв'язку з їхньою професійною діяльністю.

Через створення перешкод у професійній діяльності порушується конституційне право людини на правову допомогу, яке є ключовим при реалізації права на справедливий суд. Без забезпечення права на захист не існує жодна правова держава, обов'язком якої є реалізація права кожного на правову допомогу та гарантування реального, а не теоретичного притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні конституційних гарантій.

Існує негативна тенденція, яка свідчить про підвищення ризиків і нових загроз для інституту захисту прав людини, наприклад внаслідок проведення обшуку приміщень, де адвокат здійснює свою діяльність, порушується недоторканість адвокатської таємниці, що має негативні наслідки для реалізації конституційних гарантій.

Перешкоджання адвокатської діяльності веде до втрати довіри до системи правосуддя в державі Україна, а свідоме порушення її гарантій представниками органів державної влади ставить під сумнів ефективність проведення реформи правоохоронної системи та свідчить про невідповідність високим європейським правовим стандартам, до яких прагне Україна, порушує систему правових відносин держави і адвокатури.

Разом з тим у випадках, коли протиправні дії стосовно адвокатів вчинено іншими особами, правоохоронними органами не здійснюється належних слідчих дій у межах кримінального провадження за цими фактами, що сприяє уникненню винними відповідальності, встановленої законом, а отже є прямим і безпосереднім порушенням державних гарантій адвокатської діяльності.

Висновки

Професійні права, честь і гідність адвоката гарантуються та охороняються Консти-

туцією, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», ст. 23 якого передбачає гарантії адвокатської діяльності та іншими законами. Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» забороняються будь-які втручання і перешкоди здійсненню адвокатської діяльності, забороняється вимагати від адвоката, його помічника, стажиста, особи, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також від особи, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю, надання відомостей, що є адвокатською таємницею. З цих питань зазначені особи не можуть бути допитані, крім випадків, якщо особа, яка довірила відповідні відомості, звільнила цих осіб від обов'язку зберігати таємницю в порядку передбаченому законом.

Основними порушеннями прав адвокатів є: ненадання доступу до своїх клієнтів, порушення права на конфіденційне спілкування між адвокатом і клієнтом, ненадання чи несвоєчасне надання адвокату доступу до інформації, проведення неправомірних обшуків в офісах і вилучення документів, що становлять адвокатську таємницю, застосування позасудових способів впливу щодо адвоката та його майна, ненадання матеріалів справи для ознайомлення тощо.

Конституцією України гарантовано право кожного на правничу допомогу. Для реалізації цього права в державі Україна існує інститут адвокатури. Проте в останні роки одночасно із закріпленням у нормах національного законодавства, зокрема у профільному законі, міжнародних правових стандартів щодо гарантій здійснення адвокатської діяльності кількість випадків протиправного втручання та тиску на адвокатів з боку представників правоохоронних органів та навіть суду, інших суб'єктів владних повноважень, починаючи від необґрунтованого кримінального переслідування та закінчуючи відвертим застосуванням насильства постійно зростає.

Підкреслено, що адвокатська діяльність, яка захищена державними гарантіями, не може бути приводом до підозри у вчиненні кримінального правопорушення або підставою для проведення обшуку в адвокатському офісі, оскільки є законною де-юре та де-факто. Обґрунтування органом досудового розслідування незаконних підстав для проведення обшуку або інших процесуальних дій стосовно адвоката, зокрема тим, що адвокат вчинив правопорушення під приводом здійснення професійної діяльності, констатує некомпетентність представників досудового розслідування та слідчих суддів, які задовольняють клопотання сторони обвинувачення, та вчинення ними посадових злочинів щодо особи, яка здійснює незалежну професійну діяльність, що забезпечена конституційними гарантіями.

Законодавчі гарантії захисту професійної діяльності адвоката знівельовано відсутністю практики реального розслідування всіх фактів посягань і ефективного покарання винних осіб у злочинах, здійснених стосовно адвокатів у зв'язку з їхньою професійною діяльністю.

Через створення перешкод у професійній діяльності порушується конституційне право людини на правову допомогу, яке є ключовим при реалізації права на справедливий суд. Без забезпечення права на захист не існує жодна правова держава, обов'язком якої є реалізація права кожного на правову допомогу та гарантування реального, а не теоретичного притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні конституційних гарантій.

Перешкоджання адвокатської діяльності веде до втрати довіри до системи правосуддя в державі Україна, а свідоме порушення її гарантій представниками органів державної влади ставить під сумнів ефективність проведення реформи правоохоронної системи та свідчить про невідповідність високим європейським правовим стандартам, до яких прагне Україна, порушує систему правових відносин держави і адвокатури.

Література

1. Сергій Бандурка. Держава і адвокатура в системі захисту прав і свобод людини в Україні: історико-правовий вимір. Монографія, Харків, «Майдан» 2022, ст. 9 (452ст.);

2. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» Відомості Верховної Ради України (ВВР) 2013 №27. ст. 282;

3. Оприлюднена статистика порушень прав адвокатів у 2020 році. Український адвокат 2021. №1-2 (173-174);

4. Правоохоронці саботують розслідування злочинів проти адвокатів. URL: https://unba.org.ua.news8701;

5. Опубліковано звіт про порушення прав адвокатів Київської області. URL: https://unba.org.ua;

6. Лідія Ізовітова. Виступ на Всеукраїнському форумі «Україна та розвиток правосуддя» Вінниця, 03.03.2021р.;

7. І.В. Кондрич. Порушення прав адвокатів, які надають професійну правничу допомогу у провадженнях Вищого антикорупційного суду України. Юридичний вісник 2020 №3 (розділ «Статті, опубліковано 16.12.2020»);

8. Братущак Любов. Чи варто адвокату звертатися за захистом своїх порушених прав до ЄСПЛ? URL: https://radako.ua.news;

9. Лілія Ізовітова. Має бути посилена адміністративна відповідальність за порушення прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності. URL: https://advokatpost;

10. Вісник національної асоціації адвокатів України. №6 (22) с. 11;

11. Положення про комітет захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності. Рішення Ради адвокатів України №181 від 23.10.2014р. Режим доступу https://unba.org.ua;

SUMMARY

The article analyzes the content and essence of the guarantees of the professional rights of an attorney-at-law and the practice of law established in the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Bar and Practice of Law", and other laws and by-laws which regulate the functioning of the Bar in Ukraine. It is noted that due to the introduction of martial law in Ukraine due to the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, which began on February 24, 2024, the constitutional rights and freedoms of man and citizen may be temporarily restricted, but this does not exempt the Bar from fulfilling its main tasks of providing legal aid and protecting human rights and freedoms.

The author analyzes the violations of guarantees of professional rights of attorneys-at-law and attorneys-at-law's practice which are actually aimed at the implementation of the State legal policy in the field of protection of human rights and freedoms, and identifies the causes and conditions which facilitate the commission of such offenses by certain officials and officers of public authorities, local self-government bodies and other subjects of power.

The author provides for measures to counteract violations of guarantees of professional rights of an attorney and the practice of law.

Keywords: advocacy, guarantees, powers, protection, rights and freedoms, counteraction.

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІЦІЇ ЯК ІНСТИТУЦІЇ ТА ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

МАРЧУК Микола Іванович - доктор юридичних наук, професор Директор ННІ № 4, Харківський національний університет внутрішніх справ
ORCID: https://orcid.org/0000-0217-478X
УДК [342.511:342.518](438)
DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.41

Стаття присвячена комплексному аналізу особливостей становлення поліції як інституції та функції держави в історичному та сучасному контекстах. Розглядаються етапи розвитку поліції від первісних форм організації громадського порядку до сучасних правоохоронних органів, підкреслюється їхня роль у забезпеченні прав і свобод громадян, підтриманні стабільності та безпеки суспільства і держави.

Особлива увага приділяється еволюції концепцій державності та прав людини, які вплинули на трансформацію поліції як державної інституції. З цієї точки зору поліцію можна розглядати як військову або цивільну структуру. Це може бути як централізована структура – пов'язана з органами влади, так і децентралізовані – пов'язана з місцевим самоврядуванням. Поліція, за своїми цілями, може бути адміністративною поліцією, поліцією, створеною для забезпечення безпеки громадян, і поліцією, створеною для забезпечення безпеки держави. Представлена стаття показує генезис цієї диференціації, а також поліцейські формування, які описуються критеріями, наведеними вище.

Акцентується на потребі постійної взаємодія поліції з суспільством, яка суттєво впливає на рівень довіри громадян до державних інституцій та ефективність правоохоронної діяльності.

У статті також аналізуються сучасні виклики, пов'язані з глобалізацією, розвитком інформаційних технологій та міжнародною співпрацею, що визначають нові напрями розвитку поліції в Україні та світі. Наголошується, що у глобальному контексті поліція повинна бути готовою до протидії транснаціональним загрозам: тероризму, торгівлі людьми, нелегальній міграції, наркобізнесу. Це вимагає активної міжнародної співпраці, участі в спільних програмах та операціях, обміну інформацією та досвідом. У контексті європейської інтеграції України важливо забезпечити відповідність національної поліції стандартам ЄС, брати участь у програмах співробітництва, перейняти кращі практики інших країн.

Ключові слова: поліція, державність, правова держава, громадський порядок, права людини, міжнародна співпраця, правоохоронні органи.

Постановка проблеми

Поліція відіграє фундаментальну роль у забезпеченні громадського порядку, захисті прав і свобод громадян, а також у підтриманні соціальної стабільності. Її еволюція відображає не лише зміни в організаційній структурі держави, але й глибинні трансформації в розумінні державності, верховенства права та прав людини.

Історичний шлях розвитку поліції свідчить про складний процес її формування як інструменту державного управління. Від первісних форм соціального контролю, що базувалися на авторитеті громади або феодала, до сучасних професійних правоохоронних органів, поліція зазнавала постійних змін, зумовлених політичними, соціальними та економічними факторами. Особливої уваги заслуговує взаємодія поліції з суспільством, яка впливає на рівень довіри

громадян до державних інституцій та ефективність правоохоронної діяльності.

В умовах глобалізації та швидкого розвитку технологій перед поліцією постають нові виклики, такі як транснаціональна злочинність, тероризм, кіберзлочинність. Це вимагає від держав переосмислення підходів до організації правоохоронної системи, впровадження нових методів роботи та тісної міжнародної співпраці.

Мета і завдання дослідження

Метою даного дослідження є глибокий науковий аналіз особливостей становлення поліції як інституції та функції держави, визначення основних етапів її розвитку, а також виявлення сучасних тенденцій та викликів, що впливають на правоохоронну діяльність.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: а) дослідити історичні передумови виникнення та розвитку поліції в різних державних формаціях; б) визначити вплив політичних, соціальних та економічних факторів на трансформацію поліції як державної інституції; в) проаналізувати еволюцію концепцій державності та прав людини та їх вплив на діяльність поліції; г) розглянути сучасні функції поліції та специфіку їх реалізації в Україні; д) виявити основні виклики та перспективи розвитку поліції в умовах глобалізації та технологічного прогресу; е) розробити рекомендації щодо вдосконалення діяльності поліції з урахуванням міжнародних стандартів та національних особливостей.

Методологія дослідження

В процесі дослідження використано комплекс наукових методів, що забезпечують системний та об'єктивний аналіз поставленої проблематики. *Історико-правовий метод* дозволив простежити еволюцію поліції від первісних форм до сучасних інституцій, виявити закономірності та особливості цього процесу. *Порівняльно-правовий* **метод** використовувався для зіставлення різних моделей організації поліції в різних країнах, визначення спільних рис та відмінностей, аналізу міжнародного досвіду. *Системний підхід* забезпечив розгляд поліції як складної соціально-правової системи, взаємопов'язаної з іншими елементами державного апарату та суспільства в цілому. *Соціологічний метод* сприяв вивченню взаємодії поліції з громадськістю, рівня довіри до правоохоронних органів, соціально-психологічних аспектів діяльності поліції. *Метод аналізу нормативно-правових актів* дозволив дослідити законодавчу базу, що регулює діяльність поліції в Україні та міжнародні стандарти у цій сфері. *Прогностичний метод* застосовувався для визначення перспектив розвитку поліції, прогнозування можливих змін та викликів у майбутньому.

Результати дослідження та дискусія

Питання становлення поліції як інституції та функції держави набуває особливої актуальності в сучасних умовах трансформації правових систем та державного управління. Поліція, як специфічна державна структура, відіграє ключову роль у забезпеченні громадського порядку, захисті прав і свобод громадян, а також у підтримці стабільності та безпеки суспільства. Її формування та розвиток відображають глибинні зміни в політичних, соціальних та економічних процесах держави, а також еволюцію концепцій державності та прав людини. Такий підхід передбачає, що забезпечення публічної безпеки є спільною відповідальністю всього суспільства, а не лише державних органів. Вона спрямована на створення стійкої системи безпеки, яка здатна ефективно реагувати на різноманітні загрози та виклики, зберігаючи при цьому демократичні цінності та права людини [1, с. 28].

Зародження поліційних функцій тісно пов'язане з виникненням перших державних утворень, де постала необхідність регулювання соціальних відносин, захисту власності та підтримання внутрішнього порядку. У первісних суспільствах ці функції виконували старійшини або спеціально призначені особи, які мали авторитет та довіру громади. З розвитком державності та ускладненням соціальних структур ці функції почали формалізуватися, набуваючи інституційного характеру. Це було зумовлено потребою в централізованому контролі та ефективному управлінні суспільством.

Становлення поліції як інституції та функції держави є ключовим елементом у розвитку сучасного правового суспільства. Термін «police» найчастіше походить від поняття «politeia», введеного в стародавній Греції. Його використання приписують сучасним філософам Ксенофонту та Арістотелю. Обидва вони розуміли це поняття як політичну форму держави та спосіб управління нею, що забезпечував індивідам хороші умови для громадянського життя, характерні для давніх часів. У первісному значенні слово «політея» старожили розуміли як добре організовану державну громаду [2, s. 130].

У стародавніх державах, таких як Єгипет, Месопотамія, Китай, Індія та Римська імперія, існували органи, відповідальні за підтримання порядку, виконання законів та забезпечення безпеки громадян. Наприклад, у Стародавньому Єгипті фараони призначали спеціальних чиновників для контролю над порядком та збором податків. У Римській імперії були створені когорти вартових (вігілії), які відповідали за безпеку міста, пожежну охорону та боротьбу зі злочинністю [3, с. 30]. Ці структури діяли на основі законів, мали чітко визначені повноваження та підпорядковувалися державним органам влади, що забезпечувало певний рівень правової визначеності та передбачуваності.

Середньовічний період характеризується децентралізацією влади, феодальною роздробленістю та пануванням станово-феодальної системи, що суттєво вплинуло на організацію правоохоронних функцій. Підтримання порядку було обов'язком феодалів на їхніх землях, що призводило до різноманітності підходів, локальних правових систем та нерівномірності в застосуванні законів. Одним із наслідків такого стану речей було значне обмеження повноважень держав порівняно з попередньою епохою. Деякі з цих повноважень були переведені в нові установи, головним чином церковні. До їх відання відійшли, зокрема, освіта та піклування про бідних, а також соціальна організація суспільства, за якої певні категорії людей підпорядкувалися не державній владі, а церковним ієрархам.

Зауважимо, що середньовічна держава, головним чином турбувалася про економічний розвиток, намагалася підтримувати певний порядок на своїй території – особливо на дорогах і придорожних отелях, і для опису цієї діяльності використовувався термін «politesse» (від polior – прибирати, класти впорядковувати, оформляти). Це вимагало створення відповідного апарату, здатного виконувати ці завдання.

У містах, які поступово здобували автономію, почали з'являтися міські варти, гільдії та братства, які займалися охороною порядку, захистом інтересів громадян та забезпеченням виконання місцевих норм і правил.

Франція була в авангарді цього процесу, в якому вся діяльність держави, спрямована на забезпечення порядку і безпеки, визначалася термінами «politia», «policite», «police», і тому дуже близька до «політеї» Аристотеля. У XII столітті у Франції була заснована посада прево, в XIII столітті – видано перший в історії поліцейський статут, а в XVII столітті була створена перша сучасна поліція як інституція держави. Саме тому Францію називають «колискою поліцейського врядування». Заснування посади лейтенанта поліції в Парижі у 1667 році, за ініціативою короля Людовика XIV та міністра Кольбера, стало важливим кроком у централізації та професіоналізації правоохоронних органів. Поліція отримала широкі повноваження з контролю за громадським порядком, боротьби зі злочинністю, збору інформації та нагляду за моральністю, стаючи інструментом державного контролю над суспільством.

Меркантилісти розширили їх, додавши до завдань держави турботу про розвиток загального добробуту, тобто турботу про економічний розвиток і суспільне життя. Майже одночасно подібні терміни почали використовувати в Німеччині, також для характеристики організації суспільства, в якому значення державної влади значно зросло. Вестфальський мир надав німецьким територіальним правителям вільне здійснення поліцейської влади на їхній території. Турбота влади про територію та підданих, які на ній проживали, була поліцією в широкому розумінні [4, s. 68]. Можна при-

пустити, що тоді – в середині XVII століття – відбулося перше звуження цього поняття. Поліція, яка раніше асоціювалася з усіма внутрішніми державними функціями [5, s. 30], у новому розумінні цього поняття стала синонімом адміністрації в широкому розумінні цього слова [6, s. 55].

З переходом до Нового часу та становленням абсолютистських монархій відбувається централізація влади, що сприяє формуванню державних правоохоронних інституцій. Держави прагнули посилити контроль над суспільством, уніфікувати правову систему та встановити монопольне право на застосування сили.

Епоха Просвітництва та розвиток ідей правової держави сприяли переосмисленню ролі поліції. Виникла концепція поліції як служби, що повинна забезпечувати права та свободи громадян, діяти в рамках закону та бути підзвітною суспільству [3, с. 39].

Так, у Львові – центрі коронного краю, спеціальний орган – дирекцію поліції було утворено ще в 1785 році, а в Києві в 1785 році почала функціонувати управа благочинна, що складалася з двох виборних засідателів (ратманів) і двох приставів (1 – з цивільних справ і 1 – з кримінальних справ) під головуванням городничого або поліцмейстера. Відповідно кожне місто поділялося на поліцейські дільниці та квартали [7, с. 636–640].

Важливим прикладом є Англія, де в 1829 році була створена Лондонська метрополітен-поліція за ініціативою сера Роберта Піля. Він заклав основи сучасної поліцейської діяльності, заснованої на принципах законності, неполітичності, громадської підтримки та професіоналізму [8, с. 7–10]. «Принципи Піля» підкреслювали важливість співпраці між поліцією та громадянами, поваги до прав людини та мінімізації застосування сили. Модель виявилася успішною і була перейнята іншими містами в Британії та по всьому світу.

Однак концепція державної поліції не була прийнята повсюдно. У Сполучених Штатах, наприклад, приватні сили безпеки відігравали значну роль у підтримці порядку протягом більшої частини XIX і початку XX століть. Приватні охоронні фірми часто наймалися заможними особами або компаніями для захисту їхньої власності та інтересів, а іноді вони брали на себе ширші правоохоронні функції [9, s. 60].

Використання приватних сил безпеки стало суперечливим, оскільки деякі критики стверджували, що ці фірми не підзвітні суспільству і мотивовані прибутком, а не громадською безпекою. Водночас наприкінці 1860-х років подвійна та взаємодоповнююча система державної та приватної поліції – у якій приватні охоронці здебільшого співпрацювали з постійними та бюрократизованими поліцейськими департаментами та мали законні повноваження – була звичайною справою в багатьох містах Сполучених Штатів [10, s. 14–15].

У XX столітті поліція стає невід'ємною частиною державного апарату більшості країн світу. Її функції розширюються та спеціалізуються відповідно до нових соціальних викликів та потреб суспільства. Урбанізація, розвиток технологій та глобалізація призвели до появи нових форм злочинності, таких як організована злочинність, тероризм, кіберзлочинність [11]. Поліція змушена адаптуватися до цих змін, впроваджуючи нові методи роботи, технології, створюючи спеціалізовані підрозділи та підвищуючи професійний рівень персоналу [12, с. 294].

Важливим аспектом розвитку поліції стає міжнародна співпраця. Транснаціональна злочинність вимагає координації зусиль між різними країнами. Утворення міжнародних організацій, таких як Інтерпол та Європол, сприяє обміну інформацією, спільним діям у боротьбі зі злочинністю, розробці єдиних стандартів та підходів. Це дозволяє ефективніше протидіяти глобальним загрозам та забезпечувати безпеку на міжнародному рівні.

Після Другої світової війни, з прийняттям міжнародних документів з прав людини, таких як Загальна декларація прав людини [13] та Європейська конвенція з прав людини [14], перед поліцією поставлені нові вимоги щодо дотримання законності, недопущення тортур, незаконних затримань та інших порушень. Це вимагає від правоохоронців високого рівня професіоналізму, етичності та відповідальності. Впроваджу-

ються механізми контролю за діяльністю поліції, такі як омбудсмени, незалежні комісії, громадський нагляд, що сприяє підвищенню прозорості та підзвітності поліції перед суспільством.

В Україні становлення поліції як інституції має свої специфічні риси, обумовлені історичними подіями та трансформаціями державності. У період Російської імперії та Радянського Союзу правоохоронні органи мали репресивний характер, часто використовувалися як інструмент політичного тиску та контролю над суспільством [15, с. 149–158]. Після проголошення незалежності у 1991 році постало завдання реформування правоохоронної системи відповідно до демократичних принципів та міжнародних стандартів.

У 2015 році була проведена масштабна реформа, результатом якої стало створення Національної поліції України. Закон України «Про Національну поліцію» [16] встановив нові принципи організації та діяльності поліції, серед яких верховенство права, повага до прав і свобод людини, відкритість та прозорість, партнерство з суспільством. Реформа передбачала зміну структури поліції, оптимізацію її функцій, оновлення кадрового складу, впровадження прозорих процедур відбору та навчання персоналу.

Сучасна поліція України виконує широкий спектр функцій, серед яких:

– *забезпечення громадського порядку*: патрулювання, реагування на правопорушення, безпека масових заходів;

– *боротьба зі злочинністю*: розслідування, оперативно-розшукова діяльність, протидія організованій злочинності;

– *забезпечення безпеки дорожнього руху*: контроль, профілактика ДТП, пропаганда безпеки;

– *захист прав і свобод громадян*: реагування на звернення, підтримка потерпілих;

– *профілактична діяльність*: робота з молоддю, інформаційно-просвітницькі заходи;

– *міжнародна співпраця*: спільні операції, обмін досвідом.

Попри позитивні зміни, поліція України стикається з низкою проблем: недостатній рівень довіри населення, корупційні ризики, обмежені ресурси, матеріально-технічні обмеження. Для їх подолання необхідні подальші реформи, спрямовані на підвищення професіоналізму, прозорості та підзвітності поліції.

Важливим напрямом є підвищення кваліфікації та навчання поліцейських кадрів. Це включає базову підготовку та постійне професійне зростання, вивчення новітніх методик, технологій, міжнародного досвіду. Особлива увага приділяється психологічній підготовці, формуванню етичних стандартів, культури спілкування з громадянами. Впровадження етичних кодексів та стандартів поведінки сприяє підвищенню рівня довіри до поліції.

Розвиток взаємодії поліції з громадськістю є ключовим фактором ефективності її діяльності. Концепція «community policing» передбачає тісну співпрацю з місцевими громадами, врахування їхніх потреб та очікувань, спільне вирішення проблем безпеки. Такий підхід сприяє підвищенню довіри до поліції, що будується на засадах справедливості, легітимності тощо.

Водночас питання легітимності працівників поліції та, враховуючи умови правового режиму воєнного стану, де підстав для застосування поліцейських заходів стає дедалі більше, знову й знову піднімає на порядок денний питання зловживання повноваженнями. Саме тому легітимність (або «право на здійснення влади») в даний час є однією з найбільш досліджуваних концепцій в кримінологічному аналізі, особливо щодо поліцейської діяльності [17, с. 117].

Розвиток інформаційних технологій вимагає від поліції нових підходів та компетенцій. Кіберзлочинність, поширення незаконного контенту, використання мереж для координації злочинних дій ставлять перед поліцією завдання освоєння нових технологій, створення спеціалізованих підрозділів, підвищення технічної оснащеності. Використання систем штучного інтелекту, аналітичних платформ, біометричних технологій стає необхідним для ефективної боротьби зі злочинністю.

У глобальному контексті поліція повинна бути готовою до протидії транснаціональним загрозам: тероризму, торгівлі

людьми, нелегальній міграції, наркобізнесу. Це вимагає активної міжнародної співпраці, участі в спільних програмах та операціях, обміну інформацією та досвідом. У контексті європейської інтеграції України важливо забезпечити відповідність національної поліції стандартам ЄС, брати участь у програмах співробітництва, переймати кращі практики інших країн.

Необхідно враховувати соціально-психологічні аспекти діяльності поліції. Робота в умовах постійного стресу, ризику та високої відповідальності може призводити до професійного вигорання, психологічних проблем. Важливо забезпечити поліцейським доступ до психологічної підтримки, створити умови для збереження фізичного та психічного здоров'я, впроваджувати програми реабілітації та профілактики стресу.

Посилення механізмів контролю за діяльністю поліції є важливим для підвищення її ефективності та довіри з боку суспільства. Впровадження внутрішніх та зовнішніх механізмів контролю, таких як служби внутрішньої безпеки, громадський нагляд, парламентський контроль, сприяє запобіганню зловживанням, корупції, порушенням прав людини.

Висновки

Становлення поліції як інституції та функції держави є складним та багатогранним процесом, що відображає еволюцію суспільства, правової системи та взаємодії між державою та громадянами. Поліція відіграє ключову роль у забезпеченні безпеки, захисті прав і свобод, підтриманні правопорядку. Для ефективної діяльності поліції необхідно постійно вдосконалювати організаційну структуру, підвищувати професійний рівень кадрів, впроваджувати новітні технології, розвивати партнерство з громадянським суспільством та забезпечувати дотримання прав людини.

Подальший розвиток поліції потребує комплексного підходу, що включає правове регулювання, організаційні зміни, інвестиції в кадровий потенціал, матеріально-технічне забезпечення та взаємодію з громадою. Лише за таких умов поліція зможе виконувати свої функції на високому рівні, забезпечуючи безпеку та добробут суспільства в умовах сучасних викликів.

Література

1. Кучеровський О. О. Теоретико-методологічні засади організації надання поліцейських послуг у сфері забезпечення публічної безпеки : кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дніпро : Нац. техн. ун-т «Дніпровська політехніка», 2024. 226 с.

2. Majer P. Geneza i ewolucja policji jako pojęcia, instytucji i funkcji państwa. *Miscellanea historyko-juridica*. 2012. T. XI. S. 129–155.

3. Історія правоохоронних органів України : Підручник / С. В. Банах, А. В. Грубінко, В. В. Савенко, В. З. Ухач. Тернопіль : ЗУНУ, 2021. 232 с.

4. Salmonowicz S. Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa. Warszawa : «Wydawnictwo Poznańskie», 1987. 617 s.

5. Izdebski H. Historia administracji. Nowe 3 wyd. Warszawa : "Liber", (Warsz : ZP), 1996. 346 s.

6. Malcowie J. i D. Historia administracji i myśli administracyjnej. Kraków, 2000. 258 s.

7. Самойленко О. О. Поліція. Юридична енциклопедія. Т. 4. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. с. 636–640.

8. Колпаков В. К. Поліцейська освіта (за матеріалами зарубіжних видань) : інформ. бюл.. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2010. 36 с.

9. Johnson David R. Policing the Urban Underworld: The Impact of Crime on the Development of the American Police, 1800–1887. Philadelphia, PA: Temple University Press, 1979. 240 p.

10. Walton John. The Legendary Detective: The Private Eye in Fact and Fiction. Chicago : University of Chicago Press, 2015. 230 p.

11. Бандурка А. М., Безсмертний О. К. та ін. Судові та правоохоронні органи України : Підручник / За ред. проф. А. М. Бандурки. Харків : Ун-т внутр. справ, 1999. 350 с.

12. Кобзар О. Ф. Поліцейська діяльність в Україні: адміністративно-правовий аспект : монографія. Харків ; Дніпропетровськ : Панов, 2015. 316 с.

13. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 12.01.2024).

14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.01.2024).

15. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. 552 с

16. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII (зі змін.) // БД «Законодавство України» / ВР України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws /show/580-19#Text (дата звернення: 12.01.2024).

17. Певко С. Г. Дефініція впливу воєнного стану на п.овноваження поліції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2022. Вип. 34. С. 114–124.

Mykola Marchuk,
Doctor of Law, Professor Kharkiv National University of Internal Affairs, Educational and Research Institute No. 4 (training specialists in information and analytical support and cybersecurity of the National Police of Ukraine) (director)
ORCID: https://orcid.org/0000-0217-478X
e-mail: Marchuk_m_i@ukr.net

PECULIARITIES OF POLICE FORMATION AS AN INSTITUTION AND FUNCTION OF THE STATE

The article is devoted to a comprehensive analysis of the peculiarities of the police as an institution and function of the state in the historical and modern contexts. The stages of police development from primitive forms of public order organisation to modern law enforcement agencies are considered, and their role in ensuring the rights and freedoms of citizens, maintaining stability and security of society and the state is emphasised.

Particular attention is paid to the evolution of the concepts of statehood and human rights, which influenced the transformation of the police as a state institution. In this regard, the police can be viewed as a military or civilian structure. Both centralised structures - associated with the government - and decentralised structures - associated with local self-government – can be considered. The police, according to its objectives, can be administrative police, police created to ensure the safety of citizens, and police created to ensure the security of the state. The present article shows the genesis of this differentiation, as well as the police formations described by the criteria above.

The emphasis is placed on the need for constant interaction between the police and society, which significantly affects the level of public trust in state institutions and the effectiveness of law enforcement. In addition, the article analyses the current challenges associated with globalisation, development of information technologies and international cooperation, which determine new directions for the development of police in Ukraine and the world. In the global context, the police must be prepared to counter transnational threats such as terrorism, human trafficking, illegal migration, and drug trafficking. This requires active international cooperation, participation in joint programmes and operations, exchange of information and experience. For Ukraine's European integration, it is important to ensure that the national police complies with EU standards, participate in cooperation programmes, and adopt best practices from other countries.

Keywords: police, statehood, rule of law, public order, human rights, international cooperation, law enforcement agencies.

ОБМЕЖЕННЯ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ОСОБИ: ПРАВОВІ ПОЗИЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

СЛІНЬКО Тетяна - кандидатка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

https://orcid.org/0009-0000-2688-2644

УДК 342.7

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.42

В науковій статті зазначається, що ефективне використання методу запліднення in vitro, яке наразі є загальнодоступним за медичними показниками в усіх державах-учасницях Ради Європи, підняло чутливі морально-етичні питання подальшого розвитку нових наукових досліджень в сфері медицини та обмеження репродуктивних прав особи, в тому числі і свободи передавати свої ембріони для наукових досліджень. Встановлено, що сімнадцять держав з усіх держав-учасниць Ради Європи обрали незаборонний підхід щодо досліджень на лініях людських ембріональних клітин, а в національному законодавстві низки інших держав немає норм, які б забороняли такі дослідження. В Андоррі, Латвії, Мальті, Хорватії відповідно до національного законодавства заборонено будь-які дослідження на ембріональних клітинах. В Австрії, Італії, Німеччині, Словаччині такий вид наукових досліджень дозволений за умови дотримання таких умов: мета наукових досліджень на ембріональних клітинах – захист здоров'я ембріона; в дослідженні можуть використовуватися лише клітини, які були імпортовані із-за кордону.

Встановлено, що можливість передавати ембріональні клітини для наукових досліджень (здійснюється після знищення ембріона), яка є структурним елементом суб'єктивного юридичного права особи в сфері репродуктивних технологій, не є тотожною можливості передавати самі ембріони (не знищені) для проведення наукових досліджень.

Наразі держави-учасниці Ради Європи відповідно до взятих на себе міжнародних зобов'язань за міжнародними актами з прав людини не дозволяють передачу людських ембріонів (не знищених) для проведення наукових досліджень і правова позиція Європейського суду з прав людини полягає в тому, що така практика сумісна з нормами ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Щодо свободи передавати ембріональні клітини для наукових досліджень (здійснюється після знищення ембріона) – держава-учасниця Ради Європи може встановлювати обмеження, але лише законом. Перелік виняток з репродуктивних прав особи є вичерпним: 1) лише інтереси національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни; 2) запобігання заворушенням чи злочинам; 3) захист здоров'я чи моралі; 4) захист прав і свобод інших осіб. Їх визначення є обмеженим.

Критеріями необхідності заходу з обмеження репродуктивних прав в демократичному суспільстві є такі: 1) причини, якими обґрунтовується захід; 2) доречність та достатність в цілях п. 2 статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; 3) широта меж розсуду, які надано державі; 4) справедливий баланс між конкуруючими інтересами держави і осіб, на яких законодавче рішення про обмеження їх репродуктивних прав має прямий вплив.

Якщо йдеться про існування чи ідентичність особи, то межі розсуду, які дозволяються державі в сфері репродуктивних технологій, звужені. Але оскільки серед держав-членів Ради Європи відсутній консенсус саме щодо правового статусу ембріону та ефективних засобів його захисту, а питання життя ембріону, передача ембріонів для наукових досліджень піднімають чутливі морально-етичні проблеми – межі розсуду держав є ширшими, але не безмежними.

Ключові слова: репродуктивні права людини, людська гідність, ембріон, людина, репродуктивні технології, обмеження прав людини.

Постановка проблеми

Медичні технології невпинно розвиваються, надаючи можливість особами стати батьками шляхом застосування методу запліднення in vitro. При цьому, такий розвиток супроводжується і тим, що випробовування нових медичних технологій в різних країнах світу здійснюється з застосуванням клітин знищених ембріонів людини [1; 2; 3]. Не поодиноко особи, які надали свій біоматеріал для створення ембріонів та їх імплантацію жінці, змінюють своє рішення після стадії створення ембріонів, але до проведення імплантації, і звертаються до закладів охорони здоров'я з заявами не знищувати ембріони, а передати їх для проведення наукових досліджень (справа «Паррілло проти Італії»). Рішення Європейського суду з прав людини свідчать, що в Італії, Румунії, інших державах вони отримали відмову оскільки національним законодавством така свобода передавати свої ембріони (не знищені) для проведення наукових досліджень обмежена [4; 5].

Є і інші ситуації – коли ембріони створені, але до моменту їх імплантації чоловік відзиває свою медичну згоду, а жінці в цьому разі без його згоди не можуть провести імплантацію і ембріони знищуються, а клітини знищених ембріонів беруть участь в новітніх наукових дослідженнях.

Європейський суд з прав людини також розглядав справу, в якій заявниці здійснили імплантацію ембріона, але в подальшому у лікарів виникла підозра, що плід має суттєві вади розвитку, і коли скринінг підтведив це припущення – національним законодавством вже було обмежене право заявниці на легальний аборт (справа «P.P. проти Польщі» [3]).

З кожним роком все більше заявників, які використали репродуктивні технології, звертаються до Європейського суду з прав людини з індивідуальними заявами, зазначаючи, що в результаті обмеження своїх репродуктивних прав державою вони зазнали порушення їх права на повагу до приватного життя, що гарантоване ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [6]. Тому, при внесенні змін до чинних законів, які обмежують право особи в сфері репродуктивних технологій, або розробці нових законів – необхідно враховувати правові позиції Європейського суду з прав людини, яка є джерелом права в державах-учасницях Ради Європи, і з якою має бути сумісне національне законодавство.

Стан дослідження проблеми

В науці конституційного права питання обмеження прав людини в сфері охорони здоров'я досліджувались в працях Ю. Бисаги, М. Бєлової, С. Булеци, О. Васильченко, В. Волкова, Л. Дешко, О. Лотюк, М. Менджул, І. Сенюти, О. Сінькевич, С. Стеценко, В. Чечерського та інших вчених. Водночас, питання правових позицій Європейського суду з прав людини щодо обмеження репродуктивних прав особи не було предметом комплексних наукових досліджень.

Мета цієї статті – виявити правові позиції Європейського суду з прав людини щодо обмеження репродуктивних прав особи.

Виклад основного матеріалу

Метою ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є захист кожного від протиправного втручання державних органів [7; 8]. Будь-яке втручання в репродуктивні права людини повинно бути «відповідним до закону» та «необхідним у демократичному суспільстві» для однієї або декількох цілей, як-то: інтереси національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни; запобігання заворушенням чи злочинам; захист здоров'я чи моралі; захист прав і свобод інших осіб. При цьому, в рішенні у справі «Олссон проти Швеції» від 24 березня 1988 р. Європейський суд з прав людини зазначив, що «поняття необхідності передбачає, що втручання відповідає нагальній суспільній потребі і, зокрема, що воно є пропорційним до певної законної мети, яку переслідує влада» (§ 67) [9].

В справі «Кнехт проти Румунії» заявниця скаржилася на відмову національних

органів дозволити передачу її ембріонів з медичного центру, де вони зберігалися, до обраної нею спеціалізованої клініки [5]. В справі «Паррілло проти Італії» заявниця, втративши свого партнера за трагічних обставин, не мала можливості створити сім'ю, як вони це планували і надали свій біоматеріал для створення ембріонів для подальшої їх імплантації їй. Під час слухання справи в Європейському суді з прав людини вона пояснила, що з часу смерті її партнера до введення в дію закону минуло лише чотири місяці і саме через те, що чотири місяці був не великий проміжок часу, вона не мала достатньо часу, щоб здійснити собі імплантацію ембріонів, але з набранням цим законом сили відповідно до його норм імплантація ембріонів після смерті її партнера стала вже оцінюватись як незаконна. Заявниця вважала, що «держава вимагала від неї стати свідком знищення її ембріонів замість того, щоб дозволити їй передати їх для досліджень, що переслідувало б благородну мету та було б джерелом утіхи для неї після сумних подій, що сталися в її житті» [4].

Також заявниця підняла питання, яке полягало в тому, що закон Італії не містив жодної іншої альтернативи щодо долі ембріонів, окрім їх смерті оскільки нормами цього закону було заборонено передавати свої ембріони. Інше питання, яке було піднято заявницею, полягало в такій суперечності в законодавстві Італії: право ембріонів на життя «не узгоджувалося з можливістю жінок робити аборт до третього місяця вагітності та із використанням італійськими лабораторіями ліній ембріональних клітин, отриманих внаслідок знищення ембріонів за кордоном» [4].

Тобто, знищений плід (перебував в лоні матері) розглядався відповідно до законодавства Італії як ембріон після аборту оскільки він вже не був в лоні матері, і для отримання ембріональних клітин і відповідно проведення наукових досліджень за допомогою цих клітин – їх можна було використовувати. Крім того, заявниця звернула увагу на той факт, що держава не мала широких меж розсуду у цій справі, особливо з огляду на існування європейського консенсусу щодо можливості передачі для наукових досліджень ембріонів, які не призначалися для імплантації [4].

Оскільки є принцип «дозволено все, що не заборонено законом», то можемо констатувати, що на момент, коли заявниця у справі «Паррілло проти Італії» та її партнер здали свій біоматеріал і з нього було зроблено їх ембріони, жодної норми, яка б забороняла їх передачу для наукових досліджень, в законодавстві Італії не існувало. Тобто обмеження свободи передачі своїх ембріонів для наукових досліджень не було. Але з моменту, коли було прийнято закон, який заборонив передачу для наукових досліджень ембріонів, які були отримані внаслідок запліднення in vitro та не призначені для імплантації – таке обмеження почало існувати тому що в цьому законі з'явились відповідні норми. Що стосується першого критерію обмеження прав особи в сфері репродуктивних технологій – передбачено законом – державою цього критерію було дотримано.

Отже, держава може встановлювати обмеження свободи передачі ембріонів, які були отримані внаслідок запліднення in vitro, для наукових досліджень, але лише законом.

Наступний критерій полягає в правомірності мети, яка переслідувалася. З рішень Європейського суду з прав людини випливає, що перелік винятків з репродуктивних прав особи є вичерпним (лише інтереси національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни; запобігання заворушенням чи злочинам; захист здоров'я чи моралі; захист прав і свобод інших осіб), а їх визначення – обмеженим [3; 4; 5]. Для того, щоб обмеження репродуктивних прав особи були сумісні з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод [10], вони повинні переслідувати мету, яка може бути пов'язана з однією з тих, що були зазначені вище.

На відміну від інших держав-учасниць Ради Європи в Італії людський ембріон є суб'єктом права, що має право на повагу до людської гідності. Тому обмежуючи свободу особи передавати свої ембріо-

ни для проведення наукових досліджень держава переслідує ціль «захист потенційного життя ембріона», що є складовою мети обмеження «захист моралі та прав і свобод інших осіб». При цьому, коло суб'єктів «інші особи», про яке йдеться у меті обмеження, не включає людські ембріони.

Критеріями необхідності заходу з обмеження репродуктивних прав в демократичному суспільстві з огляду на рішення Європейського суду з прав людини в справах «Олссон проти Швеції» (§68) [9], «К. і Т. проти Фінляндії» (§154) [11], «П., С. та С. проти Сполученого Королівства» (§114) [12] є такі: 1) причини, якими обґрунтовується захід; 2) доречність та достатність в цілях п. 2 статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; 3) широта меж розсуду, які надано державі; 4) справедливий баланс між конкуруючими інтересами держави і осіб, на яких законодавче рішення про обмеження їх репродуктивних прав має прямий вплив. При цьому, якщо йдеться про існування особи чи її ідентичність, то межі розсуду, які дозволяються державі, звужені. Але оскільки серед держав-членів Ради Європи відсутній консенсус щодо правового статусу ембріону та ефективних засобів його захисту, оскільки життя ембріону, передача ембріонів для наукових досліджень піднімають чутливі морально-етичні проблеми – межі розсуду держав є ширшими.

Так, хоча сфера репродуктивних технологій постійно еволюціонує, медична наука динамічно розвивається, і вони вимагають постійної увагу з боку держав-учасниць Ради Європи, тим не менш в Австрії, наприклад, Парламентом ще не проведено ретельний аналіз правил, які регулюють штучне дітонародження. В Італії національне законодавство з предімплантаційного діагнозу є суперечливим адже його норми забороняють імплантацію ембріонами, які не були вражені хворобою, здоровими носіями якої були відповідні особи, якщо чоловік відізвав свій дозвіл, але натомість дозволяють жінці робити аборт, якщо плід має певну хворобу. З усіх держав-учасниць Ради Європи 17 держав обрали незаборонний підхід щодо досліджень на лініях людських ембріональних клітин. В низці інших держав-учасниць Ради Європи норм права, які б забороняли такі дослідження, немає. В Андоррі, Латвії, Мальті, Хорватії відповідно до національного законодавства заборонено будь-які дослідження на ембріональних клітинах. В Австрії, Італії, Німеччині, Словаччині такий вид наукових досліджень дозволений за умови дотримання таких умов: 1) мета наукових досліджень на ембріональних клітинах – захист здоров'я ембріона; 2) в дослідженні можуть використовуватися лише клітини, які були імпортовані із-за кордону; 3) лінії ембріональних клітин, що використовуються в лабораторіях в дослідницьких цілях, не створюються на прохання органів державної влади.

При цьому широкі межі розсуду держави не означають, що межі розсуду взагалі немає. Умисне знищення людського ембріона (не знищеного, якому можна дати життя) не можна порівняти з використанням ліній клітин, отриманих з людських ембріонів, які були знищені раніше (наприклад, знищених в результаті аборту). Тому під час підготовки національного закону, який обмежує права особи в сфері репродуктивних технологій, парламент держави має враховувати різні інтереси: інтерес держави у захисті ембріона; інтереси осіб, з біоматеріалу яких було створено ембріон, стосовно реалізації їхнього права на особисте самовизначення у формі передачі їхніх ембріонів для наукових досліджень в сфері медицини.

Висновки

1. Обмеження прав особи в сфері репродуктивних технологій може бути встановлене лише законом держави. Перелік винятків з репродуктивних прав особи є вичерпним: 1) лише інтереси національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни; 2) запобігання заворушенням чи злочинам; 3) захист здоров'я чи моралі; 4) захист прав і свобод інших осіб. Їх визначення є обмеженим.

Критеріями необхідності заходу з обмеження репродуктивних прав в демократичному суспільстві є такі: 1) причини, якими обґрунтовується захід; 2) доречність та достатність в цілях п. 2 статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; 3) широта меж розсуду, які надано державі; 4) справедливий баланс між конкуруючими інтересами держави і осіб, на яких законодавче рішення про обмеження їх репродуктивних прав має прямий вплив.

2. Встановлено, що можливість передавати ембріональні клітини для наукових досліджень (здійснюється після знищення ембріона), яка є структурним елементом суб'єктивного юридичного права особи в сфері репродуктивних технологій, не є тотожною можливості передавати самі ембріони (не знищені) для проведення наукових досліджень.

3. В Андоррі, Латвії, Мальті, Хорватії відповідно до національного законодавства заборонено будь-які дослідження на ембріональних клітинах. В Австрії, Італії, Німеччині, Словаччині такий вид наукових досліджень дозволений за умови дотримання таких умов: мета наукових досліджень на ембріональних клітинах – захист здоров'я ембріона; в дослідженні можуть використовуватися лише клітини, які були імпортовані із-за кордону.

Наразі держави-учасниці Ради Європи відповідно до взятих на себе міжнародних зобов'язань за міжнародними актами з прав людини не дозволяють передачу людських ембріонів (не знищених) для проведення наукових досліджень і правова позиція Європейського суду з прав людини полягає в тому, що така практика сумісна з нормами ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Щодо свободи передавати ембріональні клітини для наукових досліджень (здійснюється після знищення ембріона) – держава-учасниця Ради Європи може встановлювати обмеження.

Література

1. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Діксон проти Сполученого Королівства». URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83788.

2. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Прайс проти Сполученого Королівства». URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59565.

3. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «P.P. проти Польщі». URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-104911.

4. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Паррілло проти Італії». URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-163029.

5. The decision of the European Court of Human Rights in the case of «Knecht v. Romania». URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113291.

6. Статистика Європейського суду з прав людини. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2210048/10%22],%22article%22:[%228%22]}.

7. Deshko L., Lotiuk O., Sinkevych O, Kravtsova Z., Kudriavtseva O., Cherniak I. The human right to quality medical care: changing the paradigm of international cooperation between states and interaction of public authorities and local self-government in foreign countries. Georgian medical news. 2021. Volume 319. P. 160-165.

8. Ventskivska I.B., Deshko L.M., Lotiuk O.S., Vasylchenko O.P., Narytnyk T.T. Mandatory vaccination of medical personnel against COVID-19: european standards of its introduction. Reproductive Endocrinology. 2022. №65. P. 108–112.

9. The decision of the European Court of Human Rights in the case of «Olsson v. Sweden». URL: https://hudoc.echr.coe.int/

10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

11. The decision of the European Court of Human Rights in the case of «K. and T. v. Finland». ECHR 2001-VII.

12. The decision of the European Court of Human Rights in the case of «P., C. and S. v. the United Kingdom». ECHR 2002-VI.

SUMMARY

The scientific article notes that the effective use of the in vitro fertilization method, which is currently generally available for medical reasons in all member states of the Council of Europe, has raised sensitive moral and ethical issues of the further development of new scientific research in the field of medicine and the restriction of the reproductive rights of an individual, including the freedom to transfer their embryos for scientific research. It has been established that seventeen states out of all member states of the Council of Europe have chosen a non-prohibitive approach to research on human embryonic cell lines, and in the national legislation of a number of other states there are no norms that would prohibit such research. In Andorra, Latvia, Malta, Croatia, in accordance with national legislation, any research on embryonic cells is prohibited. In Austria, Italy, Germany, Slovakia, this type of scientific research is permitted under the following conditions: the purpose of scientific research on embryonic cells is to protect the health of the embryo; only cells imported from abroad may be used in the research.

It has been established that the possibility of transferring embryonic cells for scientific research (carried out after the destruction of the embryo), which is a structural element of the subjective legal right of a person in the field of reproductive technologies, is not identical to the possibility of transferring the embryos themselves (not destroyed) for scientific research.

Currently, the member states of the Council of Europe, in accordance with their international obligations under international human rights instruments, do not allow the transfer of human embryos (not destroyed) for scientific research, and the legal position of the European Court of Human Rights is that such a practice is compatible with the norms of Article 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Regarding the freedom to transfer embryonic cells for scientific research (carried out after the destruction of the embryo) – a member state of the Council of Europe may impose restrictions, but only by law.

The list of exceptions to the reproductive rights of an individual is exhaustive: 1) only in the interests of national and public security or the economic well-being of the country; 2) the prevention of disorder or crime; 3) the protection of health or morals; 4) the protection of the rights and freedoms of others. Their definition is limited. The criteria for the necessity of a measure restricting reproductive rights in a democratic society are as follows: 1) the reasons justifying the measure; 2) its relevance and sufficiency for the purposes of Article 8, paragraph 2, of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms; 3) the breadth of the margin of appreciation granted to the State; 4) a fair balance between the competing interests of the State and those of the individuals directly affected by the legislative decision restricting their reproductive rights.

When it comes to the existence or identity of a person, the margin of appreciation allowed to the state in the field of reproductive technologies is narrowed. However, since there is no consensus among the member states of the Council of Europe precisely on the legal status of the embryo and effective means of its protection, and the issues of embryo life, the transfer of embryos for scientific research raise sensitive moral and ethical issues, the margin of appreciation of states is wider, but not unlimited.

Keywords: reproductive human rights, human dignity, embryo, human, reproductive technologies, restrictions on human rights.

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ПРОЦЕСУ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІТЧИЗНЯНИМИ СУБ'ЄКТАМИ ВЛАДНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ В СФЕРІ НАУКИ

МОСЬОНДЗ Сергій Олександрович - доктор юридичних наук, професор, проректор з навчально-методичної, наукової роботи та якості освіти, ПВНЗ «Університет сучасних знань»

https://orcid.org/0000-0003-4417-1074

УДК 351.851:001.8(477)

DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.43

У статті розглянуто проблеми реалізації контрольно-наглядової діяльності у сфері науки в Україні. Визначено сутність державного контролю як управлінської функції та форми владного впливу. Проаналізовано законодавчі засади здійснення контрольно-наглядових заходів, зокрема положення Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» та інших нормативно-правових актів. Виявлено основні недоліки системи забезпечення контролю в науковій сфері, що зумовлюють низький рівень ефективності управління. Зокрема, акцентовано увагу на фрагментарності законодавчих положень, відсутності чіткого визначення об'єктів та форм реалізації контрольно-наглядової діяльності. Окреслено проблеми, пов'язані з недостатнім акцентом на ефективне використання державних ресурсів у цій сфері. Визначено, що сучасна система управління наукою часто орієнтована на стимулюючі заходи, тоді як контрольно-наглядові механізми залишаються недостатньо опрацьованими. Зазначено, що належний рівень контролю здатен забезпечити аналітичну базу для прийняття управлінських рішень, спрямованих на інтенсифікацію розвитку науки. У статті запропоновано напрями вдосконалення контрольно-наглядової діяльності, включно з деталізацією об'єктів, способів та форм державного впливу. Розкрито значення координації діяльності органів державної влади в межах єдиної системи управління науковою сферою. Наголошено на необхідності створення прозорих механізмів моніторингу та контролю за використанням ресурсів у сфері науково-технічної діяльності. Перспективи подальших досліджень пов'язані з формуванням доктринальних підходів до вирішення проблеми.

Ключові слова: сфера науки, наукова та науково-технічна діяльність, контрольно-наглядова діяльність, державний контроль, контроль в сфері науки.

Актуальність теми

В демократичних країнах будь-яка сфера суспільних відноси потребує регулювання з боку держави. Це об'єктивується наявністю зв'язків громадянства, в яких суспільство приймає на себе обов'язки дотримуватись встановленого в державі правового режиму, а остання, в свою чергу, створює належні передумови для всебічного вільного розвитку особистості. Такий дуалізм відносин накладає суттєвий обсяг правосуб'єктності а кожного громадянина та члена суспільства, на громадянське суспільство в цілому та головне – на кожну державну інституцію. Держава через свої інституції провадить політику у відповідній сфері суспільних відноси, а отже саме від конкретної інституції належить якість та повнота відповідного напрямку державної політики. Наукова та науково-технічна сфери в даному випадку уявляються одним із найбільш складних сегментів відносин, оскільки безпосередньо пов'язані із реалізацією особистісного потенціалу кожної людини, розкриття та використання її людського капіталу, але часто у таких формах та способах, які заздалегідь важко спрогнозувати, а відтак – важко створити найбільш дієві механізми публічного управління у вказаній сфері. Це означає, що сам процес управління в сфері науки є

для держави важким та потребує пильної уваги наукового середовища з метою опрацювання найбільш ефективних заходів та інструментів впливу на сферу науки. Це твердження є справедливим для всіх без виключення елементів управлінської функції, але найбільшої актуальності набуває щодо контрольно-наглядової функції, особливо в умовах обмеженості державних ресурсів на забезпечення розвитку науково-технічної сфер держави.

Ступінь наукової розробки теми

Проблематика реалізації державного контролю в сфері науки на сьогодні залишається однією із найменш висвітленою у науковому середовищі. Разом з тим звертають на себе увагу кремі роботи таких вчених як Бутинець Ф.Ф., Виговська Н.Г., Вихор М.В., Гонак І. В., Гринчук Ю. С., Єдинак Т.С., Кочин В.В., Павлик І.В., Павлович Т. В., Павлишен О. В., Терещенко М.М., Цепенда В.М., Шемігон О. І.

Та не дивлячись на їх наявність, їх характер переважно фрагментарний та зачіпає окремі елементи й аспекти реалізації певних інструментів контрольно-наглядової діяльності держави.

Мета статті

Метою даної статті є акцентування уваги на найбільш проблемних аспектів реалізації контрольно-наглядової функції держави в сфері науки та пошуки шляхів їх подолання.

Виклад матеріалу

Сучасний стан розвитку державного управління в сфері науки в Україні характеризується головним чином відсутністю самостійної спеціалізованої державної інституції. Так Міністерство освіти і науки України (далі – МОН) концентрує в собі реалізацію державної політики в освітній та науковій сферах, однак воно не єдине реалізує владні функції в сфері науки. З точки зору раціональності використання державних ресурсів такий підхід дійсно може бути виправданим, але в контексті поєднання двох об'єктів управління в одому органі державної влади створює проблему пріоритетності однієї перед іншої. А сьогодні така пріоритетність видається за освітньою сферою при тому що наукова сфера частіше за все фінансується за залишковим принципом, що не може відповідати потребам науково-технічного розвитку держави.

Системний аналіз положень Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 № 848-VIII демонструє, що фактичну реалізацію державної політики в сфері науки здійснює ціла низка державних інституцій та органів, зокрема: Верховна Рада України (ст. 39); Президент України (ст. 40); Кабінет Міністрів України (ст. 41); центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері наукової і науково-технічної діяльності, яким власне і є МОН (ст. 42); інші центральні органи виконавчої влади у сфері наукової і науково-технічної діяльності (ст. 43); Верховна Рада Автономної Республіки Крим, місцеві ради, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві органи виконавчої влади у сфері наукової і науково-технічної діяльності (ст. 44); Національний фонд досліджень України (ст. 49) [9].

При цьому, звертаючи увагу на обсяг повноважень вказаних вище органів та інституцій, слід зауважити на тому, що як така функція контролю чи контрольні заходи згадуються лише щодо «контролює діяльності наукових установ, що належать до сфери їх управління», що відноситься до компетенції інших центральних органів виконавчої влади у сфері наукової і науково-технічної діяльності та міститься в ст. 43 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність». Це створює хибне враження щодо наявності у владних суб'єктів обов'язку лише «створювати умови» та «забезпечувати» розвиток та функціонування наукової і науково-технічної сфери. Фактично категорія «контроль» не охоплюється обсягом правосуб'єктності таких форм як «забезпечення діяльності», «створення умов» або інших форм, визначених в Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» як повноваження державних інституцій.

Аналізуючи теоретико-методологічний зріз контрольно-наглядової функції держави слід звернутись до праць, зокрема В.М.

Цепенди, який зазначає, що контроль – це специфічна діяльність наділених відповідними правами суб'єктів владних повноважень та їх посадових осіб, спрямована на «постійне і цілеспрямоване спостереження за підконтрольними учасниками адміністративних правовідносин, які зобов'язані виконувати управлінські рішення» [14, с. 135-136]. Тобто контроль це лише один з самостійних видів державної діяльності і є одним з численних проявів державної влади. Це засіб примусового впливу з боку суб'єкта управління на об'єкт, а тому не може охоплюватись поняттям таких категорій як: «здійснює», «забезпечує», «сприяє». Наведені категорії у порівнянні із «контролем» мають диспозитивний зміст та спрямовані на забезпечення функціонування накової сфери, а не імперативного управління нею.

В свою чергу І.В. Павлик зазначає, що контроль з боку органів державної влади реалізується з метою перевірки стану розвитку об'єкту управління, його відповідності встановленим цілям, що визначається шляхом оцінки заздалегідь розроблених критеріїв, досяжності результатів [6]. При чому дослідник об'єктивує необхідність розрізняти категорії «державний контроль» і «державний нагляд» за термінальним критерієм. Це означає, що контроль здійснюється на конкретно визначений час за відповідний термінальний проміжок розвитку об'єкту управління, а нагляді – на постійній основі. Обидві категорії передбачають фактичне втручання і діяльність відповідного об'єкту управління суб'єктом владних повноважень, що детермінує імперативний характер та зміст контрольно-наглядової діяльності.

Натомість Т.С. Єдинак та О. В. Павлишен визначають державний контроль як самостійно чи зовнішньо ініційовану діяльність уповноважених на те суб'єктів, яка спрямована на встановлення фактичних даних щодо об'єктів цього контролю для визначення обсягу застосування адекватних отриманому результатові заходів реагування на подальший розвиток об'єкту що контролюється [4, с. 14-15]. Слід звернути увагу на зайвість такої ознак як «ініціативність», оскільки все ж таки державний контроль є елементом владного впливу та правосуб'єктності відповідних органів державної влади, а отже останні позбавлені можливості вибору щодо застосування його чи ні, оскільки він є імперативною формою функціонування владних інституцій. Державний контроль є невід'ємним елементом управлінського процесу та є невідворотнім по відношенню до функціонування об'єктів управління та діяльності організацій, підприємств, установ, що належать до сфери відання й управління суб'єкту владних повноважень.

Хоча, наприклад, Ю. С. Гринчук, О. І. Шемігон та М. В. Вихор державний контроль розглядають не лише як функцію державного управління, а і в якості окремого виду управлінської діяльності завдяки якій реалізується механізм оцінки прийнятих управлінських рішень [3]. Але такий підхід означав би, що державний контроль виступає і як засіб оцінки стану розвитку об'єкту управління, і як оцінки прийнятих суб'єктом управління, тобто органом владних повноважень, управлінських рішень. З одного боку таке тлумачення допустиме, оскільки розкриває дуалістичний характер спрямування контролю: на об'єкт та на суб'єкт. З іншого ж, в контексті контролю, як функції держави, розуміння контролю повинно охоплюватись ознаками управлінського впливу, а тому він завжди має екстернальний, тобто зовнішній вектор спрямування.

В цьому контексті слушною є позиція Терещенка М.М., який визначає державний контроль як форму реалізації державного управління, що забезпечує перевірку виконання законів та інших нормативних актів з метою недопущення відхилень від встановлених законодавством норма та правил; особливу функцію держави, яка виражається в діяльності її органів і спрямована на отримання та аналіз інформації про порушення і відхилення від нормативних і індивідуальних приписів [13, с. 120-121]. Що стосується контролю як форми діяльності, тут слід цілком погодитись. Натомість, дослідником вказується на контроль і як на спосіб виявлення «порушень і відхилень від приписів», що викликає хибне уявлення щодо обмеженості управлінської можливості контрольно-

наглядової функції саме органів державного управління. Такий підхід стосується переважно правоохоронної сфери, а щодо сфер науки, то виявлення порушень доцільно сприймати в контексті контролю за законністю використання державних ресурсів на розвиток наукової та науково-технічної діяльності.

Т. В. Павлович взагалі поняття «контрольно-наглядової функції держави» виводить з категорії «державного контролю». Останній являє собою діяльність владного суб'єкта шляхом спостереження та перевірки суспільної системи й усіх її елементів відповідно до визначених напрямків, та у попередженні ризиків, що перешкоджають такому розвитку [7, с. 88-89]. Така характеристика контрольно-наглядової діяльності з боку держави розкриває важливий її компонент, що полягає в необхідності забезпечення чіткого функціонування державного механізму,а отже у забезпеченні правопорядку та захисті публічних інтересів, в тому числі в контексті раціонального використання суспільних ресурсів, які формуються державою та спрямовуються на розвиток всіх без виключення сфер суспільного буття, в тому числі і сфери науки.

Тут слід зауважити, що на наше переконання, одна з ключових особливостей державного контролю полягає в тому, що завдяки йому та результатам отриманим внаслідок його здійснення суб'єкт управління здобуває інформацію щодо існуючих або потенційних ризиках розвитку, як об'єкту управління, так і всієї системи чи сфери державного регулювання. Відповідно контролюючий орган повинен вжити заходів реагування, що втілюється в його владноуправлінській діяльності через прийняття відповідних рішень, переважно імперативного характеру. Тобто державний контроль є способом попередження негативних наслідків впливу факторів зовнішнього середовища на об'єкт управління, і від якості прийнятих за його результатом управлінських рішень залежить і подальший стан розвитку відповідної сфери суспільних відносин, в нашому випадку – сфери науки.

Державний контроль – це діяльність державних органів щодо запобігання, виявлення та припинення дій, що суперечать встановленим державною нормам і правилам, а тому він покликаний вирішувати завдання системи управління через забезпечення відповідності процесу й результатів розвитку відповідного об'єкту чи сфери суспільних відносин цілям державного управління, в тому числі шляхом протидії небажаним факторам, виявлення, попередження та припинення їх дії [1, с. 9-10]. Як вказує І. В. Гонак ефективний державний контроль спроможний забезпечити зростання національної економіки та добробуту громадян, підняти рівень національної безпеки та інвестиційної привабливості, сприяти зростанню соціально-економічного й суспільно-політичного потенціалу та створити для країни інші економічні, політичні, інформаційні та соціальні переваги [2, с. 56-57]. Особливої актуальності дана точка зору набуває в контек-4сті розвитку саме сфер науки, яка є одним із засобів отримання державою глобальних переваг та підсилення свого престижу й економічної спроможності.

Саме тому В.В. Кочин зазначає, що державний контроль є засобом державного регулювання та передумовою загального рівня ефективності функціонування системи владних суб'єктів [5, с. 115]. Отже державний контроль є імперативною формо реалізації суб'єктом владних повноважень обсягу його правосуб'єктності та спрямований на забезпечення досягнення цілей розвитку відповідного підпорядкованого суб'єкту або окремої сфери, що віднесена до обсягу відповідальності відповідного державного органу.

В свою чергу контрольно-наглядова діяльність держави в сфері науки повинна визначатись як систематична діяльність спрямована на реалізацію владних приписів об'єктом управління з урахуванням оцінки з боку суб'єкту управління реального стану його розвитку та тих недоліків, які заважають досягнути заздалегідь визначених цілей, які у сукупності об'єктивують високий рівень розвитку наукової сфери і досягнення цілей науково-технічної діяльності, що в свою чергу розкривається через отримання відповідних результатів наукових пошуків у формі відкриттів, корисних моделей,

об'єктів інтелектуальної власності тощо. Тобто мова йде про потенційну можливість отримання державою нового інноваційного продукту, який впливатиме на її подальший рівень соціально-економічного розвитку та досягнення високого суспільного добробуту.

Тобто державний контроль виступає засобом державного регулювання, а також зовнішнім виразом функціонування владних суб'єктів через здійснення ними практичних заходів та дій. Державний контроль уявляється тим механізмом, який здатен надати необхідно імпульсу розвитку наукової сфери, але виключно за умови його [контролю] ефективного та всебічного здійснення, результатом якого є релевантні дані про реальний стан та проблеми розвитку наукової сфери в цілому, або конкретного об'єкту управління зокрема.

Таким чином, ми приходимо до проміжного висновку про те, що контроль в сфері науки здійснюється владними суб'єктами, на які покладено реалізацію державної політики в цій сфері. Такі суб'єкти виступають в якості єдиного цілого з точки зору владного впливу, але є автономними та унітарними з точки зору конкретизації предметної сфери їх контрольно-наглядової діяльності. Мова йде про те, що держана політика в сфері науки є багатоаспектною та має широкий спектр напрямків, за кожен із яких відповідає конкретний суб'єкт владних повноважень, не дивлячись на те, що центральним органом, який здійснює загальний контроль, координацію та реалізацію такої політики є МОН.

Але якщо піддати критичному аналізу положення Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», то можна зробити два важливих висновки про наявні недоліки законодавчого забезпечення контрольно-наглядової діяльності держави в сфері науки:

По-перше, як нами встановлено на підставі аналізу теоретико-методологічних засад реалізації котельної функції держави, вона є саме функцією складовою загально управлінського процесу. Натомість саме контрольна діяльність в аналізованому законі напряму згадується в якості кола повноважень не щодо МОН, а щодо інших суб'єктів владних повноважень виконавчої гілки влади. Натомість щодо МОН законодавець застосовує конструкцію «здійснюють управління у сфері наукової та науково-технічної діяльності відповідних галузей» (ст. 42) [9]. Такий же зміст закладається в управлінську діяльність МОН і Законами України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» [10] та «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» [11]. Однак таке узагальнення жодним чином не сприяє ефективності реалізації саме контрольно-наглядових заходів держави.

По-друге, в ст. 43 вказаного Закону міститься конструкція: «контролює діяльність підприємств, установ та організацій, що належать до сфери їх управління» [9]. Це стосується контрольної діяльності інших органів виконавчої влади в сфері науки. Це фактично є єдиним місцем де акцентується увага на об'єкт контролю, якими виступають вказані категорії юридичних осіб публічного та приватного права. Щодо інших суб'єктів управління в сфері науки законодавець такої детермінації об'єкту контрольної функції не здійснив. Вочевидь мається на увазі, що всі інші суб'єкти реалізують контроль за виконанням прийнятих ними рішень, що охоплюється конструкцією «здійснювати управління у сфері наукової та науково-технічної діяльності». Однак очевидний брак прямого закріплення об'єкту контролю свідчить про потенційні проблеми ефективності його реалізації.

В свою чергу, аналізуючи Положення про Міністерство освіти і науки України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 № 630 [8] ми робимо висновок, що воно містить в собі ту ж саму конструкцію, яку мав би містити Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» не тільки щодо інших суб'єктів владних повноважень, а до всіх державних інституції, на які покладено реалізацію державної політики в сфері науки. Мова йде про положення пп. 3 п. 5 відповідно до якого МОН з метою організації своєї діяльності з поміж іншого «контролює діяльність підприємств, установ та організацій, що належать до сфери його управління» [8]. Жодних інших, напряму визначених контрольних

повноважень МОН вказане Положення не містить.

Натомість слід звернути увагу на пп. 19 п. 10 відповідно до якого Міністр «організовує внутрішній контроль і внутрішній аудит та забезпечує їх здійснення в МОН та бюджетних установах, що належать до сфери його управління» [8]. Фактично це свідчить про існування внутрішньо організаційного контролю в усій системі діяльності МОН, не тільки щодо питань науки, але й щодо освітньої сфери. З одного боку це підтверджує висновок про пріоритетність розвитку саме освітньої сфери перед науковою в контексті уваги законодавця. Але по-друге, можна зробити висновок, що держава намагається поєднати інтрональний та екстернальний контроль в сфері науки в єдину систему контрольно-наглядових заходів. Таке поєднання вочевидь має на меті досягнення більш високого рівня ефективності функціонування системи публічного управління в сфері науки, однак на справді, відбувається підміна змісту державного контролю змістом контролю організаційного або управлінського. Перший спрямований на забезпечення розвитку об'єкту управління, другий – на забезпечення функціонування системи управління в цілому.

Таке поєднання є недоречним оскільки екстраполює основний управлінський вплив з об'єкту управління на діяльність всіх учасників процесу реалізації державної політики в сфері науки, що заважає досягненню результатів та знижує рівень керованості об'єкту управління.

Необхідно звернути увагу і на ту обставину, що Положення про Міністерство освіти і науки України не має жодних згадок про обсяг, способи та форми реалізації контрольно-наглядової діяльності Міністерства в сфері науки. Це призводить до того, реалізація окремих заходів контролю потребує або розробки відповідних додаткових нормативно-правових актів, або контрольно-наглядова діяльність МОН в сфері науки здійснюється за аналогією із іншими сферами суспільного буття. В обох випадках ефективність контрольних заходів суттєво зменшуватиметься, оскільки або відбуватиметься фрагментарно несистемно, або шляхом імплементації методів та форм контролю не традиційних для сфери науки або таких, які не враховують особливості такої сфери та запозичені із інших секторів системи державного управління суспільними процесами. Тобто держава повинна більше уваги приділяти деталізації способів, механізмів та методів реалізації контрольно-наглядової діяльності державних інституцій в сфері науки. Натомість, аналіз нормативно-правових актів продемонстрував, що основний акцент в даній сфері суспільних відносин держава родить на заходах забезпечення та стимулювання розвитку науки. Це жодним чином не підлягає критиці, скільки саме такий підхід має панувати в демократичних суспільствах, однак він демонструє наявні ризики потенційної дисфункції механізму держави. Мова йде про те, що заходи стимулюючого характеру держава здійснює за рахунок суспільних ресурсів, в тому числі і щодо фінансового стимулювання. Це означає необхідність створення та практичної реалізації жорстких, транспарентних та ефективних заходів контролю за повнотою та цільовим використанням таких ресурсів. Останнє втілюється в деталізованій системі контрольно-наглядових заходів держави.

Висновки

Сфера науки є особливою сферою суспільного буття, в якій держава в демократичних країнах займає позицію заохочення, стимулювання та прямого забезпечення окремих напрямків науково-технічної діяльності. Це об'єктивує необхідність активного впровадження контрольно-наглядових заходів з метою підвищення ефективності системи державного стимулювання, а також інтенсифікації використання наукового потенціалу держави шляхом його розкриття через науково-технічну діяльність.

За таких обставин державний контроль в сфері науки вбачається комплексом цілеспрямованих заходів, способів та форм владного впливу суб'єкту державного управління на відповідні об'єкти або у відповідних предметних сферах, що має на меті забезпечення системи управління реальними даними про стан розвитку наукової сфери та виявлення потенційних ризиків, що дає не-

обхідний обсяг аналітичного забезпечення при комплексній реалізації владно-управлінської функції держави. сучасний стан контрольно-наглядової діяльності в сфері науки в Україні має низку суттєвих проблем та недоліків, які потребують вирішення та подальшого вивчення на доктринальному рівні. Головними недоліками слід визнати: фрагментарність законодавчого закріплення контрольної функції джрави в сфері науки; відсутність чіткої детермінації напрямків, об'єктів та предметних областей контрольно-наглядової діяльності органів управління; відсутність диверсифікації форм та способів її реалізації різними суб'єктами владних повноважень.

Література

1. Бутинець Ф.Ф., Виговська Н.Г., Малюга Н. М., Петренко Н.І. Контроль і ревізія. Житомир : ПП "Рута", 2009. 544 с.
2. Гонак І. В. Державний контроль як інструмент забезпечення національної безпеки в умовах зростання інтенсивності економічного суперництва. *Економічний дискурс: Міжнародний науковий журнал*. 2018. Вип. 1. С. 52–59.
3. Гринчук Ю. С., Шемігон О. І., Вихор М. В. Контроль як функція державного управління: економіко-правова сутність та механізм застосування. *Ефективна економіка*. 2019. № 4. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6978 (дата звернення: 30.12.2024).
4. Єдинак Т.С., Павлишен О. В. Контроль як функція державного управління: сутність та класифікація. *Вісник Академії митної служби України*. 2011. № 1. С. 12–18.
5. Кочин В.В. Засоби державного регулювання господарської діяльності в умовах перегулювання економіки України. *Юридичний вісник*. 2015. № 2 (35). С. 114–117.
6. Павлик І. Відмінність понять «державний контроль» і «державний нагляд»: нормативно-правовий аспект. *Науковий вісник*. 2017. Вип. 20. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk20/fail/Pavlyk.pdf (дата звернення: 30.12.2024).
7. Павлович Т. В. Контрольна функція держави. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 4(6). С. 83–93.
8. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 № 630. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2014-%D0%BF#Text (дата звернення: 30.12.2024).
9. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#n42 (дата звернення: 30.12.2024).
10. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні : Закон України від 08.09.2011 № 3715-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17#Text (дата звернення: 30.12.2024).
11. Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки : Закон України від 11.07.2001 № 2623-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-14#Text (дата звернення: 30.12.2024).
12. Статут Національної академії наук України НАН України від 14.04.2016 № 2. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002550-16#Text (дата звернення: 30.12.2024).
13. Терещенко М.М. Державний контроль: сутність, основні підходи та концепції. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського*. 2019. Т. 30 (69). № 4. С. 117–122.
14. Цепенда В.М. Сутність державного контролю як організаційно-правовий спосіб забезпечення законності в енергетичній галузі. *Актуальні питання у сфері державного управління*. 2020. Вип. 16. С. 134–144.

Serhii Mosondz,
Doctor of Legal Sciences, Professor, Vice-Rector of Educational and Methodical, Scientific Work and Quality of Education, «University of Modern Knowledge», Kyiv, Ukraine,
https://orcid.org/0000-0003-4417-1074

PROBLEMS OF THE MODERN PROCESS OF IMPLEMENTATION OF CONTROL AND SUPERVISION ACTIVITIES BY DOMESTIC SUBJECTS OF POWER IN THE FIELD OF SCIENCE

The article deals with the problems of implementation of control and supervision in the field of science in Ukraine. The essence of

state control as a managerial function and a form of government influence is defined. The author analyses the legislative framework for the implementation of control and supervision measures, in particular, the provisions of the Law of Ukraine 'On Scientific and Scientific and Technical Activities' and other regulatory legal acts. The author reveals the main shortcomings of the control system in the scientific sphere, which lead to a low level of management efficiency. In particular, the author focuses on the fragmentation of legislative provisions, the lack of a clear definition of the objects and forms of implementation of control and supervision activities. The author outlines the problems associated with insufficient emphasis on the efficient use of public resources in this area. It is determined that the modern system of science management is often focused on incentive measures, while control and supervisory mechanisms remain insufficiently developed. It is noted that an appropriate level of control can provide an analytical basis for making managerial decisions aimed at intensifying the development of science. The article proposes directions for improvement of control and supervision activities, including detailing the objects, methods and forms of state influence. The importance of coordination of activities of public authorities within a unified system of management of the scientific sphere is revealed. The author emphasises the need to create transparent mechanisms for monitoring and controlling the use of resources in the field of scientific and technical activities. Prospects for further research are related to the formation of doctrinal approaches to solving the problem.

Keywords: sphere of science, scientific and scientific-technical activity, control and supervisory activity, state control, control in the sphere of science.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОФІЛАКТИКИ ФІНАНСОВИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

СОПІЛКО Ірина Миколаївна - д.ю.н., професор, заслужений юрист України, професор кафедри конституційного і адміністративного права Державного університету «Київський авіаційний інститут»

https://orcid.org/0000-0002-9594-9280

УДК 351.74 : 342.922

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.44

В статті розглянуто зарубіжний досвід правового регулювання профілактики фінансовим правопорушенням. Основні проблеми профілактики фінансових правопорушень є: різноманіття ризиків щодо забезпечення фінансово-економічної безпеки держави, динамічність їх змін; недосконалість нормативно-правової основи здійснення профілактики фінансовим правопорушенням, відсутність уніфікованих нормативно-правових актів, що визначали б особливості правових засад, завдань, видів і порядку ведення профілактичної роботи щодо фінансово-економічних деліктів; недоліки функціонування суб'єктів профілактики фінансовим правопорушенням, координації, узгодження їх профілактичної діяльності, комунікаційних зв'язків з органами державної влади, місцевого самоврядування, контролюючими та правоохоронними органами; недостатнє залучення до профілактики таких правопорушень представників суб'єктів господарювання, громадських організацій та громадян.

Встановлено, що з метою апробації кращої практики функціонування органів протидії фінансовим правопорушенням, за сприяння і консультування представників країн ЄС, в Україні створено Бюро фінансових розслідувань. Це правоохоронний орган абсолютно нового формату, що стане альтернативою податковій міліції. Робота цього органу буде скерована аналітикою, так само як діяльність відповідних правоохоронних органів в країнах ЄС та ОБСЄ. Це стане можливим завдяки запровадженню нової для України сучасної моделі правоохоронної діяльності ILP (Intelligence Led Policing). Застосування низкою країн ЄС ILP-моделі дозволило забезпечити більш ефективне й результативне управління національними правоохоронними органами цих країн. Модель ILP ставить кримінальний аналіз в центр правоохоронної діяльності та прискорює прийняття рішень в більшій мірі, ніж інші сучасні моделі поліцейської діяльності. Головна мета ILP-моделі - надати державі інструменти для підвищення професіоналізму правоохоронних органів, якості та ефективності їх діяльності, оптимізації використання наявних ресурсів, що сприятиме суспільній довірі та ефективній протидії загрозам фінансовій безпеці держави.

Ключові слова: адміністративно-правові засади, зарубіжний досвід, організаційні засади, протидія, правове регулювання фінансові правопорушення.

Нормативно-правове визначення правових гарантій фінансово-економічної безпеки держави, в тому числі профілактики деліктів фінансово-економічного характеру в зарубіжних країнах виходить з різних моделей організації протидії таким деліктам.

Очевидно, що в сучасних складних умовах забезпечення економічної безпеки є надзвичайно важливим напрямом роботи держави [4].

Питання забезпечення економічної безпеки та протидії деліктам у цій сфері відображаються у Німеччині в директивах Міністерства оборони, які регламентують най-

важливіші сфери ринкової діяльності та визначають контрольні функції держави. Використовуються методи щодо забезпечення економічної безпеки, спрямовані на підтримку цивілізованих ринкових відносин, забезпечення економічного і соціального прогресу, недопущення монополізму в окремих галузях, створення умов для справедливої конкуренції та стабільності національної валюти, захист від економічного шантажу. У Франції Окремі положення щодо економічної безпеки (створення умов для підвищення національного добробуту і зміцнення економічного потенціалу країни) відображені в Законі «Про національну безпеку». В Іспанії законодавча база щодо забезпечення економічної безпеки відрізняється гнучкістю, в ній чітко визначено функції органів управління та організацій у цій сфері, якими розробляються спеціальні програми економічного розвитку. Нормативно-правові акти щодо забезпечення економічної безпеки пов'язані з відповідним законодавством ЄС. Методи щодо забезпечення економічної безпеки захищають інтереси пріоритетних галузей промисловості, а також спрямовані на стимулювання інвестицій, забезпечення валютного контролю, на розробку законодавства про акціонерні товариства .

У багатьох країнах наявні стратегічні концепції забезпечення фінансово-економічної безпеки держав, або питанням фінансово-економічної безпеки присвячено вагому роль у структурі Концепції національної безпеки держави. Прикладом такої країни є Республіка Болгарія, де така Концепція національної безпеки Республіки Болгарія [5], була прийнята Народними Зборами держави 16 квітня 1998 р. Вона визначає цілі, завдання, принципи, національні інтереси, загрози національній безпеці та умови й фактори, які зумовлюють стан забезпечення національної безпеки. Економічна сфера у цій Концепції подається у невід'ємному поєднанні з основними питаннями безпеки країни, регіону та не виділяється окремими структурними підрозділами в документі. Національними економічними інтересами Республіки Болгарії визнані: підвищення якості та рівня життя населення, ефективності соціального і медичного обслуговування в країні; забезпечення державного суверенітету, економічної незалежності; досягнення фінансової стабільності, високого рівня економічного і соціального розвитку; підвищення ефективності внутрішньої і зовнішньої економічної політики [8].

З огляду на домінування такого підходу у розвинутих державах світу, надзвичайно важливим є створення системи ефективних органів, що здатні забезпечити фінансово-економічну безпеку та протидіяти загрозам фінансово-економічного характеру, попереджувати та припиняти деліктну поведінку у фінансово-економічній сфері.

Використання іноземного досвіду адміністративно-правового забезпечення профілактики фінансових правопорушень повинно стати результатом визначення кращого досвіду функціонування органів публічного управління у фінансово-економічній сфері в зарубіжних країнах.

З огляду на це, слід взяти до уваги наявні наукові розвідки, присвячені виокремленню організаційно-правових моделей формування органів публічного управління, до основних функцій яких належить протидія правопорушенням у фінансово-економічній сфері у в цих державах.

Цікавою з цього приводу є пропозиція В. Бернадіна класифікувати такі органи на чотири групи. Перший підхід цей автор називає «поліцейський», оскільки він передбачає наділення поліцейських органів широкими функціями в досліджуваній сфері. Наприклад, у таких країнах, як Данія і Норвегія поліція поєднує функції протидії традиційній злочинності щодо порушення майнових прав, а також порушенням податкового, митного законодавства. При цьому податкові та митні служби в цих країнах здійснюють тільки адміністрування податків, а не протидії з деліктною поведінкою в цих сферах [2].

Другий варіант стосується створення в зарубіжних країнах єдиного воєнізованого правоохоронного органу, до повноважень якого входить боротьба з економічними правопорушеннями. Для прикладу, в Італії є воєнізована правоохоронна структура, яка містить повноваження боротьби з економічними злочинами, в т. ч. щодо протидії

правопорушенням у сфері обігу підакцизних товарів, у Словенії фінансова гвардія Італії відповідно до законодавства підпорядкована Міністерству економіки і фінансів, а не Міністерству внутрішніх справ та має повноваження щодо попередження та припинення валютних, фінансових і податкових правопорушень.

Інституційна місія, покладена на Фінансову гвардію Італії, має подвійний напрямок. Хоча основне завдання цього правоохоронного органу полягає в економічному та фінансовому захисті країни, на нього також покладене виконання колективних інституційних завдань. Так, його завдання як економічної та фінансової поліції мають двоякий характер:

— фінансові: для захисту доходів і витрат Європейського Союзу, державних та місцевих органів влади, боротьби з національним і міжнародним ухиленням від сплати податків, відмиванням грошей і всіма іншими формами фінансових злочинів;

— економічні: забезпечення безперебійного функціонування ринків і дотримання правил конкуренції, що включає в себе боротьбу з протиправними діями злочинних організацій, що представляють інтереси ринків капіталів, товарів і послуг [14; 15]. Загальне керівництво Фінансовою гвардією Італії здійснює міністр економіки і фінансів Італії, а її організаційна структура відповідає адміністративно-територіальному поділу країни, тобто ієрархія органів управління Фінансовою гвардією в принципі відповідає ієрархії органів управління інших центральних органів виконавчої влади Італії. Модель діяльності Фінансової гвардії Італії, яка централізовано протидіє фінансово-економічним правопорушенням, також наслідують Румунія і Македонія. Зокрема, в Румунії контроль за дотриманням податкового законодавства, попередження, виявлення і розслідування фактів ухилення від сплати податків і податкових махінацій покладено на Фінансову гвардію Румунії, яка підпорядкована Міністерству економіки і фінансів [11; 12; 13].

Третій варіант характеризується об'єднанням податкових і митних служб як правоохоронних органів у рамках однієї адміністративної структури. Таку модель мають Австрія, Велика Британія, Ірландія, Нідерланди, Португалія, Іспанія, а поза межами Європи - Південна Африка. При цьому окремі функції, наприклад щодо запобігання правопорушенням щодо податкового і митного законодавства належать до компетенції поліції [2].

У Великій Британії в результаті реформи правоохоронних органів у 2006 році було виділено спеціалізований правоохоронний орган з функціями контролю за фінансовими установами - Служба з протидії організованій злочинності .

У Іспанії на базі Міністерства економіки та фінансів утворено Податкове агенство (Agencia Tributaria), основними завданнями якого є : 1) управління, інспектування та збір податків, що належать державі; 2) збір доходів від імені Європейського Союзу; 3) управління митницями та запобігання контрабанді; 4) участь у розслідуванні окремих правопорушень, пов'язаних з контрабандою товарів [16].

В Ірландії, Нідерландах, Португалії податкові та митні служби у частині правоохоронних повноважень функціонують у рамках однієї адміністративної структури, а інші злочини в економічній сфері відносяться до компетенції поліції [3].

У Німеччині у складі податкових органів діє централізована правоохоронна структура - служба податкових розслідувань «Штойфа» (Steuerfahndungstelle), яка підпорядковується Міністерству фінансів Німеччини (Bundesministerium der Finanzen). До її функцій належать: розслідування податкових злочинів і порушень порядку нарахування та сплати податку; визначення бази оподаткування у випадках податкових злочинів, а також порядку вирахування і сплати податків; виявлення невідомих податкових злочинів та обставин, які є основою для виникнення податкових зобов'язань [10].

У Бельгії та Словаччині також діє інтегрована податкова і митна структура. Однак її правоохоронні повноваження обмежені митними справами, податкові правопорушення розслідує поліція [2]. Четвертий варіант організаційно-правового механізму функціонування уповноважених право-

охоронних органів у сфері протидії незаконному обігу підакцизних товарів характеризується різноманіттям суб'єктів, які мають право залучатися до такої діяльності. Так, наприклад, у Люксембурзі, Фінляндії, Франції, Чехії податковими розслідуваннями займається поліція, податкова служба здійснює тільки адміністрування податків і зборів, а митна служба має власні правоохоронні повноваження. Різниця між цими країнами полягає у тому, що в Люксембурзі та Фінляндії фінансову розвідку віднесено до компетенції поліції, а у Франції та Чехії - Міністерства фінансів.

Заслуговує на увагу досвід найближчих сусідів України, які вже мають державні органи у сфері боротьби з фінансово-економічними правопорушеннями. Так, у Казахстані у 2005 році було реорганізовано Агентство з боротьби з економічною і корупційною злочинністю (фінансова поліція) у державний орган, який безпосередньо підлеглий президенту країни. Наразі фінансова поліція Киргизької Республіки є єдиним органом з виявлення, попередження, припинення, розкриття та розслідування економічних видів проступків, скоєних на території Республіки, а також посадових злочинів у сфері економіки та фінансів [6; 7].

У США діяльність правоохоронних органів максимально наближена до фінансової сфери. Так, Міністерство фінансів США поряд з класичними для фінансових відомств завданнями наділене функціями по боротьбі з фінансовими правопорушеннями та фінансуванням тероризму. У структурі Мінфіну США створені Служба внутрішніх доходів (Internal Revenue Service, IRS) з мережею підрозділів, що займаються виявленням та розслідуванням фінансових проступків і Служба з боротьби з тероризмом і фінансової розвідки. У структурі Мінфіну США створені Служба внутрішніх доходів з мережею підрозділів, що займаються виявленням і розслідуванням фінансових злочинів (IRS Criminal Investigation).

У США найбільшим попитом користуються програми профілактики і боротьби з економічними злочинами у взаємодії правоохоронних органів країни з державними та приватними установами охоронних і детективних бюро; характерною особливістю американського бізнесу є тенденція безконфліктного вирішення проблем у сфері економічної безпеки; конфіденційна інформація розбивається на блоки, кожному блоку присвоюється свій код, а для кожного співробітника розробляється картка припис із переліком тих кодів.

У Франції власники промислово-торгівельних та фінансово-кредитних установ формують системи безпеки через створення власних або залучення підприємницьких детективно-охоронних агентств; працівники служб безпеки проводять моніторинг міри ризику інформаційної діяльності; розробляють способи протидії та мінімізації широкого спектру загроз і небезпек французькому бізнесу [1].

Висновки з дослідження

Отже, в ILP-моделі основна увага приділяється систематичному збиранню та оцінюванню інформації за допомогою чітко прописаного аналітичного процесу, в результаті якого дані перетворюються на стратегічні та робочі аналітичні продукти, що підкріплюють фактичними даними процес прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Відтак діяльність Бюро базуватиметься на використанні власних інформаційних ресурсів, даних і відомостей з передбачених законопроектом джерел та оцінці великих масивів даних. Аналітичні процедури є безконтактними, без втручання в діяльність бізнесу. Вони спрямовані на виявлення негативних тенденцій та злочинних схем у сфері наповнення державного бюджету - при сплаті податків і зборів, а також у сфері витрачання бюджетних коштів - при розподілі та використанні державних грошей.

Вважаємо, що на часі формування в структурі цього новоствореного органу спеціальних підрозділів, діяльність яких би стосувалася профілактики фінансових правопорушень, нейтралізації негативних чинників, що впливає на цю сферу.

Слід констатувати, що вагома робота щодо протидії фінансовим правопорушенням здійснюється суб'єктами профілактики злочинної діяльності фінансово-економічного характеру. Це здійснюється в рамках

процедур фінансових розслідувань, на основі яких розробляються заходи щодо нейтралізації чинників, що впливають на деліктну поведінку у фінансово-економічній сфері. Також у таких країнах (США, Канада, Велика Британія) фінансові розслідування здійснюються правоохоронними органами та службами суб'єктів господарювання (спеціалізованими підрозділами підприємств та банків, а також компаніями, що надають консалтингові послуги).

Слід адаптувати в Україні досвід широкого залучення суб'єктів господарювання та громадськості до профілактики фінансових правопорушень. У таких умовах надзвичайно важливим завданням держави надання навчально-методичного забезпечення для таких суб'єктів, відкритість баз даних, інформаційних ресурсів, що здатні допомогти виявити потенційні делікти та повідомити правоохоронні органи про їх вчинення.

Література

1. Андрієнко В. М., Мігус І. П., Коваль Я. С. Міжнародний досвід формування державної політики у сфері забезпечення фінансової безпеки як складової національної безпеки. *Демократичне врядування*. 2017. Вип. 20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2017_20_7. (дата звернення 10.02.2024)

2. Європейський досвід організації системи протидії економічній злочинності. Аналітична записка. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/1106/ (дата звернення 13.01.2024).

3. Жердєв О., Міхайліна Т. Проблеми діяльності субєктів забезпечення економічної безпеки держави та способи їх вирішення. *Економіко-правова парадигма розвитку сучасного суспільства*. 2019. № 3. URL: https://studlib.org.ua/index.php/eprs/issue/view/11. (дата звернення 10.02.2024).

4. Клочко А. М. Теоретико-прикладні засади протидії злочинам у сфері банківської діяльності в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08. Київ, 2020. 563 с.

5. Концепція національної безпеки Республіки Болгарія. URL: http://pda.coolreferat.com/Історія_Болгарії_частина=2. (дата звернення 10.02.2024).

6. Легеза Є. О. Адміністративні процедури у сфері нерухомого майна: державна реєстрація речових прав та особливості реалізації через електронні торги: монографія.. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 246 с.

7. Лепський С. І. Зарубіжний досвід використання фінансових розслідувань у правоохоронній діяльності. *Право і суспільство*. 2014. № 2. С. 189-194

8. Мельник В. І. Адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 215 с.

9. Національним банком України заходів впливу, затвердженого Постановою Правління Національного банку України від 17.08.2012 № 346. *Офіційний вісник України*. 2012 р. № 72, С. 21.

10. Податкова система Німеччини. URL: http://www.appu.org.ua/main2/shkola_platnyka_podatkiv/vse_pro_podatki/zarybizhnuy_dosvid/Germany.html. (дата звернення 10.02.2024).

11. Рєзнік О. М. Адміністративно-правові засади діяльності правоохоронних органів із забезпечення фінансово-економічної безпеки України. : дис... канд. юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2019. 509 с.; Положення про застосування

12. Leheza Ye., Filipenko T., Sokolenko O., Darahan V., Kucherenko O. (2020). Ensuring Human Rights in Ukraine: Problematic Issues and Ways of their Solution in the Social and Legal Sphere. Cuestiones Políticas. Vol. 37 №º 64 (enero-junio 2020). P. 123-136. DOI: https://doi.org/10.46398/cuestpol.3764.10

13. Leheza, Yevhen, Nalyvaiko, Larysa Sachko, Oleksandr Shcherbyna, Victor. Chepik-Trehubenko. Olha (2022). Principles of law: Methodological approaches to understanding in the context of modern globalization transformations. *Ius Humani. Law Journal*, *11*(2), 55-79. https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v11i2.312

14. Leheza, Yevhen. Pisotska, Karina. Dubenko, Oleksandr. Dakhno, Oleksandr. Sotskyi, Artur 2022. The Essence of the Principles of Ukrainian Law in Modern Jurisprudence. *Revista Jurídica Portucalense*, December, 342-363. DOI: https://doi.

org/10.34625/issn.2183-2705(32)2022.ic-15 https://revistas.rcaap.pt/juridica/article/view/28026.

15. Presentation by Brigadier-General Walter Cretella Lombardo to the European Parliament (Budgetary Control Committee) Brussels. 2005. URL: http://ec. europa.eu/anti_fraud/documents/partners-press-release-2005/eu_parliament_en.pdf. (дата звернення 11.01.2024).

16. The Tax Agency: Institutional information. URL: https://www.agenciatributaria.es/AEAT.internet/en_gb/Inicio/La_Agencia_Tributaria/Informacion_institucional/Informacion_institucional.shtml. (дата звернення 10.02.2024).

LEGAL REGULATION OF FINANCIAL CRIME PREVENTION: FOREIGN EXPERIENCE

The article examines foreign experience in legal regulation of financial crime prevention. The main problems of financial crime prevention are: the variety of risks in ensuring the financial and economic security of the state, the dynamics of their changes; the imperfection of the regulatory and legal framework for financial crime prevention, the lack of unified regulatory and legal acts that would determine the features of the legal principles, tasks, types and procedure for conducting preventive work on financial and economic torts; shortcomings in the functioning of financial crime prevention entities, coordination, coordination of their preventive activities, communication links with state authorities, local governments, regulatory and law enforcement agencies; insufficient involvement in the prevention of such offenses of representatives of business entities, public organizations and citizens. It is established that in order to test the best practices of the functioning of bodies combating financial crimes, with the assistance and advice of representatives of EU countries, the Bureau of Financial Investigations was created in Ukraine. This is a law enforcement agency of a completely new format, which will become an alternative to the tax police. The work of this agency will be guided by analytics, as well as the activities of the relevant law enforcement agencies in the EU and OSCE countries. This will be possible thanks to the introduction of a new modern law enforcement model for Ukraine, ILP (Intelligence Led Policing). The use of the ILP model by a number of EU countries has made it possible to ensure more efficient and effective management of the national law enforcement agencies of these countries. The ILP model puts criminal analysis at the center of law enforcement activities and accelerates decision-making to a greater extent than other modern models of police activity. The main goal of the ILP model is to provide the state with tools to increase the professionalism of law enforcement agencies, the quality and efficiency of their activities, and optimize the use of available resources, which will contribute to public trust and effective counteraction to threats to the financial security of the state.

Keywords: administrative and legal principles, foreign experience, organizational principles, counteraction, legal regulation of financial offenses.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ДІЯЛЬНОСТІ НОТАРІУСА У СФЕРІ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ РЕЧОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО

БІЛОУС Тетяна Йосипівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права та процесу Державного податкового університету Міністерства фінансів України

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1255-5129

УДК: 342.95

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.45

Наукова стаття присвячена висвітленню зарубіжного досвіду діяльності нотаріуса надання послуг у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно наступних країн: Болгарії, Польщі, Чехії, Швейцарії, Італії, Іспанії, Німеччини, Франції, США, Австралії та інші демократичні країни. Встановлено, що світовий досвід дає підстави вважати, що для ефективного захисту прав у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно як приватних власників, так і держави необхідно створити єдину формальну реєстраційну систему надання послуг. Вона гарантуватиме надійність і гласність надання послуг щодо обороту нерухомості.

Акцентовано увагу, що англо-американська система реєстрації правочинів щодо об'єктів нерухомості полягає у внесенні запису в реєстр за вільним вибором учасників правочину. Цю систему доцільніше було б назвати системою обліку документів, оскільки реєстрація є технічною операцією. Власником за англо-американськими правилами є останній добросовісний набувач нерухомого майна. Перехід права власності відбувається внаслідок укладання правочину та заволодіння об'єктом правонабувачем. У Сполучених Штатах Америки покупцю необхідно відновити весь ланцюг попередніх документів на придбання нерухомості. Правочин може бути визнаний недійсним, якщо особи, що входять, або не входять у ланцюг правочинів, можуть пред'явити права на об'єкт нерухомості. Недостатність законодавчих засобів компенсують адвокати та страхові компанії, які спеціалізуються на перевірці прав продавця. Наразі у Сполучених Штатах Америки активно розвивається система страхування ризиків втрати власності.

В результаті вивчення світового досвіду зроблено висновок, що для ефективного захисту прав на нерухомість як приватних власників, так і держави необхідно створити єдину реєстраційну систему, яка гарантуватиме надійність і гласність цивільного обороту нерухомості. Визначено шляхи імплементації іноземного досвіду з метою удосконалення діяльності нотаріуса щодо надання послуг у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.

Ключові слова: зарубіжний досвід, державна реєстрація речових прав на нерухоме майно, нерухоме майно, нотаріус, майно, реєстр, послуга, процедура, реєстрація, правові засади.

Якісно новий правовий режим регулювання відносин між владними суб'єктами та громадянами – режим партнерських відносин, є визначальною ознакою демократичної країни, що зумовило потребу у комплексному реформуванні управлінських процесів в державі, інститутів українського адміністративного права. Тому використання зарубіжного досвіду надання послуг послуг у сфері приводу державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та впровадження його в законодавство України є безумовно актуальним на сьогоднішній час.

Нині, завдяки науковим працям: В.Б. Авер'янова, К.К. Афанасьєва Ю.П. Битяка, І.В. Дроздової, В.М. Гаращука, І.П. Голосніченка, Є.О. Легези, С.В. Ківало-

ва, І.Б. Коліушка, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Г.М. Писаренка, Я.О. Пономарьова, В.П. Тимощука та інших науковців, - досліджено ряд особливостей діяльності органів публічної влади з надання адміністративних послуг населенню. Зокрема, В. П. Тимощук, у посібнику «Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України» в главі третій детально розглянув адміністративну процедуру у зарубіжних країнах [1]. Але у наукових дослідженнях питання вивчення зарубіжного досвіду з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно майже не вивчались.

Метою даної статті є висвітлення зарубіжного досвіду правового регулювання надання послуг послуг у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та його впровадження в Україні.

Для досягнення вищевказаної мети, нами поставлені наступні завдання: проаналізувати світовий досвід забезпечення якості надання послуг державної реєстрації речових прав на нерухоме майно; визначити шляхи імплементації іноземного досвіду в діяльність України.

Основний зміст роботи. Об'єктами дослідження обрано 7 країн світу, а саме: Болгарія, Польща, Чехія, Швейцарія, Італія, Іспанія, Німеччина, Франція, США, Австралії в яких протягом останнього десятиріччя проводились демократичні реформи. При цьому, одним із основних напрямів свого демократичного розвитку зазначені країни обрали саме підвищення якості надання послуг та зміцнення довіри до влади з боку населення, громадськості та приватного сектора.

У Болгарії надання послуг реєстрацію актів з речових прав на нерухоме майно провадить нотаріус. Право власності на майно при цьому виникає з моменту внесення відповідного запису до державного реєстру. Так, нотаріус зобов'язаний здійснити реєстрацію незалежно від наявності заяви від заінтересованої особи. Нотаріус реєструє акти, на підставі яких виникають майнові правовідносини щодо об'єкта нерухомості. Запис про такі акти вчинюється у реєстрових книгах, які є підшивкою актів, що визначають правовий режим нерухомого майна. Відомості про здійснений запис носять відкритий характер і можуть надаватись заінтересованим особам як усно, так і письмово у формі відповідних довідок [2].

У Республіці Польща реєстраційні провадження надання послуг у справах реєстрації прав на нерухоме майно віднесено до компетенції місцевих судів. Покладання обов'язку провадити реєстраційні справи судами є запозиченням німецького досвіду. У Польщі також діє принцип: без реєстрації немає права. Більше того, ухилення або невчасне виконання обов'язку правонабувачем звернутись до суду з реєстрацією набутого речового права передбачає за польським законодавством про проступки (пол. *wykroczenie*) відповідальність у вигляді штрафу [6, с. 104]. Провадження у справах про притягнення осіб до відповідальності за цей вид протиправної поведінки здійснюється судами, вони ж виносять у цих справах рішення, застосовуючи до порушника накладення стягнення. Звертає на себе увагу цікаве правило в польському реєстраційному законодавстві: після укладення нотаріально засвідченого правочину, особливості якого полягають в тому, що нотаріус засвідчує не правочин, а підписи, які ставлять на ньому особи, він зобов'язаний у семиденний строк з дня здійснення акту, що стосується нерухомості, відправити виписку з реєстрової нотаріальної книги до суду за місцем знаходження нерухомого майна для внесення судовим реєстратором запису в поземельну книгу [6, с. 105].

У Чехії надання послуг щодо реєстрації нерухомості та пов'язаних з нею речових прав здійснюється місцевими органами кадастру, які входять до Чеського управління геодезії та картографії. Загальне правило виникнення речового права на нерухоме майно також присутнє у чеському реєстраційному та цивільному законодавстві. Реєстрація речових прав на нерухомість здійснюється в кількох формах: шляхом внесення запису в реєстрову книгу або відмітки чи примітки, для кожної з яких законом передбачено спеціальний порядок здійснення. При цьому право власності та інші речові права на нерухоме майно реєструються тільки у формі внесення запису, накладення обмеження чи обтяження на речове право, а також їх зняття вноситься до реєстрової книги як примітка.

Згідно з чеським законодавством рішення реєстраційного органу про відмову здійснити

державну реєстрацію речових прав можна оскаржити до вищестоящого органу – Чеського управління ведення кадастру. Звернемо увагу на встановлення у Чехії відповідальності за правопорушення в галузі ведення кадастру. Законодавець передбачив відповідальність виключно у вигляді штрафів за порушення строків внесення інформації до кадастрових записів, неповідомлення заявнику інформації на запит щодо реєстрових записів на майно, за надання недостовірної інформації, яка стосується нерухомості.

Головним джерелом інформації про будь-яку нерухомість у Чехії є кадастр (*Katastr nemovitosti*) – комп'ютерна система, де зареєстровані всі земельні ділянки, будинки, квартири, нежилі приміщення (у тому числі й недобудовані), їхні геометричні розміри, площа й місцезнаходження. У кадастрі зазначено права власності й інші майнові права, зафіксовано особисті дані власників і співвласників. В управлінні кадастром будь-яка особа може одержати виписку з інформацією про об'єкт нерухомості, що її цікавить, сплативши при цьому гербовий збір — 100 чеських крон [7].

У Швейцарії записом у реєстрі нерухомості презюмується дійсність правочину та служить (як і в Україні) вагомим доказом правового становища нерухомого об'єкта. Такий запис презюмує наявність у особи прав та добросовісність цієї особи щодо набуття цих прав. Більше того у випадку включення запису в реєстр може бути захищено права і недобросовісного набувача. У реєстраційному законодавстві Швейцарії закріплений принцип публічної відкритості реєстру нерухомості. Проте на практиці отримати доступ до цієї інформації можна лише обґрунтувавши свій інтерес. Проста цікавість не вважається «виправданою цікавістю».

В Італії поземельну книгу веде спеціально уповноважена особа — хранитель поземельної книги. Хранитель веде декілька книг для реєстрації окремих дій, наприклад книгу запису судових рішень, на підставі яких виникає речове право на нерухоме майно. Обов'язковій реєстрації в поземельній книзі підлягають договори про передачу прав власності на нерухоме майно, договори оренди нерухомого майна на строк більш як десять років та деякі інші договори, які набувають чинності стосовно третіх осіб після здійснення певного запису. Інформація, що міститься в поземельній книзі, є доступною для будь-якої особи. За запитом заявника хранитель поземельної книги зобов'язаний надати йому копію запису в поземельну книгу. Крім цього, сама поземельна книга може бути надана будь-якій заінтересованій особі.

Будь-яка нерухомість в Італії має бути зареєстрована в Консерваторії обліку нерухомості (*Conservatoria dei Registri Immobiliari*). З неї можна отримати інформацію про того, хто є власником нерухомості, яка її кадастрова вартість, точна площа, а також про наявність можливої заборгованості власника. Після підписання завершального акта купівлі-продажу нерухомість реєструється в Консерваторії обліку нерухомості впродовж двох місяців [8].

Для реєстрації будь-яких обмежень на власність, таких як іпотека, арешт чи будь-які інші обмеження в Італії створено спеціальний реєстр (Conservatoria dei registri), в якому зосереджено усю інформацію з приводу накладених уповноваженими органами обмежень права.

В Іспанії реєстраційна система введена в дію Законом про іпотеки 1861 року. Відповідно до його вимог був створений Реєстр прав власності на нерухомість, в якому реєструються права власності на нерухоме майно, інші речові права, їх обмеження і обтяження. Він ведеться за реєстраційними округами, які не стикаються між собою і збігаються з кордонами адміністративних територій Іспанії. Реєстр ведеться в спеціальних книгах, які нумеруються і візуються суддею. Форма і порядок ведення цих книг визначаються Міністерством юстиції Іспанії. Реєстр ведуть особливі державні службовці — реєстратори, які в процесі своєї професійної діяльності підкоряються лише закону і повністю незалежні від держави, у тому числі і в питанні свого фінансування.

Усі записи про права на нерухомість і операції з нею реєструються в Реєстрі прав власності на нерухомість. Права на окремий об'єкт нерухомості реєструються на окремому аркуші запису в хронологічному порядку — таким чином фіксується процес переходу прав на нерухомість. Законним є лише останній правовласник, кожне право на нерухомість належить лише одному законному

власникові. Усі незареєстровані права на нерухомість недійсні. На реєстратора покладена відповідальність за законність запису, у тому числі і за можливий збиток, заподіяний неправильним записом. Таким чином, тут також діє принцип: все, що записано в реєстрі, є вірним і законним. Інформація Реєстру прав на нерухомість відносно прав, а також зареєстрованих обмежень і обтяжень на нерухоме майно відкрита для заінтересованих осіб. Таким чином, в іспанській реєстраційній системі існує принцип повної гласності, тобто реєстрація права на нерухомість публічна і відкрита для ознайомлення [9, с. 62].

У сучасній об'єднаній Німеччині поземельна книга ведеться земельним судом за місцем знаходження об'єкта нерухомості. При описі земельних ділянок та інших об'єктів нерухомості, розміщених на них, використовуються дані, надані кадастровою службою: межі ділянки, вид використання (забудована площа, вільна земля), місцезнаходження (адреса), розміри.

Реєстрація в поземельній книзі можлива на підставі заяви однієї із сторін правочину (у цьому випадку другу сторону представляє нотаріус) або спільної заяви. До заяви додається нотаріально посвідчений дозвіл на проведення реєстрації від особи, чиї права зачіпає реєстрація, а також додаткова заява від правовідчужувача і правоотримувача про передачу права власності. Окрім перерахованих документів, при передачі земельної ділянки необхідно надати оригінальну довідку фінансової служби, яка підтверджує сплату податку за придбання земельної ділянки і посвідчення територіальної громади про невикористання права переважного придбання.

Перелік документів, необхідних для надання послуг щодо реєстрації речового права у Німеччині, досить короткий. Навіть договір купівлі-продажу особі, яка здійснює надання послуг щодо реєстрації речового права на нерухоме майно, надавати не потрібно, оскільки за німецьким законодавством для передачі прав власності він не є істотним. Це пояснюється тим, що при здійсненні правочину значну вагу має нотаріус.

Після перевірки документів уповноважена особа земельного суду проводить надання послуг щодо реєстрації речових прав у поземельній книзі. Зауважимо, що кандидат на посаду реєстратора речових прав земельного суду у ФРН не обов'язково повинен мати юридичну освіту. Згідно з фактом реєстрації обом сторонам правочину надсилається повідомлення. У випадку якщо оплата за новопридбаний об'єкт нерухомості покупцем ще не здійснена, то можливий попередній запис про передачу права власності на користь покупця. Це гарантує його права на придбання об'єкта нерухомості [10, с. 107].

Французька система надання послуг щодо реєстрації речового права не передбачає наявність поземельної книги як такої, тому що основною інформаційною ланкою в цій системі виступає не земельна ділянка, а правонабувач. Реєстрові книги, в яких ведуться реєстраційні записи про права на нерухомість, групуються на аркуші, що є відкритим для правовласника, вони отримали назву «Іпотечні книги». У Франції в кожному судовому окрузі знаходиться особливе бюро, що називається «*Conservation des hypotheques*» — («Сховище іпотек»), де здійснюються та централізуються усі формальності та дії, направлені на реєстрацію речового права [11, с. 104].

Погоджуючись з Я.О.Пономарьовою, яка у монографічному дослідженні «Адміністративні провадження з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно» наголосила, що страхування повинно не замінювати реєстрацію прав, а служити інструментом захисту майнових прав [12]. Зауважимо, що, якою б досконалою не була система реєстрації, перехід права власності завжди буде операцією з різним ступенем ризику. Страхування титулу власника розвиватиметься і в Україні, але не замість системи реєстрації, а разом із цією системою реєстрації прав, створюючи додаткові гарантії прав добросовісних набувачів. [13, С. 134]

У 1858р. у Південній Австралії Р. Торренс ввів систему реєстрації прав на нерухоме майно, яка отримала його ім'я. Ця система поширилась по всій Австралії, її версії прийняті в Англії, в окремих штатах США та Канади, Новій Зеландії та в деяких африканських країнах. Ця реєстраційна система відноситься до систем реєстрації прав на земельні ділянки, згідно з якою держава гарантує точність титулу, який знаходиться в реєстрі, страхуючи

від помилок, і за якою незареєстровані правочини не породжують правових відносин між суб'єктами, які не є учасниками правочину. Ця система близька до вітчизняної системи реєстрації прав: коли реєстрації підлягають права та обтяження. Перехід права власності при застосуванні системи Торренса здійснюється за заявою відчужувача [15].

Австралійська кадастрова система хоч і була створена під сильним впливом англійського загального законодавства, але основний акцент був перенесений на врахування потреб величезної країни, в якій почали інтенсивно розвиватись майнові відносини. Наслідком цього стала унікальна реєстраційна система [14].

Основною відмінністю цієї системи від європейських систем є те, що система Торренса базується на кадастрових зйомках окремих земельних ділянок для індивідуальних власників з метою юридичної підтримки трансакцій нерухомого майна.

Отже, світовий досвід дає підстави вважати, що для ефективного захисту прав на нерухомість як приватних власників, так і держави необхідно створити єдину формальну реєстраційну систему надання послуг. Вона гарантуватиме надійність і гласність надання послуг щодо обороту нерухомості.

Доведено, що англо-американська система реєстрації правочинів щодо об'єктів нерухомості полягає у внесенні запису в реєстр за вільним вибором учасників правочину. Цю систему доцільніше було б назвати системою обліку документів, оскільки реєстрація є технічною операцією. Власником за англо-американськими правилами є останній добросовісний набувач нерухомого майна. Перехід права власності відбувається внаслідок укладання правочину та заволодіння об'єктом правонабувачем. У США покупцю необхідно відновити весь ланцюг попередніх документів на придбання нерухомості. Правочин може бути визнаний недійсним, якщо особи, що входять, або не входять у ланцюг правочинів, можуть пред'явити права на об'єкт нерухомості. Недостатність законодавчих засобів компенсують адвокати та страхові компанії, які спеціалізуються на перевірці прав продавця. Наразі у Сполучених Штатах Америки активно розвивається система страхування ризиків втрати власності.

Нині в Європі відбуваються реформи національних реєстрових систем з метою приведення кадастрово-реєстраційних систем до єдиних стандартів, якими є, зокрема, такі: ведення системи реєстрації прав на нерухомість на основі записів про земельні ділянки (земельна ділянка та нерухоме майно розглядаються як єдиний об'єкт нерухомості); реєстрація прав на земельні ділянки та нерухоме майно здійснюється в одному реєстрі прав; реєстрація прав та ведення кадастрових карт здійснюється однією установою; реєстрація прав є адміністративною функцією (державна реєстрація прав повинна бути відокремленою від судових та (або) нотаріальних органів); послуги системи орієнтовані, насамперед, на користувача; система реєстрації прав повинна бути самоокупною.

Література

1. Тимощук В. П. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України. К.: Факт, 2003. 496 с.

2. Легеза Є. О. Теорія публічних послуг : адміністративно-правова складова : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 452 с.

3. Легеза Є. О. Адміністративні процедури у сфері нерухомого майна: державна реєстрація речових прав та особливості реалізації через електронні торги: монографія. / Є. О. Легеза. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 246 с.

4. Leheza Ye., Len V., Shkuta O., Titarenko O., Cherniak N. Foreign experience and international legal standards of applying artificial intelligence in criminal proceedings. Revista de la universidad del zulia. 2022. Vol. 13, no. 36, 276-287. DOI: https://doi.org/10.46925//rdluz.36.18.8.

5. Leheza Ye., Odyntsova I., Dmytrenko N. Teoría y regulación legal del apoyo informativo de los procedimientos administrativos en Ucrania. Ratio Juris Unaula. 2021. Vol. 16, no. 32, pp. 291-306. DOI: https://doi.org/10.24142/raju.v16n32a12.9.

6. Belniak S. Rozwój rynku nieruchomości w Polsce na tle krajów wysoko rozwiniętych.

Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, 2001. 204 s.

7. Як купити нерухомість у Чехії: ціни, процедура, податки. URL: https://www.flombu.com/uk/articles/yak-kupyty-kvartyru-v-chehii (дата звернення 10.06.2024).

8. Нерухомість в Італії: ціни, процедура купівлі, податки. URL: https://www.flombu.com/uk/articles/yak-kupyty-kvartyru-v-italiji. (дата звернення 10.06.2024).

9. Kulinich, Olha. Leheza, Yevhen. Zadyraka, Nataliia. Taranenko, Kseniia, Kostiuk, Tetiana. 2023. Electronic Judicial Procedure as an Element of Access to Justice Regarding Protection of Rights of Individuals: Legal, administrative, Theoretical and Informational Aspects. Jurnal cita hukum indonesian law journal. 11 (3), 443-456. DOI: https://doi.org/10.15408/jch.v11i3.36298

10. Zadyraka, Nataliia. Leheza, Yevhen. Bykovskyi, Mykola. Zheliezniak, Yevhenii. Leheza, Yulia. 2023. Correlation of Legal Concepts of Administrative Procedure and Administrative Liability in the Sphere of Urban Planning. Jurnal cita hukum indonesian law journal. Vol. 11 No. 1, pp. 33-44, DOI: https://doi.org/10.15408/jch.v11i1.31784

11. Leheza, Yevhen. Vlasenko, Denys. Shcherbyna, Yevhen. Moroz, Vita. 2023. Service legal relations: international legal and administrative-criminal aspect. DIXI. 25, 1 (Jan. 2023), 1–12. DOI:https://doi.org/10.16925/2357-5891.2023.01.09.

12. Юсип'юк І. Яким бути земельному кадастру України? Правовий тиждень. 44 (65). 30 жовт. 2007 р. URL: http://www.legalweekly.com.ua/article/?uid=114. (дата звернення 10.06.2024).

13. Пономарьова Я.О. Адміністративні провадження з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно : дис. ...кандидата юрид. наук : 12.00.07. Х., 2009. 204 с.

14. Дзюбенко О. Л. Ідея верховенства права в контексті відомчого нормотворення. URL: www.library.ukma.kiev.ua/e—lib/NZ/NZV64_2007_law/16_dzyubenko_ol.pdf. (дата звернення 10.06.2024).

15. Легеза Є. О. Зарубіжний досвід надання послуг та шляхи імплементації в вітчизняне законодавство України. Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 1. С. 205–208. URL: http://www.pap.in.ua/1_2016/61.pdf

SUMMARY

The scientific article is devoted to highlighting the foreign experience of notaries in providing services in the field of state registration of real rights to real estate in the following countries: Bulgaria, Poland, the Czech Republic, Switzerland, Italy, Spain, Germany, France, the USA, Australia and other democratic countries. It has been established that world experience gives grounds to believe that for effective protection of rights in the field of state registration of real rights to real estate of both private owners and the state, it is necessary to create a single formal registration system for providing services. It will guarantee the reliability and transparency of the provision of services regarding real estate turnover. It is emphasized that the Anglo-American system of registration of transactions regarding real estate objects consists in making an entry in the register at the free choice of the participants in the transaction. This system would be more appropriate to call the system of accounting of documents, since registration is a technical operation. The owner according to Anglo-American rules is the last bona fide acquirer of real estate. The transfer of ownership occurs as a result of the conclusion of a transaction and the possession of the object by the acquirer. In the United States of America, the buyer must restore the entire chain of previous documents for the purchase of real estate. The transaction may be declared invalid if persons included or not included in the chain of transactions can claim rights to the real estate object. The lack of legislative means is compensated by lawyers and insurance companies specializing in verifying the seller's rights. Currently, the system of insurance against the risks of loss of property is actively developing in the United States of America.

As a result of studying world experience, it was concluded that for effective protection of real estate rights of both private owners and the state, it is necessary to create a unified registration system that will guarantee the reliability and transparency of civil real estate turnover. Ways of implementing foreign experience in order to improve the activities of a notary in providing services in the field of state registration of real estate rights to real estate have been identified.

Keywords: foreign experience, state registration of real estate rights to real estate, real estate, notary, property, register, service, procedure, registration, legal principles.

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОВНОВАЖЕНЬ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ ЩОДО ВИХОДУ ЗА МЕЖІ ПОЗОВНИХ ВИМОГ

МАЦЕЛИК Тетяна Олександрівна - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри фінансового та податкового права Державного податкового університету Міністерства фінансів України
ORCID https://orcid.org/0000-0003-0354-4663
УДК 347.956/958:347.961(477)
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.46

Розглядаючи межі компетенції адміністративного суду щодо виходу за межі позовних вимог, автор доходить висновку, що, враховуючи природу та завдання адміністративного судочинства, яке ставить ефективний захист прав та інтересів від порушень з боку суб'єктів владних повноважень понад усі інші завдання, та беручи до уваги принцип, згідно з яким адміністративний суд повинен вжити всіх процесуальних заходів для досягнення цієї мети, автор доходить висновку, що адміністративний суд повинен бути зобов'язаний виходити за межі позовних вимог з урахуванням принципу офіційного з'ясування всіх обставин у справах, що потребують його дій.

Зроблено висновок, що межі юрисдикції адміністративного суду щодо виходу за межі позовних вимог не обмежуються предметом позову, підставами позову чи змістом позовних вимог, а лише визначеними позивачем правами, метою звернення за судовим захистом та змістом спірних правовідносин, за захистом яких позивач звернувся до адміністративного суду, який повинен встановити, що позовні вимоги обмежуються змістом спірних правовідносин. Однак за умови, що предмет і підстави позову та втручання адміністративного суду у справу спрямовані на найбільш ефективний захист прав позивача та досягнення найбільш сприятливого з його точки зору результату, а також на недопущення погіршення його становища порівняно з тим, яким воно було до звернення до адміністративного суду з адміністративним позовом.

Межі повноважень адміністративного суду щодо виходу за межі позовних вимог визначаються порушеними правами, захист яких вимагається від адміністративного суду, метою звернення за їх судовим захистом, а також спірними правовідносинами (фактичною ситуацією), які окреслюють контури обставин взаємодії позивача із суб'єктом владних повноважень під час виконання ним тих чи інших владних управлінських функцій, за яких мало місце порушення прав позивача.

Ключові слова: судовий розсуд, дискреційні повноваження, внутрішнє переконання, адміністративно-правові засади, компетенція судді, межа, позовні вимоги, повноваження судді, адміністративний суд, адміністративне судочинство, суддя, судова влада, електронні докази.

Нерозуміння адміністративними судами визначеного завданнями адміністративного судочинства співвідношення формальності та диспозитивності у процесуальній діяльності, доповнене неналежним правовим регулюванням меж та способів застосування цих принципів у їх взаємозв'язку в адміністративному судочинстві, призвело до того, що серед адміністративних судів склалося хибне уявлення про неможливість ефективного захисту прав приватних осіб від порушень їх прав суб'єктами владних повноважень. Це призвело до того, що серед адміністративних судів склалося хибне уявлення про неможливість ефективного захисту прав приватних осіб від порушень їхніх прав суб'єктами владних повноважень.

Особливо часто це відбувається у справах про протиправні рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, де основним процесуальним питанням є можливість та обов'язок адміністративних судів виходити за межі заявлених тверджень.

Як свідчить судова правозастосовча практика, адміністративні суди часто не застосовують цей захід, посилаючись на принцип диспозитивності, хоча він є необхідним для більш ефективного захисту позивача в таких справах. З огляду на таку ситуацію, важливим та обґрунтовано актуальним питанням для подальшого розвитку українського адміністративного процесуального права та практики є визначення меж дискреції в адміністративному судочинстві в контексті виходу за межі позовних вимог адміністративних судів у справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Деякі з найбільш важливих питань, що потребують вирішення, наведені нижче.

Огляд наукової літератури з питань меж повноважень адміністративних судів щодо розгляду позовів у світлі принципу диспозитивності виявив широкий спектр наукових праць із висновками, що становлять значний науковий і практичний інтерес у цьому контексті. Зокрема, слід відзначити праці І. Л. Желтобрюх [1], О. О. Усенко [2] та Р. Ф. Ханової [3]. Водночас наукові знання в цій царині потребують подальшого поглиблення, на підставі чого слід зробити остаточні висновки щодо вдосконалення українського законодавства про адміністративні процедури у відповідних частинах.

По-перше, необхідно надати огляд законодавчих положень та судової практики щодо завдань та основних засад адміністративного судочинства, а також огляд законодавчих положень та судової практики щодо завдань та основних засад адміністративного судочинства, які будуть використовуватися як чинник при визначенні конкретного змісту принципу диспозитивності в адміністративному судочинстві та при застосуванні процесуальних норм, за якими адміністративний суд реалізує ті чи інші дискреційні повноваження, а також при оцінці законності та/або обґрунтованості тих чи інших проявів дискреційних повноважень в адміністративному судочинстві. У зв'язку з цим, по-перше, підкреслюється, що завданням адміністративного судочинства є забезпечення справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення судами спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (Кодекс адміністративного судочинства України (КАС), стаття 2, частина 1) [4].

При цьому визначальною засадою судочинства в адміністративних справах, на відміну від визначальної засади цивільного судочинства, якою є змагальність сторін, є офіційне з'ясування всіх обставин у справі та обов'язок суб'єкта владних повноважень щодо доказування правомірності своїх дій, бездіяльності чи рішень (Постанова Верховного Суду від 13 червня 2018 року у справі № 0707/1177/12) [5]. Зміст принципу публічного з'ясування всіх обставин справи зобов'язує адміністративний суд відігравати активну роль у ході розгляду справи, в тому числі шляхом обрання способу захисту порушеного права, який відповідає реальним обставинам справи та відновлює права порушеної особи (Верховний Суд у справі № 826/9457/18 (постанова від 20 листопада 2017 року)) [6]. Йдеться про те, що при визначенні способу реалізації формального з'ясування всіх обставин у справі, положення частини другої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України вказують на те, що суд не розглядає адміністративну справу в межах позовних вимог, крім позовної заяви, поданої відповідно до цього Кодексу.

Суди можуть захищати інші організації у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень поза межами позовних вимог, якщо це необхідно для ефективного захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина. Крім того, відповідно до пункту 10 частини 2 статті 245 Кодексу адміністративного судочинства України, у разі задоволення заяви суд може визначити спосіб захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів

громадян, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень їхніх прав, свобод та інтересів з боку суб'єктів владних повноважень, який не суперечить закону та забезпечує ефективний захист таких прав, свобод та інтересів.

Як зазначив пан Усенко у своїй окремій думці як суддя Верховного Суду у справі № 640/19410/18, це право судів зумовлене верховенством права як основоположним принципом адміністративного судочинства та спрямованістю судочинства на досягнення справедливості й забезпечення ефективного захисту оспоримого права [1]. Водночас аналіз українського законодавства про адміністративне судочинство свідчить, що воно не зобов'язує адміністративні суди виходити за межі позовних вимог фізичних осіб з метою ефективного захисту їхніх прав, свобод і законних інтересів від порушень з боку суб'єктів владних повноважень у сфері публічно-правових відносин, залишаючи прийняття рішень на розсуд адміністративних судів, які наділені таким повноваженням Стверджується, що жодних конкретних підстав, меж чи способів реалізації цього повноваження не визначено. Проаналізувавши відповідну судову практику з метою внесення визначеності у вищезазначені питання, ми наводимо висновки Верховного Суду щодо порядку реалізації адміністративним судом своїх позасудових повноважень. По-перше, зазначається, що відправною точкою у визначенні меж втручання адміністративного суду за власною ініціативою у спірні правовідносини за загальним правилом вважаються права, свободи та законні інтереси, на захист яких заявлено позивачем.

Іншими словами, і на підставі постанови Верховного Суду від 26 березня 2019 року. У справі № 808/3049/16 Суд наголосив, що позов може виходити за межі прохання лише у випадку, якщо це необхідно для повного захисту прав, свобод та інтересів сторін або третіх осіб, які потребують захисту. Наприклад, всупереч аргументу позивача про те, що оскаржувалася лише частина податкового повідомлення-рішення, це не є правильним прикладом застосування закону щодо скасування рішення податкового органу в цілому [7]. Натомість суд може вийти за межі позовних вимог, якщо позивач заявив конкретну вимогу в позовній заяві і не заявив згодом іншої вимоги, яка має послідовний зв'язок з попередньою вимогою і випливає з первісного спору, описаного в позовній заяві (Верховний Суд, 30 січня 2018 року, рішення № 804/ № 1457/17) [8].

Верховний Суд також наголосив, що виходячи з характеру завдання адміністративного судочинства, принципу публічного розкриття всіх обставин у справі та можливості виходу за межі позовних вимог з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина у сфері публічно-правових відносин від порушень їхніх прав, свобод та інтересів з боку суб'єктів владних повноважень, суд адміністративної юрисдикції формально зобов'язаний не лише взяти їх до уваги, а й дослідити в сукупності обставини справи, надати їм відповідну правову оцінку та врахувати у разі невиконання. З огляду на ці міркування в обставинах справи № 263/15399/16-а Верховний Суд постановив, що помилкова форма вимоги про визнання протиправною поведінки патрульного інспектора під час виконання ним службових обов'язків, замість того, щоб просити визнати протиправною його поведінку щодо незаконного відсторонення від посади, затримання та медичного огляду, не є підставою для відмови у задоволенні позову в повному обсязі [9].

Як приклад невідповідності висновків Верховного Суду завданням та принципам адміністративного судочинства, звертаємо увагу на його зауваження у справі № 826/10473/16. У цій справі позивачі просили, серед іншого, визнати протиправними дії уповноваженої особи Фонду гарантування вкладів фізичних осіб на ліквідацію банку щодо невключення позивачів до переліку вкладників, які мають право на відшкодування коштів за вкладами за рахунок Фонду, та ненадання Фонду додаткової інформації про збільшення кількості вкладників за рахунок позивачів. Суд просили зобов'язати уповноважену особу зробити це. Однак у попередній справі суд відхилив ці вимоги і пішов далі, зобов'язавши уповноважену особу Фонду повторно розглянути заяву позивача про визнання кредиторських вимог

до банку, оскільки вона була подана в межах встановленого законом строку.

Розглянувши це рішення, Верховний Суд постановив, що, хоча загальна спрямованість вимог позивача полягала в тому, щоб домогтися повернення грошових коштів, розміщених у банку, за рахунок Фонду, це виходить за межі позовних вимог, а отже, за межі захисту прав, свобод та інтересів позивача та прав, свобод та інтересів, на захист яких подано позов, і що суд розглянув вимогу, яка не належить до предмета спору. Також було зазначено, що суд був пов'язаний предметом та обсягом позовних вимог, заявлених позивачем, при оцінці справи, і що його рішення було прийнято на розсуд позивача. При цьому підстава, з якою позивач пов'язує виникнення юрисдикційного права та задоволення позову, визначається позивачем за власною ініціативою (Верховний Суд, 12 листопада 2020 року (справа № 826/10473/16) [10]).

Аналіз цього аргументу (зокрема твердження про те, що суд пов'язаний предметом та обсягом позовних вимог, заявлених позивачем) свідчить, що він не ґрунтується на правильному тлумаченні дійсного змісту норм адміністративного судочинства та усталеній практиці Верховного Суду [11]. Водночас у будь-якому разі вихід за межі позовних вимог не може усунути змагальності адміністративного судочинства і має супроводжуватися наданням суб'єктом владних повноважень можливості суду надати докази на обґрунтування своїх вимог чи заперечень та довести їх достовірність [12].

Таким чином, межі юрисдикції адміністративного суду щодо позову визначаються спірними правовідносинами, які окреслюють порушені права, права, за захистом яких звертається до адміністративного суду, мету, з якою звертається за судовим захистом, та обставини взаємодії позивача із суб'єктом владних повноважень під час виконання конкретних управлінських завдань, у яких порушено права позивача (визначаються відповідно до фактичних обставин).

Література

1. Dissenting opinion of judge E. A. Usenko of the Supreme Court of Ukraine of 10 June 2020 in the case no. 640/19410/18. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/89757456.

2. Dissenting opinion of judge I. L. Zheltobryukh of the Supreme Court of Ukraine of 21 February 2020 in the case no. 826/17123/18]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/88150318.

3. Білий, І. М. (2023). Вихід адміністративного суду за межі позовних вимог: питання обов'язковості та меж повноважень. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*, (10). https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-10-01-10

4. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.

5. The Supreme Court of Ukraine. Judgment of 13 June 2018, the case of the Anonymous v Executive committee of the Mukachevo City Council of Zakarpattia Oblast,no. 0707/1177/12. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/75296542.

6. The Supreme Court of Ukraine. Judgment of 20 November 2019,the case of Trading and service center «Avtoexpo» LLC to Main Department of the Federal Tax Service in Kyiv, State Fiscal Service of Ukraine, no. 826/9457/18.Retrievedfromhttps://reyestr.court.gov.ua/Review/85803891.

7. The Supreme Court of Ukraine. Judgment of 26 March 2019,the case of Metresurs LLC v Main Department of the Federal Tax Service in Zaporizhzhiaoblast, no. 808/3049/16. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/80726714.

8. The Supreme Court of Ukraine. Judgment of 30 January 2018,the case of «ChTS-Ukraine» LLC v State Tax Inspectorate in the Central District of the city of Dnipro of the Main Department of the Federal Tax Service in Dnipropetrovsk oblast, no. 804/1457/17. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/72028946.

9. The Supreme Court of Ukraine. Judgment of30 January 2020,the case of Anonymous vMariupol Patrol Police Department of the Donetsk oblast, no. 263/15399/16-a. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/87297605.

10. The Supreme Court of Ukraine. Judgment of12 November 2020,the case of Anonymous v Authorized Person of the Deposit Guarantee Fund for the liquidation of the Public Joint Stock Company «Bank «Finance and Credit» and the Deposit Guarantee Fund, no. 826/10473/16. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/92811116.

11. Leheza Ye., Odyntsova I., Dmytrenko N. Teoría y regulación legal del apoyo informativo de los procedimientos administrativos en Ucrania. Ratio Juris Unaula. 2021. Vol. 16, no. 32, pp. 291-306. DOI: https://doi.org/10.24142/raju.v16n32a12.9.

12. Leheza Ye., Len V., Shkuta O., Titarenko O., Cherniak N. Foreign experience and international legal standards of applying artificial intelligence in criminal proceedings. Revista de la universidad del zulia. 2022. Vol. 13, no. 36, 276-287. DOI: https://doi.org/10.46925//rdluz.36.18.8.

FEATURES OF THE EXERCISE OF THE POWERS OF THE ADMINISTRATIVE COURT IN RESPECT OF GOING BEYOND THE LIMITS OF CLAIMS

Considering the limits of the competence of the administrative court in going beyond the limits of claims, the author concludes that, taking into account the nature and tasks of administrative proceedings, which place the effective protection of rights and interests from violations by subjects of public authority above all other tasks, and taking into account the principle according to which the administrative court must take all procedural measures to achieve this goal, the author concludes that the administrative court should be obliged to go beyond the limits of claims, taking into account the principle of official clarification of all circumstances in cases requiring its action.

It was concluded that the limits of the jurisdiction of the administrative court to go beyond the claims are not limited by the subject matter of the claim, the grounds of the claim or the content of the claims, but only by the rights specified by the plaintiff, the purpose of seeking judicial protection and the content of the disputed legal relationship for the protection of which the plaintiff has applied to the administrative court, which must establish that the claims are limited to the content of the disputed legal relationship. However, provided that the subject matter and grounds of the claim and the intervention of the administrative court in the case are aimed at the most effective protection of the plaintiff's rights and achieving the most favorable result from his point of view, as well as preventing the deterioration of his situation compared to what it was before the application to the administrative court with an administrative claim.

The limits of the powers of the administrative court to go beyond the claims are determined by the violated rights, the protection of which is required from the administrative court, the purpose of applying for their judicial protection, as well as the disputed legal relationship (factual situation), which outlines the contours of the circumstances of the interaction of the plaintiff with the subject of authority during the performance by him of certain administrative functions, during which the violation of the plaintiff's rights occurred.

***Keywords**: judicial discretion, discretionary powers, internal conviction, administrative-legal principles, judge's competence, limit, claims, judge's powers, administrative court, administrative proceedings, judge, judicial power, electronic evidence.*

ЗАКОННІСТЬ ВИКЛЮЧЕННЯ З РЕЄСТРУ ПЛАТНИКІВ ЄДИНОГО ПОДАТКУ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

ПАРАЩЕНКО Олександра Костянтинівна - асистентка кафедри фінансового права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

https://orcid.org/0009-0001-0284-0308
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.47

Стаття досліджує питання законності примусового анулювання реєстрації платників єдиного податку за рішенням контролюючих органів. Автор аналізує правові підстави виключення суб'єктів господарювання з реєстру платників єдиного податку відповідно до ПК України, а також процедури, яких мають дотримуватися контролюючі органи. Особлива увага приділяється правовим аспектам примусового виключення, виокремлюються випадки, що призводять до анулювання реєстрації, зокрема порушення встановлених вимог щодо спрощеної системи оподаткування.

Крім того, розглядається практичний приклад із тлумаченням законодавчих змін у сфері електронних комунікацій та їхнього впливу на статус платників єдиного податку. Аналізуються положення Закону України «Про електронні комунікації» та його відмінності від попереднього законодавства, що регулювало сферу телекомунікацій. Автор критикує позицію ДПС України щодо необґрунтованого розширення критеріїв, за якими суб'єкти господарювання втрачають можливість перебування на спрощеній системі оподаткування.

До того ж, у цьому дослідженні автор вивчає погляди судів на законність виключення з реєстру платників єдиного податку, зокрема в контексті досліджуваного практичного прикладу, пов'язаного зі сферою електронних комунікацій, а саме надання послуг з доступу до мережі Інтернет суб'єктами господарювання, які перебувають на спрощеній системі оподаткування, обліку та звітності.

У результаті дослідження робиться висновок про необхідність дотримання контролюючими органами принципів законності та обґрунтованості при прийнятті рішень про анулювання реєстрації платника єдиного податку, а також про важливість правильного тлумачення норм податкового та галузевого законодавства.

Ключові слова: спрощена система оподаткування, обліку та звітності; єдиний податок; платники єдиного податку, платники податків, відповідальність платника єдиного податку; принцип законності; принцип правомірності рішень платників податків; судова практика; контролюючий орган; рішення контролюючого органу; реєстрація платником єдиного податку; анулювання реєстрації платником єдиного податку.

Вступ

Система спрощеного оподаткування, обліку та звітності відіграє важливу роль у підтримці малого та середнього бізнесу в Україні, надаючи підприємцям можливість працювати за спрощеними правилами бухгалтерського обліку та податкової звітності. Одним із ключових аспектів цієї системи є реєстрація суб'єктів господарювання як платників єдиного податку. Однак законодавство передбачає не лише можливість перебування на спрощеній системі, але й підстави для виключення платника з відповідного реєстру.

Законність виключення з реєстру платників єдиного податку часто стає предме-

том судових спорів, оскільки підприємці не завжди погоджуються з рішеннями податкових органів, які можуть вважати певну діяльність такою, що не відповідає критеріям спрощеної системи. Особливу увагу привертають ситуації, коли податкові органи визнають недотримання вимог щодо застосування єдиного податку, посилаючись на особливості видів діяльності платника, структуру доходів або інші фактори, які можуть бути трактовані неоднозначно.

Мета роботи

Метою цієї статті є аналіз правових аспектів виключення з реєстру платників єдиного податку, розгляд підстав для такого виключення відповідно до чинного законодавства, а також вивчення судової практики щодо оскарження рішень контролюючих органів. Окрема увага приділяється проблемним питанням правозастосування.

У ході дослідження будуть розглянуті основні правові норми, що регламентують питання перебування на спрощеній системі оподаткування, аналізуватимуться практичні кейси судових рішень, що ілюструють підходи судів до вирішення подібних спорів. На основі проведеного аналізу будуть зроблені висновки щодо ефективності чинного законодавства та запропоновані можливі напрями його вдосконалення.

Методи дослідження

У цій науковій роботі буде використано такі методи наукового пізнання, які відповідають поставленій меті роботи, а саме: аналізу законності виключення суб'єктів господарювання з реєстру платників єдиного податку. По-перше, це буде діалектичний метод наукового пізнання. Останній використовується для всебічного дослідження правової природи виключення суб'єктів господарювання з реєстру платників єдиного податку, виявлення його суперечностей, тенденцій розвитку та впливу на підприємницьку діяльність. По-друге, це формально-юридичний метод, який застосовується для аналізу законодавчих норм, які регулюють підстави та порядок виключення платників єдиного податку з реєстру, а також тлумачення відповідних правових положень. По-третє, у роботі планується використати системно-структурний метод. Останній дозволяє визначити місце правового регулювання єдиного податку в загальній системі оподаткування. По-четверте, з метою виокремлення основних аспектів виключення платників із реєстру та правових проблем, пов'язаних із цим, буде використано метод аналізу та синтезу. До того ж, застосування вказаних методів наукового пізнання дозволить на основі отриманих даних сформувати загальні висновки та рекомендації. По-п'яте, буде використано логіко-правовий метод наукового пізнання. Указаний метод використовується для обґрунтування правових висновків щодо законності дій податкових органів у процесі виключення суб'єктів господарювання з реєстру платників єдиного податку. По-шосте, застосування емпіричного методу передбачає вивчення та узагальнення судової практики, аналітичних матеріалів та практичного досвіду застосування норм законодавства в цій сфері.

Таким чином, застосування вказаних методів забезпечить комплексний підхід до дослідження теми цієї роботи та сприятиме формулюванню обґрунтованих висновків щодо правових аспектів виключення платників єдиного податку.

Результати

Перш за все, варто звернутися до приписів Податкового кодексу України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (далі – ПК України), зокрема, приписів статті 299, якими урегульовано порядки реєстрації та анулювання реєстрації платників єдиного податку [1]. Як очевидно, із назви ст. 299 ПК України законодавець користується терміном «анулювання» у назві та змісті статті [1]. При цьому, за змістом приписів ст. 299 ПК України законодавцем використовується й термін «виключення» [1], зокрема у таких словосполученнях: «Реєстрація платником єдиного податку … може бути *анульована шляхом виключення* з реєстру платників єдиного податку за рішенням контролюючого органу» та «… дату *виключення* з реєстру платників єдиного податку…»

[1]. З огляду на наведене, платників єдиного податку виключають з реєстру платників єдиного податку шляхом прийняття контролюючим органом рішення про анулювання реєстрації платників єдиного податку. Тобто у цій роботі, як в назві, так і по всьому тексту вбачається доцільним використовувати термін «виключення».

Для того щоб досліджувати законність виключення з реєстру платників єдиного податку варто окреслити та проаналізувати підстави такого.

Згідно із приписами п.п. 299.10 та 299.11 ст. 299 ПК України для анулювання реєстрації платником єдиного податку необхідне відповідне рішення контролюючого органу [1]. Останнє приймається у таких випадках, передбачених ПК України:

1) добровільна відмова від спрощеної системи оподаткування для переходу на інші податки [1];

2) припинення юридичної особи або підприємницької діяльності фізичною особою-підприємцем [1];

3) зменшення частки сільгоспвиробництва для платників єдиного податку 4-ї групи до менш ніж 75% [1];

4) неподання податкової звітності платниками 4-ї групи [1];

5) отримання статусу резидента Дія Сіті [1];

6) втрата статусу е-резидента для платників 3-ї групи [1];

7) санкції щодо платника, його засновників або бенефіціарів, передбачені Законом України «Про санкції» [1];

Із проаналізованих випадків можна підсумувати, що до рішень про анулювання реєстрації платником єдиного податку за його добровільною заявою можна віднести причини зазначені вище у пунктах 1 та 5. А до рішень про анулювання реєстрації платником єдиного податку за примусовим рішенням контролюючого органу можна віднести причини зазначені вище у пунктах 2, 3, 4, 6 та 7. Останнє вбачається примусовим, оскільки відбувається незалежно від волі самого суб'єкта господарювання.

8) а також у випадках, визначених підп. 298.2.3 п. 298.2 та підп. 298.8.6 п. 298.8 ст. 298 ПК України [1]. Зокрема цей перелік випадків буде окреслено нижче.

Зокрема, у підп. 298.2.3 п. 298.2 та підп. 298.8.6 п. 298.8 ст. 298 ПК України [1] передбачені випадки, які безваріативно та у визначені строки зобов'язують платників єдиного податку перейти на сплату інших податків і зборів, визначених ПК України. При цьому, у разі не здійснення вказаного переходу платником самостійно – у контролюючого органу виникають підстави прийняти рішення про анулювання реєстрації платником єдиного податку.

До таких випадків законодавцем віднесено: 1) перевищення річного ліміту доходу платниками 1-2 груп без зміни ставки [1]; 2) перевищення річного доходу платниками 1-2 груп при використанні ставок 3-ї групи [1]; 3) перевищення річного доходу платниками 3-ї групи (крім е-резидентів) [1]; 4) використання забороненого способу розрахунків платником єдиного податку (крім е-резидентів 3-ї групи) [1]; 5) здійснення забороненої для спрощеної системи діяльності або зміна організаційно-правової форми, яка не відповідає вимогам цієї системи [1]; 6) якщо кількість найманих працівників платника єдиного податку перевищує встановлений ліміт [1]; 7) провадження незареєстрованих видів діяльності (крім е-резидентів третьої групи) [1]; 8) за наявності податкового боргу, що перевищує 180 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян на перше число місяця протягом двох послідовних кварталів [1]; 9) якщо платник єдиного податку має податковий борг за два квартали, самостійно визначений як різниця між мінімальним зобов'язанням і сплаченими податками, зборами, платежами та орендою землі [1]; 10) якщо платники єдиного податку 1-ї або 2-ї групи займаються непередбаченою діяльністю згідно з ПК України [1]; 11) якщо платник податку набуває статусу резидента Дія Сіті [1]; 12) якщо ФОП 4-ї групи не сплатили 25% річного податку за квартал і не перейшли на 3-ю групу або не відмовилися від спрощеної системи [1].

Таким чином, наведені випадки вказують на обставини, за наявності яких у визначених платників єдиного податку вини-

кає обов'язок перейти зі спрощеної системи оподаткування на сплату інших податків і зборів, визначених ПК України, тобто на загальну систему оподаткування. І як вже вказувалося вище, у разі відсутності добровільного виконання такого обов'язку такий перехід стає примусовим для платників єдиного податку. Примус відповідно застосовують контролюючі органи на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [2].

Тому у цій роботі планується приділити увагу саме питанню примусового анулювання реєстрації платником єдиного податку за рішенням контролюючого органу. Оскільки підстави анулювання реєстрації платником єдиного податку було вище окреслено та проаналізовано, то наразі варто перейти до повноважень контролюючих органів та способу їх реалізації під час примусового анулювання реєстрації платником єдиного податку за рішенням контролюючого органу відповідно тобто процедури.

Аналіз приписів п. 299.11 ст. 299 ПК України дає підстави виокремити такі основні та обов'язкові аспекти примусового анулювання реєстрації платника єдиного податку як дій контролюючого органу в межах його повноважень: *(1)* проведення перевірки порушень платником єдиного податку умов застосування спрощеної системи; *(2)* виявлення таких порушень саме під час перевірки; *(3)* складення акта про результати такої перевірки; *(4)* прийняття рішення про виключення з реєстру платників єдиного податку [1].

З огляду на проаналізоване вище, забезпечення законності виключення з реєстру платників єдиного податку, найперше, залежить від дотримання контролюючим органом приписів Конституції України та ПК України. Поряд із дотриманням приписів ПК України, яким встановлено підстави та процедуру виключення, контролюючі органи повинні дотримуватися та зважати й на інші норми ПК України, зокрема, але не виключно, приписи Розділу XIV. Спеціальні податкові режими ПК України.

Окресливши рамкові вимоги до законності виключення з реєстру платників єдиного податку, убачається за доцільне навести практичний приклад порушення принципу законності, утвердженого Конституцією України, та порушення приписів ПК України з боку контролюючих органів під час виключення з реєстру платників єдиного податку.

Приклад пов'язаний із приписом п. 5 підп. 298.2.3 п. 298.2 ст. 298 ПК України, яким встановлено обов'язок платника єдиного податку перейти на сплату інших податків і зборів, передбачених ПК України, у разі здійснення видів діяльності, які не дають права застосовувати спрощену систему оподаткування, або невідповідності вимогам організаційно-правових форм господарювання [1].

Прийнятий 16.12.2020 р. Закону України «Про електронні комунікації» № 1089-IX (далі – Закон № 1089-IX) [3], який набув чинності з 01.01.2022 р., замінив попередній Закон України «Про телекомунікації» від 18.11.2003 р. № 1280-IV (далі – Закон № 1280-IV) [4]. І, як вважають представники ДПС України, з набранням чинності Закону № 1089-IX платники податків при постачанні електронних комунікаційних послуг не мають права застосовувати спрощену систему оподаткування, обліку та звітності [5]. Зокрема, ДПС України вважає, що за приписами нового Закону № 1089-IX оператор і є постачальником у разі надання електронних комунікаційних послуг [5]. При цьому, і поняття «оператор електронних комунікацій», і поняття «постачальник електронних комунікаційних мереж» окремо визначається в Законі № 1089-IX [3]. На противагу цьому, попередній Закон № 1280-IV, як вказує ДПС України, розділяв поняття «оператор» та «постачальник», а саме іменуючи їх як оператор телекомунікацій та провайдер телекомунікацій [4].

Аналізуючи приписи старого Закону № 1280-IV щодо вказаних понять можна ствердити таке: 1) право на технічне обслуговування та експлуатацію мереж мав оператор, а провайдер – ні; 2) надання в користування каналів електрозв'язку здій-

снював оператор, а провайдер не мав такого права; 3) за загальною діяльністю: оператор самостійно будував, обслуговував та експлуатував телекомунікаційні мережі, а провайдер лише надав послуги зв'язку, використовуючи інфраструктуру операторів. Тобто за приписами старого закону оператори телекомунікацій мали ширші повноваження, оскільки вони могли будувати та обслуговувати мережі, тоді як провайдери були обмежені лише наданням послуг без права на технічне обслуговування мереж.

З іншого боку мають місце приписи чинного Закону № 1089-IX, яким визначаються поняття «оператор електронних комунікацій» та «постачальник електронних комунікаційних послуг», аналіз яких дає підстави стверджувати таке. 1. У контексті володіння та управління мережами оператор електронних комунікацій володіє, експлуатує та управляє електронними комунікаційними мережами та пов'язаними засобами, а постачальник електронних комунікаційних послуг може надавати послуги як на власних, так і на чужих мережах, але не обов'язково володіє ними. 2. За функціональним призначенням: оператор забезпечує інфраструктуру та її технічне обслуговування, а постачальник надає кінцеві електронні комунікаційні послуги користувачам. 3. У контексті можливості виконувати інші ролі, то оператор може бути і постачальником послуг, якщо надає електронні комунікаційні послуги, а постачальник послуг не обов'язково є оператором, оскільки може використовувати чужі мережі. Тому за новим законом, оператори займаються інфраструктурою, постачальники – послугами. Оператор може бути постачальником, але не кожен постачальник є оператором.

Порівнюючи приписи старого Закону № 1280-IV та приписи нового Закону № 1089-IX в контексті вказаних понять наголошуємо, що оператор телекомунікацій і оператор електронних комунікацій володіють, експлуатують та управляють мережами, проте другий має ширше охоплення, включаючи цифрові комунікації. Провайдер телекомунікацій і постачальник електронних комунікаційних послуг надають послуги користувачам, не обов'язково маючи власну мережу. Головна відмінність полягає в тому, що поняття «електронні комунікації» є сучаснішим і ширшим, охоплюючи не лише традиційні телекомунікації, а й цифрові послуги. Указаний результат аналізу приписів законів дає можливості не погодитися із думкою ДПС України вище проілюстрованою.

Для чого ж ДПС України необхідно вперто стверджувати, що новий Закон № 1089-IX не розділяє поняття «оператор» та поняття «постачальник»? Убачається, що така думка викликана використанням контролюючим органом законодавчих нововведень для обмеження доступу суб'єктам господарювання до спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності шляхом неправильного тлумачення таких двох приписів ПК України:

1. «… Не можуть бути платниками єдиного податку першої - третьої груп суб'єкти господарювання (юридичні особи та фізичні особи - підприємці), які здійснюють: … діяльність з надання послуг пошти (крім кур'єрської діяльності), діяльність з надання послуг фіксованого телефонного зв'язку з правом технічного обслуговування та експлуатації телекомунікаційних мереж і надання в користування каналів електрозв'язку (місцевого, міжміського, міжнародного), діяльність з надання послуг фіксованого телефонного зв'язку з використанням безпроводового доступу до телекомунікаційної мережі з правом технічного обслуговування і надання в користування каналів електрозв'язку (місцевого, міжміського, міжнародного), діяльність з надання послуг рухомого (мобільного) телефонного зв'язку з правом технічного обслуговування та експлуатації телекомунікаційних мереж і надання в користування каналів електрозв'язку, діяльність з надання послуг з технічного обслуговування та експлуатації телекомунікаційних мереж, мереж ефірного теле- і радіомовлення, проводового радіомовлення та телемереж…» [1].

2. «… Дія цього підпункту не поширюється на фізичних осіб - підприємців, які надають … *послуги з надання доступу до ме-*

режі Інтернет… Такі фізичні особи-підприємці належать виключно до третьої групи платників єдиного податку, якщо відповідають вимогам, встановленим для такої групи» [1].

Аналіз та порівняння дає підстави виснувати таке. Перша норма *обмежує можливість перебування на спрощеній системі оподаткування* для суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність, пов'язану з наданням телекомунікаційних послуг, що включає технічне обслуговування та експлуатацію мереж, а також надання в користування каналів електрозв'язку. Тобто *оператори телекомунікацій* (які мають право на технічне обслуговування та експлуатацію мереж) *не можуть бути платниками єдиного податку*. А от *постачальники послуг* з доступу до мережі Інтернет або ж електронних комунікаційних послуг *можуть бути платниками єдиного податку*. Друга норма встановлює виняток: *фізичні особи–підприємці, які надають послуги з доступу до мережі Інтернет, можуть бути платниками єдиного податку, але виключно в межах третьої групи*.

Тому, можна стверджувати, що оператори телекомунікацій, які займаються технічним обслуговуванням та експлуатацією мереж, не можуть застосовувати спрощену систему оподаткування. ФОП, які надають послуги доступу до Інтернету, але не здійснюють технічного обслуговування мереж, можуть працювати на спрощеній системі оподаткування, але лише в межах третьої групи єдиного податку. Юридичні особи, що займаються наданням доступу до мережі Інтернет, можуть бути платниками єдиного податку.

Здійснений нами аналіз суперечить вищезазначеній позиції ДПС України. Крім вже названого вище, контролюючий орган вказує, що фізичні особи-підприємці, які обирають КВЕДи 61.10. «Діяльність у сфері проводового електрозв'язку», 61.30. «Діяльність у сфері супутникового електрозв'язку» та 61.90. «Інша діяльність у сфері електрозв'язку» та надають електронні комунікаційні послуги не мають права застосовувати спрощену систему оподаткування [5].

Тобто позиція ДПС України полягає в тому, що надавачі послуг з доступу до мережі Інтернет повинні бути на загальній системі оподаткування або ж перейти зі спрощеної системи на загальну. Така позиція є рушійною до дій з боку контролюючих органів, які в порядку приписів пункту 299.11 статті 299 ПК України проводять перевірку; виявляють, *на їх переконання*, вчинене порушення; складають акт такої перевірки; та приймають рішення про анулювання реєстрації платником єдиного податку. Зі свого боку, платники єдиного податку оскаржують такі рішення до адміністративних судів.

Тому далі варто звернути увагу на погляди судів. Наприклад, у рішенні Одеського окружного адміністративного суду від 18.09.2024 р. у справі № 420/25688/24 [6] суд встановив, що надання послуг з доступу до мережі Інтернет не підпадає під обмеження, передбачені підп. 291.5.1 п. 291.5 ст. 291 ПК України, які стосуються діяльності з надання послуг пошти, фіксованого телефонного зв'язку з правом технічного обслуговування та експлуатації телекомунікаційних мереж, а також надання в користування каналів електрозв'язку. Відповідно, такі види діяльності, як надання доступу до мережі Інтернет, не заборонені для платників єдиного податку [6]. Суд також зазначив, що наявність у суб'єкта господарювання коду КВЕД 61.90 («Інша діяльність у сфері електрозв'язку») не є підставою для анулювання реєстрації платника єдиного податку, оскільки цей код включає види діяльності, які не заборонені для застосування спрощеної системи оподаткування [6]. У цьому ж аналізованому рішенні суд також дійшов висновку, що суб'єкт господарювання, який надає послуги з доступу до мережі Інтернет, має право бути платником єдиного податку третьої групи, за умови дотримання інших вимог ПК України [6].

Наведений погляд суду тільки утверджує наше розуміння. Суб'єкт господарювання, який надає послуги з доступу до мережі Інтернет, має право бути платником єдиного податку, оскільки така діяльність не підпадає під обмеження, передбачені

п. 291.5.1 ПК України. Відсутність у законі прямої заборони підтверджує, що реєстрація як платника єдиного податку є правомірною, незалежно від наявності власної мережі або її технічного обслуговування. Крім того, належність діяльності до КВЕД 61.90 не може бути підставою для виключення з реєстру платників єдиного податку, адже цей код охоплює різні види діяльності, серед яких є і дозволені для спрощеної системи.

До того ж, із проаналізованого судового рішення очевидним стає виведений вище висновок, що як юридичні особи, так і фізичні особи-підприємці, які надають послуги з доступу до мережі Інтернет мають право бути платником єдиного податку третьої групи. Цей висновок логічно виходить із тлумачення зазначених вище так званих «неоднозначних» норм ПК України. Хоча важливо наразі стверднути, що перша норма просто не включає надання послуг з доступу до мережі Інтернет до списку видів діяльності, які не можуть здійснюватися платниками податків на спрощеній системі оподаткування. Друга ж норма указує, що суб'єкти господарювання, що надають послуги з доступу до мережі Інтернет можуть бути тільки на третій групі єдиного податку. І фактично ці норми не суперечать, а доповнюють одна одну.

Однак ДПС України не погоджується із такими твердженнями апелюючи приписами Закону № 1089-IX , який, на думку контролюючого органу, по впливав на тлумачення змісту припису п. 8 підп.291.5.1 п.291. 5 ст. 291 ПК України.

У цьому і вбачається помилковість тлумачення з боку контролюючого органу, що трансформується в протиправність рішень про виключення відповідних суб'єктів та стає очевидною незаконною діяльністю з боку ДПС України.

Розглянутий практичний приклад дає підстави надати для таких суб'єктів господарювання певний перелік порад для оскарження таких незаконних рішень ДПС України: 1) для підтвердження статусу позивача відповідним суб'єктам господарювання варто підтверджувати, що такий суб'єкт є постачальником послуг доступу до Інтернету (код IA.S1), що засвідчується Реєстром НКЕК та договорами зі споживачами [7]; 2) для позиції позивача варто стояти на тому, що ДПС України не має права виключати відповідних суб'єктів з реєстру платників єдиного податку, бо ПК України обмежує застосування спрощеної системи для певних телекомунікаційних послуг (фіксований, мобільний зв'язок, техобслуговування мереж), проте не для послуг доступу до Інтернету. Указане підтверджується Рішенням НКЕК від 03.04.2024 р. № 170, зміст якого підтверджує, що такі послуги не відносяться до заборонених [8]; 3) також варто враховувати зміни внесені до ПК України Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень» від 30.11.2021 р. № 1914-IX дозволяє фізичним особам-підприємцям, що надають доступ до мережі Інтернет, бути лише на третій групі єдиного податку, проте не забороняє юридичним особам використовувати спрощену систему [9]; 4) необхідно розуміти, що ДПС України неправильно ототожнює поняття «оператор» та «постачальник» електронних комунікацій, Міністерство цифрової трансформації, а не ДПС України, визначає правове трактування цих понять, а також КВЕД не є визначальним критерієм для класифікації послуг; 5) розбираючи неправильну позицію ДПС України варто також пам'ятати про принцип правомірності рішень платника податків [1], який вирішує конфлікт суперечливих норм (хоча ми їх такими не вбачаємо) на користь платника податків, а не контролюючого органу.

Висновки

Аналіз чинного законодавства, судового рішення та позицій контролюючих органів свідчить, що законність виключення з реєстру платників єдиного податку забезпечується шляхом дотримання контролюючим органом всім відомого принципу законності, затвердженого у ч. 2 ст. 19 Конституції України. Дотримання цього принципу має

реалізуватися шляхом дотримання приписів ПК України в контексті підстав виключення з реєстру, відповідної процедури, яку вище було окреслено, та змісту інших норм ПК України.

Проаналізований практичний приклад є нічим іншим як ілюстрацією незаконного виключення суб'єктів господарювання з реєстру платників єдиного податку. У підсумку аналізу якого можна ще раз стверди-ти, що суб'єкти господарювання, які надають послуги з доступу до мережі Інтернет, мають право бути платниками єдиного податку третьої групи. У свою чергу, ДПС України неправомірно виключає постачальників послуг доступу до Інтернету з реєстру платників єдиного податку. Така діяльність не підпадає під заборони, визначені ПК України, а отже, суб'єкти господарювання мають законне право залишатися на спрощеній системі. Крім того, контролюючий орган повинен діяти виключно в межах закону, дотримуючись передбаченої процедури перевірки та прийняття рішень. Будь-які протиправні рішення ДПС України можуть бути успішно оскаржені в судовому порядку.

Основні аргументи на користь цієї позиції наведені вище можна окреслити такими двома твердженнями:

1. ПК України не містить прямої заборони для постачальників послуг з доступу до мережі Інтернет щодо застосування спрощеної системи оподаткування. Обмеження стосуються діяльності з надання послуг телефонного зв'язку та технічного обслуговування мереж.

2. Судова практика підтверджує, що ДПС України неправомірно анулює реєстрацію платників єдиного податку, ототожнюючи постачальників послуг доступу до Інтернету з операторами електронних комунікацій, які здійснюють технічне обслуговування мереж.

У підсумку вбачається важливим наголосити, що п. 8 підп. 291.5.1 п. 291.5 ст. 291 ПК України потребує законодавчих змін для роз'яснення питань спрощеної системи для постачальників електронних комунікаційних послуг.

Література

1. Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення: 06.10.2024 р.).

2. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 06.10.2024 р.).

3. Про електронні комунікації : Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text (дата звернення: 06.10.2024 р.).

4. Про телекомунікації : Закон України від 18.11.2003 № 1280-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1280-15#Text (дата звернення: 06.10.2024 р.).

5. Про надання пояснень та їх документального підтвердження : Лист ГУ ДПС України в Київ. обл. від 02.08.2024.

6. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 18.09.2024 у справі № 420/25688/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121734136 (дата звернення: 06.10.2024 р.).

7. Офіційний портал НКЕК. *Офіційний портал НКЕК | Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв`язку*. URL: https://nkek.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=55&language=uk (дат а звернення: 06.10.2024 р.).

8. Про надання офіційного узагальненого роз'яснення щодо деяких питань визначення видів електронних комунікаційних послуг : Рішення від 03.04.2024 № 170. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0170897-24#Text. (дата звернення: 06.10.2024 р.).

9. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень : Закон України від 30.11.2021 № 1914-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1914-20#Text (дата звернення: 06.10.2024 р.).

asya.parashchenko@gmail.com

LEGALITY OF EXCLUSION FROM THE REGISTER OF SINGLE TAX PAYERS: LEGAL ANALYSIS

The article examines the legality of the forced cancellation of the registration of single tax payers by decision of the controlling authorities. The author analyzes the legal grounds for excluding business entities from the Register of Single Tax Payers in accordance with the Tax Code of Ukraine, as well as the procedures that the controlling authorities must follow. Special attention is given to the legal aspects of forced exclusion, highlighting the cases that lead to the annulment of registration, particularly violations of the established requirements for the simplified taxation system.

Additionally, the article considers a practical case involving the interpretation of legislative changes in the field of electronic communications and their impact on the status of single tax payers. The provisions of the Law of Ukraine "On Electronic Communications" are analyzed, along with its differences from the previous legislation regulating the telecommunications sector. The author criticizes the position of the State Tax Service of Ukraine regarding the unjustified expansion of criteria under which business entities lose their eligibility to remain within the simplified taxation system.

Moreover, this study examines judicial perspectives on the legality of exclusion from the Register of Single Tax Payers, particularly in the context of the analyzed practical case related to the electronic communications sector. Specifically, it addresses the provision of Internet access services by business entities operating under the simplified system of taxation, accounting, and reporting.

As a result of the study, it is concluded that the controlling authorities must adhere to the principles of legality and reasonableness when making decisions on the annulment of single tax payer registration. The study also emphasizes the importance of correctly interpreting the norms of tax and sectoral legislation.

Keywords: *simplified system of taxation, accounting and reporting; single tax; single tax payers, taxpayers, liability of a single tax payer; principle of legality; principle of legality of decisions of taxpayers; court practice; supervisory authority; decisions of the supervisory authority; registration as a single tax payer; cancellation of registration as a single tax payer.*

СИСТЕМА ПРАВОВИХ ЗАСАД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ

ПОПОВИЧ Ірина Миколаївна - кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9329-5378
УДК 342.9
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.48

У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, запропоновано авторське визначення поняття правових засад забезпечення законності під час здійснення правосуддя. Виділено коло нормативно-правових актів різної юридичної сили, норми яких спрямовані на регулювання суспільних відносин, які виникають в контексті забезпечення законності під час здійснення правосуддя.

Ключові слова: законність, правосуддя, забезпечення законності, правові засади, нормативно-правові акти.

Постановка проблеми

Забезпечення законності під час здійснення правосуддя є ключовою передумовою справедливого, ефективного та демократичного функціонування не тільки судової системи, а й всієї держави та суспільство в цілому. Саме принцип законності гарантує дотримання основних прав і свобод людини, закріплених у національному законодавстві та міжнародних нормативно-правових актах. Без цього принципу судова система втрачає довіру суспільства і перетворюється на інструмент свавілля та репресій. Важливим аспектом також є те, що дотримання законності під час судового розгляду забезпечує рівність усіх перед законом. Разом із тим, забезпечення законності вимагає побудови належного нормативно-правового підґрунтя, розгляду якого і буде присвячено представлене наукове дослідження.

Стан дослідження проблеми

Різні аспекти забезпечення законності в діяльності різних органів державної влади, у тому числі її судової гілки, розкривались в роботах: І.В. Дашутіна, М.А. Дідиченко, Р.А. Калюжного, В.К. Колпакова, Б.Б. Курбанова, І.П. Малютіна, О.В. Мінченка, Є.Ю. Пономаренка, К.Б. Пусана та багатьох інших науковців. Втім, попри суттєвий та широкий науковий доробок, в науковій літературі фактично не дослідженим залишається питання системи правових засад забезпечення законності під час здійснення правосуддя.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб надати характеристику системі правових засад забезпечення законності під час здійснення правосуддя. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: з'ясувати сутність поняття «правові засади»; виділити коло нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини у досліджуваній сфері суспільного життя; здійснити класифікацію цих нормативних документів.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна роботи обґрунтована тим, що в ній дістала подальшого розвитку характеристика система правових засад забезпечення законності під час здійснення правосуддя.

Виклад основного матеріалу

В тлумачних словниках української мови слово «засада» розкривається як: основа чогось; те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь; вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки; спосіб, метод здійснення чого-небудь тощо [1, с.419]. Щодо правових засад, то вони мають тлумачення юридичного джерела, нормативно-правового підґрунтя на якому основуються суспільні явища, будуються різні типи діяльності та нормами якого регулюються суспільно-правові відносини у різних сферах [2]. Таким чином, правові засади забезпечення законності під час здійснення правосуддя – це системна сукупність нормативно-правових актів, норми яких спрямовані на упорядкування суспільно-правових відносин в сфері діяльності органів правосуддя, а також закріплюють порядок, особливості застосування і використання адміністративно-правових інструментів забезпечення законності у цій сфері. Це критично важливий елемент механізму забезпечення законності під час здійснення правосуддя, відповідно до якого вибудовується конструкція правового регулювання даної діяльності.

В тлумачних словниках української мови слово «засада» розкривається як: основа чогось; те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь; вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки; спосіб, метод здійснення чого-небудь тощо [1, с.419]. Щодо правових засад, то вони мають тлумачення юридичного джерела, нормативно-правового підґрунтя на якому основуються суспільні явища, будуються різні типи діяльності та нормами якого регулюються суспільно-правові відносини у різних сферах [2]. Згідно із цим, правові засади забезпечення законності під час здійснення правосуддя – це сукупність нормативно-правових актів, які упорядковують суспільно-правові відносини в сфері діяльності органів правосуддя, а також закріплюють порядок, особливості застосування і використання адміністративно-правових інструментів забезпечення законності. Це критично важливий елемент механізму забезпечення законності під час здійснення правосуддя відповідно до якого вибудовується конструкція правового регулювання даної діяльності.

Ключовим документом, з якого варто почати дослідження, є Конституція України (далі – Конституція, Основний Закон). Питання правосуддя та функціонування судової гілки влади регульовано окремим розділом Основного закону. В його положеннях зазначено: правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом. Суд утворюється, реорганізовується і ліквідовується законом, проект якого вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя. Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України. Відповідно до закону можуть діяти вищі спеціалізовані суди. З метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів з урахуванням пропозицій Вищої ради правосуддя. Розмір винагороди судді встановлюється законом про судоустрій. Положення розділу також присвячено питанням недоторканості суддів, правовому статусу органів судової гілки, таких як Вища рада правосуддя, принципи здійснення судочинства і таке інше [3].

Крім Конституції України, в системі правових засад забезпечення законності при здійсненні правосуддя мають місце міжнародні нормативно-правові акти, які

закріплюють численні стандарти функціонування судової гілки влади та виступають взірцем у побудові правового регулювання судочинства в нашій державі. Одним з таких документів є Основні принципи незалежності судових органів, які схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) від 13.12.1985. В документі підкреслюється, що незалежність судових органів гарантується державою і закріплюється в конституції або законах країни. Правосуддя вимагає, щоб кожен мав право на справедливий і публічний розгляд в компетентному, незалежному та об'єктивному суді. Далі в положеннях документу вказано, що усі державні та інші установи зобов'язані шанувати незалежність судових органів і дотримуватися її [4].

Наступну групу правових засад забезпечення законності під час здійснення правосуддя складають законодавчі акти держави, або ж закони. Це одні з найважливіших нормативних документів, які мають найвищу юридичну силу після Конституції. Першим з них варто виділити титульний Закон України «Про судоустрій і статус суддів», який визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд. Визначено, що судоустрій в державі будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності [5]. Єдність системи судоустрою забезпечується: 1) єдиними засадами організації та діяльності судів; 2) єдиним статусом суддів; 3) обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом; 4) єдністю судової практики; 5) обов'язковістю виконання на території України судових рішень; 6) єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів; 7) фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України; 8) вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування [5].

Крім юридичних основ побудови судоустрою в цілому, численні норми Закону присвячено адміністративному порядку зайняття та звільнення посади суддів, діяльності суддівського самоврядування, роботі органів, які забезпечують діяльність судів, безпеку учасників процесуальних відносин, питанням соціального забезпечення суддів, а також іншим подібним аспектам [5].

Окремий законодавчий акт присвячено правому статус органу управління в сфері судової гілки влади – Вищої ради правосуддя. Відповідний Закон України визначає положення, повноваження, засади організації та порядок діяльності останнього. Документом окреслено, що Вища рада правосуддя складається з двадцяти одного члена, з яких десятьох – обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці, двох – призначає Президент України, двох – обирає Верховна Рада України, двох – обирає з'їзд адвокатів України, двох – обирає всеукраїнська конференція прокурорів, двох - обирає з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ. Члени Вищої ради правосуддя обираються (призначаються) строком на чотири роки. Одна й та сама особа не може обіймати посаду члена Вищої ради правосуддя два строки поспіль. На посаду члена Вищої ради правосуддя може бути обраний (призначений) громадянин України, не молодший тридцяти п'яти років, який володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту та стаж професійної діяльності у сфері права не менше п'ятнадцяти років, належить до правничої професії та відповідає критерію політичної нейтральності, а також критеріям професійної компетентності, професійної етики та доброчесності. Члени Вищої ради правосуддя, крім Голови Верховного Суду, здійснюють свої повноваження на постійній основі [6].

Вища рада правосуддя діє у пленарному складі. Для розгляду справ щодо дисциплінарної відповідальності суддів орган утворює Дисциплінарні палати. Кількість Дисциплінарних палат та кількісний склад кожної палати визначаються рішенням Вищої ради правосуддя з урахуванням вимог законодавства. До складу

кожної Дисциплінарної палати входить щонайменше чотири члени. При формуванні Дисциплінарних палат Вища рада правосуддя має забезпечити, щоб щонайменше половина, а якщо це неможливо - принаймні значна частина членів кожної Дисциплінарної палати були суддями або суддями у відставці. У разі необхідності Вища рада правосуддя може ухвалити рішення про залучення членів однієї Дисциплінарної палати до роботи іншої або про делегування Голові Вищої ради правосуддя повноважень ухвалювати такі рішення. Організація роботи Дисциплінарних палат здійснюється в порядку, визначеному регламентом. Вища рада правосуддя може утворювати інші органи для виконання повноважень, визначених Конституцією України про що ухвалює відповідне рішення [6].

Відмітити також можна Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів». Цей нормативно-правовий акт регулює систему особливих заходів державного захисту суддів Конституційного Суду України, суддів та працівників апаратів судів, працівників правоохоронних органів від перешкоджання виконанню покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав, а так само від посягань на життя, здоров'я, житло і майно зазначених осіб та їх близьких родичів у зв'язку із службовою діяльністю цих осіб. Відповідно до положень Закону захисту підлягають судді Конституційного Суду України, судді та працівники апаратів судів, працівники правоохоронних органів, зазначені у частині першій цього пункту, а також співробітники кадрового складу розвідувальних органів України, військовослужбовці Сил спеціальних операцій Збройних Сил України, співробітники Служби судової охорони, працівники Антимонопольного комітету України та уповноважені особи Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, які беруть безпосередню участь відповідно у: а) конституційному провадженні; б) розгляді справ у судах, кримінальному провадженні та провадженні у справах про адміністративні правопорушення; в) оперативно-розшуковій та розвідувальній діяльності; в-1) виконанні бойових (спеціальних) завдань, покладених на Сили спеціальних операцій Збройних Сил України; г) охороні громадського порядку і громадської безпеки; д) виконанні вироків, рішень, ухвал і постанов судів, постанов органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, та прокурорів; е) контролі за переміщенням людей, транспортних засобів, товарів та інших предметів чи речовин через державний і митний кордон України; є) нагляді і контролі за виконанням законів. Близькі родичі, які відповідно до цього Закону підлягають захисту, - це батьки, дружина (чоловік), діти, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки, посягання на життя, здоров'я, житло і майно яких перешкоджає виконанню працівниками суду і правоохоронних органів покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав [7].

Останню групу досліджуваних нормативно-правових актів становлять підзаконні акти – акти, прийняті (видані) суб'єктом правотворчої діяльності на основі та на виконання Конституції України, законів, чинних міжнародних договорів України та спрямований на їх реалізацію. Підзаконні нормативно-правові акти мають відповідати Конституції України, законам, чинним міжнародним договорам України, підзаконним нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгоджуватися між собою [8].

Тут необхідно зауважити, що ізольованість системи правосуддя від впливу інших гілок влади та публічних органів, зумовлює той факт, що підзаконні норми в її діяльності можуть видаватись лише спеціально уповноваженими на це органами, а саме: органами системи правосуддя та суддівським самоврядуванням.

Наприклад, рішеннями Вищої ради правосуддя від 17.01.2019 №141/0/15-19 та 04.04.2019 № 1051/0/15-19 затверджено Положення про Державну судову адміністрацію України та Положення про Службу судової охорони [9;10]. Рішення

також видаються з'їздами суддів України, якими затверджуються положення про окремі органу суддівського врядування та регулюються інші питання роботи суддів. Наприклад, Рішенням XIV Позачерговий з'їзд суддів України від 16.09.2010 уведено в дію Положення про Раду суддів України, що є вищим органом суддівського самоврядування у період між з'їздами суддів держави [11].

Висновки

Таким чином, проведений аналіз дає змогу констатувати, що систему правових засад забезпечення законності під час здійснення правосуддя становить: 1) Конституція України, яка закріплює правовий статус та основи функціонування всієї сфери правосуддя держави. Основний закон проголошує базові принципи судової гілки влади, як-то незалежність, виключну компетенцію віднесених до неї органів, специфіку їх структури тощо; 2) міжнародні договори та угоди (ратифіковані в установленому законом порядку), які визначають світові стандарти і принципи організації, забезпечення ефективності, незалежності та правомірної діяльності системи судоустрою, що є взірцем для перейняття та впровадження в рамках національних реалій; 3) законодавчі акти України, які уточнюють структуру система судоустрою, порядок формування суддівського корпусу, а також інші адміністративні аспекти функціонування сфери правосуддя та органів, що до неї відносяться; 4) підзаконні нормативно-правові акти органів суддівського самоврядування та інших органів судової гілки влади – визначають етичні основи діяльності судів, додатково регламентують повноваження та компетенцію суддівського самоврядування, окреслюють інші адміністративно-управлінські основи діяльності сфери правосуддя та забезпечення законності в її рамках.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної _української мови (з дод. і допов.) Уклад, і голов, ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

2. Заброда Д. Г. Адміністративно-правові засади: сутність та зміст категорії. Адміністративне право і процес. 2013. № 2.

3. Конституція України: закон від 28.06.1996 №254к/96-ВР. Офіційний вісник України. 2010. №72/1. Ст.15.

4. Основні принципи незалежності судових органів: резолюція, міжнародний документам від 13.12.1985. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_201.

5. Про судоустрій і статус суддів: закон від 02.06.2016 №1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. №31. Ст.545.

6. Про Вищу раду правосуддя: закон від 21.12.2016 №1798-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. №7-8. Ст.50.

7. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: закон від 23.12.1993 №3781-XII. Відомості Верховної Ради України. 1994. №11. Ст.50.

8. Про правотворчу діяльність: закон від 24.08.2023 №3354-IX. Відомості Верховна Рада України. 2023. №93. Ст.364.

9. Про затвердження Положення про Державну судову адміністрацію України: положення від 17.01.2019 №141/0/15-19. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/card/vr141910-19.

10. Про затвердження Положення про Службу судової охорони: положення від 04.04.2019 №1051/0/15-19. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/card/v1051910-19.

11. Положення про Раду суддів України: рішення від 16.09.2010. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/card/n0001415-10.

АНОТАЦІЯ

Аргументовано, що правові засади забезпечення законності під час здійснення правосуддя – це системна сукупність нормативно-правових актів, норми яких спрямовані на упорядкування суспільно-правових відносин в сфері діяльності органів правосуддя, а також закріплюють порядок, особливості застосування і використання адміністративно-правових інструментів забезпечення законності у цій сфері. Це критично важливий елемент механізму забезпечення законності під час здійснення правосуддя, відповідно до якого вибудовується конструкція правового регулювання даної діяльності.

Встановлено, що систему правових засад забезпечення законності під час здійснення правосуддя становить: 1) Конституція України, яка закріплює правовий статус та основи функціонування всієї сфери правосуддя держави. Основний закон проголошує базові принципи судової гілки влади, як-то незалежність, виключну компетенцію віднесених до неї органів, специфіку їх структури тощо; 2) міжнародні договори та угоди (ратифіковані в установленому законом порядку), які визначають світові стандарти і принципи організації, забезпечення ефективності, незалежності та правомірної діяльності системи судоустрою, що є взірцем для перейняття та впровадження в рамках національних реалій; 3) законодавчі акти України, які уточнюють структуру система судоустрою, порядок формування суддівського корпусу, а також інші адміністративні аспекти функціонування сфери правосуддя та органів, що до неї відносяться; 4) підзаконні акти органів суддівського врядування та інших органів судової гілки влади – визначають етичні основи діяльності судів, додатково регламентують повноваження та компетенцію суддівського самоврядування, окреслюють інші адміністративно-управлінські основи діяльності сфери правосуддя та забезпечення законності в її рамках.

Ключові слова: законність, правосуддя, забезпечення законності, правові засади, нормативно-правові акти.

ДИСКРЕЦІЙНІ ПОВНОВАЖЕННЯ СУДДІВ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЯК ФАКТОР КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ

ЛИТВИН Наталія Анатоліївна - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри службового та медичного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

https://orcid.org/0000-0003-4199-1413

ТАРАСЕНКО Оксана Вікторівна - кандидат юридичних наук, викладач Ірпінського фахового коледжу економіки та права

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.49

У статті аналізується вплив дискреційних повноважень суддів адміністративних судів на формування корупційних ризиків. Вказується на те, що дискреційні повноваження суддів набувають особливої значущості в умовах сучасних змін вітчизняного законодавства, що ставить перед правовою системою нові виклики. Суддівська дискреція, як важливий елемент судової діяльності, надає можливість ухвалювати рішення не тільки на основі законодавчих норм, а й з урахуванням етичних, моральних і соціальних аспектів. Однак такий рівень свободи у правозастосуванні може призвести до правової невизначеності та створити умови для можливих зловживань, що потребує належного контролю та регулювання. У статті виокремлено основні корупційні ризики, які можуть бути пов'язані з дискреційними повноваженнями суддів, серед яких: непрозорість судових рішень; вплив зовнішніх факторів, таких як політичний тиск; неоднакова судова практика, що дозволяє маніпулювати результатами справ; недостатність контролю та моніторингу в судовій системі. Для мінімізації корупційних ризиків запропоновано запровадити ефективні механізми контролю за використанням суддівської дискреції, зокрема через чітке законодавче регулювання, підвищення прозорості судового процесу, посилення ролі касаційного контролю та використання автоматизованих систем розподілу справ.

Ключові слова: суддівська дискреція, дискреційні повноваження, адміністративне судочинство, корупційні ризики, верховенство права, публічно-правові спори, антикорупційні механізми.

Постановка проблеми

Двадцять перше століття ознаменувало початок епохи кардинальних змін у суспільному житті. Відповідно, змінюється світоглядна позиція не лише європейських держав, а й України. Незалежність, суверенітет та незламність української держави, які ми захищаємо протягом останніх років, підтверджують обраний курс на впровадження позитивних змін у суспільному житті та правовій сфері, спрямованих на покращення захисту прав і свобод людини. Упровадження європейських правових стандартів у судову систему України, особливо в умовах воєнного стану, є важливим кроком на шляху до набуття статусу країни європейського рівня. Отримавши статус кандидата в члени Європейського Союзу, Україна першочергово має адаптувати чинне законодавство та судово-виконавчу систему до європейських вимог. Це зумовлює постійне реформування та оптимізацію національної системи захисту прав людини, забезпечення справедливості правосуддя суб'єктами владних повноважень відповідно до європейських стандартів. Навіть в умовах воєнного стану суди та інші органи судової системи України зобов'язані працювати безперервно, оскільки саме вони гарантують конституційні права і свободи людини та громадянина [1, с. 29].

Аналіз дискреційних повноважень суддів набуває особливої значущості у світлі сучасних змін вітчизняного законодавства, що ставить перед правовою системою нові ви-

клики. Суддівська дискреція, будучи важливим елементом судової діяльності, дозволяє ухвалювати рішення не лише на основі законодавчих норм, а й з урахуванням етичних, моральних та соціальних аспектів. Водночас такий рівень свободи у правозастосуванні може спричиняти ризики правової невизначеності та можливі зловживання, що потребує належного контролю та регулювання.

Проблема збалансування між формальним правом, моральними засадами та запобіганням корупційним проявам стає особливо актуальною в умовах реформування судової системи. Україна, яка прагне посилити демократичні інститути та підвищити рівень правової визначеності, активно працює над удосконаленням правосуддя в контексті європейської інтеграції. У цьому аспекті питання суддівської дискреції відіграють ключову роль, визначаючи стандарти суддівської етики, забезпечення справедливості та підвищення ефективності судового контролю для врегулювання правових спорів і зменшення корупційних ризиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика адміністративного судочинства є предметом дослідження багатьох науковців. Останніми роками у центрі уваги правової науки знаходяться такі напрями досліджень, як європеїзація адміністративного судочинства в умовах дії правового режиму воєнного стану [1; 2], визначення ключових проблем, що постають у функціонуванні адміністративних судів в Україні, та окреслення перспективних шляхів їх удосконалення в межах системи державних органів [3], запровадження судочинства із використанням інформаційних технологій у контексті сучасного етапу судової реформи та управління правосуддям в умовах кризових ситуацій [4; 5], проблематика суддівської дискреції в контексті реформування судової системи та адаптації національного законодавства до європейських стандартів [6; 7; 8].

Актуальність цієї теми підтверджується також міжнародними звітами, зокрема дослідженнями GRECO (Групи держав проти корупції), Венеціанської комісії та Європейського суду з прав людини, які підкреслюють необхідність встановлення чітких правових меж суддівського розсуду для мінімізації ризиків правової невизначеності та корупційних зловживань.

Таким чином, сучасні дослідження свідчать про те, що дискреційні повноваження суддів є важливим інструментом судової діяльності, але водночас вимагають чітких правових меж та механізмів контролю, щоб запобігти зловживанням та забезпечити справедливість судових рішень.

Мета цієї статті полягає в аналізі впливу дискреційних повноважень суддів на виникнення корупційних ризиків у сфері адміністративного судочинства.

Виклад основного матеріалу

Адміністративна юстиція традиційно є головним інструментом захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб у публічно-правових відносинах від порушень з боку органів державної влади. Такий захист має забезпечуватися «…шляхом справедливого, об'єктивного та своєчасного розгляду справ» [2, с 22]. Поліпшення адміністративного судочинства в Україні буде сприяти кільком важливим чинникам, серед яких, зокрема, введення додаткових гарантій для забезпечення справедливості суду, усунення роз'єднаності судової влади, а також оптимізація та уніфікація процедур правосуддя в загальних і спеціалізованих судах на всіх етапах і рівнях відповідно до європейських стандартів.

Варто погодитись із думкою Дишлєвої О.І., яка зазначає, що нині досі залишається ряд питань, які не зрушили з місця через зіткнення із вкорінілими складнощами впровадження та дотримання правових принципів, не характерних для колишньої держави авторитарного правління радянського зразка, де більший акцент завжди робили на суворих правилах і відповідностях, а не на індивідуальному судженні та розсуді. Саме такий розсуд наділяє суд (суддів) певним ступенем свободи та гнучкості у прийнятті рішень, але при цьому його реалізація потребує правильного використання балансу між дотриманням вимог закону та врахуванням

вання особливостей кожного конкретного випадку [9, с, 14].

Тож варто розглянути поняття «дискреція» та «дискреційні повноваження», щоб краще зрозуміти їхнє значення в контексті адміністративного судочинства. Так, А. Коренев у своєму дослідженні зазначає, що в адміністративному судочинстві під судовою дискрецією варто розуміти врегульовані нормами КАС України повноваження суду у виборі варіантів рішення, керуючись верховенством права і обставинами справи з метою винесення законного та обґрунтованого рішення у справі [10]. Відповідно до п. 50 постанови Верховного Суду від 15.12.2021 у справі № 1840/2970/18 «Дискреція – це не обов'язок, а повноваження адміністративного органу, оскільки юридична концепція дискреції передбачає можливість вибору між альтернативними способами дій та/або бездіяльністю. У разі якщо законодавство передбачає прийняття лише певного конкретного рішення, то це не є реалізацією дискреції (повноважень), а є виконанням обов'язку» [11]. Отже, дискреція означає можливість вибору чи оцінки певного рішення суддею або органом влади на основі власного розсуду, коли закон не містить чітких інструкцій або коли існують різні варіанти правового вирішення ситуації.

У свою чергу, дискреційні повноваження – це законодавчо визначені можливості владного суб'єкта діяти на власний розсуд з метою прийняття найбільш оптимального рішення в конкретній ситуації в межах його компетенції. Вони є важливою складовою правового регулювання, оскільки дозволяють органам влади та посадовим особам проявляти гнучкість і ініціативність у нестандартних випадках. Однак, дискреційні повноваження несуть у собі ризики зловживання владою, прийняття свавільних рішень, корупційних дій і помилок, що може призвести до втрати довіри громадян до влади та правової системи. Тому вони потребують належного обмеження та контролю [12, с. 57]. Відповідно до Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи № R(80)2 «дискреційні повноваження – це повноваження, які адміністративний орган, приймаючи рішення, може здійснювати з певною свободою розсуду, тобто коли такий орган може обирати з кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає найкращим за таких обставин [13]. Крім того, в Методології проведення антикорупційної експертизи, що затверджена наказом Національного агентства з питань запобігання корупції від 18.05.2023 № 109/23 «Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи Національним агентством з питань запобігання корупції» дискреційні повноваження визначаються як повноваження осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, що надають можливість на власний розсуд визначати повністю або частково зміст чи обсяг рішення, яке приймається органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, або обирати на власний розсуд один із кількох варіантів рішень, передбачених проектом акту, встановлювати строки, підстави та порядок прийняття рішень [14]. Відтак, дискреційні повноваження, в свою чергу, стосуються конкретних прав та обов'язків, наданих суддям чи іншим суб'єктам публічної адміністрації для прийняття рішень у межах своєї компетенції, враховуючи конкретні обставини справи.

Розуміння дискреційних повноважень є ключовим для аналізу їхнього впливу на правову практику та можливі зловживання. Хоча такі повноваження надають суддям певну гнучкість та свободу у прийнятті рішень, важливо зазначити, що саме ця свобода може стати фактором ризику для правової системи. Якщо межі дискреції недостатньо чітко визначені або якщо судді не піддаються належному контролю, це може призвести до свавільних рішень, корупційних дій або інших форм зловживання владою. Враховуючи це 1 липня 2021 року була затверджена Антикорупційна програма Вищої ради правосуддя (далі – ВРП) на 2021–2025 роки [15], яка отримала погодження Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – НАЗК). Ця програма була розроблена з метою посилення заходів щодо запобігання та протидії корупції в діяльності цього органу. Основні компонентами програми стали:

— визначення основних напрямів діяльності ВРП щодо запобігання та протидії корупції, включаючи оцінку корупційних ризиків, розробку та впровадження антикорупційних заходів, навчання персоналу та моніторинг ефективності реалізації програми;

— проведення оцінки корупційних ризиків у діяльності ВРП, що дозволило ідентифікувати потенційні вразливі місця та розробити заходи щодо їх усунення;

— розроблення конкретних заходів для усунення виявлених корупційних ризиків, включаючи вдосконалення процедур прийняття рішень, підвищення прозорості діяльності, посилення контролю за виконанням посадових обов'язків та забезпечення доступу громадськості до інформації про діяльність ВРП.

— визначення відповідальних осіб за реалізацію кожного заходу, строки виконання та необхідні ресурси.

— встановлення процедури моніторингу та оцінки виконання заходів програми, включаючи регулярні звіти про стан реалізації та коригування заходів у разі необхідності.

Загалом, Антикорупційна програма ВРП на 2021–2025 роки стала комплексним документом, спрямованим на підвищення ефективності та доброчесності діяльності Вищої ради правосуддя, забезпечення прозорості та підзвітності її роботи, а також на зміцнення довіри громадськості до судової влади.

Попри це, основними корупційними ризиками, які можуть бути пов'язані з дискреційними повноваженнями суддів залишаються:

— *непрозорість судових рішень* є одним з основних факторів, які можуть сприяти виникненню корупційних ризиків в адміністративному судочинстві. Вона означає, що судове рішення ухвалюється без надання достатнього правового обґрунтування або з недостатньо чітким поясненням причин, на яких базується прийняте суддею рішення. Така непрозорість може призвести до зниження довіри до судової системи, ускладнення доступу до справедливого правосуддя, а також створення можливостей для зловживань і корупційних дій. Це негативно впливає на ефективність правосуддя і порушує принципи відкритості та підзвітності в судовій практиці;

— *вплив зовнішніх факторів*, таких як політичний тиск або лобіювання інтересів певних осіб чи організацій, може мати серйозні наслідки для судового процесу. Коли судді або судові органи піддаються зовнішньому впливу, це може призвести до ухвалення рішень, що не відповідають об'єктивним фактам або правовим стандартам. Політичний тиск часто спрямований на те, щоб суди ухвалювали рішення, вигідні певним політичним силам або групам інтересів, що ставить під загрозу незалежність правосуддя. Лобістські інтереси, в свою чергу, можуть домогтися ухвалення рішень на користь окремих осіб чи компаній, навіть якщо це суперечить загальним інтересам або законодавству. Така ситуація підриває довіру до судової системи та створює можливості для корупції, адже рішення можуть прийматися не на основі правових норм, а під впливом особистих чи політичних мотивів. З часом це може призвести до серйозних проблем у правовій системі та послаблення правової держави в цілому;

— *неоднакова судова практика*, коли суди застосовують різні підходи до вирішення схожих справ, створює серйозні проблеми для правової системи. Відсутність єдиних стандартів і послідовності у правозастосуванні дозволяє суддям проявляти суб'єктивізм, що може призвести до ухвалення рішень на основі особистих переконань або зовнішнього впливу. Така ситуація створює простір для маніпуляцій, оскільки сторони можуть спробувати вплинути на рішення суду, знаючи, що в аналогічних справах суди ухвалюють різні рішення. Це підриває стабільність правової системи та довіру громадськості до судових органів, адже кожне нове рішення може виглядати як виняток або несправедливість у порівнянні з іншими аналогічними випадками. Крім того, неоднакова практика не дозволяє формувати чіткі правові норми та стандарти, що сприяє хаосу і невизначеності в правосудді;

— *недостатність контролю та моніторингу в судовій системі* створює значні ризики для її ефективності та доброчесності. Відсут-

ність ефективних механізмів оцінки суддівських рішень дозволяє приймати рішення, які можуть бути необґрунтованими або несправедливими, без належної перевірки. Це призводить до того, що судді можуть ухвалювати рішення, не враховуючи належні правові стандарти, а також без належного контролю з боку вищих інстанцій чи незалежних органів. Така ситуація відкриває можливості для зловживань, корупції та маніпуляцій, оскільки відсутність належного моніторингу не дозволяє вчасно виявити та виправити помилки або неправомірні дії. В кінцевому підсумку, це підриває довіру до судової системи, оскільки громадяни не можуть бути впевнені в тому, що суди ухвалюють об'єктивні та справедливі рішення, а також не мають механізмів захисту від помилок або зловживань з боку суддів..

Відтак, для мінімізації корупційних ризиків в судовій системі важливо запроваджувати ефективні механізми контролю за використанням суддівської дискреції. Це дозволить забезпечити об'єктивність і справедливість судових рішень, знижуючи можливість їх маніпулювання або зловживання владою. Одним із важливих кроків є *чітке законодавче регулювання*, яке включає встановлення обов'язкових критеріїв для ухвалення судових рішень. Такий підхід дозволить визначити чіткі правові межі дискреційних повноважень суддів, а також забезпечити транспарентність процесу прийняття рішень. Кожен суддя, ухвалюючи рішення, повинен мати зрозумілі і обґрунтовані підстави для застосування дискреції, а ці підстави мають бути визначені на рівні закону, щоб виключити суб'єктивізм. Крім того, законодавство має передбачати механізми контролю за дотриманням цих критеріїв, що дозволить запобігати зловживанням та маніпуляціям у процесі правосуддя. Встановлення обов'язкових норм для ухвалення рішень підвищить відповідальність суддів за прийняті ними рішення та дозволить зменшити ризики корупційних проявів, оскільки ухвалення рішень буде більш прозорим і підзвітним.

Підвищення прозорості судового процесу є ще одним важливим кроком для мінімізації корупційних ризиків. Одним із основних елементів цієї прозорості є обов'язкове публікування всіх судових рішень та обґрунтувань до них. Це дозволяє громадськості, а також правозахисникам і експертам, мати доступ до процесуальних документів і аналізувати, чи відповідають рішення суду закону та чи було належно застосовано дискреційні повноваження. Публікація рішень не лише забезпечує відкритість, але й є важливим механізмом для створення прецедентів і підвищення єдності судової практики. Відкритий доступ до судових рішень дозволяє також виявляти потенційні порушення законодавства, неправильне застосування норм права або непослідовність у правозастосуванні. Це дає змогу органам контролю та громадським організаціям здійснювати моніторинг судової практики, забезпечуючи таким чином додатковий рівень підзвітності та запобігаючи корупційним ризикам. Більше того, публікація рішень дає змогу суддям бути більш відповідальними за свої дії, адже кожне рішення може бути перевірене та проаналізоване як у межах судової системи, так і поза її межами. Це також підвищує рівень довіри до судової влади, оскільки громадяни отримують можливість переконатися у справедливості і правомірності судових рішень, що у свою чергу сприяє зміцненню правової держави.

Наступним кроком для мінімізації корупційних ризиків в адміністративному судочинства є *посилення ролі касаційного контролю*. Запровадження механізмів перегляду судових рішень, які містять ознаки корупційного впливу, дозволяє виявляти та виправляти помилки або неправомірні рішення, що могли бути прийняті під впливом сторонніх факторів. Касаційний контроль дає можливість ретельно перевірити відповідність рішення законодавству, дотримання правових норм та принципів справедливості, а також виявити можливі порушення, які виникли через зловживання дискреційними повноваженнями суддів.

Особливо важливим є впровадження чітких процедур для виявлення корупційного впливу на суддівські рішення. Це може включати спеціалізовані інструменти та технічні засоби для виявлення несанкціонованих зовнішніх впливів, а також ство-

рення незалежних органів, які займаються перевіркою таких випадків. Посилення ролі касаційного контролю дозволить створити додатковий рівень безпеки для правосуддя, адже він дає можливість переглядати рішення, які викликають сумніви щодо їх об'єктивності та доброчесності. Таким чином, цей механізм сприятиме не тільки виправленню неправомірних рішень, а й надасть додаткову гарантію для усунення корупційних елементів із судової практики.

Запровадження таких механізмів також має сприяти підвищенню довіри до судової системи, оскільки громадяни бачитимуть, що навіть у разі ухвалення несправедливих або корумпованих рішень є ефективні способи їх перегляду і виправлення. Це, у свою чергу, сприяє зміцненню правової держави, адже забезпечується контроль за діяльністю суддів і гарантується, що правосуддя не буде піддано впливу з боку корупційних чи інших нечесних інтересів.

Використання автоматизованих систем розподілу справ є не менш важливим кроком для зменшення можливості маніпулювання складом суддів та забезпечення прозорості і справедливості судового процесу. Автоматизація процесу розподілу справ дозволяє уникнути суб'єктивних рішень при визначенні суддів, що повинні розглядати конкретні справи, і гарантує, що кожна справа буде випадковим чином розподілена між суддями без втручання людини. Це значно знижує ризик маніпулювання складом суддів для досягнення певних результатів, що може бути пов'язано з корупцією чи іншими неетичними практиками. Автоматизовані системи забезпечують об'єктивність і прозорість, оскільки алгоритм, за яким здійснюється розподіл справ, є відкритим і заздалегідь визначеним, що робить процес максимально незалежним від зовнішніх впливів. Крім того, такі системи можуть вести детальну фіксацію та історію розподілу справ, що дозволяє здійснювати нагляд за дотриманням процедур і вчасно виявляти будь-які порушення.

Впровадження автоматизованих систем також допомагає уникнути випадків, коли судді отримують справи, які можуть бути вигідні або зручні для певних осіб, що може призвести до корупційних практик або впливу з боку зацікавлених сторін. Системи автоматичного розподілу, як правило, не допускають таких маніпуляцій, адже всі процеси відбуваються за заздалегідь встановленим алгоритмом. Це створює більш рівні умови для всіх учасників судового процесу і сприяє підвищенню довіри до судової системи, оскільки громадяни бачать, що справи розглядаються не за упередженими рішеннями, а відповідно до справедливих і чітких процедур.

Висновки

У загальному підсумку, аналіз дискреційних повноважень суддів в адміністративному судочинстві як фактора корупційних ризиків показує, що судова дискреція може бути як ефективним інструментом для забезпечення гнучкості та адаптивності правосуддя, так і джерелом потенційних корупційних загроз. Непрозорість судових рішень, політичний тиск, маніпуляція судовою практикою та відсутність ефективного контролю за діяльністю суддів – це ті проблеми, які потребують комплексного вирішення для мінімізації корупційних ризиків у судовій системі.

Для подолання цих загроз важливо запроваджувати ефективні механізми контролю, зокрема чітке законодавче регулювання, підвищення прозорості судового процесу через обов'язкове публікування рішень, посилення ролі касаційного контролю та використання автоматизованих систем розподілу справ. Такий комплексний підхід дозволяє не лише зменшити можливості для корупційних маніпуляцій, але й сприяє створенню справедливої та передбачуваної судової системи, що має важливе значення для зміцнення довіри громадян до правосуддя та правової держави в цілому.

Література

1. Литвин Н.А., Шевченко А.О. Впровадження європейських правових стандартів в судову систему України в умовах воєнного стану. *Нове українське право*. 2022. Спецвипуск. Том 2. С. 28-35. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/

journal/article/view/387/342 (дата звернення: 03.01.2025)

2. Литвин Н.А., Ярош А.О. Особливості надання доказів у електронному судочинстві. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2024. № 3. С. 11-16. URL: https://www.inter-nauka.com/uploads/public/17143793852175.pdf (дата звернення: 03.01.2025)

3. Бліхар М.М., Чубай А.В. Проблеми та основні напрями удосконалення діяльності адміністративних судів у системі державних органів України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023.№ 5. С. 200-202. URL: http://lsej.org.ua/5_2023/49.pdf (дата звернення: 03.01.2025)

4. Литвин Н.А., Ковач Я.В. Аналіз правового регулювання інформаційної діяльності судової системи України. Журнал східноєвропейського права. 2025. № 131. С. 50-59. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/02/lytvyn_kovach_131.pdf (дата звернення: 04.01.2025)

5. Теремецький В. І., Дуліба Є. В. Особливості впровадження та функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи як інструмента електронного правосуддя. *Форум права*. 2023. № 2 (75). С. 130–143. URL: https://forumprava.pp.ua/files/130-143-2023-2-FP-Teremetskyi,Duliba_12.pdf (дата звернення: 04.01.2025)

6. Харченко М.В. Поняття, ознаки та види розсуду судді в адміністративному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10 С. 499- 504. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2022/124.pdf (дата звернення: 04.01.2025)

7. Дишлева О.І. Проблеми нормативної визначеності судового розсуду в адміністративному судочинстві України. *Право.ua*. 2022. №4. С.83-90. URL: http://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/Pravo-ua-2022-4/Pravo_ua_2022_4_083.pdf (дата звернення: 04.01.2025)

8. Olexander P. Svitlychnyy O., Matselyukh I., Yaselska N., Glugovska S., Dyshleva O. Electronic justice as a mechanism for ensuring the right of access to justice in a pandemic: the experience of Ukraine and the EU. *International Review of Law, Computers & Technology*. 18 Jun 2023. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13600869.2023.2221820?src=&journalCode=cirl20 (дата звернення: 04.01.2025)

9. Дишлєва О.І. Дискреційні повноваження судів в адміністративному судочинстві України : дис. … докт. філос. 081 Право. Ірпінь, 2023. 215 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1P5FwtOA3eBGHqRFMITjS3HhsxzUakjIo/view (дата звернення: 04.01.2025)

10. Коренев А. Судова дискреція в адміністративному судочинстві: поняття та зміст. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/270737/266185 (дата звернення: 04.01.2025)

11. Постанови Верховного Суду від 15.12.2021 у справі № 1840/2970/18 URL:http://iplex.com.ua/doc.php?%20regnum=101923134&red=100003c66f5a9c69d909806078d4a8ae4dc7b2&d=5 (дата звернення: 05.01.2025)

12. Мартьянова Т. С. Розсуд суб'єктів правозастосовної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид.наук : спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень" Львів , 2013. 19 с.

13. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R(80)2, прийняті Комітетом Міністрів 11.03.1980 на 316-й нараді. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/rada_yevropy_rekomendaciya_r_80_2_3.pdf (дата звернення: 05.01.2025)

14. Про затвердження Методології проведення антикорупційної експертизи Національним агентством з питань запобігання корупції : Методологія проведення антикорупційної експертизи, затверджена наказом Національного агентства з питань запобігання корупції від 18.05.2023 № 109/23 URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0109884-23#Text (дата звернення: 05.01.2025)

15. Антикорупційна програма Вищої ради правосуддя на 2021–2025 роки, затверджена Рішенням Вищої ради правосуддя 1 липня 2021 року № 1445/0/15-21 URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/Antykoruptsijna-programa-VRP-na-2021-2025-roky.pdf (дата звернення: 05.01.2025)

SUMMARY

The article analyzes the impact of discretionary powers of judges of administrative courts on the formation of corruption risks. It is indicated that the discretionary powers of judges are gaining particular importance in the context of modern changes in domestic legislation, which pose new challenges to the legal system. Judicial discretion, as an important element of judicial activity, provides the opportunity to make decisions not only on the basis of legislative norms, but also taking into account ethical, moral and social aspects. However, such a level of freedom in the application of law can lead to legal uncertainty and create conditions for possible abuses, which requires proper control and regulation. The article identifies the main corruption risks that may be associated with the discretionary powers of judges, including: opacity of court decisions; the influence of external factors, such as political pressure; uneven judicial practice, which allows manipulating the results of cases; insufficient control and monitoring in the judicial system. To minimize corruption risks, it is proposed to introduce effective mechanisms for controlling the use of judicial discretion, in particular through clear legislative regulation, increasing the transparency of the judicial process, strengthening the role of cassation control and using automated case distribution systems.

Keywords: judicial discretion, discretionary powers, administrative justice, corruption risks, rule of law, public law disputes, anti-corruption mechanisms.

ДІЯЛЬНІСТЬ СЛІДЧОГО СУДДІ У КОНТЕКСТІ ЗАСТОСУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «НАЛЕЖНА ПРАВОВА ПРОЦЕДУРА»

МЕРЗЛИЙ Леонід - аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики, Державного податкового університету, Україна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9202-1981
УДК 351.74 : 342.922
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.50

У статті досліджено теоретико-нормативні підходи до діяльності слідчим суддею у кримінальному провадженні належної правової процедури. Для цього проаналізовані законодавчі норми та думки провідних науковців щодо кейсу «належна правова процедура в діяльності слідчого судді». Належна правова процедура в діяльності слідчого судді сприймається аксіоматично, у контексті права на справедливий судовий розгляд. З'ясовано, що, функціональною спрямованістю діяльності слідчого судді є забезпечення реалізації судового контролю дотримання належної правової процедури на стадії досудового розслідування та при міжнародному співробітництві під час кримінального провадження. Звернено увагу на використання категорії «належна правова процедура» у діяльності слідчим суддею у кримінальному провадженні.

Зроблено висновок, що діяльність слідчого судді у контексті застосування категорії «належна правова процедура» має диференційований характер, що зумовлює теоретико-прикладну класифікацію його повноважень. Критерії класифікації об'єктивно можуть бути різними: предмет правового регулювання; напрями діяльності; мета правового регулювання; характер повноважень (активний, пасивний, владний); процесуальна форма здійснення; характер питань, що вирішуються, тощо. Повноваження слідчого судді за критерієм впливу на кримінальне провадження можуть бути класифіковані на такі, що: а) визначають рух кримінального провадження (наприклад, при оскарженні дій і рішень слідчого, прокурора про зупинення, закриття провадження); б) створюють належні умови для здійснення кримінального провадження (наприклад, рішення про привід особи, накладення на неї грошового стягнення, про витребування певних речей чи документів); в) встановлюють процесуальний статус учасників судового провадження та забезпечують їх права і обов'язки (наприклад, про залучення захисника, визнання цивільним позивачем); г) спрямовані на збирання доказів.

Ключові слова: кримінальне провадження, належна правова процедура, слідчий суддя, повноваження слідчого судді, судовий контроль.

Вступ

У кримінальному провадженні одним із основних завдань слідчих суддів є реалізація статті 3 Конституції України: «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

На відміну від діяльності судді, слідчий суддя бере участь та здійснює контроль у кримінальному провадженні ще до того, як обвинувальний акт надіслано до суду, тобто на етапі досудового розслідування. Разом із тим деякі повноваження судді і слідчого судді є однаковими.

За загальним правилом повноваження слідчого судді починаються разом із початком досудового розслідування, а моментом їх завершення є закінчення досудового розслідування в одній із форм, передбачених Главою 24 КПК України. Тобто слід-

чий суддя присутній виключно на етапі досудового розслідування, хоча його дії охоплюють не тільки внесення відомостей до ЄРДР та закриття провадження, а й ширше – наприклад, розгляд скарги про невнесення відомостей до ЄРДР або оскарження постанови про закриття кримінального провадження. Водночас всі зазначені інститути стосуються стадії досудового розслідування, яка має велику кількість складових, та не можуть розглядатись окремо [9, с. 53]. Дослідження діяльності слідчого судді у контексті застосування категорії «належна правова процедура» пропонується вперше.

Основна частина

Метою статті визначено аналіз діяльності слідчого судді у контексті застосування категорії «належна правова процедура». Завданням дослідження окреслено з'ясувати не лише теоретико-методологічне, а й прикладне значення належної правової процедури в кримінальному провадженні, зокрема, в діяльності слідчого судді.

Діяльність слідчого судді в кримінальному провадженні обумовлена його статусом і відповідними повноваженнями. Це випливає із визначення поняття «слідчий суддя» (пункт 18 частини першої статті 3 КПК). Отже, насамперед виникає питання щодо додержання належної правової процедури у визначенні судді слідчим суддею та подальше наділення його належними повноваженнями.

Суддя може стати слідчим суддею у трьох випадках: при обранні зборами суддів зі складу суддів суду першої інстанції; як голова апеляційного суду; за призначенням голови апеляційного суду. Для першого випадку передбачена процедура проведення загальних зборів суддів, яка виходить за межі кримінальної процесуальної діяльності та має загальний, не індивідуально визначений (для конкретного кримінального провадження) характер.

Другий і третій випадки пов'язані із чітко визначеною умовою КПК – розглядом клопотань щодо негласних слідчих (розшукових) дій. Тут слідчим суддею виступає голова відповідного апеляційного суду – за посадою, який при цьому, може делегувати свої повноваження іншому судді цього суду шляхом ухвалення відповідного розпорядження. Слідчий суддя не звільняється від виконання обов'язків судді, проте здійснення повноважень слідчого судді є пріоритетним при розподілі справ.

Отже, у будь-якому випадку набуттю слідчим суддею свого кримінального процесуального статусу передує адміністративно-розпорядча процедура обрання/призначення судді для виконання цих повноважень.

У публікаціях і наукових доробках зустрічаються тези про те, що «слідчим суддею може виступати виключно суддя загального місцевого суду першої інстанції, який обирається зборами суддів зі складу суддів цього суду й лише щодо вирішення питань, пов'язаних з проведенням негласних слідчих (розшукових) дій» чи повноваження одному із суддів делегуються головою апеляційного суду «повністю або частково» [1].

Законодавцем вказано на обрання слідчим суддею (слідчими суддями) у суді першої інстанції. При цьому, суд першої інстанції визначено як місцевий загальний суд, який має право ухвалити вирок або постановити ухвалу про закриття кримінального провадження, а також Вищий антикорупційний суд у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до його підсудності цим Кодексом, а також апеляційний суд у випадку, передбаченому цим Кодексом (пункт 22 частини першої статті 3 КПК). Тобто, окрім місцевого загального суду, в апеляційних судах та ВАКС мають обиратися слідчі судді зборами суддів. Разом із тим, таким правом законодавець прямо наділяє лише місцевий загальний суд (ч. 10 статті 128 Закону № 1402-VIII [6]).

Слідчі судді (суддя) обираються зборами суддів місцевого суду за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно. До обрання слідчого судді відповідного суду його повноваження здійснює найстарший за віком суддя

цього суду (частина сьома статті 21 Закону № 1402-VIII).

Законом не визначені спеціальні вимоги до слідчих суддів чи спеціальні знання та навички, якими вони мають володіти. Також не передбачені будь-які додаткові навички чи характеристики, якими повинен володіти кандидат на виконання функцій слідчого судді [9, с. 54]. Мінімальна чи максимальна межа щодо кількості слідчих суддів теж не встановлена законодавством. Така кількість визначається окремо для кожного суду зборами суддів цього суду (частина шоста статті 21 Закону № 1402-VIII), проте, на нашу думку, кількість логічно має становити не менше двох-трьох суддів, зокрема й для забезпечення дієвості Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

Щодо законодавчого закріплення критеріїв відбору слідчих суддів існує дискусія [9, с. 55], адже суворі вимоги становлять ризик можливого відбору слідчих суддів у судах з невеликою чисельністю. Однак, відбір суддів у місцевому загальному суді із числа суддів так званої цивільної юрисдикції (тих, що спеціалізуються на розгляді цивільних справ) може негативно позначитися на кримінальному провадженні. Водночас існують і протилежні думки про те, що це звільняє суддю-цивіліста від певних обмежень у вигляді «перспективності» кримінального провадження для майбутнього судового розгляду та інших речей, до пояснення яких вдається сторона обвинувачення під час аргументації своїх клопотань [9, с. 55]. Разом із тим, із приписів частини третьої статті 35 КПК випливає необхідність урахування спеціалізації судді при відборі слідчих суддів.

Для здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальних провадженнях, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, з числа суддів цього суду обираються слідчі судді на строк не більше двох років і можуть бути переобрані повторно з особистої добровільної згоди судді (частина друга статті 5 Закону № 2447-VIII [7]). Визначення кількості слідчих суддів у Вищому антикорупційному суді, їх обрання, виконання обов'язків судді першої інстанції у Вищому антикорупційному суді здійснюються в порядку, передбаченому Законом України «Про судоустрій і статус суддів» для визначення кількості слідчих суддів, їх обрання та виконання обов'язків судді у місцевих судах – а отже, зборами суддів цього суду.

Наступним дискусійним питання є навантаження на слідчого судді: один слідчий суддя – на одне провадження? Згідно з частиною третьою статті 35 КПК визначення слідчого судді для конкретного провадження здійснюється автоматизованою системою документообігу суду. При цьому має забезпечуватись додержання принципів черговості та однакової кількості проваджень для кожного судді.

Також це продубльовано у Положенні про автоматизовану систему документообігу суду [4]. Відповідно до підпункту 2.3.45. пункту 2.3 Положення в редакції від 15.09.2016 (підпункт 2.3.45 пункту 2.3 у редакції Рішення Ради суддів України від 15.09.2016 № 58), клопотання та скарги по одному кримінальному провадженню передаються раніше визначеному слідчому судді, якщо інший порядок не визначений зборами суддів.

Проте, деякі слідчі судді вважають, що «постійна робота слідчого судді з одним прокурором та слідчим призведе до так званого «стокгольмського синдрому», тобто він відчуватиме симпатію до сторони обвинувачення, що вплине на його безсторонність». Інші ж наполягають, щоб «слідчий суддя був закріплений за кримінальним провадженням, хоча розуміють, що це вкрай складно з організаційного погляду» [9, с. 57]. На нашу думку, другий підхід є більш оптимальним, оскільки слідчий суддя не витрачатиме час на ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, із санкціонованими раніше процесуальними діями.

В частині третій статті 35 КПК слідчий суддя перебуває в одному термінологічному ряду із суддею і запасним суддею, що ще раз підтверджує необхідність визначення слідчого судді для одного кримінального провадження. Порядок заміни слідчого судді потребує додаткового урегулюван-

ня, щоб не виникало дискусій з цього питання. Доцільно, наприклад, встановити: «Слідчий суддя здійснює судовий контроль в одному кримінальному провадженні від початку досудового розслідування до його завершення. У випадках, визначених законом, слідчий суддя замінюється іншим слідчим суддею».

Статус слідчого судді в кримінальному провадженні розкривається через його повноваження. Останні, зазвичай трактуються як взаємопов'язана система прав та обов'язків, що мають владний характер і спрямовані на забезпечення реалізації функції судового контролю в досудовому провадженні, що здійснюються у формах та порядку, передбачених КПК для досягнення завдань кримінального провадження, а також розглядаються як гарантія судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні [2]. Повноваження – це нерозривна комбінація прав і обов'язків державно-владних суб'єктів [12, с. 205].

На нашу думку, доцільним є уточнення такого визначення повноважень слідчого судді наступним чином: «система прав та обов'язків, що мають владний характер і спрямовані на забезпечення реалізації функції судового контролю застосування та дотримання належної правової процедури в досудовому провадженні, які здійснюються у формах та порядку, передбачених КПК для досягнення завдань кримінального провадження».

В науці кримінального процесу вказують на аксіоматичність положення, відповідно до якого саме симбіоз прав та обов'язків утворює повноваження як правообов'язок, який не можна не реалізувати в публічних інтересах [12, с. 198].

У наукових доробках застосовуються різні підходи до класифікації повноважень слідчого судді: від спрямованості діяльності слідчого судді (Рогатинська Н.З [8], Сиза Н.П. [10]) до предметного критерію (дозвільні, забезпечувальні, допоміжні (Нагачевський С.В. [3]), Попелюшко В. О. [5]); від двох [11], трьох різновидів [8] до десяти [5]. Попри використання переважною більшістю науковців предметного критерію для групування окремих повноважень результати класифікації у всіх випадках містять авторські варіації, зумовлені, як вбачається, відмінностями у наукових поглядах на обсяг та змістове наповнення окремих класифікаційних груп [13, с. 199 – 200].

Повноваження слідчого судді не систематизовані в КПК України, що не сприяє правозастосуванню (на цьому наголошують і науковці, і практики) та створює підґрунтя для дискусії щодо критеріїв класифікації таких повноважень, співвідношення їх з функціями слідчого судді.

Перш за все необхідно зазначити, що повноваження і функції не є тотожними чи взаємозамінними поняттями. Функції визначають напрямки, сферу діяльності слідчого судді. Через функції відображається роль цього суб'єкта в кримінальному провадженні. Основною його функцією є судовий контроль дотримання належної правової процедури під час досудового розслідування, екстрадиції особи, співробітництва з МКС, а саме при: (1) застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження під час досудового розслідування; (2) проведенні процесуальних дій, які обмежують конституційні права людини (слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій); (3) розгляді скарг на рішення, дії або бездіяльність органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування; (4) оскарженні рішення про видачу особи (екстрадицію); (5) застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на прохання МКС про тимчасовий арешт, про арешт і передачу особи; а також (6) щодо незаконного позбавлення волі особи, застосування до неї насильства.

Отже, виконання слідчим суддею функції судового контролю: (1) обмежується частиною кримінального провадження – досудовим провадженням, процедурою екстрадиції та співробітництвом з МКС; (2) залежить від процесуальних дій і рішень слідчого, дізнавача, прокурора: застосування заходів забезпечення кримінального провадження, проведення слідчих (розшукових) дій, екстрадиції особи, прохання МКС, інших процедурних питань; (3) зу-

мовлено використанням права (а) особою – на оскарження дій і рішень, бездіяльності уповноважених осіб; б) слідчим суддею – на перевірку дотримання і захисту загальних прав людини [14].

Повноваження ж слідчого судді відображаються через його права і обов'язки у кожному із п'яти зазначених різновидів діяльності слідчого судді. При цьому, здійснюючи контроль застосування/додержання належної правової процедури суб'єктами кримінального провадження, слідчий суддя зобов'язаний і сам дотримуватися процедурних правил при захисті прав людини, розгляді скарг, призначенні (наданні дозволу) слідчих (розшукових) дій, заходів забезпечення кримінального провадження.

Таким чином, підтримуючи твердження про те, що «як у науковій юридичній літературі, так і в суддівській спільноті неодноразово здійснювалась класифікація повноважень слідчого судді за різноманітними критеріями», не можемо погодитися з тим, що «найбільш вдалим для практичного застосування класифікації повноважень слідчого судді є функціональний критерій» [9, с. 65]. Адже, якщо в основу класифікації повноважень слідчого судді покласти такий критерій, виникає питання, які ще функції виконує слідчий суддя і як від цих функцій залежать ті чи інші повноваження. На наше переконання, будь-які повноваження слідчого судді спрямовані на виконання функції судового контролю.

Із положень частини першої статті 84 КПК випливає, що слідчий суддя виступає суб'єктом доказової діяльності в кримінальному провадженні і суб'єктом безпосередньої оцінки доказів (стаття 94 КПК).

У цілому, понад 150 разів згадуються ті чи інші повноваження слідчого судді в кримінальному провадженні. Окрім того, на розвиток одного повноваження може впливати інше, що вибудовує їх спорідненість, взаємозв'язок та єдину систему: наприклад, задля реалізації забезпечення розумних строків кримінального провадження слідчий суддя вправі встановити процесуальні строки в межах граничного строку, передбаченого КПК (стаття 114 КПК), або строк на ознайомлення з матеріалами досудового розслідування (стаття 290 КПК).

Перевірка дотримання належної правової процедури у діяльності самого слідчого судді при реалізації ним відповідних повноважень здійснюється через процедуру оскарження його діяльності (стаття 309). Під час кримінального провадження слідчий суддя, як і суд, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, зобов'язаний неухильно додержуватися вимог Конституції України, КПК, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства. На це вказує принцип законності (частина перша статті 9 КПК), який і «запускає» належну правову процедуру в діяльності слідчого судді [15].

Висновки

Діяльність слідчого судді у контексті застосування категорії «належна правова процедура» має диференційований характер, що зумовлює теоретико-прикладну класифікацію його повноважень. Критерії класифікації об'єктивно можуть бути різними: предмет правового регулювання; напрями діяльності; мета правового регулювання; характер повноважень (активний, пасивний, владний); процесуальна форма здійснення; характер питань, що вирішуються, тощо. Повноваження слідчого судді за критерієм впливу на кримінальне провадження можуть бути класифіковані на такі, що: а) визначають рух кримінального провадження (наприклад, при оскарженні дій і рішень слідчого, прокурора про зупинення, закриття провадження); б) створюють належні умови для здійснення кримінального провадження (наприклад, рішення про привід особи, накладення на неї грошового стягнення, про витребування певних речей чи документів); в) встановлюють процесуальний статус учасників судового провадження та забезпечують їх права і обов'язки (наприклад, про залучення захисника, визнання цивільним позивачем); г) спрямовані на збирання доказів. Проте, у будь-якому випадку функціональною спрямованістю діяльності слідчого судді є

забезпечення реалізації судового контролю дотримання належної правової процедури на стадії досудового розслідування та при міжнародному співробітництві під час кримінального провадження.

Література

1. Інститут слідчого судді в кримінальному процесі. Закон і Бізнес. URL: https://zib.com.ua/ua/print/34098

2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/

3. Нагачевський С. В. Функції слідчого судді під час здійснення досудового розслідування. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2015. № 3. С. 301–310.

4. Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затв. Рішенням Ради суддів України від 2 квітня 2015 р. № 25. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0025414-15#Text

5. Попелюшко В. О. Слідчий суддя у кримінальному провадженні. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2014. №1(9). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n1/14pvoukp.pdf

6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

7. Про Вищий антикорупційний суд: Закон України від 07.06.2018 р. № 2447-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text

8. Рогатинська Н. З. Слідчий суддя: постановка та дослідження проблеми в Україні. Право і суспільство. 2014. №1-2. С. 284–287.

8. Роль слідчого судді у кримінальному провадженні. Аналітичний звіт. Київ, 2020. URL: http://185.65.244.102/img/books/files/16034628291.pdf

10. Сиза Н. П. Повноваження слідчого судді щодо здійснення судового контролю у кримінальному процесі України. Часопис Національного університету «Острозька академія». 2012. № 2(6). С. 56–59.

11. Ткачук О. С. Повноваження слідчого судді у кримінальному процесі України. Новації кримінально-процесуального законодавства. URL: http://www.dduvs.dp.ua

12. Шаренко Л. С. Теоретико-прикладні проблеми владних повноважень слідчого судді в кримінальному провадженні. Проблеми законності. 2019. Вип. 147. С. 197–209. Doi: 10.21564/2414-990x.147.176449

13. Шаренко С. Л. Теоретико-прикладні основи діяльності слідчого судді в кримінальному провадженні: автореф. дис. … докт. юрид. наук. Харків, 2021. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/SharenkoS/a_SharenkoS.pdf

14. Leheza Ye., Odyntsova I., Dmytrenko N. Teoría y regulación legal del apoyo informativo de los procedimientos administrativos en Ucrania. Ratio Juris Unaula. 2021. Vol. 16, no. 32, pp. 291-306. DOI: https://doi.org/10.24142/raju.v16n32a12.9.

15. Leheza Ye., Savielieva M., Dzhafarova O. Structural and legal analysis of scientific activity regulation in developed countries. Baltic journal of economic studies. 2018. Vol. 4, no. 3, pp. 147-157. DOI: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-3-147-157

Merzlyi Leonid,
Competitor of Department of Criminal process and Criminalistics
State Tax University.
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9202-1981

THE ACTIVITIES OF THE INVESTIGATING JUDGE IN THE CONTEXT OF THE APPLICATION OF THE CATEGORY OF "DUE PROCESS OF LAW"

The article examines theoretical and normative approaches to the activities of an investigating judge in criminal proceedings on due legal procedure. For this purpose, legislative norms and opinions of leading scholars on the case of "due legal procedure in the activities of an investigating judge" are analyzed. Due legal procedure in the activities of an investigating judge is perceived axiomatically, in the context of the right to a fair trial. It was found that the functional focus of the investigative judge's activities is to ensure the implementation of judicial control over

compliance with due legal procedure at the stage of pre-trial investigation and during international cooperation during criminal proceedings. Attention is drawn to the use of the category of «due legal procedure» in the activities of the investigative judge in criminal proceedings.

It is concluded that the activities of an investigating judge in the context of the application of the category of "due legal procedure" have a differentiated nature, which determines the theoretical and applied classification of his powers. The classification criteria can objectively be different: the subject of legal regulation; areas of activity; the purpose of legal regulation; the nature of the powers (active, passive, authoritative); the procedural form of implementation; the nature of the issues being resolved, etc. The powers of an investigating judge according to the criterion of influence on criminal proceedings can be classified into those that: a) determine the movement of criminal proceedings (for example, when appealing the actions and decisions of the investigator, prosecutor to suspend, close the proceedings); b) create appropriate conditions for the conduct of criminal proceedings (for example, a decision to summon a person, impose a monetary penalty on him, to demand certain things or documents); c) establish the procedural status of participants in the judicial proceedings and ensure their rights and obligations (for example, on the involvement of a defense lawyer, recognition as a civil plaintiff); d) aimed at collecting evidence.

Key words: criminal proceedings, due process of law, investigating judge, powers of the investigating judge, judicial control.

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ САМОВРЯДНИХ ОРГАНІВ АДВОКАТУРИ (НА ПРИКЛАДІ: ФРАНЦІЇ, ІТАЛІЇ, НІМЕЧЧИНИ, ПОЛЬЩІ)

ВИЛКОВ Сергій Валентинович - кандидат юридичних наук (Науково-дослідний інститут публічного права, м. Київ)

УДК 342.9: 347.965
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.51

У науковій статті здійснено науковий аналіз зарубіжного досвіду організації та функціонування незалежних самоврядних органів адвокатури на прикладі таких країн, як: Франції, Італії, Німеччини, Польщі, з метою подальшого запозичення позитивного досвіду та впровадження його в чинне українське законодавство.

Аналізуючи практику функціонування європейських адвокатур, виявляється, що самоврядні професійні об'єднання адвокатів у країнах Європейського Союзу відіграють вирішальну роль у: забезпеченні захисту членів від неправомірного втручання; просуванні їхніх професійних інтересів; розробці професійних стандартів діяльності та етичних норм поведінки. Водночас, на вказані органи покладається відповідальність за контроль відповідності дій адвокатів фундаментальним принципам професійної етики та стандартам, а також за вжиття належних заходів у разі їх порушення. Системи правового регулювання організації та діяльності органів адвокатського самоврядування у Франції, Німеччині, Італії та Польщі характеризуються високим ступенем деталізації, що свідчить про їхню фундаментальність та організаційну ефективність.

Ключові слова: зарубіжний досвід, Європейський союз, самоврядні органи адвокатури, адвокатське самоврядування, самоврядні інституції.

Постановка проблеми

Незалежні самоврядні органи адвокатури – це її фундаментальні структурні елементи, якими організовується життєзабезпечення всієї системи правників. Саморегуляція вищевказаного органу в рамках самоврядування є можливою завдяки Євроінтеграційному курсу України, і який є причиною того, що адвокатура зазнала реформ та видозмін, та стала на шлях впровадження провідних світових стандартів діяльності на зміну тоталітарним пострадянським. Євроінтеграційний напрямок України є безальтернативним шляхом для нашої країни у зв'язку з вибором саме такого вектору руху Україні відбуваються перетворення та переформатування інституцій державної влади у відповідності до Європейських стандартів.

Практичний досвід діяльності адвокатури Європейських розвинених країн є таким, що представляє інтерес для вивчення, так, як Україна рухається в напрямку забезпечення європейських стандартів діяльності всіх відомств та інституцій, в тому числі й адвокатури, бо це є частиною її Євроінтеграційної програми. Проблеми, з якими стикається адвокатура в Україні в Європейських країнах здебільшого або не існують, або вже вирішені. Пострадянське минуле є значною перешкодою на етапі позитивних перетворень та впровадження демократичних основ в українське законодавства. Також набуті раніше не демократичні культурно – ментальні поведінкові патерни певних категорій працівників та навіть певних прошарків населення, являють собою додаткову перешкоду. Тому вивчення функціонування самоврядування адвокатури країн Європей-

ського союзу буде правильним і логічним кроком, в межах даного наукової праці.

Огляд останніх досліджень

На важливість наукового аналізу зарубіжного досвіду організації та функціонування незалежних самоврядних органів адвокатури звернута увага у наукових працях вчених, а саме: Андрощук А. «Професія юриста в країнах Європейського Союзу» [1]; Андрушко Н. «Адвокатура Франції на сучасному етапі свого розвитку» [2]; Баженова Б. «Правова регламентація діяльності соліситорів у Англії» [3]; Бочуляк Н. «Моделі розвитку адвокатури як соціально-правового інституту: світова практика» [4]; Гвоздій В. «Ґенеза розвитку органів адвокатського самоврядування в західній Європі» [5]; Гловацький І. «Адвокатура зарубіжних країн (Англія. Німеччина. Франція)» [6]; Дурнов Є. «Організаційно-правовий стан адвокатури України у складі Польщі в 30-х роках XX ст.» [7]; Косенко М. «Досвід зарубіжних країн щодо організаційно-правових засад діяльності дисциплінарних органів адвокатури» [8]; Личенко І. «Адвокатура зарубіжних країн» [9]; Сакун Д. «Міжнародно-правові стандарти гарантування безоплатної правової допомоги адвокатами» [10]; Святоцька В. «Інститут адвокатури Франції: особливості формування і розвитку» [11]; Фазекош О. «Зарубіжний досвід у захисті прав і свобод осіб адвокатами на прикладі Великобританії та Німеччини» [12]; Форманюк В. «Порівняльно-правова характеристика адвокатури України з деякими країнами в рамках інтеграції з Європейською унією» [13].

Основна *мета* наукової статті полягає у аналізу зарубіжного досвіду організації та функціонування незалежних самоврядних органів адвокатури на прикладі таких країн, як: Франції, Італії, Німеччини, Польщі, з метою подальшого запозичення позитивного досвіду та впровадження його в чинне українське законодавство.

Виклад основного матеріалу

Загальноєвропейська правнича традиція є окремою галуззю як історико-політичної сфери, так і культурно-соціальної, та нормативно-правової в тому ж числі. Її вивчення – це найбільш раціональний крок, коли стоїть мета повторити успіх провідних демократичних країн Європи в даному напрямку.

Отже, перейдемо до практичного та більш детального аналізу моделей функціонування адвокатури в Європейських країн. Розглянемо приклад адвокатури Франції. «Адвокати у Франції об'єднані в колегії при кожному Суді другої інстанції [14]. Колегії адвокатів, утворені в компетенції одного Апеляційного суду, можуть об'єднатися, щоб утворити єдину колегію – Орден адвокатів. Рішення приймається на голосуванні в кожній колегії більшістю голосів. Усі колегії адвокатів рівні в правах, незалежні й автономні. Основна функція колегії адвокатів – координувати дії адвокатів, що входять до її складу, забезпечувати загальні потреби, здійснювати захист інтересів адвокатів у рамках своєї компетенції та дбати про якість надаваної юридичної допомоги, забезпечуючи доступ до правосуддя. Відповідно до Закону від 31 грудня 1971 р. № 71-1130 щодо реформи деяких судових та юридичних професій колегії адвокатів володіють цивільною правосуб'єктністю (ст. 21 Закону) [14]. Від їх ім'я діють представницькі органи в особі голови колегії адвокатів, якому допомагає Рада. Адвокатські ордени забезпечують дві категорії завдань: перша – адміністративна діяльність, друга – дисциплінарна юрисдикція. Колегії забезпечують дотримання професійної етики адвокатами, розгляд скарг, поданих приватними особами, державними органами, громадськими організаціями і самими адвокатами. Кожен вищий суд, при якому існує колегія адвокатів, контролює прийом до неї нових членів та виключення з неї. Конституційне керівництво кожною колегією здійснюється Радою колегії, що обирається Генеральною асамблеєю адвокатів строком на 3 роки. Вищим органом адвокатського самоврядування Франції є Національна рада колегій, заснована 31 грудня 1991 р., яка складається з 80 членів, що обираються адвокатами відкритим голосуванням [15]».

Французька адвокатура має розгалужену систему, але зі своєю особливою специфікою організації діяльності. Рішення зде-

більшого приймаються більшістю голосів правників, що свідчить про високий рівень демократичності та саморегуляції, але водночас частковий контроль з боку держави в формі підзвітності відомства Міністерству юстиції Франції є певним ризиком, так, як теоретично він створює певний простір для зловживань. Варто відзначити, що «на національному рівні адвокатура Франції представлена радою асоціацій адвокатів, яка обирається членами асоціації. Основною діяльністю ради асоціацій адвокатів Франції є координація учбових центрів з підготовки адвокатів, представництво інтересів спільноти адвокатів перед державними органами та громадськістю. Також рада асоціацій адвокатів має право приймати дисциплінарні та етичні норми для всієї професії. Рада виконує репрезентативну, освітню функцію, а також має повноваження приймати рішення про прийом іноземних громадян у число адвокатів Франції. Рада колегії має досить широкі владні повноваження і здійснює владні функції нарівні з Головою колегії. У Франції так само, як в Італії, Австрії та Німеччині, чисельний склад Ради колегії адвокатів залежить від кількості зареєстрованих адвокатів у тій чи іншій колегії, що діє в даній області [16]. Голова кожної з колегій називається батоньє і в даний час володіє значними повноваженнями. Функції голови колегії визначені у ст. 21 Закону від 31 грудня 1971 р. № 71-1130 про сертифікат придатності до професії адвоката, відповідно до якої голова представляє колегію в усіх сферах суспільного життя; попереджає або вирішує спори професійного характеру між членами колегії і розглядає всі скарги, подані третіми особами; керує колегією, представляє її у всіх установах юстиції, а також адміністративних і державних установах. У жодному з положень спеціального законодавства про адвокатуру у Франції не йдеться про те, що голова ради колегій має бути обраний із членів Ради колегій, «проте традиція вимагає такого» [15; 16]».

Аналіз французького досвіду дає нам чітке розуміння того, що Франція репрезентує класичну модель організації самоврядування, окремі елементи якої також реалізовані практичним чином і в Україні в тому ж числі. Широкі повноваження та значна роль адвокатських асоціацій є ознакою достатньо широкого спектру самоврядності. До того ж обов'язкове членство в адвокатських палатах є її однією з головних ознак, що репрезентує ознаки класичної моделі адвокатури, що широко представлені в більшості Європейських країн. Важливим аспектом функціонування французької адвокатури також є те, що адвокатські колегії існують виключно при судах, що вказує на характер адміністративно – територіального устрою її системи, що є по суті класичним для країн Європи. До того ж, французька адвокатура підзвітна міністерству юстиції так само, як і адвокатура Польщі та Німеччини, що робить її самоврядність гібридною. В Україні така модель створювала б ризики для можливих зловживань, враховуючи пострядянську спадщину у вигляді певної негативної ментальності та звичок деяких соціальних та професійних прошарків населення.

Наступним кроком в вивченні досвіду самоврядних інституції адвокатур провідних країн світу буде вивчення Італійського досвіду. «Адвокатське самоврядування в Італії має певні особливості. Усі особи, що набули в установленому законом порядку статус адвоката, включаються до професійного реєстру адвокатів певної колегії, яка є професійним об'єднанням адвокатів при кожному адміністративному судовому окрузі (у кожній області та провінції, де є Трибунал, тобто суд першої інстанції). Організаційно італійська адвокатура складається з 160 колегій адвокатів, наявних у кожному судовому окрузі. Основним органом управління колегії є Рада ордену (Consiglio dell, ordine). Саме Рада вирішує питання про внесення претендентів до професійного списку адвокатів. У цілому повноваження Ради зводяться до таких: прийняття рішень в обсязі своєї компетенції; консультативні функції, у тому числі з питань розміру гонорарів адвокатів; контроль адміністративного характеру за здійсненням адвокатської діяльності та дотриманням професійної етики адвокатів; дисциплінарні функції; встановлення суми річного збору (внеску) у суворо визначених межах для покриття витрат колегії на реєстрацію. Вищим органом самоврядування в

професійному співтоваристві всіх адвокатів Італії є Національна адвокатська рада. На кожній дільниці Апеляційного суду (Corte di Appello), які знаходяться в обласних центрах Італії, адвокатською спільнотою обирається адвокат із числа допущених до представництва у вищих судах, який і стає членом Національної адвокатської ради строком на 3 роки. Таким чином, італійська адвокатура діє під контролем державних органів (в особі Міністерства юстиції, вищих судів) у формі самоврядної корпорації з розвиненими централізованими структурами та єдиними органами самоврядування: Радою ордену і Загальними зборами членів [15]». Італійська адвокатура частково підзвітна державі через міністерство юстиції, так само як і Польська, Французька та Німецька адвокатури. Регуляція з боку держави несе певні ризики. До прикладу сторона обвинувачення завжди представлена державою, але якщо держава має важелі впливу на сторону захисту або сторона захисту є також їй підконтрольна, то теоретично – це може бути використано, як можливість впливати на неї. Таким чином піддається ризику забезпечення принципу змагальності сторін в кримінальному провадженні, а як наслідок з'являється загроза зловживань в рамках досудового розслідування та судового розгляду матеріалів кримінального провадження. Але загалом гібридна самоврядність широко поширена в Європі, і не заважаючи на це адвокатури розвинених країн Європи користуються довірою серед населення та ефективно виконують покладені на них завдання. Враховуючи ментальність та культурно-правові традиції Європейської спільноти для їх рівня розвитку правової культури населення та державних службовців такий вид організаційної діяльності адвокатури може бути найвідповіднішим умовам та вимогам сьогодення.

Розглянемо Німецький досвід функціонування вищевказаної інституції. «В Німеччині адвокатура є незалежною організацією в системі правосуддя, а самі адвокати є практично вільними підприємцями, які мають свої контори, наймають службовців. Всі колегії об'єднані в Федеральну палату адвокатів, яка включає до свого складу 28 регіональних палат. За своєю організаційно-правовою формою вона створена як корпорація громадського права. Важливим аспектом є те, що кожен практикуючий адвокат повинен перебувати у Палаті. Щодо принципів на яких побудована адвокатура, то першим принципом є незалежність адвокатської професії. В Німецькому законодавстві закріплено, що будь-який юрист, що працює на певну компанію, не може бути адвокатом, адже певною мірою він залежний від свого роботодавця, а отже не можна в такому випадку говорити про незалежність. В основі цього принципу лежить не тільки незалежність від роботодавців, а й незалежність в цілому від держави. Наступний принцип – це конфіденційність, підтриманням цього принципу є те, що його порушення може привести до втрати ліцензії на здійснення адвокатської праці або до кримінального переслідування адвоката. В основі цього принципу лежить обов'язок адвоката зберігати в таємниці деталі справи клієнта, цей принцип існує для того, щоб клієнт повністю був щирим з адвокатом. Органи державної влади не вправі обшукувати адвокатські контори, не мають право допитувати адвоката як свідка у справі його клієнта, що є подібним із Україною. Ще одним принципом є заборона представництва протилежних інтересів, тобто представляючи інтереси позивача адвокат не може одночасно представляти інтереси і відповідача. Особливість цього принципу у Німеччині закладається в тому, що його порушення тягне за собою не тільки позбавлення ліцензії, адже це є правопорушенням [17]». Вищевказані загально-світові принципи діяльності адвокатури активно імплементуються і в Україні також, так, як вони закріплені в законі «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Щодо самоврядних органів адвокатури Німеччини, то їх діяльність більш конкретно можна проаналізувати на прикладі дослідження функціонування палати адвокатів Німеччини та інших самоврядних органів. «Колегії адвокатів у Німеччині утворюються за територіальним принципом і об'єднують адвокатів, приписаних до суду однієї і тієї ж землі. Міністерство (управління) юстиції землі може дати згоду на утворення нової

колегії на території даного округу, але лише в тому випадку, коли кількість практикуючих там адвокатів перевищить 500 осіб [18]. У Німеччині колегії адвокатів об'єднуються в єдину Федеральну палату адвокатів. Вищим органом колегії є загальні збори її членів, які збираються з ініціативи голови колегії або на вимогу не менш ніж десяти відсотків адвокатів, які у неї входять. Питання кворуму і процедури вирішуються статутом або правилами внутрішнього розпорядку відповідної колегії. Усі рішення загальних зборів приймаються простою більшістю голосів, а при їх рівності вирішальним стає голос голови. З цього правила є один виняток: якщо при виборі членів правління немає більшості голосів на користь того чи іншого кандидата, вирішальним виявляється не голос голови, а жереб. Загальні збори обирають правління колегії, встановлюють розмір членських внесків та порядок їх сплати, вирішують питання соціального забезпечення адвокатів колегії та членів їх сімей, питання стажування, виділення коштів на загальноколегіальні потреби, відшкодування витрат членів правління та членів суду адвокатської честі. Виконавчим органом колегії є правління, яке зазвичай складається із семи чоловік. Однак не всі німецькі адвокати об'єднані в колегії. За німецьким законодавством, колегії адвокатів віднесені до категорії «корпорацій публічного права», що вже саме по собі мало б означати, що входження до їх складу є справою добровільною. Але якщо адвокат – не член колегії, то він ніколи не зможе працювати при Федеральному верховному суді. У нього може з'явитися і ряд інших проблем. Система органів управління адвокатської палати в Німеччині складається з правління, президії та Загальних зборів адвокатів. Правління складається з 7 членів і обирається Загальними зборами адвокатів. Усередині правління можуть бути створені спеціальні відділення, що складаються, як мінімум, з 3 чоловік. Члени правління обираються на чотири роки. Дозволяється повторне обрання.

Вищим органом адвокатської палати є загальні збори членів палати, які скликає голова палати, як за своєю ініціативою, так і у випадку, коли того вимагає письмово десята частина членів палати, указавши предмет, який буде обговорюватися на зборах. Завдяки обов'язковому членству адвокат підлягає нагляду з боку Палати адвокатів і тим самим юрисдикції адвокатського суду. Управління юстиції землі здійснює державний нагляд за Палатою адвокатів. Нагляд обмежується тим, що контролюється дотримання законодавства та статуту, зокрема виконання завдань, покладених на Палату адвокатів. Члени правління повинні зберігати таємницю по справах, які стосуються адвокатів, претендентів та інших осіб, яка стала їм відома у процесі їхньої діяльності у правлінні, та нікому її не розголошувати. Це стосується також і адвокатів, які були залучені до співпраці, та службовців Палати адвокатів. Таким чином, адвокатура в Німеччині будується на поєднанні державного контролю (в особі Земельного Міністерства юстиції та вищих земельних судів) за адвокатською діяльністю із самоврядуванням адвокатських утворень у палатах, що мають такі органи самоврядування, як правління, президія і Загальні збори членів палати [15]».

Адвокатура Німеччини по суті має гібридну самоврядність, так, як вона є підзвітною Міністерству юстиції Німеччини, та керівним органам самоврядування водночас. Також вона має особливий територіально-адміністративний устрій, за рахунок чого діяльність адвокатів має територіальну прив'язку, що різниться з українським підходом до організації діяльності правників. Адвокатура України не є підконтрольною Міністерству Юстиції або іншим органам державної влади, і де – юре наділена повною саморегуляцією. Водночас створення спеціальних адвокатських судів з метою встановлення істини по певним спеціальним заявам чи скаргам є ефективним інститутом самоврядного саморегулювання правничого відомства Німеччини, так, як він по суті передбачає поділ повноважень, щодо дисциплінарних розслідувань між різними органами, в залежності від тяжкості та суспільної небезпечності вчиненого адвокатом діяння. Впровадження в Україні такого розподілу повноважень, щодо проведення дисциплінарних проваджень з великою ві-

рогідністю вивело б українську адвокатуру на новий рівень демократичності дисциплінарної процедури, позбавило б можливості узурпації даного напрямку діяльності адвокатури. Питання поділу повноважень щодо розгляду скарг між дисциплінарною комісією адвокатури та адвокатськими судами, в залежності від їх серйозності можна вважати доцільним кроком, який ймовірно варто було б впровадити в самоврядну діяльність української адвокатури, задля викорінення можливості для зловживань в ході здійснення дисциплінарного розслідування одним самоврядним органом, який є занадто залежним в прийнятті своїх рішень від вищого керівного органу українського самоврядування. Водночас з плюсів Німецького самоврядного підходу можна виділити, що більшість важливих рішень приймаються шляхом голосування більшості адвокатів, що надає змогу регіональним об'єднанням правників реально впливати на ситуацію з вибором ключових осіб, що входять до всіх основних органів самоврядування адвокатури в Німеччині.

Розглянемо особливості структурної організації адвокатури Польщі, яка представляє собою відомство, що пройшло перетворення з інституції пост – соціалістичної країни, що перебувала під значним впливом Радянського союзу, до сучасного демократичного європейського органу, котрий успішно виконує покладені на нього обов'язки. Саме Польща є яскравим прикладом для України та дороговказом в напрямку здійснення реформ та перетворень, які наближатимуть її до високодемократичних стандартів Європейського союзу. Україна перебуває в даний час на тому ж шляху, що є вже пройдений Польщею, саме тому досвід саме цієї Європейської країни є цінним джерелом практичних знань. Згідно статті 3 закону Польщі про адвокатуру «завданням адвокатського професійного самоврядування є: 1) створення умов для виконання статутних завдань адвокатури; 2) репрезентація адвокатури і охорона її прав; 3) нагляд за додержанням правил на здійснення адвокатської діяльності; 4) підвищення професійної кваліфікації адвоката і навчання аплікантів адвокатських (стажерів); 5) встановлення і просування правил професійної етики та догляд за їх дотриманням; 6) здійснення управління майном адвокатського самоврядування та розпорядження ним [19]». До основних органів самоврядування польської адвокатури належать Національний З'їзд Адвокатури, Найвища Рада Адвокатів, Вищий Дисциплінарний Суд, Вища Ревізійна Комісія. «Національний з'їзд адвокатів складається з делегатів, обраних зборами адвокатських палат. Національний З'їзд Адвокатури відбувається кожні чотири роки і скликається Вищою радою адвокатів. До сфери діяльності Національного з'їзду адвокатів входять: обрання колегії адвокатів, розгляд та затвердження звітів Вищої ради адвокатів, Вищого дисциплінарного суду та Вищої ревізійної комісії та затвердження, заслухавши пропозиції Вищої ревізійної комісії, закриття рахунків та звільнення Вищої ради адвокатів, визначення напрямів діяльності місцевого самоврядування, прийняття окремих нормативно-правових актів та визначення принципів створення фондів та управління активами адвокатури [20]. Вища рада адвокатів здійснює нагляд за належним виконанням професії адвоката, в межах суспільного інтересу та для його захисту. Адвокатське самоврядування діє під захистом Конституції Республіки Польща (ст. 17, п. 1). ВРА складається з: президента, адвокатів, обраних Національним конгресом адвокатів, і деканів окружних рад адвокатів. До сфери діяльності Вищої ради адвокатів, серед іншого, входять: представляти адвокатуру, контроль за діяльністю рад адвокатів районів та контроль за підготовкою стажистів, розгляд скарг на ухвали рад адвокатів району, надання висновків щодо проектів законодавчих актів та подання пропозицій і положень у сфері створення та застосування права, встановлення правил здійснення професійної діяльності, проходження адвокатського стажування, правил діяльності рад адвокатів, співробітництва з іноземними адвокатськими колегіями. Вищий дисциплінарний суд розглядає, як апеляційну інстанцію справи, які розглядаються в першій інстанції дисциплінарними судами. Вищий дисциплінарний суд складається з членів і заступників членів, обраних під час

Національного з'їзду адвокатів. До сфери діяльності Дисциплінарного секретаря адвокатури входить діяльність у дисциплінарному провадженні, визначеному Законом та прийнятими на його підставі положеннями. Дисциплінарний представник адвокатури може виконувати свої обов'язки за допомогою своїх заступників. Вища ревізійна комісія здійснює контроль за фінансово-господарською діяльністю Вищої ради адвокатів і контроль за виконанням рішень Національного з'їзду адвокатів. Вища ревізійна комісія складається з голови, заступника голови та чотирьох членів і двох заступників [20]».

Структура організації польського самоврядування адвокатури має певні особливості, до яких належить часткова підзвітність в певних питаннях міністерству юстиції Польщі, більш серйозна дисциплінарна відповідальність адвокатів, що виражається в ширшому спектрі дисциплінарних стягнень, наявність адвокатських дисциплінарних судів. Загалом польська адвокатура відповідає класичній моделі організації самоврядування, що притаманна багатьом країнам Європейського союзу.

Від недавна Польща прийняла рішення про надання доступу українським адвокатам до надання адвокатських послуг в Польщі. Це надає гарну можливість, щодо вивчення особливостей польського самоврядування адвокатури в практичному розрізі, з метою подальшого запозичення позитивного досвіду та впровадження його в чинне українське законодавство.

Висновок

Аналізуючи практику функціонування європейських адвокатур, виявляється, що самоврядні професійні об'єднання адвокатів у країнах Європейського Союзу відіграють вирішальну роль у: забезпеченні захисту членів від неправомірного втручання; просуванні їхніх професійних інтересів; розробці професійних стандартів діяльності та етичних норм поведінки. Водночас, на вказані органи покладається відповідальність за контроль відповідності дій адвокатів фундаментальним принципам професійної етики та стандартам, а також за вжиття належних заходів у разі їх порушення. Системи правового регулювання організації та діяльності органів адвокатського самоврядування у Франції, Німеччині, Італії та Польщі характеризуються високим ступенем деталізації, що свідчить про їхню фундаментальність та організаційну ефективність.

Література

1. Андрощук А. Професія юриста в країнах Європейського Союзу. *Юридичний журнал.* 2011. № 2. С. 118–130.

2. Андрушко Н. Адвокатура Франції на сучасному етапі свого розвитку. URL: https://naub.oa.edu.ua/2012/advokatura-frantsiji-na-suchasnomu-etapi-svoho-rozvytku/.

3. Баженова Б. Правова регламентація діяльності соліситорів у Англії. *Право України.* 2005. № 4. С. 128–132.

4. Бочуляк Н. Моделі розвитку адвокатури як соціально-правового інституту: світова практика. *Виконавча влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права):* матеріали Восьмої Всеукраїнської науково-теоретичної інтернет-конференції. Наук. інтернет-конференції. Вип. 8. Терлюк І.Я. (укладач). ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2018. С. 72–76.

5. Гвоздій В. А. Генеза розвитку органів адвокатського самоврядування в західній Європі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 14–17. URL: http://www.pap.in.ua/3_2019/3.pdf.

6. Гловацький І. Ю. Адвокатура зарубіжних країн (Англія. Німеччина. Франція): навч.-практ. посіб. К.: Атіка, 2007. 588 с.

7. Дурнов Є.С. Організаційно-правовий стан адвокатури України у складі Польщі в 30-х роках XX ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Випуск 34. Ч. 2. Т. 1. С. С. 67-71.

8. Косенко М. С. Досвід зарубіжних країн щодо організаційно-правових засад діяльності дисциплінарних органів адвокатури. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 2. С. 151–158.

9. Личенко І. Адвокатура зарубіжних країн. навчальний посібник. Львів: Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти, 2019. 255 с.

10. Сакун Д.І. Міжнародно-правові стандарти гарантування безоплатної право-

вої допомоги адвокатами. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 3 (31). С. 126–130.

11. Святоцька В. Інститут адвокатури Франції: особливості формування і розвитку. *Право України*. 2011. № 10. С. 247–253.

12. Фазекош О. А. Зарубіжний досвід у захисті прав і свобод осіб адвокатами на прикладі Великобританії та Німеччини. *Актуальні питання теорії та практики застосування сучасного вітчизняного та міжнародного права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 10–11 черв. 2016 р.). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2016. С.130–133.

13. Форманюк В. І. Порівняльно-правова характеристика адвокатури України з деякими країнами в рамках інтеграції з Європейською унією. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. №.1. С.335–337. URL: http://www.pap.in.ua/1_2015/100.pdf

14. Journal officiel de la République française, URL: https://www.legifrance.gouv.fr/.

15. Вільчик Т. Б. Системи органів адвокатського самоврядування в країнах європейського союзу: Італія, Німеччина, Франція. *Право та інноваційне суспільство. 2015*. № 2 (5). С. 38-45.

16. Pierre Bonnet. L'avocat et sa discipline. France, 1992. 662 p.

17. Деренюк А. О. Організація та діяльність адвокатури Німеччини. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє* : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11 листопада 2022 р.). Одеса : Фенікс, 2022. С. 453-456.

18. Koln // Bundesrechtsanwaltsordnung vom 1 August 1959. BGBI/I. S. 36.

19. Закон про Польську адвокатуру URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/pologennya/zakonodavstvo-pro-adv-polsha-zvedenyj-pereklad.pdf?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAAR3uGz05Ki-LzL0cK8mrDu3ssNa96QD1s3XI0m8vYSMEPqzNgT8k49PPbz4_aem_aIXWnZVYQQg5jAjibQ93kA.

20. Naczelna Rada Adwokacka. URL: https://www.nra.pl/adwokatura-polska/#EN_PL.

FOREIGN EXPERIENCE IN THE ORGANIZATION AND FUNCTIONING OF INDEPENDENT SELF-GOVERNMENTAL BODIES OF THE BAR (FOR EXAMPLE: FRANCE, ITALY, GERMANY, POLAND)

The scientific article provides a scientific analysis of foreign experience in the organization and functioning of independent self-governing bodies of the bar using the example of such countries as: France, Italy, Germany, Poland, in order to further borrow positive experience and implement it into the current Ukrainian legislation.

Analyzing the practice of functioning of European bar associations, it turns out that self-governing professional associations of lawyers in the countries of the European Union play a crucial role in: ensuring the protection of members from unlawful interference; promoting their professional interests; developing professional standards of activity and ethical norms of behavior. At the same time, the above-mentioned bodies are responsible for monitoring the compliance of lawyers' actions with the fundamental principles of professional ethics and standards, as well as for taking appropriate measures in case of their violation. The systems of legal regulation of the organization and functioning of self-governing bodies of the bar in France, Germany, Italy and Poland are characterized by a high degree of detail, which indicates their fundamentality and organizational efficiency.

Key words: foreign experience, European Union, self-governing bodies of the bar, bar self-government, self-governing institutions.

ПРАВО НА ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ В СВІТЛІ ФІЛОСОФІЇ ГЕНДЕРУ

ТКАЧЕНКО Олександр Валерійович - кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії права, міжнародного права та приватного права Київський міжнародний університет

СУББОТ Анатолій Іванович - доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри публічного та європейського права Київського міжнародного університету

УДК 340.5, 340.12
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.52

У статті прагнення до індивідуальності, й забезпечення реалізації цього прагнення засобами права, стверджується як конститутивна риса європейського світогляду, й відповідного йому способу облаштування соціального світу. Семантика індивідуальності розглядається в якості метаморфози людини в стан її буття як особистості. Ідентичність виступає матеріалізацією індивідуальності в соціальному світу ролей, цілей, очікувань. Сучасна інтерпретація гуманізму не допускає ідентичності, якій би не передувала самоусвідомлена і саморозкрита індивідуальність. Так само і гендерна ідентичність не може бути нав'язана людині без того, щоб не заперечувати її особистість. У світлі цього, рівність як принцип права і соціальна цінність виступає рівним формально-визначеним масштабом можливості індивідуалізувати людиною свого життя, й творення власного індивідуального світу. Рівність стає загальним масштабом здійснення права на індивідуальність. Гуманізм досягає своєї кульмінації у цьому замкненому колі загального і індивідуального. Передусім це стосується гендерної рівності як правового масштабу здійснення гендерної індивідуальності.

Ключові слова: філософія гендеру, гендер, гендерна рівність, гендерна ідентичність, право на індивідуальність, права людини, міжнародне регулювання гендерної рівності, міжнародний правовий акт.

Постановка проблеми

Людиноцентричність права вимагає переосмислення співвідношення ідентичності і індивідуальності з тим, щоб ствердити ідентичність як прояв індивідуальності. Це потребує концептуалізації гендерної індивідуальності й її зв'язку з гендерною ідентичністю. Акцент на індивідуальності також ставить питання про нове бачення правової, й, зокрема, гендерної рівності як єдиного і встановленого правовою нормою формально-визначеного масштабу індивідуалізації людьми себе і власних соціальних зв'язків і ролей.

Стан наукової розробки проблеми

Питання гендеру і гендерної рівності широко висвітлюється у юридичній літературі. Зокрема, вони були предметами досліджень Л. Амелічевої, Г. Герасименка, Ю. Гончарової, Л. Кобелянської, М. Крочук, Т. Мельник, Н. Хамітова. Проте вченими загалом не розглядається зв'язок права на індивідуальність і гендерної ідентичності, а також перспективи виокремлення гендерної індивідуальності і її співвідношення з принципом гендерної рівності.

Метою дослідження є концептуалізація гендерної індивідуальності як граничного розкриття змісту права на індивідуальність, з наступним її співвідношенням з принципом гендерної рівності.

Виклад основного матеріалу

При всій множинності і вишуканості пояснень суті Європи і європейського, в їх відмежуванні від досвіду і принципів орга-

нізації соціальності іншими культурами і цивілізаціями, – константою визначення європейської ідентичності є забезпечення можливості кожному бути індивідуальністю. Ця центрованість на визнанні й забезпеченості, в тому числі і засобами права, індивідуалізації людського буття, лише частково може пояснюватися впливом християнства, з його концептом індивідуальності безсмертної душі. Індивідуалізація людей, як основний ефект цивілізаційного перетворення світу, є витвором римського світу, й саме це досі визначає європейську ідентичність як ідентичність римську.

Індивідуальність і особистість як атрибути гідності людини є «римським дивом» і «римським даром». Це стає цілком зрозумілим, якщо порівнювати грецький і римський світи. Цілком поділяю концептуальне спостереження Фюстеля де Куланжа, зроблене ним у праці «Цивільна громада давнього світу» [1], що людська індивідуальність і особистість були неможливими в Давній Греції, оскільки людина розглядалася лише як частина цілого (полісу), а свобода мала унітарний за змістом і функціональною спрямованістю характер. Це була свобода для управління справами полісу, вона активувалася і цілком обмежувалася сферою політичного.

Саме в Давньому Римі відбулося винайдення індивідуальної свободи. Це сталося внаслідок конструювання засобами права феноменів приватного життя і приватної особистості. Якщо для елліна жити приватним життям означало дискваліфікувати себе як громадянина, унеможливити для себе набуття тих соціальних ролей, в яких лише й могло йтися про свободу і гідність, то для римлянина все було діаметрально протилежним – усамітнитися в сфері свого власного і лише тобі належного означало користуватися тим, що римляни вважали своїм найвеличнішим мистецтвом і внеском до цивілізації – правом. Онтогенез права й індивідуальності людської особистості являє нерозривний сплав. Право у його розрізненні з законом і виникає як спосіб осмислення й облаштування життя індивідуальності – тобто, саме як приватне право. Право створює другий полюс і центр тяжіння, що протиставляється загальному, колективному – полюс індивідуального, окремішнього, що несе в собі потенціал неповторності.

Цілком закономірно, що і в сучасному праві індивідуальність опосередковується приватним правом, уміщується в юридичну конструкцію права на індивідуальність.

Сама індивідуальність визначається як «сукупність психічних властивостей, характерних рис і досвіду кожної особистості, що відрізняють її від інших індивідуумів» [2, с. 157]. Центр тяжіння семантики поняття індивідуальності знаходиться у ствердженні її як риси і міри поведінки саме особистості, а не просто людини. Отже, індивідуальність, це не атрибут деякої наявної фактичності людського існування, натомість, – вона характеризує якість такого існування. О. В. Бермічева визначає останню як неповторний, самобутній спосіб буття конкретної особи як суб'єкта самостійної діяльності [3, с. 14].

Індивідуальність постає формою життя людини, що протистоїть типовості, загальності. Індивідуалізація власного життя у щось окремішнє, виняткове і неповторне й є ефектом присутності особистості в соціальному просторі. При цьому індивідуальність вимагає свого правового забезпечення. Важливо говорити про право на індивідуальність. Й таке право передбачено статтею 300 Цивільного кодексу України [4].

При цьому також варто визнати, що сам концепт індивідуальності людини містить в собі проблему, що максимально нагадує герменевтичне коло. Адже, з однієї сторони, сама індивідуальність розглядається як іманентна особистості її властивість і спроможність; але, з іншого боку, індивідуальність постає як благо для особи, певна якість, регістр і спосіб творення матерії життя. І як благо, індивідуальність не є природною характеристикою, радше навпаки. Індивідуальність – це не те, що є, це те, що або відбувається, або ні. Індивідуальність – це ефект правової організації соціального життя. Бути індивідуальним, автоматично означає користуватися правом.

Індивідуальність, це синонім особистості, характеристика суб'єкта. При цьому, вона ж характеристика блага, того, що може

належати людині, або ні. В цьому і полягає герменевтичне коло в поясненні індивідуальності. Вихід з нього відбувається через явище метаморфози, коли співвідношення людини і індивідуальності, це співвідношення суб'єкта і об'єкта, що йому належить. Це радше перевтілення, перепрошиття, переустановлення людського буття на інший, відносно релігії, етики чи біологічних детермінантів, фундамент – фундамент права. Світ права не може бути іншим, окрім як світом індивідуальностей.

Індивідуальність як право, домагання і маніфестація людиною свого існування в суспільстві як особистості, виявляється виключно через реалізацією людиною свого творчого потенціалу. Індивідуальність як правова конструкція вказує саме на забезпечену правом можливість створювати і змінювати свою індивідуальність. Індивідуальність, з погляду її змісту, повністю вичерпується таким її створенням і зміною. Індивідуальність, це ніколи не застиглий стан. Семантика індивідуальності не матеріальна, а процесуальна. Вся повнота значень індивідуальності в її творенні і зміні. Індивідуальність перетворює людину на особистість. А особистість – це позиція творця, витвором якого є він сам у своїй характеристиці як особистості.

У світлі цього наявна велика діалектична напруга між концептами індивідуальності і ідентичності.

Якщо індивідуальність – це процес її творення крізь постійні зміни, то ідентичність – це кожен конкретний стан сформованої особистості. Ідентичність – це зліпок і слід індивідуальності, що її створила. Індивідуальність – це створена і підтримувана засобами права спроможність і потреба людини буди джерелом диференціації, випадання з вже існуючого і усталеного; індивідуальність – це доповнення реальності новим. На противагу цьому, поняттям ідентичності позначається досвід усвідомлення людиною власної безперервності, що дозволяє конструювати життя як тривалість і єдність свідомості.

Таким чином, ідентичність зв'язує індивідуальності (а їх завжди множина) особистості в єдиний наратив. Індивідуальність і ідентичність відмінні за своєю спрямованістю. Індивідуальність розрізнює, фіксує лінії розриву особистості як всередині – порівняно з собою в минулому, так і назовні – порівняно з іншими в соціальному просторі. Ідентичність відповідає за входження індивіда в соціальну позицію [5]. Тому ідентичність співвідносить особистість з існуючими соціальними ролями, примирює індивідуальність з соціальністю. Ідентичність відповідає за локалізацію індивідуальності в соціальному житті. Для індивідуальності головним є знаходження себе як такого, хто не зводиться і не розчиняється в інших. Для ідентичності основним є відповідність очікуванням інших і визнання ними. Індивідуальність зберігає окремішність особистості і формує свій власний світ. Ідентичність – це пред'явлення індивідуальності іншим, вона завжди організовує формати комунікації з іншими і між іншими. Індивідуальність – це власне, особистісне. Ідентичність – це соціальні форми узгодження і включення цього особистісного в колективне, в поле соціальної взаємодії багатьох індивідуальностей.

Наступним логічним кроком є співвіднесення понять індивідуальності і ідентичності з концептом гендеру.

Останній традиційно тлумачиться в розрізі саме ідентичності. Сам цей термін вказує на перенесення при розумінні людини акцентів з біологічного на соціальне. Гендер – це соціальна роль, яку грає людина. Якщо біологічна стать дається людині від народження, будучи анатомо-біологічною відмінністю, за якою людей визначають як чоловіка або жінку, то гендер конструюється соціально та зумовлений культурою суспільства в конкретний історичний період.

Гендер – це соціальна стать, що формує поведінкові, культурні, психологічні, візуальні та інші соціально-культурно зумовлені відмінності між чоловіками та жінками. Гендер – це ті соціальні ролі та характерні ознаки, яких очікують від жінок та чоловіків.

Вказане, начебто, обґрунтовує нерозривний зв'язок гендеру з ідентичністю. І справді, в літературі гендерна ідентичність визначається як те, що «виражає ідею постійності, тотожності, спадкоємності індивіда і його самосвідомості» [6, с. 124]. Однак тут постає проблема. Концепт гендеру

зруйнував уявлення про біологію (стать) як нездоланну долю, обґрунтувавши можливості активно діяти щодо перетворення свого фізичного тіла. Але якщо гендер позначає виключно ідентичність, тоді він може зробити для особистості нездоланним нав'язане їй «ментальне тіло» – у вигляді соціальних ролей і очікувань. І тоді гендер, фіксуючи ідентичність, виключав би індивідуальність.

Однак семантика концепту гендеру уможливлює виокремлення не лише конотацій ідентичності, але й індивідуальності. Зокрема, в «Джокьякартських принципах» вказується, що поняттям «гендер» охоплюється індивідуальне відчуття свого тіла, яке може мати наслідком перетворюючі маніпуляції з ним [7]. А в доповненнях до цих принципів: «Джокьякартські принципи плюс 10», прямо наголошується, що гендер має враховувати й не бути перешкодою для людського розмаїття [8].

А отже, концепт гендеру не лише фіксує ідентичності, але й розкриває можливості для вияву нових індивідуальностей. У такому разі гендер є проекцією індивідуального досвіду, й, відповідно, може змінюватися особою протягом її життя разом зі зміною індивідуальності. Людина не є особистістю лише тоді, коли вона може вільно обирати з-поміж вже наявних соціальних ролей. Такою людина виступає, коли за результатами внутрішнього сприйняття себе і своєї тілесності вона виходить за межі існуючих соціальних ролей і позицій, здійснюючи соціальне конструювання.

Ідентичності має завжди передувати відрефлексована індивідуальність. Інакше ідентичність перетвориться на авторитарний примус. Отже, окрім гендерної ідентичності, необхідно вести мову й про гендерну індивідуальність. Право на індивідуальність не містить у собі таких обмежень, які б не дозволяли поширювати його і на сферу гендеру. Гендерна індивідуальність є логічною проекцією забезпеченого правом прагнення людини формувати свою особистість шляхом виокремлення і розрізнення з іншими. Гендерна індивідуальність пред'являється іншим, які мають її визнати і поважати. Такі визнання і повага перетворює гендерну індивідуальність на гендерну ідентичність.

Перетворення гендеру на сферу втілення і примноження індивідуальності є революційним зрушенням, яке в літературі влучно позначається як «перевідкриття гуманізму» [9, с. 16]. Визнання гендерної індивідуальності послідовно доводить до свого повного змістового розгортання принцип людиноцентричності. Недостатньо поставити людину в центр всього соціального життя. Потрібно ще позбавити саму людину фіксованої визначеності. Людина не передує індивідуальності як деякий доконаний факт. Людина – це те, що постає як наперед невизначений наслідок соціального конструювання індивідуальності особистості.

З огляду на зазначене вище, надзвичайно важливим постає узгодження права на гендерну індивідуальність, як складової права на індивідуальність, з принципом гендерної рівності. Питання в тому, що право на індивідуальність, це право на *відмінність* щодо усіх інших, право на те, щоб бути *нерівним* їм. Отже, як саме індивідуальність конвертується в рівність? Як нерівне стає рівним?

Обґрунтуванню несуперечливості індивідуальності кожного і рівності всіх найкраще слугує ідея автономії, сформульована І. Кантом. Видатний німецький філософ стверджував, що всі люди рівні в своїй здатності до автономії, що моральна відповідальність і людська гідність також ґрунтуються на цій здатності і що моральність вимагає рівної поваги до кожного, здатного на таку автономію [10, с. 109].

Отже, це така рівність, яка не заперечує, а підкреслює відмінність між людьми. Це рівність у спроможності до індивідуалізації й неповторного осягнення себе, свого життєвого шляху, соціальних ролей, й побудови гендерної ідентичності на основі гендерної індивідуальності. Це не та рівність, про яку говорив Аристотель, вказуючи, що «чоловік і жінка, раб і вільна особа мають різну природу і не можуть бути рівними» [11, с. 18, 22, 31].

Рівність, й не в останню чергу гендерна рівність, передбачає не ототожнення людей,

це не рівність у ідентичності, але це рівність у спроможності бути індивідуальним. Принцип гендерної рівності активує право як силу розрізнення і творення множинності. Право не типізує, а індивідуалізує. У світлі цього виникає сформульований В. Ренквістом «класичний парадокс» – яким має бути рівне ставлення до нерівних людей [12, с. 599]?

У контексті цього дослідження це питання може бути сформульоване так – якою має бути правова рівність індивідуальностей? Очевидна відповідь – лише такою, що не руйнує, а сприяє творенню індивідуальностей. Гендерна рівність, як прояв правової рівності, це рівна міра можливості розрізнювати і відрізняти себе від всіх інших разом, і кожного окремо. Гендерна рівність – це рівність у можливості бути індивідуальним.

Рівність можлива лише відносно того, що робить всіх нас відмінними – в доступі до джерела цих відмінностей. Гендерна рівність – це рівність соціальної свободи. Така рівність передбачає, що невід'ємним правом особистості є індивідуалізація себе через творення соціальних ролей і їх результатів.

Висновки

Узгодження рівності всіх з індивідуальністю кожного постає чи не найважливішим питанням сучасного правознавства. Найбільш жорстко це питання виявляє себе у сфері гендеру, де воно ускладнене необхідністю розрізнення гендерної ідентичності і гендерної індивідуальності. Концептуалізація останньої необхідна для повного розкриття потенціалу права на індивідуальність. Сучасна інтерпретація гуманізму не допускає ідентичності, якій би не передувала самоусвідомлена і саморозкрита індивідуальність. Так само і гендерна ідентичність не може бути нав'язана людині без того, щоб не заперечувати її особистість. У світлі цього, рівність як принцип права і соціальна цінність виступає загальним формально-визначеним масштабом можливості індивідуалізації людиною свого життя, й творення власного індивідуального світу. Рівність стає загальним масштабом здійснення права на індивідуальність. Гуманізм досягає своєї кульмінації у цьому замкненому колі загального і індивідуального. Передусім це стосується гендерної рівності як правового масштабу здійснення гендерної індивідуальності.

Література

1. Numa Denis Fustel de Coulanges. La Cité Antique. Paris, 1864. 522 p.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укладач і головн. ред. В. Т. Бусел. Київ, 2001.

3. Бермічева О. В. Індивідуальність людини і право на індивідуальність особистості. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 3. С. 11–20.

4. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*, 2003, №№ 40-44, ст.356.

5. Руководство по применению статьи 8 Европейской конвенции по правам Человека. Право на уважение частной и семейной жизни. Совет Европы. Европейский суд по правам человека, 2017. 114 с. URL: https://cutt.ly/jJG2fZe.

6. Амелічева Л. П. Гендерна ідентичність особи як об'єкт прав людини на особисте життя та гідні умови праці. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2021. Випуск 31. С. 123–129.

7. Джокьякартские принципы. Принципы по применению международно-правовых норм о правах человека в отношении сексуальной ориентации и гендерной идентичности. Університет Гаджа Мада. Джокьякарта, 6–9 ноября 2006 г. URL: https://cutt.ly/YKDRNNV.

8. The Yogyakarta principles plus 10. 10 November 2017, Geneva. URL: https://googl.su/7tpKBW.

9. Медвідь О. О. Ідентичність як комплексна правова категорія. *Наше право*. 2020. № 4. С. 16–20.

10. Кекес Д. Засадничі цінності лібералізму. *Лібералізм: Антологія* / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2002. С. 107–128.

11. Аристотель. Політика. Пер. з давньогр. О. Кислюка. Київ, 2003. 239 с.

12. Гелд В. Права. *Антологія феміністичної філософії* / За ред. Е. М. Драгер та А.М. Янг; пер. з англ. Б. Єгідис. Київ, 2006. С. 594–605.

Tkachenko Oleksandr,
PhD in Law, Associate Professor,
Professor of Department of Theory of law, International law and Private law
Kyiv International University
ORCID: 0000-0001-6377-2364
Subbot Anatolii
Doctor of Law, professor, Head of the Department of Public and European Law,
Kyiv International University
ORCID: 0000-0002-1453-9379

THE RIGHT TO INDIVIDUALITY IN THE LIGHT OF GENDER PHILOSOPHY

The article argues that the desire for individuality, and ensuring the realization of this desire by means of law, is a constitutive feature of the European worldview and the corresponding way of organizing the social world. The semantics of individuality is considered as a metamorphosis of a person into a state of his being as an individual. Identity is the materialization of individuality in the social world of roles, goals, and expectations. The modern interpretation of humanism does not allow for an identity that is not preceded by self-aware and self-revealed individuality. Similarly, gender identity cannot be imposed on a person without denying their personality. In light of this, equality as a principle of law and a social value appears as an equal formally defined scale of the possibility for a person to individualize his life and create his own individual world. Equality becomes the general scale of exercising the right to individuality. Humanism reaches its culmination in this closed circle of the universal and the individual. This applies above all to gender equality as the legal scope of the realization of gender individuality.

Key words: gender philosophy, gender, gender equality, gender identity, right to individuality, human rights, international regulation of gender equality, international legal act.

ГЕНЕЗА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЩОДО ПРАВОМІРНОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

БАТУЄВ Олександр Валерійович - аспірант кафедри кримінального процесу та стратегічних розслідувань Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.13
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.53

Стаття присвячена дослідженню генези монографічних досліджень щодо правомірного обмеження права власності. Зроблено висновок, що реалізація засади недоторканності права власності в кримінальному процесі була предметом досліджень значної кількості науковців. На рівні монографічних досліджень після прийняття у 2012 році КПК України, окремі аспекти недоторканності права власності в кримінальному процесі були висвітлені безпосередньо в роботах: Куцкір Г. М.; Моргун Н. С.; Музиченко О. В.; Лепей М. В.; Дрозд А. В.; Александрової В. А., Котової А. С.; Баженової А. І. Незважаючи на істотний внесок вищезазначених науковців у розробку зазначеної проблематики, дослідження реалізації засади недоторканності права власності в кримінальному процесі, з урахуванням останніх змін, у тому числі після введення воєнного стану, на монографічному рівні до теперішнього часу комплексно не здійснювалося.

Ключові слова: кримінальне провадження, засади кримінального провадження, недоторканність права власності, арешт майна, монографічні дослідження, досудове розслідування, судовий контроль, слідчий суддя.

Постановка проблеми

З метою з'ясування сутності здійснення судового контролю за дотриманням права власності на досудовому провадженні у кримінальному процесі необхідним є визначення тенденцій розвитку цього інституту, задля чого потрібно в першу чергу проаналізувати генезу кримнального процесуального законодавства та монографічних досліджень, яке його регламентувало в різні часи становлення нашої держави. На нашу думку, найбільші обмеження права власності на досудовому провадженні відбуваються під час застосування арешту майна. Саме тому пропонуємо це питання розглянути більш детально, щоб зрозуміти тенденції розвитку цього інституту.

Мета дослідження – отримання нових наукових результатів щодо окремих аспектів генези наукових досліджень щодо правомірного обмеження права власності на досудовому провадженні, зокрема - під час застосування арешту майна.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми

Реалізація засади недоторканності права власності в кримінальному процесі була предметом досліджень значної кількості науковців. Проте, на рівні монографічних досліджень після прийняття у 2012 році КПК України, окремі аспекти недоторканності права власності в кримінальному процесі були висвітлені безпосередньо в роботах: Куцкір Г. М.; Моргун Н. С.; Музиченко О. В.; Лепей М. В.; Дрозд А. В.; Александрової В. А., Котової А. С.; Баженової А. І.. Пропонуємо їх розглянути більш детально.

Виклад основного матеріалу

У своїй дисертації «Засада недоторканності права власності, її поняття, зміст і реа-

лізація у кримінальному провадженні» Куцкір Г. М. приділила значну увагу сутності недоторканності права власності як загальної засади кримінального провадження та її реалізації у ході відшкодування майнової шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю у кримінальному провадженні. Доволі цінними є висновки дисертантки, що категорії права власності та недоторканності повинні розглядатися як єдине ціле, які при її реалізації виступають у тісному взаємозв'язку, при цьому, терміни «непорушність» та «недоторканність» у юридичному значенні виступають як ідентичні. У зв'язку з цим авторка виділяє два аспекти недоторканності права власності - право на недоторканність власності як можливість бути захищеним і недоторканність власності як реальний, фактичний стан охоронюваного державою і суспільством майна власника, яке проявляється у сукупності відносин, що відображають допустимі межі зовнішнього втручання. Також, дисертанткою було визначено структуру нормативного змісту засади недоторканності права власності та її поняття, яке на нашу думку є доволі вдалим та охоплює дійсно максимальну кількість змістовних елементів зазначеної засади, проте на сьогоднішній день потребує суттєвого корегування через внесення значної кількості змін до законодавства, у тому числі – у зв'язку з введенням воєнного стану. Важливими для реформування кримінального процесуального законодавства стали висновки авторки щодо особливостей забезпечення недоторканності права власності під час кримінального провадження у зарубіжних країнах, але в контексті нашого дослідження, найбільшої уваги заслуговує 2 розділ дисертаційного дослідження «Реалізація засади недоторканності права власності під час кримінального провадження» в якому Куцкір Г.М. розглянула підстави і процесуальний порядок обмеження та позбавлення права власності на підставі вмотивованого судового рішення, без такого рішення та у ході вирішення питання про спеціальну конфіскацію та долю речових доказів. Окремий підрозділ, дисертантка присвятила підставам і процесуальному порядку застосування арешту майна як способу обмеження права власності під час кримінального провадження, в якому виокремила перелік обмежень права власності внаслідок застосування арешту майна та визначила гарантії поновлення права власності на майно, на яке накладено арешт, проте як підстави так і процесуальний порядок застосування арешту майна з 2015 року зазнали суттєвих змін, тому висновки в роботі є цікавими в межах нашого дослідження більше з точки зору ретроспективного аналізу[1].

В 2015 році було захищено ще одне дисертаційне дослідження на схожу тематику, а саме - Моргун Н. С. «Засада недоторканності права власності у досудовому кримінальному провадженні», в якій авторка досліджувала сутність недоторканності права власності як конституційної засади досудового кримінального провадження в межах чого вивчала правову природу недоторканності права власності у досудовому кримінальному провадженні, висвітлювала її ґенезу та розкривала співвідношення недоторканності права власності з іншими засадами, спрямованих на охорону права власності у досудовому кримінальному провадженні. Нами пропонується взяти за основу запропоновану авторкою ґенезу законодавства, що нормативно регулювало в різні часи регламентацію вищезазначеної засади до 2012 року як на території сучасної України, так і за кордоном, яка була визначена Моргун Н.С. на підставі ґрунтовного аналізу історичних правових пам'яток, а саме: Законів Ману, Руської правди, Литовських статутів 1529-го, 1566-го, 1588 років, Соборного уложения 1649 року, Прав, за якими судиться малоросійський народ 1743 року, Статуту кримінального судочинства 1864 року, Інструкції для народних слідчих 1919-го, 1921 років. Цікавим в контексті нашого дослідження мав би стати другий розділ дисертації «Реалізація засади недоторканності права власності під час проведення процесуальних дій на підставі вмотивованого судового рішення», в якому авторка досліджує коло суб'єктів провадження процесуальних дій, спрямованих на позбавлення або обмеження права власності, з'ясовує фактичні та правові підстави позбавлення або обмеження права власності під час досудового

кримінального провадження та розглядає процесуальний порядок провадження процесуальних дій, що здійснюють на підставі вмотивованого судового рішення, однак питання про можливість обмеження права власності під час застосування арешту майна в цьому розділі лише згадується, але окремо не розглядається. Фрагментарно це питання розглянуто лише в підрозділі 3.3 «Використання у кримінальному провадженні майна, тимчасово вилученого без судового рішення» і лише в контексті легалізації майна, що було тимчасове вилучено під час процесуальних дій[2].

Вважаємо на доцільним звернути увагу на ще одне дослідження, що присвячене окремим питанням реалізації засади недоторканності права власності – дисертацію О. В. Музиченко на тему «Реалізація конституційного принципу недоторканостіправа власності на стадії досудового розслідування», в якій автор на грунтовному рівні дослідив юридичну природу конституційного принципу недоторканності права власності, в межах чого розглянув поняття принципів кримінального провадження та їх основні ознаки а також окремо проаналізував поняття, зміст та місце принципу недоторканності права власності в системі принципів кримінального процесу України. В контексті нашого дослідження слід звернути увагу на другий розділ цієї дисертації, який має назву «Функціональне призначення принципу недоторканності права власності при застосуванні заходів кримінального процесуального примусу, пов'язаних з обмеженням права власності особи під час досудового розслідування», оскільки саме в ньому автор розглядає поняття та класифікацію вищезазначених заходів та досліджує питання реалізації принципу недоторканності права власності під час застосування деяких заходів забезпечення кримінального провадження, у тому числі - під час застосування арешту майна. Музиченко О.В. формулює власну дефініцію арешту майна, а також пропонує розширити коло осіб, на майно яких може бути накладено арешт, зокрема пропонує внести доповнення до ст. 3 КПК України щодо визначення кримінального процесуального статусу іншого власника або володільця, щодо майна якого вирішується питання про накладення арешту, з метою забезпечення збереження речових доказів. Крім того, зважаючи на те, що арешт майна тісно пов'язаний з таким заходом забезпечення кримінального провадження, як тимчасове вилучення майна, автор зазначає про необхідність врахування пропозицій щодо визначення процесуального статусу іншого власника або володільця тимчасово вилученого майна та документів. Зважаючи на це, параграф 5 глави 3 КПК України «Інші учасники кримінального провадження» пропонує доповнити ст. 64-3 «Інший власник або володілець майна та документів». Дисертантом також звертається увага на те, що положення, які регулюють попередній арешт майна (ч. 9 ст. 170 КПК України), не узгоджуються зі ст. 16 КПК України та на підставі позитивного міжнародного досвіду пропонує власну редакцію ст. 175 КПК України, яка регламентує порядок виконання ухвали про накладення арешту на майно. Пізніше, частина пропозицій була врахована законодавцем і знайшла своє відображення з змінах до окремих статтей КПК України[3].

Одним із перших, хто на монографічному рівні грунтовно дослідив арешт майна у кримінальному провадженні, став Лепей М. В., який в 2017 році захистив дисертаційне дослідження на тему: «Арешт майна у кримінальному процесі». Автор у своїй роботі в першому розділі розглянув генезу інституту арешту майна у кримінальному процесі України та виокремив 3 етапи його розвитку, кокретизував поняття арешту майна, визначив його сутність, проаналізував та виокремив процесуально-правові (юридичні) та матеріально-правові (фактичні) підстави арешту майна, дослідив його мету, предмет а також визначив перелік осіб, на майно яких накладається арешт. Другий розділ роботи автор присвятив дослідженню питань прийняття рішення про арешт майна та його виконання, в межах якого розглянув накладення попереднього арешту на майно або кошти на рахунках фізичних та юридичних осіб, прийняття рішення про арешт майна слідчим суддею, судом та порядок виконання ухвали слідчого, суду про арешт

майна. Окрему увагу в своїй роботі дисертант приділив прийняттю рішення про скасування арешту майна та його виконанню, в якому окремо дослідив питання прийняття рішення про скасування арешту майна під час досудового розслідування та судового розгляду а також порядок виконання рішення прокурора, слідчого судді, суду про скасування арешту майна. За результатами роботи автором були розроблені пропозиції про внесення змін та доповнень до КПК України щодо удосконалення регламентації застосування арешту майна, зокрема в ст.ст. 170, 171, 174, 534 та 539 КПК України[4].

Суттєвий внесок в дослідження забезпечення недоторканності права власності в кримінальному провадженні внесла і Дрозд А.В., яка в своєму дослідженні висвітлила історичні аспекти становлення та розвитку недоторканності права власності в кримінальному процесі, зокрема більш детально аніж інші науковці дослідила сучасний етап (з 2012 року) та зробила висновок, що він характеризується кодифікацією та нормативним забезпеченням недоторканності права власності в кримінальному провадженні, що зумовлено імплементацією в національне законодавство і практикою його застосування міжнародно-правових стандартів у галузі захисту прав і свобод особи; дослідила сутність недоторканності права власності як засади кримінального провадження; проаналізувала зарубіжний досвід правового регулювання недоторканності права власності в кримінальному процесі, зокрема таких держав, як: ФРН, Франції, Австрії, Швейцарії, Польщі та країн-членів Співдружності Незалежних Держав (Вірменії, Азербайджану, Киргизії, Грузії, Туркменістану, Білорусії, Узбекистану, Таджикистану, Естонії); з'ясувала випадки та підстави правомірного обмеження права власності в кримінальному провадженні, зокрема і під час застосування арешту майна, якому було присвячено окремий підрозділ; визначила міжнародно-правові стандарти захисту права власності в кримінальному процесі; охарактеризувала сучасний стан забезпечення слідчим, прокурором недоторканності права власності в кримінальному провадженні а також розкрила зміст і встановила значення судового контролю за дотриманням недоторканності права власності в кримінальному провадженні. Цікавими та актуальними на той час були і пропозиції дисертантки щодо внесення змін до законодавства з урахуванням проаналізованого міжнародного досвіду, зокрема в ст. ст. 172 та 174 КПК України[5].

Наступним монографічним дослідженням з зазначеної тематики стала дисертація Александрової В. А. на тему: «Арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження» (2020), де авторка в першому розділі дослідила правову природу інституту арешту майна у кримінальному процесі, процесуальну форму його здійснення а також міжнародний досвід застосування вищезазначеного заходу забезпечення кримінального провадження. В другому розділі авторка детально проаналізувала процесуальну регламентацію арешту майна у кримінальному провадженні, а саме: правові підстави накладення арешту на майно, сутність і зміст клопотання про арешт майна та процесуальний порядок розгляду такого клопотання та його вирішення. В третьому розділі дисертації дисертанткою були досліджені гарантії законності накладення арешту майно у кримінальному провадженні, якими на її думку виступають: повноваження слідчого, прокурора щодо ініціювання арешту майна; реалізація стороною захисту прав при накладенні арешту на майно та прокурорський нагляд і судовий контроль під час вирішення питання про арешт майна. Авторка продовжила розгляд розпочатих в попередніх дисертаційних дослідженнях проблемних питань, що виникають під час застосування арешту майна у кримінальному процесі, проте вже з урахуванням законодавчих змін, які активно впроваджувалися в той період в главу 17 КПК України. Цікавими та слушними стали пропозиції авторки щодо внесення змін до ст. ст. 16, 170, 171 та 173 КПК України, зокрема щодо: унормування процесуального порядку накладення попереднього арешту на майно чи кошти на рахунках фізичних або юридичних осіб у фінансових установах за відповідним судовим рішенням; узгодження положення абзацу першого ч. 1 ст. 173 та абзацу друго-

го ч. 1 ст. 170 КПК України; законодавчого врегулювання порядку подання слідчим, прокурором, а також розгляду слідчим суддею клопотання про арешт майна з метою спеціальної конфіскації, конфіскації майна як виду покарання або заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення, чи стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної, та ін. [6].

В контексті нашого дослідження окремої уваги заслуговує дисертація Котової А. С. на тему «Процесуальний порядок арешту майна у кримінальному провадженні» (2020), в якій авторка дослідила не лише теоретико-правові основи арешту майна у кримінальному провадженні та процесуальний порядок його застосування, а на підставі аналізу прецедентної практики ЄСПЛ та підходів стосовно усталених принципів дозволеного втручання держави у права людини розробила та запропонувала алгоритм оцінки правомірності обмеження права особи на мирне володіння майном, відповідно до якого слідчий суддя, суд який розглядає клопотання про арешт майна повинен вирішити такі питання: 1) яка мета втручання у право особи; 2) чи є мета втручання у право особи легітимною, тобто чи передбачена вона законом; 3) чи може мета бути досягнута за допомогою арешту майна, чи є він розумним, придатним та необхідним для досягнення цієї мети засобом, та чи є для цього необхідні докази; 4) чи є інший засіб, менш обтяжливий ніж арешт майна, за допомогою якого можна досягти цієї мети; 5) чи є використовуваний засіб пропорційним тій меті, яку держава бажає досягти; 6) чи є пропорційним ступінь обмеження права особи меті, яку прагнуть досягти. Такий алгоритм, на думку дисертантки, здатний обмежити дискрецію правозастосовника, убезпечити від свавілля органів державної влади, стати методичним підґрунтям при винесенні кримінального процесуального рішення, вирішити ціннісний конфлікт, що виникає під час застосування арешту майна як заходу забезпечення кримінального провадження, пов'язаний з можливістю втручання органів, які здійснюють кримінальне провадження, у право, гарантоване Конституцією України (ст. 41), КЗПЛ та Першим протоколом до неї, а також КПК (ст. 16), шляхом визначення такого співвідношення легітимної мети втручання та міри втручання, яке забезпечить баланс охоронюваних правом цінностей, між якими виник конфлікт у результаті такого втручання[7].

В 2023 році було захищено дисертаційне дослідження Баженової А. І. на тему: «Арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження» У своїй роботі, авторка розглянула історичний генезис становлення та розвитку арешту майна у кримінальному процесі, розкрила сутність арешту майна та розглянула відшкодування шкоди, як мету арешту майна. В другому розділі дисертації «Процесуальний порядок арешту майна» визначила загальні положення встановлення майна, на яке може бути накладено арешт та використання проведення обшуку, тимчасового доступу до речей і документів для встановлення майна, на яке може бути накладено арешт. Окрему увагу в дисертації присвячено правовим та організаційним питанням накладення арешту на майно а також проблемним питанням оскарження та скасування арешту майна. Баженова А.І. обгрунтувала зміни, які на її думку необхідно внести до кримінального процесуального законодавства, зокрема: дозволити накладати попередній арешт на майно за постановою слідчого за погодженням з прокурором або за постановою прокурора та запропонувала зміст постанови про накладення арешту на майно. Слушними та вельми актуальними є й інші пропозиції дисертанта, зокрема: розроблення нормативних положень щодо внесення до КПК змін та доповнень для вдосконалення функціонування інституту арешту майна, у тому числі доповнення КПК України новими статтями, а саме ст. 170-1 «Порядок накладення арешту на майно», ст. 175-2 «Протокол про накладення арешту на майно»; розширення прав потерпілого в частині надання йому права вимагати відшкодування шкоди, накладення арешту на вклади, кошти на рахунках, майно підозрюваного, обвинуваченого або фізичної чи юридичної

особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду[8].

Окрім зазначених робіт після прийняття у 2012 році КПК України окремі правомірного обмеження права власності розглядалися в інших дисертаційних дослідженнях, зокрема роботах: В.А. Завтура «Особливості доказування при розгляді та вирішенні слідчим суддею та судом клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження» (2017) [9], В.І. Фаринника «Теоретичні, правові та праксеологічні проблеми застосування заходів забезпечення кримінального провадження в кримінальному процесі України» (2018) [10], І.П. Зіньковського «Повноваження слідчого при обранні, зміні та скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження» (2019) [11], І.О. Мерімеріна «Прокурор як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею, судом» (2021) [12]; В.О. Соловйова «Захисник як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею» (2022) [13] та ін.

Висновок

Реалізація засади недоторканності права власності в кримінальному процесі була предметом досліджень значної кількості науковців. На рівні монографічних досліджень після прийняття у 2012 році КПК України, окремі аспекти недоторканності права власності в кримінальному процесі були висвітлені безпосередньо в роботах: Куцкір Г. М.; Моргун Н. С.; Музиченко О. В.; Лепей М. В.; Дрозд А. В.; Александрової В. А., Котової А. С.; Баженової А. І. Незважаючи на істотний внесок вищезазначених науковців у розробку зазначеної проблематики, дослідження реалізації засади недоторканності права власності в кримінальному процесі, з урахуванням останніх змін, у тому числі після введення воєнного стану, на монографічному рівні до теперішнього часу комплексно не здійснювалося.

Література

1. Куцкір Г. М. Засада недоторканності права власності, її поняття, зміст і реалізація у кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2015. 20 с.

2. Моргун Н. С. Засада недоторканності права власності у досудовому кримінальному провадженні: Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2015. 237 с.

3. Музиченко О. В. Реалізація конституційного принципу недоторканості права власності на стадії досудового розслідування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро, 2016. 20 с.

4. Лепей М. В. Арешт майна у кримінальному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 18 с.

5. Дрозд А. В. Забезпечення недоторканності права власності в кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2019. 21 с

6. Александрова В. А. Арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2020. 19 с

7. Котова А. С. Процесуальний порядок арешту майна у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2020. 19 с.

8. Баженова А. І. Арешт майна як захід забезпечення кримінального провадження: Дис. ... доктора філософії : 081– «Право». Одеса, 2023. 286 с.

9. Завтур В.А. Особливості доказування при розгляді та вирішенні слідчим суддею та судом клопотань про застосування заходів забезпечення кримінального провадження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2017. 251 с.

10. Фаринник В. І. Теоретичні, правові та праксеологічні проблеми застосування заходів забезпечення кримінального провадження в кримінальному процесі України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. 565 с.

11. Зіньковський І. П. Повноваження слідчого при обранні, зміні та скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2019. 280 с.

12. Мерімеріна І. О. Прокурор як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального прова-

дження слідчим суддею, судом : дис. … д-ра філос. : 081. Одеса, 2021. 198 с

13. Соловйов В.О. Захисник як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею : : дис. … д-ра філос. : 081. Одеса, 2022. 233с.

Oleksandr Batuiev

GENESIS OF SCIENTIFIC RESEARCH ON THE LAWFUL RESTRICTION OF PROPERTY RIGHTS

The article is devoted to the study of the genesis of monographic research on the legitimate restriction of property rights. It is stated that the greatest restrictions on the right of ownership at the pre-trial proceedings occur during the arrest of property. That is why the genesis of monographic research and the legitimate restriction of property rights has been separately investigated. It is concluded that the implementation of the principle of inviolability of property rights in criminal proceedings was the subject of research by a significant number of scientists. At the level of monographic research after the adoption in 2012 of the CPC of Ukraine, certain aspects of the inviolability of property rights in criminal proceedings were covered directly in the works: Kutskir G. M.; Morgun N. S.; Muzychenko O.V.; Lepey M.V.; Drozd A.V.; Alexandrova V.A., Kotova A.S.; Bazhenova A. and. Despite the significant contribution of the above-mentioned scientists to the development of this issue, the study of the implementation of the principles of inviolability of property rights in the criminal process, taking into account recent changes, including after the introduction of martial law, has not yet been comprehensively carried out at the monographic level.

Keywords: criminal proceedings, principles of criminal proceedings, inviolability of property rights, seizure of property, monographic research, pre-trial investigation, judicial control, investigating judge.

ДОСЛІДЖЕННЯ СУБ'ЄКТА УМИСНОГО ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ МАЙНА ЖУРНАЛІСТА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРАВОВИХ ЗАСАД ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ

ВОЗНА Тетяна Олександрівна - аспірант кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ

УДК 343.412
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.54

У статті розглядаються особливості суб'єкта умисного знищення або пошкодження майна журналіста через призму правових засад його діяльності.

Аналіз положень КК України, а також слідчої та судової практики свідчить про те, що умисне знищення або пошкодження майна журналіста в інтересах юридичної особи та від її імені не вчиняється (відсутні обліковані факти такого кримінального правопорушення за відповідних обставин). У зв'язку з цим, необхідності доповнення ст. 96-3 КК України вказівкою на ст. 347-1 КК України немає. З огляду на зміст і характер суспільно небезпечного діяння, передбаченого ст. 347-1 КК України, конкретизовано ознаки осудності, зокрема особа повинна бути здатною усвідомлювати: 1) ознаки предмета посягання (ним є майно, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї); 2) зміст і характер власних діянь (те, що своїми діяннями особа знищує або пошкоджує майно, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї і вчиняє це у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності). Крім того, осудною є особа, яка здатна не тільки усвідомлювати зазначені вище ознаки та власні суспільно небезпечні діяння, а й керувати ними.

Аргументовано необхідність передбачити відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності, вчинені шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, або такі, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки (або що заподіяли майнову шкоду в особливо великих розмірах – з огляду на запропоновані зміни), з 14-ти років.

Обґрунтовано пропозицію чинну ч. 2 ст. 347-1 КК України визначити як ч. 3, а диспозицію ч. 2 викласти у такій редакції: «2. Ті самі дії, вчинені за попередньою змовою групою осіб, або такі, що заподіяли майнову шкоду у великих розмірах» (з огляду на пропозиції). Крім того, у зв'язку з необхідністю посиленого захисту журналістів в Україні від протиправних дій з боку організованої злочинності, а також високим рівнем суспільної небезпечності будь-яких діянь, що вчинені організованими групами, запропоновано доповнити зазначену статтю ч. 4, диспозицію якої викласти у такій редакції: «4. Дії, передбачені частинами першою, другою або третьою цієї статті, вчинені організованою групою». Науково доведено доцільність доповнити ч. 2 ст. 22 КК України вказівкою на ч. 3 і 4 ст. 347-1 КК України (з огляду на запропоновані зміни), чим визначити 14-ти річний вік кримінальної відповідальності за ці діяння.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, журналіст, знищення, пошкодження майна, суб'єкт кримінального правопорушення, близькі родичі, члени сім'ї, законна професійна діяльність, засоби масової інформації.

Постановка проблеми

Суб'єкт складу кримінального правопорушення є одним із тих кримінально-правових понять, зміст якого визначено безпосередньо в положеннях КК України. Тому ні в доктрині кримінального права, ні в практиці застосування положень цієї галузі законодавства не виникає складнощів у з'ясуванні його змісту й ознак, які його характеризують [3, с. 295; 4, с. 105; 16, с. 129;].

Норми щодо суб'єкта кримінального правопорушення зосереджені у розділі IV Загальної частини КК України. У першу чергу звертає на себе увагу назва цього розділу: «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення)». У назві відображено два рівноцінних за своїм значенням поняття – «особа, яка підлягає кримінальній відповідальності» та «суб'єкт кримінального правопорушення». Сам по собі такий підхід законодавця викликає питання: 1) чому застосовано дві назви? 2) можливо за цими двома назвами криється різний зміст? 3) якщо обидві назви охоплюють одне поняття, то чи не є це порушенням принципів законодавчої техніки? [2, с. 225].

Суб'єкт кримінального правопорушення – це конкретна особа, якій притаманні певні соціальні властивості. Їх сукупність утворює індивідуальний образ людини, що охоплений поняттям «особа, яка вчинила кримінальне правопорушення» («особа правопорушника»). З поняттям «особа правопорушника» пов'язана значна кількість положень КК України. Вимога враховувати особу винного є однією із загальних засад призначення покарання (ст. 65 КК України). Окремі властивості особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, відображені в переліках обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання (ст. 66, 67 КК України відповідно). Дані про особу мають також значення для вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності тощо. Проте, на відміну від ознак суб'єкта кримінального правопорушення, інші дані про особу знаходяться за межами складу кримінального правопорушення, а тому не можуть бути покладені в обґрунтування кримінальної відповідальності [17, с. 76; 19, с. 199].

Отже, у КК України використовується такий синонімічний ряд: «особа, яка підлягає кримінальній відповідальності», «суб'єкт кримінального правопорушення», «суб'єкт правопорушення», «особа» та «винний». Слід визнати, що у КК України існують п'ять термінологічних одиниць, які позначають одне й те саме поняття. Необхідності у такому різноманітті немає. Це не що інше, як відхилення від принципів законодавчої техніки [2, с. 258–259, 20].

У науковій літературі було запропоноване ще одне поняття – «суб'єкт кримінальної відповідальності», під яким окремі науковці розуміють фізичну особу, що вчинила суспільно небезпечне діяння, яке характеризується загальними ознаками суб'єкта кримінального правопорушення, а у випадках, що передбачені в Особливій частині КК України, також іншими ознаками, які мають кримінально-правове значення для обґрунтування кримінальної відповідальності та її реалізації. Як випливає з цього визначення, суб'єкт кримінальної відповідальності є узагальнюючим поняттям, що охоплює ознаки загального суб'єкта кримінального правопорушення, які передбачені в ч. 1 ст. 18 КК України, та ознаки спеціального суб'єкта кримінального правопорушення, що передбачені в ч. 2 ст. 18 КК України [2, с. 261].

Деякі науковці до поняття «суб'єкт кримінальної відповідальності» включають поряд з фізичною особою, ще й юридичних осіб, які не можуть вчинити кримінальне правопорушення, але за певних умов можуть, на думку цих вчених, нести кримінальну відповідальність. На сьогодні поняття суб'єкта кримінальної відповідальності не отримало широкого визнання серед науковців, а законодавство його взагалі не знає [2, с. 261].

З огляду на зазначене вище, ми поділяємо позицію законодавця і будемо використовувати законодавчо закріплений термін суб'єкта кримінального правопорушення, під яким слід розуміти фізичну осудну особу, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до КК України

може наставати кримінальна відповідальність (загальний суб'єкт) [13].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемні питання кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна журналіста досліджували такі вчені, як Л. А. Богуш, А. С. Бондарчук, А. В. Боровик, К. М. Буряк, Р. О. Мовчан, О. В. Остроглядь, О. С. Павлова, Ю. І. Пухір, О. Сачко, Т. І. Созанський, О. Л. Соколенко, Ю. В. Сподарик, О. О. Хорватова, О. М. Шармар, О. О. Юріков та ін.

Тому **метою статті** є дослідження суб'єкта умисного знищення або пошкодження майна журналіста через призму правових засад його діяльності

Виклад основного матеріалу

Ознаки спеціального суб'єкта або прямо зазначені в диспозиції статті, або їх визначають шляхом тлумачення кримінально-правових норм КК України [18, с. 199–200]. Частина 1 ст. 347-1 КК України передбачає відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності [13]. З огляду на зміст зазначеної статті, можна стверджувати, що суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, тобто загальний суб'єкт.

Відповідно до ч. 1 ст. 6 КК України, особи, які вчинили кримінальні правопорушення на території України, підлягають кримінальній відповідальності за КК України. Крім того, питання про кримінальну відповідальність дипломатичних представників іноземних держав та інших громадян, які за законами України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не є підсудні у кримінальних справах судам України, в разі вчинення ними кримінального правопорушення на території України вирішується дипломатичним шляхом (ч. 4 ст. 6 КК України) [13].

Громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили кримінальні правопорушення за її межами, підлягають кримінальній відповідальності за КК України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 1 ст. 7 КК України) [13]. Тоді як іноземці або особи без громадянства, що не проживають постійно в Україні, які вчинили кримінальні правопорушення за її межами, підлягають в Україні відповідальності за КК України у випадках, передбачених міжнародними договорами або якщо вони вчинили передбачені КК України тяжкі або особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або інтересів України (ч. 1 ст. 8 КК України) [13, 21, с. 466–469].

Отже, суб'єктом кримінального правопорушення може бути тільки фізична особа, тобто людина. Цей висновок фактично закріплений у ст. 6, 7 і 8 КК України, де передбачено, що підлягають кримінальній відповідальності громадяни України, іноземці та особи без громадянства. Всі ці суб'єкти є людьми [2, с. 263].

Окремої уваги заслуговує проблема визнання юридичних осіб суб'єктами кримінального правопорушення. Передбачена кримінальна відповідальність юридичних осіб також за кримінальними кодексами Італії [8], Нідерландів [9], Бельгії [6], Румунії [11] та деяких інших країн. Існує й інший підхід – в кримінальному законодавстві, наприклад, Японії [15], Швейцарії [14], Болгарії [7], Угорщини [12], Польщі [10] відповідальність юридичних осіб виключається [2, с. 265–266].

Вітчизняний законодавець різних історичних епох та наукова спільнота у переважній своїй більшості виходили з того, що не можуть бути визнані суб'єктом кримінального правопорушення юридичні особи (підприємства, установи, громадські організації тощо), тому що відповідальність в кримінальному праві завжди пов'язана з виною, а ця характеристика властива тільки людині. Якщо на якомусь підприємстві внаслідок порушення вимог законодавства про охорону праці, певних правил безпеки загинули

люди, кримінальній відповідальності підлягає не підприємство, а винуваті у цьому відповідальні особи. Це передбачено, зокрема, ст. 271–274 КК України [2, с. 267–268].

Саме тому, коли Україна повинна була реалізовувати прийняті на себе зобов'язання відповідно до підписаних та ратифікованих міжнародних угод, було прийнято рішення не змінювати фундаментальні засади кримінального права, що фактично призвело б до його повного переформатування, а запровадити у розділі XIV-1 Загальної частини КК України не покарання, які можна застосовувати лише до суб'єктів кримінального правопорушення, а заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, які не є покараннями. Такий підхід дозволив зберегти традиції вітчизняного кримінального права, що слід оцінити позитивно. Будь-які зміни у праві завжди пов'язані з певним періодом адаптації правової системи до цих змін. А масштабні зміни викликають довгий період адаптації, протягом якого правове регулювання має чисельні недоліки, що у кримінальному праві може вплинути на невиправдане застосування кримінальної репресії. Суспільство погано сприймає такі новації, що негативно впливає на ефективність реалізації кримінально-правових норм [2, с. 268].

Як вже було зазначено, в Україні юридична особа нині не визнається суб'єктом кримінального правопорушення, однак у разі вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 96-3 КК України, уповноваженою особою юридичної особи від її імені та в її інтересах, то до такої юридичної особи може бути застосовано заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

Відповідно до ст. 96-6 КК України, до юридичних осіб судом можуть бути застосовані такі заходи кримінально-правового характеру: 1) штраф; 2) конфіскація майна; 3) ліквідація; 4) додаткові (нефінансові) заходи кримінально-правового характеру. При цьому, штраф та ліквідація можуть застосовуватися лише як основні заходи кримінально-правового характеру, а конфіскація майна – лише як додатковий. При застосуванні заходів кримінально-правового характеру юридична особа зобов'язана відшкодувати нанесені збитки та шкоду в повному обсязі, а також розмір отриманої неправомірної вигоди, яка отримана або могла бути отримана юридичною особою [13].

До юридичної особи також можуть застосовуватися такі додаткові (нефінансові) заходи кримінально-правового характеру, зокрема: 1) тимчасові обмеження діяльності юридичної особи; 2) тимчасове обмеження в отриманні прав та/або переваг [13].

Так, тимчасове обмеження діяльності юридичної особи – це заборона для юридичної особи протягом визначеного судовим рішенням строку здійснювати певний вид та/або види діяльності, зокрема: 1) брати участь у публічних та оборонних закупівлях; 2) користуватися ліцензією (зупинення дії ліцензії повністю або частково); 3) брати участь у приватизації державного та комунального майна; 4) брати участь в оренді державного та комунального майна (у тому числі заборона продовження договору оренди); 5) отримувати новий або продовжувати строк дії спеціального дозволу на користування надрами (у тому числі зупинення дії спеціального дозволу на користування надрами); 6) брати участь в органах соціального діалогу, крім утвореної на локальному рівні для ведення колективних переговорів двосторонньої робочої комісії; 7) купувати облігації внутрішніх державних позик України; 8) створювати та брати участь у роботі саморегулівних організацій; 9) виробляти та розповсюджувати рекламу про власну діяльність; 10) здійснювати спонсорство; 11) брати участь у державно-приватному партнерстві; 12) брати участь у діяльності спільних підприємств [13].

Тимчасове обмеження в отриманні прав та/або переваг – це заборона для юридичної особи протягом визначеного судовим рішенням строку отримувати визначені законодавством України права та/або переваги, зокрема: 1) одержувати будь-які пільги та активи від держави та територіальної громади; 2) залучати, використовувати, освоювати кошти міжнародних технічних проектів та міжнародних фінансових операцій; 3) отримувати державну допомогу суб'єктам господарювання (бути отримувачем дер-

жавної допомоги); 4) набувати статус резидента Дія Сіті; 5) отримувати державну та іншу фінансову підтримку експортної діяльності [13].

Аналіз положень КК України, а також слідчої та судової практики свідчить про те, що умисне знищення або пошкодження майна журналіста в інтересах юридичної особи та від її імені не вчиняється (відсутні обліковані факти такого кримінального правопорушення за відповідних обставин). У зв'язку з цим, необхідності доповнення ст. 96-3 КК України вказівкою на ст. 347-1 КК України немає.

Наступною ознакою суб'єкта кримінального правопорушення є його осудність, тобто здатність особи під час вчинення кримінального правопорушення усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ним [13]. Законодавець у чинному кримінальному законодавстві виходить з того, що лише осудна особа може вчинити кримінальне правопорушення і, отже, може підлягати кримінальній відповідальності. Кримінальне правопорушення завжди є актом поведінки свідомо діючої особи [2, с. 269].

На переконання деяких вчених, осудність визначають юридичним і психологічним критеріями. Юридичний критерій осудності – це факт вчинення кримінального правопорушення психічно здоровою особою, здатною усвідомлювати фактичну сторону й суспільну небезпечність свого діяння та керувати власними діями під час вчинення кримінального правопорушення. Психологічний критерій характеризує стан психіки особи під час вчинення нею кримінального правопорушення [5, с. 126]. Ми поділяємо позицію більшості учених, що осудність має два критерії: юридичний (психологічний) і медичний (біологічний). Юридичний (психологічний) критерій полягає в здатності особи усвідомлювати характер власних дій (бездіяльності) та керувати ними. Слід зазначити, що цей критерій охоплює інтелектуальну ознаку (здатність усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність власних дій (бездіяльності) на момент вчинення конкретного діяння) та вольову ознаку (здатність особи керувати власними діями (бездіяльністю), що передбачені законом як протиправні). Медичний (біологічний) критерій визначає здоровий стан психіки особи, відсутність певних психічних захворювань, недоліків розумового розвитку [17, с. 76, 77; 18, с. 202–203].

З огляду на зміст і характер суспільно небезпечного діяння, передбаченого ст. 347-1 КК України, можна конкретизувати ознаки осудності, зокрема особа повинна бути здатною усвідомлювати: 1) ознаки предмета посягання (ним є майно, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї); 2) зміст і характер власних діянь (те, що своїми діяннями особа знищує або пошкоджує майно, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї і вчиняє це у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності). Крім того, осудною є особа, яка здатна не тільки усвідомлювати зазначені вище ознаки та власні суспільно небезпечні діяння, а й керувати ними.

Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК України, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати власні дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру (ч. 2 ст. 19 КК України). Не підлягає покаранню особа, яка вчинила кримінальне правопорушення в стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати власні дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, а після одужання вона може підлягати покаранню (ч. 3 ст. 19 КК України) [13]. Після одужання ця особа може підлягати покаранню, якщо не закінчився строк давності притягнення її до кримінальної відповідальності або не з'явилися інші підстави звільнення її від кримінальної відповідальності чи від покарання [17, с. 78; 18, с. 203–204].

Підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення кримінального правопорушення, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна цілком усвідомлювати власні дії (бездіяльність) та (або) керувати ними (ч. 1 ст. 20 КК України) [13]. Отже, якщо особа, яка під час вчинення умисного знищення або пошкодження майна журналіста через наявний у неї психічний розлад не була здатна цілком усвідомлювати власні дії (бездіяльність) та (або) керувати ними, підлягає кримінальній відповідальності, однак цей стан ураховує суд під час призначення покарання, він може бути підставою для застосування примусових засобів медичного характеру [18, с. 204].

Стан осудності – це норма, типовий стан психіки людини, характерний для її певного віку. Як правило, стан осудності презюмується, бо він характерний для переважної більшості людей. Тому на практиці питання про встановлення осудності виникає тільки за наявності сумнівів у психічній повноцінності особи, яка вчинила передбачене законом про кримінальну відповідальність суспільно небезпечне діяння [2, с. 271].

Наступною ознакою суб'єкта кримінального правопорушення є вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Вік як характеристика використовується в кримінальному праві в декількох аспектах: 1) як суб'єктивна передумова кримінальної відповідальності, коли вік становить одну з ознак суб'єкта кримінального правопорушення і у зв'язку з цим входить до складу кримінального правопорушення, що є підставою кримінальної відповідальності; 2) як одна з підстав для криміналізації діянь; 3) як одна з пом'якшуючих обставин, що передбачена п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України – вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім; 4) як підстава для встановлення особливостей кримінальної відповідальності та покарання для певної категорії осіб – неповнолітніх (розділ XV Загальної частини КК України) [2, с. 271–272].

Розглянемо вік як ознаку суб'єкта кримінального правопорушення. Відповідно до ч. 1 ст. 22 КК України, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років [13]. Тобто загальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, є 16 років.

У ч. 2 ст. 22 КК України міститься виключний перелік кримінальних правопорушень, відповідальність за вчинення яких настає з 14-ти років [13]. Аналіз цих кримінальних правопорушень дає підставу для висновку, що законодавець знизив вік кримінальної відповідальності, у першу чергу, за дві групи кримінальних правопорушень: 1) насильницькі кримінальні право-порушення; 2) майнові кримінальні правопорушення [2, с. 277].

Зниження вікової межі відповідальності за ці кримінальні правопорушення ґрунтується на таких критеріях: 1) рівень розумового розвитку особи, який засвідчує можливість уже у віці 14-ти років усвідомити фактичні ознаки й суспільну небезпечність кримінальних правопорушень, зазначених у ч. 2 ст. 22 КК України; 2) значну поширеність цих кримінальних правопорушень серед підлітків; 3) значну суспільну небезпечність (тяжкість) більшості із цих кримінальних правопорушень [1, с. 145]. Встановлення загального віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (із 16-ти років, а за деякі кримінальні правопорушення – з 14-ти років), зумовлено тим, що досягнувши цього віку, особа цілком здатна оцінювати власну поведінку, зокрема кримінально протиправну [17, с. 81; 18, с. 206].

Оскільки вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, має правове значення, органи досудового розслідування та суди повинні вжити заходів щодо встановлення віку неповнолітнього – дати його народження (число, місяць, рік). Особу вважають такою, що досягла певного віку, не в день народження особи, а починаючи з 00:00 годин наступної доби. Також слід ураховувати місце народження та місце вчинення кримінального правопорушення, якщо вони знаходяться в різних часових поясах [17, с. 81–82]. Максимальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, чинне кримінальне законодавство України не визначає [18, с. 207].

З огляду на зміст ч. 2 ст. 22 КК України, кримінальна відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна журналіста настає з 16-ти років. Проте слід акцентувати увагу, що відповідальність за кримінальні правопорушення, передбачені ч. 2 ст. 194, 347, 352, 378, ч. 2 і 3 ст. 399 КК України, настає з 14 років. У зв'язку з тим, що зазначені суспільно небезпечні діяння, пов'язані з умисним знищенням або пошкодженням чужого майна, що спричинили тяжкі наслідки або вчинені загальнонебезпечним способом, незрозуміла позиція законодавця визначити 16-ти річний вік відповідальності за схоже діяння (ч. 2 ст. 367-1 КК України).

Наприклад, за умисне знищення або пошкодження майна, що належить працівникові правоохоронного органу, працівникові органу державної виконавчої служби, приватному виконавцю (у тому числі після звільнення з посади) чи їхнім близьким родичам, у зв'язку з виконанням службових обов'язків працівником правоохоронного органу або примусовим виконанням рішень державним виконавцем чи приватним виконавцем (у тому числі у минулому), вчинені шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, або такі, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 347 КК України) [13] відповідальність настає з 14 років, тоді як аналогічні дії, але вчинені щодо журналіста (ч. 2 ст. 347-1 КК України) відповідальність настає лише з 16 років. При цьому, суспільна небезпека цих кримінальних правопорушень майже рівнозначна, а санкції статей однакові.

З метою усунення зазначеної вище суперечності в КК України, пропонуємо, шляхом внесення змін до ч. 2 ст. 22 КК України, передбачити відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності, вчинені шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, або такі, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки (або що заподіяли майнову шкоду в особливо великих розмірах – з огляду на запропоновані зміни) [13], з 14-ти років.

Що стосується вчинення умисного знищення або пошкодження майна журналіста декількома суб'єктами кримінального правопорушення (у співучасті), то слід акцентувати увагу, що нині ст. 347-1 КК України не містить кваліфікуючої ознаки – вчинення діяння за попередньою змовою групою осіб. Це призводить до того, що навіть вчинення такого діяння групою осіб не посилює відповідальність. З метою вирішення цього питання, пропонуємо чинну ч. 2 ст. 347-1 КК України визначити як ч. 3, а диспозицію ч. 2 викласти у такій редакції: «2. Ті самі дії, вчинені за попередньою змовою групою осіб, або такі, що заподіяли майнову шкоду у великих розмірах».

Крім того, у зв'язку з необхідністю посиленого захисту журналістів в Україні від протиправних дій з боку організованої злочинності, а також високим рівнем суспільної небезпечності будь-яких діянь, що вчинені організованими групами, доцільно доповнити ст. 347-1 КК України кваліфікуючою ознакою – вчинення діяння організованою групою. У зв'язку з цим, пропонуємо доповнити зазначену статтю ч. 4, диспозицію якої викласти у такій редакції: «4. Дії, передбачені частинами першою, другою або третьою цієї статті, вчинені організованою групою».

З огляду на суспільну небезпечність вчинення умисного знищення або пошкодження майна журналіста організованою групою, а також те, що за такі дії можуть бути вчинені шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, або такі, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки (або що заподіяли майнову шкоду в особливо великих розмірах – з огляду на запропоновані зміни), пропонуємо доповнити ч. 2 ст. 22 КК України вказівкою на ч. 3 і 4 ст. 347-1 КК України (з огляду на запропоновані зміни), чим визначити 14-ти річний вік кримінальної відповідальності за ці діяння.

Аналіз положень КК України, а також слідчої та судової практики свідчить про те, що умисне знищення або пошкодження майна журналіста службовою особою не

вчиняється (відсутні обліковані факти такого кримінального правопорушення за відповідних обставин). Зазначене засвідчує, що таких фактів або немає взагалі, або вони є латентними. Отже, виокремлювати спеціальний суб'єкт умисного знищення або пошкодження майна журналіста недоцільно.

Висновки

З огляду на зазначене вище, можна дійти висновку, що суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 347-1 КК України, є фізична осудна особа, яка досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, тобто загальний суб'єкт.

Аналіз положень КК України, а також слідчої та судової практики свідчить про те, що умисне знищення або пошкодження майна журналіста в інтересах юридичної особи та від її імені не вчиняється (відсутні обліковані факти такого кримінального правопорушення за відповідних обставин). У зв'язку з цим, необхідності доповнення ст. 96-3 КК України вказівкою на ст. 347-1 КК України немає.

З огляду на зміст і характер суспільно небезпечного діяння, передбаченого ст. 347-1 КК України, конкретизовано ознаки осудності, зокрема особа повинна бути здатною усвідомлювати: 1) ознаки предмета посягання (ним є майно, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї); 2) зміст і характер власних діянь (те, що своїми діяннями особа знищує або пошкоджує майно, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї і вчиняє це у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності). Крім того, осудною є особа, яка здатна не тільки усвідомлювати зазначені вище ознаки та власні суспільно небезпечні діяння, а й керувати ними.

Аргументовано необхідність передбачити відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна, що належить журналісту, його близьким родичам чи членам сім'ї, у зв'язку із здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності, вчинені шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, або такі, що спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки (або що заподіяли майнову шкоду в особливо великих розмірах – з огляду на запропоновані зміни), з 14-ти років.

Обґрунтовано пропозицію чинну ч. 2 ст. 347-1 КК України визначити як ч. 3, а диспозицію ч. 2 викласти у такій редакції: «2. Ті самі дії, вчинені за попередньою змовою групою осіб, або такі, що заподіяли майнову шкоду у великих розмірах». Крім того, у зв'язку з необхідністю посиленого захисту журналістів в Україні від протиправних дій з боку організованої злочинності, а також високим рівнем суспільної небезпечності будь-яких діянь, що вчинені організованими групами, запропоновано доповнити зазначену статтю ч. 4, диспозицію якої викласти у такій редакції: «4. Дії, передбачені частинами першою, другою або третьою цієї статті, вчинені організованою групою».

Науково доведено доцільність доповнити ч. 2 ст. 22 КК України вказівкою на ч. 3 і 4 ст. 347-1 КК України (з огляду на запропоновані зміни), чим визначити 14-ти річний вік кримінальної відповідальності за ці діяння.

Визначено, що виокремлювати спеціальний суб'єкт умисного знищення або пошкодження майна журналіста недоцільно.

Література

1. Бондарчук А. С. Кримінально-правова характеристика погрози або насильства щодо журналіста в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 269 с.

2. Гродецький Ю. В., Зайцев О. В. Поняття суб'єкта кримінального правопорушення. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2024. № 1 (21). С. 225–281.

3. Козачина А. М. Диференціація кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації за суб'єктом кримінального правопорушення. *Кримінальне судочинство: права людини під час дії надзвичайного або воєнного стану* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 18 листоп. 2022 р.). Київ, 2022. С. 295–298.

4. Козачина А. М. Кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації : : дис. … д-ра філософії : 08 «Право». Київ, 2023. 230 с.

5. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [Ю. В. Александров та ін.]. Київ : Правові джерела, 2002. 432 с.

6. Кримінальний кодекс Бельгії. URL: https://www.ejustice.just.fgov.be/eli/loi/1867/06/08/1867060850/justel.

7. Кримінальний кодекс Болгарії. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8395/file/Bulgaria_Criminal_Code_1968_am2017_ENG.pdf.

8. Кримінальний кодекс Італії. URL: https://legislationline.org/sites/default/files/2025-03/English_Excerpts_of_the_Italian_Criminal_Code_as_of_19_May_2020_-_Article_416-416-ter.pdf.

9. Кримінальний кодекс Нідерландів. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6415/file/Netherlands_CC_am2012_en.pdf.

10. Кримінальний кодекс Польщі. URL: https://legislationline.org/sites/default/files/documents/0c/Poland_CC%20excerpts_hate%20crime.pdf.

11. Кримінальний кодекс Румунії. URL: https://legislationline.org/sites/default/files/2023-10/Criminal%20Code%20of%20Romania.pdf.

12. Кримінальний кодекс Угорщини. URL: https://www.legislationline.org/download/id/5619/file/HUngary_Criminal_Code_of_2012_en.pdf.

13. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

14. Кримінальний кодекс Швейцарії. URL: https://legislationline.org/sites/default/files/2023-10/Criminal%20Code%20of%20the%20Swiss%20Confederation.pdf.

15. Кримінальний кодекс Японії. URL: https://www.cas.go.jp/jp/seisaku/hourei/data/PC.pdf.

16. Міських Д. М., Газдайка-Василишин І. Б. Кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації та за неподання декларації суб'єктом декларування : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 300 с.

17. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2019. 1384 с.

18. Юріков О. О. Кримінально-правова охорона об'єктів електронних комунікацій : монографія. Київ : 7БЦ, 2022. 304 с.

19. Tarasenko O., Rozhnova V., Savytskyi D., Sybiha O., Makarov M. (2020). Investigative Judge as a Subject to Criminal Procedure. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. Vol. 23. Issue 3. P. 1–9. from: https://www.abacademies.org/articles/investigative-judge-as-a-subject-to-criminal-procedure-9309.html.

20. Tarasenko O., Shevchishen A., Yermakov Y., Mirkovets D., Diakin Y. (2021). Use of intelligence tools during pre-trial investigation. *Amazonia Investiga*, Vol. 10, Num. 45. (September, 2021). P. 105–112. from: https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1749

21. Tarasenko O., Tsutskiridze M., Shevchishen A., Yermakov Y., Mirkovets D. (2021). Establishment of the institution of covert investigation in the criminal justice system of Ukraine. *Cuestiones Políticas*. 2021. Vol. 39, № 69 (Julio-Diciembre), P. 462 – 474.

Vozna T. O.,
tfedko86@ukr.net
Postgraduate student of the Department of Criminal Law National Academy of Internal Affairs

THE STUDY OF THE SUBJECT OF INTENTIONAL DESTRUCTION OR DAMAGE TO THE PROPERTY OF A JOURNALIST THROUGH THE PRISM OF THE LEGAL FRAMEWORK OF HIS ACTIVITY

The article examines the peculiarities of the subject of intentional destruction or damage to journalist's property through the prism of the legal framework of his/her activities.

An analysis of the provisions of the Criminal Code of Ukraine, as well as of investigative and judicial practice, shows that intentional destruction or damage to the property of a journalist in the interests of a legal entity and on its behalf is not committed (there are no recorded facts of such a criminal offense under the relevant circumstances). In this regard, there is no need to supplement Article 96-3 of the Crimi-

nal Code of Ukraine with a reference to Article 347-1 of the Criminal Code of Ukraine. Taking into account the content and nature of the socially dangerous act under Art. 347-1 of the CC of Ukraine, the signs of sanity are specified, in particular, a person must be able to realize 1) the characteristics of the object of the offense (property belonging to the journalist, his/her close relatives or family members); 2) the content and nature of his/her own actions (the fact that by his/her actions the person destroys or damages property belonging to the journalist, his/her close relatives or family members and does so in connection with the journalist's legitimate professional activity). In addition, a person is sane if he or she is able not only to realize the above signs and his or her own socially dangerous acts, but also to control them.

The author argues that it is necessary to provide for liability for intentional destruction or damage to property belonging to a journalist, his/her close relatives or family members in connection with the exercise of legitimate professional activities by such journalist, committed by arson, explosion or other generally dangerous means, or which caused death or other serious consequences (or which caused property damage on an especially large scale - taking into account the proposed amendments), from the age of 14.

The author substantiates the proposal to redesignate the current Part 2 of Article 347-1 of the Criminal Code of Ukraine as Part 3, and to restate the disposition of Part 2 as follows: "2. The same actions committed by prior conspiracy by a group of persons, or those which caused property damage on a large scale" (taking into account the proposals set out in the previous chapters of the dissertation). In addition, due to the need for enhanced protection of journalists in Ukraine from unlawful actions by organized crime, as well as the high level of public danger of any acts committed by organized groups, it is proposed to supplement the said Article with Part 4, which should read as follows: "4. Acts envisaged by parts one, two or three of this Article committed by an organized group".

The author scientifically proves the expediency of supplementing Part 2 of Article 22 of the Criminal Code of Ukraine with an indication of Parts 3 and 4 of Article 347-1 of the Criminal Code of Ukraine (with due regard for the proposed amendments), and thus determining the 14-year age of criminal liability for these acts.

Key words: criminal liability, journalist, destruction of, damage to property, subject of a criminal offense, close relatives, family members, legitimate professional activity, mass media.

TAX CRIMINAL OFFENCES: TYPES AND FEATURES OF CLASSIFICATION

ЛИСЕНКО Володимир Васильович - д.ю.н., професор, професор кафедри кримінального права та процесу Державного податкового університету Міністерства фінансів України

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1541-5105

ОМЕЛЬЧУК Любов Василівна - к.ю.н, доцент кафедри кримінального права та процесу Державного податкового університету Міністерства фінансів України

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1541-5105

УДК 351.74 : 342.922

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.55

The article is devoted to the study of the issue of classification of crimes in the tax sphere. From a legal point of view, a tax offense is interpreted as an unlawful, guilty act (act or omission) of a person with criminal capacity, associated with non-compliance with tax legislation or with improper fulfillment of tax obligations, for which legal liability is provided for by the current legislation.

Tax criminal offenses in a broad sense mean crimes in the tax sphere. The taxation system covers a set of national and local taxes and fees, which are collected in accordance with the procedure established by the Tax Code of Ukraine.

Different views and approaches of domestic scientists to the classification of this type of criminal offenses are analyzed. Some of the classifications proposed by scientists are given, and the criteria underlying them are also investigated. It was found that scientists most often use as the main criterion for classification the main object of encroachment, to which damage is caused or may be caused as a result of the commission of a criminal offense. In accordance with this approach, it is proposed to divide criminal offenses in the field of criminal law protection of the taxation system into the following groups: criminal offenses where the taxation system is the only possible main direct object (Articles 212, 212 of the Criminal Code of Ukraine) (tax criminal offenses); criminal offenses where the taxation system is one of the possible main direct objects (Articles 204, 222 of the Criminal Code of Ukraine); criminal offenses capable of causing harm to the taxation system, where the latter can act exclusively as an optional direct object (Articles 201, 211, 213 of the Criminal Code of Ukraine).

Keywords: types, classification, crime, tax criminal offense; taxation system; tax; object of criminal offense; criminal liability.

The system-forming factor for criminal offenses against the taxation system is the sphere of tax legal relations itself, and not the subject of the criminally punishable offense (taxpayer) or the object of such an act (unpaid tax, fee or other mandatory payment). Tax relations are power relations that arise between the state represented by its authorized bodies, on the one hand, and citizens and organizations as taxpayers, on the other. Tax legal relations, as a rule, include power relations regarding the establishment, introduction, calculation, collection and payment of taxes and fees, as well as the performance by officials of state bodies of their professional duties in the tax sphere (implementation of tax control, tax investigations and bringing to justice for committing a tax violation). Tax criminal offenses are broadly understood as offenses in the field of taxation. Thus, the basis for bringing the offender to criminal liability is the composition of such an offense in his actions, that is, when applying the law, it is necessary to be guided by the signs of the offense as a whole and conduct a legal assessment - to qualify the committed act.

According to clause 109.1 of Article 109 of the Tax Code of Ukraine, "a tax offense is an unlawful, culpable (in cases expressly provided for by the Tax Code of Ukraine) act (action or inaction) of a taxpayer (including persons equated to him), regulatory bodies and/

or their officials (officials), other subjects in cases expressly provided for by the Tax Code of Ukraine" [1].

A tax offense is characterized by the social danger or harmfulness of the act, the illegality of the act, the culpable behavior of the person - the subject of the act, as a result of the latter's will, legal liability.

In turn, a criminal offense under the Criminal Code of Ukraine is "a socially dangerous criminal act (action or inaction) committed by a criminal offense subject provided for by the Criminal Code of Ukraine" [2].

The concept of a tax criminal offense can be used as a collective designation for the entire variety of criminally punishable acts committed by subjects during the implementation of tax legal relations. For this reason, in the context of tax crime, one should consider not only the unlawful actions of a taxpayer aimed at evading tax payments, but also, for example, the illegal receipt of tax benefits or the commission of unlawful actions within the framework of tax legal relations by officials of tax authorities, etc.

The scientific doctrine contains a considerable number of approaches to the definition of criminal offenses against the taxation system, tax criminal offenses. For example, V.V. Lysenko proposes the following definition of a tax criminal offense - it is a criminally punishable act "directed against the tax system and causing harm in the form of non-receipt of taxes, fees (other mandatory payments)". The scientist also suggests signs of such acts, which include: "selfish direction; implementation under the guise of legal entrepreneurial activity; continuation over a significant period of time; causing significant material damage to public relations; implementation by individuals or officials of entrepreneurial entities" [3].

O.M. Bandurka, V.D. Ponikarpov, S.M. Popov defines a tax offense as "an unlawful (provided for by the Tax Code of Ukraine), culpable act (action or omission) of a person with tortious capacity, associated with non-fulfillment of tax legislation or improper fulfillment of tax obligations, for which legal liability is established by the current legislation" [4].

According to the definition of O. Stepaniuk, a tax offense is "an unlawful (committed in violation of tax legislation), culpable act (action or omission) of a person, associated with non-fulfillment or improper fulfillment of a tax obligation, for which legal liability is established, a culpable act associated with non-fulfillment or improper fulfillment of a tax obligation" [5].

G.V. Bekh, O.O. Dmytryk, D.A. Kobylnik divide tax offenses, depending on the characteristics of the object, into: offenses that encroach on tax relations, related to the direct implementation of tax collections and directly causing financial losses to the state, and offenses that encroach on relations that ensure compliance with the established procedure for management in the field of taxation [6].

L.G. Davtyan notes that various types of tax criminal offenses "form a kind of system: criminal offenses committed in connection with the emergence of the right to engage in entrepreneurial activity; criminal offenses characterized by transactions with specific objects; criminal offenses aimed at non-payment of tax payments by unlawful termination of entrepreneurial activity; criminal offenses in certain areas of entrepreneurial activity; criminal offenses in the field of foreign economic activity; criminal offenses characterized by unjustified receipt of tax benefits" [7].

A.D. Marushev proposes dividing tax criminal offenses into the following six groups:

«1) acts related to violation of the procedure for carrying out certain types of entrepreneurial activity (violation of the procedure for carrying out operations with scrap metal (Article 213 of the Criminal Code of Ukraine);

2) acts aimed at violating the established procedure for the manufacture and use of certain types of goods (products): illegal manufacture, storage, sale or transportation for the purpose of selling excisable goods (Article 204 of the Criminal Code of Ukraine);

3) acts related to the unlawful termination of entrepreneurial activity for the purpose of non-payment of tax payments: bankruptcy (Article 219 of the Criminal Code of Ukraine);

4) tax criminal offenses in certain areas of entrepreneurial activity (banking institutions, agriculture, industry, etc.): evasion of taxes,

fees (mandatory payments) Article 212 of the Criminal Code of Ukraine); legalization (laundering) of funds obtained by criminal means (Article 209 of the Criminal Code of Ukraine);

5) acts related to foreign economic activity: smuggling (Article 201 of the Criminal Code of Ukraine);

6) criminally punishable acts aimed at non-payment of tax payments by unjustified receipt of tax benefits: fraud with financial resources (Article 222 of the Criminal Code of Ukraine)" [8].

Taking into account the procedural approach, the scientific doctrine expresses the position that tax criminal offenses should include acts for which criminal liability is provided for in Articles 204, 209, 212, 2121, 219 of the Criminal Code of Ukraine [9]. The basis of such a proposal, as it seems, is the criterion of the subjectivity of criminal offenses.

Z.M. Budko divides tax offenses in general according to the criterion of the specific object into: "violations related to the procedure for accounting of taxpayers and filing tax reports; violations related to the calculation, payment, withholding and transfer of taxes and fees; violations related to non-execution of decisions of tax authorities; violations of the rights and legitimate interests of taxpayers [10].

A.O. Pavlyukh, generally supporting the above approach, concludes that the specified list of tax criminal offenses, which, in the scientist's opinion, is built on the basis of the economic component, "can be expanded according to the principle of causing material damage to the state as a result of a tax criminal offense. From the point of view of law enforcement, the following acts are closest to this principle: Art. 191 (embezzlement, embezzlement of property or taking possession of it by abuse of official position); Art. 193 (illegal appropriation by a person of someone else's property or treasure found or accidentally found in his possession, which has special historical, scientific, artistic or cultural value); Art. 194 (intentional destruction or damage to property); Art. 197 (violation of obligations to protect property); Art. 199 (production, storage, acquisition, transportation, shipment, import into Ukraine for the purpose of use in the sale of goods, sale or marketing of counterfeit money, government securities, state lottery tickets, excise duty stamps or holographic security elements) and so on to criminal offenses against the environment, Art. 365 (abuse of power or official position), Art. 366 (official forgery), Art. 358 (forgery of documents), etc. [11].

Mostly scientific discussions on the classification of tax criminal offenses are related to the definition of the object of this type of offense (generic, specific, direct). More often, it is the object of the criminally punishable act that is proposed as a classification criterion underlying the division of criminally punishable acts against the taxation system (tax criminal offenses). According to the current Criminal Code of Ukraine, criminal offenses that encroach on the taxation system are placed among criminal offenses in the field of economic activity, which has repeatedly caused criticism among scientists and prompted some representatives of science to propose separating this group of criminal offenses into a separate section.

For example, L.P. Brych notes that "relations in the field of taxation go beyond economic ones; tax evasion causes harm not only to the taxation system, but also to other spheres of life - defense, social security, science". In addition, the scientist defines financial relations as an independent object of criminal law protection and points out the need to allocate an independent chapter "Criminal offenses against the financial interests of the state" in the Special Part of the Criminal Code of Ukraine [12, pp. 13-16].

P.P. Andrushko notes that not all economic criminal offenses (in accordance with Section VII of the Criminal Code of Ukraine) are related precisely to the violation of the grounds and procedure for conducting entrepreneurial activity. The scientist states that "the obligation to pay taxes, fees, and other mandatory payments arises not only in connection with the implementation of entrepreneurial activity, therefore, evasion of their payment encroaches on the financial activity of the state in the formation of the revenue part of the budget, the established

procedure for payment by taxpayers of those mandatory payments to budgets that are determined by the state" [13, p. 18].

R. Yu. Grevtsova suggests considering the concept of tax criminal offenses in a narrow and broad sense, where in a narrow sense such acts are those that encroach on the right of the state to receive taxes, fees, and other mandatory payments, liability for which is provided for in Art. 212, 212i of the Criminal Code, and in a broad sense - acts that are not only committed in connection with taxation, but also directly encroach on social values in the field of taxation (such values are their main direct object) (Art. 192, 211, 222, 364, 365, 367 of the Criminal Code of Ukraine) [14, p. 179]. Professor O.O. Dudorov rightly notes that tax criminal offenses "there are grounds to include smuggling (Art. 201 of the Criminal Code of Ukraine), the social danger of which, among other factors, is determined by the fact that this act prevents the formation of the revenue part of the state budget at the expense of the receipt of mandatory (customs) payments. The latter, as is known, are not only an effective means of economic policy (their collection may be aimed at creating favorable conditions for the development of domestic commodity producers, forming a rational structure of the consumer market, improving the state of the balance of payments of the state, etc.), but also play an important fiscal role" [15].

This position is also reflected in the current legislation. Thus, the Customs Code of Ukraine [16] establishes duty as a special type of tax collected during customs clearance of goods that are imported into the customs territory of Ukraine or exported beyond its borders.

Indeed, in the case of concealment or provision of inaccurate data regarding a commodity (item) that is moved across the border and for which duty must be paid, its value may be understated, and therefore the amount of tax paid may be reduced, which accordingly violates the established procedure for taxation and the receipt of financial funds to the relevant budgets. This is where the social danger of smuggling in terms of violating tax legal relations is manifested. The main direct object of smuggling is the established procedure for moving the relevant items across the customs border of Ukraine as a necessary condition for the normal activity of customs authorities to collect mandatory payments provided for by law, carry out customs control and customs clearance of items, and the taxation system should be considered as an additional object of this criminal offense.

Accordingly, being an indirect tax on certain groups of goods, the excise duty is actually paid by the consumer, is one of the stable and significant sources of filling the state budget. And accordingly, the actions specified in the disposition of Art. 204 of the Criminal Code of Ukraine lead to non-revenues to the budget, which gives grounds to attribute this encroachment to those that violate public relations in the field of taxation, despite the diverse manifestations of the social danger of this act [20].

A separate act that harms public relations in the field of taxation is the issuance of regulatory legal acts that reduce budget revenues or increase budget expenditures contrary to the law (Article 211 of the Criminal Code of Ukraine). Thus, this provision establishes a ban on the issuance by an official of regulatory legal acts that reduce budget revenues or increase budget expenditures contrary to the law, if the subject of such actions was budget funds in large amounts. In turn, according to the note to Article 210 of the Criminal Code of Ukraine, budget funds include funds included in the state budget and local budgets regardless of the source of their formation. The social danger of this criminal offense is manifested in the form of violation of the requirements of budget legislation and failure of state and local budgets to receive due revenues, or violation of the established procedure for the introduction and collection of taxes, fees, and other mandatory payments [21].

The main encroachments on public relations in the field of taxation are currently the acts provided for in Article 212 of the Criminal Code of Ukraine, which provide for criminal liability for intentional evasion of taxes, fees (mandatory payments) included in the taxation system, introduced in accordance

with the procedure established by law, committed by an official of an enterprise, institution, organization, regardless of the form of ownership or by a person engaged in entrepreneurial activity without creating a legal entity or by any other person who is obliged to pay them, if these acts resulted in the actual non-receipt of funds to budgets or state trust funds in significant amounts; and Art. 212i of the Criminal Code of Ukraine - intentional evasion of payment of a single contribution to mandatory state social insurance or insurance contributions to mandatory state pension insurance, committed by an official of an enterprise, institution, organization regardless of the form of ownership or by a person carrying out entrepreneurial activity without creating a legal entity, or by any other person who is obliged to pay it, if such an act resulted in the actual non-receipt of significant amounts of funds to the mandatory state social insurance funds [19].

Thus, the object of a criminal offense under Art. 212 of the Criminal Code of Ukraine is the procedure for taxation of legal entities and individuals established by law, which ensures the formation of the revenue part of the state and local budgets, as well as state target funds, at the expense of taxes and fees (mandatory payments). Then, as the object of a criminal offense, Art. 212i of the Criminal Code of Ukraine - the procedure for paying insurance premiums established by law, which ensures the formation of the revenue part of this system [18].

Outwardly similar acts differ in the objective side in the subject of the offense. Thus, the subject of the first criminal offense is funds that are subject to payment as taxes and fees (mandatory payments) included in the taxation system and introduced in accordance with the procedure established by law, and the subject of the second is funds that are subject to payment as a single contribution to mandatory state social insurance and insurance contributions to mandatory state pension insurance [17].

It should also be noted that the signs of violation of public relations in the field of taxation include the element of fraud with financial resources (Article 222 of the Criminal Code of Ukraine). This act is formed by the legislator as a multi-object offense. Including, this act may cause harm to the taxation system. This situation is possible when the act consists in the unlawful receipt of a tax benefit or an attempt to obtain it. The objective side of the specified criminal offense is realized in the provision of the persons specified in the disposition of Art. 222 of the Criminal Code of Ukraine to state authorities or local self-government bodies, banks, other creditors of knowingly false information in order to obtain subsidies, subventions, grants, loans or tax benefits, while the deception is passive in nature and consists in concealing information that the person was obliged to report on the basis of the law or contract.

So, based on the analysis of the definition of the concept and classification of criminal offenses that encroach on the taxation system, we can come to certain conclusions. Thus, taking the object of the offense as the main criterion for classification, criminal offenses in the field of criminal legal protection of the taxation system should be divided into the following groups: criminal offenses in which the taxation system is the only possible main direct object (Articles 212, 2121 of the Criminal Code of Ukraine) (tax criminal offenses); criminal offenses in which the taxation system is one of the possible main direct objects (Articles 204, 222 of the Criminal Code of Ukraine); criminal offenses that may cause harm to the taxation system, in which the latter may act exclusively as an optional direct object (Articles 201, 211, 213 of the Criminal Code of Ukraine).

References

1. Tax Code of Ukraine. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VRR). 2011. No. 13-14. No. 15-16. No. 17. p. 112

2. Criminal Code of Ukraine. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR). 2001. No. 25-26. p. 131.

3. Lysenko V.V. Forensic support of tax police activities (theory and practice): Monograph. Kyiv: Logos, 2004. 324 p.

4. Bandurka O.M., Ponikarpov V.D., Popova S.M. Tax law: a textbook. Kyiv: Center for Educational Literature, 2012. 312 p. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Bandurka_Oleksandr/Podatkove_pravo.pdf

5. Stepaniuk O.I. Tax law: a textbook. Ternopil, 2003.

6. Tax law: a textbook / G.V. Bekh et al. ; edited by prof. M.P. Kucheryavenka. Kyiv: Yurinkom Inter, 2003. 400 p. http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/Podat-Pravo.pdf

7. Davtyan L.G. Systemic connections of tax crimes: tax crimes as an element of economic crime. Bulletin of the Southern Regional Center of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. 2016. No. 6. P. 134-141.

8. Marushev A.D. Classification of crimes committed in the sphere of entrepreneurial activity. Current problems of forensics: materials of the international scientific and practical conference. Kharkiv: Yaroslav the Wise National Law Academy, 2003. P. 117-120.

9. Criminal Law of Ukraine: Special Part: Textbook / M.I. Bazhanov, Y.V. Baulin, V.I. Borisov and others; Edited by Prof. M.I. Bazhanov, V.V. Stashisa, V.Ya. Tatsiya. 2nd ed., revised and supplemented. K.: Yurinkom Inter, 2005. 544 p.

10. Budko Z.M. Financial and Legal Responsibility for Committing Tax Offenses: Abstract of Dissertation ... Candidate of Law: 12.00.07; National Academy of the State Tax Service of Ukraine. Irpin, 2005. 18 p.

11. Pavlyukh O.A. To the Classification of Crimes in the Field of Taxation. Scientific Bulletin of Public and Private Law. Issue 2, Volume 2-2. 2018. P. 68-71.

12. Brych L.P. Qualification of evasion of mandatory contributions to the state. - Lviv: Faculty of Law of Lviv State University named after Ivan Franko, 1998. 76 p.

13. Andrushko P. Crimes in the field of economic activity under the current Criminal Code and the draft Criminal Code: problems of systematization, criminalization and decriminalization. Entrepreneurship, Economy and Law. 1998. No. 12. P. 13-18.

14. Grevtsova R.Yu. Criminal liability for tax crimes in Ukraine: Dissertation ... candidate of law. Kyiv, 2003. 224 p.

15. Dudorov O.O. Problems of criminal-legal protection of the taxation system of Ukraine: author's abstract of dissertation. for the degree of Doctor of Law: speciality 12.00.08 "Criminal law and criminology; criminal enforcement law". K., 2007. 34 p.

16. Customs Code of Ukraine. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR). 2012. No. 44-45. No. 46-47. No. 48. p. 552

17. Law of Ukraine "On Compulsory State Pension Insurance". Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR). 2003. No. 49-51. p. 376.

18. Leheza Ye.. Theory of public services: administrative and legal component: monograph. Kherson: Publishing house "Helvetica", 2016. 452 p.

19. Leheza Ye., Len V., Shkuta O., Titarenko O., Cherniak N. Foreign experience and international legal standards of applying artificial intelligence in criminal proceedings. Revista de la universidad del zulia. 2022. Vol. 13, no. 36, 276-287. DOI: https://doi.org/10.46925//rdluz.36.18.8.

20. Leheza Ye., Odyntsova I., Dmytrenko N. Teoría y regulación legal del apoyo informativo de los procedimientos administrativos en Ucrania. Ratio Juris Unaula. 2021. Vol. 16, no. 32, pp. 291-306. DOI: https://doi.org/10.24142/raju.v16n32a12.9.

21. Leheza Ye. Administrative procedures in the field of real estate: state registration of property rights and features of implementation through electronic auctions: monograph. Odessa: Publishing house "Helvetica", 2022. 246 p.

ПОДАТКОВІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ: ВИДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню питання класифікації злочинів у податковій сфері. З юридичного погляду, податкове правопорушення трактується як протиправна, винна дія (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, пов'язана з недотриманням податкового законодавства або з неналежним виконанням податкових зобов'язань, за яку чинним законодавством передбачено юридичну відповідальність.

Під податковими кримінальними правопорушеннями в широкому сенсі розуміються злочини у податковій царині. Система оподаткування охоплює сукупність загальнодержавних

та місцевих податків і зборів, які стягуються відповідно до процедури, встановленої Податковим кодексом України.

Проаналізовано різні погляди та підходи вітчизняних науковців до класифікації цього виду кримінальних правопорушень. Наведено деякі з запропонованих вченими класифікацій, а також досліджено критерії, що лежать в їх основі. Виявлено, що науковці найчастіше використовують як основний критерій класифікації основний об'єкт посягання, якому завдається або може бути завдано шкоди внаслідок скоєння кримінального правопорушення. Відповідно до такого підходу, пропонується розподілити кримінальні правопорушення у сфері кримінально-правової охорони системи оподаткування на такі групи: кримінальні правопорушення, де система оподаткування є єдиним можливим основним безпосереднім об'єктом (ст.ст. 212, 2121 КК України) (податкові кримінальні правопорушення); кримінальні правопорушення, де система оподаткування є одним із можливих основних безпосередніх об'єктів (ст.ст. 204, 222 КК України); кримінальні правопорушення, здатні завдати шкоди системі оподаткування, де остання може виступати виключно як факультативний безпосередній об'єкт (ст. ст. 201, 211, 213 КК України).

***Ключові слова**: види, класифікація, злочин, податкове кримінальне правопорушення; система оподаткування; податок; об'єкт кримінального правопорушення; кримінальна відповідальність.*

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ПІДСЛІДНОСТІ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

НІКІШЕВ Олексій Валерійович - аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики Одеського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.13:341.3(477)
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.56

Стаття присвячена дослідженню сучасних тенденцій трансформації інституту підслідності у кримінальному провадженні в умовах надзвичайних правових режимів. Визначення підслідності, як підкреслюється в роботі, відіграє фундаментальну роль у формуванні процесуальної легітимності кримінального провадження, впливаючи як на ефективність слідства, так і на допустимість здобутих доказів. Ці аспекти отримують особливої ваги в ситуаціях дестабілізації державного управління, обмеження доступу до окремих територій або зміни юрисдикції внаслідок бойових дій.

Автор розкриває ключову тезу: традиційні механізми розподілу кримінальних проваджень за підслідністю, побудовані на ознаках об'єкта злочину, суб'єкта, місця вчинення або родової належності правопорушення, в умовах НПР втрачають універсальність і потребують гнучких підходів. Окрема увага приділена дискреційним повноваженням органів прокуратури щодо зміни підслідності в умовах воєнного стану.

Автор пропонує авторське визначення множинної підслідності. Важливою інновацією, яка розглядається у статті, є інститут міжвідомчих слідчих груп. Завдяки чому можуть бути сформовані спільні слідчі групи за участю представників органів досудового розслідування різних відомств, залежно від специфіки злочину. Обґрунтовується, що саме така модель дозволяє зберігати баланс між ефективністю, оперативністю та спеціалізацією.

У роботі висвітлено й проблеми реалізації змін підслідності на практиці: зокрема, труднощі з передачею матеріалів, затримки через обстріли, знищення доказів, відсутність доступу до місця події, кадрові втрати в слідчих органах. Зазначається необхідність подальшої уніфікації нормативних підходів, як у напрямі закріплення моделі множинної підслідності, так і в частині створення інституту слідчої спеціалізації.

Доцільним є відмова від жорсткої прив'язки підслідності до відомчої структури у період надзвичайних правових режимів. Ефективність, швидкість та повнота фіксації доказів є критеріями, які мають домінувати у правозастосовчій практиці. На рівні пропозицій автор підтримує ідею часткової реформи ст. 216 КПК України з урахуванням можливості перехресної юрисдикції щодо міжнародних злочинів, а також закликає посилити антикризову роль прокуратури.

Ключові слова: підслідність, кримінальне провадження, надзвичайний правовий режим, воєнний стан, дискреція, прокурор, міжвідомча слідча група, ефективність розслідування, КПК України., орган досудового розслідування.

Постановка проблеми

Визначення підслідності є одним із вихідних аспектів забезпечення доказування належним суб'єктом, оскільки від визначення компетентного органу досудового розслідування залежить ефективність та законність кримінального провадження, подальше визнання доказів допустимим.

Підтвердженням тому є постанова ВС від 28.10.2021 у справі № 725/5014/18, у якій суд зауважив, що прокурор може змінити підслідність у кримінальному провадженні лише за умови, що орган, визначений статтею 216 КПК України, фактично здійснював досудове розслідування, але воно було визнане неефективним. Якщо ж з моменту внесення відомостей до ЄРДР досудове розслідування проводив орган, який не мав на це повноважень, а уповноважений орган не здійснював жодних процесуальних дій, які могли б бути оцінені як неефективні, то постанова прокурора про зміну підслідності вважається необґрунтованою, а всі докази, здобуті в ході такого розслідування, недопустимими [1].

Водночас в умовах дії надзвичайних правових режимів (далі – НПР), особливо воєнного стану, що характеризується обмеженнями функціонування окремих інституцій, тимчасовою окупацією територій, факторами небезпеки питання зміни підслідності набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх публікацій

Питанням підслідності у кримінальному провадженні присвячені дослідження М. С. Городецької, В. О. Гринюка, О. В. Музиченка, А. А. Омарова, М. А. Погорецького, Г. К. Тетерятник, М. С. Цуцкірідзе та інших.

Метою статті є досягнення наукового результату у вигляді теоретико обґрунтованих положень щодо окремих питань підслідності в умовах надзвичайних правових режимів та напрацювання на їх підставі пропозицій до вдосконалення чинного законодавства і практики його реалізації.

Органи досудового розслідування, як і інші суб'єкти, здійснюють свої повноваження відповідно до предмету відання. М. С. Городецька визначає таке співвідношення між цими категоріями: кожному суб'єкту, уповноваженому на участь у кримінальному провадженні, надаються такі повноваження, які б забезпечували його здатність впливати на сферу своєї компетенції з метою ефективного виконання покладених кримінальних процесуальних функцій. Кожне з таких повноважень має бути спрямоване на забезпечення реалізації відповідного права учасника провадження. Саме забезпечення реалізації таких прав становить сутність тієї сфери діяльності, за яку відповідає суб'єкт у межах кримінального провадження. Повноваження повинні охоплювати всю відповідну сферу компетенції, визначену законом. Має існувати баланс між обсягом повноважень і тією сферою діяльності, в якій суб'єкт їх реалізує. При цьому саме предмет відання є базовим критерієм: спершу визначається сфера впливу суб'єкта, а вже потім, з урахуванням очікуваного результату, формулюються засоби впливу, тобто повноваження [2, с. 232 – 234].

М. С. Цуцкірідзе, звертаючись до питань предметів відання слідчих підрозділів характеризує їх наступним чином:

- предмет відання слідчих органів Національної поліції має виключно загальний характер«залишкового» типу - *«підслідні усі кримінальні правопорушення, крім тих, які належать до підслідності інших органів розслідування»*;

- предмети відання слідчих органів безпеки та органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, також визначені через предметну (родову) підслідність та мають загальний характер;

- предмет відання органів Державного бюро розслідувань є специфічним, оскільки визначається переважно за критерієм персональної підслідності в межах загальної компетенції слідчих органів. Такий підхід до визначення юрисдикції базується на наявності особливих характеристик, спеціального статусу особи, яка вчинила кримінальне правопорушення;

- предмет відання Національного антикорупційного бюро України має особливу специфіку, оскільки визначається не лише в межах загальної компетенції інших органів досудового розслідування, а й з урахуванням додаткових специфічних критеріїв. Його характер є особливо вузькоспеціалізованим, навіть у порівнянні з юрисдикцією слідчих органів Державного бюро розслідувань, що зумовлено дедалі жорсткішими вимогами до персональної підслідності [3, с. 93 – 94].

Підслідністю у кримінальному провадженні вчені називають сукупність встанов-

лених законом ознак кримінального провадження, згідно з якими воно належить до відання певного органу досудового розслідування [4, с. 189].

У доктрині кримінального провадження виділяють наступні види підслідності:

- предметна, яка визначається за видом, характером, об'єктом кримінального правопорушення,
- територіальна – за місцем вчинення кримінального правопорушення;
- персональна – за суб'єктом кримінального правопорушення;

за зв'язком кримінальних проваджень [5, с. 15: 6, с. 214];

- альтернативна – розслідування рівноознакового кримінального провадження віднесено до предмету відання різних органів досудового розслідування [5, с. 15];
- універсальна - предмету відання належить до усіх органів досудового розслідування [7, с. 85];
- відомчу та внутрівідомчу [8, с. 92 – 93].

З початком АТО у науці кримінального процесу активізувалася дискусія щодо різновидів підслідності. Це пов'язано із тим, що відбулося значне зростання певних категорій кримінальних правопорушень, що потребувало залучення ресурсів інших органів досудового розслідування, яким такі провадження не були підслідні в умовах ординарного правового режиму. Крім того, окупація окремих територій України, переміщення органів досудового розслідування з таких територій також вплинули на зазначені процеси.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 12 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» підслідність кримінальних правопорушень, вчинених на тимчасово окупованій території, визначалася Офісом Генерального прокурора, і відповідні матеріали досудових розслідувань передавалися органам, які ним визначалися [9].

У ст. 2 Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» вказувалося, що підслідність кримінальних правопорушень, вчинених в районі проведення АТО, у разі неможливості здійснювати досудове розслідування визначається Генеральним прокурором, а також встановлювався 10-денний строк для передачі таких матеріалів органу досудового розслідування, визначеному Генеральним прокурором [10].

Г. К. Тетерятник наводить приклади і міжвідомчих нормативно-правових актів, які також впливали на вирішення питань визначення підслідності. Наприклад, спільний наказ прокуратури Донецької області та ГУНП в Донецькій області № 21 окв / 282 від 12 лютого 2020 року «Про забезпечення ефективного розслідування у кримінальних провадженнях та процесуального керівництва ним». Вчена доходить висновку, що в умовах НПР мають бути враховані фактори відступу від загального порядку визначення підслідності, з урахуванням наступних факторів: 1) відсутність доступу до окремих територій; 2) унеможливлення провадження досудового розслідування окремими органами досудового розслідування та прокурорського нагляду органами прокуратури внаслідок обставин надзвичайного стану; 3) нездатність окремого органу досудового розслідування та прокуратури забезпечити ефективність досудового розслідування [11, с. 231].

Аналіз законодавства та практики його реалізації в умовах воєнного стану свідчить про те, що питання визначення підслідності окремих категорій кримінальних правопорушень залишається не менш актуальним і на сьогодні. Хоча і в умовах АТО/ООС здійснювалася зміна, визначення підслідності за органом досудового розслідування, до предмету відання якого в ординарному правовому режимі певна категорія злочинів не відносилася, як свідчить статистика, з лютого 2022 року дотепер ця практика набула суттєвих масштабів. Це стосується не тільки розслідування Національною поліцією воєнних злочинів, колабораціонізму та низки інших кримінальних правопорушень, підслідних відповідно до ст. 216 КПК України органам безпеки, але й з врахуванням зростаючої кількості військових злочинів, підслідних ДБР, - визначення підслідності за

органами досудового розслідування Національної поліції і їх.

Вид підслідності, яка має таку специфіку, М. А. Погорецький та В.О. Гринюк пропонують вважати альтернативною [12, с.62 – 63]. Г. К. Тетерятник надає авторське наступне визначення: «дискреційна підслідність – це сукупність ознак кримінального провадження в умовах НПР, відповідно до яких належність кримінального провадження до відання певного органу досудового розслідування визначається Генеральним прокурором або його заступником» [11, с. 232].

Ми вважаємо, що таку підслідність можна охарактеризувати, як множинну, адже вона характеризується можливістю віднесення кримінальних проваджень до предмету відання різних органів досудового розслідування.

Слід зауважити, що ч. 5 ст. 36 КПК України, якою визначаються повноваження прокурора зі зміни підслідності була піддана редакції 6 разів. По суті, до змін, які були внесені під час воєнного стану, єдиною підставою зміни підслідності була «неефективність досудового розслідування». Таке формулювання, як зауважують вчені, вказувало на низку проблем: відсутність критеріїв для визначення ефективності чи неефективності розслідування суттєво розширювало дискрецію прокурорів щодо передання кримінального провадження іншому органу досудового розслідування; на практиці траплялися випадки, коли досудове розслідування до передачі його іншому органу фактично не здійснювалося, отже оцінити його ефективність чи неефективність не видавалося можливим [13, с. 107 – 109].

Станом на теперішній час у ній визначаються наступні умови та правила зміни підслідності:

1) повноваження щодо зміни підслідності мають: Генеральний прокурор або особа, яка виконує його обов'язки; керівник обласної прокуратури; перші заступники та заступники вказаних осіб; заступник Генерального прокурора – керівник САП (в межах компетенції НАБУ);

2) підстави зміни підслідності можна поділити на загальні та спеціальні – щодо окремих органів досудового розслідування:

- загальними підставами є: а) неефективність досудового розслідування; б) наявність об'єктивних обставин, що унеможливлюють функціонування органу досудового розслідування; в) проведення досудового розслідування в умовах воєнного стану;

- до спеціальних підстав відносяться: а) виключні повноваження Генерального прокурора та його заступників доручити іншим органам розслідувати справи, віднесені до БЕБ чи доручати БЕБ розслідувати справи інших органів; б) заборонено доручати розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності НАБУ, іншим органам, крім випадків об'єктивної неможливості функціонування НАБУ в умовах воєнного стану; в) виключні повноваження щодо цього Генерального прокурора або заступника Генерального прокурора – керівника САП [14].

Таким чином, правове регулювання зміни підслідності в умовах воєнного стану має забезпечити баланс між необхідністю ефективного досудового розслідування та дотриманням інституційної незалежності органів, уповноважених на здійснення спеціалізованих кримінальних проваджень. Зміна підслідності в умовах воєнного стану потребує водночас посилених механізмів контролю з боку прокуратури та суду для запобігання зловживанням та збереження легітимності процесу.

Натомість і за існуючого порядку зміни підслідності на практиці виникають питання щодо строків передання таких матеріалів від одного органу досудового розслідування – іншому, адже ці процеси можуть займати тривалий час, з урахуванням завантаженості прокурорів, повноти передання матеріалів, адже у державі відбуваються воєнні дії, систематичні обстріли, виникають інші ситуації надзвичайного характеру. Ці фактори також відіграють роль у забезпеченні ефективності досудового розслідування.

Правники вказують на перспективність нормативного вирішення таких питань декількома шляхами: від кардинальних – скасування правил підслідності і запровадження інституту спеціалізації, коли керівники органів прокуратури визначатимуть склад слідчої групи по конкретному криміналь-

ному провадженню з урахуванням спеціалізації, до більш локально-нормативних – шляхом внесення відповідних змін до ч. 2 ст. 216 КПК України в частині доповнення «множинною» підслідністю щодо міжнародних злочинів [15, с. 25].

На нашу думку, з метою забезпечення ефективності досудового розслідування не тільки в умовах воєнного стану, а взагалі в умовах НПР наразі доцільним є саме другий варіант.

Однак слід констатувати і той факт, що суттєві зрушення у напрямку інституту спеціалізації в органах прокуратури та органах досудового розслідування вже відбуваються. Так, було сформовано управління організації розслідувань злочинів, учинених в умовах збройного конфлікту Головного слідчого управління Національної поліції України, у слідчих управліннях ГУНП окремих областей також працюють відділи розслідування злочинів, учинених в умовах збройного конфлікту. Відповідний департамент працює в Офісі генерального прокурора.

Слушні зміни, які дозволяють підвищувати якість доказування по окремих категоріям кримінальних проваджень в умовах НПР, були внесені і до ст. 39 КПК України. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 14.04.2022 № 2201-IX її було доповнено ч. 4 у такій редакції: «Керівник органу досудового розслідування під час дії воєнного стану має право своєю вмотивованою постановою, погодженою з керівниками відповідних органів досудового розслідування, утворювати міжвідомчі слідчі групи та визначати у їх складі старшого слідчого, який керуватиме діями інших слідчих» [14].

У зв'язку з постійними обстрілами, переміщенням підрозділів, тимчасовою непрацездатністю окремих органів уніфікована вертикаль досудового розслідування стає об'єктивно недостатньою.

Доповнення статті 39 КПК положенням про право керівника органу досудового розслідування утворювати міжвідомчі слідчі групи є цілком логічним кроком на законодавчому рівні, що сприяє швидкій координації дій різних органів, незалежно від їхньої відомчої підпорядкованості.

Багато категорій проваджень у період війни: воєнні злочини, колабораціонізм, державна зрада, злочини проти людяності мають складну доказову базу, яка потребує синергії зусиль поліції, СБУ, ДБР, прокурорів та експертів.

Можливість об'єднати в одній слідчій групі представників кількох органів дозволяє: уникати дублювання слідчих (розшукових) дій; зменшувати витрати часу на передачу проводжень від одного органу до іншого; фіксувати докази комплексно – за участю фахівців різних відомств, кожен з яких має власний досвід по певним категоріям кримінальним проваджень. Зокрема, СБУ не здійснює розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи, водночас слідчі НП, які спеціалізуються на таких провадженнях, мають суттєвий досвід, які інтегрується при розслідуванні воєнних злочинів.

У звичайному порядку зміна підслідності потребує часу, затвердження постанови, передання матеріалів. В умовах воєнного стану затримка в декілька днів може мати фатальні наслідки як для долі доказів, так і для суспільної безпеки.

Висновки

З огляду на об'єктивну складність визначення підслідності в умовах НПР доцільним є запровадження концепції множинної підслідності як системи гнучких критеріїв, що дозволяє провадження певної категорії справ кільком органам досудового розслідування залежно від ситуації, без шкоди для прав учасників процесу та із забезпеченням належного нагляду прокуратури.

Пропонуємо наступне авторське визначення множинної підслідності як визначеної кримінальним процесуальним законом сукупності правил і критеріїв, за якими конкретне кримінальне провадження відноситься до відання (компетенції), може здійснюватися декількома органами досудового розслідування, визначеними статтею 216 КПК України, незалежно від їх основної підслідності, якщо це обумовлено характе-

ром правопорушення, спеціалізацією, надзвичайними умовами (збройний конфлікт, воєнний чи надзвичайний стан), або унеможливленням функціонування уповноваженого органу.

Важливим є запровадження інституту міжвідомчих груп компенсує ці ризики, дозволяючи організовувати розслідування не за принципом формальної підслідності, а за принципом найбільшої ефективності.

Формування слідчих груп не порушує балансу процесуальних повноважень, оскільки: необхідне погодження з керівниками відповідних органів; визначається старший слідчий, що забезпечує організаційну єдність та відповідальність; дії регулюються постановою, яка має бути вмотивованою, тобто не допускає зловживання.

Такий підхід дозволяє оперативно організовувати досудове розслідування складних або масових злочинів, зокрема міжнародних; мінімізує затримки через процедури передання справ між органами**;** узгоджується з вимогами міжнародного гуманітарного права, де першочерговою є ефективність розслідування, а не формальний розподіл компетенцій; надає змогу залучати найкраще підготовлені слідчі підрозділи, навіть якщо вони формально не мають підслідності.

Література

1. Постанова Верховного Суду від 28.10.2021 у справі № 725/5014/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100734909.

2. Городецька М.С. Співвідношення предмета відання та кримінальних процесуальних повноважень. Підприємництво, господарство і право. 2020. №6. С. 232 – 236.

3. Цуцкірідзе М.С. Розподіл предмета відання слідчих. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2018. Серія Право. Вип. 53. Т. 2. С. 91 – 94.

4. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : [підручник] / Л. М. Лобойко. Київ : Істина, 2014. 432 с.

5. Кицан Ю. І. Підслідність кримінальних справ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.09 / Ю. І. Кицан. – Київ, 2012. – 20 с.

6. Кримінальний процес : підручник / за ред. : Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна. Харків : Право, 2010. 608 с.

7. Омаров А.А. Інститут підслідності в кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 214 с. С. 85.

8. Городецька М.С. Кримінально-процесуальна компетенція слідчого органів внутрішніх справ: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра-ЛТД. 2010. 232 с.

9. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII**.** URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text.

10. Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції: Закон України від 12.08.2014 р. № 1632-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1632-18#Text.

11. Тетерятник Г.К. Кримінальне провадження в умовах надзвичайних правових режимів: теоретико-методологічні та праксеологічні основи : монографія. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 500 с.

12. Погорецький М.А., Гринюк В.О. Визначення прокурором підслідності кримінального провадження. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 3. С. 60 – 68.

13. Музиченко О.В., Карандась М.В. Визначення підслідності в кримінальному провадженні: актуальний стан. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2023. Серія Право. Вип. 75. Ч. 2. С. 106 – 111.

14. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.

15. Міжнародні злочини в Україні: огляд національного розслідування та судової практики. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ, 2023. 130 с.

Nikishev O.V.

PECULIARITIES OF DETERMINING JURISDICTION IN CONDITIONS OF EMERGENCY LEGAL REGIMES

The article is devoted to the study of current trends in the transformation of the investigative jurisdiction (pre-trial investigative authority) within criminal proceedings under extraordinary legal regimes. As emphasized in the work, the determination of investigative jurisdiction plays a fundamental role in ensuring the procedural legitimacy of criminal proceedings, affecting both the efficiency of the investigation and the admissibility of the evidence obtained. These aspects become particularly significant in situations involving the destabilization of state governance, restricted access to certain territories, or changes in jurisdiction due to armed conflict.

The author advances the core thesis that traditional mechanisms of allocating investigative jurisdiction – based on the object of the offense, the perpetrator, the place of commission, or the generic classification of the criminal offense – lose their universality under extraordinary legal regimes and require flexible approaches. Particular attention is paid to the discretionary powers of the prosecutorial authorities in altering investigative jurisdiction during martial law.

The author introduces an original definition of multiple investigative jurisdiction, and highlights an important institutional innovation discussed in the article – Inter-agency investigative teams. This model enables the formation of joint investigative groups composed of representatives from various pre-trial investigation bodies, depending on the nature and complexity of the criminal offense. It is substantiated that such a model ensures a balance between investigative efficiency, operational promptness, and institutional specialization.

The article also outlines practical challenges in implementing changes to investigative jurisdiction, including issues related to the transfer of case materials, delays caused by shelling, destruction of evidence, lack of access to crime scenes, and personnel losses in investigative agencies. The author stresses the need for further unification of regulatory approaches—both through the formalization of the model of multiple investigative jurisdiction and the development of a framework for investigative specialization.

The author argues for abandoning rigid departmental attachment of investigative jurisdiction during the operation of extraordinary legal regimes. Instead, efficiency, speed, and the completeness of evidence collection should become the prevailing criteria in legal practice. As part of proposed reforms, the author supports partial amendment of Article 216 of the Criminal Procedure Code of Ukraine to allow for cross-jurisdiction in the investigation of international crimes, and calls for strengthening the prosecutorial role as an anti-crisis coordinator.

Keywords: investigative jurisdiction, criminal proceedings, extraordinary legal regime, martial law, prosecutorial discretion, prosecutor, inter-agency investigative team, investigative efficiency, Criminal Procedure Code of Ukraine, pre-trial investigation body.

ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОГО СУПРОВОДЖЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ЯК ОБ'ЄКТУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

БАБАЄВ Іван Федорович - аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 342.9
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.57

У статті наголошено, що кожен з напрямів юридичного супроводження підприємницької діяльності має наслідком виникнення та подальший розвиток відповідних суспільних відносин, які підпадають під регламентацію адміністративно-правових норм внаслідок здійснення їх адміністративно-правового регулювання з боку уповноважених державою суб'єктів. Запропоновано юридичне супроводження підприємницької діяльності розглядати як об'єкт адміністративно-правового регулювання, під чим пропонуємо розуміти визначену в нормативно-правових приписах сукупність суспільних відносин, що виникають і знаходять свій розвиток у процесі надання фахівцями в галузі права правничих послуг, спрямованих на забезпечення юридичної підтримки суб'єктів підприємницької діяльності за відповідними напрямами. Підкреслено, що такі відносини будуть мати ряд характерних для них особливостей, найголовнішими серед яких є: особливий нормативно-правовий характер, що знаходить свій прояв у їх регламентації нормами адміністративного права; їх динамічність, пов'язана з необхідністю змінюватися та розвиватися, відповідаючи на нові виклики, які ставляться перед суб'єктами підприємницької діяльності; специфічний суб'єктний склад, що включає як суб'єктів, які безпосередньо здійснюють юридичне супроводження підприємницької діяльності та тим, кому надаються відповідні правничі послуги, так і суб'єктів, які здійснюють адміністративно-правове регулювання даної сфери суспільних відносин; різноманітний характер правничих послуг, що надаються в межах юридичного супроводження підприємницької діяльності, як то консультування з юридичних питань, здійснення представництва в органах державної влади, складання відповідної документації, захист прав свобод та інтересів клієнта тощо; специфічні адміністративно-правові заходи, форми та методи юридичного супроводження підприємницької діяльності.

Ключові слова: юридичне супроводження, підприємницька діяльність, адміністративно-правове регулювання, адміністративно-правове забезпечення, адміністративно-правові засади, об'єкт, особливості.

Постановка проблеми

Юридичне супроводження підприємницької діяльності є одним із ключових аспектів забезпечення її стабільного функціонування. У сучасних умовах актуальність цього питання зростає, адже підприємництво виступає фундаментальним елементом соціально-економічного розвитку будь-якої держави. Особливості його юридичного супроводження через адміністративно-правове регулювання заслуговують на особливу увагу, оскільки саме цей напрям дозволяє забезпечити правову стабільність, захист бізнесу та ефективну взаємодію між державою і підприємцями. Виклики, пов'язані зі стрімким оновленням законодавства та впливом зовнішніх факторів, таких як воєнний стан, вимагають системного підходу до аналізу та вдосконалення правових засад підприємницької діяльності. Виокремлення цих осо-

бливостей сприятиме кращому розумінню механізмів її регулювання та забезпечення умов для подальшого розвитку підприємництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання про організацію та реалізацію підприємницької діяльності, зокрема її юридичне супроводження, досліджувалася у працях таких науковців як: О.Б. Андрєєва, Ю.Є. Атаманова, О.А. Беляневич, І.А. Бутирська, М.Д. Василенко, О.П. Гетманець, В.А. Довбиш, Ю.М. Жорнокуй, Д.В. Задихайло, О.Г. Кельман, С.В. Ківалов, Г.П. Марощак, О.М. Музичук, В.А. Омельчук, Б.М. Поляков, О.П. Подцерковний, Н.О. Саніахметова, С.С. Сериков, В.В. Сокуренко, Р.Б. Шишка, О.М. Шуміло та інші. Дослідження цих вчених вдосконалили теоретичні та практичні аспекти підприємництва, але питання юридичного супроводу майже не розглядалися. Національне законодавство швидко змінюється, впливаючи на підприємницьку діяльність і її правове забезпечення. Введення воєнного стану через збройну агресію також впливає на бізнес і ставить нові виклики перед підприємцями. Це підкреслює своєчасність і актуальність обраної теми дослідження. **Метою** статті є визначення особливостей юридичного супроводження підприємницької діяльності через призму адміністративно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Юридичне супроводження підприємницької діяльності як об'єкт адміністративно-правового регулювання слід розглядати як комплекс суспільних відносин, на які спрямовано регулюючий вплив уповноважених державою суб'єктів.

Говорячи про такі суспільні відносини слід навести позицію Є.О. Штефури, який досліджуючи сутність і особливості юридичного супроводу діяльності закладів вищої освіти зазначає, що юридичне супроводження є процесом, у якому юристи надають професійну правову допомогу клієнтам з усіх юридичних питань і справ. При цьому, на думку науковця, юридичне супроводження може включати консультації, правничу допомогу, підготовку документів, участь у переговорах з контрагентами, представництво клієнтів у в суді або перед органами державної влади та місцевого самоврядування, у тому числі інші форми юридичної допомоги, які спрямовані на захист прав та інтересів клієнта. Таким чином, підсумовує науковець, указаний процес спрямований на захист інтересів клієнт і забезпечення правової визначеності у діяльності останнього [1, с. 29, 57]. І хоча, на перший погляд, науковцем була здійснена спроба визначити сутність юридичного супроводження в його загальному значені, фактично він обмежився наведенням переліку окремих елементів такої діяльності.

До того ж такий перелік виглядає далеко не повним, оскільки, як зауважує Т.М. Мельник у межах дослідження особливостей адміністративно-правового забезпечення юридичного супроводження статутної діяльності закладів вищої освіти України, юридичне супроводження може містити аналіз ризиків, розроблення стратегій розв'язання юридичних питань, ведення переговорів, укладення та аналіз угод, а також вирішення конфліктних ситуацій [2, с. 31]. На нашу ж думку, сутність будь-якого явища, серед іншого юридичного супроводження підприємницької діяльності, не слід розглядати через визначення переліку його складових елементів, які до цього є доволі численними. Вважаємо, що увагу слід акцентувати на найбільш вагомих і значущих характеристиках досліджуваного явища. Зокрема, як свідчить семантичний аналіз слова «супроводження», його в сучасній українській мові використовують як дію за значенням супроводжувати. При цьому на сторінках великого тлумачного словника сучасної української мови вказують на те, що слово «супроводжувати» слід використовувати в наступних значеннях:

- іти, їхати разом із ким-небудь як супутник;
- проводжати когось до певного місця;
- іти, їхати, охороняючи, конвоюючи і т. ін. кого-, що-небудь або показуючи шлях комусь, чомусь;
- постійно бути разом із ким-, чим-небудь, тісно пов'язуватися з чимсь;

- прощаючись, висловлювати що-небудь тому, хто відходить, від'їздить і т. ін.;

- лунати, звучати вслід тому, хто або що відходить, від'їздить і т. ін.;

- стежити за тим, хто або що віддаляється;

- поєднувати яку-небудь дію з іншою, побічною;

- додавати що-небудь до чогось, доповнювати що-небудь чимсь [3, с. 1416].

З аналізу вищенаведеного випливає, що супроводження підприємницької діяльності, пов'язано з її доповненням відповідним напрямом діяльності, що пов'язано з необхідністю підвищення її ефективності й у цілому забезпечення досягненням як її окремих завдань, так і мети її здійснення. У цьому контексті вважаємо за доречне навести позицію Г. Марущак, висловлену науковцем під час визначення сутності юридичного супроводження підприємницької діяльності у сфері сільського господарства. Зокрема, науковець обґрунтовано вважає, що юридичне супроводження – це комплекс послуг спеціаліста у сфері права, спрямований на надання правничої допомоги, супроводження господарської діяльності, забезпечення законності та правового захисту для відповідного суб'єкта. При цьому в разі, якщо розглядати питання юридичного супроводження суб'єкта господарської діяльності, зокрема, у сфері сільського господарства, доцільно зазначити, що це практична діяльність спеціаліста у сфері права, яка охоплює юридичне обслуговування, супровід господарської діяльності відповідного господарюючого суб'єкта, зокрема, його юридичне консультування, договірну експертизу, судове представництво, податковий супровід, правовий аудит тощо [4, с. 663]. З приводу зазначено зауважимо, що всі з наведених вище компонентів юридичного супроводження можуть фактично бути об'єднанні в єдину частину – правнича допомога.

Так, відповідно до приписів Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» від 2 червня 2011 року правнича допомога – це надання правничих послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини й громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення [5]. Тобто законодавець категорію «правнича допомога» фактично розглядає через призму надання правничих послуг. При цьому, як зазначено в п. 4 ч. 1 ст. 1 вищенаведеного нормативно-правового акта, правничі послуги – це:

- надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань;

- складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру;

- здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами;

- забезпечення захисту особи від обвинувачення; надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правничої допомоги та медіації [5].

Також сутність юридичного супроводження може бути розглянута через призму діяльності одного з основних суб'єктів такої сфери суспільних відносин – адвоката. Зокрема, як випливає з аналізу ст. 19 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року, видами адвокатської діяльності є наступні:

- надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правовий супровід діяльності юридичних і фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держави;

- складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру;

- захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення;

- надання правничої допомоги свідку у кримінальному провадженні;

- представництво інтересів потерпілого під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні;

- представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами;

- представництво інтересів фізичних і юридичних осіб, держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування в іноземних, міжнародних судових органах, якщо інше не встановлено законодавством іноземних держав, статутними документами міжнародних судових органів та інших міжнародних організацій або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

- надання правничої допомоги під час виконання та відбування кримінальних покарань;

- захист прав, свобод і законних інтересів викривача у зв'язку з повідомленням ним інформації про корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення [6].

Як випливає з аналізу наведеного, юридичне супроводження діяльності юридичних і фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держави є одним з основних різновидів адвокатської діяльності. При цьому такий напрям, будучи самостійним, може включати й ряд інших, як то, наприклад, консультування з юридичних питань, здійснення представництва в органах державної влади, складання відповідної документації, захист прав свобод та інтересів клієнта тощо. Також слід зазначити, що перелік таких різновидів діяльності не обмежується законодавцем, оскільки як зазначено в ст. 19 вищенаведеного нормативно-правового акта, адвокат може здійснювати інші види адвокатської діяльності, не заборонені законом [6]. У зв'язку зі здійсненням вищенаведених та інших не заборонених законом різновидів діяльності й виникають відповідні суспільні відносини, які слід розглядати як об'єкт адміністративно-правового регулювання.

Окрім цього, потребує уточнення указана вищенаведеним науковцем категорія «спеціаліст у сфері права» як змістовний компонент поняття юридичне супроводження підприємницької діяльності. На нашу думку, доречніше використовувати категорію «фахівець у галузі права», оскільки саме нею оперує законодавець задля позначення особи, що надає відповідні правові послуги. Так, наприклад, в п. 6 ч. 1 ст. 9 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» вказано, що суб'єктами надання безоплатної правничої допомоги в Україні є, серед іншого, адвокати та інші фахівці у відповідній галузі права, залучені органами місцевого самоврядування у встановленому законом порядку [5].

Висновки

Отже, кожен з напрямів юридичного супроводження підприємницької діяльності має наслідком виникнення та подальший розвиток відповідних суспільних відносин, які підпадають під регламентацію адміністративно-правових норм внаслідок здійснення їх адміністративно-правового регулювання з боку уповноважених державою суб'єктів. У такому разі юридичне супроводження підприємницької діяльності слід розглядати як об'єкт адміністративно-правового регулювання, під чим пропонуємо розуміти визначену в нормативно-правових приписах сукупність суспільних відносин, що виникають і знаходять свій розвиток у процесі надання фахівцями в галузі права правничих послуг, спрямованих на забезпечення юридичної підтримки суб'єктів підприємницької діяльності за відповідними напрямами. Такі відносини будуть мати ряд характерних для них особливостей, найголовнішими серед яких, на нашу думку, будуть наступні:

- особливий нормативно-правовий характер, що знаходить свій прояв у їх регламентації нормами адміністративного права;

- їх динамічність, пов'язана з необхідністю змінюватися та розвиватися, відповідаючи на нові виклики, які ставляться перед суб'єктами підприємницької діяльності;

- специфічний суб'єктний склад, що включає як суб'єктів, які безпосередньо здійснюють юридичне супроводження підприємницької діяльності та тим, кому надаються відповідні правничі послуги, так і суб'єктів, які здійснюють адміністративно-правове регулювання даної сфери суспільних відносин;

- різноманітний характер правничих послуг, що надаються в межах юридичного супроводження підприємницької діяльності, як то консультування з юридичних питань, здійснення представництва в органах державної влади, складання відповідної документації, захист прав свобод та інтересів клієнта тощо;

- специфічні адміністративно-правові заходи, форми та методи юридичного супроводження підприємницької діяльності.

Література

1. Штефура Є.О. Юридичний супровід діяльності закладу вищої освіти. Тернопіль: Західноукраїнський національний університет. 2022. 66 с.

2. Мельник Т.М. Адміністративно-правове забезпечення юридичного супроводження статутної діяльності закладів вищої освіти України: дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. Харків, 2024. 207 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.

4. Марощак Г. Сутність юридичного супроводження підприємницької діяльності у сфері сільського господарства. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024 № 33 (3). С. 659–667. https://doi.org/10.32631/vca.2024.3.61.

5. Про безоплатну правничу допомогу : закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577.

6. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.

SUMMARY

In the article has been emphasized that each direction of legal support for entrepreneurial activity results in the emergence and further development of respective social relations, which fall under the regulation of administrative-legal norms due to the administrative-legal governance conducted by state-authorized entities. Legal support for entrepreneurial activity has been proposed to be considered as an object of administrative-legal regulation, defined as a set of social relations specified in legal norms that arise and develop in the process of providing legal services by professionals in the field of law aimed at ensuring legal assistance to entrepreneurial entities in relevant areas. It has been highlighted that such relations possess several distinctive features, the most significant of which include: a special normative-legal character manifested in their regulation by administrative law norms; their dynamic nature, necessitating changes and development in response to new challenges faced by business entities; a specific subject composition that includes those who directly provide legal support for entrepreneurial activity, those to whom legal services are provided, and entities that perform administrative-legal regulation in this sphere of social relations; a diverse nature of legal services provided within the framework of legal support for entrepreneurial activity, such as legal consulting, representation in state authorities, drafting relevant documentation, protection of rights, freedoms, and interests of clients, among others; specific administrative-legal measures, forms, and methods of providing legal support for entrepreneurial activity.

Keywords: legal support, entrepreneurial activity, administrative-legal regulation, administrative-legal support, administrative-legal principles, object, features.

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ

ПИРІГ Ігор Володимирович - професор кафедри криміналістики та домедичної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

БРОНЕВИЦЬКА Оксана Михайлівна - доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

УДК 343.13
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.58

Стаття присвячена дослідженню здійснення судового контролю під час застосування запобіжних заходів, який є подібним незалежно від виду, проте існують і певні особливості. В статті розглянуто процесуальний порядок застосування запобіжного заходу – домашнього арешту, як найменш дослідженого серед усіх інших. На підставі теоретичних робіт на аналізу кримінального процесуального законодавства запропоновано алгоритм дій усіх правозастосувачів, зокрема і слідчого судді під час застосування домашнього арешту.

Ключові слова: слідчий суддя, запобіжні заходи, слідчий, прокурор, експерт, захисник, кримінальне провадження, досудове провадження.

Постановка проблеми

Законодавець в КПК України передбачив можливість застосування до осіб у разі невиконання ними процесуальних обов'язків певних заходів забезпечення кримінального провадження, серед яких є і запобіжні заходи [1]. Усі запобіжні заходи, окрім затримання застосовується за рішення слідчого судді, що здійснює свою діяльність у формі судового контролю. В статті пропонується розглянути особливості здійснення судового контролю під час застосування окремих запобіжних заходів.

Мета дослідження – отримання нових наукових результатів щодо здійснення судового контролю під час застосування окремих запобіжних заходів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми

Дослідження сутності та порядку застосування запобіжних заходів в умовах дії КПК України 2012 року здійснювали такі правників, як А.П. Бущенко, І.В. Гловюк, В.Г. Дрозд, О.В. Капліна, Л.М. Лобойко, В.В. Назаров, В.О. Попелюшко, О.І. Тищенко, В.М. Трофименко, Л.Д. Удалова, В.І. Фаринник, Т.Г. Фоміна С.Л. Шаренко, О.Г. Шило, М.Є. Шумило, Ю.П. Янович, О.Г. Яновська та ін., проте велика кількість питань так і залишилися не достатньо дослідженими, зокрема щодо застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту. Наведені обставини у своїй сукупності визначають актуальність теми, її наукову, теоретичну та практичну значущість.

Виклад основного матеріалу

Стаття 3 Конституції України проголошує, що права і свободи людини є найвищою соціальною цінністю. Держава, реалізуючи дане положення, здійснює перетворення в різних галузях законодавства, у тому числі в кримінальній процесуальній, зокрема це стосується заходів забезпечення кримінального провадження, а особливо - запобіжних заходів. Із набранням чинності КПК України система таких заходів зазнала змін. Зокрема, з'явився новий запобіжний захід – домашній арешт. На сьогоднішній день, домашній арешт активно застосовується у кримінальному судочинстві, проте цей запобіжний захід потребує детального теоретичного дослідження з

метою покращення дієвості його застосування на практиці. Питання домашнього арешту є найменш вивченим та найбільш суперечливим. Порядок застосування домашнього арешту подібний порядку застосуванню взагалі усіх запобіжних заходів, але містить і свої особливості, тому розглянемо детальніше алгоритм дій та порядок здійснення судового контролю щодо обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту:

1. Встановлення слідчим беззаперечних (вагомих) доказів вчинення певною особою кримінального правопорушення. Для того, щоб особу визнати винною у вчиненні відповідного кримінального правопорушення, потрібно встановити наявність усіх фактичних даних, що мають істотне значення для притягнення особи до кримінальної відповідальності. Докази повинні бути належними, допустимими, достатніми та достовірними.

2. На підставі наявних достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення, слідчий повідомляє особі про підозру у вчиненні конкретного правопорушення, яка визначається з урахуванням тяжкості вчиненого злочину чи кримінального проступку. Проаналізувавши всі докази, слідчий складає письмове повідомлення про підозру та вручає його затриманій особі протягом 24 годин з моменту її затримання. Але на практиці доволі часто слідчі не встигають завчасно повідомити особу про підозру, бо за 24 години буває неможливим завчасно зібрати усі докази, що мають значення для подальшого притягнення винної особи до кримінальної відповідальності.

3. Слідчий зобов'язаний при обранні запобіжного заходу оцінити суворість покарання, що загрожує відповідній особі у разі доведення та визнання її винною у вчиненні кримінального правопорушення [2, с. 11].

4. Слідчий зобов'язаний встановити наявність ризиків, які дають підстави вважати, що підозрюваний чи обвинувачений може: переховуватися від органів досудового розслідування або суду; знищити, сховати або спотворити будь-яку з речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного чи обвинуваченого, спеціаліста; перешкоджати будь-яким чином здійсненню кримінального правопорушення; вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити вчинення того, у якому він підозрюється. Наявність одного з ризиків повинна підтверджуватися матеріалами кримінального провадження.

5. Слідчий зобов'язаний на підставі наявних у конкретному кримінальному провадженні даних обґрунтувати потребу у застосуванні домашнього арешту та із певною вірогідністю стверджувати, що інші запобіжні заходи не забезпечать належної поведінки підозрюваного і відповідно не буде забезпечено виконання завдань кримінального судочинства, при цьому враховуючи в сукупності обставини, визначенні у ст.178 КПК.

6. Якщо до особи раніше застосовувався запобіжний захід у цьому ж кримінальному провадженні або в іншому, то необхідно вказати у клопотанні про застосування запобіжного заходу, який саме застосовувався вид запобіжного заходу та за яких обставин. Це потрібно для того, щоб забезпечити можливість встановлення достатнього ступеня суворості запобіжного заходу до підозрюваного за правилами ст. 194 КПК.

7. Складання безпосередньо клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту відповідно до вимог ч. ч. 1, 3 ст. 184 КПК, а саме: виклад фактичних обставин кримінального правопорушення; правова кваліфікація; обставини, що дають підстави підозрювати чи обвинувачувати особу у вчиненні кримінального правопорушення, та посилання на матеріали, що підтверджують ці обставини; посилання на ризики; виклад обставин, на підставі яких слідчий чи прокурор дійшов висновку про наявність ризиків; обґрунтування неможливості запобігання ризикам шляхом застосування більш м'якого запобіжного заходу; обґрунтування необхідності покладення на підозрюваного чи обвинуваченого виконання конкретних обов'язків, передбачених ч.5 ст.194 КПК України.

Клопотання про застосування запобіжного заходу подає орган досудового розслідування, юрисдикція якого поширюється на місце вчинення кримінального правопорушення [3].

8. Клопотання, яке було складено слідчим, повинно бути погоджено з прокурором. Це робиться у зв'язку з тим, що прокурор здійснює контроль за досудовим розслідуванням та повинен бути завчасно повідомлений про обрання до особи запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту.

9. Клопотання слідчого, затверджене прокурором, направляється до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування, для його розгляду та подальшого прийняття рішення.

Розгляд клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту здійснюється за участю прокурора, підозрюваного, обвинуваченого, його захисника. Під час розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту суд має з'ясувати місце проживання підозрюваного, обвинуваченого. [3]. Клопотання про застосування домашнього арешту повинно бути розглянуто одразу, але не пізніше 72 годин з моменту: 1) фактичного затримання підозрюваного, обвинуваченого; 2) надходження до суду клопотання, якщо підозрюваний чи обвинувачений перебуває на свободі; 3) подання підозрюваним, обвинуваченим, його захисником відповідного клопотання до суду.

10. Надання підозрюваному чи обвинуваченому копії клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту, не пізніше ніж за три години до початку розгляду клопотання слідчим суддею чи судом.

11. Якщо виникають випадки, коли слідчому стали відомі інші обставини, що можуть вплинути на вирішення слідчим суддею питання про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту, клопотання про застосування до особи домашнього арешту може бути доповнено, змінено або замінено його новим, про що складається клопотання відповідно до вимог ч. ч. 1, 3 ст. 184 КПК та ч. ч. 2, 4 ст. 200 КПК про зміну запобіжного заходу, у тому числі про скасування, зміну або покладення додаткових обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194 КПК, чи про зміну способу їх виконання. Дане клопотання затверджується також прокурором. В подальшому проходить такий же етап, коли клопотання направляється до місцевого суду, та копія клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність зміни запобіжного заходу, надається підозрюваному чи обвинуваченому не пізніше трьох годин до початку судового розгляду клопотання.

12. Розглянувши зазначене клопотання, слідчий суддя чи суд виносить ухвалу про застосування або зміну домашнього арешту, яку отримує працівник відділу НПУ та зобов'язаний забезпечити її виконання.

Ухвала слідчого судді – це процесуальне рішення, у якому обґрунтовуються результати розгляду клопотання слідчого (прокурора) або іншого учасника кримінального провадження [1, с. 90].

Ухвала слідчого судді згідно зі ст. 372 КПК України повинна складатися з 3 частин: 1) вступна частина (дата й місце її постановлення; назва та склад суду, секретаря судового засідання; найменування (номер) кримінального провадження; прізвище, ім'я і по батькові підозрюваного, рік, місяць і день його народження, місце народження і місце проживання; закон України про кримінальну відповідальність, що передбачає кримінальне правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа; сторони кримінального провадження та інші учасники судового провадження); 2) мотивувальна частина (суть питання, що вирішується ухвалою, і за чиєю ініціативою воно розглядається; встановлені судом обставини із посиланням на докази, а також мотиви неврахування окремих доказів; мотиви, з яких суд виходив при постановленні ухвали, і положення закону, яким він керувався); 3) резолютивна частина (висновки слідчого судді із визначенням: конкретного виду запобіжного заходу, який підлягає застосовуванню; одного або кілька обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194 КПК крім загального зобов'язання що покладаються на підозрюваного у випадках застосування запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою; точної адреси житла, яке підозрюваному забороняється залишати, у випадку застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту (ч. 3 ст. 196 КПК); дати закінчення дії ухвали у межах строку, передбаченого кримінально-процесуальним законом в ухвалі про обрання

запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або домашнього арешту (ч. 4 ст. 196 КПК); строку і порядку набрання ухвалою законної сили та її оскарження у випадках передбачених законом [4].

Відповідно до ч. 3 зазначеної статті рішення про обрання домашнього арешту приймається у формі ухвали слідчого судді, суду, яка повинна бути надіслана для виконання тому органу НПУ, під юрисдикцією якого перебуває місце проживання підозрюваного [5, с. 463].

13. Ухвала про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту оголошується підозрюваному чи обвинуваченому, якому негайно вручається копія цієї ухвали.

14. Про оголошення та негайне вручення підозрюваному копії ухвали про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту складається протокол встановленого зразка.

15. Ухвала про обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту передається для виконання органу НПУ за місцем проживання підозрюваного, обвинуваченого.

16. Порядок оскарження домашнього арешту. Так, ухвала слідчого судді про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту або відмову в його застосуванні, або про продовження строку домашнього арешту чи відмову в його продовженні може бути оскаржена в апеляційному порядку (п. п. 4, 5 ч. 1 ст. 309 КПК України). Відповідно до ч. 2 ст. 395 КПК України, апеляційна скарга на ухвалу слідчого судді подається протягом п'яти днів з дня її оголошення. Ця скарга повинна відповідати вимогам, передбаченим ст. 396 КПК України. Що ж до провадження в суді касаційної інстанції, то, згідно із ч. 4 ст. 424 КПК України, ухвала слідчого судді після її перегляду в апеляційному порядку, а також ухвала суду апеляційної інстанції за результатами розгляду апеляційної скарги на таку ухвалу оскарженню в касаційному порядку не підлягають.

17. Припинення дії ухвали. По закінченню строку ухвала про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту припиняє свою дію, а отже даний запобіжний захід вважається скасованим.

З теоретичної точки зору, аналізуючи КПК України, не виникає проблемних питань щодо порядку обрання домашнього арешту. З практичної ж точки зору виникають деякі проблемні питання щодо порядку обрання та застосування домашнього арешту.

Проаналізувавши в даній роботі умови обрання та процесуальний порядок застосування домашнього арешту, ми виявили проблемні питання під час застосування даного запобіжного заходу, вирішення яких є необхідним. Розглянемо більш детальніше кожну з проблем та визначимо шляхи їх вирішення: 1) протягом 24 годин з моменту затримання уповноважена службова особа, яка проводить затримання, не зможе пояснити підстави затримання на мові затриманої особи, якщо ця особо є іноземцем. В такому випадку було б логічним продовжити цей строк, адже проблемно буде знайти службовій особі перекладача та процесуально все це оформити. Також може не вистачити 24 годин для того, щоб вручити затриманій особі письмове повідомлення про підозру. Причинами несвоєчасного вручення повідомлення може бути те, коли, наприклад, слідчий не встиг зібрати потрібні докази, які будуть обґрунтовувати підозру затриманої особи. Також це може бути те, коли затримана особа перебуває у стані сильного алкогольного, токсичного чи наркотичного сп'яніння, або ж непритомна внаслідок заподіяння їй тілесних ушкоджень, і для повернення цієї особи в стан осудності необхідно надати їй медичну допомогу. Все це може зайняти більше ніж 24 години. В умовах воєнного стану це питання вже вирішено наступним чином: 1) відповідно до ч. 12 ст. 615 КПК України «дізнавач, слідчий, прокурор забезпечує участь перекладача для перекладу пояснень, показань або документів підозрюваного, потерпілого за першої можливості. За наявності обставин, що унеможливлюють участь перекладача у кримінальному провадженні, дізнавач, слідчий, прокурор має право особисто здійснювати переклад пояснень, показань або документів, якщо він володіє однією з мов, якими володіє підозрюваний, потерпілий»; 2)згідно з ч. 7 ст. 615 КПК України у разі наявності об'єктивних обставин, що унеможливлюють вручення затриманій особі письмового повідомлення про підозру у строки, встановлені ст. 278 КПК України,

якщо такі процесуальні дії здійснюються в умовах воєнного стану, строк для вручення письмового повідомлення про підозру затриманій особі може бути продовжено до сорока восьми годин. У разі якщо особі не вручено повідомлення про підозру упродовж сімдесяти двох годин з моменту її затримання, така особа підлягає негайному звільненню. [6;7]. Для вирішення цієї проблеми на нашу думку, доцільним було б залишити збільшення строку вручення письмового повідомлення про підозру до 48 годин і після завершення воєнного стану; 2)відсутність житла у особи. Існують випадки, коли до особи обрано запобіжний захід у вигляді домашнього арешту, але житло у цієї особи відсутнє. Взагалі недоцільно застосовувати домашній арешт до особи, у якої немає власного житла. Але ми вважаємо, що вбачається можливим надання такого житла родичами, знайомими або іншими особами. В такому випадку потрібно отримати від зазначених осіб письмову згоду про те, що підозрюваний чи обвинувачений, який є їх родичем або знайомим, може перебувати під домашнім арештом в їх власному житлі. Тому пропонуємо внести відповідні зміни до кримінального процесуального законодавства, а саме доповнити ч.1 ст.181 таким абзацом: «У разі відсутності у підозрюваного, обвинуваченого власного житла, він може перебувати під домашнім арештом у житлі близьких родичів, знайомих або інших осіб, але за їх обов'язковою письмовою згодою»; 3) ухвала про застосування домашнього арешту направляється до органу НПУ за місцем проживання підозрюваного чи обвинуваченого. В даному випадку доволі часто на практиці постає питання, яке саме відділення органу НПУ повинно в подальшому здійснювати контроль за особою, до якої обрано домашній арешт? Ми вважаємо, що контроль за особою повинні здійснювати працівники кримінальної поліції. Органи досудового розслідування також можуть мати таку функцію. Але ми живемо в доволі не простий на сьогодні період, коли слідчі органів досудового розслідування, а саме органів НПУ, перенавантажені великою кількістю роботи. Якщо на них покласти ще й цю функцію – рівень розкриття злочинів взагалі значно знизиться. Тому було б доцільним покласти таке завдання на кримінальну поліцію, тим паче що працівники кримінальної поліції зобов'язані виконувати дії за письмовим дорученням слідчого; 4) зміст ухвали про застосування домашнього арешту. Аналізуючи ст. 372 КПК України та ухвали слідчого судді про застосування домашнього арешту, можна зазначити, що в 50 % випадків ухвали складені відповідно до умов цієї статті. Якщо ж проаналізувати ухвали з ч.1, 3 та 4 ст.196 КПК України, то більшість з них відповідає вимогам даної статі. Але все ж таки є багато недоліків. Наприклад, в ухвалах не завжди зазначаються відомості про час, протягом якого підозрюваному, обвинуваченому дозволено перебувати поза місцем виконання запобіжного заходу, заборони чи обмеження, встановлені щодо підозрюваного, обвинуваченого, місця, які йому дозволено відвідувати. Найголовніше, що не зазначається взагалі в даних ухвалах – наявність ризиків, які дають достатні підстави вважати, що підозрюваний, обвинувачений може здійснити дії, передбачені частиною 1 статті 177 КПК України. Всі ці моменти не відображені в КПК України. Тому ми вважаємо за необхідне доповнити ч.3 ст.196 КПК України абзацом 2 у такій редакції: «В ухвалі про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту можуть бути відомості про час, протягом якого підозрюваному, обвинуваченому дозволено перебувати поза місцем виконання запобіжного заходу, заборони чи (та) обмеження, встановлені щодо підозрюваного, обвинуваченого, місця, які йому дозволено відвідувати протягом доби. Наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді чи суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений може здійснити дії, передбачені частиною першою статті 177 цього Кодексу, зазначаються обов'язково»; 5) в КПК України не зазначається, яка відповідальність настає за порушення виконання вимог та зобов'язань домашнього арешту. За невиконання підозрюваним, обвинуваченим зобов'язань, передбачених такими запобіжними заходами, як особисте зобов'язання та особиста порука, на них накладається грошове стягнення. Аналогічної норми щодо домашнього арешту немає. Спираючись на думки різних науковців, можна виокремити деякі види відповідальності, які будуть стиму-

лювати підозрюваного, обвинуваченого дотримуватися покладених на нього обов'язків. Отже, було б необхідним додати до ст.181 КПК України частину шосту з таким змістом: «За порушення вимог та обов'язків, покладених на підозрюваного, обвинуваченого під час перебування під домашнім арештом, може бути накладено грошове стягнення у вигляді штрафу або замінено домашній арешт більш суворим запобіжним заходом – триманням під вартою»; 6) остання, та найбільш головна проблема, яка була виявлена нами під час аналізу умов обрання та процесуального порядку застосування домашнього арешту, стосується саме захисту прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого. Взагалі домашній арешт не повинен обмежувати права та свободи людини, тому в ухвалі слідчого судді або суду має бути вмотивована вказівка на окремі обмеження. Одним з джерел кримінального процесу є міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Звернення до міжнародної норми, а саме до Токійських правил, в даному випадку є вкрай необхідним. Відповідно до Токійських правил, прийнятих 14 грудня 1990 року Резолюцією 45/110 Генеральної Асамблеї ООН, не пов'язані з тюремним ув'язненням заходи слід застосовувати відповідно до принципу мінімального втручання (п. 2.6). Відповідно до пункту 3.11, в процесі застосування заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням, повинно поважатися право правопорушника на особисте життя, а також право на особисте життя сім'ї правопорушника [8]. Отже, обмеження, які можуть бути висунуті до підозрюваного чи обвинуваченого, повинні формуватися в практичній і чіткій формі та їх кількість за можливості повинна зводитися до мінімуму.

Висновки

В статті розглянуто процесуальний порядок застосування запобіжного заходу – домашнього арешту, як найменш дослідженого серед усіх інших. На підставі теоретичних робіт на аналізу кримінального процесуального законодавства запропоновано алгоритм дій усіх правозастосувачів, зокрема і слідчого судді під час застосування домашнього арешту. Розглянуто проблемні питання під час застосування даного запобіжного заходу та визначено шляхи їх вирішення.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.02.2012 року Верховна Рада України URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page6.
2. Солдатенко О.А. Проект методичних рекомендацій «Підстави та процесуальний порядок застосування запобіжних заходів»: ДДУВС. Дніпропетровськ, 2013. 30 с.
3. Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України, інформаційний лист ВССУ 04.04.2013 року № 511-550/0/4-13 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13
4. Збірник взірців процесуальних документів та коментарі до них: [С.М. Алфьоров, С.М. Міщенко, О.Ю. Татаров, В.І.Фаринник та ін.]; за заг. ред. В.І. Сліпченка. Київ: ТОВ «АРТ-Дизайн», 2012. 196 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. Х.: Право, 2012. 768 с.
6. Т.Фоміна, В. Рогальська Застосування запобіжних заходів в умовах воєнного стану: що змінилося. Закон і Бізнес. 19.05.2022 URL: https://zib.com.ua/ua/151472.html?fbclid=IwAR3PfhvO1SrDm7U7zxODJoYpLxy4xX3s21tKlroFuxG5lSR_6yxciacQukM
7. Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 4. Електронне видання (станом на 30 грудня 2022 р.). Дніпро-Львів-Одеса-Харків. 2023. 82 с. https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/16123/_Osoblyvyi%20rezhym%20dosudovoho%20rozsliduvannia_4_2022.pdf?sequence=3&isAllowed=y
8. Минимальные стандартные правила Организации Объединённых Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила): (Приняты 14.12.1990 Резолюцией 45/110 Генеральной Ассамблеи ООН) URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_907

ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

ЛІБЕРОВ Юрій Ігорович - аспірант кафедри державно-правових дисциплін Міжнародного гуманітарного університету

УДК 342.9 (477)
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.59

Забезпечення економічної безпеки на загальнодержавному рівні в сучасних умовах потребує значної уваги з боку науковців, оскільки їх доктринальні дослідження допомагають сформувати цілісну картину реального стану існування потенційних загроз добробуту українського народу, а також розробити теоретичні засади для забезпечення належної діяльності конкретного правоохоронного органу, що функціонує з метою захисту і забезпечення економічних інтересів кожного члена української держави.

Враховуючи доктринальні засади такого правового поняття, як принципи, можна створити певне розуміння суттєвих положень певної галузі права, структури внутрішньої системи конкретного державного органу та відповідно розробити конкретний механізм універсальної та загально значущої діяльності, зокрема у сфері забезпечення економічної безпеки.

Так, досліджені виділено основні аспекти принципів діяльності Бюро економічної безпеки України, враховуючі їх концептуальні засади та практичні напрямки реалізації, що вкрай необхідно для визначення адміністративно-правового статусу цього правоохоронного органу, оскільки через дослідження закономірностей соціальної дійсності можна зробити конкретний висновок про існування особливої ролі цього органу в системі органів публічного адміністрування.

Дослідження змісту основоположних засад діяльності державного правоохоронного органу стане передумовою проведення подальшого ґрунтовного наукового дослідження щодо визначення фундаментальних засадничих ідей та положень, на базі яких розроблені правові норми діяльності БЕБу, визначаючи при цьому зміст його правоохоронної, адміністративно-юрисдикційної, профілактичної, нормотворчої та внутрішньо-організаційної діяльності, але враховуючи специфіку здійснення діяльності цього органу.

Принципи відіграють неабияку роль у формуванні і функціонуванні всього державного апарату конкретного органу публічного адміністрування, визначаючи при цьому зміст і спрямованість як самого органу влади, так і окремого її службовця, а це в свою чергу є необхідною передумовою належної реалізації безпосередніх завдань і підкреслення дієвості та результативності у напрямі протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економічної системи України.

Ключові слова: бюро економічної безпеки, принципи діяльності, верховенство права, законність,

Постановка проблеми

Враховуючи, що Бюро економічної безпеки України є досить новою державною інституцією у сфері забезпечення економічної безпеки держави, то ми, нажаль, можемо спостерігати відсутність змістовних наукових досліджень, що є належним підтвердженням недостатності теоретичних розробок і наявності практичних правових проблем, які доцільно усувати через комплексне дослідження теоретичних засад ді-

яльності Бюро економічної безпеки. Наша наукова праця є кроком до встановлення на доктринальному рівні концептуальних засад реалізації своїх функцій Бюро економічної безпеки для досягнення поставленої мети.

Аналіз останніх досліджень

Знову ж таки, повертаючись до новітності адміністративно-правової діяльності БЕБ України, ми не можемо залишитись осторонь комплексного дослідження теоретичних концептуальних засад його діяльності, хоча нестача наукових доробок у цьому питанні створює певні складнощі у формуванні єдиного наукового підходу, зокрема до визначення специфіки та змісту принципів реалізації своїх завдань. Відомі українські науковці В. Д. Пчолкін, О.М. Рєзнік, С.С. Чернявський, Ю.В. Гаруст, В.І. Мельник, О.С. Старенький, О.С. Тарасенко, В.Ю. Терехова, О.П. Кириленко, І.В. Басанцова та інші проводили свої дослідження щодо різних аспектів діяльності службових осіб БЕБ, зачіпаючи при цьому фундаментальні засади належного функціонування і реалізації своїх безпосередніх функцій співробітниками БЕБ, аналіз яких дав поштовх для проведення нами опрацювання загально засадничих понять у сфері дотримання національних інтересів у сфері публічних фінансів.

Мета дослідження

Метою дослідження є розкриття загальнотеоретичних визначень окремих правових принципів здійснення діяльності Бюро економічної безпеки і її службовцями для пошуку шляху удосконалення механізмів їх реалізації в практичній діяльності цього правоохоронного органу.

Виклад основного матеріалу

Зміст статті 3 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України»[1] містить перелік принципів роботи однойменної установи, до яких відносяться верховенство права, законність, пріоритетність додержання прав, свобод і інтересів фізичних та юридичних осіб, оперативність, політична нейтральність та позапартійність, незалежність від інших, крім державних, інтересів, персональна відповідальність, справедливість, неупередженість, взаємодія з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями.

Пропонуємо дослідити загально доктринальні підходи до визначення кожного окремого принципу з урахуванням положень міжнародних нормативних актів і історичних правових аспектів.

Принцип верховенства права, який нормативно втілений в статті 8 Конституції України[2] і зазначає про пріоритетність положень Основного Закону над іншими нормативно-правовими актами, що корелюється з історичною природою цього основоположного принципу. Так, доцільно відмітити наукові праці Альберта Венна Дайсі, Цицерона, Фіхте і Канта[3], які наголошували на вагому ознаку правової держави - відсутність урядового свавілля, рівність усіх перед законом і судом, а також на повагу до людини, яка повинна бути забезпечена діяльністю незалежного і безстороннього органу , тобто на необхідність дотримання певного балансу між державними та особистими інтересами, що втілюється у визначенні пріоритету особи та її права по відношенню до держави. Конституційний Суд України у своєму рішенні від 02 листопада 2004 року[4] вказує на те, що верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, а саме у закони, що за своїм змістом повинні бути наповнені ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується законодавством як однією з його форм, а містить у собі й інші соціальні регулятори, зокрема моральні норми, традиції, звичаї тощо, що легітимізовані суспільством і визначаються його історично досягнутим культурним рівнем. Як бачимо, Конституційний суд України висловлює позицію щодо ширшого розуміння цього принципу. Він наголошує на необхідності враховувати й інші визнані соціальні регулятори (мораль, традиції, звичаї тощо), що здавна дотримуються в суспільстві. Якщо говорити безпосередньо про діяльність БЕБ, то вва-

жаємо, що в даному випадку йде мова про неухильне дотримання правових порядків і нормативно-правових актів держави, що базуються на соціальній справедливості, свободі, рівності і не суперечать при цьому моральним засадам українського суспільства. [5, с.8] Тобто, працівники БЕБ виконуючи свої завдання зобов'язані дотримуватись визначеного правопорядку, не виходячи за межі санкціонованих обмежень, оскільки якщо в своїй діяльності детективи Бюро не будуть дотримуватись запитів суспільства і нормативних приписів, то це власне призведе до негативних наслідків, що відобразиться на самому правоохоронному органі.

Принцип законності за доктринальними засадами полягає в реалізації правових форм і методів управлінської діяльності в поєднанні з неухильним дотриманням вимог правових норм, якими врегульовані конкретні правовідносини. Отже, можемо стверджувати, що цей принцип передбачає, що діяльність кожного співробітника БЕБ повинна здійснюватися виключно в межах чинного законодавства, сприяючи при цьому підтримці правопорядку в державі, що буде мати наслідком зменшення рівня зловживань і відповідно досягнення поставлених цілей у законні способи[6, с.62].

Принцип пріоритетності додержання прав, свобод і інтересів фізичних і юридичних осіб має вагоме значення під час виконання завдань і реалізації своїх функцій Бюро економічної безпеки. Стаття 21 Конституції України[2] передбачає гарантію непорушності прав і свобод особи, тобто це означає, що права і свободи людини є непорушними навіть під час прийняття нових чи внесення змін до чинним нормативно-правових актів, що є належним підтвердженням якісної державної політики у сфері їх правової охорони. Отже, при здійсненні діяльності БЕБ неухильно і безальтернативно повинно дотримуватись прав, свобод і інтересів осіб, не допускаючи при цьому необґрунтованого погіршення їх становища. При цьому доцільно закцентувати увагу і на тому, що дотримання цього принципу визначено і в Національній стратегії у сфері прав людини, яка як раз і спрямована на забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як визначального чинника у процесі формування і реалізації державної політики, здійснення повноважень суб'єктами публічного адміністрування та у господарській діяльності. [7].

Принцип оперативності передбачає своєчасне й належне вирішення завдань та реалізацій своїх безпосередніх функцій БЕБ, що пов'язано з невідкладним усуненням деструктивних подразників економічного сектору політики держави. Ми вважаємо, що в даному випадку йде мова про широкий діапазон різнорівневих взаємопов'язаних і взаємозалежних зв'язків, що не можуть допустити уповільнення чи ускладнення перебігу дій, спрямованих на протидію правопорушенням в економічній сфері суспільних правовідносин.

Принцип політичної нейтральності більш конкретно визначений у пункті 1 частини 2 статті 20 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України», а саме передбачає, що працівники однойменної установи не можуть бути членами або брати участь у створенні чи діяльності політичних партій [1], що, об'єктивно, унеможливлює політичну діяльність цих осіб. Така практика є цілком слушною і виправданою, відповідаючи фундаментальним засадам державної служби й забезпечує рівновагу між політичними партіями в України. Слід відмітити, що це має значення й у контексті можливого зловживання впливом для досягнення різних цілей, шляхом використання переваг адміністративних ресурсів.

Принцип відкритості та прозорості діяльності Бюро економічної безпеки України для суспільства та громадського контролю, підзвітності і підконтрольності визначеним законом державним органам передбачає беззаперечне інформування суспільства про все, що може становити інтерес, дотримуючись при цьому інтересів держави, оскільки саме рівень поінформованості суспільства є важливим чинником прогресивного його розвитку і передумовою діяльності органів державної влади. Забезпечення громадян, їх об'єднань та органів державної влади інформацією, яка необхідна для реалізації ними своїх функцій, здійснюється, з одного боку, шляхом постійного технологічного

вдосконалення діяльності засобів масової інформації, а з іншого – завдяки своєчасному конституційно правовому регулюванню засад цього процесу.[8] Так, доцільно звернути увагу на необхідність запровадження інноваційних методів для збільшення доступу до інформації про діяльність Бюро, серед яких можна відмітити створення офіційного веб-сайту, де ми можемо простежити не тільки зміни до нормативно-правових актів, що регулюють діяльність службовців БЕБ, а й основні події, що мають на меті покращення ставлення громадськості до діяльності цієї інституції та поглиблення усвідомлення про напрями його діяльності.

Принцип незалежності від інших, крім державних, інтересів є логічним втіленням безальтернативного орієнтиру на державні інтереси, що корелюється з основними завданнями БЕБ. Так, цей правоохоронний орган, як елемент цілісного державного механізму, зобов'язаний системно, належно і своєчасно виконувати поставлені завдання і реалізовувати свої функції у рамках власного компетенційного блоку й організаційних можливостей. Тобто, можемо звернути увагу на тому, що в своїй діяльності БЕБ не може вчиняти дії, спрямовані на задоволення інтересів лише конкретної групи фізичних чи юридичних осіб, а повинно реалізовувати свої функції лише для забезпечення інтересів народу України, що є єдиним джерелом влади і носієм суверенітету відповідно до змісту статті 5 Конституції України і який, за логікою, повинен визначати пріоритетність інтересів і провадити різні заходи для отримання очікуваних намірів у перспективі, дотримуючись при цьому балансу суспільних потреб і методів діяльності кожного державного органу, зокрема БЕБ.[9]

Принцип персональної відповідальності кожного працівника є практичним відображенням усунення ризиків в правозастосовчій практиці службовцями БЕБу і недопущення підриву авторитету самого органу публічної влади і знецінення його становища. Так, можемо говорити про законодавче закріплення механізму притягнення до відповідальності кожного конкретного його працівника у разі скоєння ним будь-якого правопорушення, без огляду на можливість встановлення порядку колегіального прийняття рішень, що як раз в повній мірі відповідає політико-правовому вектору державного будівництва і надасть позитивний ефект у зменшенні кількості проявів протиправних дій чи бездіяльності новоствореним правоохоронним органом у сфері забезпечення економічної безпеки в державі.[10]

Принцип справедливості означає, на нашу думку, обгрунтоване і доцільне використання свого компетенційного інструментарію для розв»язання конкретних проблемних ситуацій, що не допускатиме лігітимізації культу «сили» та «переваги» правоохоронного органу. Отже, мається на увазі, що БЕБ повинно вживати всіх заходів у законодавчих рамках, які відповідатимуть характеру та ступеню складності поставленого завдання і не позначатися на репутації самого державного органу.[11]

Принцип неупередженості передбачає не допущення зміни акцентів у своїй поточній роботі, перевалювання одних обставин над іншими та надання переваги конкретним учасникам правовідносин.[12] Навіть бездіяльність або ігнорування реалізації поставлених завдань може створити ризик для діяльності самого органу і зменшити чи звести нанівець всю специфічну спрямованість функціонування системи дотримання економічної безпеки в Україні.

Принцип єдиноначальності у реалізації повноважень Бюро економічної безпеки України передбачає підпорядкування колективу працівників волі начальника, який несе всю повноту відповідальності за результати діяльності, що є втіленням способу публічного управління, який забезпечує чіткість в організації роботи органу публічної адміністрації, підвищення відповідальності співробітників за якість виконання поставлених завдань тощо. [13] Так, наділення керівника повнотою розпорядчої влади щодо підлеглих і покладення на нього персональної відповідальності за всі аспекти діяльності державного органу й кожного підлеглого, надання йому права одноособово приймати рішення, віддавати накази і відповідно забезпечення виконання зазначених адміністративних актів, виходячи з всебічної оцінки обстановки в межах встановлених

повноважень і керуючись вимогами законів є практичним боком реалізації норм державного будівництва, забезпечуючи при цьому керованість і упорядкованість роботи підлеглих.

Принцип взаємодії з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями є законодавчо закріпленою перевагою діяльності БЕБ, що дає змогу новоствореному правоохоронному органу виявити проблемні питання та прогалини у протидії правопорушенням, що посягають на економічну безпеку держави, і відповідно розробити повноцінний інструментарій для налагодження ефективного діалогу та партнерських відносин органів державної влади, органів місцевого самоврядування з організаціями громадянського суспільства, передусім із питань забезпечення належного функціонування національної економіки.[14]

Отже, за результатами нашого наукового дослідження ми можемо зробити висновок про оптимальне закріплення переліку принципів діяльності Бюро економічної безпеки України, оскільки саме втілення основних доктринальних засад функціонування суб'єктів владних повноважень є передумовою розробки напрямків діяльності, створення системи противаг у реалізації покладених завдань і виконання основних функцій, що в результаті матиме підвищення довіри суспільства не лише до самого органу публічної влади, а й до держави в цілому.

Література

1.Про Бюро економічної безпеки України: Закон України від 28 січ. 2021 № 1150-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text.

2. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 № 254к/96-ВР1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

3. Ronis Sh. R. Economic security: neglected dimension of national security? Center for Strategic Conferencing, Institute for National Strategic Studies. Washington, D. C. : National Defense University, 2011. 116 p. URL: https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/Books/economic-security.pdf.

4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання): Рішення від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text.

5. Мелех Л. В. Принципи і вимоги законності у правозастосовній діяльності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 2. С.1-12

6. Осауленко О., Панько О. Зміцнення законності у правозастосовному процесі. *Право України*. 2004. № 12. С. 61–68.

7. Національна стратегія у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text.

8. Про затвердження Правил професійної етики працівників Бюро економічної безпеки України. Наказ Бюро економічної безпеки України від 30.06.2022 №129. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0943-22#Text.

9. Юрах В. М. Ефективність функціонування органів виконавчої влади в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 6. Т. 3. С. 89–93.

10. Мельник В. І. Загальна характеристика структури системи економічної безпеки України. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 1. С. 155–159.

11. Дніпров О. С. Поняття та функції державної влади: сучасні правові підходи. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2015. № 6. С. 177–179. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/6_2015.pdf.

12. Стахура Б. І. Роль органів державної влади у забезпеченні прав людини і громадянина в демократичному суспільстві: теоретико-правовий вимір: автореф. дис. … канд.. юрид. наук: 12.00.01. Львів. 2016. 23 с.

13. Труба Р. Єдиноначальність та погодження в реалізації окремих повноважень

директора Державного бюро розслідувань. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2023*. Випуск 1. С. 233-237.

14. Горбенко К. П. Справедливість як соціальний екзистенціал громадянського суспільства: дис. … канд. філос. наук (д-ра філософії): 09.00.03. Вінниця, 2020. 205 с. URL: file:///C:/Users/Letch/Downloads/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B1%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf.pdf.

15. Карбовський Д. Принципи адміністративної діяльності територіальних органів Національної поліції України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №4. С.153-157. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/4/26.pdf.

16. Доля В.В. Загальна характеристика основних принципів діяльності детектива Бюро економічної безпеки України. *Академічні візії*. 2023. Випуск 26. С. 1-11. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/751/684.

PRINCIPLES OF THE ACTIVITY OF THE BUREAU OF ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE

Ensuring economic security at the national level in modern conditions requires considerable attention from scholars, since their doctrinal research helps to form a holistic picture of the real state of existence of potential threats to the well-being of the Ukrainian people, and also to develop the theoretical framework for ensuring proper operation of a specific law enforcement agency functioning to protect and ensure the economic interests of each member of the Ukrainian State.

Given the doctrinal foundations of such a legal concept as principles, it is possible to create a certain understanding of the essential provisions of a particular branch of law, the structure of the internal system of a particular state body and, accordingly, to develop a specific mechanism for universal and generally significant activities, in particular in the area of economic security.

Thus, in our study, we will try to highlight the main aspects of the principles of operation of the Bureau of Economic Security of Ukraine, taking into account their conceptual foundations and practical areas of implementation, which is extremely necessary for determining the administrative and legal status of this law enforcement agency, since through the study of the laws of social reality, one can draw a specific conclusion about the existence of a special role of this agency in the system of public administration bodies.

Thus, the study of the content of the fundamental principles of the State law enforcement agency will be a prerequisite for further in-depth scientific research to determine the fundamental ideas and provisions on the basis of which the legal norms of the BES are developed, while determining the content of its law enforcement, administrative and jurisdictional, preventive, rule-making and internal organizational activities, but taking into account the specifics of the activities of this agency.

The principles which play a significant role in the formation and functioning of the entire State apparatus of a particular public administration body, while determining the content and focus of both the authority itself and its individual employee, and this, in turn, is a prerequisite for the proper implementation of direct tasks and emphasizing the effectiveness and efficiency in countering offenses which encroach on the functioning of the economic system of Ukraine.

Key words: economic security bureau, principles of activity, rule of law, legality.

ДО ПИТАНЬ УНОРМУВАННЯ ПЕРЕВІРКИ ДОКАЗІВ В КПК УКРАЇНИ

ЧИЖ Сергій Анатолійович - кандидат юридичних наук, здобувач наукового ступеня доктора юридичних наук Харківського національного університету внутрішніх справ

https://orcid.org/0000-0003-4296-3246

УДК 343.1

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.60

Наукова стаття присвячена проблемним питанням пов'язаними з перевіркою доказів в системі елементів кримінального процесуального доказування. На підставі наукових поглядів автор статті робить обґрунтований висновок, що перевірка доказів поєднує як логічне мислення, так і практичну діяльність слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді, суду та інших учасників кримінального провадження в порядку, визначеному положеннями кримінального процесуального законодавства. Звертається увага не те, що в приписах як чинного, так і КПК України 1960 р. окремими нормами законодавцем безпосередньо здійснюється процесуальна регламентація лише збирання і оцінки доказів. Здійснено детальний аналіз законодавства США та окремих країн пострадянського простору, що стосується предмета дослідження. З огляду на вищевказане пропонується доповнити КПК України окремою статтею, яка б унормовувала перевірку доказів. Розкривається зміст та розмежування понять перевірки і дослідження доказів, визначається їх значення у деяких статтях КПК України.

Ключові слова: кримінальний процес, докази, доказування, елементи процесу доказування, перевірка доказів, міжнародний досвід.

Постановка проблеми

У кримінальному процесі виняткової актуальності питання щодо загальних положень доказування набувають від початку збройної агресії російської федерації в Україну. Слід погодитись з думкою про те, що «війна кардинально змінила життя кожного українця, а разом з тим – і всі сфери суспільного життя. Не оминули ці зміни і кримінальний процес. Ані суди, ані правоохоронні органи не були готові до роботи в таких умовах, більше того, саме законодавство не дозволяло налагодити оптимальну роботу в умовах складних воєнних реалій. Відтак, з метою наближення кримінально-процесуальної діяльності до воєнних реалій, Верховна Рада України в «турборежимі» прийняла низку законів, у тому числі і тих, що спрямовані на регламентацію питань кримінального провадження в умовах воєнного стану» [1].

Вказані законодавчі зміни не оминули і інститут доказування, який є фундаментальною правовою категорією, оскільки безпосередньо визначає сутність і зміст всієї кримінальної процесуальної діяльності. Перш за все, звертають на увагу приписи ч. 3 ст. 7 КПК України, де зазначено, «що зміст та форма кримінального провадження в умовах воєнного стану не має порушувати загальних засад кримінального провадження, але має проводитись з урахуванням особливостей здійснення такого провадження» [2]. Отже, законодавець унеможливлює в умовах воєнного стану порушення основних засад кримінального провадження, які є досягненням взаємодії норм міжнародного і національного права, в частині «охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження», визначених ст. .2 КПК України [2].

Втім, в законодавстві не надається нормативне визначення перевірки доказів як одного із елементів доказування, у зв'язку з чим, в теорії мають місце різні підходи щодо їх сутності, змісту і функціонального призначення, а деякі правники взагалі не відносять перевірку доказів до елементів доказування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження цієї проблематики українськими науковцями здебільшого має фрагментарний характер. Науково-теоретичній основі цього питання присвячені роботи багатьох учених, таких як В. В. Вапнярчук, Н. Р. Бобечко, І. С. Войтович, І. В. Гловюк, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, Л. М. Гуртієва, О. В. Капліна, Є. Г. Коваленко, Г. Р. Крет, О. В. Литвин, О. А. Льозний, В. Т. Маляренко, В. В. Назаров, В. Т. Нор, Н. З. Рогатинська, О. В. Сачко, С. М. Стахівський, В. М. Тертишник, Л. Д. Удалова, Т Г. Фоміна, Г. К. Тетерятник, Б. В. Шабаровський, А. В. Шевчишен, О. Г. Шило та інші. Проте багато важливих питань щодо правової природи перевірки доказів з погляду юридичної науки ще не вирішено.

Виклад основних положень

Загалом, аспекти як важливості, так і безпосередньо процесуального порядку перевірки доказів завжди перебувають під пильною увагою провідних українських правників. Так, А. В. Шевчишен акцентує увагу на тому, що «всі зібрані у кримінальному провадженні докази підлягають ретельній, всесторонній та об'єктивній перевірці. Така діяльність передбачає вивчення джерел походження доказів, їх детальний та повний аналіз і співставлення доказів між собою» [3, с. 137]. Слід зазначити, що окремої процесуальної норми, яка б надавала тлумачення терміну «перевірка доказів», приписи КПК України не передбачають. З огляду на вказане Г. Р. Крет цілком справедливо констатує, що «у зв'язку з цим, в науковій літературі висловлюються різні підходи до її сутності, функціонального призначення та змісту, а окремі науковці взагалі піддають сумніву віднесення перевірки доказів до елементів (етапів) доказування» [4, с. 143].

В контексті розгляду досліджуваного питання підкреслимо, що підхід національного законодавця до цього питання залишається незмінним з часу дії КПК України 1960 р. На жаль як в попередньому, так і чинному КПК України окремими нормами здійснюється процесуальна регламентація лише збирання і оцінки доказів. Зважаючи на це підтримуємо думку окремих правників, що для «надання характеристики нинішнього стану досліджуваної інституції треба зрозуміти характерні для неї традиції й стереотипи, питання становлення та історичного досвіду» [5, с. 50]. На наше переконання окреслене перш за все обумовлюється тим, що у теорії навіть і пострадянського кримінального процесу значна група науковців не виокремлювала перевірку доказів як окремий компонент процесу доказування. Натомість вони вважали, що перевірка повністю охоплюється збиранням та оцінкою доказів. Так, зокрема, Є. Г. Коваленко розглядає перевірку доказів як складову частину іншого елемента доказування, а саме збирання доказів [6, с. 196].

Основні напрямки кримінально-правової політики України на найближчий час полягають у своєчасному забезпеченні відповідності національного кримінального процесуального законодавства і практики його застосування міжнародним стандартам. Отже, сучасний багатополярний світ вимагає по-новому поглянути на кримінальне процесуальне законодавство і підвищити ефективність механізму кримінального процесуального регулювання. Беручи вищевказане до уваги хотілося б звернутися до вивчення зарубіжного досвіду, що стосується питань перевірки доказів, оскільки вказане надає змогу не лише краще оцінити чинне законодавство, а й здійснювати відповідну діяльність щодо його вдосконалення.

Наприклад, кримінально-процесуальне законодавство США ґрунтується на Конституції Сполучених Штатів, федеральних законах і законах кожного окремого штату. Також важливим його джерелом є відповідна судова практика. Безпосередньо питання доказування регулюються «Федеральними правилами доказування», нормативно-правовим актом прийнятому 1975 р., що діє на

федеральному рівні з метою уніфікації закону про докази [7]. До його прийняття, доказове право розвивалося в традиціях загального права, і лише в чотирьох штатах діяли кодекси про докази. У перші 12 років після прийняття «Федеральних правил про докази» у більшості штатів було ухвалено кодекси, близькі до них за змістом. Слід зазначити, що у «Федеральних правилах про докази» наскрізно без виокремлення в окремі норми розглядаються мета доказування, їх види, засоби, а також способи збирання доказів, їх перевірки, оцінки та використання.

Доречно звернути увагу на те, що законодавство окремих країн пострадянського простору передбачає окрему норму, яка регламентує досліджуваний елемент процесу доказування, Так, наприклад, ст. 144 КПК Республіки Азербайджан (Перевірка доказів), передбачає, що докази, зібрані за кримінальним переслідуванням, мають бути перевірені повністю, всебічно та об'єктивно. Під час перевірки ці докази аналізуються та порівнюються один з одним, збираються нові докази, встановлюється надійність джерела отриманих доказів [8].

Зі міста ст. 104 КПК Республіки Вірменія (Перевірка доказів) вбачається, що зібрані під час кримінального провадження докази підлягають належній перевірці шляхом аналізу форми та змісту отриманих доказів, порівняння їх з іншими доказами, збирання нових доказів, виділення джерел доказів [9].

Зі свого боку положення, передбачені ст. 94 КПК Республіки Узбекистан (Перевірка доказів) наголошують на тому, що в основу рішення у справі можуть бути покладені лише докази, піддані ретельній, повній, всебічній та об'єктивній перевірці. Перевірка полягає у збиранні додаткових доказів, якими можуть бути підтверджені або спростовані докази, що перевіряються [10]. Вважаємо, що вищевказані норми здебільшого є тотожними за змістом, а отже мають спільний недолік щодо суб'єктів уповноважених на перевірку доказів. Незважаючи на деякі недоліки окреслений підхід науковців заслуговує підтримки, оскільки вирішує низку окремих теоретичних питань, в тому числі і щодо тлумачення самого терміну «перевірка доказів».

В теорії кримінального процесу існує розмаїття поглядів науковців щодо визначення досліджуваного терміну. Так, на думку А. В. Шевчишена «перевірка є самостійним елементом доказування та полягає у виявленні доброякісності зібраних доказів для встановлення обставин вчиненого кримінального правопорушення» [3, с. 137]. Дещо схоже визначення надає В. В. Назаров, який під перевіркою доказів розуміє «діяльність сторін кримінального провадження, спрямовану на підтвердження або заперечення інформації, що в них міститься» [11, с. 198]. Втім, на відміну від попереднього, вищевказане визначення доповнюється посиланням на учасників кримінального провадження, що уповноважені здійснювати перевірку доказів, але без будь-якої їх конкретизації.

Більш розширене тлумачення перевірки доказів наводить Б. В. Шабаровський, а саме «діяльність слідчого, прокурора, суду, слідчого судді, підозрюваного, обвинуваченого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, їх захисників та законних представників, потерпілого, його представника та законного представника, цивільного позивача, його представника і законного представника, цивільного відповідача та його представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, із з'ясування змісту доказів, зіставлення доказів, збирання нових доказів, що здійснюється з метою з'ясування належності, допустимості та достовірності кожного доказу» [12, с. 83].

До того ж на переконання О. А. Льозного, перевірка доказів це «здійснюваний учасниками кримінального провадження та судом вид діяльності, який є елементом процесу доказування, направлений на зіставлення доказів, що перевіряються з іншими доказами; встановлення джерел доказів; отримання інших доказів, що підтверджують або спростовують доказ який перевіряється. Закріплення у чинному КПК України зазначених критеріїв не лише підкреслить значущість перевірки доказів для досягнення завдань кримінального судочинства, але і зорієнтує правозастосовні органи на обов'язковість використання під час кримі-

нального судочинства лише таких доказів, необхідні та достатні властивості яких ретельно перевірені та підтверджені процесуальним шляхом» [13, с. 56-57]. Вважаємо, шо позиція дослідника є цілком прийнятною і варта уваги.

В рамках розгляду досліджуваного питання зазначимо, що опитані 83,6% прокурорів і 72,3% слідчих, дізнавачів Національної поліції України підтримують погляди щодо доповнення положень КПК України статтею, яка б унормовувала поняття та зміст перевірки доказів.

На підставі детального узагальнення положень законодавства окремих країн світової спільноти і поглядів науковців з досліджуваного питання під перевіркою доказів пропонуємо розуміти діяльність сторін кримінального провадження з всебічної, повної і об'єктивної перевірки змісту доказів, яка полягає в порівняння їх з іншими доказами, отриманні інших доказів, що підтверджують або спростовують доказ який перевіряється.

Вказане спонукає до ініціювання пропозиції щодо доповнення КПК України ст. 93-1 у такій редакції: Сторони кримінального провадження за своїм внутрішнім переконанням, керуючись законом всебічно, повно і об'єктивно перевіряють зміст доказу шляхом з'ясування його змісту, порівняння з іншими доказами, отримання інших доказів, що підтверджують або спростовують доказ який перевіряється.

Загальні положення щодо визначення досліджуваного питання мають місце в ч. 2 ст. 91 КПК України, зі змісту якої випливає, що перевірка доказів є одним з елементів процесу доказування. Крім цього на слушне переконання Б. В. Шабаровського «по-перше, це випливає не лише зі змісту статті 91 КПК України, а й всього КПК загалом» [14, с. 26-27]. Дійсно про перевірку доказів в положеннях КПК України крім цієї норми також згадується, зокрема, в: п. 3 ч. 3 ст. 56, ч. 2 ст. 106, ч. 1 ст. 223, ч. 5 ст. 225, ч. 2 ст. 130-1, ч. 1 ст. 240, ч. 1 ст. 269, ст. 333, ст. 363, ст. 365 тощо. Їх детальний аналіз вказує як на належність цих норм до різних глав КПК України, що безпосередньо призводить до певних ускладнень правозастосування, так і на відсутність чіткої системності і конкретики щодо процедури процесуального порядку перевірки доказів.

Доречно звернути увагу на те, що в положеннях в п. 16 ч. 1 ст. 7, ст. 23, ч. 3 ст. 27, ч. 6 ст. 99, ч. 4 ст. 151, ч. 3 ст. 156, ч. 4 ст. 172, ч. 4 ст. 193, ч. 5 ст. 244, ч. 1 ст. 266, ч. 2 ст. 302, ч. 2 ст. 319, ч. 1 ст. 330, ч. 5 ст. 364, ч. 2 ст. 388, ч. 1 ст. 394, п. 5 ч. 2 ст. 396, ст. 410, ч. 1 ст. 433, ч. 4 ст. 466 КПК України та низці інших норм законодавець використовує термін «дослідження доказів», який також мав місце і в КПК України 1960 р. З огляду на вказане, питання щодо співвідношення термінів «перевірка доказів» і «дослідження доказів» в теорії кримінального процесу перебувають в полі постійних дискусій науковців. Так, зокрема, О. В. Литвин, О. А. Льозний, В. Т. Нор, С. М. Стахівський їх ототожнюють [15, с. 732; 14, с. 53; 16, с. 77-79; 17, с. 48].

Зі свого боку такі правники як Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко, В. М. Тертишник дослідження доказів виділяють як складову частину перевірки доказів [18, с. 144-145; 19, с. 278].

Крім цього на думку Н. Р. Бобечко «в доктрині кримінального процесу під дослідженням доказів прийнято розуміти здійснювану суб'єктами доказування у визначеній законом процесуальній формі діяльність щодо аналізу їхнього змісту з погляду повноти викладу, логічної послідовності, відсутності суперечностей, неточностей, прогалин, порівняння з іншими наявними у матеріалах кримінального провадження доказами, з'ясування їх узгодженості, встановлення джерел доказів, а також проведення процесуальних дій, спрямованих на їх перевірку» [20, с. 237]. Отже, дослідник відносить дослідження доказів до самостійного компоненту доказування, а перевірку доказів як його складову.

До того ж С. О. Данькова вважає що «дослідження доказів передбачає публічне ознайомлення з ними в судовому засіданні шляхом заслуховування показань, оголошення документів, огляду речових доказів, відтворення аудіо- та відеозаписів тощо, а також перевірку їх за допомогою різних засобів (співставлення доказів між собою, постановки додаткових, уточнюючих, а інколи

– навідних питань, призначення повторної експертизи та ін.) [21, с. 630]. Отже правник пов'язує дослідження доказів виключно з судовим провадженням.

В контексті розгляду цього питання вважаємо, що найбільш прийнятними є бачення Б. В. Шабаровського, який на підставі проведеного аналізу відповідних положень КПК України приходить до обґрунтованого висновку «…про те, що погляди, ніби дослідження доказів – це те ж саме, що й перевірка, і навпаки, є хибними. Поняття «дослідження доказів» лише в частині норм КПК України вживається у значенні перевірки доказів. У більшості ж випадків під ним варто розуміти діяльність, що охоплює збирання та перевірку доказів, а в окремих нормах – діяльність, що охоплює збирання, перевірку та оцінку доказів, тобто, власне доказування» [14, с. 57].

Висновки

Вищевказане дозволяє визначити перевірку доказів як діяльність сторін кримінального провадження з всебічної, повної і об'єктивної перевірки змісту доказів, яка полягає в порівняння їх з іншими доказами, отриманні інших доказів, що підтверджують або спростовують доказ який перевіряється. У кримінальному провадженні в умовах правового режиму воєнного стану перевірка доказів здійснюється з урахуванням особливостей, передбачених законодавством.

Зважаючи на відсутність у приписах КПК України окремої статті, присвяченої розкриттю сутності перевірки доказів та підтримуючі позицію окремих правників, які досліджували це питання, пропонуємо доповнити положення кримінального процесуального закону відповідною нормою.

Література

1. Цермолонський І. Кримінальні провадження в умовах воєнного стану. Юридична Газета online. 17.06.2022. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/kriminalni-provadzhennya-v-umovah-voennogo-stanu.html

2. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.

3. Шевчишен А. В. Перевірка та оцінка доказів як структурні елементи доказування у кримінальних провадженнях про корупційні злочини у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. *Верховенство права*. 2017. № 4. С. 136-141.

4. Крет Г.Р. Перевірка доказів у структурі кримінального процесуального доказування. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 15. С. 143-150. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2018_15_23

5. Глобенко Г. І. Досудове розслідування: ретроспективний погляд та шляхи подальшого реформування. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2017*. Вип. 4. С. 50–58.

6. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України : підручник. Київ. Юрінком Інтер. 2006. 632 с.

7. Federal Rules of Evidence. URL : https://www.rulesofevidence.org

8. Кримінально-процесуальний кодекс Азербайджанської Республіки : закон Азербайджанської Республіки від 14.07.2000 № 907-IQ. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30420280.

9. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Вірменія від 27.07.2021 № ЗР-306. URL: https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=176081.

10. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Узбекистан : закон Республіки Узбекистан від 22.09.1994. URL: http://www.lex.uz/docs/111463.

11. Назаров В. В. Кримінальний процес України : навч. посібник. Київ : ФОП О.С. Ліпкан, 2013. 448 с.

12. Шабаровський Б. В. Способи перевірки висновку експерта у кримінальному процесі України. *Право і безпека*. 2019. № 2 (73). С. 82-86.

13. Льозний О. А. Предмет доказування у кримінальному провадженні щодо корупційних злочинів у сфері службової діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: спец: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика;

судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Харків, 2018. 247 с.

14. Шабаровський Б. В. Перевірка доказів у кримінальному процесі України : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.09. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів. 2019. 237 с.

15. Литвин О. В. Дослідження доказів у судовому розгляді: деякі питання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 728-734.

16. Нор В. Т. Проблеми теорії і практики судових доказів. Львів : ЛДУ (Вища шк.). 1978. 110 с.

17. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування. Київ. 2005. 271 с.

18. Коваленко Є. Г., Маляренко В. Т. Кримінальний процес України : підручник. Київ : ЮрінкомІнтер. 2004. 688 с.

19. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України. Підручник. 5-видання, доповнене і перероблене. Київ. «А.С.К». 2007. 848 с.

20. Бобечко Н. Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Львів, Львівський національний університет ім. І. Франка. 2016. 498 с.

21. Данькова С.О. Структура кримінального процесуального доказування в судовому провадженні у першій інстанції. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 6. С. 628-632. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/294909/287724.

SUMMARY

The scientific article is devoted to problematic issues related to the verification of evidence in the system of elements of criminal procedural evidence. Based on scientific views, the author of the article makes a well-founded conclusion that the verification of evidence combines both logical thinking and practical activities of the investigator, inquirer, prosecutor, investigating judge, court and other participants in criminal proceedings in the manner determined by the provisions of criminal procedural legislation. Attention is drawn not to the fact that in the provisions of both the current and the 1960 CPC of Ukraine, the legislator directly carries out procedural regulation only of the collection and evaluation of evidence by separate norms. A detailed analysis of the legislation of the USA and individual countries of the post-Soviet space, which relates to the subject of the study, is carried out. In view of the above, it is proposed to supplement the CPC of Ukraine with a separate article that would regulate the verification of evidence. The content and distinction between the concepts of verification and investigation of evidence are revealed, their meaning is determined in some articles of the CPC of Ukraine.

Keywords: criminal process, evidence, proving, elements of the proving process, verification of evidence, international experience.

МІСЦЕ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ У СИСТЕМІ СУБ'ЄКТІВ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ПОМАЗАН Олексій Олександрович - аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

https://orcid.org/0009-0002-3741-252X

УДК 342.9

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.61

Доведено, що ДБР – це державний правоохоронний орган який має на меті охорону та захист проголошених соціальних цінностей, державних і суспільних інтересів, зміцненням режиму правової законності та підтримкою суспільної злагоди шляхом протидії злочинності у сфері публічної влади та несення військової служби.

Відмічено, що ДБР як правоохоронний орган опікується: а) питаннями забезпечення законності у сфері публічної влади. Дані питання є у віданні не лише ДБР, однак особливістю компетенції останнього є те, що воно здійснює свою правоохоронну діяльність по відношенню до публічних службовців, які мають особливо відповідальне становище; б) основним обсягом питань щодо забезпеченням законності у сфері несення військової служби.

Узагальнено, що ДБР є органічною та дуже важливою ланкою національної правоохоронної системи, формування якої стало важливим етапом удосконалення інструментарію забезпечення законності діяльності публічних службовців, зокрема тих, які займають особливо відповідальне становище. У багатьох аспектах свого правового статусу ДБР подібне до інших суб'єктів правоохоронної діяльності, втім воно все ж таки має ряд особливостей, які характеризують специфіку його суспільного призначення.

Ключові слова: Державне бюро розслідувань, адміністративно-правовий статус, правоохоронний орган.

Постановка проблеми

Процес створення Державного бюро розслідувань (далі – ДБР) був досить тривалим та непростим, що було обумовлено: відсутністю відповідного політичного консенсусу та політичної волі; прагненням органів виконавчої гілки влади та президентської вертикалі здійснювати вирішальний керівний вплив на ДРБ; небажанням інших правоохоронних органів, зокрема, прокуратури, позбавлятися частини своїх повноважень. Втім, зрештою, такі важливі та вкрай необхідні кроки у напрямку вдосконалення вітчизняної правоохоронної системи шляхом позбавлення деяких існуючих правоохоронних органів (прокуратури, Національної поліції, СБУ) частини їх повноважень, що не є для них властивими, враховуючи головне цільове призначення цих суб'єктів, та передання зазначених повноважень новому правоохоронному органу – ДБР, спеціально створеному для їх ефективної реалізації. Для того, щоб зрозуміти місце ДБР в українському правоохоронному механізмі та особливості цього суб'єкта, перш за все слід звернутися до вивчення змісту його суспільної місії.

Стан дослідження

Окремі проблемні аспекти, присвячені діяльності Державного бюро розслідувань неодноразово потрапляла у поле зору різних науковців. Зокрема, вказаному питанню приділяли увагу: К. В. Антонов, Р.Ю. Курепін, А.М. Максимович, А.А. Русецький,

В.М. Старченко, В.І. Фелик та багато інших. Втім, незважаючи на чималу кількість теоретичних здобутків, в науковій літературі недостатньо опрацьованим є питання місця Державного бюро розслідувань у системі суб'єктів правоохоронної діяльності.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб встановити місце Державного бюро розслідувань у системі суб'єктів правоохоронної діяльності. Досягнення вказаної мети обумовлює необхідність вирішення наступних завдань: здійснити аналіз норм чинного законодавства, яке регулює діяльність ДБР; розкрити правозастосовну практику щодо роботи Бюро.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у тому, що в роботі дістав подальшого опрацювання теоретичний підхід до визначення місця Державного бюро розслідувань у системі суб'єктів правоохоронної діяльності.

Виклад основного матеріалу

Починаючи наукове дослідження зауважимо, що місія – це фундаментальне призначення організації. Вона визначає ідентичність і напрям діяльності певної компанії чи організації. Місія — це те, чому організація існує, і який вона хоче зробити вплив на світ [1]. Отже, місія ДБР – це головна мета цього суб'єкта, яка виражає сутність суспільного призначення цього органу публічної влади, специфіку його місця та ролі у системі правоохоронних органів. Місія відображає те, на що спрямовуються зусилля та ресурси, які цінності та принципи при цьому є основоположними (відправними, базисними). У загальному вигляді місія ДРБ викладена у чинному Законі України «Про Державне бюро розслідувань», де закріплено, що цей суб'єкт є державним правоохоронним органом, на який покладаються завдання щодо запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до його компетенції [2]. Але, на нашу думку, наведене визначення ДРБ не розкриває особливостей його суспільної місії, адже в ньому наводяться особливості притаманні й іншим суб'єктам правоохоронної системи. Із законодавчого визначення ДБР слідує лише те, що цей суб'єкт опікується питаннями кримінологічної безпеки в державі, однак такий підхід не надає уявлення про особливість ролі та місця цього суб'єкта у механізмі забезпечення зазначеної безпеки. Кримінологічна безпека, відмічає Т.М. Мельничук, може розглядатися і як мета, і як засіб (забезпечення) її досягнення в загальній системі соціально-правового контролю над злочинністю. Проміжними ж цілями кримінологічної безпеки є захист (охорона) від загроз криміногенного характеру на рівні об'єктивної дійсності та суб'єктивного сприйняття стану безпеки. Що стосується об'єктивної дійсності, то довгий час кримінологічна політика держави, слушно наголошує правознавець, уособлювалась завданням «боротьби зі злочинністю» та залежала від політичної персоніфікованої волі, а діяльність правоохоронних органів спрямовувалась не на вирішення кримінальних конфліктів, а на максимальне виявлення і реєстрацію правопорушень. Причому «робота на показники» ставала провідною метою та критерієм ефективності кримінальної юстиції. Питання про якість функціонування правоохоронної системи – збільшення кількості зареєстрованих злочинів у звітний період (активніше працюють співробітники) чи все-таки їх зменшення (вдалося стабілізувати криміногенну ситуацію) – залишалося риторичним. Концепція кримінологічної безпеки враховує значимість профілактичної діяльності щодо зменшення кількості вчинюваних злочинів, тим не менш покликана забезпечити охорону суспільства від розширеного самовідтворення злочинів, зменшення їх рецидивонебезпечності та головне гарантування максимального усунення суспільно шкідливих наслідків [3, с.136]. С. А. Мозоль, досліджуючи проблематику забезпечення кримінологічної безпеки, доходить висновку, що її можна визначити у широкому та вузькому розумінні. У широкому сенсі вона є порядком та умовою життєдіяльності соціальної системи, що відзначається доброякісністю здійснення її саморегулятивних функцій. Водночас це і спроможність цієї системи за наявності зовнішніх і внутрішніх кримінальних

впливів підтримувати константний, стійкий стан і вирішувати питання безпеки життєвих процесів у суспільстві. У вузькому сенсі кримінологічна безпека характеризує такий стан, за якого надійно захищено всі життєво важливі інтереси країни (нації), до мінімуму знижено реальні та потенційні кримінальні загрози й найкращим чином забезпечуються можливості прогресивного розвитку особи, суспільства та держави [4, с.9]. Отже кримінологічна безпека та її забезпечення – це складна система, яка включає і особистість, і державу та суспільство, які діють як безпосередньо, так і через відповідні інститути. Кожен з елементів цієї системи перебуває у певній взаємодії з іншими і виконує відведену цьому роль. З цього приводу варто відмітити позицію, яку висловлює С. А. Мозоль, що сутність феномену кримінологічної безпеки полягає у стабільному транзиті соціальної матерії в системі «особистість-суспільство-держава-цивілізація», який: 1) відбувається тільки на правовій основі; 2) з'являється тільки внаслідок діяльності спеціально уповноважених міждержавних, національних і внутрішньодержавних органів по захисту від внутрішніх та зовнішніх кримінальних небезпек і загроз з одночасним гарантуванням реалізації основних прав і свобод особи та суспільства й законних інтересів держави [4, с.9].

На офіційному веб-сайті ДБР зазначається, що місія бюро – це встановлення справедливості у суспільстві шляхом незалежного та всебічного розслідування злочинів задля притягнення винних до відповідальності, незважаючи на їхні посади, зв'язки та ресурси. При цьому акцентується увага на тому, що свою правоохоронну діяльність ДБР здійснює по відношенню до осіб, які наділені значною публічною владою, а також які вчинили військові злочини [5]. Такий підхід до розуміння місії ДБР вже є більш змістовним. З огляду на зазначене, ми можемо дійти висновку, що ДБР – це державний правоохоронний орган діяльність якого спрямована на охорону та захист проголошених соціальних цінностей, державних і суспільних інтересів, зміцненням режиму законності та підтримкою суспільної злагоди шляхом протидії злочинності у сфері публічної влади та несення військової служби.

Враховуючи зміст суспільної місії ДБР, можемо виокремити наступні особливості цього органу держави у системі суб'єктів правоохоронної діяльності.

По-перше, це особливий правовий статус ДБР, як нещодавно утвореної державної інституції. І. С. Ковальчук справедливо відмічає, що утворення Державного бюро розслідувань має велике правове значення для суспільства. Створення даного органу говорить про прагнення перемогти злочинність яка вчиняються посадовими особами вищих органів державної влади та правоохоронних органів України. Утвердження правових і демократичних засад у суспільстві залежить від того, на скільки ефективною та успішною буде діяльність ДБР, а неодмінною основою функціонування має бути прогресивне законодавство [6, с.224]. Однак з іншого боку, існування такого органу породжує й бажання у представників владної верхівки контролювати його діяльність, при цьому йдеться не про демократичний та правовий контроль, який є необхідною умовою забезпечення належного функціонування будь-якої публічної структури, а про можливість використовувати ресурси цього правоохоронного органу як інструмент тиску задля вирішення власних (особистих, групових) інтересів. ДБР, було створене як орган центральної виконавчої влади, однак такий підхід до врегулювання статусу нового правоохоронного органу одразу ж зазнав цілком справедливої критики, адже за таких умов досить складно забезпечити реальну незалежність та неупередженість ДБР, яке відповідно до Закону має боротися із посадовою злочинністю, зокрема у тій системі, до якої цей орган власно і належить. Саме тому, з метою удосконалення правового статусу ДБР та посилення гарантій його незалежності із законодавчого визначення ДБР була виключена вказівка на приналежність цього органу до виконавчої гілки влади (як, наприклад, присутня у Законах України «Про Національну поліцію» чи про «Національне антикорупційне бюро»). У цьому сенсі ДБР стає ближчим до СБУ чи прокуратури України, у профільних законах про

які прямо не закріплюється приналежність цих державних правоохоронних органів до жодної із гілок влади. Після внесення змін у Закон України про ДБР останнє стало ближче до президентської вертикалі, аніж урядової, оскільки саме Глава української держави визначає організаційну структуру цього суб'єкта правоохоронної діяльності, а також призначає на посаду та звільняє із неї Директора ДБР. Інформація, яка стосується умов конкурсних процедур та висвітлення їх перебігу, також публікується на офіційній президентській веб-сторінці. Роботу та організаційно-технічне забезпечення Конкурсної комісії та її членів забезпечує орган, що здійснює забезпечення діяльності Президента. До того ж Президент України є одним із ключових суб'єктів контролю за ефективністю діяльності ДБР [2]. Отже специфіка законодавчого врегулювання діяльності ДБР наразі дещо ускладнює однозначну ідентифікацію цього державного органу, який з одного боку є представником виконавчої гілки влади (принаймні він був створений як такий), а з іншого – важливі організаційні аспекти діяльності ДБР та його підзвітність свідчать про наближеність цього суб'єкта правоохоронної діяльності до владної вертикалі Президента України.

По-друге, специфіка призначення очільника системи ДБР, якого призначає на посаду (як власне і звільняє) Президент України, однак робить він це не у довільній формі, керуючись лише власними переконаннями та уподобаннями, а в наслідок проведення відповідної процедури, яка має конкурсний характер, і саме на підставі результатів конкурсної процедури Конкурсна комісія робить Президенту України відповідне подання про призначення на посаду Директора ДБР. З метою забезпечення об'єктивності та неупередженості конкурсного відбору на посаду Директора ДБР, до складу зазначеної Комісії долучаються представники від Глави держави, законодавчої та виконавчої гілок влади. Так, згідно із законом до складу Конкурсної комісії входять: 1) три особи, визначені Президентом України; 2) три особи, визначені Верховною Радою України за поданням комітету Верховної Ради України, до предмета відання якого належать організація та діяльність органів досудового розслідування; 3) три особи, визначені Кабінетом Міністрів України на підставі пропозицій міжнародних організацій, з якими Україна співпрацює у сфері запобігання і протидії корупції відповідно до міжнародних договорів України [2]. Перелік таких міжнародних організацій визначає Міністерство закордонних справ України не пізніше ніж за три місяці до завершення строку повноважень Директора Державного бюро розслідувань або протягом семи робочих днів з дня дострокового припинення його повноважень (звільнення) у порядку, встановленому цим Законом. Кожна така міжнародна організація протягом п'яти робочих днів може запропонувати Кабінету Міністрів України не більше трьох кандидатів до складу Конкурсної комісії або погодити пропозицію спільного списку кандидатів до складу Конкурсної комісії. Рішення про визначення членів Конкурсної комісії приймається на відкритому засіданні Кабінету Міністрів України не пізніше ніж через 14 днів з дня надходження пропозицій міжнародних організацій [2].

По-третє, специфіка предмету відання ДБР. Створення Державного бюро розслідувань, слушно відмічають Ю.В. Гаруст та В.І. Мельник, – далекоглядний політичний, інституціональний та правовий крок до формування потужного централізованого органу, наділеного правоохоронними функціями. Реалізація таких функцій здійснюється відносно широкого спектру злочинних дій, віднесених до підслідності вказаного суб'єкту. Цей орган також відіграє вагому роль у питанні забезпечення економічної безпеки держави. Адже наслідки від вчинення більшості окремих злочинних діянь посадовими особами, які наділені спеціальним статусом і, як правило, мають глибокі знання у певній державно-управлінській, правоохоронній, судовій та інших владних сферах правовідносин, можуть мати ще більш значні деструктивні для економіки країни ризики, аніж від протиправних дій майже всіх пересічних громадян. Тому очевидно, що вказаний орган є одним із суб'єктів забезпечення економічної складової державної безпеки і відіграє важливу роль у цьому

процесі. Це мотивує доцільність включення його до групи правоохоронних органів, уповноважених протидіяти економічній злочинності, а також обумовлює потребу дослідження його адміністративно-правового статусу саме як суб'єкта забезпечення економічної безпеки держави [7, с.128-129]. Р.Ю. Курепін у своїх дослідженнях зауважує на тому, що однією із особливосте й ДБР як елементу системи правоохоронних органів є те, що воно має вузькоспеціалізовану правоохоронну спрямованість. Разом із цим, важливість діяльності бюро в середині цієї системи пов'язана з важливістю тієї ролі, яку воно виконує щодо забезпечення нормального функціонування державно-владного апарату. Означене зумовлено тим, що діяльність Державного бюро розслідувань охоплює здійснення широкого спектру правоохоронних функцій (запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень) щодо визначеного законодавством вузького кола суб'єктів, які мають великий вплив на політичні, соціальні, економічні та інші елементи національної безпеки країни [8, с.215]. Отже, ДБР як правоохоронний орган опікується: а) питаннями забезпечення законності у сфері публічної влади. Дані питання є у віданні не лише ДБР, однак особливістю компетенції останнього є те, що воно здійснює свою правоохоронну діяльність по відношенню до публічних службовців, які мають особливо відповідальне становище; б) основним обсягом питань щодо забезпечення законності у сфері несення військової служби.

По-четверте, контроль за діяльністю ДБР здійснюється Президентом та Верховною Радою України, а також Радою громадського контролю з боку громадянського суспільства. У питанні здійснення парламентського контролю особлива роль відводиться парламентському комітету, у сфері відання якого знаходяться питання правоохоронної діяльності. Порядок та форми здійснення зазначеного контрою визначаються Конституцією та законами України. Наразі зауважимо, що багатовекторний контроль за діяльністю ДБР є важливою гарантією законності та прозорості діяльності цього правоохоронного органу. Крім того, такий підхід зменшує можливості маніпулювання ДБР, тиску на нього з метою використання його ресурсів у власних інтересах з боку посадових осіб вищих рівнів.

Висновки

Резюмуючи вище викладене, можемо дійти до висновку, що ДБР є органічною та дуже важливою ланкою національної правоохоронної системи, формування якої стало важливим етапом удосконалення інструментарію забезпечення законності діяльності публічних службовців, зокрема тих, які займають особливо відповідальне становище. У багатьох аспектах свого правового статусу ДБР подібне до інших суб'єктів правоохоронної діяльності, втім воно все ж таки має низку особливостей, які характеризують специфіку його суспільного призначення.

Література

1. Коваль О. Візія, місія, стратегія: тлумачимо популярні терміни / Олена Коваль / Освіторія. URL: https://osvitoria.media/experience/viziya-misiya-strategiya-tlumachymo-populyarni-terminy/

2. Про Державне бюро розслідувань: Закон України від 12.11.2015 р. № 794-VIII / Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text

3. Мельничук Т. В. Кримінологічна безпека: сутність та концептуальне обґрунтування / Т. В. Мельничук // Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 60. С. 132-138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_60_21

4. Мозоль, С. А. Кримінологічна безпека в Україні: феномен та наукові засади забезпечення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук (докт. наук) : 12.00.08 / С. А. Мозоль ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. - 34 с.

5. Місія та цінності / Державне бюро розслідувань. URL: https://dbr.gov.ua/misiya-ta-cinnosti

6. Ковальчук І. С. Особливості правового статусу Державного бюро розслідувань / Держава та регіони. Серія: Право, 2020 р., № 4 (70), С.221-225. DOI: https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.4.36

SUMMARY

It is proven that the State Bureau of Investigation is a state law enforcement agency that aims to protect and defend proclaimed social values, state and public interests, strengthen the legality regime and maintain social harmony by combating crime in the sphere of public power and military service.

It is noted that the State Bureau of Investigation as a law enforcement agency deals with: a) issues of ensuring legality in the sphere of public power. These issues are not the sole responsibility of the State Bureau of Investigation, but a feature of the latter's competence is that it carries out its law enforcement activities in relation to public servants who hold a particularly responsible position; b) the main scope of issues related to ensuring legality in the sphere of military service.

It is summarized that the State Bureau of Investigation is an organic and very important link in the national law enforcement system, the formation of which has become an important stage in improving the tools for ensuring the legality of the activities of public servants, in particular those who hold a particularly responsible position. In many aspects of its legal status, the State Bureau of Investigation is similar to other law enforcement entities, however, it still has a number of features that characterize the specifics of its public purpose.

Keywords: State Bureau of Investigation, administrative and legal status, law enforcement agency.

7. Гаруст Ю. В., Мельник В. І. Правоохоронні органи на захисті економічної безпеки України: адміністративно-правовий аспект: монографія. Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2019. 256 с.

8. Курепін, Р. Ю. До характеристики місця та особливостей Державного бюро розслідувань у системі правоохоронних органів України / Курепін Роман Юрійович // Наше право. 2021. № 2. С. 211-216. DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2021.2.31.

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ З ПЛАНУВАННЯ ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ

ОНАЦЬКИЙ Віталій Іванович - аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 342.95 (477)
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.62

У статті наголошено на тому, що, з точки зору адміністративно-правового регулювання, військовий потенціал держави пов'язаний зі злагодженістю функціонування усіх сил безпеки та оборони держави, органів публічної влади, підприємств, установ та організацій в умовах відсічі збройній агресії, збалансованістю побудови системи національного спротиву, безперебійністю мобілізаційної підготовки та мобілізації, а також ефективним управлінням в економічній, соціальній, культурній сферах, забезпеченням національної безпеки держави.

Доведено, що з огляду на вирішальний вплив сучасних технологій військове управління з планування оборони держави має бути спрямоване на впровадження все нових інформаційних систем, цифрових платформ, що забезпечуватимуть комплексне бачення наявних сил та засобів, унеможливлюватимуть будь-які корупційні прояви, гарантуватимуть злагодженість управлінських рішень на різних рівнях, сприятимуть висвітленню недоліків і проблемних аспектів, покращуватимуть аналітичне забезпечення, підвищуватимуть точність відповідних прогнозів.

Встановлено, що військове управління з планування оборони держави, що розглядається крізь призму стратегічного планування, засновується не лише на поточних викликах і загрозах, але і на комплексному їх баченні у довгостроковій перспективі, визначенні як актуальних, так і потенційно можливих у майбутньому потреб, ресурсів для їх забезпечення, розумінні тенденцій розвитку оборонних технологій, інновацій, штучного інтелекту, великих даних, інформаційних систем, які можуть бути розроблені на їх основі, небезпечних викликів у кіберсфері.

Ключові слова: військове управління, планування оборони держави, оцінювання спроможностей, адміністративно-правове регулювання, технології, стратегічне планування.

Постановка проблеми

Законом України «Про оборону України» визначено, що «оборона України базується на готовності та здатності органів державної влади, усіх складових сектора безпеки й оборони України, органів місцевого самоврядування, єдиної системи цивільного захисту, національної економіки до переведення, за необхідності, на функціонування в умовах воєнного стану та відсічі збройній агресії, а також готовності населення і території держави до оборони» [1]. Забезпечити таку готовність та здатність до функціонування в умовах постійних загроз можливо лише на основі планування оборони держави, комплексного бачення перспектив розвитку та викликів у довгостроковій перспективі.

Стан дослідження теми

Низку питань, пов'язаних із різноманітними аспектами адміністративно-правового забезпечення військового управління, розглядали такі науковці, як В. Б. Авер'янов, О. М. Бандурка, О. І. Безпалова, П. Д. Біленок, Ю. П. Бобровник, І. П. Голосніченко, І. І. Дьяченко, І. В. Зозуля, І. І. Іванов, І. І. Кононенко, О. І. Коренєв, О. Ф. Мельник, В. І. Олефір, О. І. Остапенко, О. Ю. Оболенський, В. І. Осадчий, О. В. Петришин, В. І. Прокопенко, О. М. Рябченко, О. М. Сирота, В. І. Содомора, О. М. Стрельченко, В. І. Шестак, В. І. Шкарупа, О. М. Ярмиш та інші. Проте, на сьогодні, в умовах воєнного стану, потребують подальшого дослідження питання військового управління з планування оборони держави.

чук, А. Л. Борко, В. М. Василенко, В. М. Гаращук, І. П. Голосніченко, С. М. Гусаров, А. Т. Комзюк, І. М. Коропатнік, О. В. Кржановська, Р. В. Миронюк, О. М. Музичук, Д. М. Павлов, А. О. Собакарь, В. В. Сокуренко, О. В. Федосова, О. М. Шевчук та ін. Проте перед сучасними науковцями в мінливих умовах воєнного стану постають все нові питання, пов'язані з поняттям та змістом військового управління з планування оборони держави.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб визначити поняття та зміст військового управління з планування оборони держави. Для досягнення вказаної мети слід вирішити такі завдання: дослідити сутність окремих процесів, що пов'язані з оборонним плануванням; встановити, яке місце з-поміж цих процесів відводиться оцінюванню спроможностей, військовому потенціалу, сучасним технологіям, а також стратегічному плануванню.

Наукова новизна дослідження зводиться до того, що в даній статті вперше у вітчизняній адміністративно-правовій доктрині розглянуто процес військового управління з планування оборони держави крізь призму визначення місця у ньому адміністративно-правового регулювання, оцінювання спроможностей, військового потенціалу, сучасних технологій, а також стратегічного планування.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до Доктрини з оборонного планування у Збройних Силах України «планування – детальне розроблення змісту, з визначенням переліку, послідовності виконання завдань, заходів, які необхідно провести, відведеного часу та розподілом ресурсів між виконавцями. Здійснюється на основі прийнятого рішення, а також вказівок вищого керівництва» [2, с. 10].

Слід погодитися з тим, що більшість сучасних держав мають певну форму організації зовнішньої колективної оборони. Ті процедури та процеси, які ці держави запровадили для формування майбутнього характеру своїх оборонних організацій, є оборонним плануванням. Те, як країни організовують своє оборонне планування, суттєво відрізняється залежно від тієї чи іншої держави. Оборонне планування багато в чому є залежною змінною, що залежить, наприклад, від архітектури цивільно-військових відносин конкретної країни, їхніх (цивільних чи військових) традицій адміністративного планування та прийняття рішень, культури національної безпеки, включаючи традиції участі парламенту, а також від стратегічного середовища країни та сприйняття того, як воно змінюється. Ця багатогранна та складна тема є центральним механізмом для організації вирішальних стратегічних рішень щодо придбання платниками податків оборонного обладнання та здатності стримувати та, зрештою, вести війни. Оборонне планування є важливим, але мало вивченим [3].

Військове управління з планування оборони держави з огляду на євроатлантичну інтеграцію пов'язане з наслідуванням стандартів НАТО, зокрема в процесі реалізації оборонного планування на основі спроможностей. Так, «оцінювання спроможностей – це ключовий елемент планування на основі спроможностей. Оцінювання спроможностей можуть проводитись як під час оборонного огляду, так і у періоди між їх проведеннями. Вони являють собою аналітичні дослідження, що проводяться з метою детального вивчення вимог до конкретних спроможностей, виявлення недоліків і підготовки рекомендацій та проектів рішень щодо усунення цих недоліків. Як і решта заходів планування на основі спроможностей, оцінювання здійснюється з урахуванням застосування спроможностей у довгостроковій перспективі. Впровадження оборонного планування на основі спроможностей дасть змогу: більш якісно здійснювати планування розвитку сил оборони; гармонізувати оборонне та бюджетне планування; відійти від ручного, ситуативного планування; в якості кінцевого результату – зміцнити обороноздатність держави. Запровадження у діяльність Міністерства оборони та Збройних Сил України оборонного планування на основі спроможностей дозволить: покращити якість планування; підвищити здат-

ність Збройних Сил України до виконання завдань за призначенням; поширити отриманий досвід на інші складові сил оборони; забезпечуватиметься активне співробітництво України з НАТО з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття повноправного членства в Альянсі» [4].

Окремі вітчизняні науковці визначають, що функціональні групи спроможностей можна розділити на три класи: клас технічного оснащення носіїв спроможностей (функціональні групи спроможностей: «Залучення», «Консультації, командування та управління», «Підтримка сил», «Інформування», «Проектування», «Захист»); клас рівня підготовки особового складу (функціональна група спроможностей «Готовність до виконання завдань»); клас інституційних спроможностей (функціональні групи спроможностей: «Корпоративне управління та підтримка», «Підготовка»). Носії спроможностей поділяються на елементарні (фізичні) та групові носії. До елементарних носіїв спроможностей належать зразки озброєння та військової техніки. Їх можна описати через функціональні групи спроможностей, що відносяться до класу технічного оснащення. У свою чергу, носії групових спроможностей (з'єднання, військові частини) можна описати через класи технічного оснащення носіїв спроможностей та рівень підготовки особового складу. Ефективність виконання завдання за сценарієм груповим носієм спроможностей залежить від: впливу противника (спроможностей противника щодо виконання завдань); ефективності реалізації спроможностей елементарними носіями спроможностей, що є основою ефективності функціонування групового носія спроможностей; ефективності реалізації спроможностей відповідно до функціональних груп спроможностей. Інтегрована здатність щодо виконання завдань під час операцій (бойових дій) залежить від спроможностей виконання необхідних функцій сімома функціональними групами спроможностей: функціональна група спроможностей «Залучення», що відповідає призначенню групового носія спроможностей військ (сил); функціональна група «Консультації, командування та управління» визначає ефективність системи управління; функціональна група «Інформування» визначає розвідувальні можливості угруповання; функціональна група «Проектування» визначає можливості щодо оперативної зміни структури військ; функціональна група «Захист» визначає можливості угруповання щодо забезпечення його живучості; функціональна група «Підтримка» визначає ефективність реалізації можливостей щодо забезпечення ведення військових операцій; функціональна група «Підтримка сил» визначає рівень готовності військ (сил) до виконання завдань за призначенням [5, с. 43].

Відповідно до Порядку організації та здійснення оборонного планування в Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та інших складових сил оборони «за кожним варіантом розрахунків щодо визначення та розподілу потреби в основних зразках виробів озброєння та військової техніки розраховується показник рівня виконання завдань за сценаріями (очікуваний рівень досягнення спроможностей), необхідна частка витрат на розвиток озброєння та військової техніки від загальної суми видатків, прогноз співвідношення щодо закупівлі техніки вітчизняного та іноземного виробництва, очікуваний рівень оновлення основних зразків виробів озброєння та військової техніки на кінець планового періоду. Проведені розрахунки ресурсних потреб та визначені альтернативні шляхи досягнення мінімально-необхідного рівня виконання завдань з оборони держави використовуються під час формування перспективної моделі Збройних Сил та інших складових сил оборони» [6].

Водночас військове управління з планування оборони держави тісно пов'язане з розумінням тих спроможностей, які зумовлені не лише фактичною наявністю сил і засобів, але і з ефективністю прийняття управлінських рішень на різних рівнях, недопустимістю вчинення корупційних дій та інших правопорушень, які спотворюють планування на рівні використання паливно-мастильних матеріалів, інвентаризації земель оборони, матеріального забезпечення військовослужбовців. З огляду на це планування має засновуватися на постійному

контролі, оприлюдненні інформації щодо окреслених питань, яка не може бути використана проти національної безпеки і оборони України. У цьому контексті важливою є аналітична діяльність Офісу Генерального прокурора та Національного агентства з питань запобігання корупції щодо визначення сфер основних корупційних ризиків у діяльності органів управління, з'єднань, військових частин, військових навчальних закладів, установ, організацій, підрозділів.

Питання оборонного планування також пов'язане з розуміння військового потенціалу. Слід погодитися з зарубіжними дослідниками, що концепція військового потенціалу часто використовується в стратегічному плануванні оборони. Окремі науковці зосереджуються на трьох сферах потенціалу: захист, обізнаність та взаємодія [7, с. 601].

З точки зору адміністративно-правового регулювання, військовий потенціал держави пов'язаний також зі злагодженістю функціонування усіх сил безпеки та оборони держави, органів публічної влади, підприємств, установ та організацій в умовах відсічі збройній агресії, збалансованістю побудови системи національного спротиву, безперебійністю мобілізаційної підготовки та мобілізації, а також ефективним управлінням в економічній, соціальній, культурній сферах, забезпеченням національної безпеки держави. Зазначимо, що даний потенціал тісно пов'язаний з національно-патріотичним вихованням населення, освітою, військовою підготовкою, що реалізовуються за допомогою відповідних законів Україні, підзаконних нормативно-правових актів, якими визначаються основи реалізації управлінського впливу, проголошуються завдання та функції тих чи інших органів публічної влади, їх структурних підрозділів, що в контексті регулювання тих чи інших суспільних відносин, які у своїй сукупності визначають основну спрямованість та формують економічну, ідейно-ціннісну, світоглядну, соціальну основу військового потенціалу.

Варто розуміти і те, що основою процесу військового управління з планування оборони держави стають сучасні технології. Процес створення сценаріїв, оцінки військових ситуацій, проектування системи системних можливостей та їхнього військового імітування, щоб побачити їхню доцільність у протистоянні, вимагає часу, досвіду та зусиль. Цікаво, що сучасні обчислювальні потужності, накопичення даних та глибокі нейронні мережі можуть допомогти прискорити процес оцінки [8].

Водночас Т. Писаренко і Т. Кваша стверджують, що «у військовій сфері ШІ значно вплине на можливості та сили армій переважно завдяки використанню вбудованого ШІ в інших супутніх технологіях, таких як віртуальна / доповнена реальність; квантові обчислення; автономність, моделювання, простір; дослідження матеріалів; виробництво та логістика; аналіз великих даних. ШІ матиме перетворюючий вплив на ядерну, аерокосмічну, кібермережу, матеріали та біо-технології. Ці наслідки матимуть такий же стратегічний вплив, що і впровадження ядерної зброї. Деякі потенційні зони впливу протягом наступних 20-ти років очікуються в таких областях: C4ISR: Військові підрозділи використовуватимуть надійні автономні системи з підтримкою ШІ як віртуальних помічників, здатних виконувати завдання, які вважаються небезпечними або дорогими. Зброя та ефекти: Вважається, що ШІ може бути потенційно корисним для планування траєкторій, уникнення зіткнень, вибору зброї, оцінки шкоди від бою та координації ефектів. Планування: ШІ підтримуватиме розробку аналітичних рішень для довгострокового планування, включаючи підтримку прийняття складних рішень тощо» [9, с. 25].

З огляду на вирішальний вплив сучасних технологій військове управління з планування оборони держави має бути спрямоване на впровадження все нових інформаційних систем, цифрових платформ, що забезпечуватимуть комплексне бачення наявних сил та засобів, унеможливлюватимуть будь-які корупційні прояви, гарантуватимуть злагодженість управлінських рішень на різних рівнях, сприятимуть висвітленню недоліків і проблемних аспектів, покращуватимуть аналітичне забезпечення, підвищуватимуть точність відповідних прогнозів.

З огляду на це військове управління з планування оборони держави, що розгля-

дається крізь призму стратегічного планування, засновується не лише на поточних викликах і загрозах, але і на комплексному їх баченні у довгостроковій перспективі, визначенні як актуальних, так і потенційно можливих у майбутньому потреб, ресурсів для їх забезпечення, розумінні тенденцій розвитку оборонних технологій, інновацій, штучного інтелекту, великих даних, інформаційних систем, які можуть бути розроблені на їх основі, небезпечних викликів у кіберсфері.

Саме на стратегічному плануванні має будуватися військове управління з планування оборони держави, зокрема в контексті планування розвитку оборонних кадрів, розвитку керованої зброї та вибухових боєприпасів, формування комплексного бачення майбутньої енергетики оборони, цифрової стратегії та дорожньої карти оборони, оборонних даних, цифрової інженерії, інтегрованої інвестиційної програми та стратегія розвитку оборонної промисловості, формування оборонної культури, охорони праці та техніки безпеки в обороні, стратегії повернення ветеранів до мирного життя, кібербезпеки оборони, а також оборонних інформаційних та комунікаційних технологій.

Висновки

Таким чином, військове управління з планування оборони держави тісно пов'язане з розумінням тих спроможностей, які зумовлені не лише фактичною наявністю сил і засобів, але і з ефективністю прийняття управлінських рішень на різних рівнях, недопустимістю вчинення корупційних дій та інших правопорушень, які спотворюють планування на рівні використання паливно-мастильних матеріалів, інвентаризації земель оборони, матеріального забезпечення військовослужбовців. З огляду на це планування має засновуватися на постійному контролі, оприлюдненні інформації щодо окреслених питань, яка не може бути використана проти національної безпеки і оборони України.

Наголошено, що, з точки зору адміністративно-правового регулювання, військовий потенціал держави пов'язаний також зі злагодженістю функціонування усіх сил безпеки та оборони держави, органів публічної влади, підприємств, установ та організацій в умовах відсічі збройній агресії, збалансованістю побудови системи національного спротиву, безперебійністю мобілізаційної підготовки та мобілізації, а також ефективним управлінням в економічній, соціальній, культурній сферах, забезпеченням національної безпеки держави.

Доведено, що з огляду на вирішальний вплив сучасних технологій військове управління з планування оборони держави має бути спрямоване на впровадження все нових інформаційних систем, цифрових платформ, що забезпечуватимуть комплексне бачення наявних сил та засобів, унеможливлюватимуть будь-які корупційні прояви, гарантуватимуть злагодженість управлінських рішень на різних рівнях, сприятимуть висвітленню недоліків і проблемних аспектів, покращуватимуть аналітичне забезпечення, підвищуватимуть точність відповідних прогнозів.

Встановлено, що військове управління з планування оборони держави, що розглядається крізь призму стратегічного планування, засновується не лише на поточних викликах і загрозах, але і на комплексному їх баченні у довгостроковій перспективі, визначенні як актуальних, так і потенційно можливих у майбутньому потреб, ресурсів для їх забезпечення, розумінні тенденцій розвитку оборонних технологій, інновацій, штучного інтелекту, великих даних, інформаційних систем, які можуть бути розроблені на їх основі, небезпечних викликів у кіберсфері.

Література

1. Про оборону України : Закон України від 06 грудня 1991 р. № 1932-XII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text.

2. Доктрина з оборонного планування у Збройних Силах України. Київ : «Центр учбової літератури», 2024. 60 с.

3. Breitenbauch H. Defence Planning. *Academic Foresights*. 2015. № 13. URL: https://www.academic-foresights.com/Defence_Planning.

SUMMARY

The article emphasizes that, from the point of view of administrative and legal regulation, the military potential of the state is associated with the coordinated functioning of all security and defense forces of the state, public authorities, enterprises, institutions and organizations in the conditions of repelling armed aggression, the balance of building a system of national resistance, the continuity of mobilization training and mobilization, as well as effective management in the economic, social, cultural spheres, ensuring the national security of the state.

It is proven that, given the decisive influence of modern technologies, the military department for planning the state's defense should be aimed at implementing all new information systems, digital platforms that will provide a comprehensive view of available forces and means, make any corruption manifestations impossible, guarantee the coherence of management decisions at different levels, contribute to highlighting shortcomings and problematic aspects, improve analytical support, and increase the accuracy of relevant forecasts.

It has been established that the military department for planning the state's defense, viewed through the prism of strategic planning, is based not only on current challenges and threats, but also on a comprehensive vision of them in the long term, determining both current and potentially possible future needs, resources to meet them, understanding the trends in the development of defense technologies, innovations, artificial intelligence, big data, information systems that can be developed on their basis, and dangerous challenges in the cyberspace.

Key words: military management, national defense planning, capability assessment, administrative and legal regulation, technology, strategic planning.

4. Забезпечити безпеку держави: етапи оборонного планування // Україна до НАТО: сайт. URL: https://ukrainetonato.com.ua/novyny/zabezpechyty-bezpeku-derzhavy-etapy-oboronnoho-planuvannia/.

5. Bychenkov V., Koretskyi A., Oksiiuk O., Vialkova V. Assessment of capabilities of military groupings (forces) based on the functional group «Engage». *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. 2018. № 5/3 (95). Pp. 33-44.

6. Про затвердження Порядку організації та здійснення оборонного планування в Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та інших складових сил оборони : наказ Міністерства оборони України від 22 грудня 2020 року № 484 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0196-21#Text.

7. Suojanen M., Kuikka V., Nikkarila J. -P., Nurmi J. An example of scenario-based evaluation of military capability areas An impact assessment of alternative systems on operations. In: 2015 Annual IEEE Systems Conference (SysCon) Proceedings. Vancouver, Canada, 2015, pp. 601-607.

8. Mattila J., Parkinson S. Evaluating Defence Capabilities. In: International Society of Military Sciences 2021, 12-13. October, Kingston, Canada. URL: https://www.researchgate.net/publication/355772880_Evaluating_Defence_Capabilities.

9. Писаренко Т., Кваша Т. Глобальні технологічні тренди у сфері озброєння та військової техніки. Київ : УкрІНТЕІ, 2020. 89 с. URL: http://www.uintei.kiev.ua/en/page/global-technological-trends-field-weapons-and-military-equipment.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

МОЗГОВИЙ Олександр Олександрович - кандидат юридичних наук, докторант Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2836-7595
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.63

Сфера земельних відносин безпосередньо пов'язана як із реалізацією публічного інтересу, охороною навколишнього природного середовища, забезпеченням принципів сталого розвитку, так і з гарантуванням права власності на землю. Ця специфіка обумовлює необхідність впровадження ефективних механізмів державного контролю, здатних забезпечити законність та раціональне використання земельних ресурсів.

З позиції системного підходу контроль у сфері земельних відносин є невід'ємним інтегрованим компонентом системи публічного управління земельними ресурсами, який забезпечує її цілісність, узгодженість і ефективність, формуючи зворотний зв'язок між прийняттям управлінських рішень та їх практичною реалізацією. У цьому контексті контроль не обмежується функцією перевірки чи спостереження, а виконує аналітичну, превентивну, регулятивну та коригувальну функції, спрямовані на оптимізацію управлінських рішень та підвищення ефективності роботи як суб'єктів контролю, так і підконтрольного об'єкта.

Контроль у сфері земельних відносин виступає важливим механізмом як захисту прав суб'єктів земельних відносин, так і забезпечення реалізації публічних інтересів, що охоплюють соціальні, екологічні та економічні аспекти використання земель як національного багатства та стратегічного ресурсу, забезпечуючи дотримання вимог екологічного та земельного законодавства, реалізацію принципів сталого розвитку, а також досягнення стратегічних цілей державної політики у сфері охорони й відтворення земель.

Відповідно до чинного законодавства контроль у сфері земельних відносин здійснюється щодо: 1) об'єкта державного контролю за використанням та охороною земель, яким відповідно до ст. 4 Закону «Про державний контроль за використанням та охороною земель» є всі землі в межах території України; 2) господарської діяльності суб'єктів земельних відносин при реалізації ними своїх прав і обов'язків у сфері використання та охорони земель.

Ключові слова: контроль, державний контроль за використанням та охороною земель, контрольні процедури, контрольна діяльність, земельні відносини, державна земельна політика, публічне управління

Постановка проблеми

У Резолюції «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 25 вересня 2015 року наголошується, що соціально-економічний розвиток залежить від раціонального використання природних ресурсів нашої планети. Виснаження природних ресурсів і несприятливі наслідки погіршення стану навколишнього середовища, зокрема опустелювання, посухи, деградація земель, нестача питної води та втрата біорізноманіття, примножують та загострюють численні виклики, що постають перед людством. При

цьому захист і відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення та повернення назад процесу деградації земель і зупинення втрати біорізноманіття визначено однією із Цілей сталого розвитку [1].

В Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року наголошується, що сучасне використання земельних ресурсів України не відповідає принципам раціонального природокористування, а стан земельних ресурсів України близький до критичного. Серед головних першопричин екологічних проблем в Україні визначено неефективність системи державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища, відсутність належної координації між органами влади різних рівнів, недосконаліть системи державного моніторингу, низький рівень дотримання природоохоронного законодавства, недостатню ефективність контролю за його виконанням [2].

Отже, враховуючи наведене, в умовах погіршення стану земельних ресурсів, деградації ґрунтів та нераціонального природокористування контроль у сфері земельних відносин виступає одним із ключових інструментів реалізації принципів сталого розвитку, забезпечення дотримання вимог екологічного та земельного законодавства, а також стратегічних цілей державної політики у сфері охорони й відтворення земель.

Вагоме значення для дослідження проблематики правової природи контролю, зокрема у сфері земельних відносин, мають наукові праці таких дослідників як Авер'янов В., Андрійко О., Бевзенко В., Буга Г., Ківалов С., Ковалів М., Курило В., Маматова Т., Мельник Р., Мунтьян Т., Неугодніков А., Остапенко О., Соловей Ю., Теремецький В., Шуст Г., які сформували науково-теоретичне підґрунтя даної статті. Водночас сучасний стан наукових досліджень теоретико-правових аспектів контролю у сфері земельних відносин залишається фрагментарним, що свідчить про необхідність подальшого аналізу даної проблематики.

Мета статті – на підставі аналізу теоретико-правових підходів до розуміння правової природи контролю визначити його сутність та призначення у сфері земельних відносин.

Виклад основного матеріалу

Аналізуючи сучасні наукові праці, присвячені сутності та призначенню контролю, можна зробити узагальнюючий висновок, що більшість дослідників розглядає контроль як складне та багатоаспектне правове явище. Так авторський колектив підручника з адміністративного права за редакцією Ківалова С. зазначає, що багатогранний, багатоплановий характер контролю дозволяє розглядати його залежно від того, на якому рівні та стосовно чого розглядається, як форму або вид діяльності, як принцип, як функцію [3, с. 292].

На думку Курила В. контроль є органічною частиною управління, однією з основних його функцій. Звідси витікає, що складовою частиною завдань і владних повноважень органів та осіб, покликаних управляти, є організація та застосування контролю, підвищення ефективності його функціонування в інтересах поліпшення роботи підконтрольного об'єкта. У ході контролю мають виявлятися та усуватися обставини, що перешкоджають цьому, причини, що призводять до розходження практичних результатів з поставленою метою [4, с. 103].

Андрійко О. пропонує розглядати державний контроль як об'єктивну функціональну діяльність, яка здійснюється з метою перевірки дотримання і виконання поставлених завдань, прийнятих рішень та їх правомірності [5, с. 16]. Такий підхід на нашу думку більше відображає операційний рівень контролю, а не його цільовий вимір.

На думку Неугоднікова А. метою здійснення контролю суб'єктами публічної адміністрації є: набуття об'єктивної інформації про стан дотримання законності у сфері публічного адміністрування; дослідження набутої інформації на предмет виявлення і припинення фактів порушень чинного законодавства, встановлення причин та умов, що сприяють їх вчиненню; порівняння досягнутих результатів з попередніми та очі-

куваними; недопущення нових порушень і шкідливих наслідків у правозастовчій сфері; виявлення осіб винних у порушенні належного стану публічного адміністрування тощо [6, с. 63]. Водночас на наш погляд у даному переліку відображені як завдання контролю, так і конкретні заходи його здійснення, але не мета контролю як правового явища.

Цікавою є спроба систематизації складових державного контролю Маматовою Т., яка пропонує розглядати державний контроль як багаторівневе явище: 1) державний контроль (правова компонента) – це реалізація функції втручання держави в діяльність будь-яких організацій у разі виникнення загрози безпеці людини, держави, навколишнього середовища; 2) державний контроль (функціональна компонента) – це процес вироблення корегувальних дій, що базується на порівнянні фактичного та заявленого стану об'єкта відповідно до визначених критеріїв; 3) державний контроль (інформаційна компонента) – це виявлення фактів або намірів, що можуть призвести до виникнення загрози безпеці людини, держави, навколишнього середовища [7]. Визнаючи методологічну цінність запропонованої авторкою моделі, на наш погляд даний підхід потребує розширення задля повноцінного відображення сучасного змісту державного контролю. Зокрема, розкриваючи правову компоненту, авторка фокусує увагу на «втручанні держави у разі виникнення загрози», тобто розглядає контроль як реактивну діяльність. Але такий підхід не відповідає ні функціональному призначенню контролю, ні чинному законодавству, адже заходи державного контролю здійснюються не лише у випадках існування загрози безпеці чи порушення (наприклад за зверненням фізичної особи про порушення, що спричинило шкоду її правам, законним інтересам, життю чи здоров'ю, навколишньому природному середовищу чи безпеці держави (абз. 5 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [8]), але й у межах планових контрольних заходів, спрямованих на попередження можливих порушень, забезпечення дотримання законності та стабільного функціонування об'єктів контролю. Інакше кажучи, державний контроль має також і проактивний характер, а не лише карально-реагуючий. Дискусійним також видається обмеження правової компоненти контролю фактом втручання держави в діяльність підконтрольного суб'єкта. Правова складова державного контролю не може зводитися до примусу чи обмеження, вона має також визначати межі втручання та процедури контролю, гарантії прав, відповідальність суб'єктів контролю тощо. Отже правова складова має охоплювати нормативно-правову основу, принципи, повноваження, механізми реалізації, гарантії дотримання прав, а не лише сам факт втручання держави. Так само на нашу думку потребують розширення функціональна та інформаційна складові контролю, окреслені Маматовою Т. Зокрема функціональна складова не обмежується лише «виробленням корегувальних дій», а в включає цілий комплекс заходів щодо: виявлення фактичного стану об'єкта контролю, встановлення відповідності вимогам законодавства, виявлення причин та умов порушень, припинення правопорушень, вироблення превентивних заходів, застосування санкцій, оцінки ефективності заходів контролю тощо. Інформаційна складова також не обмежується «виявленням загроз», а має включати збір, систематизацію, аналіз та використання інформації для прийняття управлінських рішень і попередження порушень.

Остапенко О. І. Ковалів М. В., Єсімов С. зазначають, що контрольну діяльність можна розглядати у двох вимірах – управлінському та юридичному. У першому випадку контроль виступає як функція управління, стадія управлінського циклу, що забезпечує реалізацію принципу зворотного зв'язку в управлінні. У другому – як засіб забезпечення законності у процесі реалізації виконавчої влади [9, с. 462].

Мунтьян Т. також наголошує, що контроль є обов'язковою функцією органів державного управління та місцевого самоврядування, елементом зворотного зв'язку, що дозволяє своєчасно відреагувати на будь-які відхилення від запланованого шляху досягнення поставлених цілей. Зворотний зв'язок необхідний для запобігання або ко-

ригування, якщо це неможливо попередити, розбіжностей між метою й здобутими результатами [10]. Тобто контроль – це не просто процес перевірки, а й зіставлення фактичних результатів із запланованими або встановленими стандартами для можливого коригування задля усунення недоліків чи отримання якісних показників [11, с. 135]. У наведених підходах науковців заслуговує на увагу акцент на зворотному зв'язку, завдяки механізмам якого забезпечується безперервність і результативність публічного управління, дозволяючи не лише виявляти відхилення від визначених цілей, але й своєчасно вживати заходів для їх усунення. За такого підходу контроль виступає інтегрованим елементом системи публічного управління, що забезпечує взаємозв'язок між прийняттям управлінських рішень та їх практичною реалізацією. Тобто контроль не обмежується функцією перевірки чи спостереження, а виконує аналітичну, превентивну, регулятивну та коригувальну функції, спрямовані на оптимізацію управлінських рішень та підвищення ефективності роботи як суб'єктів контролю, так і підконтрольного об'єкта.

У межах системного контексту публічного управління на наш погляд контроль слід розглядати як невід'ємний його елемент, який забезпечує узгодженість та ефективність функціонування системи публічного управління, а також універсальний механізм гарантування прав і свобод та захисту суспільних інтересів. У такому ракурсі мета контролю має корелюватися із загальною метою публічного управління.

Так згідно з документами Програми розвитку ООН (ПРООН, UNDP), зокрема у доповіді «Governance for Sustainable Human Development» (1997) публічне управління визначається як здійснення політичних, економічних і адміністративних повноважень з управління справами країни, що охоплює комплекс механізмів, процесів, взаємовідносин і інститутів, за допомогою яких громадяни та їхні об'єднання висловлюють свої інтереси, реалізують права та обов'язки, а також врегульовують розбіжності [12]. В інших джерелах публічне управління визначається також як цілеспрямовуючий організуючий та регулюючий вплив суспільних інститутів на стан і розвиток суспільних процесів, свідомість, поведінку та діяльність особи і громадянина з метою досягнення цілей суспільної життєдіяльності, що базуються на праві – прагненнях, інтересах та цінностях, що формуються і підтримуються суспільством [13, с. 21]. Говорячи про загальносуспільні цінності, слід констатувати, що з огляду на підтвердження Україною свого вибору на користь євроінтеграційного вектору розвитку, вони повинні мати чітку орієнтацію на загальноєвропейські стандарти. Так ст. 2 Договору про Європейський Союз закріплює фундаментальні спільні цінності ЄС, якими є повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та дотримання прав людини, включаючи права осіб, які належать до меншин [14]. У доповіді ПРООН «Governance for Sustainable Development – Integrating Governance in the Post-2015 Development Framework» також зазначається, що «хоча Цілі розвитку тисячоліття не включали мети чи конкретних завдань щодо управління, Декларація тисячоліття, прийнята світовими лідерами у 2000 році, визнала важливий зв'язок між належним управлінням, сталим розвитком та правами людини» [15]. Що стосується мети публічного управління, її можна визначити як забезпечення комплексного соціально-економічного й культурного розвитку держави, суспільства та кожної особи [16]. Отже публічне управління спрямоване на реалізацію загальних, тобто публічних інтересів.

При цьому, як відзначає Коломоєць Т., публічний інтерес є ні чим іншим, як тією чи іншою сукупністю приватних інтересів [17, с. 12]. Мельник Р., Бевзенко В. в свою чергу звертають увагу, що публічні інтереси, тобто усвідомлені інтереси усього суспільства або його частини, є відображенням економічних, соціальних та правоохоронних потреб населення. При цьому публічні інтереси не є простою сукупністю індивідуальних інтересів членів суспільства чи його частини. Вони є своєрідною квінтесенцією (поєднанням) інтересів членів суспільства, тобто вони поєднують лише ті інтереси, які однаковою мірою є важливими для кожного члена суспільства [18, с.36].

Водночас слід погодитися із Авер'яновим В., що роль держави у суспільстві безпосередньо визначає сутність і призначення контролю [19, с. 430]. При становленні демократичної правової держави важливим має бути усвідомлення того, що держава покликана виступати публічною організацією, представляти загальний інтерес і здійснювати управління справами суспільства від його імені і в його інтересах [20, с. 192]. З огляду на що при характеристиці призначення контролю, у тому числі у сфері земельних відносин, слід виходити із основоположних приписів Конституції України, зокрема ст. 3, якою визначено, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Отже, контроль, виступаючи універсальним інструментом забезпечення законності, а також ефективності та узгодженості публічного управління, реалізується у всіх сферах суспільних відносин. Не є винятком і сфера земельних відносин, адже вона безпосередньо пов'язана з реалізацією публічного інтересу, охороною навколишнього природного середовища, забезпеченням сталого розвитку та гарантуванням права власності.

У чинному законодавстві України відсутнє нормативно закріплене визначення поняття «контроль у сфері земельних відносин». Водночас у ст. 187 Земельного кодексу України визначено, що контроль за використанням та охороною земель полягає в забезпеченні додержання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями і громадянами земельного законодавства України [21]. При цьому відповідно до чинної редакції Земельного кодексу України контроль за використанням та охороною земель розмежовується за суб'єктами здійснення – на державний та громадський.

Ч. 2 ст. 188 Кодексу також визначено, що порядок здійснення державного контролю за використанням та охороною земель встановлюється законом. Так відповідно до преамбули Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19 червня 2003 року № 963-IV це Закон визначає правові, економічні та соціальні основи організації здійснення державного контролю за використанням та охороною земель і спрямований на забезпечення раціонального використання і відтворення природних ресурсів та охорону довкілля [22].

Водночас, як зазначається у Постанові Верховного Суду від 12 грудня 2023 року у справі № 160/7116/19 (провадження № К/9901/8025/20), правові основи організації і здійснення державного контролю за використанням та охороною земель, дотриманням вимог законодавства України про охорону земель та проведення моніторингу ґрунтів, організації здійснення державного контролю за використанням і охороною земель визначає Закон № 963-IV, проте він не визначає процедуру проведення перевірок під час здійснення заходів такого контролю у сфері земельних відносин, яка охоплює як суб'єктів, так і об'єкти цих відносин [23].

В контексті наведеного варто зазначити, що Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» від 28 квітня 2021 року № 1423-IX ст. 2 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» було доповнено новою частиною, відповідно до якої дія вказаного Закону поширюється на відносини, пов'язані зі здійсненням державного контролю за використанням та охороною земель. Цим же Законом ст. 9 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» доповнено ч. 5, відповідно до якої порядок здійснення державного контролю за використанням та охороною земель, дотриманням вимог законодавства України про охорону земель встановлюється цим Законом, Земельним кодексом України, законами України «Про охорону земель», «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності».

Таким чином, із прийняттям Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земель-

них відносин» було нормативно узгоджено положення спеціального земельного законодавства із загальними нормами щодо державного нагляду (контролю), що дозволило усунути існуючі правові колізії, які спричиняли виникнення спорів через можливість неоднозначного тлумачення відповідних норм щодо компетенції органів контролю у сфері земельних відносин.

Також слід відзначити, що ст. 4 Закону «Про державний контроль за використанням та охороною земель» визначено, що об'єктом державного контролю за використанням та охороною земель є всі землі в межах території України. З положень Закону також випливає, що державний контроль здійснюється щодо використання та охорони земель усіх категорій і форм власності (ч. 2 ст. 5), тобто поширюється на всі землі в межах території України, незалежно від їх правового режиму, цільового призначення чи суб'єкта права власності.

Верховний Суд у наведеній вище Постанові також зазначає, що використання землі як об'єкта державного контролю та охорони нерозривно пов'язано з діяльністю на ній (щодо неї) суб'єктів земельних відносин, у тому числі господарської [23]. Зокрема постановою Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 року № 801 затверджено Критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності, пов'язаної з використанням та охороною земель, і визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю) Державною службою з питань геодезії, картографії та кадастру та виконавчими органами сільських, селищних, міських рад [24]. Тобто провадження суб'єктом земельних відносин господарської діяльності, пов'язаної з використанням та охороною земель несе ризики настання негативних наслідків від провадження такої, що вимагає здійснення контрольних функцій з боку держави для забезпечення охорони земель як основного національного багатства Українського народу [23].

Отже контроль у сфері земельних відносин відповідно до чинного законодавства на сьогодні здійснюється щодо: 1) об'єкта державного контролю за використанням та охороною земель, яким відповідно до ст. 4 Закону «Про державний контроль за використанням та охороною земель» є всі землі в межах території України; 2) господарської діяльності суб'єктів земельних відносин при реалізації ними своїх прав і обов'язків у сфері використання та охорони земель.

Висновки

Сфера земельних відносин безпосередньо пов'язана як із реалізацією публічного інтересу, охороною навколишнього природного середовища, забезпеченням принципів сталого розвитку, так і з гарантуванням права власності на землю. Ця специфіка обумовлює необхідність впровадження ефективних механізмів державного контролю, здатних забезпечити законність та раціональне використання земельних ресурсів.

З позиції системного підходу контроль у сфері земельних відносин є невід'ємним інтегрованим компонентом системи публічного управління земельними ресурсами, який забезпечує її цілісність, узгодженість і ефективність, формуючи зворотний зв'язок між прийняттям управлінських рішень та їх практичною реалізацією. У цьому контексті контроль не обмежується функцією перевірки чи спостереження, а виконує аналітичну, превентивну, регулятивну та коригувальну функції, спрямовані на оптимізацію управлінських рішень та підвищення ефективності роботи як суб'єктів контролю, так і підконтрольного об'єкта.

Контроль у сфері земельних відносин виступає важливим механізмом як захисту прав суб'єктів земельних відносин, так і забезпечення реалізації публічних інтересів, що охоплюють соціальні, екологічні та економічні аспекти використання земель як національного багатства та стратегічного ресурсу, забезпечуючи дотримання вимог екологічного та земельного законодавства, реалізацію принципів сталого розвитку, а також досягнення стратегічних цілей державної політики у сфері охорони й відтворення земель.

Література

1. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до

2030 року: Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю 25 вересня 2015 року. URL: https://files.acquia.undp.org/public/migration/ua/Agenda2030_UA.pdf

2. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року: затверджено Законом України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 16. ст. 70.

3. Адміністративне право України: підручник / за заг. ред. Ківалова С. Одеса: Юридична література, 2003. 896 с.

4. Курило В. Адміністративні правочини у сільському господарстві України: сучасна парадигма: монографія. Київ: Магістр. XXI сторіччя, 2007. 312 с.

5. Андрійко О. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 1999. 38 с.

6. Неугодніков А. Контроль як функція публічного адміністрування: поняття та принципи реалізації. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2019. Вип. 4. С. 58–69.

7. Маматова Т. Трактування поняття «державний контроль» у сучасному законодавстві України та його уточнення. *Вісник державної служби України*. 2004. № 1. С. 23–26.

8. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 5 квітня 2007 року № 877-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 29. ст. 389.

9. Адміністративне право України (загальна частина): навч. посіб. / Остапенко О., Ковалів М., Єсімов С. та ін.; вид. 2-е, доп. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с.

10. Мунтьян Т. Управління навчальним і виховним процесами. Робота з педкадрами. *Все для вчителя*. 2003. № 4–5 . С. 1–19.

11. Соловей Ю. Принципи державного контролю за діяльністю дошкільних навчальних закладів як основної функції управління у галузі дошкільної освіти. International research and practice conference «*Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics*»: Conference proceedings, Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», October 20-21, 2017. p. 132-135.

12. Governance for sustainable human development : a UNDP policy document. New York: UNDP, Jan. 1997. URL: https://digitallibrary.un.org/record/492551?v=pdf

13. Васіна А. Навчально-методичний комплекс з дисципліни «Публічне управління та адміністрування: концептуальні засади та модернізація». URL: https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/45433/1/%D0%9D%D0%9C%D0%9A%20%D0%9F%D0%A3%D0%90%D0%9A%D0%97%D0%9C.pdf

14. Консолідовані версії договору про Європейський Союз (вчиненого в Маастрихті 7 лютого 1992 року) та договору про функціонування Європейського Союзу (вчиненого в Римі 25 березня місяця 1957 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text

15. Discussion Paper: Governance for Sustainable Development – Integrating Governance in the Post-2015 Development Framework. March 2014. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/Discussion-Paper--Governance-for-Sustainable-Development.pdf

16. Куйбіда В., Білинська М., Петроє О. Публічне управління: термінологічний словник. Навчальний посібник. Київ: НАДУ, 2018. 224 с.

17. Коломоєць Т. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації: монографія; за ред. В. Шкарупи. Запоріжжя: Поліграф, 2004. 403 с.

18. Мельник Р., Бевзенко В. Загальне адміністративне право: навчальний посібник / За заг. ред. Р. Мельника. К.: Ваіте, 2014. 376 с.

19. Виконавча влада і адміністративне право: моногр. за ред. В. Авер'янова. К.: Вид. дім «Ін-Юре», 2002. 668 с.

20. Буга Г. Забезпечення безпеки у сфері діяльності небанківських фінансових установ в Україні: адміністративно-правові засади: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 404 с.

21. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. ст. 27.

22. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України

від 19 червня 2003 року № 963-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. ст. 350.

23. Постанова Верховного Суду від 12 грудня 2023 року у справі № 160/7116/19 (провадження № К/9901/8025/20). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat/2023_12_19_160_7116_19

24. Критерії, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності, пов'язаної з використанням та охороною земель, і визначається періодичність здійснення планових заходів державного нагляду (контролю) Державною службою з питань геодезії, картографії та кадастру та виконавчими органами сільських, селищних, міських рад: постанова Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 801. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/801-2018-%D0%BF#Text

THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF CONTROL IN THE SPHERE OF LAND RELATIONS

The sphere of land relations is directly related to both the implementation of the public interest, environmental protection, ensuring the principles of sustainable development, and guaranteeing the right to land ownership. This specificity necessitates the introduction of effective mechanisms of state control capable of ensuring the legality and rational use of land resources.

From the perspective of a systemic approach, control in the sphere of land relations is an integral integrated component of the system of public land management, which ensures its integrity, consistency and efficiency, forming a feedback loop between the adoption of management decisions and their practical implementation. In this context, control is not limited to the function of verification or observation, but performs analytical, preventive, regulatory and corrective functions aimed at optimizing management decisions and increasing the efficiency of both the subjects of control and the controlled object.

Control in the field of land relations is an important mechanism for both protecting the rights of subjects of land relations and ensuring the implementation of public interests, covering social, environmental and economic aspects of land use as a national wealth and strategic resource, ensuring compliance with the requirements of environmental and land legislation, implementing the principles of sustainable development, as well as achieving strategic goals of state policy in the field of land protection and restoration.

According to current legislation, control in the field of land relations is carried out in relation to: 1) the object of state control over the use and protection of land, which, according to Article 4 of the Law «On State Control over the Use and Protection of Lands» is all land within the territory of Ukraine; 2) the economic activities of subjects of land relations when they exercise their rights and obligations in the field of land use and protection.

Keywords: control, state control over the use and protection of land, control procedures, control activities, land relations, state land policy, public administration

ПОЧАТОК ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

ДАНИЛО Сергій Михайлович - кандидат юридичних наук, докторант Харківського національного університету внутрішніх справ
https://orcid.org/0000-0001-5135-8633
АБЛАМСЬКА Вікторія Вікторівна - старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем правового забезпечення діяльності поліції та протидії злочинності навчально-наукового інституту № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2415-7235
УДК 343.9:343.233.2
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.64

У статті досліджується початковий етап досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства в контексті кримінальної процесуальної діяльності. Основна увага приділена питанням, що стосуються внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), визначенню суб'єктів, уповноважених на це, а також джерелам інформації, на підставі яких може бути розпочато розслідування. Розглянуто нормативно-правову базу, зокрема статті 214, 215, 216, 218 та 477 КПК України, що регулюють порядок початку розслідування та підслідність у випадку домашнього насильства. Важливою проблемою є кваліфікація правопорушень, зокрема правильне визначення складу злочину за ст. 126-1 КК України, оскільки домашнє насильство може співвідноситись із іншими правопорушеннями, такими як заподіяння тілесних ушкоджень. Звернуто увагу на необхідність дотримання процесуальних норм при визначенні підслідності та місця проведення досудового розслідування, а також на проблеми, які можуть виникнути через конкуренцію кримінально-правових норм. У статті також акцентується на значенні заяви потерпілого як основи для початку досудового розслідування і пропонуються шляхи вирішення труднощів, пов'язаних із її відсутністю або неправильним визначенням попередньої кваліфікації правопорушення. Окремо розглядається питання застосування принципу «non bis in idem» у випадку одночасного застосування кількох норм Кримінального кодексу. Наукова новизна статті полягає в комплексному підході до аналізу процесуальних особливостей початкового етапу розслідування домашнього насильства, що дозволяє уточнити існуючі правові проблеми та запропонувати рекомендації для вдосконалення правового регулювання цього процесу.

Ключові слова. Досудове розслідування, домашнє насильство, Єдиний реєстр досудових розслідувань, кваліфікація злочину, кримінальний кодекс України, підслідність, процесуальні норми, право потерпілого

Постановка проблеми

Початок досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо домашнього насильства полягає в необхідності чіткого визначення правових та процесуальних меж на етапі, коли вносяться відомості про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР). Законодавець, регулюючи цей процес у статті 214 КПК України, вказує на важливість чіткого визначення суб'єктів, уповноважених на внесення відомостей, а також джерел, які можуть бути підставою для початку досудового розслідування. Проблема полягає в тому, що для початку розслідування щодо домашнього насиль-

ства необхідно дотримуватись специфічних вимог, зокрема, отримання заяви потерпілого, що є ключовою умовою для внесення відомостей до ЄРДР. Без заяви потерпілого досудове розслідування не може бути розпочато, що створює правові труднощі на цьому етапі.

Іншою важливою проблемою є визначення правильної кваліфікації правопорушення на початковому етапі досудового розслідування, що тісно пов'язано з питанням конкуренції кримінально-правових норм. Стаття 126-1 КК України, яка регулює домашнє насильство, може співвідноситись з іншими статтями КК, такими як 121, 122, 125, 126, що призводить до складності в правильній кваліфікації діянь. Крім того, особливість домашнього насильства полягає у систематичному характері правопорушень, що ускладнює визначення точного моменту початку розслідування та кваліфікації злочину. Практика показує, що часто виникає необхідність застосування сукупності статей, що інколи суперечить принципу «non bis in idem» (неможливість подвійного покарання за одне і те ж діяння).

Ще однією важливою проблемою є визначення підслідності органу, що здійснює досудове розслідування у випадку домашнього насильства. За загальним правилом, досудове розслідування щодо цього виду правопорушення проводиться слідчими органами Національної поліції, а прокурор визначає місце розслідування у випадку, коли насильство мало місце в декількох місцях. Проблемою є також необхідність коректного визначення місця проведення розслідування, що враховує обставини вчинення правопорушення, місце перебування підозрюваного та свідків. Такий підхід може ускладнювати розслідування та вимагати додаткових правових дій для забезпечення ефективності і своєчасності процесуального контролю.

Стан дослідження проблеми

У дослідженні проблеми початку досудового розслідування щодо домашнього насильства, зокрема у контексті кримінальної процесуальної діяльності, науковці звертають увагу на численні аспекти правового регулювання. Проблема початку цього етапу кримінального провадження визначається через внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), що є важливим кроком для початку процесу. Одним із найбільш вивчених аспектів є роль суб'єктів, уповноважених на внесення таких відомостей, серед яких слідчий, дізнавач та прокурор. Проте, як зазначає Ю. М. Слухаєнко, початковий етап процесу розслідування має особливе значення, оскільки він вимагає чіткої правової регламентації і передбачає комплекс дій, які забезпечують подальше успішне розслідування.

Ключовим аспектом є визначення підслідності органу, який буде проводити досудове розслідування. Відповідно до ст. 218 КПК України, компетенція щодо домашнього насильства належить органам Національної поліції, проте у випадках, коли правопорушення сталося в декількох місцях, рішення про підслідність має приймати прокурор. Важливим є також питання, як правильно визначити місце розслідування, щоб забезпечити належний процесуальний контроль, що часто стає проблемою в практичному застосуванні. Це питання було детально розглянуто у роботах К. М. Плутицької, яка підкреслює важливість правильної кваліфікації домашнього насильства на початковому етапі розслідування.

Один з найбільших викликів на цьому етапі – це правильне кваліфікування злочину відповідно до ст. 126-1 КК України. У цьому контексті важливо відмежовувати домашнє насильство від інших менш тяжких злочинів, що можуть бути співвіднесені з цим правопорушенням, таких як заподіяння тілесних ушкоджень. Проблема відмежування цих діянь є актуальною в практиці судових органів і органів досудового розслідування, де на практиці часто виникає плутанина в кваліфікації за різними статтями Кримінального кодексу. Це підтверджує необхідність точного визначення ознак злочину та врахування його специфіки, зазначеного у роботах таких дослідників, як Ю. В. Орлов.

Особливістю розслідування щодо домашнього насильства є те, що, відповідно до ст. 477 КПК України, підставою для по-

чатку розслідування є лише заява потерпілого. Проблема виникає, коли цей етап не має достатньої правової підготовки або коли існує недостатньо підстав для початку кримінального провадження без відповідної заяви. Цей аспект активно досліджується в наукових працях, наприклад, у роботах О. В. Харитонової, яка акцентує увагу на важливості забезпечення дотримання прав потерпілих в рамках процесу. Водночас важливе місце займає й питання взаємодії органів поліції та прокуратури на ранніх етапах розслідування, що має забезпечити своєчасність та ефективність дій.

Нерозкритими залишаються кілька важливих питань, які зумовлюють необхідність подальшого дослідження цієї проблеми. Зокрема, проблема коректної кваліфікації правопорушень, що пов'язані з домашнім насильством, вимагає детальнішого вивчення для уникнення подвійного покарання. Окрім цього, відсутність чіткої нормативної регламентації в процесуальному аспекті, зокрема щодо процедури визначення підслідності у випадках, коли насильство сталося в декількох місцях, вимагає вирішення. Таким чином, існуючі прогалини в законодавстві та судовій практиці потребують детального наукового дослідження для оптимізації досудового розслідування в контексті домашнього насильства.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є аналіз початкового етапу досудового розслідування у кримінальному провадженні щодо домашнього насильства, визначення основних правових, процесуальних та практичних проблем, що виникають при внесенні відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), а також формулювання рекомендацій щодо удосконалення цього процесу для забезпечення законності та ефективності розслідування. Відповідно до мети поставлені такі завдання дослідження:

1. Проаналізувати нормативно-правову базу, що регулює початок досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства, зокрема положення КПК України та Кримінального кодексу України.

2. Оцінити роль суб'єктів, уповноважених на внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, і виявити проблеми, пов'язані з їх діяльністю на початковому етапі розслідування.

3. Дослідити взаємозв'язок початкового етапу досудового розслідування з іншими процесуальними етапами, зокрема визначення підслідності та правильну кваліфікацію правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством.

4. Визначити основні проблеми, що виникають при кваліфікації правопорушень за ст. 126-1 КК України та інших суміжних статей, і запропонувати шляхи їх вирішення.

5. Оцінити роль заяви потерпілого як підстави для початку досудового розслідування у випадках домашнього насильства та виявити недоліки, пов'язані з цією вимогою.

6. Розробити рекомендації для удосконалення процесу внесення відомостей до ЄРДР та покращення взаємодії органів досудового розслідування для забезпечення ефективності боротьби з домашнім насильством.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі початкового етапу досудового розслідування домашнього насильства, зокрема через внесення відомостей до ЄРДР, уточненні правових та практичних проблем, пов'язаних з кваліфікацією злочинів, визначенням підслідності та місця розслідування, а також у розробці рекомендацій для удосконалення процесуальної діяльності з метою підвищення ефективності боротьби з домашнім насильством.

Виклад основного матеріалу

Кримінальна процесуальна діяльність складається з багатьох взаємопов'язаних складових процесів (етапів, стадій, дій тощо), при цьому за загальним правил така діяльність починається не інакше як з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Для чіткого розуміння початкового етапу такої діяльності законодавець у п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України надав

офіційне тлумачення поняття досудового розслідування саме як «стадії кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань…» [1].

Деталізацію процесу початку досудового розслідування закріплена у положеннях ст. 214 КПК України, де: визначені суб'єкти, уповноважені на внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР (слідчий, дізнавач, прокурор) та час, упродовж якого вони це мають здійснити; окреслені джерела інформацію, на підставі яких може бути розпочато розслідування; передбачено порядок призначення слідчого або дізнавача, який буде здійснювати досудового розслідування тощо.

В контексті початку досудового розслідування щодо домашнього насильства слід брати до уваги те, що положення ст. 214 КПК України перебувають у тісному взаємозв'язку з приписами таких статей.

По-перше, з положеннями ст. 215 КПК України, де визначені відповідні форми здійснення досудового розслідування.

Аналіз санкцій ст. 126-1 КК України та норми ст. 12 КК України свідчать про те, що домашнє насильство відноситься до категорії злочинів, у зв'язку з чим досудове розслідування здійснюється у формі досудового слідства, яке проводиться слідчим.

По-друге, з положеннями ст. 216 КПК України, якими визначено підслідність конкретного органу досудового розслідування, уповноваженого здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених законом України про кримінальну відповідальність.

Підслідність розслідування домашнього насильства відноситься до компетенції слідчих органів Національної поліції. За загальним правилом досудове розслідування домашнього насильства здійснюється слідчим того органу досудового розслідування, під юрисдикцією якого знаходиться місце вчинення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 218 КПК України). Згідно ч. 3 ст. 218 КПК України, якщо домашнє насильство було вчинено в декількох місцях, обов'язок визначити місце проведення досудового розслідування покладається на прокурора. При прийнятті рішення про місце проведення досудового розслідування прокурор повинен враховувати місця виявлення ознак кримінального правопорушення, місця перебування підозрюваного чи більшості свідків, місця закінчення кримінального правопорушення або настання його наслідків тощо. У разі встановлення того, що іншим слідчим органу досудового розслідування або слідчим іншого органу досудового розслідування розпочато кримінальне провадження щодо того ж кримінального правопорушення, слідчий передає слідчому, який здійснює досудове розслідування, наявні у нього матеріали та відомості, повідомляє про це прокурора, потерпілого або заявника та вносить відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ч. 4 ст. 218 КПК України).

По-третє, з положеннями ч. 1 ст. 477 КПК України.

Під час внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР слідчому, дізнавачу обов'язково слід брати до уваги нормативні приписи ст. 477 КПК України, де серед переліку кримінальних правопорушень, за якими кримінальне провадження здійснюється у формі приватного обвинувачення, також передбачено ст. 126-1 КК України. Зокрема у процесуальному аспекті особливістю початку досудового розслідування щодо домашнього насильства є те, що підставою для цього є лише заява потерпілого. В іншому разі, наприклад у випадку виявлення слідчим, дізнавачем, прокурором факту вчинення домашнього насильства, останні не зможуть внести відомості про це до ЄРДР та розпочати досудове розслідування [2].

Початок досудового розслідування домашнього насильства, на переконання Ю. М. Слухаєнка, найбільш вдало можна визначити, як діяльність органів досудового розслідування, яка здійснюється при неухильному дотриманні вимог кримінального процесуального закону під процесуальними керівництвом прокурора, обмежена формами судового контролю та спрямована на збирання, перевірку й оцінку доказів з метою встановлення обставин, які підляга-

ють доказуванню у кримінальному провадженні [3]. Тож початковий етап процесу розслідування домашнього насильства має важливе значення, оскільки саме він передбачає комплекс процесуальних і непроцесуальних дій, які безпосередньо впливають на майбутній очікувальний результат слідчої діяльності – завершення повного й неупередженого розслідування у встановлені законом строки та визначеної процедури [4]. Саме на початковому етапі досудового розслідування кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, безпосереднім завданням слідчого, дізнавача є встановлення наявності або відсутності достатніх даних, що вказують на ознаки вчинення такого правопорушення. Адже тільки в такому разі завдання кримінального провадження можуть бути належним чином виконані, а права, свободи та законні інтереси його учасників надійно захищені. Важливо аби кожному факту вчинення домашнього насильства надавалась належна правова оцінка шляхом встановлення відповідності обставин події, що містить його ознаки, фактичним даним. Чітка правова регламентація процесуальної діяльності саме на початковому етапі є передумовою законності й обґрунтованості подальшого досудового розслідування та судового розгляду справи [5].

Зважаючи на загальні тактичні завдання розслідування домашнього насильства, на початковому етапі слідчий, дізнавач: з'ясовує та перевіряє первинну інформацію про факт домашнього насильства; виявляє, закріплює та зберігає сліди злочину; установлює потерпілих і свідків; реєструє заяву та вносить її до ЄРДР; по змозі проводить огляд місця події та висуває первинні слідчі версії; визначає форми і прийоми взаємодії з оперативними службами та відповідними організаціями, а також залучає спеціалістів; складає план розслідування [4]. У контексті наведених тактичних завдання розслідування домашнього насильства варто наголосити, що необхідність чіткого розмежування процесуальної та позапроцесуальної діяльності слідчого, дізнавача на етапі початку досудового розслідування. Оскільки домашнє насильство (ст. 126-1 КК України) відноситься до числа злочинів, то до внесення відомостей про вчинення останнього до ЄРДР може бути проведений виключно огляд місця події. Відтак вельми важливого значення набуває правильне визначення попередньої кваліфікації вчиненого кримінального правопорушення, зокрема відмежування ст. 126-1 КК України від інших менш тяжких за своєю суспільною небезпекою кримінальних правопорушень. Насамперед мова йдеться про необхідність взяття до уваги критерію систематичності вчинених протиправних дій (їх якісну та кількісну характеристики, що має місце при домашньому насильству), а також специфічність суб'єкту, на який направлені протиправні дії. Зокрема суб'єкт вчиненого домашнього насильства є спеціальним, а саме потерпілим є родич, член подружжя чи колишнього подружжя або інша особа, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою [6]. Тобто кривдник і потерпілий перебувають чи перебували у близьких або сімейних відносинах. Водночас потрібно враховувати те, що навіть наявність заяви особи про вчинення домашнього насильства не завжди буде підставою для початку досудового розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126-1 КК України. Адже побудова диспозиції норм ст. 126-1 КК України свідчить, що в її положеннях, на відміну від п. 3 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та ст. 173-2 КУпАП, передбачена така ознака об'єктивної сторони, як умисне систематичне вчинення певного виду насильства [2].

Якщо ж вести мову про конкуренцію кримінально-правових норм, кожна з яких охоплює окреме кримінальне правопорушення, то на практиці можна зустріти ситуацію, коли поряд із кваліфікацією за ст. 126-1 КК України діяння особи кваліфікуються додатково за різними статтями, наприклад 121, 122, 125, 126, 135, 136, 146 КК України. У такому випадку буде порушення принципу «non bis in idem», оскільки особа буде притягнута до відповідальності більш ніж один раз за однакові діяння. Правова

позиція Верховного Суду з цього питання полягає в тому, що у випадках конкуренції між загальною та спеціальною нормами суди застосовують загальне правило: якщо злочин одночасно передбачений загальною і спеціальною нормами, то сукупність злочинів відсутня, і застосуванню підлягає спеціальна норма, яка найбільше відображає специфіку та особливості такого злочинного діяння [7].

Найчастіше виникає потреба розмежувати домашнє насильство та заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості. Тут виникає проблема відмінності у підходах до кваліфікації випадків домашнього фізичного насильства, зокрема чи то як множинності злочинів, чи як одиничних злочинів. Незважаючи на розроблені наукою кримінального права правила і рекомендації щодо кваліфікації злочинів, під час їх відмежування від суміжних органи досудового розслідування і суди допускають неправильну кваліфікацію сукупності злочинів, передбачених статтями 125 та 126-1 КК України. Для вирішення цієї ситуації варто керуватися розумінням того, що склад злочину, передбачений ст. 126-1 КК України, є складеним, а заподіяння тілесних ушкоджень є вмонтованим до його об'єктивної сторони. Саме тому потреба у додатковій кваліфікації за правилами сукупності виникає лише у тих випадках, коли санкції статей, що передбачають відповідальність за заподіяння тих чи інших тілесних ушкоджень, є такими ж само або більш суворими, ніж санкція ст. 126-1 КК України. Таким чином, за сукупністю із ст. 126-1 КК України можуть бути кваліфіковані злочини, передбачені ч. 2 ст. 126, статтями 121, 122 КК України тощо. Це ж стосується і незаконного позбавлення волі як прояву фізичного насильства (ст. 146 КК України). Водночас погроза вбивством (ч. 1 ст. 129 КК України), експлуатація дітей (лише щодо діянь, передбачених ч. 1 ст. 150 КК України, як прояв економічного домашнього насильства) охоплюються ст. 126-1 КК України. Що ж стосується сексуального насильства, то воно завжди потребує окремої (а не додаткової) кваліфікації за статтями 152–154, 156 КК України [8].

Крім того, виникає складність у визначенні попередньої кваліфікації, яка відповідно до п. 5 ч. 5 ст. 214 КПК України під час внесення відповідних відомостей до ЄРДР повинна обов'язково зазначатися. Певні труднощі виникають також у зв'язку з тим, що, з одного боку, у слідчого, дізнавача, прокурора має бути інформація про умисне системне вчинення особою домашнього насильства, а з іншого, – вчинення такого діяння щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах. Тому на початковому етапі під час внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР не завжди можливо встановити точну кваліфікацію вчиненого діяння [2].

У межах дослідження проблематики кваліфікації фізичного домашнього насильства К. М. Плутицька наводить такий приклад: якщо домашнє насильство полягає в заподіянні легких тілесних ушкоджень (ст. 125 КК України) або завданні побоїв подружжю чи колишньому подружжю або іншій особі, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, за наявності такої ознаки, як систематичність, такі дії потрібно кваліфікувати за ст. 126-1 КК України, адже в цьому випадку за ст. 126-1 КК України є спеціальною нормою. Натомість побої, що мають характер мордування, а так само скоєння систематичного катування становлять більшу суспільну небезпечність, тому такі дії доцільно кваліфікувати за ч. 2 ст. 126 КК України або за ч. 2 ст. 127 (за ознакою повторності) [9].

Не безпідставним убачається й твердження Ю. В. Орлова, що «проблемним питанням є розмежування кримінального домашнього насильства та ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України) чи непрацездатних батьків (ст. 165 КК України). У науці та практиці справедливо висловлюється думка, що злісне ухилення від сплати аліментів цілком можна розглядати як прояв економічного насильства. Проте це не дає підстав вважати, що такі дії охоплюються ст. 126-1 КК України чи вимагають кваліфікації за сукупністю цієї статті зі статтями 164 чи 165 КК Укра-

їни. Натомість слідча та судова практика в низці випадків вдається до кваліфікації за сукупністю, порушуючи принцип неможливості подвійного інкримінування. Під час вирішення цього питання варто відштовхуватися від правила про кваліфікацію в разі конкуренції загальної та спеціальної норм. Норми ст.ст. 164 та 165 КК України є спеціальними щодо загальної, зафіксованої у ст. 126-1 КК України, а тому мають застосовуватись тільки вони, без сукупності» [10].

Також важливим питанням є те, що у випадку, коли потерпілий спеціальний, але немає систематичності – кваліфікація за відповідною статтею КК України та п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК України (обставини, які обтяжують покарання – вчинення кримінального правопорушення щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах) [3].

Зауважимо, що судова практика свідчить, що для доведення системності у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильство повинно бути зафіксовано не менше трьох фактів вчинення такого насильства у будь-якій з його форм: економічного, психологічного, фізичного. Проблемним питанням доведення системності вивчення домашнього насильства і дотримання принципу «non bis in idem» нами більш детально було присвячено увагу в іншому розділі цієї монографії «Застосування принципу «non bis in idem» під час розслідування домашнього насильства».

У науковій літературі та судовій практиці звертається увага на необхідність розмежування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126-1 КК України, та кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. У цьому питанні підтримаємо вчених, які відмічають, що з аналізу ст. 126-1 КК України, положень Стамбульської конвенції та Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» стає зрозумілим, що домашнє насильство полягає у значно ширшому колі діянь, ніж ті, що криміналізовані у ст. 126-1 КК України. Відповідно неправильно зводити злочин, пов'язаний із застосуванням домашнього насильства, до ст. 126-1 КК України. Визначення поняття злочину, пов'язаного з домашнім насильством, доцільно здійснювати і з огляду на загальне поняття домашнього насильства, зважаючи на загальне розуміння поняття і ознак кримінального правопорушення як такого [11].

У постанові від 12 лютого 2020 року у справі № 453/225/19 (провадження № 51-4000кмо19) об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду сформулювала тлумачення поняття злочину, пов'язаного з домашнім насильством, а саме як:

«злочином, пов'язаним із домашнім насильством, слід вважати будь-яке кримінальне правопорушення, обставини вчинення якого свідчать про наявність у діянні хоча б одного з елементів (ознак), перелічених у ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», незалежно від того, чи вказано їх в інкримінованій статті (частині статті) КК України як ознаки основного або кваліфікованого складу злочину» [12].

На думку О. В. Харитонової та І. А. Тітка, злочин, пов'язаний з домашнім насильством, це:

1) злочин, передбачений ст. 126-1 КК;

2) злочин, що містить кваліфікуючу ознаку «вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах»;

3) злочин, поєднаний з обтяжуючою обставиною, передбаченою у п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК «вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах» та п. 6 ч. 1 ст. 67 КК в частині «вчинення злочину… у присутності дитини» [13].

В окремих випадках у ході досудового розслідування може бути виявлено помилковість попередньої кваліфікації. Наприклад, коли провадження було розпочато без заяви потерпілого і діяння кваліфіковано як злочин публічного обвинувачення, хоча дійсна кваліфікація вказує на належність цього провадження до категорії приватного. Законодавчо це питання не врегульова-

но, що породжує кілька варіантів розвитку подій:

1) дізнавач, слідчий, прокурор закриває провадження на підставі п. 7 ст. 284 КПК України, встановивши відсутність заяви потерпілого як приводу для внесення відомостей до ЄРДР;

2) дізнавач, слідчий, прокурор роз'яснює потерпілому особливості провадження у формі приватного обвинувачення, отримує відмову/згоду потерпілого, і як наслідок – дізнавач, слідчий, прокурор закриває провадження/продовжує провадження у формі приватного обвинувачення. Виходячи із завдань кримінального провадження, зокрема захист особи від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, вбачається, що дізнавач, слідчий, прокурор мають з'ясувати позицію потерпілого щодо необхідності подальшого провадження. У разі якщо він висловлює згоду на продовження цього провадження (що має бути відображено у відповідній заяві) воно має продовжуватися в загальному порядку. За випадку його відмову подати заяву, провадження закривається [14]. Відтак після визначення кваліфікації злочину саме як злочину щодо вчинення домашнього насильства, наступні задачі, які треба ефективно виконати, то це проведення слідчих (розшукових) дій, спрямованих на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні.

Треба акцентувати увагу, що згідно ч. 5 ст. 214 КПК України та розділу ІІ «Порядку формування та ведення реєстру» Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення від 30 червня 2020 року № 298 [15] на початку досудового розслідування до ЄРДР вносяться відомості про:

«дату надходження заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або виявлення з іншого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення;

прізвище, ім'я, по батькові (найменування) потерпілого або заявника;

інше джерело, з якого виявлені обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення;

короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведених потерпілим, заявником чи виявлених з іншого джерела;

попередню правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність».

Відповідно до розділу 3 «Порядку внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Реєстру» Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення:

«формування Реєстру розпочинається з моменту внесення до нього Реєстратором відповідних відомостей про кримінальне правопорушення, зазначених у заяві чи повідомленні про його вчинення або виявлених ним самостійно з будь-якого джерела. Усні заяви заносяться слідчим, дізнавачем (уповноваженою особою іншого підрозділу) або прокурором до протоколу, який підписується заявником. Відомості про кримінальне правопорушення, викладені у заяві, повідомленні чи виявлені з іншого джерела, повинні відповідати вимогам пункту 4 частини 5 статті 214 КПК України, зокрема мати короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення».

Відповідно до приписів пункту 4 розділу ІІ Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події, затвердженого наказом МВС України від 8 лютого 2019 р. №100:

«у разі якщо заява (повідомлення) надійшла до органу (підрозділу) поліції під час особистого звернення заявника одночасно з її (його) реєстрацією в інформаційно-телекомунікаційній системі «Інформаційний портал Національної поліції України» або журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події, уповноважена службова особа оформлює та видає заявникові талон-повідомлення єдиного обліку про прийняття і реєстрацію заяви (повідомлення) про кримінальне

правопорушення та іншу подію, корінці талонів-повідомлень зберігаються в уповноваженої службової особи» [16].

У разі коли заяви (повідомлення) надійшли до органу (підрозділу) поліції з використанням засобів поштового зв'язку, мережі Інтернет, електронного зв'язку (електронні звернення), через контактні центри державної установи «Урядовий контактний центр» та телефонну «гарячу лінію» Національної поліції України, служби діловодства реєструють та невідкладно передають керівникові органу (підрозділу) поліції або особі, яка виконує його обов'язки приймає рішення щодо їх реєстрації в інформаційно-телекомунікаційній системі «Інформаційний портал Національної поліції України» або журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події (п. 12 розділу ІІ Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події [16].

Відповідно до абзацу 1 п. 36 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі» від 22 серпня 2018 р. № 658 у разі звернення до уповноваженого підрозділу органу Національної поліції особи, яка заявляє, що постраждала від насильства, посадова особа такого органу приймає заяву від постраждалої особи та реєструє її в журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події [17].

Висновки

Відповідно до абзацу 1 п. 36 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі» від 22 серпня 2018 р. № 658 у разі звернення до уповноваженого підрозділу органу Національної поліції особи, яка заявляє, що постраждала від насильства, посадова особа такого органу приймає заяву від постраждалої особи та реєструє її в журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події [18].

Резюмуючи проведене дослідження, з метою формування дієвого механізму захисту прав людини, постраждалої від домашнього насильства, унеможливлення тиску на неї, та враховуючи проблемні питання, пов'язані з початком досудового розслідування даного виду злочину, варто підтримати думку науковців стосовно доцільності розширення переліку підстав для початку досудового розслідування домашнього насильства. На користь цього додатковою аргументацією пропонованих змін є потреба імплементації приписів ч. 1 ст. 55 Стамбульської конвенції, ратифікованої Україною, які вимагають: «… щоб розслідування або кримінальне переслідування правопорушень, установлених відповідно до статей 35, 36, 37, 38, 39 Конвенції, не залежали цілком від повідомлення або скарги, поданої жертвою…» .

Ще одним проблемним питанням, яке вже згадувалося вище і потребує законодавчого врегулювання, є складність в перекваліфікації кримінального провадження щодо домашнього насильства, яке було розпочато без заяви потерпілого. Тобто, коли спочатку діяння було кваліфіковано як злочин публічного обвинувачення, а дійсна кваліфікація вказує на належність цього провадження до категорії приватного. Цей практичний аспекти доцільно унормувати в положенні ч. 1 ст. 478 КПК України.

Також вважаємо за доцільне виключити здійснення досудового розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126-1 КК України, з категорії кримінальних проваджень приватного обвинувачення і надання можливості розпочати кримінальне провадження у випадках, коли є достатньо відомостей, що вказують на вчинення домашнього насильства, незалежно від бажання потерпілої особи або спроможності потерпілої особи самостійно захистити свої законні інтереси. Для цього пропонуємо внести зміни до п. 1 ч. 1 ст. 477 КПК України і виключити ст. 126-1 КК України з переліку кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення, яке може бути

розпочате слідчим, дізнавачем, прокурором лише на підставі заяви потерпілого.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI// БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17?find=1&text=%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D1%96#Text.

2. Абламський С.Є., Лук'яненко Ю.В. Особливості початку досудового розслідування домашнього насильства (ст. 126-1 КК України). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. Вип. 4(99). С. 234–249. doi: 10.32631/v.2022.4.20.

3. Слухаєнко Ю. М. Методика розслідування домашнього насильства: дис. … д-ра філософії: 081 Право. Кропивницький, 2023. 213 с.

4. Ботнаренко І. А. Домашнє насильство: початковий етап розслідування. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 2(36). С. 82–92. doi: 10.37025/1992-4437/2021-36-2-82.

5. Дрозд В. Г. Окремі питання регламентації початку досудового розслідування в умовах проведення правової реформи. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 268–272.

6. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 року № 2229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2229-19

7. Степаненко О., Агапова К. Кількісний критерій систематичності як ознака домашнього насильства. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 323–327. doi: 10.32849/2663-5313/2020.4.55.

8. Запобігання та протидія домашньому насильству підрозділами Національної поліції : метод. рек. / В. Л. Костюк, Н. В. Федоровська, М. В. Пашковська. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 42 с.

9. Плутицька К. М Проблеми кваліфікації фізичного домашнього насильства. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2018. № 3. С. 112–117.

10. Орлов Ю. В. Проблеми кримінально-правової кваліфікації домашнього насильства. *Право і безпека*. 2020. № 4 (79). С. 13–19. doi: 10.32631/pb.2020.4.01.

11. Кваліфікація та основи методики розслідування домашнього насильства : навч. посіб. / С. Романцова, Н. Устрицька, І. Гловюк та ін. ; за ред. І. Гловюк, Н. Лащук, С. Романцової. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 404 с.

12. Постанова Верховного Суду від 12.02.2020 : справа № 453/225/19, провадження № 51-4000кмо19// Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87602679

13. Харитонова О., Тітко І. Злочин, пов'язаний з домашнім насильством: правові проблеми та практичні рекомендації. ЮРЛІГА. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/192450_zlochin-povyazaniy-z-domashnm-nasilstvom-pravov-problemi-ta-praktichn-rekomendats

14. Особливі порядки кримінального провадження : підручник / [О. В. Капліна, О. І. Марочкін, М. І. Демура та ін.] ; за ред. О. В. Капліної ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава мудрого. Харків : Право, 2024. 366 с.

15. Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: наказ Офісу Генерального прокурора України від 30 черв. 2020 р. № 298. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20?find=1&text=%D1%83%D1%81%D0%BD%D1%96#Text

16. Порядок ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події: наказ МВС України від 08 лют. 2019 р. №100. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19

17. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 658. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#Text

18. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Офіційний портал Верховної Ради України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text

Danylo S. M.,
Candidate of Law,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
e-mail: d.and.p@ukr.net
Ablamska V. V.,
Senior Researcher, Research Laboratory on the Problems of Legal Support of Police Activities and Combating Crime at the Educational and Research Institute No. 2 of the Kharkiv National University of Internal Affairs
e-mail: ablamskaviktoria@gmail.com

START OF PRE-TRIAL INVESTIGATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING DOMESTIC VIOLENCE

The article examines the initial stage of pre-trial investigation in criminal proceedings on domestic violence in the context of criminal procedural activity. The main attention is paid to issues related to entering information about a criminal offense into the Unified Register of Pre-Trial Investigations (URDR), determining the subjects authorized for this, as well as sources of information on the basis of which an investigation can be initiated. The regulatory framework is considered, in particular Articles 214, 215, 216, 218 and 477 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which regulate the procedure for initiating an investigation and liability in cases of domestic violence. An important problem is the qualification of offenses, in particular the correct definition of the elements of a crime under Art. 126-1 of the Criminal Code of Ukraine, since domestic violence can be correlated with other offenses, such as causing bodily harm. Attention is drawn to the need to comply with procedural norms when determining the subject matter of the investigation and the place of conducting the pre-trial investigation, as well as to the problems that may arise due to the competition of criminal law norms. The article also emphasizes the importance of the victim's statement as the basis for initiating the pre-trial investigation and suggests ways to resolve the difficulties associated with its absence or incorrect determination of the preliminary qualification of the offense. The issue of applying the principle of "non bis in idem" in the case of simultaneous application of several norms of the Criminal Code is separately considered. The scientific novelty of the article lies in the comprehensive approach to the analysis of the procedural features of the initial stage of the investigation of domestic violence, which allows to clarify existing legal problems and offer recommendations for improving the legal regulation of this process.

Keywords: Pre-trial investigation, domestic violence, Unified Register of Pre-trial Investigations, qualification of a crime, Criminal Code of Ukraine, subject to investigation, procedural norms, victim's rights

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСУДДЯ ЯК ОБ'ЄКТУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

ЗАЙЦЕВА Марина Сергіївна - доктор філософії

УДК 342.9
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.65

Аргументовано, що правосуддя є важливим засобом забезпечення панування верховенства права і правової законності у сфері владовідносин. Першочерговою метою правосуддя тут є захист прав і законних інтересів громадян та інститутів громадянського суспільства від протиправної поведінки (дій, бездіяльності) суб'єктів публічної влади (державної та муніципальної);

Виділено наступні особливості адміністративно-правового регулювання правосуддя: по-перше, засобами адміністративного права не регламентуються безпосередньо питання відправлення правосуддя, однак вони визначають деякі аспекти підвідомчості судів. Крім того у нормах адміністративного законодавства закріплюються склади адміністративних правопорушень, тобто юридичних конфліктів у сфері владовідносин, які розв'язуються у ході відправлення правосуддя. Тобто через адміністративно-правове регулювання встановлюється сфера застосування правосуддя як інструменту ствердження, захисту та відновлення правової справедливості і парового порядку у галузі здійснення публічного управління; по-друге, засобами адміністративно-правового регулювання забезпечується регламентація питань забезпечення належних умов для відправлення якісного, неупередженого, безстороннього, та дієвого правосуддя. Зокрема йдеться про регулювання: побудови і функціонування внутрішньо-організаційних відносин у судах; правового статусу та діяльності Державної судової адміністрації; забезпечення певних гарантій безпеки суддів; інформаційного, аналітичного, матеріально-технічного та іншого забезпечення діяльності судової влади тощо

Ключові слова: правосуддя, адміністративно-правове забезпечення, об'єкт, адміністративно-правове регулювання.

Постановка проблеми

Україна є правовою державою, що прямо закріплено у статті 1 Конституції України. Такого роду державою визнається та, в якій право є мірилом свободи, рівності та справедливості, в якій проголошений та реально діє принцип верховенства права і законності, що виражається, перш за все, у суворому підпорядкуванні публічної влади закону. Тобто правовою є та держава, яка зв'язана правом, організована і функціонує на його принципах та ідеалах. З цього приводу слід відзначити позицію В. Д. Левчука, який аналізуючи поняття та характерні ознаки правової держави, зазначає, що остання є такою формою організації і діяльності державної влади, що будується у взаєминах з індивідами та їх об'єднаннями на основі норм права. Тобто це держава, в якій, на основі діючого закону, реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому, де держава і людина несуть взаємну відповідальність згідно із чинним правовим законом [1, с.121]. Отже правова держава являє собою складне, багатоаспектне явище, що характеризується цілою низкою ознак і

властивостей, одне із ключових місць серед яких займає наявність належного (тобто доступного, неупередженого та об'єктивного) правосуддя. Слід відзначити, що досить часто правознавці, аналізуючи поняття правової держави, прямо не акцентують увагу на правосудді як на її неодмінній властивості, однак його наявність, висока якість та дієвість є неодмінною складовою верховенства права, яке у свою чергу є визначальною властивістю правової держави. Справедливим буде відмітити, що Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія) доступ до незалежного і безстороннього правосуддя виокремлює я одну неодмінних та дуже важливих складових верховенства права [2, с.177, 180]. Звідси очевидно, що не можна йти шляхом реальної розбудови правової держави, нехтуючи питаннями врегулювання правосуддя, ставлячись зверхньо до його організації, функціонування та гарантій. Наукові, політичні та громадські дискусії, обговорення з приводу забезпечення та розвитку правосуддя в Україні тривають вже тривалий час і не втрачають своєї актуальності та гостроти на сьогодні. Складність цієї проблематики обумовлена, зокрема, тим, що правосуддя є міжгалузевим інститутом, який регламентується і забезпечується засобами багатьох галузей права, зокрема адміністративного, яке являє собою одну із найбільш об'ємних і розгалужених галузей права. В умовах, триваючої у нашій державі адміністративної реформи та продовження курсу на удосконалення якості національного правосуддя, доцільно більш детально розглянути особливості останнього як об'єкту адміністративно-правового регулювання.

Стан дослідження

Проблематику правових засад правосуддя в Україні, зокрема, в адміністративно-правовому аспекті, у своїх працях висвітлювали В. Б. Авер'янов, А.Л. Борко, І. В. Зозуля, Р. В. Ігонін, В.М. Лаговський, М.В Лошицький, В.В. Кіселичник, Т.Є. Кутельвас, В.Ю. Мащук, І.М. Попович, І.Д. Прошутя та ін. Віддаючи належне науково-теоретичному доробку цих та інших фахівців, слід відмітити, що комплексність проблемного питання забезпечення правосуддя обумовлює необхідність та доцільність його подальшого, більш детального і змістовного опрацювання з позиції адміністративно-правової науки, адже більшість фахівців розглядає проблематику адміністративно-правового регулювання сфери відправлення правосуддя у розрізі забезпечення судоустрою, діяльності судів як публічних інституцій чи у контексті врегулювання і забезпечення статусу суддів, як суб'єктів реалізації зазначеного правосуддя, однак це не є безпосередньо правосуддям.

Мета та завдання

З огляду на зазначене, метою статті є: з'ясувати особливості правосуддя як об'єкту адміністративно-правового регулювання. Задля досягнення поставленої мети необхідно: розглянути поняття та сутнісний зміст правосуддя як правого явища, розглянути предмет та роль адміністративно-правового регулювання, встановити зв'язок і регулятивний вплив зазначеного регулювання на правосуддя.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у тому, що в ній дістав подальшого опрацювання теоретичний підхід щодо визначення особливостей правосуддя як об'єкту адміністративно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу

Поняття правосуддя є одним із основоположних для правової науки та практики, однак при цьому чинне законодавство не містить чіткого та змістовного визначення поняття «правосуддя». Із Розділу VIII Конституції України слідує, що правосуддя є функцією судів, делегування якої іншим суб'єктам забороняється. Більш ґрунтовні та деталізовані позиції з приводу розуміння правосуддя наводяться дослідниками. Так, для прикладу, В. Т. Комзюк у своїх працях акцентує увагу на тому, що поняття правосуддя є надзвичайно важливим, а цей термін широко вживаним і в законодавстві, і науковцями при розгляді функцій держави, судової влади, здійснення судочинства та організації судоустрою, діяльності судових

органів і суддів тощо [3, с.89]. Правознавець зауважує на тому, що в Конституції України є окремий розділ, присвячений правосуддю, який так і називається, хоча нормативного визначення цього поняття тут немає (як немає і в інших нормативних актах), а якщо проаналізувати його положення, то стає очевидним, що він містить багато такого, що власне правосуддям не є, і з цих конституційних положень важко зрозуміти поняття і сутність правосуддя, відсутні тут і принципи правосуддя як надзвичайно важлива правова категорія, що розкриває зміст і сутність відповідних правових явищ. Тому, підкреслює В. Т. Комзюк, вкрай необхідним є нормативно визначити і закріпити поняття правосуддя та його змісту з метою усунення розбіжностей в законодавстві, однакового розуміння і застосування всіма суб'єктами права [3, с.89]. Науковець цілком справедливо зазначає, що різнотлумачення поняття правосуддя недопустимим, зважаючи на надзвичайну важливість цього терміну, нагальною є необхідність його нормативного визначення і закріплення в Конституції України шляхом внесення змін до її восьмого розділу. Дослідник пропонує розуміти правосуддя як вид державної діяльності, механізм реалізації судової влади, її основна функція, що полягає у розгляді і вирішенні в судових засіданнях судових справ, що здійснюється судами у формі цивільного, кримінального, адміністративного та господарського судочинства з дотриманням встановленої законом процесуальної форми та принципів» [3, с.91]. В.М. Лаговський, досліджуючи поняття та сутнісний зміст правосуддя, дійшов висновку, що правосуддя – це особлива функція державної влади, що здійснюється через розгляд і вирішення в судових засіданнях юридичних справ зі спорів, стосовних до прав та інтересів громадян, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань та кримінальних справ і застосування встановлених законом карних заходів щодо осіб, винних у вчиненні злочину, або виправдання невинних [4, с.20]. До кола ключових ознак, що характеризують цю функцію, правник відносить наступні: здійснення правосуддя виключно судами, безпосередньо єдиним суб'єктом судочинства є суддя; розгляд юридичних справ здійснюється із дотриманням особливого процесуального порядку, рішення судів проголошуються ім'ям України і захищаються державним примусом [4, с.20]. Тобто функція правосуддя, відмічає В. М. Лаговстький, є стрижнем судової системи України, яка здійснюється виключно у судових засіданнях суддями (в деяких випадках і народними засідателями) шляхом розгляду усіх категорій юридичних справ в судах першої, апеляційної та касаційної інстанції через здійснення правозастосовчої, нормотворчої, правозахисної та представницької діяльності [4, с.20]. Н.П. Сиза, висвітлюючи зміст поняття правосуддя у розрізі кримінально-процесуального регулювання, зазначає, що воно (тобто правосуддя) є основною кримінально-процесуальною функцією, яку здійснює суд через реалізацію в установленій законом процесуальній формі повноважень щодо з'ясування обставин, що підлягають доказуванню, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, і вирішення кримінального позову з ухваленням законного, обґрунтованого і справедливого судового рішення [5, с.60]. Функція правосуддя, зауважує дослідниця, здійснюється у судових стадіях кримінального провадження, де вирішується питання про обвинувачення: у підготовчому судовому провадженні, судовому розгляді у першій інстанції, апеляційному та касаційному розгляді та при перегляді судових рішень за нововиявленими обставинами [5, с.60].

Отже, вивчення науково-дослідних позицій, дає підстави для висновку, що серед фахівців превалює точка зору згідно з якою правосуддя являє собою функцію, право на здійснення якої належить виключно судам, а її змістом є процесуальна діяльність цих судів із відновлення та ствердження правової справедливості, забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, а також прав і законних інтересів колективних суб'єктів. Правосуддя належить до кола обов'язкових, найбільш дієвих і надійних інструментів підтримки панування верховенства права та законності у цивілізованій, демократичній, соціально-правовій державі, шляхом впроваджен-

ня, ствердження і розвитку ідеалів якої йде Україна.

Однак для того, що правосуддя належним чином виконувало відповідні завдання, було доступним, неупередженим, справедливим та ефективним, вона також має бути відповідним чином забезпечене, зокрема відповідним нормативно-правовим підґрунтям, окрема роль в якому відводиться адміністративно-правовому регулюванню. У доктринальних джерелах, на сторінках навчальної літератури та у періодичних фахових виданнях дослідниками наводиться досить багато визначень поняття та тлумачення сутності адміністративно-правового регулювання. Так, наприклад, Р. С. Ярошевська, В. І. Загуменник та ін. вважають, що адміністративно-правове регулювання являє собою цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства й держави [6, с.202; 7, с.88] Очевидно, що такий підхід не надає чіткого уявлення до розуміння сутнісного змісту саме адміністративно-правового регулювання порівняно з іншими галузями правового регулювання. Тож, Р. С. Ярошевська виокремлює коло відносин, які саме входять до сфери адміністративно-правового регулювання, що власне і відображає специфіку його предметного призначення, а саме: 1) які відображають індивідуальні публічні потреби фізичних і юридичних осіб; третіх осіб, права та свободи яких порушуються першими; загальний публічний інтерес держави й українського народу в цілому; 2) які реалізують імперативно-владну компетенцію публічної адміністрації та взаємні публічні інтереси всіх невладних учасників адміністративно-правих відносин, кожний із яких має йти на певний утиск своїх інтересів задля задоволення інтересів іншого; 3) які потребують дотримання певних установлених державою в адміністративно-правових нормах правил [6, с.202]. З огляду на зазначене, дослідниця доходить висновку, що це вид правового регулювання покликаний, з одного боку, обмежувати поведінку суб'єктів певними дозволами чи заборонами, а з іншого – він спрямований на спонукання суб'єктів до вільної діяльності та гарантування забезпечення їхніх прав і свобод [6, с.202]. О.А. Моргунов, досліджуючи поняття та механізм адміністративно-правового регулювання виокремлює таке коло його характерних ознак: а) адміністративно-правове регулювання – це є дія (вплив) держави на суспільні відносини, що виникають між їх суб'єктами; б) здійснюється за допомогою відповідних правових засобів, сукупність яких утворює механізм адміністративно-правового регулювання; в) має на меті упорядкування - державно-владних відносин; г) встановлює юридичні права та обов'язки учасників адміністративно-правових відносин, які упорядковуються [8, с.275–276]. Відповідно адміністративно-правове регулювання публічного адміністрування у тій чи іншій сфері, на думку науковця, можна розуміти як сукупність адміністративно-правових норм та інших адміністративно-правових засобів, що закріплюють, впорядковують, охороняють відносини за участю суб'єктів владних повноважень у цих сферах в інтересах людини, суспільства та держави через механізм адміністративно-правового регулювання, який забезпечує втілення адміністративно-правового регулювання у правовій поведінці учасників адміністративних правовідносин на основі сприйняття та наступного відображення у соціально значущій діяльності у формах дотримання та застосування адміністративних норм [8, с.276]. В. В. Галунько та ін. розуміють під адміністративно-правовим регулюванням регламентуючий вплив засобів адміністративного права на предмет його регулювання. При цьому предметний обсяг адміністративного права України, на думку фахівців, окреслюється такими його складовими: 1) відносинами, що виникають у зв'язку із забезпеченням публічною адміністрацією прав і свобод та законних інтересів приватних осіб у процесі надання адміністративних послуг; 2) адміністративною діяльністю публічної адміністрації щодо здійснення виконавчо-розпорядчої (публічної управлінської) діяльності: 2.1) у

процесі виконавчої діяльності публічна адміністрація забезпечує публічне виконання законів на території всієї держави; 2.2) розпорядча діяльність полягає в ухваленні суб'єктами публічної адміністрації підзаконних нормативно-правових актів на основі та з виконання законів. Отже, предметом адміністративного права України, стверджують В. В. Галонько, О. М. Правотворова та ін. є суспільні відносини, які виникають між суб'єктами публічної адміністрації та приватними особами. За змістом предмет адміністративного права складається з надання адміністративних послуг і здійснення виконавчої-розпорядчої діяльності (публічного управління) адміністрацією [9, с.20].

Вивчення дослідницьких позицій свідчить про те, що адміністративно-правове регулювання розуміється як вплив принципів, норм та інших засобів адміністративного права на управлінські відносини з метою: їх упорядкування та формалізації; обмеження влади, недопущення проявів зловживань нею і свавілля з боку її носіїв; гарантування, охорони та захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб; встановлення найбільш прозорих й ефективних механізмів організації та взаємодії інститутів публічної влади між собою тощо. Звісно ж серед правників досі немає усталеної узгодженої позиції з приводу обсягів предмету адміністративно-правового регулювання, хоча слід констатувати, що протягом останніх років дослідниками були суттєво розширені межі кола відносин, які регламентуються адміністративним правом, і їх перелік вже не зводиться лише до виконавчо-розпорядчої та сервісної діяльності органів виконавчої влади.

Висновки

З огляду на вище викладене щодо поняття та сутнісного змісту правосуддя й адміністративно-правового регулювання, можемо дійти наступних висновків:

1) правосуддя є важливим засобом забезпечення панування верховенства права і законності у сфері владовідносин. Першочерговою метою правосуддя тут є захист прав і законних інтересів громадян та інститутів громадянського суспільства від протиправної поведінки (дій, бездіяльності) суб'єктів публічної влади (державної та муніципальної);

2) адміністративно-правове регулювання правосуддя має певні особливості, а саме:

- по-перше, засобами адміністративного права не регламентуються безпосередньо питання відправлення правосуддя, однак вони визначають деякі аспекти підвідомчості судів (наприклад, ст.ст. 214, 221 КУпАП). Крім того у нормах адміністративного законодавства закріплюються склади адміністративних правопорушень, тобто юридичних конфліктів у сфері владовідносин, які розв'язуються у ході відправлення правосуддя. Тобто через адміністративно-правове регулювання встановлюється сфера застосування правосуддя як інструменту ствердження, захисту та відновлення правової справедливості і правового порядку у галузі здійснення публічного управління.

- по-друге, засобами адміністративно-правового регулювання забезпечується регламентація питань забезпечення належних умов для відправлення якісного, неупередженого, безстороннього, та дієвого правосуддя. Зокрема, йдеться про регулювання: побудови і функціонування внутрішньо-організаційних відносин у судах; правового статусу та діяльності Державної судової адміністрації; забезпечення певних гарантій безпеки суддів; інформаційного, аналітичного, матеріально-технічного та іншого забезпечення діяльності судової влади тощо.

Література

1. Левчук В. Д. Поняття та ознаки правової держави. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Харків, 2019. С. 121–123. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_05_2019/pdf/57.pdf

2. Верховенство права / Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86¬му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року) / ПРАВО УКРАЇНИ, 2011 № 10, С.168-184. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2011_003_rev_2011_04_04.pdf

SUMMARY

It is argued that justice is an important means of ensuring the rule of law and legal legitimacy in the sphere of power relations. The primary goal of justice here is to protect the rights and legitimate interests of citizens and civil society institutions from unlawful behavior (actions, inaction) of public authorities (state and municipal);

The following features of administrative and legal regulation of justice are highlighted: first, administrative law does not directly regulate the issues of administering justice, but they determine some aspects of the jurisdiction of courts. In addition, the norms of administrative legislation establish the structures of administrative offenses, that is, legal conflicts in the sphere of power relations, which are resolved in the course of administering justice. That is, through administrative and legal regulation, the scope of application of justice is established as a tool for affirming, protecting and restoring legal justice and order in the sphere of public administration; Secondly, administrative and legal regulation provides for the regulation of issues of ensuring appropriate conditions for the administration of high-quality, impartial, impartial, and effective justice. In particular, this concerns the regulation of: the construction and functioning of internal organizational relations in courts; the legal status and activities of the State Judicial Administration; ensuring certain guarantees of the safety of judges; informational, analytical, material and technical and other support for the activities of the judiciary, etc.

Keywords: justice, administrative and legal support, object, administrative and legal regulation.

3. Комзюк В. Т. Щодо нормативного визначення поняття і сутності правосуддя / В. Т. Комзюк // Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 1. С. 88-92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2023_1_16

4. Лаговський В. М. Правосуддя як основна функція судів / В. М. Лаговський // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2014. Вип. 29(2.3). С. 18-21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_29%282.3%29__5

5. Сиза Н.П. Правосуддя як основна кримінально-процесуальна функція. Вісник кримінального судочинства. 2016. № 4. С. 55–61.

6. Ярошевська Р.С. Містобудівна діяльність як об'єкт адміністративно-правового регулювання / Р.С. Ярошевська // Порівняльно-аналітичне право / редкол.: Ю. М. Бисага (гол. ред.), Д. М. Бєлов, О. Я. Рогач та ін.; ДВНЗ «УжНУ» Ужгород, 2015. № 2. С.201-203.

7. Адміністративне право України: основні категорії та поняття : [навч. посіб.] / [В.І. Загуменник, В.В. Мусієнко, В.В. Проценко] ; за заг. ред. О.Х. Юлдашева. Бендери ; К. : Поліграфіст, 2010. 512 с

8. Моргунов О. А. Поняття та механізм адміністративно-правового регулювання публічного адміністрування сфер фізичної культури і спорту [Електронний ресурс] / Моргунов О. А. // Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 3. С. 274-277. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/72.pdf.

9. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Видання третє. Київ: Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ: СТРУКТУРА, ЕЛЕМЕНТИ ТА ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

ШЕВЧЕНКО Василь Михайлович - доктор філософії (ГУНП в Харківській області, м. Харків, Україна)

УДК 342.7:351.77-053.2
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.66

У статті розглянуто актуальні проблеми адміністративно-правового захисту прав дитини в умовах посилення глобалізаційних процесів та прагнення України до євроінтеграції. Досліджено, що впровадження європейських стандартів, які охоплюють права людини, демократичні цінності й принципи верховенства права, є важливою передумовою ефективного забезпечення правового статусу дітей. Розглянуто механізм правового регулювання як універсальну категорію, що дозволяє аналізувати це явище поза межами окремих галузей права. Його визначають як систему правових засобів, методів і форм, за допомогою яких норми права впроваджуються у суспільні відносини, забезпечуючи їх впорядкування та стабільний правопорядок. Визначено, що, попри наявність розгалуженої системи міжнародних і національних нормативно-правових актів, реалізація прав дитини ускладнюється розривом між задекларованими нормами та практичними механізмами їх виконання, недостатньою координацією державних органів і розмитістю відповідальності. Проаналізовано структуру адміністративно-правового механізму захисту прав дитини, який складається з міжнародного, національного та місцевого рівнів, а також основних елементів: правових норм, адміністративних процедур, діяльності уповноважених органів, ролі інститутів громадянського суспільства й активної позиції дітей та їх представників. Встановлено, що ефективність системи захисту прав дитини вимагає вдосконалення координації між усіма суб'єктами, впровадження дієвих механізмів контролю, відповідальності та доступу до правової допомоги, особливо щодо питань житла, опіки, освіти та захисту від насильства. Зроблено висновки, що формування ефективного адміністративно-правового захисту прав дитини має відповідати як міжнародним стандартам, так і національним потребам, що дозволить гарантувати не лише формальний, а й реальний захист прав дітей, сприятиме їхній безпеці, розвитку й добробуту, а також стане ключовим завданням сучасної державної політики України.

Ключові слова: Адміністративно-правовий механізм, захист прав дитини, структура, елементи, принципи функціонування, адміністративне право, правове регулювання, міжнародні стандарти, державна політика, гарантії прав дитини.

Постановка проблеми

Посилення глобалізаційних тенденцій та прагнення України до інтеграції з Європейським Союзом зумовлюють необхідність впровадження європейських стандартів, які нині набули загальнолюдського характеру. Ці стандарти охоплюють демократичні цінності, права людини, принципи правової та соціальної держави, ідеї верховенства права.

У сучасних умовах питання захисту прав дитини набуває особливої значущості, адже ефективне забезпечення правового статусу дітей є одним із пріоритетних напрямів державної політики та суспіль-

ного розвитку. Незважаючи на існування розгалуженої системи міжнародних і національних нормативно-правових актів, що регулюють права дитини, їх реалізація часто стикається з істотними труднощами. Основною причиною цього є розрив між задекларованими нормами й відсутністю належних механізмів їх практичного втілення. Це зумовлює формальний характер багатьох правових положень, які залишаються лише на папері, не забезпечуючи реального захисту інтересів дітей. До того ж, діяльність державних органів, уповноважених на забезпечення прав дитини, характеризується недостатньою координацією, дублюванням функцій, бюрократичними бар'єрами та розмитістю відповідальності. Усе це створює ситуацію, коли ефективна система захисту прав дитини відсутня, а існуючі підходи не відповідають сучасним викликам. В умовах зростання соціально-економічних викликів, зокрема у період воєнних дій та післявоєнного відновлення, питання безпеки та захисту дітей набувають особливої ваги.

Соціальна безпека дітей не виникає стихійно — вона є результатом цілеспрямованої діяльності державних органів, громадських інституцій та суспільства загалом, які за допомогою чітко визначених правових механізмів впроваджують систему заходів для забезпечення прав, свобод і законних інтересів дітей. Ефективне функціонування цієї системи вимагає координації дій різних суб'єктів, що беруть участь у реалізації соціально-захисних програм, а також удосконалення правового регулювання у сфері захисту дитинства. Дієвість правового механізму соціального захисту дітей визначає успішність соціальних реформ, сприяє підвищенню рівня життя та соціальної справедливості, а також зміцненню соціально-економічної стабільності держави.

Таким чином, нагальною є потреба в розробленні цілісного, узгодженого та дієвого механізму, спрямованого на гарантування реального захисту прав дітей в Україні, що відповідатиме як міжнародним стандартам, так і національним потребам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження адміністративно-правового механізму захисту прав дитини перебувають у фокусі уваги багатьох науковців, серед яких можна виокремити таких дослідників, як О.Ф. Скакун, В.І. Абрамова, І.В. Цибуліної, С. Гавраш, Н.М. Опольська, М. Веселова, Н. Коломоєць, Т. Рекуненко, Р. Пилипіва, Н. Хмелевської, І.Г. Бухтіярова, І.В.Бандурко, О. Синегубов, Н. Ортинська, Навроцький О., Дубіна О, Корж-Ікаєва Т та ін.

Метою статті є комплексний аналіз адміністративно-правового механізму захисту прав дитини шляхом визначення його структури, основних елементів та принципів функціонування.

Виклад основного матеріалу

На основі Конвенції про права дитини 1989 року була розроблена доктрина всебічного захисту, яка вимагає від держав визнавати дітей та підлітків суб'єктами з повним набором прав. Отже, держави зобов'язані гарантувати всебічний захист прав у системі правосуддя за допомогою керівних принципів, що дозволяють реалізувати ці права.

Розуміння механізму правового регулювання як універсальної категорії дає змогу розглядати це явище поза межами конкретної галузі права. Механізм правового регулювання представляє собою єдину систему правових засобів, методів і форм, за допомогою яких норми права впроваджуються в суспільні відносини, забезпечуючи впорядкування цих відносин, задоволення правових інтересів суб'єктів і встановлення стабільного правопорядку [1, с. 498].

На думку К.В. Шундікова, використання поняття «механізм» у юридичній науці має значний методологічний потенціал, що допомагає глибше розкривати інструментальну специфіку об'єктів дослідження. Водночас він зазначає, що визначення явища як механізму часто сприймається як самоочевидне, виступаючи радше формально-логічним прийомом без належного методологічного обґрунтування. Проте, розглядаючи структуру позитивного права через ін-

струментальний підхід вчений обґрунтовує введення в правознавчий категоріальний апарат поняття «правовий механізм», яке він розуміє як нормативно об'єктивований, системно організований комплекс юридичних засобів, необхідних і достатніх для досягнення конкретної мети або сукупності цілей. Таким чином, концепція правового механізму відкриває нові горизонти для теоретичного аналізу та практичного застосування правових норм у впорядкуванні суспільних відносин [2].

Литвинов О.М. виділяє кілька значень поняття «механізм» у контексті управлінської науки: по-перше, це сукупність цілей, функцій, принципів та методів, взаємодія яких забезпечує ефективне функціонування соціальної системи; по-друге, це взаємодія різних елементів управління, що характеризується стійкими взаємозалежностями та причинно-наслідковими зв'язками; потретє, це набір адміністративно-правових регуляторів, що властиві певній сфері або галузі, включаючи необхідні правові акти, механізми державного контролю, інформаційне забезпечення та ступінь участі громадян у управлінні; і, по-четверте, це організація практичного здійснення державного управління, що охоплює загальну систему управління, функції спеціальних і інших органів у відповідній сфері [3]. Науковиця Н. Коломоець розглядає механізм як складну систему взаємоузгоджених і взаємодіючих елементів, об'єднаних реалізацією єдиного процесу, спрямованого на досягнення конкретної, чітко визначеної мети, яка водночас є складовою більш комплексної системи. Механізм захисту прав дитини, за цим підходом, формується зі сукупності елементів, кожен із яких у процесі своєї діяльності залучає інші елементи до реалізації своїх повноважень, при цьому зберігаючи загальний баланс у розподілі компетенцій. Таким чином, ефективність роботи механізму базується на взаємодії і координації всіх його складових [4]. О. Воронятнікова визначає механізм як систему різнорідних елементів із різним функціональним призначенням, які в сукупності набувають взаємозалежного та взаємообумовлюючого характеру для досягнення поставленої мети [5].

Виходячи з викладеного, механізм у праві проявляється як цілісна система взаємопов'язаних і самостійних елементів, які функціонують разом для досягнення визначених цілей і виконання певних завдань. Його структура включає динамічну сукупність організованих юридичних засобів, що перебувають у постійній взаємодії й забезпечують досягнення соціально значущих результатів. Механізм стає активним інструментом впливу норм права на суспільні відносини та суб'єктів, слугуючи ефективним каналом реалізації юридичних положень у практичній площині.

У механізмі захисту прав дітей також виокремлюється внутрішня структура, яка забезпечує ефективність і результативність правового впливу в цій сфері. Як і в інших галузях правового регулювання, структура механізму захисту прав дітей складається з основних та додаткових (факультативних) елементів. До основних елементів належать правові норми, що встановлюють стандарти захисту прав дітей, правові відносини, які виникають між дітьми, державою, батьками та іншими суб'єктами у процесі реалізації цих прав, а також процеси застосування правових норм — рішення органів опіки, судові рішення, адміністративні приписи тощо. Центральне місце у цій системі займають саме норми, що регулюють захист прав дітей, і відповідні правовідносини, які забезпечують практичну реалізацію цих норм. До додаткових елементів механізму захисту прав дітей відносяться акти тлумачення законодавства щодо захисту прав дітей, правова свідомість суспільства щодо важливості дотримання цих прав, а також режим правопорядку і законності у сфері захисту та забезпечення прав дітей. Саме наявність цих елементів створює умови для повноцінного функціонування механізму, сприяє ефективному втіленню правових норм у життя й забезпечує реальний захист інтересів дитини.

Кожен складовий елемент цього механізму має власну унікальну функцію у впорядкуванні поведінки осіб та виступає окремим юридичним інструментом адміністративно-правового впливу. При цьому адміністративно-правові засоби застосовуються у

чітко визначеній послідовності, що забезпечує логічність і системність регулювання. В результаті адміністративно-правове регулювання постає як упорядкований процес поетапного використання відповідних засобів з метою впливу на поведінку учасників суспільних відносин і досягнення поставлених завдань [6].

У своєму дослідженні Мороз О., Костовська К. зазначають, що при переході до питання адміністративно-правового захисту прав дитини важливо підкреслити обов'язкову участь органів державної влади, які здійснюють управлінський вплив для забезпечення правового статусу дитини в суспільстві та державі. Вони звертають увагу на те, що ключове значення має саме механізм, за допомогою якого органи державної влади забезпечують права, свободи та законні інтереси дитини, а також сприяють їх розвитку. Науковці відзначають, що під адміністративно-правовим захистом прав, свобод та законних інтересів людини в адміністративному праві слід розуміти сукупність засобів, визначених адміністративно-правовими нормами, які застосовуються уповноваженими органами, посадовими особами, а також окремими громадянами. Ці засоби спрямовані на здійснення процесуальних дій щодо припинення незаконних посягань на права, свободи та інтереси, усунення перешкод у їх реалізації, визнання, підтвердження, поновлення чи примусове виконання прав, а також на притягнення винних осіб до відповідальності у разі порушення відповідних обов'язків [7].

В.В. Галунько трактує адміністративно-правовий захист як сукупність динамічних, тобто активних, дій органів публічної адміністрації, основною метою яких є поновлення порушених прав, свобод та законних інтересів як фізичних, так і юридичних осіб. Цей захист передбачає усунення будь-яких перешкод для реалізації зазначених прав і інтересів через використання правових інструментів адміністративного права. Водночас адміністративно-правовий захист може супроводжуватися застосуванням адміністративного примусу, а також притягненням осіб, які вчинили порушення, до адміністративної відповідальності [8].

Л. Кожура визначає адміністративно-правовий захист як правовий механізм, що має низку характерних ознак. Насамперед, цей захист реалізується виключно у межах правової діяльності органів публічної адміністрації, не поширюючись на інші напрями їх функціонування. Важливою особливістю є те, що адміністративно-правовий захист набирає чинності з моменту вступу в силу нормативно-правового акту, який закріплює та гарантує правовий статус особи.

Окрім цього, він регламентує суспільні відносини, які виникають у процесі реалізації прав і виконання обов'язків, оскільки обов'язки є невід'ємною складовою правового статусу кожної особи. Нарешті, адміністративно-правовий захист обов'язково підкріплений юридичними гарантіями, що встановлюються державою і закріплюються у нормативно-правових актах, забезпечуючи тим самим його дієвість і стабільність [9].

О.П. Алехін до адміністративно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина відносить заслуховування звітів органів та посадових осіб, здійснення контролю, розгляд подань і протестів органів прокуратури, а також перевірки відомостей про порушення прав людини у ЗМІ. Водночас, ці гарантії не повинні обмежуватися лише цими заходами. Необхідний ширший комплекс повноважень органів публічного адміністрування для ефективного захисту прав людини, зокрема дітей, які є особливо вразливими. Актуально також удосконалення законодавства щодо захисту прав дітей у судових спорах, забезпечення належного нагляду за дотриманням прав дитини, особливо права на житло, та надання правової допомоги дітям у складних життєвих ситуаціях [10]. Водночас, реальне забезпечення прав і свобод неповнолітніх залежить не лише від їх офіційного визнання та дотримання на рівні держави, а й від ефективного гарантування можливості безперешкодної реалізації цих прав. Особливе значення у цьому процесі набуває захист від незаконних посягань і забезпечення охорони прав за допомогою спеціальних юридичних гарантій. Таким чином, встановлені державою механізми гарантування здійснення прав і свобод неповнолітніх, які реалізують-

ся органами державної влади, зокрема правоохоронними органами, у тому числі органами внутрішніх справ України, є основною умовою реального існування та захисту зазначених прав.

Законодавчі та соціальні механізми втручання держави у життя неповнолітніх історично були орієнтовані на випадки, коли дитина або підліток перебували у стані соціальної дезорганізації. Спочатку це стосувалося насамперед кримінальних правопорушень та адміністративних проступків, згодом сфера державного втручання розширилася, охопивши також антисоціальну поведінку і ситуації, що становили загрозу як для суспільства, так і для самих неповнолітніх, зокрема випадки життя у бідності чи безпритульності.

Структура механізму адміністративно-правового захисту прав дитини є багаторівневою та включає різні підходи до її побудови. Зазвичай виділяють міжнародний рівень, де діють ключові міжнародні документи і організації, що захищають права дітей; регіональний рівень, який передбачає застосування європейських стандартів і можливість звернення до відповідних судових інстанцій; внутрішньодержавний рівень, що охоплює законодавчі, виконавчі та судові механізми захисту; а також регіональний або місцевий рівень, де забезпечується реалізація прав дітей на місцях. Кожен із цих рівнів має свої завдання і компетенції, а їх взаємодія створює цілісну систему гарантій для ефективного захисту прав і законних інтересів дітей.

На нашу думку, важливим аспектом створення умов для реалізації неповнолітніми своїх прав та свобод є, насамперед, проведення роз'яснювальної роботи щодо їхніх прав, способів реалізації та захисту. Таку діяльність здійснюють органи внутрішніх справ як у межах правоохоронних функцій, так і під час профілактичних заходів. Прикладами можуть слугувати інформативні бесіди з учнями навчальних закладів, індивідуальна робота з родинами, а також виявлення неблагополучних сімей із подальшою підтримкою неповнолітніх у реалізації їхніх прав та свобод. Окрім цього, важливим є створення відповідних умов безпосередньо у підрозділах органів внутрішніх справ. Це передбачає розробку спеціальних методик попередження та боротьби з правопорушеннями серед неповнолітніх, а також підвищення рівня професійної підготовки співробітників, які працюють із цією категорією осіб. Формування таких умов сприяє ефективному забезпеченню правового захисту неповнолітніх та підвищує рівень їхньої правової обізнаності.

Закон України «Про охорону дитинства» визначає охорону дитинства як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для національної безпеки, ефективності внутрішньої політики держави та забезпечення реалізації основних прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток і виховання у сімейному оточенні. Закон встановлює фундаментальні засади державної політики у цій сфері, які базуються на принципі забезпечення найкращих інтересів дитини [11].

Крім того, законодавство визначає, що здійснення соціального захисту дітей та профілактики правопорушень серед них покладається, у межах визначеної компетенції, на такі органи: центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей; центральний орган виконавчої влади, що реалізує цю політику; орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей; відповідні структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, а також виконавчих органів міських і районних у містах рад; уповноважені підрозділи органів Національної поліції; приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції; школи та професійні училища соціальної реабілітації; центри медико-соціальної реабілітації дітей; спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України; притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) [12].

Серед нормативно-правових актів, які регулюють захист прав і свобод неповнолітніх, особливе місце займають такі докумен-

ти, як Кодекс України про адміністративні правопорушення (1984 р.), Кодекс адміністративного судочинства України (2005 р.) та Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. Останній визначає організаційно-правові підходи до запобігання та боротьби з домашнім насильством, а також основні напрями державної політики у цій сфері, акцентуючи увагу на захисті прав постраждалих осіб, зокрема дітей. Правове регулювання права дітей і молоді на свободу об'єднання у відповідні організації встановлює Закон України «Про основні засади молодіжної політики» від 27 квітня 2021 року № 1414-IX. Цей нормативно-правовий акт визначає цілі, завдання, принципи, напрями та механізми реалізації молодіжної політики, а також гарантує участь молоді у формуванні та впровадженні такої політики, приділяючи особливу увагу діяльності молодіжних та дитячих громадських об'єднань. Держава значно зосереджує свої зусилля на захисті прав і свобод безпритульних дітей. До відповідних актів, що встановлюють основи соціального захисту та гарантування прав цієї категорії, належать: Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР, «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III, «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 2 червня 2005 року № 2623-IV, «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 року № 2671-VIII, а також «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 року № 2342-IV. Вказані закони визначають механізми реалізації соціальної підтримки, гарантії захисту прав та основи правового статусу дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах [13].

Основоположні принципи права — це фундамент правової системи, що визначає її зміст та вектор розвитку. Такі ідеали, як гуманізм, верховенство права, рівність і справедливість, слугують універсальними орієнтирами як для держави, так і для приватних осіб. Вони базуються на загальнолюдських цінностях, впроваджуються через законодавство та судову практику, а їхня специфіка уточнюється відповідно до особливостей кожної галузі права.

Дослідники Веселом М., Дубіна О., аналізуючи положення Кодексу України про адміністративні правопорушення, виокремлюють такі принципи: законність (статті 7, 245 КУпАП); своєчасне, всебічне, повне й об'єктивне з'ясування обставин кожної справи; забезпечення виконання винесеної постанови (ст. 245 КУпАП); виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, а також їх запобігання (статті 6, 245 КУпАП); рівність усіх громадян перед законом і органом (посадовою особою), який розглядає справу (ст. 248 КУпАП); гласність і відкритість провадження (ст. 249 КУпАП); забезпечення права на оскарження рішення у справі (ст. 287 КУпАП); мова судочинства (ст. 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», 2016; ст. 268 КУпАП); представництво та/або захист інтересів окремих категорій осіб (статті 270, 271 КУпАП) [14].

Держава, суспільство та громадяни зобов'язані визнати захист прав дітей як самостійну цінність, розглядати дитину як особистість із власними потребами й проблемами, а також дотримуватися всіх норм відповідно до чинного законодавства. Правова система та наукова спільнота визначили особливий соціально-правовий статус неповнолітніх, що реалізується через комплексний підхід до захисту їхніх інтересів, удосконалення гарантій і підтримку розвитку, орієнтованого на добробут дітей. Таке розуміння формує відповідальність державних органів за дотримання прав дитини на всіх етапах її захисту. З наукової точки зору, концепція еволюційної валідності в державному управлінні підкреслює, що кожна людина має обов'язок перед суспільством, який із часом трансформується на відповідальність перед майбутніми поколіннями [15].

Ключовими принципами державної політики щодо захисту прав дітей є: рівність усіх дітей перед законом та недопущення дискримінації; визначеність і дотримання державних соціальних стандартів якості життя дітей; відповідальність посадових

осіб і громадян за порушення прав і законних інтересів дітей; інтегральність, що передбачає міжвідомчу та міжрівневу взаємодію й ефективне партнерство всіх учасників цієї політики; а також принцип гуманізму, який орієнтує діяльність держави на захист інтересів дитини та суспільства [16].

До основних принципів прав і свобод людини, які поширюються на дітей, належать повага до особистості, недискримінація, рівність, універсальність та рівноправ'я. Принцип недискримінації, закріплений у Конвенції про права дитини, вимагає гарантувати дітям усі права незалежно від будь-яких ознак. Принцип першочерговості інтересів дитини означає, що у всіх рішеннях, які стосуються дітей, на перше місце ставляться саме їхні інтереси, що закріплено в міжнародних актах, зокрема у Конвенції про права дитини.Важливим є й право дитини на вільне висловлення своїх поглядів із урахуванням віку та зрілості, що також передбачено міжнародними документами. Принцип дотримання права дитини на життя і здоровий розвиток зобов'язує державу не лише гарантувати право на життя, а й забезпечувати умови для фізичного і духовного зростання, що підкреслено у міжнародних деклараціях і програмах. Окремо виділяється принцип особливого захисту дітей, який передбачає спеціальну підтримку з боку сім'ї, суспільства та держави. Усі ці принципи становлять основу сучасної системи захисту прав дитини [17].

Аналізуючи норми міжнародного права, можна відзначити, що принципи забезпечення прав дітей закріплені у низці ключових міжнародних документів. До них відносяться: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Декларація прав дитини ООН від 20.11.1959, Конвенція ООН про права дитини, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міжнародного усиновлення 1993 року, Конвенція про юрисдикцію, застосовне право, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей, Європейська конвенція про здійснення прав дітей, Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей (07.11.2010), а також Декларація про соціальні та правові принципи захисту і благополуччя дитини, особливо при передачі на виховання чи усиновленні на національному та міжнародному рівнях (1986 р.), а також інші міжнародні акти. Всі ці документи визначають основні стандарти і механізми, спрямовані на ефективний захист прав дітей у різних сферах [18].

Волкова І. у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що систему принципів реалізації адміністративно-правового механізму захисту прав дітей формують такі засади: принцип рівності та виключення випадків дискримінації; принцип забезпечення спеціального захисту і сприятливих умов для розвитку; принцип найкращого забезпечення інтересів дитини; гарантія права на ім'я та громадянство; принцип користування благами соціального забезпечення; принцип забезпечення належних спеціальних умов; принцип зростання в любові та піклуванні; принцип першочерговості, а також принцип захищеності дитини від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості та експлуатації [19].

На думку Н. Ортинської, до спеціальних принципів забезпечення прав і захисту неповнолітніх належать: принцип державної підтримки та захисту неповнолітніх з урахуванням їх особливого фізичного, фізіологічного, психологічного, соціального і правового статусу; принцип комплексності правового регулювання питань правового статусу неповнолітніх; принцип всезагальної міжнародної та посиленої охорони й захисту прав і законних інтересів неповнолітніх; принцип пріоритету прав і законних інтересів неповнолітніх над інтересами дорослих; а також принцип пріоритету сімейного виховання. Вчена акцентує, що державна підтримка, охорона і захист дитинства повинні здійснюватися разом із підтримкою та захистом батьківства і материнства, насамперед у сімейному середовищі, яке може бути як природним (кровно-родинна спільнота), так і створеним штучно. Водночас це не виключає необхідності державної підтримки, охорони і захисту дітей поза межами сім'ї.

Держава однаково забезпечує захист прав та інтересів неповнолітніх, які залишилися без сімейної опіки: дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей з інвалідністю, що перебувають у відповідних закладах системи охорони здоров'я чи соціального захисту, а також безпритульних дітей. Це підкреслює комплексний підхід до створення ефективної системи гарантій прав дитини незалежно від її життєвих обставин [20].

Дослідники відзначають, що у конституціях і законах, які визначають основи конституційного ладу та його взаємодію із суспільством, спостерігається тенденція до формалізації як принципів, так і методів впливу держави на суспільство. Це положення повністю узгоджується із загальноправовим принципом діяльності Національної поліції України, яка, як і всі посадові особи, повинна діяти виключно в межах і у спосіб, передбачені Конституцією та законами України [21].

Створення Національної поліції та наділення її відповідною компетенцією у сфері забезпечення прав дитини має важливе значення для профілактики правопорушень серед дітей, формування у них правомірної поведінки та правової культури. Національна поліція здійснює виявлення, припинення та розкриття злочинів, скоєних дітьми, розглядає заяви про правопорушення, аналізує причини їх вчинення, проводить профілактичну роботу та бере участь у правовому вихованні, розшукує зниклих дітей, а також виявляє дорослих, які втягують дітей у протиправну діяльність. Для тимчасового тримання дітей діють приймальники-розподільники. Особливу увагу слід звернути на діяльність підрозділів ювенальної превенції, до повноважень яких належить безпосередній захист прав і свобод дитини. З 2017 року функціонує Управління ювенальної превенції, основними завданнями якого є профілактика злочинності серед дітей, ведення обліку дітей, схильних до правопорушень, участь у розшуку зниклих дітей, запобігання домашньому насильству та жорстокому поводженню з дітьми. Поліцейські цього підрозділу мають право виносити термінові заборонні приписи кривдникам, що є однією з форм правозахисної та адміністративно-юрисдикційної діяльності [22].

Таким чином, можна відзначити, що засоби адміністративно-правового захисту прав дитини є ключовими інструментами, які забезпечують її адміністративно-правовий статус та гарантують захист у разі порушення. Вони характеризуються імперативністю, публічністю, системністю та обов'язковістю юридичних наслідків, що має особливе значення для ефективного захисту прав дитини в Україні.

Висновки

Узагальнюючи результати дослідження, варто підкреслити, що посилення глобалізаційних процесів і прагнення України до європейської інтеграції висувають вимогу впровадження сучасних європейських стандартів у сфері захисту прав дитини. Ефективне забезпечення правового статусу дітей є одним із пріоритетів державної політики, однак практика свідчить про наявність вагомих труднощів у реалізації задекларованих норм через відсутність належних механізмів, низьку координацію органів влади, дублювання функцій та розмитість відповідальності. Це, в умовах соціально-економічних викликів і зростання загроз, особливо під час воєнних дій, робить питання захисту дітей надзвичайно актуальним. Соціальна безпека дітей не виникає спонтанно, а є результатом цілеспрямованої та скоординованої діяльності органів державної влади, громадських інституцій і суспільства на основі чітких правових механізмів. Механізм адміністративно-правового захисту прав дитини має багаторівневу структуру, включає міжнародний, національний та місцевий рівні, та охоплює комплекс правових норм, адміністративних процедур, діяльність уповноважених органів, участь громадянського суспільства й активну позицію дітей і їх законних представників. Для підвищення ефективності цієї системи потрібно вдосконалювати координацію дій між усіма суб'єктами, запроваджувати дієві механізми контролю та відповідальності, розширювати доступ до правової допомоги, особливо у питаннях житла, опіки, освіти й захисту від насильства. Удосконалення адміністратив-

но-правового захисту прав дитини має відповідати міжнародним стандартам і сучасним потребам суспільства, що дозволить забезпечити не лише формальне, а й реальне дотримання та захист прав дітей, сприятиме їхній безпеці, розвитку й добробуту. Таким чином, формування цілісного, узгодженого й ефективного механізму адміністративно-правового захисту прав дитини є ключовим стратегічним завданням сучасної державної політики України.

Література

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
2. Єршова Н. Поняття правового механізму в контексті публічної політики: міжнародний досвід для України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 19. С. 180–185.
3. Литвинов О.М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади): дис. … д-ра юрид. наук. – Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2010. 432 с.
4. Коломоець Н. Механізм адміністративно-правового захисту прав дитини в Україні. *Приватне та публічне право*. 2018. № 4. С. 45–49.
5. Воронятніков О.О. Поняття механізму публічного адміністрування сферою санітарного та епідемічного благополуччя населення. *Київський часопис права*. 2021. № 2. С. 60–65.
6. Адміністративне право. Загальна частина : навч. посіб. / [О. В. Кузьменко, І.Д. Пастух, М. В. Плугатар та ін.]. Київ: НАВС, 2017. URL: https://arm.naiau.kiev.ua/books/adm*pravo*zch/nm/lec2.html.
7. Мороз О. Б. Костовська К.М. Поняття та система адміністративно-правового захисту прав дитини в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Випуск 72. С. 86-92.
8. Галунько В.В. Адміністративне право України: [навчальний посібник] : [у 2-х томах] / [В.В. Галунько, В.І. Олефір, М.П. Пихтін та ін.]; за заг. ред. В.В. Галунька. Херсон: ПАТ «Херсонська міська друкарня», 2011. Т. 1: Загальне адміністративне право. 320 с.
9. Кожура Л. Адміністративно-правовий захист та охорона: поняття та співвідношення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 35. Част. І. Т. 2. С. 119–122.
10. Навроцький О. Поняття адміністративно-правових гарантій забезпечення прав дитини в Україні. *European Political and Law Discourse*. 2017. Vol. 4, Issue 1. С. 172–176.
11. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text.
12. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 № 20/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text.
13. Корж-Ікаєва Т. Механізм адміністративно-правового регулювання прав і свобод неповнолітніх: психологічні аспекти. *Юридична психологія*. 2022. № 2 (31). С. 64–73. doi: https://doi.org/10.33270/03223102.64
14. Веселов М., Дубіна О. Принципи захисту прав неповнолітніх учасників адміністративно-деліктних відносин. *Адміністративне право і процес*. 2021. № 2 (33). С. 32–43.
15. Moroz O., Bondar V., Khatniuk Yu. Protection of children's rights as a component of Ukraine's national security. *Social & Legal Studios*. 2023. 6(3). С. 104–110. doi: 10.32518/sals3.2023.104 .
16. Дакал А.В. Актуальні проблеми формування та реалізації державної політики щодо захисту прав дітей в Україні. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 100–107. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp*2013214*. *https://minjust.gov.ua/m/str*2734
17. Стичинська А. Принципи прав і свобод дитини у формуванні державної і міжнародної політики. *Науковий журнал «Політикус»*. 2022. Вип. 1. С. 76–81. https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-1.13
18. Мамульчик А. Принцип найкращого забезпечення прав дитини як основний принцип адміністративно-правового забезпечення статусу дитини, розлученої з сім'єю. *Юридична наука*. 2020. № 2(104). С. 248–257. DOI: 10.32844/2222-5374-2020-104-2.28
19. Волкова І.І. Адміністративно-правовий механізм захисту прав дітей. Запоріжжя, 2021. 186 с.

20. Ортинська Н.В. Спеціальні принципи правової політики щодо неповнолітніх. *Вісник НУ "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 195–198.

21. Алтуніна О.М. Адміністративно-правовий статус органів місцевого самоврядування. *Право і безпека*. 2010. № 4 (36). URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc*gum/pib/2010*4/PB-4/PB-4_18.pdf

22. Матусевич А. Місце та роль Національної поліції України в адміністративно-правовому захисті прав і свобод дитини. *Право і суспільство*. 2024. № 1. Т. 2. С. 488–492. https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.2.74

ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR PROTECTION OF CHILDREN'S RIGHTS: STRUCTURE, ELEMENTS AND PRINCIPLES OF FUNCTIONING

The article examines the current problems of administrative and legal protection of children's rights in the context of increasing globalization processes and Ukraine's aspiration for European integration. It is studied that the implementation of European standards that cover human rights, democratic values and the principles of the rule of law is an important prerequisite for effectively ensuring the legal status of children. The mechanism of legal regulation is considered as a universal category that allows analyzing this phenomenon beyond the boundaries of individual branches of law. It is defined as a system of legal means, methods and forms by which the norms of law are introduced into social relations, ensuring their regulation and stable legal order. It is determined that, despite the presence of an extensive system of international and national regulatory and legal acts, the implementation of children's rights is complicated by the gap between declared norms and practical mechanisms for their implementation, insufficient coordination of state bodies and blurred responsibility. The structure of the administrative and legal mechanism for the protection of children's rights, which consists of international, national and local levels, as well as the main elements: legal norms, administrative procedures, activities of authorized bodies, the role of civil society institutions and the active position of children and their representatives, has been analyzed. It has been established that the effectiveness of the system for the protection of children's rights requires improving coordination between all subjects, implementing effective mechanisms for control, responsibility and access to legal aid, especially regarding housing, care, education and protection from violence. It has been concluded that the formation of effective administrative and legal protection of children's rights must meet both international standards and national needs, which will guarantee not only formal, but also real protection of children's rights, will contribute to their safety, development and well-being, and will also become a key task of modern state policy of Ukraine.

Keywords: Administrative and legal mechanism, protection of children's rights, structure, elements, principles of functioning, administrative law, legal regulation, international standards, state policy, guarantees of children's rights.

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА ТА ПРАЦЯ ЯК ОБ'ЄКТ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ

ЖЕРЕБЦОВ Денис Євгенійович - доктор філософії зі спеціальності 081 «Право»

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.67

Розглядається сутність державної служби та праці як об'єкту трудових правовідносин працівників Державного бюро розслідувань. Вивчаються наукові положення щодо категорій «об'єкт трудових правовідносин» та «праця».

Вказується, що сучасний період розвитку держав та економік є періодом становлення і розвитку нових технологій виробництва і надання послуг, нових форм і методів організації праці, нових мотиваційних моделей підвищення продуктивності праці, а також появи нових потреб, інтересів та цінностей людини, суспільства та держави. Посилення тенденцій використання автоматизованих інформаційних систем, роботизації, штучного інтелекту та інших новітніх технологій у виробництві та надання послуг обумовило виникнення новітніх форм та видів праці, переобладнання та перепрофілювання підприємств тощо.

Відзначається, що сучасність знає велику кількість видів праці, які об'єднуються у певні групи з огляду на їх характер та сутність. Доводиться, що не будь-яка праця є об'єктом трудових правовідносин. Саме власне несамостійна наймана праця є об'єктом трудових правовідносин.

Обґрунтовано, що об'єктом трудових правовідносин осіб рядового та начальницького складу та державних службовців Державного бюро розслідувань є власне державна служба особливого характеру тобто процес її здійснення. Об'єктом трудових правовідносин осіб, які уклали трудовий договір (контракт) із Державним бюро розслідувань є власне праця тобто процес її здійснення.

Ключові слова: об'єкт, трудові правовідносини, працівник, роботодавець, праця, державна служба.

Постановка проблеми

Юридичні та фізичні особи встановлюють соціально-правові зв'язки між собою, вступаючи у різні правовідносини, заради одержання, передачі або використання певних благ. Такі блага прийнято називати об'єктами правовідносин. Трудові правовідносини, що виникають у Державному бюро розслідувань базуються на різних інтересах їх суб'єктів. У юридичній літературі висловлюються різні підходи до визначення об'єкту трудових правовідносин. Це обумовлює важливість дослідження об'єкту трудових правовідносин працівників Державного бюро розслідувань.

Стан дослідження

Проблеми об'єкту трудових правовідносин за часів незалежності України досліджували такі вчені, як: А. В. Андрушко, Б. О. Безкоровайний, С. М. Бортник, С. В. Вереітін, О. Ю. Дрозд, В. В. Єрьоменко, В. В. Жернаков, М. І. Іншин, М. М. Клемпарський, О. О. Коваленко, С. С. Лукаш, К. Ю. Мельник, Н. М. Неумивайченко, П. Д. Пилипенко, Є. Ю. Подорожній, С. М. Прилипко, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський, С. О. Сільченко, Я. В. Сімутіна, О. Г. Середа, Д. І. Сіроха, О. В. Ху-

дякова, А. М. Юшко, О. М. Ярошенко та ін. Разом із тим, дослідження об'єкту трудових правовідносин працівників Державного бюро розслідувань ще не проводилося.

Метою статті є визначення об'єкту трудових правовідносин працівників Державного бюро розслідувань.

Виклад основного матеріалу

У юридичній літературі з трудового права об'єктом трудових правовідносин, передусім, вважається праця. З точки зору В. І. Щербини: «об'єкт правовідносин – це явища (предмети) навколишнього світу, на які направлені суб'єктивні юридичні права і обов'язки. Для характеристики об'єкта трудових правовідносин концепція «об'єкт – матеріальне чи нематеріальне благо, яке здатне задовольнити інтерес уповноваженого», цілком прийнятна. На наш погляд, об'єктом трудових правовідносин виступає діяльність людини, яка виявляється у продуктивній і творчій праці, що трансформується у блага матеріального (грошова винагорода) і нематеріального характеру (отримання соціального статусу)» [1, с. 100]. К. Ю. Мельник відзначає: «роботодавець вступає у трудові правовідносини для того, щоб отримати необхідну для виробництва або надання послуг працю. Отже, об'єктом трудових правовідносин є, передусім, власне праця (жива праця). Слід відзначити, що праця не може виступати товаром, оскільки не може бути відділена від працівника та перенесена у чужу майнову сферу. Працівник у трудових правовідносинах, передусім, бажає отримати оплату праці. З огляду на це, іншим об'єктом трудових правовідносин є оплата праці» [2, с. 21].

Слід звернути увагу на те, що власне назва таких явищ як «трудове право» та «трудові правовідносини» свідчить про їх тісний зв'язок з категорією «праця». Праця є цілеспрямованою, вольовою активністю людини, що спрямована на створення матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для задоволення потреб людини, суспільства та держави.

Зазвичай праці відводиться важливе місце як у житті кожної людини, так і життєдіяльності суспільства та держави. Завдяки праці виробляються матеріальні та духовні цінності, змінюється природне середовище, удосконалюються знаряддя праці. Людина ж отримує засоби до існування, розвиває свої навички та здібності, посідає відповідний соціально-правовий статус у суспільстві та державі.

Праця історично супроводжує людство у його становленні та розвитку. Можна стверджувати, спираючись на теорію еволюції, що праця була одним з факторів, завдяки якому людина виділилася зі світу тварин. Праця є умовою для існування людини, дозволяючи її задовольняти свої потреби, передусім, у засобах до існування (їжа, питво, одяг, взуття, житло). Завдяки праці передавався досвід поколінь щодо створення матеріальних і духовних благ. І якщо на початку зародження об'єднань людей праця регламентувалась за допомогою традицій та звичаїв, то у процесі розвитку об'єднань людей, створення та розбудови держав така регламентація почала здійснюватися нормами, які приймалися особами, що були наділені владою.

Праця має соціальний, економічний, культурний, духовний та правовий вимір. Важливим аспектом праці є її соціальний характер. Так, праця сприяє розвитку таких соціальних характеристик людського співтовариства як мова, культура, свідомість, мораль, право. Праця історично виступала, переважно, як спільна діяльність, в процесі якої людина спілкувалася з іншими людьми, використовуючи знаряддя та результати праці. Вона передбачає існування соціальної організації та координації завдяки чому досягається узгодженість індивідуальних і групових дій індивідуумів, спрямованих на досягнення конкретних результатів.

Як відзначає Є. П. Качан: «у процесі праці люди вступають у певні соціальні відносини, взаємодіючи один з одним. Соціальна взаємодія у сфері праці – це форма соціальних зв'язків, яка реалізується під час обміну діяльності та взаємодії. Об'єктивною основою взаємодії людей є спільність або розбіжність їх інтересів, близькість або віддаленість цілей, поглядів. Посередниками

взаємодії людей у сфері праці, проміжними її ланками виступають знаряддя і предмети праці, матеріальні та духовні блага» [3, с. 14-15]. Н. Д. Гетьманцева пише: «Характер праці відображає в основному її соціальну сутність, за якою праця завжди є суспільною. Однак суспільна праця складається з праці окремих індивідів, а в різних суспільно-економічних формаціях зв'язок між працею індивідів і суспільною працею різний, що і визначає характер самої праці. Кожне покоління людей є історичним. Засвоюючи досвід попередніх поколінь, людина розвиває свої здібності. Можна сказати, що не предмети споживання визначають епоху, а знаряддя, що створені для виготовлення цих предметів. Із цих позицій саме суспільство є таким утворенням, що пов'язане з діяльністю, яка включає в себе накопичення і передачу сил, досвіду окремо взятої людини всьому суспільству. Тому характер праці визначається також особливостями виробничих відносин, за яких здійснюється трудова діяльність. Він відображає соціально-економічне становище працівників у суспільному виробництві, відношення між працею окремого працівника і всього суспільства» [4, с. 63].

У економічній площині праця розглядається як ресурс для функціонування економіки держави, створення суспільно корисних благ (матеріальних та нематеріальних) необхідних для існування людини та суспільства. Економічний вимір праці пов'язаний, передусім з такими її аспектами як організація та нормування праці, продуктивність праці, трудовий потенціал, трудові ресурси, ринок праці, стимулювання праці тощо.

Як відзначає Г. В. Назарова: «Питання економіки праці стосуються кожної людини, оскільки 90 % економічно активного населення залучено в соціально-трудові відносини. Сучасні процеси трансформації суспільства та світова економіка відчувають усе більший вплив інформаційно-комунікаційних технологій і нової економіки. Це відкриває новий потенціал для перевтілення ринку праці, оскільки виникають нові професії, відкриваються нові можливості зайнятості за рахунок поширення нестандартних форм зайнятості під впливом та з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій» [5, с. 9].

Дійсно сучасний період розвитку держав та економік є періодом становлення і розвитку нових технологій виробництва і надання послуг, нових форм і методів організації праці, нових мотиваційних моделей підвищення продуктивності праці, а також появи нових потреб, інтересів та цінностей людини, суспільства та держави. Посилення тенденцій використання автоматизованих інформаційних систем, роботизації, штучного інтелекту та інших новітніх технологій у виробництві та надання послуг обумовило виникнення новітніх форм та видів праці, переобладнання та перепрофілювання підприємств тощо.

Сучасність знає велику кількість видів праці, які об'єднуються у певні групи з огляду на їх характер та сутність. Разом з тим слід відзначити, що не будь-яка праця є об'єктом трудових правовідносин. У юридичній літературі вказуються, що трудове право не регулює окремі види праці. Так, на думку П. Д. Пилипенка: «праця як явище соціального порядку є досить неоднозначною і її можна виконувати навіть у таких формах, які не потребують правового регулювання (праця на себе, праця на когось у порядку надання товариської допомоги тощо)» [6, с. 104]. З огляду на це вчений вважає, що термін законодавство про працю не зовсім вдалий. «Проте навіть за цих обставин він має право на існування за умови розмежування із поняттям трудове законодавство для позначення різних за своїм значенням правових явищ» - відзначає П. Д. Пилипенко [6, с. 104]. З точки зору К. Ю. Мельника не регулюються трудовим правом, по-перше, відносини, пов'язані з працею для задоволення власних побутових потреб (праця на власній присадибній ділянці; готування їжі, пошив та в'язання одягу для себе та членів сім'ї тощо); по-друге, відносини, засновані на самостійній праці (праця підприємців-власників, що не використовують працю найманих працівників); по-третє, відносини щодо проходження строкової військової служби та альтернативної (невійськової) служби; по-четверте, відносини, пов'язані

з працею осіб, що відбувають покарання; по-п'яте, відносини, пов'язані з працею на підставі цивільних договорів (договору підряду, договору про надання послуг, договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності тощо)» [2, с. 14-15].

В. О. Кучер всі категорії працюючих громадян поділяє на такі основні групи: «1) наймані працівники (залежна праця), які працюють за трудовим договором; 2) працівники подібні до найманих (залежна праця з виконанням особливих функцій) – державні службовці, судді, працівники прокуратури, органів та підрозділів поліції, служби безпеки, військовослужбовці; 3) громадяни, які самостійно забезпечують себе роботою, зокрема підприємці, члени кооперативів, господарських товариств, фермери, громадяни, зайняті творчою діяльністю, приватні адвокати, приватні нотаріуси тощо; 4) громадяни, які працюють за цивільно-правовими договорами» [7, с. 22]. При цьому науковець зауважує, що праця не всіх вищезазначених працюючих громадян підлягає регулюванню нормами трудового права. Так, В. О. Кучер пише: «Правове регулювання праці державних службовців, працівників прокуратури, поліції, суддів та деяких інших категорій працівників здійснюється спеціальними законами України: «Про державну службу», «Про прокуратуру», «Про судоустрій та статус суддів», «Про Національну поліцію» тощо, а в частині, не врегульованій таким чином, – законодавством про працю. Не поширюється трудове законодавство на проходження служби військовослужбовцями. Їхні трудові відносини регулюються законами України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України», «Про стройовий Статут Збройних Сил України», «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України», «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України» та деякими іншими» [7, с. 22].

До викладеної позиції є певні зауваження. По-перше, перелік видів праці є доволі обмеженим та таким, що не включає, зокрема, працю для задоволення власних побутових потреб (праця на власній присадибній ділянці; готування собі та родині їжі, пошив одягу для себе та членів сім'ї тощо) та працю осіб, що відбувають покарання. По-друге, віднесення до категорії працівників подібних до найманих (залежна праця з виконанням особливих функцій) всіх військовослужбовців є неправильним, оскільки для проходження служби військовослужбовцями строкової служби відсутня така характеристика найманої праці як свобода праці тобто вільний вибір професії, посади, виду діяльності. У цьому випадку мова має йти про окрему категорію зайнятих громадян. По-третє, коли В. О. Кучер відзначає, що праця не всіх зазначених працюючих громадян підлягає регулюванню нормами трудового права, він забуває відмітити, що такими є громадяни, які працюють за цивільно-правовими договорами, та громадяни, які самостійно забезпечують себе роботою. Натомість науковець зосередився на державних службовцях, працівниках прокуратури, поліції, суддях, обґрунтовуючи не поширення норм трудового законодавства на них існуванням спеціальних законів України: «Про державну службу», «Про прокуратуру», «Про судоустрій та статус суддів», «Про Національну поліцію» тощо.

Остання позиція є доволі спірною, оскільки окремі науковці хибно вважають, що трудове законодавство це лише Кодекс законів про працю України, а трудове право регулює трудові відносини лише працівників підприємств. Нагадаємо, що трудове право регулює трудові відносини в основі яких лежить несамостійна, наймана праця. І якщо відносини з проходження певної служби (державної, правоохоронної, військової) за своєю сутністю і ознаками відповідають такій праці, то вони є трудовими відносинами і входять у сферу дії трудового права. Більш детально дана позиція була викладена у першому розділі дисертації.

Як справедливо відзначає К. Ю. Мельник: «прийняття навіть спеціальних нормативно-правових актів про проходження служби зазначеними категоріями осіб не означає, що їх праця не регулюється трудовим правом. Просто через специфічність їх праці спеціальні норми встановлюють певні особливості її регулювання і відносяться до

сфери дії трудового права, підкреслюючи його зростаючу диференціацію»[8, с. 35-36].

Праця завжди має певну мету та здійснюється для досягнення певного результату. Таким результатом, передусім, є товари та послуги, які випускаються або надаються завдяки праці. О. В. Гоц відзначає, що праця відбувається, насамперед, заради її кінцевого результату, що дає предмет для задоволення практичної потреби людини. Науковець пише: «Праця характеризується визначеними рисами: уміння суб'єкта, його майстерність (трудова техніка), ініціативність, творчість і рядом інших. Особливістю праці є система її мотивації. Внаслідок того, що праця – необхідна і практично корисна діяльність, спрямована на одержання заздалегідь визначеного результату, мотивом її виступає досягнення попередньо запрограмованого результату і така своєрідна мотивація, яка властива тільки праці як виду діяльності» [9, с. 15].

У юридичній науці звертається увага на те, що коли мова йде про об'єкт трудових правовідносин, то тут мається на увазі, передусім, процес праці, а не її результат. Як відзначає О. М. Ярошенко: «Історично трудове право виділилося з нього, і в цивільному праві залишилися деякі види договорів, пов'язаних із працею (наприклад, договори підряду). Але, на відміну від цивільного права, що у праці регулює майнові відносини, а отже – і результат праці, трудове право регулює не тільки і не стільки результат, скільки процес праці. Наприклад, сутність договору підряду полягає в тому, що підрядник зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням замовника, а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу. Хоча замовник і має право в будь-який час перевірити хід і якість роботи, він не має права втручатися в діяльність підрядника, яку той проводить на власний розсуд. У трудових же відносинах процес праці має організований характер і працівник має виконувати норму праці, дотримуватися режиму роботи і т. д.» [10, с. 11-12]. К. Ю. Мельник відмінність між трудовим та цивільним правом, зокрема бачить у наступному: «по-перше, предметом трудового договору є власне праця, а предметом цивільного договору, пов'язаного з працею, є результат праці (наприклад, написана книга, відремонтована квартира тощо); по-друге, за трудовим договором працівник виконує трудову функцію, а за цивільним договором, пов'язаним із працею, виконавець виконує індивідуальне завдання; по-третє, за трудовим договором працівник зобов'язаний при виконанні трудової функції виконувати норму праці, дотримуватися режиму робочого часу, підпорядковуватися правилам внутрішнього трудового розпорядку, а за цивільним договором, пов'язаним із працею, виконання індивідуального завдання не пов'язується з дотриманням вищезазначеного» [2, с. 12].

П. Д. Пилипенко не погоджується з тим, що трудове право регулює «сам процес праці». Вчений пише: «Візьмемо для прикладу бригаду мулярів, які зводять стіну, і спробуємо осмислити, як їх «процес праці», їх «відносини в процесі праці» регулюються трудовим правом. Найімовірніше, зробити це нам не вдасться, оскільки виявляється, що цей процес (як подавати і як класти цеглу, хто її має класти, а хто подавати) трудове право не регламентує. Крім того, може з'ясуватися, що весь «процес праці» взагалі не має жодного відношення до трудового права, тому що роботу виконували на підставі цивільного договору підряду або в порядку, наприклад, виконання військового обов'язку» [6, с. 15].

Так, дійсно Кодекс законів про працю України не регулює як потрібно подавати цеглу, як її класти, хто це має робити. Разом з тим слід відмітити, що існують певні інструкції, накази, регламенти з цього приводу, які видаються на різних рівнях, зокрема і локальному, які є частиною трудового законодавства. Звернемо увагу на те, що, коли мова йде про «процес праці» або про «живу працю» тут дещо про інше. Користуючись енциклопедичною літературою та надбаннями вчених відзначу наступні визначення термінів «процес» та «процес праці». У енциклопедичній літературі під процесом розуміється послідовна зміна предметів і явищ, що відбувається закономірним порядком, сукупність ряду послідовних дій, спрямованих на досягнення певного ре-

зультату [11]. Н. І. Єсінова відзначає: «Процес праці – явище складне і багатоаспектне. Основними формами його прояву виступають витрати людської енергії, взаємодія працівника з засобами виробництва (предметами і засобами праці) і виробнича взаємодія працівників один з одним як по горизонталі (відносини співучасті в єдиному трудовому процесі), так і по вертикалі (відносини між керівником і підлеглим). В процесі праці не тільки створюються матеріальні і духовні цінності, призначені для задоволення потреб людей, а й розвиваються самі працівники, що здобувають навички, розкривають свої здібності, поповнюють і збагачують знання» [12, с. 24].

Таким чином, процес праці як об'єкт трудових правовідносин виявляється у послідовних діях працівника з виконання трудових обов'язків у рамках укладеного трудового договору з використанням засобів виробництва, у взаємодії з іншими працівниками, під керівництвом роботодавця у встановлений законодавством робочий час, що ведуть до певного трудового результату.

П. Д. Пилипенко також пише: «підприємець, який головною метою своєї діяльності ставить отримання прибутку. Прибуток якраз і буде тією «уречевленою працею», що, як уже зазначалося, є об'єктом майнових правовідносин. Бажаного прибутку підприємець може досягти або за рахунок того, що до належних йому засобів виробництва додасть свою власну «живу працю», або ж використає для цього «живу працю» інших осіб, найнявши їх на роботу. Іншими словами, «живу працю» можна придбати так само, як і засоби виробництва для досягнення основної мети. Виходить, що і засоби виробництва, і робочу силу можна набути на підставі відповідних угод, які в основі своїй мають цивільно-правовий характер і відрізняються лише за своєю юридичною формою. Підприємця-наймача у цьому прикладі майже не цікавить «процес живої праці», головний його інтерес – результат цієї праці. Інша річ, то юридичне оформлення найму робочої сили зобов'язує підприємця забезпечити належний процес праці. Але це вже наслідок взятих ним на себе додаткових зобов'язань, що виникають з укладенням трудового чи колективного договорів» [6, с. 36-37].

З приводу вказаного слід відзначити, що у кінці кінців всіх цікавить результат праці і роботодавця у межах трудових правовідносин, і підприємця у правовідносинах, наприклад, підряду. Нікому не потрібна праця заради праці. Для отримання прибутку, виготовлення товару, отримання послуги власне і наймаються працівники або підшукуються виконавці. Однак, якщо йде мова про об'єкти трудових та цивільних правовідносин, тут справа у тому, що у трудових правовідносинах оплачується та забезпечується іншими засобами процес праці тобто власне праця, яка здійснюється у певних часових проміжках, а у цивільно-правових договорах, пов'язаних з працею, оплачується результат праці.

Також слід відзначити про неприпустимість відноситися до живої праці та робочої сили як товару та ставити їх в один ряд з засобами виробництва. Як справедливо відзначає В.І. Щербина: «слід категорично відкинути розуміння праці як товару або купівлі-продажу робочої сили. Це обумовлено низкою причин. По-перше, ні в одному з визначень понять «праці» або близьких йому термінів немає й згадки про її «товарний» характер. Ні праця, ні робоча сила не можуть бути передані у власність іншій особі, бо вони є невід'ємними від людини. По-друге, викликає здивування те, з якою легкістю людські здібності до праці «отоварюються». Складається враження, що людина – це біологічна субстанція, головна мета існування якої – продукування робочої сили, яку треба продати. Розглядати працю як товар є хибною позицією. При такому підході невірно визначені мета і засіб. Мета – це всебічний розвиток людини, розкриття її здібностей, соціалізація та індивідуалізація особи в суспільстві. І якщо відповідно до ч. 1 ст. 3 Конституції України, людина – це найвища соціальна цінність, то праця – це перший засіб, за допомогою якого буде досягнута мета. Праця людини – це реалізована в суспільстві можливість заробляти собі на життя та забезпечення гідного існування серед людей» [1, с. 16].

Об'єктом трудових правовідносин працівників Державного бюро розслідувань слід вважати працю у різних її проявах. Так, особи рядового та начальницького складу Державного бюро розслідувань займаються здійсненням державної служби особливого характеру. Останнє передбачено у Положенні про проходження служби особами рядового та начальницького складу Державного бюро розслідувань, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 743. Так, відповідно п. 2 Положенням: «Служба у Державному бюро розслідувань є державною службою особливого характеру, що полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України» [39]. Така служба регламентується, передусім, Законом України «Про Державне бюро розслідувань» та Положенням про проходження служби особами рядового та начальницького складу Державного бюро розслідувань, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 743.

Друга категорія працівників Державного бюро розслідувань – державні службовці також здійснюють державну службу особливого характеру, оскільки служба у відповідному правоохоронному органі накладає певні особливості на загальну державну службу. Служба державних службовців Державного бюро розслідувань регламентується, передусім, законами України «Про Державне бюро розслідувань» та «Про державну службу».

Третя категорія працівників Державного бюро розслідувань - особи, які уклали трудовий договір (контракт) із вказаним правоохоронним органом, здійснює працю, яка регламентується, передусім, Законом України «Про Державне бюро розслідувань», Кодексом законів про працю України та іншими актами загального трудового законодавства.

Висновок

Об'єктом трудових правовідносин осіб рядового та начальницького складу та державних службовців Державного бюро розслідувань є власне державна служба особливого характеру тобто процес її здійснення. Об'єктом трудових правовідносин осіб, які уклали трудовий договір (контракт) із Державним бюро розслідувань є власне праця тобто процес її здійснення.

Література

1. Щербина В.І., Соцький А.М. Трудове право України: підручник. Чернівці: Технодрук, 2021. 552 с.

2. Мельник К. Ю. Трудове право України : підручник. Харків : Діса плюс, 2014. 480 с.

3. Економіка праці та соціально-трудові відносини: навч.-метод. посібник / За заг. ред. проф. Качана Є. П. Тернопіль: ТДЕУ, 2006. 373 с.

4. Гетьманцева Н. Д. Поняття і сутність праці як правової категорії. *Підприємництво господарство і право*. 2016. №7. С. 60-65.

5. Економіка праці : навчальний посібник / за заг. ред. Г. В. Назарової. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2019. 330 с.

6. Трудове право України. Академічний курс : підручник. / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та ін.; за ред. П. Д. Пилипенка. 2-е вид., иереробл. і доп. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. 544 с.

7. Трудове право України : навчальний посібник / кол. авторів; за ред. В.О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 564 с.

8. Мельник К. Ю. Проблеми правового регулювання трудових відносин службовців правоохоронних органів : монографія. Харків : Вид-во Харківського нац. ун-ту внутр. справ, 2009. 360 с.

9. Гоц О.В. Правове регулювання виникнення трудових правовідносин з науково-педагогічними працівниками : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2004. 180 с.

10. Трудове право : підручник / О. М. Ярошенко, С. М. Прилипко, А.М. Слюсар та ін. ; за заг. ред. О.М. Ярошенка. 3-тє вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2021. 544 с.

11. Процес: Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Процес

12. Єсінова Н.І. Економіка праці та соціально-трудові відносини : навч.-метод. посібник. Харків : ХДУХТ, 2017. 189 с.

Zherebtsov D. Y.

CIVIL SERVICE AND LABOR AS AN OBJECT OF LABOR RELATIONS OF EMPLOYEES OF THE STATE BUREAU OF INVESTIGATION

The essence of civil service and labor as an object of labor relations of employees of the State Bureau of Investigation is considered. Scientific provisions on the categories of "object of labor relations" and "labor" are studied.

It is indicated that the modern period of development of states and economies is a period of formation and development of new technologies of production and provision of services, new forms and methods of labor organization, new motivational models of increasing labor productivity, as well as the emergence of new needs, interests and values of man, society and the state. The strengthening of trends in the use of automated information systems, robotization, artificial intelligence and other new technologies in production and provision of services has led to the emergence of new forms and types of labor, re-equipment and re-profiling of enterprises, etc.

It is noted that modernity knows a large number of types of labor, which are combined into certain groups based on their nature and essence. It is proved that not just any work is the object of labor relations. It is precisely dependent hired labor that is the object of labor relations.

It is substantiated that the object of labor relations of ordinary and managerial personnel and civil servants of the State Bureau of Investigation is the state service of a special nature, that is, the process of its implementation. The object of labor relations of persons who have concluded an employment agreement (contract) with the State Bureau of Investigation is the work itself, that is, the process of its implementation.

Keywords: object, labor relations, employee, employer, labor, civil service.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

БОЙКО Ілля Володимирович - Науково-дослідний інститут публічного права, м. Київ, Україна

Orcid: https://orcid.org/0009-0009-4082-1923

УДК 351.77:614

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.68

У статті розглянуто особливості формування та реалізації сучасної державної політики у сфері охорони здоров'я в умовах сучасних суспільних викликів, у тому числі з урахуванням воєнних дій в Україні. Проаналізовано міжгалузевий підхід, що поєднує координацію органів державної влади, місцевого самоврядування, соціальних секторів і міжнародних організацій для забезпечення комплексного реагування на потреби різних соціальних груп. Досліджено значення профілактичних заходів, програм формування здорового способу життя, моніторингу епідеміологічної ситуації та залучення громадян до відповідальної поведінки щодо власного здоров'я.

Підкреслено, що збереження та зміцнення здоров'я населення є пріоритетом державної політики, що потребує впровадження комплексних політичних, адміністративних, правових, організаційних та економічних механізмів. Право на здоров'я розглядається як багатовимірний інститут, реалізація якого залежить не лише від медичних чи соціальних чинників, а й від дотримання інших фундаментальних прав людини. Держава має створювати умови для доступу громадян до якісної, своєчасної та адекватної медичної допомоги. Ефективність адміністративно-правової охорони здоров'я забезпечується діяльністю уповноважених органів, спрямованою на попередження порушень і захист законних інтересів у цій сфері. Наголошено, що державна політика у сфері охорони здоров'я має відповідати національним і міжнародним стандартам, гармонізуватися з європейськими нормами, базуватися на стратегічному плануванні, багатоканальному фінансуванні, підтримці наукових досліджень і підвищенні якості медичних кадрів. Це дозволяє підвищити ефективність системи охорони здоров'я та забезпечити надійний захист прав кожного громадянина. Зроблено висновки щодо важливості балансу між науково обґрунтованою політикою та впливом різних соціальних груп, а також необхідності врахування політичного контексту для ефективної реалізації державних ініціатив.

Ключові слова: державна політика, охорона здоров'я, адміністративно-правове регулювання, система охорони здоров'я, права громадян

Постановка проблеми

Державна політика є результатом координації зусиль органів різних рівнів влади, місцевого самоврядування, представників соціальних секторів і міжнародних організацій. Такий міжгалузевий підхід дозволяє забезпечити комплексне реагування на актуальні суспільні виклики та враховує особливості окремих соціальних груп. Головним завданням державної політики є не лише організація лікування хвороб, а й упровадження ефективних профілактичних заходів, що досягається шляхом впровадження програм, спрямованих на формування здорового способу життя, постійного моніторингу епідеміологічної ситуації та заохочення громадян до відпові-

дальної поведінки щодо власного здоров'я. Баланс між створенням політики, що базується на ретельному аналізі та дослідженні оптимальних рішень, і політикою, яка формується під впливом різних механізмів контролю, впливу чи влади з боку окремих груп, визначає реальні кроки у сфері охорони здоров'я.

На нашу думку, актуальність даного дослідження полягає у необхідності глибокого розуміння дослідниками та фахівцями сфери охорони здоров'я політичного контексту проблем і запропонованих рішень, адже технічна обґрунтованість самих пропозицій не гарантує їхнього успішного впровадження — важливо враховувати особливості політичного процесу, в рамках якого ці ініціативи реалізуються, щоб підвищити ймовірність їх реалізації. Ми переконані, що можливостей для впровадження новацій у політиці чимало, але реальні шанси для змін виникають неочікувано, і лише готовність оперативно реагувати на них дає змогу досягти суттєвих результатів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання державної політики у сфері охорони здоров'я знаходяться у центрі наукових досліджень провідних українських вчених, зокрема Бережна Ю., Васюк Н., Чеховська І., Криничко Ф., Замчий С., Дідик Н., Кучеров С., Радиш Я., Бишенко Г., Граціотова Г.О., Ясіновська М., Князевича В., Радиша, Я., Гладун, З та інших.

Метою статті є комплексний аналіз державної політики у сфері охорони здоров'я як об'єкта адміністративно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу

Якість життя населення завжди була центральною цінністю для людства, що знаходить відображення у ключових міжнародних документах, таких як Загальна декларація прав людини (1948) та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966). У цих документах проголошується обов'язок держав забезпечувати умови для гідного життя кожної людини, зокрема, стаття 25 Загальної декларації прав людини визначає право кожної особи на рівень життя, достатній для збереження здоров'я та добробуту — включаючи харчування, житло, медичну допомогу та соціальні послуги [1]. Протягом історії людство постійно шукало шляхи поліпшення якості життя: від використання лікарських рослин у давнину до відкриття пеніциліну й застосування вакцин, завдяки яким вдалося запобігти багатьом серйозним хворобам. Сьогодні здорове та повноцінне життя залишається найважливішою цінністю для кожної людини, водночас для ефективного забезпечення здоров'я суспільства важливо розуміти основи поведінки, пов'язаної зі здоров'ям, адже саме ці знання створюють оптимальні умови для формування сучасних стратегій у сфері громадського здоров'я.

Держава забезпечує створення умов для ефективного та доступного медичного обслуговування всіх громадян, спрямовуючи державне фінансування на підтримку соціально-економічних, медико-санітарних і профілактичних програм. У багатьох країнах світу триває активний пошук найбільш ефективних моделей організації систем охорони здоров'я, які б відповідали сучасним вимогам, з урахуванням політичних, соціально-економічних, культурних та інших особливостей конкретного суспільства. Зазвичай, майже всі держави кожні десять років певною мірою переглядають і модернізують власні моделі організації сфери охорони здоров'я, адаптуючи їх до нових викликів та умов розвитку. Сучасна практика реалізації державної політики свідчить, що трансформація системи охорони здоров'я в Україні наразі є одним із ключових напрямів реформування та віднесена до пріоритетних державних реформ.

Серед основних моделей регуляторної політики у сфері охорони здоров'я виокремлюють технократичну, професійну саморегулювальну, ринкову та демократичну, які суттєво відрізняються за своїми принципами та ціннісними орієнтирами.

Технократична модель ґрунтується на безпосередньому державному втручанні, яке забезпечує ефективне управління

системою охорони здоров'я та мінімізує вплив зміни політичних стратегій. У межах професійної саморегулювальної моделі визначальну роль відіграють лікарі: вони приймають ключові рішення щодо використання ресурсів і контролюють якість медичних послуг, а управління здійснюється самою професійною спільнотою. Ринкова модель базується на регулюванні через механізми конкуренції та дії ринкових законів попиту і пропозиції, при цьому визнаються певні обмеження задля захисту інтересів суспільства. Демократична модель передбачає широку участь громадян у прийнятті рішень та формуванні політики у сфері охорони здоров'я, а також особисту відповідальність кожного члена суспільства за її результати [2].

Теорія розвитку людини Амартьї Сена підкреслює зв'язок між життям людини та діями держави. У ньому стверджується, що розвиток людини базується не лише на економічному зростанні, але й на соціальних та політичних аспектах, таких як громадянська інклюзія та рівність. Сен відходить від традиційного акценту на виключно економічних показниках, підкреслюючи значущість соціальних і політичних чинників, таких як рівність, громадянська участь і можливість впливати на суспільні процеси. У центрі його концепції знаходиться поняття можливостей (capabilities), яке означає не просто наявність ресурсів, а свободу людей обирати життєві шляхи й реалізовувати власний потенціал [3]. У своїх дослідженнях Bernard A. зазначає, що в науках державного управління та публічного адміністрування термін «державна управлінська політика» або просто «державна політика» (англ. public policy) зазвичай використовується для позначення загальної мети структур державного управління, а також найефективніших або пріоритетних способів її досягнення у взаємозв'язку та процесуальній єдності мети й засобів.

Базова категорія «управлінська політика» (англ. policy) може мати принаймні два самостійних значення: по-перше, вона може стосуватися правил і процедур, тобто регламентувати, як саме слід діяти (цей підхід отримав назву адміністративної політики); по-друге, політика визначає, що саме необхідно здійснювати, тобто змістовні програми діяльності. Таким чином, державна політика охоплює як процедурний, так і змістовий аспекти управлінської діяльності [4]. В. Купрій акцентує увагу на тому, що неоднозначність інтерпретації терміна «політика» в українській мові обумовлюється складнощами перекладу, оскільки це поняття охоплює кілька різних значень, притаманних іноземним мовам. Зокрема, в англомовному науковому обігу виділяють щонайменше три окремі категорії: по-перше, «politics» означає політичну діяльність, що включає взаємодію соціальних груп і індивідів у процесі боротьби за владу та досягнення компромісів, по-друге, «polity» стосується політичного устрою, інститутів, норм та регуляторних процедур, по-третє, «policy» репрезентує конкретний курс дій або програму, прийняту владними структурами з метою реалізації певних завдань чи суспільно значущих цілей. Такий поділ підкреслює багатогранність поняття «політика» та необхідність чіткого розмежування його змістових аспектів у наукових дослідженнях [5].

В. Дженкінс розглядає державну політику як сукупність взаємопов'язаних рішень, які приймаються суб'єктом або групою суб'єктів політики для визначення цілей і засобів їх досягнення у певній ситуації, при цьому ці рішення повинні відповідати межам їх повноважень [6]. Мангер М у своїй книзі «Наука про те, як «пробиратися крізь хаотичний світ», цитує Чарльза Е. Ліндблома, який у своїй книзі «Процес розробки політики» стверджує, що державна політика має три основні виміри: політичний, соціальний та економічний. Він обговорює, як ці виміри взаємодіють і як їх можна застосовувати при формулюванні безпечної державної політики зі значними короткостроковими, середньостроковими та довгостроковими перевагами [7]. Джеффрі Роуз, підкреслюючи, що більшість проблем зі здоров'ям можна попередити або відстрочити їхню появу, поставив питання, чи справді можливо змінити хід розвитку складних суспільств шляхом впливу на ключові фактори, що лежать в основі

цих проблем. Він акцентував увагу на потенціалі профілактики, проте сутність його питання полягала у визначенні способів трансформації наукових знань у дієву державну політику, здатну суттєво покращити здоров'я населення. Сучасний прогрес у сфері медичних наук і системи охорони здоров'я створює ґрунтовну базу для впровадження інноваційних політик. Знання щодо популяційних детермінант основних проблем зі здоров'ям вказують на необхідність розробки політики з урахуванням соціальних та екологічних чинників. Поряд із цим, перелік профілактичних і оздоровчих заходів, ефективність яких підтверджена дослідженнями, постійно розширюється [8].

Згідно з науковими підходами Ортеги та інших дослідників, державна політика в галузі охорони здоров'я розглядається як прояв політичного плюралізму, що передбачає активну участь як суспільства, так і державних структур у формуванні стратегій для подолання існуючих недоліків і забезпечення соціального розвитку, здоров'я та добробуту громадян. Така політика спрямована на розширення інституційного представництва різних груп, що сприяє більш демократичному та ефективному управлінню системою охорони здоров'я. Проте дослідження вказують на певні обмеження, зокрема недостатній рівень бюджетного фінансування, що ускладнює досягнення поставлених цілей та повною мірою не гарантує реалізації потенціалу політики у сфері охорони здоров'я [9].

М. Білинська пропонує комплексне визначення державного управління у сфері охорони здоров'я як системи загальнодержавних рішень та зобов'язань, спрямованих на збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я, а також соціального добробуту населення, що розглядається як ключовий елемент національного багатства. Це управління здійснюється шляхом реалізації сукупності політичних, організаційних, економічних, правових, соціальних, культурних, наукових і медичних заходів, основною метою яких є збереження генофонду української нації, її гуманітарного потенціалу, а також врахування потреб нинішніх і майбутніх поколінь в інтересах як окремої особи, так і суспільства в цілому [10].

Державне управління у сфері охорони здоров'я відзначається низкою специфічних рис. Відповідно до чинного законодавства України, охорона здоров'я визнається одним із пріоритетних напрямів державної політики. Держава не лише визначає основні засади цієї політики, а й забезпечує її практичну реалізацію. Законодавча база у сфері охорони здоров'я ґрунтується на положеннях Конституції України. Зокрема, статус України як соціальної держави визначає орієнтацію державної політики на створення умов для забезпечення гідного рівня життя громадян. Відповідно до статті 49 Конституції України, держава зобов'язана гарантувати право громадян на охорону здоров'я, що закріплюється також у державних програмах соціального розвитку [11].

Відповідно до положень Конституції України, держава бере на себе зобов'язання забезпечити кожному громадянину доступ до реалізації його прав у сфері охорони здоров'я. Для досягнення цієї мети впроваджується цілий ряд важливих заходів: формується широка мережа закладів охорони здоров'я, організовуються та проводяться державні й громадські програми із захисту та зміцнення здоров'я населення, а також гарантується надання мінімального обсягу медико-санітарної допомоги, визначеного урядом. Крім того, передбачається здійснення надійного державного контролю та можливість громадського нагляду у цій сфері, створення системи збору, обробки й аналізу ключової соціальної, екологічної та медичної статистичної інформації. Окрему увагу приділено встановленню відповідальності за порушення прав і законних інтересів громадян у галузі охорони здоров'я, що є гарантією захисту конституційних прав людини.

За переконанням В. Ковригіна, правове забезпечення охорони здоров'я передбачає не лише формальну наявність такого права, а й реальну можливість кожної особи активно впливати на підтримку власного здоров'я. Це, зокрема, полягає

у самостійному здійсненні комплексу дій, що включають проходження регулярних профілактичних оглядів, вакцинацію, дотримання здорового способу життя та інших заходів, спрямованих на збереження і зміцнення здоров'я. Водночас громадянин має право вимагати від інших зацікавлених суб'єктів, зокрема закладів охорони здоров'я, неухильного дотримання визначених обов'язків, що охоплює отримання якісної медичної допомоги, можливість брати участь у громадських експертизах у сфері охорони здоров'я та звертатися за підтримкою до професійних медичних організацій, окрім цього, особа наділена правом звертатися до держави з вимогою забезпечення своїх законних інтересів, що може включати отримання відшкодування матеріальної або моральної шкоди, оскарження неправомірних рішень, дій чи бездіяльності посадових осіб органів управління або медичних закладів через адміністративні чи судові механізми. Таким чином, реалізація права на охорону здоров'я полягає не стільки у прямому гарантуванні ідеального стану здоров'я, скільки у створенні на державному та суспільному рівні сприятливих умов і ефективних інструментів для його збереження, захисту та відновлення, що забезпечує комплексний підхід до забезпечення цього фундаментального права людини [12].

У розділі III, статтях 12–15 Основ законодавства України про охорону здоров'я визначаються головні засади формування та реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я, зокрема, наголошується, що ця політика спрямована на підвищення рівня здоров'я населення, покращення якості життя та збереження генофонду українського народу. Для досягнення цих цілей держава впроваджує комплекс державних і галузевих заходів. У статті 12 підкреслюється, що охорона здоров'я є одним із пріоритетів державної діяльності, а держава не лише формує, а й забезпечує реалізацію відповідної політики, водночас зазначено, що фінансування державної політики у сфері охорони здоров'я здійснюється за рахунок бюджетних асигнувань у розмірі, який відповідає науково обґрунтованим потребам, але не може бути меншим за десять відсотків національного доходу [13].

На думку О. В. Клименко, попри значну кількість законів і підзаконних нормативних актів у сфері охорони здоров'я, чинне законодавство України залишається недостатнім для ефективного вирішення сучасних завдань галузі. Нормативно-правові акти часто є розрізненими, а окремі сфери медичної діяльності взагалі не врегульовані на законодавчому рівні. У зв'язку з цим, ключовою умовою підвищення ефективності правотворчої діяльності та усунення прогалин у законодавстві має стати глибокий аналіз і обробка чинних нормативно-правових актів, тобто їх комплексна систематизація. Такий підхід дозволить здійснити ревізію чинної правової системи, забезпечити зручність у реалізації прав, полегшити орієнтацію в законодавстві та оперативно знаходити й коректно тлумачити відповідні норми [14].

На основі аналізу сучасних наукових джерел можна стверджувати, що державна політика України у сфері охорони здоров'я представляє собою комплексну систему національних рішень і зобов'язань, спрямованих на забезпечення та поліпшення фізичного і психічного стану населення, яке визнається стратегічним ресурсом країни. Ця політика охоплює широкий спектр взаємопов'язаних заходів у політичній, правовій, економічній, соціальній, культурній, науковій та медичній площинах. Комплексний підхід передбачає не лише медичні та профілактичні заходи, а й акцент на гуманітарних аспектах — збереженні генофонду, інтелектуального потенціалу нації та відповідальності перед нинішніми й майбутніми поколіннями. Ключовим принципом є досягнення балансу між інтересами особистості та суспільства, що підкреслює гуманістичну орієнтацію державної політики у сфері громадського здоров'я.

Організовані заходи держави, спрямовані на захист громадян від загроз, що стосуються здоров'я населення, базуються на певній єдності суспільних цінностей, переконань і моделей поведінки у сфері здоров'я. Законодавство, яке регламен-

тує державне втручання в галузі охорони здоров'я, формується з урахуванням переважаючих у суспільстві переконань і норм поведінки щодо здоров'я, оскільки саме вони забезпечують легітимність і дієвість відповідних правових механізмів. Таким чином, ефективність правового регулювання у сфері охорони здоров'я значною мірою залежить від гармонійного поєднання державних інтересів із суспільними очікуваннями та культурними цінностями більшості населення.

Державна політика у сфері охорони здоров'я фінансується за рахунок бюджетних асигнувань, розмір яких визначається відповідними законами України. Формування основ цієї політики здійснюється Верховною Радою України шляхом закріплення на конституційному та законодавчому рівні основних принципів, цілей, завдань, напрямів, пріоритетів, а також затвердження нормативів та обсягів бюджетного фінансування. Окрім цього, законодавчо визначаються механізми кредитно-фінансової, податкової, митної та іншої регуляції, а також затверджується перелік комплексних і цільових загальнодержавних програм у сфері охорони здоров'я. Для аналізу й визначення стратегії реформування системи охорони здоров'я необхідно впроваджувати дієві механізми державного управління, адаптуючи їх до конкретних суспільних викликів і ресурсних можливостей, особливо в умовах обмежених фінансових ресурсів [15].

У сучасній науковій та професійній спільноті поняття охорони здоров'я загалом розглядається як суспільне благо, що має принципове значення для всієї спільноти. Такий підхід полягає у визнанні необхідності надання медичної допомоги та забезпечення доступу до необхідних медичних втручань кожній людині, що розглядається не лише як індивідуальна цінність, а й як вагомий внесок у добробут суспільства в цілому. У більшості європейських країн це стало основою формування загального консенсусу щодо важливості дотримання принципів солідарності та забезпечення рівного доступу населення до ресурсів системи охорони здоров'я.

На думку А. Семенової, охорона здоров'я — це діяльність державних органів, місцевого самоврядування, закладів охорони здоров'я, медичних і фармацевтичних працівників та громадян, спрямована на проведення комплексу політичних, правових, соціально-економічних, організаційних, наукових, культурних, медичних і профілактичних заходів для збереження та зміцнення здоров'я населення. Охорона здоров'я є спільним обов'язком держави та суспільства, а всі організації, посадові особи та громадяни повинні забезпечувати її пріоритетність, не завдавати шкоди здоров'ю, надавати допомогу хворим і сприяти діяльності відповідних органів. Об'єктом охорони є здоров'я, а засоби — система різних заходів і програм, спрямованих на захист, розвиток і забезпечення доступного медичного обслуговування, гігієнічної культури та санітарно-епідемічного благополуччя [16].

Аналізуючи правове регулювання у межах загально-правової доктрини, варто зазначити, що, згідно з численними науковими дослідженнями, О. Зайчук та Н. Оніщенко дійшли висновку про існування майже одностайного трактування цього поняття в юридичній літературі. Вони визначають правове регулювання як сукупність різноманітних форм і засобів юридичного впливу держави на поведінку учасників суспільних відносин, що здійснюється в інтересах усього суспільства, окремих колективів або особистості. Основною метою такого впливу є підпорядкування дій окремих суб'єктів встановленому в суспільстві правопорядку [17].

Р. Майданик слушно зауважує, що правове регулювання у сфері охорони здоров'я має інтегрований характер, оскільки охоплює як публічно-правові, так і приватно-правові відносини. Така комплексність визначає можливість застосування до цієї сфери норм кількох основних галузей права, зокрема цивільного, адміністративного, фінансового, кримінального та процесуального, які разом забезпечують всебічне регулювання правових відносин у галузі охорони здоров'я [18]. За спостереженням З. С. Гладун, саме норми адміністративно-

го права відіграють ключову роль у регулюванні правових відносин у сфері охорони здоров'я населення, випереджаючи інші правові інструменти у цій галузі. Саме адміністративно-правовий механізм визначається як фундаментальний для формування та ефективної імплементації державної політики у сфері охорони здоров'я [19].

Ми переконані, що одним із найважливіших елементів адміністративно-правового регулювання у сфері охорони здоров'я є не лише розробка нових, а й постійне вдосконалення чинних нормативно-правових актів. З огляду на стрімкі й об'єктивні зміни в суспільстві, органи державної влади повинні оперативно реагувати на ці виклики, забезпечуючи впорядкування та оновлення законодавчої бази й підзаконних нормативних документів, які регламентують відносини в галузі охорони здоров'я, що у свою чергу сприяє підвищенню ефективності державної політики й адаптації системи охорони здоров'я до сучасних потреб суспільства.

О.М. Правоторова визначає адміністративно-правову охорону здоров'я як одну з ключових сфер суспільного життя, яка виходить за межі суто державного впливу й відображає глибокі, об'єктивні суспільні відносини. Вона наголошує, що ця охорона реалізується через систему адміністративно-правових норм, але не обмежується лише формальними рамками, встановленими державою. Адміністративно-правова охорона здоров'я спрямована на захист найважливіших суспільних цінностей, які можуть не завжди бути прямо закріплені в чинному законодавстві, але залишаються актуальними для суспільства. Формування та застосування адміністративно-правових норм у цій сфері здійснюється не тільки державою, хоча саме вона відіграє основну роль у їх встановленні та реалізації [20].

Об'єктом адміністративно-правової охорони здоров'я є громадське здоров'я, яке має виключно соціальну цінність, не набуває економічного змісту і не може бути предметом економічного обігу. Управлінська діяльність суб'єктів у сфері охорони здоров'я спрямована саме на захист і підтримку цього блага. З огляду на це, громадське здоров'я підлягає особливій охороні з боку органів державного управління, які реалізують різноманітні заходи — від санітарно-профілактичної роботи і наукових досліджень захворювань до здійснення дезінфекційних заходів — з метою збереження і покращення стану здоров'я населення [21].

На початку 2023 року відбулося засідання Колегії Міністерства охорони здоров'я України, де розглядалася Стратегія розвитку системи охорони здоров'я до 2030 року, розроблена відповідно до Указу Президента № 369/2021. Основна мета Стратегії — забезпечення справедливого доступу до якісних медичних послуг, розвиток стійкої системи охорони здоров'я та залучення суспільства до управління. Серед ключових принципів — орієнтація на пацієнта, ефективність, доступність, універсальне охоплення, розвиток медичних кадрів, співпраця держави і суспільства, впровадження інновацій та інформаційних технологій, в свою чергу пріоритетними напрямами визначено: врядування, універсальний доступ до послуг, громадське здоров'я, реагування на надзвичайні ситуації, залучення громад та розвиток кадрового потенціалу [22].

Проте варто враховувати, що ефективність державної політики у сфері охорони здоров'я значною мірою залежить від раціонального та поетапного розподілу ресурсів, з особливим акцентом на підтримку найуразливіших регіонів і соціальних груп. Найкращі результати для населення зазвичай досягаються завдяки розвитку первинної медико-санітарної допомоги і впровадженню профілактичних програм. Водночас для підтримки й подальшого зміцнення досягнутого прогресу необхідне стабільне фінансування галузі, засноване на податкових надходженнях, пов'язаних з охороною здоров'я. Ми переконані, що охорона здоров'я, закріплена на конституційному рівні, покладає на державу обов'язок поетапно гарантувати захист і підтримку передусім для найуразливіших та соціально незахищених верств населення. Інтеграція міжнародних, універсальних і регіональних стандартів у національне законодавство свідчить про визнання принципової

важливості забезпечення рівного та всеохопного доступу до медичних послуг для всіх громадян, водночас, особливості функціонування системи охорони здоров'я залишаються серйозним викликом для соціальної політики та політики розвитку, що суттєво ускладнює створення й ефективне впровадження державних механізмів, здатних повною мірою гарантувати реалізацію цього права на практиці.

Таким чином держава повинна реалізовувати політику, що передбачає всебічний аналіз актуальних проблем розвитку суспільства, ідентифікацію їх причин, труднощів та суперечностей, а також пошук ефективних шляхів розв'язання. Однією з найважливіших проблем для будь-якої країни є стан здоров'я населення, що набуває особливої ваги в умовах воєнних дій, які тривають в Україні і значно ускладнюють функціонування системи охорони здоров'я. Воєнні дії призводять до погіршення фізичного й психічного здоров'я громадян, зростання захворюваності, а також створює додаткові перепони для доступу до медичних послуг, за таких обставин вирішення проблем охорони здоров'я потребує перегляду основних принципів суспільного розвитку як простору для життя і самореалізації особистості, а також вдосконалення системи міжособистісної взаємодії для забезпечення безпечного, гармонійного і стійкого існування громадян та нації загалом.

Висновки

Узагальнюючи, можна стверджувати, що збереження та зміцнення здоров'я населення є центральним пріоритетом державної політики у сфері охорони здоров'я, що потребує впровадження комплексних політичних, адміністративних, правових, організаційних та економічних механізмів регулювання. Право на здоров'я виступає багатовимірним правовим інститутом, реалізація якого залежить не лише від медичних чи соціальних чинників, а й від забезпечення інших фундаментальних прав людини. Держава зобов'язана створювати умови для доступу громадян до якісної, своєчасної та адекватної медичної допомоги. Ефективність адміністративно-правової охорони здоров'я визначається діяльністю уповноважених органів, спрямованою на попередження порушень та захист законних інтересів у цій сфері. В сучасних умовах державна політика у сфері охорони здоров'я повинна базуватися на відповідності національним і міжнародним стандартам, гармонізації з європейськими нормами, розвитку стратегічного планування, багатоканального фінансування, підтримці наукових досліджень і підвищенні якості підготовки медичних кадрів. Саме це забезпечить підвищення ефективності системи охорони здоров'я та захист прав кожного громадянина. Отже, державна політика у сфері охорони здоров'я як об'єкт адміністративно-правового регулювання передбачає створення ефективних механізмів державного впливу, які відповідають як національним, так і міжнародним стандартам. Вона включає гармонізацію національного законодавства з європейськими нормами, розвиток стратегічного планування, запровадження багатоканального фінансування системи охорони здоров'я, підтримку наукових досліджень і підвищення якості підготовки медичних кадрів.

Література

1. Загальна декларація прав людини. ООН, 10 грудня 1948 року. URL: https://www.un.org/uk/about-us/universal-declaration-of-human-rights.

2. Замчий С. Інституційні засади формування та реалізації державної політики розвитку системи охорони здоров'я в умовах європейської інтеграції. *Державне будівництво*. 2023. № 1(33). URL: https://periodicals.karazin.ua/db/article/download/22964/21007.

3. Sen, A. Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation. Oxford: Oxford University Press, 1981. DOI: https://doi.org/10.1093/019828-4632.001.0001

4. Bernard A. Public policy. The Canadian Encyclopedia / Historica Foundation of Canada. 2011. URL: http://www.thecanadianencyclopedia.com/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1ARTA0006550.

5. Волинець С. Щодо визначення поняття «державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства». *Аспекти*

публічного правління. 2018. Том 6 № 6-7. С. 54-63. DOI: 10.15421/151839

6. Говлет М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики. Львів: Кальварія, 2004. 264 с.

7. Munger, M. The Science of 'Muddling Through' Revisited. Public Administration Review, 2002. OCDE. Health at a Glance 2021: OECD Indicators. OECD Publishing, 2021. DOI: https://doi.org/10.1787/ae3016b9-en

8. Rose G. La estrategia de la medicina preventiva. Barcelona: Masson-Salvat, 1994.

9. Ruiz Yngol, E. G., Ruiz Puquio, B. G. Public health policies and their influence on the quality of life of the residents of a district of Lima, 2023. *e-Revista Multidisciplinaria del Saber*, vol. 2, e-RMS02122024, 2024. https://doi.org/10.61286/e-rms.v2i.108

10. Державна політика у сфері охорони здоров'я : кол. моногр. : у 2 ч. / [кол. авт. ; упоряд. проф. Я. Ф. Радиш ; передм. та заг. ред. проф. М. М. Білинської, проф. Я. Ф. Радиша]. К. : НАДУ, 2013. Ч. 1. 396 с.

11. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

12. Ковригіна В. Адміністративно-правовий аспект права на охорону здоров'я. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2 (99). С. 123–131.

13. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII із змінами та доповненнями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12/conv#Text.

14. Клименко О.В. Законодавство в сфері охорони здоров'я: перспективи розвитку. *Економіка та держава*. 2012. № 5. С. 128–130.

15. Ситенко О., Смірнова Т. Формування державної політики з охорони здоров'я в Україні. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2014. № 2 (60). С. 15-18.

16. Семенова А. В. Поняття і правова сутність категорій «здоровя» та «охорона здоровя». *Юрист України*. 2014. № 3. С. 68-73.

17. Зайчук О., Оніщенко Н. Теорія держави і права: академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/1201.htm.

18. Майданик Р. Законодавство України у сфері охорони здоров'я: система і систематизація. *Медичне право*. 2013. № 2 (12). С. 63–74.

19. Гладун З.С. Адміністративно-правове регулювання відносин у сфері охорони здоров'я за законодавством України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 103–111.

20. Правоторова О.М. Адміністративно-правова охорона здоров'я: теоретичні аспекти. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 3. Т. 1. С. 211–217.

21. Книш С.В. Адміністративно-правові відносини у сфері охорони здоров'я в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07 / Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль, 2019. 494 с.

22. Стратегія розвитку системи охорони здоров'я до 2030 року (проєкт від 23 лютого 2022 року). Міністерство охорони здоров'я України. URL: https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/%D0%A1%D1%82 %D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F/UKR%20Health%20Strategy%20Feb%2024.2022.pdf.

STATE POLICY IN THE SPHERE OF HEALTH CARE AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION

The article examines the features of the formation and implementation of modern state health policy in the context of modern social challenges, including taking into account military operations in Ukraine. An interdisciplinary approach is analyzed, combining coordination of state authorities, local governments, social sectors and international organizations to ensure a comprehensive response to the needs of various social groups. The importance of preventive measures, programs for the formation of a healthy lifestyle, monitoring the epidemiological situation and involving

citizens in responsible behavior regarding their own health is studied.

It is emphasized that preserving and strengthening the health of the population is a priority of state policy, which requires the implementation of complex political, administrative, legal, organizational and economic mechanisms. The right to health is considered as a multidimensional institution, the implementation of which depends not only on medical or social factors, but also on the observance of other fundamental human rights. The state must create conditions for citizens to access high-quality, timely and adequate medical care. The effectiveness of administrative and legal health care is ensured by the activities of authorized bodies aimed at preventing violations and protecting legitimate interests in this area. It is emphasized that state health care policy must comply with national and international standards, be harmonized with European norms, be based on strategic planning, multi-channel financing, support for scientific research and improving the quality of medical personnel. This allows to increase the efficiency of the health care system and ensure reliable protection of the rights of every citizen. Conclusions are drawn on the importance of a balance between scientifically based policies and the influence of various social groups, as well as the need to take into account the political context for the effective implementation of state initiatives.

Keywords: public policy, healthcare, administrative and legal regulation, healthcare system, citizens' rights

СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ КОНТРОЛЮ ЗА НОТАРІАЛЬНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ

СЕРВЕТНИК Анна Геннадіївна - доктор філософії, докторантка Харківського національного університету внутрішніх справ
https://orcid.org/0009-0003-7012-0665
УДК 342.9
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.69

Наголошено, що система суб'єктів контролю за нотаріальною діяльністю - це впорядкована сукупність державних, самоврядних та внутрішньо-організаційних суб'єктів, наділених відповідними контрольними повноваженнями, які у взаємодії забезпечують законність, якість, професійну відповідальність і належне здійснення нотаріальної діяльності. Особливістю цієї системи є її багаторівневий характер, поєднання публічно-правових і корпоративних засад контролю, чіткий розподіл компетенції між суб'єктами, взаємодоповнюваність форм і методів контролю, а також спрямованість не лише на виявлення порушень, а й на їх попередження та підвищення стандартів нотаріальної діяльності загалом.

Узагальнено, що система суб'єктів контролю складається із суб'єктів, функції та повноваження яких доповнюють один одного, дозволяють охопити контролем всі аспекти провадження нотаріальної діяльності та мають єдність кінцевої мети – забезпечення її відповідності законодавчим вимогам. Розглядувану систему складають: 1) суб'єкти загально-державного рівня, які поєднують в собі нормативно-регулюючі повноваження (у тому числі відносно встановлення правил здійснення нотаріальної діяльності) та окремі повноваження із здійснення контролю, який стосується розглядуваної сфери (Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів України); 2) суд як окремий суб'єкт, який здійснює контроль за законністю вчинення нотаріальних дій; 3) суб'єкти внутрішньовідомчого рівня контролю (Мін'юст та його органи); 4) суб'єкти спеціального контрою, які його реалізують в контексті поставлених перед ними завдань: а) захист суспільних правоохоронних інтересів (Національна поліція, СБУ); б) забезпечення публічних фінансових інтересів (Державна податкова служба, Державна аудиторська служба); 5) самоврядні суб'єкти (Нотаріальна Палата України); 6) безпосередньо нотаріуси та інші суб'єкти провадження нотаріальної діяльності, які здійснюють самостійний контроль за неухильним додержанням законодавчих вимог; 7) громадськість (організована та неорганізована), у тому числі засоби масової інформації. Місце кожного із перелічених суб'єктів в означеній системі визначається їх правовим статусом.

Ключові слова: система, суб'єкт, контроль, нотаріус, нотаріальна діяльність.

Постановка проблеми

Контроль за нотаріальною діяльністю є необхідною умовою належного функціонування інституту нотаріату та ефективної реалізації нотаріусами делегованих державою повноважень. З огляду на публічно-правову природу нотаріальної діяльності, держава зацікавлена у забезпеченні її законності, професійної доброчесності та відповідності встановленим стандартам, що зумовлює формування розгалуженої системи суб'єктів контролю. Сучасна модель контролю за нотаріальною діяльністю характеризується участю різних за правовою природою суб'єктів, кожен з яких наділений специфічним адміністративно-правовим статусом,

обсягом повноважень і формами впливу на нотаріальну сферу. Поєднання державного, самоврядного та внутрішньо-організаційного контролю ускладнює правову конструкцію контрольних відносин і водночас актуалізує питання чіткого визначення місця та ролі кожного суб'єкта в єдиній системі.

Стан дослідження

Окремі проблемні питання, присвячені здійсненню контролю за нотаріальною діяльністю, досліджували у своїх працях: Л.І. Вдовічена, Т.Г. Грица, М.С. Долинська, Я.Л. Коломієць, В.К. Матвійчук, Ю.В. Нікітін, Т.П. Устименко, Н.О. Чучкова, В.Г. Шишленко та багато інших. Втім, незважаючи на значний теоретичний доробок, в науковій літературі недостатньо опрацьованим є питання окреслення кола системи суб'єктів контролю за нотаріальною діяльністю.

Мета та завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб окреслити коло суб'єктів контролю за нотаріальною діяльністю та виділити особливості їх адміністративно-правового статусу. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: з'ясувати сутність поняття «система суб'єктів контролю за нотаріальною діяльністю»; виділити коло суб'єктів, що входять до відповідної системи; здійснити аналіз норм чинного законодавства, яке регулює правовий статус відповідних суб'єктів.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у тому, що в ній дістав подальшого опрацювання теоретичний підхід щодо визначення особливостей адміністративно-правового статусу системи суб'єктів контролю за нотаріальною діяльністю.

Виклад основного матеріалу

Починаючи наукове дослідження зазначимо, що система суб'єктів контролю за нотаріальною діяльністю - це впорядкована сукупність державних, самоврядних та внутрішньо-організаційних суб'єктів, наділених відповідними контрольними повноваженнями, які у взаємодії забезпечують законність, якість, професійну відповідальність і належне здійснення нотаріальної діяльності. Особливістю цієї системи є її багаторівневий характер, поєднання публічно-правових і корпоративних засад контролю, чіткий розподіл компетенції між суб'єктами, взаємодоповнюваність форм і методів контролю, а також спрямованість не лише на виявлення порушень, а й на їх попередження та підвищення стандартів нотаріальної діяльності загалом.

Говорячи про органи вищої державної влади як суб'єктів контролю за нотаріальною діяльністю, доцільно згадати перш за все Верховну Раду України. Адже вона є єдиним органом законодавчої влади держави, який серед інших питань врегульовує й здійснення нотаріальної діяльності, а також контроль за її провадженням. Згідно Конституції України серед повноважень Верховної Ради України є такі, як: прийняття законів, здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України, а також парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією та законом [1], а це, як зазначає В.Г. Матвєєв, фактично засвідчує відсутність у нас закріпленого чіткого переліку контрольних повноважень парламенту, послаблює його становище в системі державної влади й звужує обсяги здійснення парламентського контролю [2, с. 9]. Всю сферу парламентського контролю Ю.В. Ясенчук поділяє на: контроль, який здійснює безпосередньо Верховна Рада України; контроль, здійснюваний спеціальними постійними органами й посадовцями; контроль, що його здійснюють постійні чи тимчасові робочі органи парламенту; контрольна діяльність народних депутатів України, яку також слід вважати елементом парламентського контролю [3, с. 12].

Також одним із дієвих засобів парламентського контролю В.Г. Матвєєв називає діяльність тимчасових слідчих комісій. При цьому, як наголошує науковець, у постановах Верховної Ради ще при створенні тієї чи іншої тимчасової слідчої комісії не чітко визначаються завдання та коло повноважень таких комісій, що негативно позначається на результативності їхньої роботи [2, с. 11].

Отже, Верховна Рада не лише має регулятивні повноваження відносно нотаріальної діяльності, але й здійснює щодо неї контрольні повноваження, зокрема, через контроль за ефективним розподіленням бюджетних коштів, за діяльністю Кабінету міністрів, зокрема при розгляді та прийнятті рішення щодо схвалення Програми діяльності Уряду, Міністерства юстиції, органів місцевого самоврядування щодо забезпечення конституційних прав та свобод громадян, у тому числі під час забезпечення організації нотаріальної діяльності.

Правовий статус Президента України як суб'єкта контролю за розглядуваною діяльністю обумовлений його визнанням як глави держави, який діє від її імені; гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина; гаранта реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору [4, с.78]. В межах реалізації своїх контрольних повноважень Президент зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності [1]. Перелічені повноваження мають загальний характер відносно нотаріальної діяльності, але спрямовані на забезпечення конституційної відповідності правових засад її провадження.

До контрольних повноважень Кабінету Міністрів України у сферах правової політики, законності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина відносяться: забезпечення проведення державної правової політики; здійснення контролю за додержанням законодавства органами виконавчої влади, їх посадовими особами, а також органами місцевого самоврядування з питань виконання ними делегованих повноважень органів виконавчої влади; створення умов для вільного розвитку і функціонування системи юридичних послуг та правової допомоги населенню; забезпечення координацію і контроль за діяльністю органів виконавчої влади щодо запобігання і протидії корупції та ін. [5]. Також Кабінет Міністрів України координує та регулює діяльність Міністерства юстиції, яке опікується організацією функціонування нотаріальної діяльності.

Безпосередньо реалізація функції контролю за діяльністю нотаріату покладена на Міністерство юстиції України й підпорядковані йому місцеві органи юстиції. Правовий статус Міністерства юстиції як основного суб'єкта адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні С.С. Розсоха визначає як правове становище спеціального центрального органу виконавчої влади у сфері нотаріату, до функціональних завдань якого належить реалізація державної політики сталого розвитку нотаріату, що забезпечується через використання правового інструментарію впливу на нотаріальні правовідносини задля їх виникнення, зміни та припинення, здійснення контролю за нотаріальною діяльністю, захисту прав та інтересів нотаріусів, розвитку інституційної взаємодії в сфері нотаріату [6, с. 164].

Згідно Положення про нього, Мін'юст здійснює контроль за організацією нотаріату та нотаріальної діяльності уповноважених осіб, керівництво державними нотаріальними конторами, перевіряє організацію нотаріальної діяльності нотаріусів, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства, видає та анулює в установленому законом порядку свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю [7]. Окрім цього доцільно відмітити доволі широкі повноваження Мін'юсту в сфері державного регулювання нотаріальної діяльності, зокрема: встановлює умови допуску громадян та посадових осіб органів місцевого самоврядування, уповноважених на вчинення нотаріальних дій, передбачених законом, до провадження нотаріальної діяльності, видає уповноваженим особам свідоцтво про право на вчинення нотаріальних дій щодо оформлення спадкових прав, встановлює порядок виготовлення та знищення печатки приватного нотаріуса, вимоги до робочого місця (контори) приватного нотаріуса та уповноважених осіб; затверджує положення про державний нотаріальний архів, порядок проходження стажування уповноваженими

особами, порядок проведення перевірки організації нотаріальної діяльності державних, приватних нотаріусів та уповноважених осіб, дотримання ними порядку вчинення нотаріальних дій та виконання правил нотаріального діловодства, порядок підвищення кваліфікації працівників органів нотаріату, нотаріусів, помічників нотаріусів та уповноважених осіб, установлює правила професійної етики нотаріусів, здійснює аналітично-методичне забезпечення нотаріальної діяльності, узагальнює та регулює нотаріальну практику, готує для нотаріусів та уповноважених осіб роз'яснення з питань, що належать до компетенції Міністерства; забезпечує ведення Єдиної державної електронної системи е-нотаріату, Єдиного реєстру спеціальних бланків нотаріальних документів, Єдиного реєстру нотаріусів, Державного реєстру обтяжень рухомого майна, Спадкового реєстру, Єдиного реєстру довіреностей; забезпечує організацію роботи Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату [7]. Таким чином, безпосередньо Мін'юст є основним спеціалізованим суб'єктом, що виконуючи регулятивні повноваження по відношенню до нотаріальної діяльності, одночасно забезпечує й організацію контролю за нею.

Як окремого суб'єкта контролю в розглядуваній сфері доцільно назвати Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату, яка утворюється при Міністерстві юстиції, її основними завданнями є: визначення рівня професійної підготовленості осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю, а також вирішення питання про анулювання свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю [8]. Іншими словами, названа комісія: по-перше, здійснює попередній контроль за нотаріальною діяльністю шляхом перевірки достатньої кваліфікації претендентів на отримання права на її здійснення; по-друге, має право притягнути до відповідальності нотаріусів у вигляді фактичного позбавлення права на зайняття розглядуваною діяльністю за результатами здійснення контрольних заходів.

Суд, як суб'єкт контролю за нотаріальною діяльністю, має можливість забезпечити виправлення нотаріальних помилок, узагальнення нотаріальної практики, тлумачення чинного законодавства та сприяти дотриманню законності в сфері цивільних правовідносин, що виникають із вчинення нотаріальних дій. Доцільно погодитися з думкою В.В. Баранкової про те, що особливості адміністративно-правового статусу суду як органу контролю полягають в тому, що він є єдиним органом, що своїм рішенням може визнати незаконними: нотаріальну дію, відмову у вчиненні нотаріальної дії, нотаріально посвідчені договори, заповіти, довіреності тощо. Тільки суд також може визнати нотаріуса зобов'язаним відшкодувати шкоду, заподіяну внаслідок його незаконних дій [9].

До інших суб'єктів відносин у сфері державного контролю за нотаріальною діяльністю, позбавлених владних повноважень, але наділених повноваженнями щодо вчинення нотаріальних дій, О.В. Тищенко відносить: власне нотаріальні органи (державні нотаріальні контори, приватні нотаріуси та державні нотаріальні архіви) та квазінотаріальні органи, особливості статусу яких зумовлені тим, що надання нотаріальних послуг не є визначальною функцією та призначенням цих органів (консульські установи, посадові особи виконавчих комітетів сільських, селищних та міських рад та інші посадові особи, що посвідчують лише у певних (як правило, виняткових) випадках дії, прирівняні до нотаріальних [10, с. 64]. Тож серед суб'єктів контролю за нотаріальною діяльністю доцільно вказати Нотаріальну Палату України та її органи.

Окрім вищеперерахованих суб'єктів контролю за нотаріальною діяльністю доцільно вказати на органи, які здійснюють державний контроль щодо нотаріату в межах своїх специфічних завдань. Насамперед мова йде про правоохоронні органи, зокрема такі, як Національна поліція та Служба безпеки України.

До завдань поліції законом віднесено надання поліцейських послуг у сферах: забезпечення публічної безпеки і порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидії злочинності. Поліція відповідно до покладених на неї завдань: здійснює превентивну

та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень; виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає у межах своєї компетенції заходів для їх усунення; вживає заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припиняє виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення; вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення; здійснює своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та ін. [11]. Перелічені завдання реалізуються у тому числі й у процесі контролю за додержанням законності в сфері нотаріальної діяльності, зокрема, шляхом здійснення перевірок інформації про порушення прав громадян під час її провадження.

На Службу безпеки України у межах визначеної законодавством компетенції покладається захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. До завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України. Серед повноважень СБУ передбачено обов'язки виявляти, припиняти та розкривати кримінальні правопорушення, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України, проводити їх досудове розслідування, здійснювати відповідно до законодавства профілактику правопорушень у сфері державної безпеки тощо [12]. Означені повноваження можуть бути реалізовані у тому числі й у процесі здійснення контролю за нотаріальною діяльністю.

Специфіка адміністративно-правового статусу правоохоронних органів як суб'єктів контролю полягає в тому, що такий контроль вони реалізують в межах виконання своїх завдань із попередження, виявлення, припинення та розкриття адміністративних та кримінальних правопорушень, які віднесені законодавством до їх компетенції. Контроль за фінансово-господарською складовою організації нотаріальної діяльності державних нотаріальних контроль здійснюється Державною аудиторською службою, її міжрегіональними територіальними органами. Здійснення такого контролю відбувається в процесі інспектування, яке полягає у документальній і фактичній перевірці певного комплексу або окремих питань фінансово-господарської діяльності об'єкта контролю і проводиться у формі ревізії, яка повинна забезпечувати виявлення фактів порушення законодавства, встановлення винних у їх допущенні посадових і матеріально відповідальних осіб [13]. До елементів, які визначають особливості адміністративно-правового статусу цього суб'єкта контролю, належить таке завдання, як здійснення державного фінансового контролю, спрямованого на оцінку ефективного, законного, цільового, результативного використання та збереження державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, досягнення економії бюджетних коштів [14].

Суб'єктами контролю за оподаткуванням приватних нотаріусів як самозайнятих осіб є Державна податкова служба. Органами Державної податкової служби на основі Методики проведення перевірки загальних положень податкового та іншого законодавства України, здійснюється комплекс контрольно-перевірочних заходів, на предмет дотримання платниками податків – юридичними особами загальних положень податкового законодавства та іншого законодавства України, контроль за дотриманням якого покладено на податкові органи [15]. Особливості правового статусу Державної податкової служби як контролюючого суб'єкта проявляються й у його повноваженнях, зокрема, у контролі своєчасності подання

платниками податків та платниками єдиного внеску передбаченої законом звітності (декларацій, розрахунків та інших документів, пов'язаних з обчисленням і сплатою податків, зборів, платежів), своєчасність, достовірність, повноту нарахування та сплати податків, зборів, платежів [16].

Висновки

Підсумовуючи викладене доцільно зазначити, що система суб'єктів контролю за нотаріальною діяльністю складається із суб'єктів, функції та повноваження яких доповнюють один одного, дозволяють охопити контролем всі аспекти провадження нотаріальної діяльності та мають єдність кінцевої мети – забезпечення її відповідності законодавчим вимогам. Розглядувану систему складають: 1) суб'єкти загально-державного рівня, які поєднують в собі нормативно-регулюючі повноваження (у тому числі відносно встановлення правил здійснення нотаріальної діяльності) та окремі повноваження зі здійснення контролю, який стосується розглядуваної сфери (Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів України); 2) суд як окремий суб'єкт, який здійснює контроль за законністю вчинення нотаріальних дій; 3) суб'єкти внутрішньовідомчого рівня контролю (Мін'юст та його органи); 4) суб'єкти спеціального контрою, які його реалізують в контексті поставлених перед ними завдань: а) захист суспільних правоохоронних інтересів (Національна поліція, СБУ); б) забезпечення публічних фінансових інтересів (Державна податкова служба, Державна аудиторська служба); 5) самоврядні суб'єкти (Нотаріальна Палата України); 6) безпосередньо нотаріуси та інші суб'єкти провадження нотаріальної діяльності, які здійснюють самостійний контроль за неухильним додержанням законодавчих вимог; 7) громадськість (організована та неорганізована), у тому числі засоби масової інформації. Місце кожного із перелічених суб'єктів в означеній системі визначається їх правовим статусом.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2. Матвєєв В.Г. Стан та актуальні проблеми парламентського контролю. Парламентський контроль: українські реалії та світовий досвід матеріали науково-практичної конференції. Київ. 2005. С. 9-12

3. Ясенчук Ю.В. Аналіз практики здійснення парламентського контролю. Парламентський контроль: українські реалії та світовий досвід матеріали науково-практичної конференції. Київ. 2005. С. 12-16

4. Маслова Я.І. Президент України як суб'єкт публічної адміністрації. Juris Europensis Scientia. Вип. 2. 2021. С. 75-79

5. Про Кабінет Міністрів України Закон України від 27 лютого 2014 р. № 794-VII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text

6. Розсоха С.С. Правовий статус Міністерства юстиції України як суб'єкта адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні. Юридична наука. № 4(106). 2020. С. 159–166

7. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України. Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text

8. Про затвердження Положення про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату. постановою Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2011 р. № 923. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/923-2011-%D0%BF#n12

9. Баранкова В.В. судовий розгляд справ, пов'язаних з нотаріальною діяльністю. Юридичний радник. № 2 (80). 2015. URL: http://yurradnik.com.ua/stati/sudoviy-rozglyad-sprav-pov-yazanih-iz-notarialnoyu-diyalnistyu-chastina-persha/

10. Тищенко В.О. Державний контроль за нотаріальною діяльністю в Україні. Підприємництво, господарство і право. № 4. 2016. С. 62-66

11. Про Національну поліцію. Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text

12. Про Службу безпеки України. Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-

SUMMARY

It is emphasized that the system of subjects of control over notarial activities is an orderly set of state, self-governing and intra-organizational subjects, endowed with appropriate control powers, which in interaction ensure the legality, quality, professional responsibility and proper implementation of notarial activities. A feature of this system is its multi-level nature, a combination of public law and corporate principles of control, a clear division of competence between subjects, the complementarity of forms and methods of control, as well as the focus not only on identifying violations, but also on their prevention and raising the standards of notarial activities in general. It is generalized that the system of subjects of control consists of subjects whose functions and powers complement each other, allow for the control to cover all aspects of notarial activities and have a common ultimate goal - ensuring its compliance with legislative requirements. The system under consideration consists of: 1) subjects of the general state level, which combine regulatory powers (including those related to establishing rules for the performance of notarial activities) and separate powers to exercise control related to the area under consideration (Verkhovna Rada, President, Cabinet of Ministers of Ukraine); 2) the court as a separate subject that exercises control over the legality of notarial actions; 3) subjects of the internal departmental level of control (Ministry of Justice and its bodies); 4) subjects of special control, which implement it in the context of the tasks assigned to them: a) protection of public law enforcement interests (National Police, SBU); b) ensuring public financial interests (State Tax Service, State Audit Service); 5) self-governing subjects (Notarial Chamber of Ukraine); 6) directly notaries and other subjects of notarial activity, who exercise independent control over strict compliance with legislative requirements; 7) the public (organized and unorganized), including the media. The place of each of the listed subjects in the specified system is determined by their legal status.

Keywords: system, subject, control, notary, notarial activity.

XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text

13. Про затвердження Порядку проведення інспектування Державною аудиторською службою, її міжрегіональними територіальними органами. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2006 р. № 550. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-2006-%D0%BF#Text

14. Про затвердження Положення про Державну аудиторську службу України. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2016 р. № 43. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43-2016-%D0%BF#Text

15. Про затвердження Методики проведення перевірки загальних положень податкового та іншого законодавства України, контроль за дотриманням якого покладено на податкові органи. Наказ Державної податкової служби України від 09 червня 2023 року № 444. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0444912-23#Text

16. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text

ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ ПРАВОВІДНОСИН, ЯКІ ВИНИКАЮТЬ ПІД ЧАС ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

МАЙСТРУК Андрій Миколайович - аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 342.95 (477)
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.70

У статті наголошено на тому, що забезпечення законності в діяльності Національної поліції здійснюється в умовах складної системи різнорідних правовідносин, які одночасно належать до кількох галузей права та перебувають у динамічній взаємодії. Відсутність чіткого, нормативно закріпленого механізму їх розмежування зумовлює виникнення правової невизначеності, що негативно впливає як на ефективність реалізації поліцейських повноважень, так і на рівень гарантій прав і свобод людини.

Встановлено, що поліцейська діяльність за своєю сутністю є багатофункціональною та міжгалузевою, що зумовлює виникнення широкого спектра правовідносин адміністративно-правового, кримінально-процесуального, оперативно-розшукового, дисциплінарного, цивільно-правового та міжнародно-правового характеру. У процесі реалізації покладених на Національну поліцію завдань ці правовідносини не лише співіснують, а й тісно переплітаються, утворюючи складну систему правового регулювання

Визначено, що проблеми розмежування правовідносин, які виникають під час забезпечення законності у діяльності Національної поліції України, мають комплексний і системний характер та зумовлені багаторівневістю правового регулювання, багатосуб'єктністю поліцейської діяльності, а також поєднанням у ній публічно-владних, службово-організаційних і процесуальних елементів.

Доведено, що значна частина проблем розмежування правовідносин має нормативне походження і пов'язана з фрагментарністю та колізійністю правового регулювання. Наявність оціночних понять, рамкових норм і відсилочних конструкцій у законодавстві, що регламентує діяльність Національної поліції, об'єктивно ускладнює правозастосування та сприяє формуванню неоднорідної практики.

Ключові слова: проблеми, розмежування правовідносин, забезпечення законності, Національна поліція, зовнішні, внутрішні, контрольні, наглядові, юрисдикційні правовідносини.

Постановка проблеми

Забезпечення законності в діяльності Національної поліції України є однією з ключових передумов функціонування демократичної, правової держави та ефективного захисту прав і свобод людини і громадянина. У сучасних умовах трансформації публічного управління, реформування правоохоронної системи та адаптації національного законодавства до європейських правових стандартів питання законності поліцейської діяльності набуває особливої актуальності. Водночас реалізація принципу законності в діяльності Національної поліції не зводиться виключно до формального дотримання норм права, а передбачає чітку структуризацію правовідносин, у межах яких здійснюються владні повноваження, а також однозначне визначення їх правової природи, суб'єктного складу та юридичних наслідків, зокрема в контексті організації та управління службовою діяльністю, кадрово-

го забезпечення, планування, координації та внутрішнього контролю.

Поліцейська діяльність за своєю сутністю є багатофункціональною та міжгалузевою, що зумовлює виникнення широкого спектра правовідносин адміністративно-правового, кримінально-процесуального, оперативно-розшукового, дисциплінарного, цивільно-правового та міжнародно-правового характеру. У процесі реалізації покладених на Національну поліцію завдань ці правовідносини не лише співіснують, а й тісно переплітаються, утворюючи складну систему правового регулювання. Саме в цій площині виникає проблема їх належного розмежування, від якого безпосередньо залежить дотримання принципів законності, правової визначеності, пропорційності та передбачуваності державного втручання.

Актуальність дослідження проблем розмежування правовідносин під час забезпечення законності у діяльності Національної поліції обумовлена також практичними викликами правозастосування. У практичній діяльності поліцейські часто змушені діяти в умовах дефіциту часу, підвищеного ризику та правової невизначеності, коли межі між превентивними, примусовими та процесуальними заходами є розмитими. За таких обставин відсутність чітких критеріїв розмежування правовідносин створює передумови для помилкової правової кваліфікації дій, порушення прав людини та виникнення спорів щодо законності прийнятих рішень, що негативно впливає на рівень довіри суспільства до Національної поліції.

Не менш важливим є і теоретико-методологічний аспект окресленої проблематики. У вітчизняній адміністративно-правовій науці питання забезпечення законності в діяльності правоохоронних органів традиційно розглядалися крізь призму контролю, нагляду та відповідальності. Водночас проблема розмежування правовідносин як самостійний об'єкт наукового аналізу тривалий час залишалася недостатньо розробленою, що зумовлює потребу в її комплексному дослідженні.

У цьому контексті особливої ваги набуває необхідність осмислення співвідношення зовнішніх і внутрішньоорганізаційних правовідносин у діяльності Національної поліції, а також визначення меж дискреційних повноважень поліцейських і механізмів їх процесуального забезпечення. Додаткової актуальності набувають питання інтеграції міжнародних стандартів правоохоронної діяльності у національну правову систему та забезпечення ефективного судового й громадського контролю за діяльністю поліції.

Так, комплексне дослідження проблем розмежування правовідносин, що виникають під час забезпечення законності у діяльності Національної поліції України, є науково й практично обґрунтованим та спрямованим на формування цілісного уявлення про правову природу поліцейської діяльності. Такий підхід створює підґрунтя для подальшого вдосконалення законодавства, розвитку адміністративно-правової доктрини та підвищення ефективності механізмів забезпечення законності як необхідної умови утвердження верховенства права та захисту прав і свобод людини.

Стан дослідження теми

У царині вітчизняної науки адміністративного права широке коло проблемних питань, пов'язаних із адміністративно-правовим забезпеченням управління економічною системою України, розглядали у своїх наукових працях О. О. Бакалінська, О. М. Бандурка, А. М. Бернюков, В. М. Гаращук, В. В. Горбалінський, С. М. Гусаров, В. М. Єднак, Д. В. Журавльов, Т. А. Кобзєва, А. Т. Комзюк, К. Б. Левченко, О. М. Музичук, О. Ю. Салманова, В. В. Сокуренко, В. В. Топчій та ін. Втім, попри чималу кількість наукових здобутків, перед вченими наразі постає необхідність переосмислення проблем розмежування правовідносин, які виникають під час забезпечення законності у діяльності Національної поліції.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб визначити коло проблем розмежування правовідносин, які виникають під час забезпечення законності у діяльності Національної поліції. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі завдання: встановити загальні риси, притаманні проблемам роз-

межування правовідносин, які виникають під час забезпечення законності у діяльності Національної поліції України; розкрити сутність окремих таких проблем.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що автором вперше з використанням системного підходу розглянуто проблематику розмежування правовідносин, які виникають під час забезпечення законності у діяльності Національної поліції.

Виклад основного матеріалу

Проблеми розмежування правовідносин, які виникають під час забезпечення законності у діяльності Національної поліції України, мають комплексний і системний характер та зумовлені багаторівневістю правового регулювання, багатосуб'єктністю поліцейської діяльності, а також поєднанням у ній публічно-владних, службово-організаційних і процесуальних елементів. Забезпечення законності в діяльності Національної поліції передбачає чітке визначення прав та обов'язків усіх учасників відповідних правовідносин, однак на практиці таке розмежування часто ускладнюється через нормативну невизначеність, колізійність правових норм та особливості реалізації дискреційних повноважень поліцейських [1, с. 101].

Однією з ключових проблем є складність відмежування адміністративно-правових правовідносин від кримінально-процесуальних, оперативно-розшукових та дисциплінарних правовідносин у діяльності Національної поліції. Поліцейська діяльність нерідко здійснюється в умовах переходу від превентивних заходів до примусових або процесуальних дій, що ускладнює визначення правової природи конкретних правовідносин, створює ризики порушення принципу законності через неправомірне розширення або звуження повноважень поліцейського [2, с. 88].

Не менш проблемним моментом є те, що законодавство, яке регулює діяльність Національної поліції, містить значну кількість оціночних понять і рамкових норм, що делегують поліцейським широкі дискреційні повноваження. За відсутності чітких процесуальних алгоритмів реалізації таких повноважень виникає небезпека підміни процесуальних гарантій внутрішньо організаційними рішеннями або відомчими інструкціями, які не завжди мають належний рівень правової визначеності та відповідності закону. Це ускладнює встановлення моменту виникнення, зміни або припинення відповідних правовідносин, а також їх належну правову кваліфікацію.

Окремої уваги потребує проблема розмежування зовнішніх і внутрішніх правовідносин у системі Національної поліції. Забезпечення законності охоплює не лише взаємодію поліції з громадянами та іншими суб'єктами публічного права, але й службові відносини внутрішньо-організаційного характеру, пов'язані з організацією служби, проходженням служби в поліції, дисциплінарною відповідальністю та службовим контролем. У практиці діяльності Національної поліції внутрішньоорганізаційні правовідносини нерідко мають прямий вплив на дотримання прав і свобод людини у зовнішніх правовідносинах, однак їх правова природа та межі втручання часто залишаються недостатньо визначеними. Це призводить до ситуацій, коли порушення законності маскуються під внутрішні управлінські рішення, що ускладнює здійснення ефективного контролю та судового захисту [3, с. 152].

Суттєві труднощі виникають і під час розмежування контрольних, наглядових та юрисдикційних правовідносин у сфері забезпечення законності. У діяльності Національної поліції переплітаються інструменти внутрішнього контролю, прокурорського нагляду, судового контролю та громадського контролю. Відсутність чіткої координації між цими формами контролю, а також дублювання або прогалини у їх нормативному закріпленні створюють правову невизначеність щодо обсягу повноважень кожного суб'єкта та юридичних наслідків прийнятих рішень. Це негативно впливає на ефективність механізму забезпечення законності та може призводити до формалізації контрольних процедур [4, с. 112].

Важливою проблемою є також розмежування правовідносин, що виникають у зв'язку із застосуванням заходів адміністра-

тивного примусу, зокрема фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї. У таких випадках поєднуються норми адміністративного, кримінального та конституційного права, що вимагає особливої точності у визначенні правових підстав, меж і процедур застосування примусу. Нечіткість законодавчих формулювань або їх різне тлумачення на практиці ускладнює встановлення правомірності дій поліцейського та відповідальності за їх перевищення, що безпосередньо впливає на стан законності та довіру суспільства до поліції [5, с. 56].

Так, проблеми розмежування правовідносин у процесі забезпечення законності в діяльності Національної поліції України зумовлені як недосконалістю нормативного регулювання, так і особливостями практичної реалізації поліцейських повноважень. Вони потребують системного наукового осмислення та вдосконалення законодавства з метою підвищення рівня правової визначеності, забезпечення ефективного контролю та дотримання принципу верховенства права у діяльності Національної поліції, що є необхідною умовою захисту прав і свобод людини та зміцнення публічної довіри до правоохоронних органів.

Подальше поглиблене осмислення проблем розмежування правовідносин у сфері забезпечення законності в діяльності Національної поліції України потребує детального аналізу кожної з раніше окреслених проблем та виявлення додаткових аспектів, що впливають на ефективність правового регулювання й правозастосування. Зазначені проблеми не є ізольованими, а перебувають у тісному взаємозв'язку, утворюючи складну систему правових колізій і практичних труднощів, що безпосередньо відображається на стані законності в поліцейській діяльності.

Насамперед потребує більш глибокого аналізу проблема розмежування адміністративно-правових, кримінально-процесуальних та оперативно-розшукових правовідносин. У діяльності Національної поліції ці види правовідносин часто виникають послідовно або паралельно в межах одного фактичного складу. Так, під час реагування на подію поліцейський може розпочинати дії в межах адміністративно-превентивних поліцейських заходів, надалі переходити до адміністративного примусу, а згодом - до виконання функцій органу досудового розслідування [6, с. 186].

Відсутність чітких законодавчих критеріїв переходу від одного виду правовідносин до іншого призводить до ситуацій, коли фактичні дії поліції випереджають належну процесуальну форму або, навпаки, здійснюються без достатніх правових підстав. Це створює ризики неправомірного втручання у права і свободи людини, зокрема щодо свободи пересування, недоторканності житла чи права на захист, а також ускладнює подальшу оцінку законності дій поліцейських у судовому порядку [7, с. 122].

Більш деталізованою є проблема розмежування матеріальних та процесуальних адміністративно-правових правовідносин. Матеріальні норми, що визначають повноваження поліції, часто не супроводжуються належним процесуальним забезпеченням, що залишає значний простір для відомчого нормотворення. Внаслідок цього процесуальні аспекти реалізації владних повноважень нерідко регулюються підзаконними актами, які не завжди відповідають принципу законності та вимогам правової визначеності. У практичній площині це проявляється у складності визначення юридично значущих моментів виникнення правовідносин, меж допустимого втручання та належних процедур фіксації поліцейських дій. Така ситуація негативно впливає на можливість ефективного оскарження рішень і дій поліції та підриває довіру до адміністративно-правових механізмів захисту прав особи.

Окремого розгляду потребує проблема розмежування зовнішніх і внутрішньоорганізаційних правовідносин у діяльності Національної поліції. Внутрішньоорганізаційні правовідносини, пов'язані з управлінням персоналом, дисциплінарною відповідальністю, оцінюванням службової діяльності та службовим контролем, формально не спрямовані безпосередньо на регулювання відносин із громадянами. Проте саме через ці правовідносини опосередковано визначається характер і зміст поліцейської діяльності у публічній сфері. Нечіткість меж між управлінськими рішеннями та владними

актами, що мають зовнішній вплив, створює можливості для уникнення правової відповідальності та ускладнює судовий контроль за діяльністю поліції. Це особливо проблематично в умовах, коли внутрішні накази та розпорядження фактично визначають стандарти поведінки поліцейських у ситуаціях, що безпосередньо позначаються на дотриманні прав людини [8, с. 75].

Так, проблеми розмежування правовідносин, які виникають під час забезпечення законності у діяльності Національної поліції України, мають багатовимірний характер і охоплюють нормативний, організаційний та правозастосовний рівні. Їх подолання потребує комплексного вдосконалення законодавства, розвитку адміністративно-правової доктрини та формування сталої правозастосовної практики, орієнтованої на правову визначеність і ефективний захист прав і свобод людини.

Висновки

Таким чином, забезпечення законності в діяльності Національної поліції здійснюється в умовах складної системи різнорідних правовідносин, які одночасно належать до кількох галузей права та перебувають у динамічній взаємодії. Відсутність чіткого, нормативно закріпленого механізму їх розмежування зумовлює виникнення правової невизначеності, що негативно впливає як на ефективність реалізації поліцейських повноважень, так і на рівень гарантій прав і свобод людини. Законність у такому контексті постає не лише як формальна відповідність дій поліції вимогам закону, а як складний правовий режим, що потребує чіткої структуризації правовідносин і визначення меж владного втручання.

Встановлено, що поліцейська діяльність за своєю сутністю є багатофункціональною та міжгалузевою, що зумовлює виникнення широкого спектра правовідносин адміністративно-правового, кримінально-процесуального, оперативно-розшукового, дисциплінарного, цивільно-правового та міжнародно-правового характеру. У процесі реалізації покладених на Національну поліцію завдань ці правовідносини не лише співіснують, а й тісно переплітаються, утворюючи складну систему правового регулювання. Саме в цій площині виникає проблема їх належного розмежування, від якого безпосередньо залежить дотримання принципів законності, правової визначеності, пропорційності та передбачуваності державного втручання.

Визначено, що проблеми розмежування правовідносин, які виникають під час забезпечення законності у діяльності Національної поліції України, мають комплексний і системний характер та зумовлені багаторівневістю правового регулювання, багатосуб'єктністю поліцейської діяльності, а також поєднанням у ній публічно-владних, службово-організаційних і процесуальних елементів. Забезпечення законності в діяльності Національної поліції передбачає чітке визначення прав та обов'язків усіх учасників відповідних правовідносин.

Зазначено, що найбільш проблемними є ті правовідносини, які виникають на стику адміністративно-правового та кримінально-процесуального регулювання, а також у процесі застосування заходів адміністративного примусу. Саме в цих сферах ризик порушення принципу пропорційності та перевищення повноважень є найвищим, що зумовлено як недостатньою деталізацією законодавчих норм, так і значним обсягом дискреційних повноважень поліцейських. У таких умовах розмежування правовідносин набуває ключового значення для забезпечення правової визначеності та передбачуваності дій поліції.

Доведено, що значна частина проблем розмежування правовідносин має нормативне походження і пов'язана з фрагментарністю та колізійністю правового регулювання. Наявність оціночних понять, рамкових норм і відсилочних конструкцій у законодавстві, що регламентує діяльність Національної поліції, об'єктивно ускладнює правозастосування та сприяє формуванню неоднорідної практики. Водночас правозастосовні проблеми не можуть бути подолані виключно шляхом удосконалення норм права, оскільки вони значною мірою залежать від рівня правової культури, професійної підготовки та інституційної спроможності суб'єктів забезпечення законності.

SUMMARY

The article emphasizes that ensuring legality in the activities of the National Police is carried out in the conditions of a complex system of heterogeneous legal relations, which simultaneously belong to several branches of law and are in dynamic interaction. The absence of a clear, normatively fixed mechanism for their delimitation leads to the emergence of legal uncertainty, which negatively affects both the effectiveness of the implementation of police powers and the level of guarantees of human rights and freedoms.

It is established that police activity is multifunctional and interdisciplinary in nature, which leads to the emergence of a wide range of legal relations of an administrative-legal, criminal-procedural, operational-investigative, disciplinary, civil-legal and international-legal nature. In the process of implementing the tasks assigned to the National Police, these legal relations not only coexist, but also closely intertwine, forming a complex system of legal regulation

It has been determined that the problems of delimiting legal relations that arise when ensuring legality in the activities of the National Police of Ukraine are of a complex and systemic nature and are caused by the multi-level nature of legal regulation, the multi-subjectivity of police activity, as well as the combination of public-authority, service-organizational and procedural elements in it.

It has been proven that a significant part of the problems of delimiting legal relations has a normative origin and is associated with the fragmentation and conflict of legal regulation. The presence of evaluative concepts, framework norms and reference structures in the legislation regulating the activities of the National Police objectively complicates law enforcement and contributes to the formation of heterogeneous practice.

Key words: problems, delimitation of legal relations, ensuring legality, National Police, external, internal, control, supervisory, jurisdictional legal relations.

Акцентовано увагу на необхідності системного підходу до розмежування контрольних, наглядових і юрисдикційних правовідносин. Забезпечення законності в діяльності Національної поліції не може бути ефективним за умов дублювання повноважень контролюючих суб'єктів або, навпаки, наявності прогалин у контрольному механізмі. Чітке визначення компетенції кожного суб'єкта контролю та процедур їх взаємодії є необхідною передумовою формування цілісного механізму правового захисту прав людини у сфері поліцейської діяльності.

Література

1. Литвин О. П. Аналіз нормативно-правового регулювання діяльності Національної поліції України в контексті публічної безпеки та порядку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 6. С. 99-104. DOI: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2023-6-16.

2. Берестень Д. Г. Адміністративно-правові засади добору на посаду поліцейського в Україні : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Київ, 2021. 206 с.

3. Лакійчук Я. О. Адміністративно-правове забезпечення превентивної діяльності поліції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2019. 219 с.

4. Калатур М. Особливості здійснення контролю й нагляду за діяльністю слідчих органів. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №10. С. 111-117. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.10.19.

5. Правове забезпечення публічної безпеки громад: досвід України та країн Європейського Союзу: колективна монографія / За заг. ред. А.Г. Бобкової, А.М. Захарченка. Рига : Baltija Publishing, 2021. 174 с.

6. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

7. Лобойко Л. М., Банчук О. А. Кримінальний процес : навчальний посібник. Київ : Ваіте, 2014. 280 с.

8. Яровий К. В. Адміністративно-правові засади взаємодії Національної поліції України з суб'єктами публічної адміністрації у зоні проведення антитерористичної операції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2019. 229 с.

АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ БЕЗПЕКИ: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ

ГУСЄВА Інна Максимівна - ад'юнкт відділу організації освітньо-наукової підготовки Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-7321-2987
УДК 355.45
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.71

У статті розкрито ключові особливості та напрями адміністративної діяльності органів і підрозділів Національної поліції України щодо забезпечення внутрішньої безпеки держави. Серед головних ознак цієї діяльності виокремлено її нормативно-правову регламентованість, що гарантує функціонування поліції на підставі чітко визначених норм та процедур. Комплексний і системний характер діяльності підкреслює її цілісність та взаємозв'язок між різними напрямками захисту: особистою, внутрішньою, державною безпекою. Публічність адміністративної діяльності поліції, прозорість і відкритість дій органів спрямовані на захист прав і свобод громадян та забезпечення суспільних інтересів. Особливу увагу приділено превентивній спрямованості діяльності поліції, що проявляється у превенції правопорушень та інших антисуспільних проявів. Важливими є також адаптивність та оперативність реагування на змінні умови, зокрема в умовах правового режиму воєнного стану. Підкреслено самостійність і незалежність поліції в межах наданих повноважень, а також значення функціонально-цільового призначення, що враховує взаємозалежність соціальних, економічних, політичних, оборонних і технологічних чинників. Окремо зазначено роль поліції у забезпеченні захисту від воєнних і невоєнних ризиків, включаючи взаємодію з іншими органами державної влади та використання широкого спектра засобів і методів для досягнення внутрішньої безпеки. Таким чином, адміністративна діяльність Національної поліції України є багатогранною, динамічною та спрямованою на комплексне забезпечення безпеки держави, особистості й суспільства.

Ключові слова: адміністративна діяльність, Національна поліція, безпека держави, внутрішня безпека держави, національні інтереси, національна безпека.

Постановка проблеми

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується підвищенням вимог до забезпечення внутрішньої безпеки держави, що безпосередньо впливає на стабільність, цілісність та добробут громадян. У цих умовах особливої ваги набуває діяльність органів та підрозділів Національної поліції України як одного з провідних суб'єктів системи забезпечення публічної безпеки та порядку, внутрішньої безпеки держави в цілому. Саме Національна поліція України є тим правоохоронним органом, на який покладається відповідальність за захист прав, свобод та інтересів людини й громадянина, протидію злочинності, забезпечення публічної безпеки та порядку, а також ефективне реагування на сучасні виклики та загрози, серед іншого обумовлені запровадженням правового режиму воєнного стану, спричиненого збройною агресією проти нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням забезпечення внутрішньої безпеки держави, серед іншого в контексті адміністративної діяльності правоохорон-

них органів, були присвячені праці таких учених як: К.Л. Бугайчук, С.М. Гусаров, О.В. Джафарова, В.Б. Пчелін, О.Ю. Салманова, О.Ю. А.О. Собакарь, В.В. Сокуренко, О.С. Шатрава та інші. Дослідження цих учених є ключовими для розуміння адміністративної діяльності і розвитку сучасного адміністративного права та правоохоронних органів. Проте, адміністративна діяльність Національної поліції досліджувалась лише частково, а швидке оновлення законодавства підкреслює необхідність додаткових досліджень її сутності й особливостей в контексті забезпечення внутрішньої безпеки держави.

Метою цієї статті є визначення особливостей адміністративної діяльності Національної поліції як основи забезпечення внутрішньої безпеки держави.

Виклад основного матеріалу дослідження

Так, на сторінках фахової літератури підкреслюють, що узагальнюючи зміст численних дефініцій адміністративної діяльності правоохоронних органів, можна умовно розділити їх на дві групи залежно від розуміння їх авторами об'єкта такої діяльності. В одних випадках до адміністративної діяльності належить будь-яка діяльність, здійснювана в межах їх компетенції (широке розуміння). В інших визначеннях адміністративна діяльність правоохоронних органів розмежовується з оперативно-розшуковою та кримінально-процесуальною діяльністю (вузьке розуміння) [1, с. 127]. Нами ж і застосовується підхід щодо розуміння сутності адміністративної діяльності Національної поліції стосовно функціонування конкретної сфери суспільних відносин, пов'язаних із забезпечення внутрішньої безпеки держави.

Так, досліджуючи актуальні проблеми забезпечення внутрішньої безпеки держави органами системи МВС України І. Бойко вказує на те, що сьогодні забезпечення внутрішньої безпеки України як своєрідної характеристики й необхідної умови життєдіяльності людини, суспільства, держави та її інститутів є невіддільною (частиною/ознакою) частиною державної політики, тобто однією з найбільш важливих функцій держави. Разом з тим несприятливі зміни в якісних характеристиках у сфері внутрішньої безпеки держави характерні не лише для України та країн Європейського Союзу, але й практично для усіх країн світових спільнот. У тих соціально-економічних і політичних умовах, які склалися, ще більше зростає значення ефективного забезпечення у сфері внутрішньої безпеки держави правоохоронними органами [2, с. 132]. Деякі науковці відмічають той факт, що воєнна агресія російської федерації зумовила значну трансформацію життєдіяльності нашої держави, адже на перший план виходять насамперед потреби врегулювання та забезпечення стабільності суспільних відносин, що пов'язані з відстоюванням державного суверенітету, а також захист особистої безпеки громадян України та інших осіб, які мешкають на її території. Сучасні тренди в зовнішній та внутрішній політиці зумовили появу в юридичній площині нових термінів, які застосовують для характеристики діяльності державних органів в сучасних умовах [3, с. 111]. З огляду на що, адміністративна діяльність Національної поліції України в напряму забезпечення внутрішньої безпеки держави набуває особливого значення.

При цьому слід зазначити на те, що на сьогодні існує достатня велика кількість підходів щодо розуміння сутності категорія «внутрішня безпека держави», що свідчить про її складність і багатоаспектність та у цілому дискусійний характер. Так, на сторінках юридичної енциклопедичної літератури зазначають, що під безпекою слід розуміти стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, під середовищем – сукупність певних умов, у яких існує особа, суспільство або держава [4, с. 207]. З чого слідую, що в загальному вигляді під безпекою слід розуміти стан захищеності відповідного об'єкта, сфери, інституції тощо від відповідних загроз, ризиків, небезпек, внаслідок чого відбувається його нормальне функціонування.

Саме через такий стан захищеності, в більшості випадків, сутність внутрішньої безпеки визначають учені-правознавці, акцентуючи на окремих її змістовних частинах, а також конкретизуючи відповідні загрози. Так, наприклад, на думку А.О. Чувакова, внутрішня

безпека – це стан захищеності конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності державних кордонів України від внутрішніх загроз [5, с. 319]. Такий підхід до розуміння сутності досліджуваної категорії виглядає дещо спрощеним, оскільки в ньому не вказуються ані критерії захищеності, ані їх нормативна основа, і фактично він зводиться до переліку окремих компонентів, які підлягають охороні й захисту в межах забезпечення внутрішньої безпеки держави.

Через таку категорію як «стан» сутність внутрішньої безпеки розглядає І.Ф. Корж у межах дослідження методологічних підходів до системи складових поняття державна безпека. На думку науковця, під внутрішньою безпекою розуміють збалансований стан функціонування людини, суспільства і держави, за якого наявні суспільні правовідносини направлені на прогнозування, попередження, своєчасне виявлення й мінімізацію впливу наявних та потенційних викликів, ризиків, небезпек і загроз усередині держави або уникнення їх, що дає змогу зберегти систему суспільних і державних цінностей і забезпечити подальший їхній розвиток [6, с. 73]. Такий підхід виглядає дещо неправильним, оскільки навіть при наявності суспільних відносин, спрямованих на виявлення, попередження, запобігання тощо відповідним загрозам стан внутрішньої безпеки може бути не забезпечений. Хоча науковець і цілком слушно вказує на те, що внутрішня безпека спрямована на збереження системи суспільних і державних цінностей.

Окрім цього вважаємо за доречне вказати на підходи учених-правознавців щодо розуміння сутності досліджуваної категорії, в основу яких закладено інші її змістовні компоненти, а не стан функціонування відповідної сфери суспільних відносин, захищеності тощо. Так, досліджуючи сутність національної безпеки України в контексті нових викликів і загроз Г.П. Ситник під внутрішньою безпекою розуміє міру (рівень, ступінь) захищеності національних інтересів від загроз, джерелами яких є процеси, явища, події тощо, а також дії (бездіяльність) юридичних та фізичних осіб, які знаходяться на території держави і перебувають під її юрисдикцією [7, с. 6]. З аналізу наведеного підходу випливає, що науковець замість категорії «стан», використовується категорія «міра (рівень, ступень)», що свідчить про її дещо відносний характер.

У контексті досліджуваного питання не можемо не відмітити позицію А.П. Загорулько, висловлену вченим в межах здійснення теоретико-правового аналізу визначення поняття «внутрішня безпека України». На думку науковця, внутрішня безпека України являє собою систему державних органів, інституцій, які реалізовують повноваження, відповідні засоби та методи захисту інтересів держави, права і свободи, інтереси і цінності людини та суспільства від загроз, злочинних посягань, що виникають усередині держави, від кого б вони не виходили [8, с. 26]. Даний підхід взагалі виглядає дещо дивним, оскільки внутрішньою безпекою не можуть бути державні органи та інституції, оскільки в такому разі слід говорити про інституційний компонент внутрішньої безпеки, тобто систему суб'єктів, діяльність яких спрямована на її забезпечення.

Також слід вказати на позицію В.О. Антонова, який на сторінках монографічного дослідження «Конституційно-правові засади національної безпеки України» вказує на те, що внутрішня безпека – це функція держави, що спрямована на забезпечення національної безпеки і покликана гарантувати сприятливі умови для життя і продуктивної діяльності громадян, державних інститутів, захищати життєво важливі інтереси людини, суспільства й держави від внутрішніх загроз [9, с. 121]. У цьому випадку, вважаємо, знову ж таки мова йде про визначення сутності цілісного явища, через вказівку на його окремі частини, до того ж не всі. Забезпечення внутрішньої безпеки держави без сумніву є однією з провідних її функції, але ж мова йде про забезпечення, а не про саму безпеку як цілісне явище.

З наведеного слідує, що внутрішня безпека держави є складним і багатоаспектним явищем, забезпечується численною кількістю суб'єктів і напряму пов'язана з рядом інших правових категорій, як то у цілому державна безпека, національна безпека, національні інтереси тощо. У зв'язку з чим слід вказати на приписи Закону України «Про національну

безпеку України» від 21 червня 2018 року, якими визначаються та розмежовуються повноваження державних органів у сферах національної безпеки й оборони, створюється основа для інтеграції політики та процедур органів державної влади, інших державних органів, функції яких стосуються національної безпеки й оборони, сил безпеки і сил оборони, визначається система командування, контролю та координації операцій сил безпеки та сил оборони, запроваджується всеосяжний підхід до планування у сферах національної безпеки й оборони, забезпечуючи у такий спосіб демократичний цивільний контроль над органами та формуваннями сектору безпеки й оборони [10]. Як свідчить комплексний аналіз приписів вищенаведеного нормативно-правового акта, сутність досліджуваної категорії в них не розкривається, натомість вказується на ряд інших з наведених вище правових категорій.

Зокрема, мову слід вести про таку категорію як «державна безпека», якою відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» є захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру [10]. Тобто мова йде про загрози невоєнного характеру, що занадто звужує сутність даної категорії, з огляду на що нами в представленому науковому дослідженні використовується категорія «внутрішня безпека держави», а не «внутрішня державна безпека». Тобто внутрішня безпека держави, окрім змісту наведеної вище категорії охоплює й категорію «національна безпека». Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 1 вищенаведеного нормативно-правового акта, національна безпека України – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Своєю чергою, національні інтереси України – це життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності та добробут її громадян [10].

У цьому контексті відмітимо, що адміністративна діяльність органів і підрозділів Національної поліції України повною мірою пов'язана із забезпеченням внутрішньої безпеки держави від загроз і небезпек воєнного характеру, що, на жаль, обумовлено реаліями сьогодення. Так, наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 24 Закону України «Про Національну поліцію» у разі виникнення загрози державному суверенітету України та її територіальної цілісності, а також у ході відсічі збройної агресії проти України органи та підрозділи, що входять до системи поліції, відповідно до законодавства України беруть участь в обороні України, у виконанні завдань територіальної оборони, забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану у разі його оголошення на всій території України або в окремій місцевості. За зверненням територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, органів Служби безпеки України або розвідувальних органів України органи та підрозділи, що входять до системи поліції, беруть участь у здійсненні заходів щодо оповіщення військовозобов'язаних та резервістів спільно з представниками територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, а також здійснюють адміністративне затримання та доставлення до цих центрів та органів призовників, військовозобов'язаних та резервістів, які вчинили адміністративні правопорушення, передбачені законодавством [11].

Тобто Національна поліція України в межах здійснення адміністративної діяльності щодо забезпечення внутрішньої безпеки протидіє внутрішнім загрозам воєнного характеру, як то бере участь в обороні держави, відсічі збройної агресії, оповіщення військовозобов'язаних. До цього ж переліку слід додати діяльність Національної поліції щодо евакуації населення, надання усесторонньої допомоги населенню в зоні ведення бойових дій, доставлення харчових продуктів та необхідних речей тощо.

Висновки

Отже, враховуючи наведені вище позиції, зауваження й уточнення до них, а також приписи чинного національного законодавства, пропонуємо під внутрішньою безпекою дер-

жави розуміти регламентований нормативно-правовими приписами стан захищеності особистості, суспільства і держави від реальних і потенційних внутрішніх загроз воєнного і невоєнного характеру, що забезпечує збереження суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів завдяки узгодженій діяльності уповноважених державою суб'єктів із використанням політичних, правових, економічних, організаційних, інформаційних, виховних та інших засобів і методів. На підставі чого під адміністративною діяльністю Національної поліції як основи забезпечення внутрішньої безпеки держави слід розуміти регламентовану адміністративно-правовими нормами, системну, комплексну діяльність органів і підрозділів Національної поліції України, спрямовану на забезпечення дотримання належного стану захищеності особистості, суспільства і держави від реальних і потенційних внутрішніх загроз воєнного і невоєнного характеру, у цілому забезпечення національних інтересів.

Такій діяльності притаманні характерні ознаки, які відрізняють її від схожих напрямів діяльності органів і підрозділів Національної поліції, а також інших суб'єктів забезпечення внутрішньої безпеки держави. Серед таких характерних ознак пропонуємо назвати наступні:

- регламентованість нормативно-правовими приписами, що передбачає, що діяльність органів і підрозділів Національної поліції здійснюється на підставі адміністративно-правових норм, які закріплюють повноваження, функції й окремі процедури забезпечення внутрішньої безпеки держави;

- комплексний і системний характер, який вказує на те, що Національна поліція України, забезпечуючи внутрішню безпеку держави, діє як цілісний організм, що охоплює різні напрями захисту: особисту, внутрішню, державну безпеку, забезпечуючи взаємозв'язок між інституціями та рівнями захисту;

- публічний характер адміністративної діяльності Національної поліції, що виражається у її спрямованості на забезпечення суспільних інтересів, прав і свобод громадян, а також на прозорість і відкритість дій органів і підрозділів Національної поліції;

- самостійність і незалежність у межах компетенції, що полягає в тому, що органи та посадові особи Національної поліції при здійсненні адміністративної діяльності діють у межах наданих їм повноважень самостійно, незалежно від впливу інших органів чи осіб, за винятком випадків, прямо передбачених законодавством;

- превентивна спрямованість, що знаходить свій прояв в тому, що здебільшого адміністративна діяльність Національної поліції спрямована на запобігання правопорушенням та іншим антисуспільним проявам;

- адаптивність та оперативність, що передбачає, що діяльність органів і підрозділів Національної поліції відзначається здатністю реагувати на змінні обставини, особливо у різних сферах суспільного життя, та швидко адаптуватися до нових викликів, серед іншого обумовлених запровадженням правового режиму воєнного стану, спричиненого збройною агресією проти нашої держави;

- функціонально-цільове призначення, яке обумовлено тим, що діяльність Національної поліції спрямована на реалізацію життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, враховуючи взаємозалежність соціальних, економічних, політичних, технологічних, інформаційних, оборонних та інших чинників;

- забезпечення захищеності від воєнних і невоєнних ризиків, загроз і небезпек, що полягає в тому, що органи та підрозділи Національної поліції України беруть участь у протидії внутрішнім загрозам воєнного характеру (оборона, оповіщення військовозобов'язаних, евакуація населення тощо), а також забезпечує захист від загроз невоєнного характеру (правопорядок, інформаційна безпека, забезпечення безпеки дорожнього руху тощо);

- є узгодженою діяльністю уповноважених суб'єктів, оскільки забезпечення внутрішньої безпеки держави здійснюється завдяки тісній взаємодії органів і підрозділів Національної поліції з іншими органами державної влади, територіальними центрами комплектування, Службою безпеки України, розвідувальними органами та іншими суб'єктами забезпечення внутрішньої безпеки держави;

- використання різноманітних засобів і методів, оскільки адміністративна діяльність

Національної поліції в напрямку забезпечення внутрішньої безпеки держави передбачає застосування політичних, правових, економічних, організаційних, інформаційних, виховних та інших інструментів для досягнення цілей безпеки.

Література

1. Фесенко О.М. Адміністративна діяльність органів Національної поліції України у сфері захисту інвестицій. Науковий вісник публічного та приватного права. 2020. Випуск 5. Том 2. С. 125–131.

2. Бойко І. Забезпечення внутрішньої безпеки держави органами системи МВС України: актуальні загрози. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 8 (294). С. 132–140.

3. Бугайчук К.Л. Безпекове середовище держави в контексті діяльності Міністерства внутрішніх справ України. Право і безпека. 2023. № 2 (89). С. 111–120.

4. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 1 : А-Г. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2011. 656 с.

5. Чуваков О.А. Деякі питання щодо видових об'єктів злочинів проти основ національної безпеки України. Часопис Київського університету права. 2017. № 1. С. 316–321.

6. Корж І.Ф. Державна безпека: методологічні підходи до системи складових поняття. Правова інформатика. 2012. № 4 (36). С. 69-75.

7. Ситник Г.П. Національна безпека України в контексті нових викликів і загроз : навч.-метод. матеріали. Київ : НАДУ, 2015. 56 с.

8. Загорулько А.П. Теоретико-правовий аналіз визначення поняття «внутрішня безпека України». Вісник Національного університету цивільного захисту України. Державне управління. 2019. № 2 (11). С. 19–28.

9. Антонов В.О. Конституційно-правові засади національної безпеки України: монографія / В.О. Антонов; наук. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: ТАЛКОМ, 2017. 576 с.

10. Про національну безпеку України: закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241.

11. Про Національну поліцію: закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40-41. Ст. 379.

ADMINISTRATIVE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE AS THE BASIS OF ENSURING INTERNAL SECURITY: CONCEPT, CONTENT AND CHARACTERISTICS

The article reveals the key features and directions of the administrative activities of the bodies and units of the National Police of Ukraine in ensuring the internal security of the state. Among the main features of this activity, its regulatory and legal regulation is highlighted, which guarantees the functioning of the police on the basis of clearly defined norms and procedures. The complex and systemic nature of the activity emphasizes its integrity and the relationship between different areas of protection: personal, internal, state security. The publicity of the administrative activities of the police, the transparency and openness of the actions of the bodies are aimed at protecting the rights and freedoms of citizens and ensuring public interests. Special attention is paid to the preventive orientation of the police activities, which is manifested in the prevention of offenses and other anti-social manifestations. Adaptability and promptness of response to changing conditions are also important, in particular in the conditions of the legal regime of martial law. The autonomy and independence of the police within the scope of the granted powers are emphasized, as well as the importance of the functional and target purpose, which takes into account the interdependence of social, economic, political, defense and technological factors. The role of the police in ensuring protection from military and non-military risks is separately noted, including interaction with other state authorities and the use of a wide range of means and methods to achieve internal security. Thus, the administrative activities of the National Police of Ukraine are multifaceted, dynamic and aimed at comprehensively ensuring the security of the state, the individual and society.

Key words: administrative activities, National Police, state security, internal security of the state, national interests, national security.

МЕТА ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ТЕХНОЛОГІЙ І СИСТЕМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

КВІЛІНСЬКИЙ Олексій Станіславович - доктор економічних наук, доцент, Сумський державний університет

https://orcid.org/0000-0001-6318-4001

УДК 342.95

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.72

У статті досліджено мету правового забезпечення управління розвитком технологій і систем штучного інтелекту у сучасних умовах цифрової трансформації суспільства, економіки та державного управління. Обґрунтовано актуальність створення комплексної нормативної бази, яка не лише впорядковує суспільні відносини у сфері ШІ, але й забезпечує гармонійне поєднання стимулювання інновацій із гарантіями безпеки, захистом прав людини та соціальної справедливості. Здійснено аналіз наукових досліджень і публікацій, у яких акцентується на необхідності гнучкого, адаптивного та багатовимірного правового механізму, здатного реагувати на швидкі технологічні зміни, враховувати специфіку ШІ, а також інтегрувати національні підходи із міжнародними стандартами. Особливу увагу приділено формуванню культури відповідального використання ШІ, інклюзивності та рівному доступу до технологій для всіх верств населення, а також співпраці між державою, бізнесом, науковою спільнотою та громадянським суспільством. Розкрито, що мета правового забезпечення управління розвитком технологій і систем ШІ полягає не лише у впорядкуванні, охороні та розвитку суспільних відносин, але й у стимулюванні інновацій, створенні умов для сталого розвитку, конкурентоспроможності та безпеки України в умовах глобальної цифровізації. Визначено, що правове регулювання у сфері ШІ має забезпечувати прозорість і відповідальність у застосуванні інноваційних технологій, захист фундаментальних прав і свобод громадян, недопущення дискримінації та підтримку соціальної справедливості й людяності як засадничих цінностей правової держави. Підкреслено необхідність постійної адаптації нормативної бази до нових викликів, пов'язаних із автономністю, адаптивністю та складністю систем ШІ, а також запровадження механізмів контролю, моніторингу та відповідальності суб'єктів, що розробляють і впроваджують ці технології. Окремо звертається увага на гармонізацію національного законодавства із міжнародними стандартами, формування етичних кодексів і процедур оцінки впливу ШІ на суспільство, економіку та навколишнє середовище. Підкреслено, що довіра суспільства до технологій ШІ є необхідною передумовою для їх сталого розвитку та інтеграції у різні сфери життя, а прозорість, передбачуваність і відповідальність у правовому регулюванні сприяють формуванню цієї довіри. Наголошено на важливості міждисциплінарної співпраці та інклюзивності як ключових чинників ефективного правового забезпечення управління розвитком ШІ. Зрештою, мета правового забезпечення у цій сфері визначається як багатовимірна, така, що поєднує стимулювання інновацій із гарантіями безпеки, захистом прав людини, забезпеченням соціальної стабільності й сталого розвитку, формуванням довіри та відповідального ставлення до новітніх технологій, а також створенням нормативної бази, що відповідає сучасним викликам і тенденціям глобального співтовариства.

Ключові слова: штучний інтелект, технології штучного інтелекту, системи штучного інтелекту, управління, розвиток, адміністративно-правове забезпечення, мета правового регулювання.

Постановка проблеми

Розвиток технологій і систем штучного інтелекту (далі – ШІ) набуває особливого значення, оскільки вони стають ключовими чинниками трансформації економічних, соціальних та управлінських процесів. У цьому контексті постає необхідність створення ефективного правового забезпечення управління, яке дозволяє впорядкувати відносини між різними суб'єктами, гарантувати дотримання прав і свобод громадян, а також забезпечити прозорість і відповідальність у застосуванні інноваційних технологій. Метою правового забезпечення управління розвитком технологій і систем ШІ є формування комплексної нормативної бази, що сприяє стимулюванню інновацій, захисту інтересів суспільства та держави, а також забезпеченню гармонійної інтеграції національних підходів із міжнародними стандартами. Такий підхід дозволяє не лише підтримувати темпи технологічного прогресу, а й створювати умови для сталого розвитку, конкурентоспроможності та безпеки України в умовах глобальної цифровізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо мети правового забезпечення управління розвитком технологій і систем ШІ свідчить про зростаючий науковий інтерес до формування ефективної нормативної бази, яка відповідає сучасним викликам цифрової епохи. У працях вітчизняних і зарубіжних дослідників (С. Барбашин, М. Леонович, Л. Товкун, Х. Джура тощо) акцентується на необхідності комплексного підходу до правового регулювання, що об'єднує стимулювання інновацій, забезпечення захисту прав і свобод громадян, а також інтеграцію національних підходів із міжнародними стандартами. Ба більше, останні публікації також зосереджують увагу на тому, що правове забезпечення має враховувати специфіку технологій ШІ, їхню швидку еволюцію та вплив на суспільство, економіку й державне управління. Дослідники вказують на важливість формування гнучкого й адаптивного правового механізму, який здатний реагувати на нові виклики, пов'язані із впровадженням ШІ, а також забезпечувати баланс між стимулюванням інновацій і гарантуванням безпеки та захисту інтересів громадян. Таким чином, сучасні дослідження і публікації фокусуються на необхідності інтеграції правових, організаційних та інституційних заходів для досягнення комплексної мети правового забезпечення у сфері управління розвитком технологій і систем ШІ.

Тому **метою** цієї статті є з'ясування мети правового забезпечення управління розвитком технологій і систем ШІ.

Виклад основного матеріалу дослідження

У фаховій науковій літературі під метою правового регулювання розуміти «впорядкування, охорона та розвиток суспільних відносин шляхом впливу права для забезпечення порядку, справедливості, законності та досягнення конкретних цілей, як-от захист інтересів громадян і держави, створення умов для розвитку суспільства, економіки та гарантування стабільності, що реалізується через дозволи, зобов'язання та заборони» [1]. Погоджуючись із загальним визначенням мети правового регулювання як «інструменту впорядкування, охорони та розвитку суспільних відносин задля забезпечення порядку, справедливості та законності», вважаємо, що у контексті розвитку технологій і систем ШІ ця мета повинна набувати додаткових аспектів, зумовлених специфікою сучасних цифрових трансформацій.

З одного боку, правове регулювання у сфері ШІ має не лише виконувати традиційну функцію захисту інтересів громадян і держави, але й виступати гарантом інноваційного розвитку, сприяти інтеграції новітніх технологій у різні сфери життя, забезпечувати прозорість та справедливість відповідних процесів. Саме тому вагому роль відіграє формування чітких нормативних меж для діяльності ШІ, які б не лише дозволяли, а й зобов'язували дотримуватися етичних стандартів, прав людини, недопущення дискримінації й захисту вразливих груп. З іншого боку, мета правового регулювання у сфері ШІ повинна бути гнучкою та багатовимірною, враховуючи динаміку технологічного прогресу, можливість появи нових ризиків

і викликів. Це передбачає створення нормативної бази, здатної швидко реагувати на зміни, гармонізувати національні та міжнародні стандарти, а також забезпечувати постійний контроль, моніторинг і відповідальність суб'єктів, що розробляють, впроваджують чи експлуатують системи ШІ. З огляду на що мета правового регулювання розвитку технологій і систем ШІ має полягати не лише у впорядкуванні й захисті суспільних відносин, а й у стимулюванні інновацій, формуванні культури відповідального використання ШІ, забезпеченні балансу між свободою технологічного розвитку та гарантіями безпеки, соціальної справедливості й дотримання прав людини.

Як указує Дж. Ленардон, метою правового регулювання ШІ є забезпечення довіри суспільства до технологій ШІ та збалансування інноваційного розвитку з захистом фундаментальних прав людини, безпеки та етичних цінностей [2]. Дійсно, довіра суспільства до технологій ШІ є основою їхнього сталого розвитку та інтеграції у повсякденне життя. Правове регулювання в цій сфері має не лише створювати сприятливі умови для інновацій, а й забезпечувати чіткі механізми захисту прав людини, суспільної безпеки й етичних стандартів. Баланс між технологічним прогресом і захистом фундаментальних цінностей дозволяє уникнути крайнощів, коли розвиток відбувається ціною порушення прав чи моральних норм. На нашу думку, саме прозорість, передбачуваність та відповідальність у правовому регулюванні ШІ стануть запорукою формування довіри, а значить й успішного впровадження інноваційних рішень, які слугують на благо суспільства. Водночас, зважаючи на стрімкий розвиток технологій, важливо постійно адаптувати нормативні акти до нових викликів, не забуваючи про людяність, справедливість та рівність, які є фундаментом правової держави.

Тому вважаємо, що доцільно використовувати більш широкий підхід до визначення мети правового забезпечення управління розвитком технологій і систем ШІ, який враховує не лише забезпечення довіри суспільства до ШІ та баланс між інноваціями й захистом фундаментальних прав людини, безпеки й етичних цінностей, а й охоплює комплексний спектр суспільних, економічних, правових і культурних аспектів. Передусім мета правового забезпечення має полягати у створенні гнучкої нормативної основи, здатної реагувати на динаміку технологічного прогресу, забезпечувати інтеграцію ШІ у різні сфери життєдіяльності, не лише підтримуючи інновації, але й попереджаючи ризики, що виникають через автономність, адаптивність і складність систем. Важливо, щоб така нормативна база сприяла формуванню культури відповідального використання ШІ, закладала фундамент для міждисциплінарної співпраці між державою, бізнесом, науковою спільнотою та громадянським суспільством, а також забезпечувала інклюзивність і рівний доступ до технологій для всіх верств населення.

Додатково, слід наголосити на необхідності гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами, забезпеченні прозорості та відкритості процесів розробки й впровадження ШІ, формуванні механізмів контролю, нагляду й відповідальності, а також запровадженні етичних кодексів і процедур оцінки впливу ШІ на суспільство, економіку та навколишнє середовище. Особливу увагу слід приділяти питанням недопущення дискримінації та захисту вразливих груп, а також підтримці соціальної справедливості й людяності як засадничих цінностей правової держави.

Зрештою, на наш погляд, мета правового забезпечення управління розвитком технологій і систем ШІ має бути багатовимірною. Іншими словами, вона повинна поєднувати стимулювання інновацій із гарантіями безпеки, захистом прав людини, забезпеченням соціальної стабільності й сталого розвитку, формуванням довіри та відповідального ставлення до новітніх технологій, а також сприяти створенню нормативної бази, що відповідає сучасним викликам і тенденціям глобального співтовариства.

Своєю чергою, І.І. Бочкова, К.М. Врублевська-Місюна, аналізуючи правове регулювання використання ШІ в сфері освіти, стверджують, що мета такого регулювання спрямована передусім на вдосконалення нормативно-правової бази для регулюван-

ня в окресленій сфері суспільних відносин. При цьому, на думку науковців, основними векторами мети правового регулювання використання ШІ є:

– захист прав учасників суспільних відносин, як-то забезпечення захисту академічних та цивільних прав студентів, викладачів та адміністративного персоналу;

– створення безпечного середовища, тобто гарантування безпечного, етичного й справедливого використання технологій ШІ;

– забезпечення ефективності й прозорості. Зокрема, акцентовано на необхідності розробки рекомендацій для забезпечення прозорості алгоритмів та етичності впровадження інновацій у навчальний процес [3, с. 23–29].

Щодо освітньої сфери, погоджуємося з думкою І.І. Бочкової та К.М. Врублевської-Місюни, що особливу увагу слід приділяти захисту академічних і цивільних прав усіх учасників освітнього процесу, створенню безпечного й етичного середовища, а також забезпеченню прозорості алгоритмів і впровадження інновацій. Водночас, вважаємо, що не менш важливо формувати у студентів та викладачів критичне мислення щодо використання ШІ, розвивати цифрову грамотність і навички етичної взаємодії з інтелектуальними системами. Тільки так можна досягти гармонійного поєднання інновацій і гуманістичних цінностей у сучасній освіті. Тобто правове забезпечення розвитку ШІ має бути не лише інструментом контролю, а й основою для формування довіри, культури взаємної відповідальності та сталого інноваційного поступу.

Наведене вчергове підкреслює, що правове забезпечення управління розвитком технологій і систем ШІ має ґрунтуватися на багатовимірному підході, що враховує не лише технічний прогрес, а й соціальні, етичні, культурні та економічні чинники. З одного боку, важливо забезпечити сприятливий правовий клімат для інновацій, аби Україна не залишалася на узбіччі світових тенденцій, а з іншого – закладати чіткі механізми захисту фундаментальних прав людини, соціальної справедливості та безпеки. Адже новітні технології, попри свою привабливість, несуть і ризики, які слід своєчасно усвідомлювати й регулювати.

Крім того, правове забезпечення управління розвитком технологій і систем ШІ має бути достатньо гнучким, щоб реагувати на швидкоплинні зміни у сфері технологій, але водночас визначеним і прозорим, аби не допустити правової невизначеності та зловживань. Особливої ваги набуває питання етичної відповідальності розробників і користувачів ШІ, адже саме людський чинник залишається головною запорукою безпечного та справедливого використання інтелектуальних систем. Потрібно впроваджувати і підтримувати міждисциплінарний діалог між юристами, ІТ-фахівцями, освітянами та представниками громадянського суспільства, бо лише так можна знайти збалансовані рішення для складних питань, які виникають на перетині права й технологій.

На основі аналізу методичного матеріалу «Права людини в епоху штучного інтелекту: виклики та правове регулювання» (2024), підготовленого за участі Офісу Омбудсмана та Мінцифри України, можна стверджувати, що метою правового забезпечення управління розвитком технологій і систем ШІ є створення балансу між технологічним розвитком і захистом прав людини [4]. Крім того, в Концепції розвитку ШІ в Україні зазначається, що її метою «є визначення пріоритетних напрямів і основних завдань розвитку технологій штучного інтелекту для задоволення прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, побудови конкурентоспроможної національної економіки, вдосконалення системи публічного управління» [5]. У наведеному положенні названо такі основні складові мети правового забезпечення у сфері технологій та систем ШІ:

– визначення пріоритетних напрямів розвитку технологій ШІ. Це передбачає ідентифікацію стратегічних сфер, у яких впровадження ШІ є найбільш перспективним і суспільно корисним. Мова йде, зокрема, про освіту, охорону здоров'я, економіку, безпеку, державне управління тощо. Такий підхід дозволяє сконцентрувати ресурси на найважливіших напрямах і забезпечити цілеспрямований розвиток галузі;

– визначення основних завдань розвитку технологій ШІ. Йдеться про конкретизацію кроків, які необхідно здійснити для досягнення поставлених цілей. Це може бути створення сприятливого інвестиційного клімату, розвиток наукових досліджень, формування етичних стандартів, удосконалення освітніх програм, підготовка кадрів тощо;

– задоволення прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Даний елемент акцентує на необхідності врахування потреб і прав усіх учасників суспільних відносин – як громадян, так і бізнесу. Особливої ваги набуває дотримання стандартів захисту персональних даних, забезпечення недискримінації, рівного доступу до технологій, захисту прав інтелектуальної власності тощо;

– побудова конкурентоспроможної національної економіки. Мова йде про використання ШІ як драйвера економічного зростання, підвищення продуктивності, інноваційності українських підприємств, стимулювання експорту технологій та залучення інвестицій. Це відповідає загальносвітовим трендам цифрової трансформації;

– вдосконалення системи публічного управління. Вказаний елемент стосується впровадження ШІ у сферу державного управління – автоматизації адміністративних процедур, підвищення ефективності, прозорості та підзвітності органів влади, розвитку електронного урядування.

З огляду на зазначене вище можна зробити висновок, що мета Концепції розвитку ШІ в Україні має комплексний, багатовимірний характер, охоплюючи як економічні, так і правові, управлінські, соціальні й етичні аспекти. Вважаємо, що така постановка мети відповідає сучасним викликам цифрової епохи, адже лише інтегрований підхід дозволяє гармонійно поєднати стимулювання інновацій із гарантіями безпеки та захисту прав людини. В нинішніх реаліях особливо важливо забезпечити баланс між технологічним проривом і збереженням соціальної справедливості, людяності, інклюзивності. Відповідно, на нашу думку, мета Концепції розвитку ШІ в Україні безпосередньо корелюється з метою правового забезпечення управління розвитком технологій і систем ШІ. Обидва підходи спрямовані на створення нормативної основи, що водночас сприяє інноваціям, забезпечує правову визначеність, захищає права та законні інтереси всіх учасників суспільних відносин, підтримує економічний розвиток і вдосконалює державне управління. Водночас правове забезпечення, на наше переконання, є інструментом реалізації цілей, закладених у Концепції. Бо саме через створення ефективної нормативної бази, механізмів контролю та відповідальності, етичних стандартів і процедур забезпечується досягнення стратегічних цілей розвитку ШІ, визначених Концепцією. З огляду на що очевидно, що Концепція розвитку ШІ в Україні виступає стратегічним орієнтиром, а правове забезпечення – інструментом її реалізації. Їх гармонійне поєднання забезпечує не лише успішний розвиток сфери штучного інтелекту, а й створює умови для формування довіри, культури відповідального використання технологій і сталого суспільного поступу.

Загалом варто погодитися, що першим кроком «для створення правового регулювання в галузі ШІ було прийняття Концепції розвитку ШІ в Україні, в якій уперше на законодавчому рівні надається визначення, мета, принципи та завдання розвитку технологій ШІ в Україні». Крім того, слід зазначити, що у ЄС під метою розвитку технологій ШІ прийнято розуміти «сприяння розвитку надійного, етичного ШІ, який відповідає нормам законодавства. Із цією метою ЄС працює над адаптацією законодавства, розробляє етичні принципи та правові норми, що стосуються використання ШІ. Зокрема, починаючи з 2021 року в рамках ЄС розробляється перший у світі закон про ШІ» [6]. Проте Україні варто не просто переймати європейський досвід, а й адаптувати його до національних реалій, враховуючи власні соціальні, культурні та економічні особливості.

Крім того, мета правового забезпечення управління розвитком технологій і систем ШІ визначена й у Білій книзі з регулювання ШІ в Україні. Зокрема, основними цілями правового забезпечення є:

1) економічний розвиток та конкурентоспроможність:

– підтримка інновацій. Йдеться про створення сприятливого правового та регуляторного середовища, яке стимулює розробку та впровадження ШІ-технологій українськими компаніями;

– підвищення конкурентоспроможності бізнесу. Допомога українським розробникам ШІ вийти на міжнародні ринки, зокрема ринок ЄС, шляхом гармонізації українського законодавства із європейськими стандартами (зокрема, з EU AI Act);

– залучення інвестицій. Мова йде про створення прозорих і зрозумілих правил гри, що робить український ІТ-сектор привабливим для іноземного капіталу;

2) захист прав та безпека людини:

– захист фундаментальних прав задля запобігання порушенням прав людини, що можуть бути спричинені використанням ШІ (наприклад, дискримінація, порушення приватності, упередженість алгоритмів);

– мінімізація ризиків за допомогою створення механізмів для ідентифікації й управління ризиками, пов'язаними з безпекою та здоров'ям громадян;

– забезпечення прозорості та пояснюваності. Йдеться про правове стимулювання створення систем ШІ, принципи роботи яких є зрозумілими для користувачів та контролюючих органів;

3) європейська інтеграція:

– наближення до стандартів ЄС. Основною стратегічною ціллю є підготовка українського правового поля до повної сумісності з Регламентом ЄС про штучний інтелект (EU AI Act). Це необхідно для інтеграції України до Єдиного цифрового ринку ЄС;

– взаємовизнання, яке передбачає створення системи оцінки відповідності, яка буде визнаватися в країнах ЄС;

4) підготовка бізнесу до майбутнього регулювання:

– «м'який» перехід. Йдеться про використання підходу bottom-up (знизу-вгору) для того, щоб бізнес мав час адаптуватися до вимог ще до того, як вони стануть юридично обов'язковими;

– підвищення правової обізнаності шляхом надання бізнесу інструментів та рекомендацій (гайди, кодекси поведінки, регуляторні пісочниці) для самостійної оцінки та підготовки своїх систем;

5) баланс між безпекою й інноваціями задля уникнення надмірного регулювання. Забезпечення того, щоб правові рамки не стримували розвиток технологій на ранніх етапах, але при цьому створювали достатні запобіжники для систем з високим рівнем ризику;

6) підвищення довіри до технологій шляхом формування суспільної довіри. Мова йде про створення умов, за яких громадяни та державні органи будуть впевнені у безпечності та надійності ШІ-рішень, що використовуються в країні [7, с. 11–12].

З приводу наведеного зазначимо, що визначення підтримки інновацій та конкурентоспроможності як одного з пріоритетів державної політики з розвитку технологій і систем ШІ є одним із чинників, що можуть стати рушіями для трансформації економіки, підвищення продуктивності та залучення інвестицій. Не менш значущим є наголос на захисті фундаментальних прав і свобод людини, що є запорукою довіри суспільства до новітніх технологій та створює основу для сталого розвитку галузі. Варто відзначити, що гармонізація із законодавством ЄС та підготовка бізнесу до майбутнього регулювання – вкрай необхідні кроки, які дозволять уникнути правового вакууму й забезпечити плавний перехід до нових стандартів. Підхід «м'якого» переходу та підвищення правової обізнаності бізнесу, на нашу думку, є надзвичайно прогресивним, адже дозволяє адаптуватися до змін і зменшити ризики для підприємців. Окремо хотіли б наголосити на важливості забезпечення балансу між безпекою й інноваціями. Формування суспільної довіри до ШІ-рішень – ще один виклик, який потребує не лише нормативної, а й просвітницької роботи. Варто розвивати культуру відповідального використання технологій, забезпечуючи прозорість, пояснюваність і доступність інформації для громадян.

Висновки

Отже, у контексті управління розвитком технологій і систем ШІ надзвичайно важли-

вим є формування культури відповідального використання інновацій. Це означає не лише дотримання законодавчих вимог, а й розвиток внутрішньої етики у відношенні до технологій, врахування інтересів уразливих груп, попередження дискримінації та забезпечення рівного доступу до новітніх рішень. Відповідно, на нашу думку, метою правового забезпечення управління розвитком технологій та систем ШІ є створення збалансованого нормативного середовища, яке сприятиме інноваційному розвитку, захисту прав і свобод людини, а також забезпеченню безпеки суспільства в умовах стрімкого впровадження ШІ у всі сфери життя. Правове регулювання у цій сфері має на меті не лише стимулювання науково-технічного прогресу, а й запобігання можливим ризикам, пов'язаним із автономністю, адаптивністю та складністю функціонування ШІ, що вимагає чіткого визначення відповідальності, контролю та етичних стандартів.

Література

1. Тема 14. Правове регулювання та його механізм. *Теорія держави та права:* мультимедійний посібник. URL: https://arm.navs.edu.ua/books/tdp_2024/1lec/lec_14.html.

2. Lenardon, J. The regulation of artificial intelligence. Tilburg University Master Thesis Tilburg Institute for Law, Technology and Society LLM Law and Technology 2016/2017. Tilburg, 14th of June 2017. 71 p.

3. Бочкова І.І., Врублевська-Місюна К.М. Правове регулювання використання штучного інтелекту в сфері освіти: захист прав студентів та викладачів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2025. Вип. 90, ч. 2. С. 23–29. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.3.

4. Права людини в епоху штучного інтелекту: виклики та правове регулювання / У Шадська, А. Ніколаєв, Ю. Деркаченко та ін.; Омбудсман України, Міністерство цифрової трансформації України. Київ, 2024. 41 с.

5. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні: концепція, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text.

6. Барбашин С. Штучний інтелект: проблеми та перспективи правового регулювання в Україні та ЄС. *Національна асоціація адвокатів України*. URL: https://unba.org.ua/publications/8263-shtuchnij-intelekt-problemi-ta-perspektivi-pravovogo-regulyuvannya-v-ukraini-ta-es.html.

7. Біла книга з регулювання ШІ в Україні: бачення Мінцифри. Версія для консультацій. Червень 2024. 30 с. URL: https://storage.thedigital.gov.ua/files/a/ba/d5da75c2613e331bb89258f950adcbae.pdf.

Kvilinskyi Oleksii Stanislavovych
D.Sc. in Economics, Associate Professor
Sumy State University, Sumy, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-6318-4001

THE PURPOSE OF THE LEGAL FRAMEWORK FOR THE GOVERNANCE OF THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES AND SYSTEMS

The article explores the purpose of legal provision for managing the development of artificial intelligence technologies and systems in the contemporary context of digital transformation of society, the economy, and public administration. It substantiates the relevance of creating a comprehensive regulatory framework which not only structures social relations in the AI sphere but also ensures a harmonious combination of innovation stimulation with guarantees of security, human rights protection, and social justice. The analysis covers scientific studies and publications that emphasize the need for a flexible, adaptive, and multidimensional legal mechanism capable of responding to rapid technological change, considering the specificity of AI, and integrating national approaches with international standards. Particular attention is given to the development of a culture of responsible AI use, inclusiveness, and equal access to technology for all social groups, as well as cooperation between the state, business sector, academic community, and civil society. It is revealed that the purpose of legal provision for managing the development of AI technologies and systems

is not only to structure, protect, and develop social relations but also to stimulate innovation, create conditions for sustainable development, competitiveness, and security of Ukraine amid global digitalization. It is established that legal regulation in the AI sphere should ensure transparency and accountability in the application of innovative technologies, protection of fundamental rights and freedoms of citizens, prevention of discrimination, and support of social justice and humanity as fundamental values of the rule of law. The article underlines the necessity for continuous adaptation of the regulatory framework to new challenges associated with the autonomy, adaptability, and complexity of AI systems, as well as the introduction of mechanisms for control, monitoring, and responsibility of those who develop and implement these technologies. Particular attention is given to the harmonization of national legislation with international standards, the formation of ethical codes, and procedures for assessing the impact of AI on society, the economy, and the environment. It is emphasized that public trust in AI technologies is a prerequisite for their sustainable development and integration into various spheres of life, while transparency, predictability, and accountability in legal regulation contribute to building this trust. The importance of interdisciplinary cooperation and inclusiveness is highlighted as key factors for the effective legal provision of AI development management. Ultimately, the purpose of legal provision in this field is defined as multidimensional, combining the stimulation of innovation with security guarantees, protection of human rights, ensuring social stability and sustainable development, building trust and responsible attitudes towards advanced technologies, as well as creating a regulatory framework that meets current challenges and trends of the global community.

Keywords: artificial intelligence, artificial intelligence technologies, artificial intelligence systems, management, development, administrative and legal provision, purpose of legal regulation.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ ТА МІСЦЕ СЕРЕД НИХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ НОРМ

КІНАХ Яна Валерівна - здобувач Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

УДК 347.9:351.72
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.73

У статті досліджуються правові засади державної політики України у сфері правосуддя під час воєнного стану, зокрема роль адміністративно-правових норм у забезпеченні безперервності судового процесу та захисту прав людини в умовах надзвичайних обставин. Аналізуються основні виклики, з якими стикається судова система під час війни, такі як обмеження доступу до правосуддя через руйнування інфраструктури, переміщення судів, кадровий дефіцит та порушення термінів розгляду справ. Зосереджено увагу на необхідності застосування адміністративно-правових норм для організації роботи судів, забезпечення безпеки учасників процесу та створення чітких процедур комунікації між судовими установами та органами публічної адміністрації. Стаття також аналізує роль цифровізації в процесі забезпечення доступу до правосуддя в умовах воєнного стану, зокрема через впровадження електронного судочинства, що дає можливість зберегти функціональність судової системи в умовах, коли фізичний доступ до судових установ є обмеженим або неможливим. Визначено основні проблеми, пов'язані з використанням електронних засобів, такі як кібербезпека, цифрова нерівність та необхідність нормативного врегулювання електронних процедур. Окрему увагу приділено питанням адаптації процесуальних норм, зокрема принципу пропорційності, що забезпечує дотримання прав людини навіть у надзвичайних умовах. У статті підкреслено, що адміністративно-правові норми повинні виконувати роль «провідника» між конституційними гарантіями правосуддя та організацією судового процесу, що має бути належно координованим у умовах воєнного стану. Розглянуто необхідність створення чіткої координації між судовими установами та іншими державними органами, що відповідають за підтримку судочинства в умовах війни. Запропоновано рекомендації щодо вдосконалення організаційних механізмів судового процесу, щоб мінімізувати розрив між формальними правами громадян і реальними можливостями їхнього здійснення в умовах воєнного стану.

Ключові слова: правосуддя, воєнний стан, адміністративно-правові норми, судова система, доступ до правосуддя, цифровізація, процесуальні норми, права людини.

Постановка проблеми

В умовах воєнного стану правова політика України зазнає суттєвих змін, що торкаються як національних стандартів правосуддя, так і організаційних механізмів судочинства. Головною метою цієї політики є забезпечення доступу до правосуддя та збереження високих стандартів судового захисту за умови обмежених ресурсів, пошкодженої інфраструктури та загрози для безпеки громадян і суддів. Конституційні норми, які гарантують право на судовий захист, залишаються важливими орієнтирами, але їх реалізація потребує детального розгляду в контексті воєнного часу, що ставить під загрозу ефективність та справедливість правосуддя.

Ключовим викликом є забезпечення безперервності судочинства, що передбачає не лише фізичний доступ до судів, а й адаптацію процесуальних норм до екстремальних умов. Враховуючи високий рівень деструкції та переміщення судових установ, необхідно перерозподілити територіальну підсудність та вдосконалити механізми цифровізації, що дозволяють підтримувати ефективний доступ до правосуддя. Водночас адміністративно-правові норми повинні регулювати організаційні аспекти функціонування судової системи, включаючи забезпечення безпеки, взаємодію з іншими інститутами та реагування на нові виклики, що виникають через специфіку війни.

Особлива увага повинна приділятися збереженню прав людини, зокрема принципу пропорційності, що вимагає адаптації процесуальних норм без шкоди для основних прав осіб. В умовах війни адміністративно-правові норми не можуть обмежуватися лише технічними процедурами, тобто, вони мають стати ефективним інструментом, що забезпечує реальну можливість доступу до правосуддя навіть у найскладніших обставинах.

Стан дослідження проблеми

Сучасний стан дослідження проблеми правових засад державної політики України у сфері правосуддя під час воєнного стану виявляється багатогранним і охоплює кілька напрямів. Особливу увагу приділено збереженню та адаптації основних правових принципів, що стосуються доступу до правосуддя, а також перегляду адміністративно-правових норм, які регулюють діяльність судових органів. Відомо, що основи державної політики в цій сфері закладаються через нормативні акти та міжнародні документи, що відображають специфіку воєнного часу. Одним із центральних аспектів є забезпечення балансу між необхідністю адаптації правосуддя до умов війни та дотриманням прав людини, зокрема права на справедливий суд.

Одним з основних напрямів досліджень є збереження доступу до правосуддя навіть в умовах надзвичайної ситуації. Д. Моісеєнко [1, с. 367–368] підкреслює важливість збереження конституційних гарантій, незважаючи на обмеження прав під час війни. Вона зазначає, що безперервність правосуддя є не тільки функціональним завданням, а й критерієм легітимності державної влади. Також досліджується питання забезпечення прав людей, які постраждали від війни, зокрема внутрішньо переміщених осіб, у сфері правосуддя. О. Козакевич та А. Романенко [2 с. 32–35] вказують на важливість збереження процесуальних гарантій, навіть якщо деякі з них мають бути адаптовані для роботи в кризових умовах.

Наявність міжнародно-правових механізмів, які визначають межі допустимих відступів від зобов'язань у разі воєнного стану, є важливим елементом дослідження. В. Присяжний і Н. Керноз [3, с. 677–678] акцентують на необхідності впровадження норм міжнародного гуманітарного права для забезпечення правосуддя, що підкріплюється принципами пропорційності та необхідності. Вони зазначають, що не можна дозволити «зниження стандартів» правосуддя, оскільки це не лише підриває довіру до інститутів, а й веде до зменшення ефективності державних інститутів у кризовий період.

Актуальним напрямом є вивчення процесуальних змін, що стосуються організаційних рішень щодо роботи судів. О. Притика та І. Ізарова [4, с. 224–227] підкреслюють, що адміністративно-правові норми є важливими для забезпечення працездатності судової системи в умовах війни. Вони наголошують на необхідності чітких організаційних рішень, які б допомогли не лише організувати роботу судів, а й узгодити дії органів публічної адміністрації, що безпосередньо впливають на забезпечення доступу до правосуддя.

Однією з головних проблем є кадровий дефіцит у судовій системі, що негативно позначається на розгляді справ. Як зазначають Н. Керноз і В. Присяжний [3, с. 677–678], нестача суддів, зруйнована інфраструктура та проблеми з відновленням судових приміщень призводять до системного тиску на суди. Вони вказують,

що відновлення судової спроможності є не лише питанням ресурсів, а й інституційної стабільності, що критично важливо для дотримання «розумного строку» розгляду справ і ефективності правового захисту.

Враховуючи виклики воєнного часу, дослідники також зосереджуються на можливостях цифровізації правосуддя. О. Вдовіна [5, с. 84–88] вказує на значення електронного документообігу та відеоконференцій для забезпечення доступу до суду в умовах війни. Вона стверджує, що ці інструменти є не лише модернізацією судової системи, а необхідністю для її виживання в умовах екстремальних ситуацій. Водночас наголошується на необхідності нормативного врегулювання електронного судочинства, щоб уникнути дискримінації та забезпечити рівність учасників процесу.

Також слід звернути увагу на важливість зміни територіальної підсудності судів в умовах війни. І. Курилін і Л. Сопільник [6, 64–67] вказують на те, що територіальна підсудність є необхідним механізмом для збереження безперервності правосуддя, адже війна та окупація частини території держави змушують перенести розгляд справ до інших регіонів. Вони підкреслюють, що зміна підсудності повинна супроводжуватися чіткими процесуальними запобіжниками, щоб забезпечити доступ до правосуддя та уникнути правових колізій.

Дослідження також торкається питання правової визначеності та стабільності під час війни. Як зазначає О. Хотинська-Нор [7, с. 232–236], правова невизначеність в умовах воєнного стану може призвести до хаосу в судовій системі, що негативно позначиться на ефективності судового захисту. Вона пропонує стандартизувати організаційні механізми, що дозволить уникнути суперечностей у правозастосуванні та забезпечити рівність доступу до правосуддя на всій території країни.

Загалом, сучасні дослідження проблеми правових засад державної політики у сфері правосуддя під час воєнного стану [8, с. 142–145; 9, с. 52–56] фокусуються на забезпеченні стабільності та ефективності правосуддя в умовах кризової ситуації. Вони вимагають від правознавців і практиків пошуку оптимальних шляхів адаптації судової системи до нових викликів, зокрема через організаційні та технологічні інновації, що дозволяють підтримувати правосуддя на належному рівні навіть під час війни.

Метою дослідження є аналіз правових засад державної політики України у сфері правосуддя під час воєнного стану, зокрема вивчення ролі адміністративно-правових норм у забезпеченні безперервності правосуддя та реалізації гарантій доступу до суду в умовах екстремальних ситуацій. **Завдання дослідження** включають:

1. Оцінку впливу правового режиму воєнного стану на організацію судочинства в Україні, зокрема на дотримання конституційних гарантій доступу до правосуддя.

2. Визначення ролі адміністративно-правових норм у забезпеченні функціонування судової системи під час війни, зокрема через організаційні рішення та нормативні зміни.

3. Аналіз міжнародних стандартів, що регулюють дерогацію прав під час воєнного стану, та їх застосування в українській судовій практиці.

4. Вивчення питань зміни територіальної підсудності та перенесення юрисдикції судів у зв'язку з воєнними діями.

5. Оцінку ефективності цифровізації правосуддя, зокрема впровадження електронного документообігу та відеоконференцій як інструментів забезпечення доступу до суду в умовах війни.

6. Визначення основних проблем і ризиків, пов'язаних з кадровим дефіцитом, інфраструктурними обмеженнями та забезпеченням безпеки суддів під час воєнного стану.

7. Розробку рекомендацій щодо удосконалення організаційних і процесуальних механізмів для забезпечення стабільності судової системи в умовах воєнного стану.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у комплексному аналізі ролі адміністративно-правових норм у забезпеченні безперервності правосуддя та адаптації судової системи України до умов во-

єнного стану, з урахуванням міжнародних стандартів і конкретних організаційних механізмів.

Виклад основного матеріалу

Нормативні основи державної політики у сфері правосуддя під час воєнного стану базуються на конституційних гарантіях, які залишаються чинними навіть за надзвичайних обставин. Конституція України визначає основні права, які не підлягають обмеженню, що встановлює чіткі межі для будь-яких управлінських рішень у судовій сфері, зокрема у питаннях доступу до правосуддя. Під час війни держава не лише утримується від обмеження цих прав, але й має позитивний обов'язок забезпечити реальну можливість звернення до суду та ефективного розгляду справ.

Важливим аспектом є те, що режим воєнного стану не створює альтернативних судових органів, а зберігає існуючі конституційно легітимні судові інституції. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає правила функціонування органів влади в умовах спеціального правового режиму, при цьому будь-які законодавчі зміни у процесуальних кодексах повинні бути доповнюючими та коригуючими, а не такими, що знижують рівень гарантій справедливого суду. Адаптація процедур, зокрема дистанційних, є допустимою лише за умови збереження основних прав людини та дотримання стандартів правосуддя.

Міжнародно-правові механізми відступу від зобов'язань під час війни встановлюють обмеження на застосування надзвичайних заходів, які не можуть порушувати базові заборони та принципи пропорційності. Наведене означає, що будь-які зміни в процесуальних рішеннях повинні базуватися на суворій необхідності, зберігаючи право на доступ до адвоката, публічність процесу та ефективність правового захисту. Тому міжнародні стандарти стають невід'ємною частиною внутрішньої правової політики, яка має забезпечити стабільність судової системи в умовах війни та сприяти збереженню довіри до державних інститутів.

Державна політика під час воєнного стану в Україні значною мірою реалізується через інституційні рекомендації та акти суддівського врядування, які забезпечують адаптацію законодавчих норм до екстремальних умов. Рекомендації органів суддівського врядування формують єдині підходи по країні та знижують ризик хаотичних рішень, регулюючи режим роботи судів з урахуванням безпекової ситуації. Важливо, що ці інституційні документи визначають не лише процесуальні норми, а й стандарти безпеки, комунікації та безперервності судового процесу, що особливо критично під час війни, коли фізичний доступ до судових установ може бути миттєво ускладнений або неможливий.

Зміна територіальної підсудності та перенесення юрисдикції судів є важливими інструментами забезпечення безперервності правосуддя в умовах воєнного стану, що стає необхідним у зв'язку з окупацією або бойовими діями на певних територіях, де доступ до судів став неможливим. В умовах війни питання підсудності виявляється не лише технічним, а й правозахисним, оскільки визначає, чи зберігається доступ до судової системи для громадян. Зміна підсудності повинна супроводжуватися чіткими процесуальними механізмами, щоб уникнути правових колізій і забезпечити належну участь усіх сторін у процесі.

В умовах воєнного стану судова система також стикається з кадровими та інфраструктурними проблемами, що напряму впливають на строки розгляду справ і загальну ефективність правосуддя. Нестача суддів та пошкодження судової інфраструктури створюють значне навантаження на судову систему, що потребує негайного відновлення та оптимізації управлінських процесів. Паралельно з цим важливим інструментом стабільності правосуддя стає цифровізація, зокрема впровадження електронного документообігу та відеоконференцій, що сприяє забезпеченню доступу до суду в умовах обмежених ресурсів, але також вимагають врахування аспектів кібербезпеки та рівності доступу до процесу, щоб уникнути дискримінації через технологічний розрив.

Державна політика під час воєнного стану має на меті підтримку єдності судової практики та забезпечення керованості судової системи. Особливу роль у цьому процесі відіграє Верховний Суд, який через роз'яснення та рекомендації щодо організації роботи судів встановлює мінімальні стандарти безпеки та процесуальної дисципліни. Важливим є те, що адаптація судових процедур під час війни не повинна призводити до фрагментації стандартів у різних регіонах, адже право на судовий захист має бути забезпечене на рівні всіх територій країни, зберігаючи єдність та стабільність судової практики.

Невід'ємною складовою державної політики є забезпечення ефективного доступу до правосуддя для осіб, які постраждали від війни, зокрема для внутрішньо переміщених осіб. Виникає необхідність створення чітких маршрутів звернення до суду, забезпечення можливості подання позовів та отримання процесуальних документів навіть за умов обмежених ресурсів. Проблеми з кадровим дефіцитом та інфраструктурними обмеженнями в судовій системі можуть суттєво ускладнити реалізацію цих прав, що вимагає інтеграції судових механізмів з адміністративними сервісами та правовою допомогою для забезпечення ефективності та оперативності правового захисту.

В умовах воєнного стану правові засади державної політики у сфері правосуддя формують систему гарантій і обмежень, що має діяти навіть за надзвичайних обставин. Конституційні положення та спеціальне законодавство встановлюють межі тимчасових обмежень прав, визначаючи перелік тих, що не підлягають звуженню. Водночас міжнародні стандарти дерогації вимагають дотримання принципів пропорційності, необхідності та часової обмеженості вживаних заходів. Реалізація цих норм на практиці відбувається через організаційні зміни в роботі судів, адаптацію територіальної підсудності, цифровізацію судових процедур та відновлення кадрового потенціалу судової системи, що в кінцевому рахунку забезпечує реальний доступ до правосуддя.

Адміністративно-правові норми виконують ключову роль у забезпеченні організаційного механізму функціонування судової системи під час воєнного стану, оскільки вони регулюють не лише процесуальні правила, але й управлінські приписи, які визначають режим роботи судів, взаємодію органів публічної адміністрації та стандарти безпеки. У цьому контексті такі норми виступають як практичні інструменти реалізації конституційного права на судовий захист, забезпечуючи реальність доступу до суду навіть у кризових умовах. Завдяки адміністративно-правовим нормам, судова система не лише формально існує, але й ефективно функціонує, зберігаючи стабільність і підзвітність у надзвичайних ситуаціях.

Зміна територіальної підсудності є важливим аспектом адміністративно-правових норм, оскільки вона сприяє забезпеченню безперервності правосуддя в умовах, коли суди не можуть працювати через бойові дії чи окупацію територій. Така зміна є частиною організаційних рішень, що здійснюються відповідно до адміністративно-правових норм, які визначають правила розподілу компетенції та організацію маршруту справ. Важливою складовою є чітке визначення процедур для перенесення юрисдикції судів, що дозволяє уникнути правової невизначеності та забезпечити рівний доступ до правосуддя на всій території країни.

Адміністративно-правові норми також виконують функцію «антикризового управління» в судовій системі, що сприяє підтримці правосуддя навіть у найскладніших умовах. Вони створюють механізми адаптації судових процедур, зокрема через застосування цифрових технологій, забезпечення безпеки учасників процесу та регулювання каналів комунікації. У цьому сенсі адміністративно-правові приписи формують правову основу, яка гарантує стабільність судової системи та мінімізує правові ризики, пов'язані з неузгодженістю або непередбачуваністю організаційних рішень.

Адміністративно-правові норми займають центральне місце у забезпеченні досту-

пу до адміністративного судочинства, що виступає механізмом контролю публічної влади, особливо в умовах війни. Основними бар'єрами для реалізації правосуддя є організаційні проблеми, такі як переміщення людей, перебої зв'язку, обмеження роботи установ і ризики для безпеки учасників процесу. Адміністративно-правові норми сприяють подоланню цих бар'єрів через чітке регулювання механізмів подачі документів, комунікації суду з учасниками та забезпечення доступу до е-суду. Вони також відіграють важливу роль у забезпеченні ефективності судового процесу в умовах воєнного стану, де цифровізація судочинства стає не просто модернізацією, а необхідною умовою для забезпечення доступу до правосуддя.

Крім того, адміністративно-правові норми регулюють межі дискреції виконавчої влади, особливо в питаннях, що безпосередньо впливають на функціонування судової системи, таких як бюджет, матеріально-технічне забезпечення та охорона. У цьому контексті війна посилює роль адміністративного регулювання, але водночас підвищує ризики надмірної дискреції, що може порушити принципи справедливості та рівності. Адміністративно-правові норми виконують функцію інтеграції міжнародних стандартів справедливого суду в управлінські рішення, які, зокрема, визначають порядок пріоритетності справ, організацію доступу до суду та комунікацію між учасниками процесу.

Особливо важливою є роль адміністративно-правових норм у сфері цифровізації правосуддя, де ці норми визначають стандарти роботи е-сервісів, правила обігу документів і кібербезпеки. Належне нормативне врегулювання цих аспектів є критичним для забезпечення недискримінаційності та ефективності судового процесу, зокрема в умовах обмеженого доступу до технологій у деяких регіонах. Війна висуває нові вимоги до адміністративно-правових норм, адже вони мають бути інтегровані в організаційні процеси судової системи таким чином, щоб міжнародні стандарти могли бути реалізовані навіть у найскладніших умовах.

Адміністративно-правові норми виконують важливу функцію в регулюванні взаємодії судів із публічною адміністрацією та іншими інституціями, такими як органи безпеки, місцеве самоврядування та установи виконання покарань. Вони забезпечують ефективну координацію між судовою владою та виконавчою, не порушуючи принципу незалежності суду, але гарантуючи належну функціональність судової системи. Встановлення чітких процедур координації, таких як забезпечення приміщень, охорона, евакуація матеріалів та організація каналу зв'язку, є критичним для збереження безперервності правосуддя, адже будь-яка затримка в цих питаннях може призвести до втрати доказів чи процесуальних строків, що негативно позначиться на ефективності захисту прав.

Важливим аспектом адміністративно-правових норм є визначення пріоритетів у розгляді судових справ, що особливо важливо в умовах воєнного стану. Адміністративно-правові норми створюють управлінські алгоритми для організації розгляду справ, повідомлення сторін, організації слухань і використання цифрових технологій для забезпечення безперервності процесу. Встановлення чітких алгоритмів допомагає уникнути нерівномірності між судами та забезпечує єдність стандартів правосуддя. Якщо такі процедури відсутні, зростає ризик хаосу, що може призвести до порушень прав осіб, а також втрати довіри до судової системи та правопорядку в цілому.

Таким чином, адміністративно-правові норми є основою для забезпечення реалізації конституційних гарантій правосуддя в умовах воєнного стану. Вони формують організаційну основу, що забезпечує неперервність судочинства, захист прав і свобод громадян та підтримує ефективність судового захисту в надзвичайних умовах. Ключовим є те, що ці норми не є лише технічними припусками, а становлять важливий елемент правової політики, який гарантує керованість та передбачуваність судового процесу навіть в умовах кризових ситуацій.

Отже, ключовими проблемами правових засад державної політики у сфері правосуддя під час воєнного стану є ризики розриву між конституційними гарантіями та фактичною доступністю правосуддя, а також загроза зниження стандартів правосуддя через адміністративну доцільність. Формально гарантії доступу до судового захисту зберігаються, проте в умовах війни, коли інфраструктура зруйнована і виникають нові загрози, ці гарантії можуть стати лише декларативними. Основною проблемою є не стільки самі норми, скільки їх виконуваність, що потребує заповнення цього розриву через адміністративно-правові норми, які забезпечують організаційні процедури. Однак часто ці норми не встигають за реальністю, створюючи невизначеність і труднощі для учасників процесу.

Особливе значення має нормативна фрагментація й колізії, які виникають через швидкість змін законодавства та необхідність термінової адаптації в умовах війни, що призводить до непередбачуваності для учасників процесу та нерівності практики судового захисту в різних регіонах. Адміністративно-правові норми повинні стандартизувати мінімальні гарантії правосуддя, але в умовах змінної безпекової ситуації ці стандарти можуть бути нестабільними. Однією з головних проблем є також складність імплементації міжнародних критеріїв дерогації, що вимагають постійного перекладу абстрактних норм на конкретні організаційні та процесуальні рішення, що потребує чіткої регламентації адміністративно-правових норм, щоб забезпечити стабільність правосуддя.

Крім того, адміністративно-правові норми мають велике значення у забезпеченні доступу до правосуддя в умовах воєнного стану, оскільки вони визначають управлінські алгоритми для судового процесу та координацію ресурсів, що є критично важливим для підтримки справедливості. У випадку відсутності чітко встановлених процедур виникає ризик управлінської довільності та нерівності доступу до суду, що особливо актуально, коли зміни територіальної підсудності, кадровий дефіцит та інші чинники обмежують можливості для реалізації правосуддя. Адміністративно-правові норми стають важливим інструментом для забезпечення не лише формальної, але й реальної здійсненності правосуддя, зокрема в умовах, коли кожна затримка може мати серйозні наслідки для прав учасників процесу.

Для забезпечення ефективного правосуддя в умовах воєнного стану необхідно розробити та впровадити чіткі адміністративно-правові норми, що гарантують безперервність судових процедур, збереження стандартів справедливості та адаптацію судової системи до змін юрисдикції, що включає встановлення процедур для організації доступу до суду, зокрема через цифрові канали, щоб забезпечити рівний доступ до правосуддя для всіх громадян, особливо для тих, хто змушений залишити свої домівки. Важливо також визначити механізми інформування та створити ефективну систему комунікації між судовими установами та громадянами, що сприятиме уникненню хаосу під час війни.

Окрім цього, необхідно забезпечити застосування принципу пропорційності при зміні процесуальних норм, щоб не знизити стандарти прав людини навіть у надзвичайних умовах. В умовах воєнного стану, коли є необхідність термінової адаптації до нових реалій, важливо зберегти баланс між ефективністю управління судовими процедурами і захистом прав громадян. Встановлення чітких правил для адміністрування електронного судочинства, включаючи безпеку персональних даних та захист від кіберзагроз, допоможе уникнути дискримінації через технологічні бар'єри та забезпечить рівні умови для всіх учасників судового процесу.

Також важливим є розробка стратегії для оперативного відновлення судової інфраструктури та визначення пріоритетів у розгляді справ, що потребують оперативного реагування, зокрема щодо прав біженців, вимушених переселенців і прав на соціальні виплати. Для забезпечення безперервності правосуддя необхідно створити чітку координацію між органами публічної адміністрації та судовими інституціями, а також посилити взаємодію з

міжнародними правовими організаціями для отримання фінансової та технічної допомоги, що дозволить подолати труднощі, які виникають під час війни.

Висновки

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що правові засади державної політики у сфері правосуддя під час воєнного стану є складною і багатогранною системою, що забезпечує функціонування судової системи в умовах надзвичайних ситуацій. Важливими елементами цієї політики є збереження конституційних гарантій, адаптація процесуальних норм до реалій війни та ефективне використання адміністративно-правових норм для організації судового процесу. Проблеми, що виникають у процесі реалізації цих засад, включають ризики фрагментації правосуддя, нормативні колізії та необхідність постійного забезпечення доступу до суду через фізичні та цифрові канали.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з удосконаленням організаційних механізмів правосуддя в умовах війни, зокрема вивченням ефективності адміністративно-правових норм у забезпеченні безперервності судочинства. Важливим напрямом є аналіз впливу цифровізації на доступність правосуддя, а також дослідження адаптації міжнародних стандартів прав людини до умов воєнного стану. Подальші дослідження можуть зосередитися на розробці рекомендацій щодо оптимізації правових процедур і вдосконалення нормативно-правового регулювання, що сприятиме стабільності судової системи під час військових конфліктів.

Окрім цього, необхідно здійснити аналіз правових механізмів, що забезпечують рівність доступу до правосуддя в різних регіонах країни, зокрема в умовах змін юрисдикції судів через окупацію чи бойові дії. Важливим є також дослідження ефективності координації між органами публічної адміністрації та судовими установами для запобігання хаосу та забезпечення належної організації судового процесу на всіх етапах..

Література

1. Моісеєнко Д. М. Цивільне судочинство: доступ в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 71. С. 366–369. doi: 10.24144/2307-3322.2022.71.62.

2. Козакевич О., Романенко А. Аналіз функціонування адміністративного судочинства в сучасних умовах режиму воєнного стану. *Адміністративне право і процес*. 2024. № 2. С. 28–39. doi: 10.17721/2227-796X.2024.2.03.

3. Керноз Н. Є., Присяжний В. В. Стан суддівського корпусу й доступ до правосуддя під час воєнного стану: реалії сьогодення. *Аналітично-правовий журнал*. 2023. № 6. С. 676–680. doi: 10.24144/2788-6018.2023.06.116.

4. Prytyka Y., Izarova I., Maliarchuk L., Terekh O. Legal challenges for Ukraine under martial law: protection of civil, property and labour rights, right to a fair trial, and enforcement of decisions. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2022 Vol. 3, no. 15. P. 219–238. doi: 10.33327/AJEE-18-5.4-n 000329.

5. Вдовіна О. О. Використання електронного документообігу в системі судочинства України. *Вісник ХДАК*. 2015. Вип. 46. С. 82–91.

6. Курилін І. Р., Сопільник Л. С. Організаційні аспекти діяльності судів України в умовах воєнного стану. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2023. Вип. 37. С. 62–69.

7. Prytyka Y. Khotynska-Nor O. Courts of Ukraine in Wartime: Issues of Sustainable Functioning under Martial Law. *Revista Jurídica Portucalense*. 2022. Vol. 31. P. 218–240.

8. Ablamska V. V. Legislative amendments regarding criminal proceedings under martial law. *Law and Safety*. 2022. Vol. 85, no. 2. P. 140–148. doi: 10.32631/pb.2022.2.13.

9. Гловюк І. В., Завтур В. А. Кримінальне провадження в умовах воєнного стану: особливості та правове регулювання. *Проблеми правознавства*. 2022. № 5 (131). С. 45–58.

SUMMARY

The article examines the legal foundations of Ukraine's state policy in the field of justice during martial law, in particular the role of administrative and legal norms in ensuring the continuity of the judicial process and the protection of human rights in extraordinary circumstances. The main challenges faced by the judicial system during wartime are analyzed, such as restrictions on access to justice due to the destruction of infrastructure, the relocation of courts, staff shortages, and violations of the terms of consideration of cases. The article focuses on the need to apply administrative and legal norms to organize the work of courts, ensure the safety of participants in the process, and create clear communication procedures between judicial institutions and public administration bodies. The article also analyzes the role of digitalization in the process of ensuring access to justice during martial law, in particular through the introduction of electronic justice, which makes it possible to maintain the functionality of the judicial system in conditions when physical access to judicial institutions is limited or impossible. The main problems associated with the use of electronic means are identified, such as cybersecurity, digital inequality, and the need for regulatory regulation of electronic procedures. Special attention is paid to the issues of adapting procedural norms, in particular the principle of proportionality, which ensures respect for human rights even in extraordinary circumstances. The article emphasizes that administrative and legal norms should play the role of a "guide" between the constitutional guarantees of justice and the organization of the judicial process, which should be properly coordinated in martial law. The need to create clear coordination between judicial institutions and other state bodies responsible for supporting judicial proceedings in wartime is considered. Recommendations are offered for improving the organizational mechanisms of the judicial process in order to minimize the gap between the formal rights of citizens and the real possibilities of their implementation in martial law.

Keywords: justice, martial law, administrative and legal norms, judicial system, access to justice, digitalization, procedural norms, human rights.

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО МОНІТОРИНГУ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОВКІЛЛЯ УКРАЇНИ

ІГНАТЕНКО Володимир Васильович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного, трудового права та соціального забезпечення факультету №4 (Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3119-6475
УДК 349.6
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.74

Статтю присвячено проблемі забезпечення правового механізму функціонування системи державного екологічного моніторингу. Звернуто увагу на проблематичні сегменти його проведення, в умовах воєнних дій в Україні. Проаналізовано пакет законодавчих регуляторів, котрі виступають правовою базою системи державного екологічного моніторингу довкілля. Обґрунтовано доцільність переосмислення рольового та сутнісного значення системи державного моніторингу довкілля, в умовах війни. Представлено авторську позицію щодо його тлумачення як сукупність дій відповідальних осіб, які за допомогою різних способів і прийомів накопичують інформаційний потік, на базі залучення компонентів спостереження, збору, обробки, передачі, зберігання та аналізу даних про стан довкілля, з метою встановлення змістовності викликів та ризиків, які мають бути нівельовані пакетом заходів, у сфері охорони довкілля в умовах сьогодення. Розкрито аргументи доцільності впровадження авторської позиції. Окреслено напрямки вдосконалення системи державного екологічного моніторингу довкілля, з урахування існуючих викликів в Україні.

Ключові слова: екологічний моніторинг, екологічні правовідносини, державний екологічний моніторинг, правовий механізм, система екологічного моніторингу, законодавчі акти, війна

Постановка проблеми

Сучасність доводить питання збереження довкілля України, в умовах активних воєнних дій в країні, набирає особливої гостроти. Від його вирішення залежить не лише майбутній розвиток України, а, й соціально-економічний вектор її розвитку взагалі. Одним з найбільш реалістичних напрямків вирішення поставленої проблеми виступає система державного екологічного моніторингу (далі – Д (ек.м.)). Представляючи собою комплексну систему безперервних спостережень, збору, аналізу та оцінки інформації про стан навколишнього природного середовища Д (ек.м.) має виконати функціональне призначення, котре полягає у своєчасному виявленні антропогенних факторів, а на їх основі забезпечити розробку та адаптацію заходів спрямованих на зменшення негативного впливу. Слід віддати належне законодавцю, котрий забезпечив наявність правового механізму проведення Д (ек.м.), проте воєнні дії в Україні, їх негативний вплив на збереження довкілля країни, вказало на необхідність вдосконалення окремих правових норм і стандартів, з метою підвищення рівня його ефективності та дієвості. Окреслені сегменти доводять не лише актуальність обраного напрямку дослідження, а, вказують на його сучасність та доцільність в умовах активних воєнних дій в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Правові та проблематичні аспекти проведення Д (ек.м.) доволі часто знаходять своє відображення в наукових доробках наукової спільноти. Не дивлячись на те, що тема не є

новою, проте воєнні виклики сучасності, актуалізують дослідження в цьому напрямі. Наукові доробки стають предметом вивчення в монографічних та дисертаційних працях молодих науковців, оприлюднюються на науково-практичних конференціях різного рівня та займають одне з провідних місць на дискусійних наукових платформах. Доволі змістовно окремі аспекти Д(ек.м.) досліджувалися в працях вітчизняних вчених. Так, О.Г. Тараріко, О.В. Сиротенко, Т.В. Ільєнко та Т.Л. Кучма [1] вивчали проблему агроекологічного супутникового моніторингу, а Г.М. Буканов [2] у дисертаційних дослідженнях торкався моніторингового сегменту в контексті формування та реалізації державної екологічної політики на регіональному рівні. Натомість, О.Л. Дорожинський, Х.В. Бурштинська та В.М. Глотов [3] присвятили монографічні дослідження оцінці загрозливих ситуації у складі геоматики моніторингу довкілля. В свою чергу, локальний моніторинг довкілля для адміністративних районів і територіальних громад відобразила в монографічному дослідженні К. Радловська [4], а правові засади екологічного моніторингу вивчала С.В. Шарапова [5] та інші. Віддаючи належне науковим доробкам вітчизняних вчених, слід відзначити, що правовий механізм проведення Д(ек.м.) окреслено лише фрагментарно, що підкреслює доцільність здійснення більш поглибленого дослідження.

Мета статті полягає у дослідженні правового механізму державного екологічного моніторингу як інструменту збереження довкілля України, з подальшою розробкою напрямків його удосконалення, з огляду на складні умови життєдіяльності країни.

Виклад основного матеріалу

Правовий механізм проведення Д(ек.м.) передбачає пакет законодавчих регуляторів, які забезпечують адаптацію сегментів, що сприяють проведенню даної процедури. Перш ніж розкрити складові зазначеного механізму варто зупинитися на розумінні Д (ек.м.) як понятійного категорії.

На погляд В.М. Боголюбова, А.В. Сальнікової, О.О. Ракоїд [6, с.170] Д (ек.м.) представляє собою «…комплексну систему моніторингу біосфери, яка охоплює спостереження, оцінювання і прогнозування антропічних змін стану біосфери та її окремих екосистем всіх рівнів, а також забезпечення наукової підтримки (обґрунтування) управлінських рішень». Варто розуміти, що в складних умовах розвитку країни важливу роль відіграє своєчасне реагування на ситуацію, котра склалася в системі охорони довкілля. У зв'язку з зазначеним вітчизняні науковці [6, с.170] одночасно пропонують сутнісний зміст поняття оперативний (кризовий) Д (ек.м.). З метою встановлення сутнісного змісту названої категорії науковці використовують у сукупності два основних сегменти[6, с.170]:

по-перше, спостереження за спеціальними показниками у реальному масштабі часу на мережі пунктів за окремими об'єктами і джерелами підвищеного екологічного ризику в окремих регіонах, визначають зони надзвичайної екологічної ситуації, а також у районах аварій;

по-друге, оперативне реагування на кризові ситуації та прийняття рішень щодо їх ліквідації і створення безпечних умов для населення.

У своїй праці О.П. Ткачук [7, с.45] характеризує Д (ек.м.) як «…систему спостережень, збирання та оброблення, передавання, збереження і аналізу інформації про стан навколишнього природного середовища, прогнозування його змін і розроблення науково-обґрунтованих рекомендацій для прийняття управлінських рішень».

Цінність досліджень О.П. Ткачук полягає у встановленні трьох ключових особливостей Д (ек.м.):

- сукупність поєднання двох процесів, а саме системи спостережень і контролю за природними, природно-антропогенними комплексами, процесами, що відбуваються у них, навколишнім середовищем загалом;

- за мету обирається: раціональне використання природних ресурсів і охорони довкілля, прогнозування масштабів неминучих змін; екологічне обґрунтування перспектив та удосконалення системи Д (ек.м.)

- підґрунтям Д (ек.м.) виступають загальні екологічні закони і взаємодія з природними, географічними і технічними науками [7, с.14].

Нагадаємо, ст. 35 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» визначено два рівні Д (ек.м.), а саме законодавець виокремлює категорії «екологічний контроль» та «екологічний нагляд». При цьому, у п. 1 ст. 35 Закону України дозволяє розуміти, що Д (ек.м.), «…охоплює одночасно контроль і нагляд у галузі екології, оскільки включає діяльність уповноважених органів» [8].

Однак, надзвичайні умови розвитку України в умовах війни вказують на необхідність переосмислення як рольових так і сутнісних компонентів системи Д (ек.м.). Ми вважаємо, система Д (ек.м.) представляє собою сукупність дій відповідальних осіб, які за допомогою різних способів і прийомів накопичують інформаційний потік, на базі залучення компонентів спостереження, збору, обробки, передачі, зберігання та аналізу даних про стан довкілля, з метою встановлення змістовності викликів та ризиків, які мають бути нівельовані пакетом заходів, у сфері охорони довкілля в умовах сьогодення. Таке розуміння системи Д (ек.м.) обґрунтовується наступними перевагами:

- визначено спроможність відповідальних осіб обирати різні способи та прийоми в системі охорони довкілля, з метою досягнення кінцевої мети;

- розкрито види основних компонентів, які задіяні в системі Д (ек.м.) з метою формування інформаційного потоку, що визначає рівень охорони довкілля;

- окреслено необхідність встановлення змістовності викликів та ризиків, які негативно впливають на систему охорони довкілля;

- звернуто увагу на доцільність розробки заходів протидії ризикам та загрозам, у сфері охорони довкілля, в умовах сьогодення.

Беззаперечним є той факт, що головним цільовим компонентом системи Д (ек.м.) виступає не лише оцінка стану довкілля, а, й виявлення негативних факторів впливу антропогенного або природного походження, щоб запобігти надзвичайним екологічним ситуаціям, в умовах наявних активних воєнних дій в Україні. Водночас, за результатами Д (ек.м.) з'являється можливість як спрогнозувати екологічні зміни у майбутньому, так і отримати інформацію про зміст та напрямки розробки науково обґрунтованих рекомендацій, а на цій основі прийняти виваженні управлінські рішення, котрі нададуть можливість в майбутньому забезпечити відповідний рівень охорони довкілля.

Правовий механізм Д (ек.м.) має доволі розгалужену систему. Одним з ключових правових регуляторів є Конституція України, якою, в ст. 50 закріплено право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, при цьому змістовно обмежується вільним доступом до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також правом на її поширення, яка не може бути ніким засекречена [9].

Ми погоджуємося з позицією О.Ф. Шульженко, Г.С. Гумен, Т.О. Мазанко, стосовно того, що «…конституційне регулювання відбувається в сфері екологічних правовідносин, закріплює найбільш важливі принципи й форми використання природних ресурсів, декларує ряд екологічних прав громадян, вимоги щодо охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки в процесі реалізації функцій різних державно-правових структур розподілу влади» [10, с. 9].

Не менш важливою є ст.66 Конституції України, котра висвітлює позицію держави в системі охорони довкілля «…забезпечення права кожному на сприятливе довкілля, достовірну інформацію про її стан та на відшкодування шкоди здоров'ю чи майну, заподіяному вчиненням екологічного правопорушення» [9]. Ми вважаємо зазначений підхід (має результативність при виконанні головної екологічної функції держави, яка включає: охорону природи та раціонального природокористування, забезпечення екологічної безпеки, охорону навколишнього природного середовища.

Доволі значним етапом нормативно-правового регулювання охорони довкілля стає закріплення на законодавчому рівні створення системи Д (ек.м.). що регламентується Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [8]. Важливо констатувати той факт, що КМУ у 1993 році було затверджено «Положення про державний моніторинг навколишнього природного середовища», яке на даний час втратило чинність. На зміну зазначеного правового

документу було розроблено у 2021 році проєкт Закону України «Про державний екологічний контроль» [11].

Наразі реформа екологічного законодавства продовжується. До складу новацій в системі Д (ек.м.) законодавець обрав:

по-перше, новий Порядок функціонування Д (ек.м.) довкілля та її підсистем;

по-друге, змінено підхід до формування інформаційного потоку, а саме вся інформація про стан компонентів довкілля буде підлягати системному спостереженню на 4-х рівнях – від національного до об'єктового;

по-третє, до складу Д (ек.м.) довкілля включено 8 підсистем моніторингу: атмосферного повітря, вод, земель і ґрунтів, лісів, біорізноманіття та ландшафтів, геологічного середовища, управління відходами та фізичних факторів;

по-четверте, новий підхід до проведення Д (ек.м.) довкілля закріплює основні завдання суб'єктів Д (ек.м.), визначає єдині підходи до організації та здійснення Д (ек.м.), а також висвітлює процедури взаємодії між підсистемами та державними органами, які ухвалюють управлінські рішення у сфері охорони довкілля на різних рівнях.

Варто усвідомити, що реформа екологічного законодавства, в контексті Д (ек.м.) постійно удосконалюється через оновлення правової бази, котра включає різне тематичне спрямування. Підтвердженням зазначеного виступають наступні нормативно-законодавчі акти:

1. Закони України: Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року [12], Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля [13], Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів [14], Про управління відходами [15].

2. Розпорядження та постанови КМУ: Про схвалення Концепції Державної цільової екологічної програми моніторингу довкілля [16] та Постанова КМУ «Про план законодавчого забезпечення реформ в Україні» [17]. Про затвердження Державної цільової екологічної програми матеріально-технічного переоснащення національної гідрометеорологічної служби на 2022-2024 роки [18], Про затвердження Порядку запровадження обов'язкових автоматизованих систем контролю викидів забруднюючих речовин [19], Деякі питання функціонування сервісу фіксації фактів заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу внаслідок надзвичайних ситуацій, подій, збройної агресії рф «ЕкоЗагроза» [20].

У цьому контексті, ми вважаємо, за доцільне більш предметно зупинитися на основних компонентах Концепції Державної цільової екологічної програми моніторингу довкілля (далі – Концепція). На думку видавця основним цільовим призначенням Концепції виступає «…створення сучасної, інтегрованої системи спостереження за станом навколишнього середовища, яка передбачає модернізацію мережі пунктів спостережень, автоматизацію збору даних, створення регіональних центрів та забезпечення оперативного доступу до екологічної інформації для прийняття управлінських рішень» [16].

Регулятор до складу основних завдань адаптації Концепції включив: інтеграцію суб'єктів (покращення координації дій між різними органами, що здійснюють моніторинг, а саме Міндовкілля, ДСНС, МОЗ та інші; повну автоматизації процесу формування інформаційного потоку, тобто вдосконалення автоматизованої інформаційно-аналітичної системи, що забезпечує збір та обробку даних, у питаннях охорони довкілля, у режимі реального часу; утворення регіональних центрів моніторингу довкілля для кращого контролю на місцях, а також забезпечення вільного та оперативного доступу громадськості та органів влади до екологічної інформації [16].

Враховуючи результати проведених досліджень, цілком погоджуємося з позицією О.Г. Васенко, А.А. Карлюк та О.В. Черби [21, с.76-77] стосовно того, «…що не зважаючи на важкі умови, в яких опинилась країна, йде активний процес впровадження нового підходу до функціонування системи Д (ек.м.), а саме: оновлення законодавчої бази, наближення до більш дієвих принципів організації та здійснення Д (ек.м.), модернізація

обладнання моніторингових циклів, якісне формування інформаційних потреб природоохоронного управління, забезпечення ефективної координації роботи усіх суб'єктів системи Д (ек.м.)».

Висновки

У результаті проведеного дослідження, можна зробити загальний концептуальний висновок. В умовах активних воєнних дій в Україні, правовий механізм Д (ек.м.) у контексті збереження довкілля відзначається дієвістю та постійно оновлюється на базі законодавчих ініціатив. Назріла нагальна потреба переосмислення та осучаснення підходів до розуміння система Д (ек.м.) в якості понятійної категорії. Проведені дослідження позволили дійти висновку, що система Д (ек.м.) представляє собою сукупність дій відповідальних осіб, які за допомогою різних способів і прийомів накопичують інформаційний потік, на базі залучення компонентів спостереження, збору, обробки, передачі, зберігання та аналізу даних про стан довкілля, з метою встановлення змістовності викликів та ризиків, які мають бути нівельовані пакетом заходів, у сфері охорони довкілля в умовах сьогодення. Наразі ключовими напрямками вдосконалення системи Д (ек.м.) виступають: продовження роботи з питань впровадження законодавчих ініціатив, активне впровадження правових норм та стандартів законодавства ЄС, використання інноваційних підходів до всіх етапів всебічної оцінки збитків, завданих довкіллю внаслідок війни.

Подальші наукові пошуки можна буде спрямувати на визначення методологічних інструментів у циклах оцінки стану довкілля України, що позитивно вплине на систему Д (ек.м.) в цілому.

Література

1. Агроекологічний супутниковий моніторинг: монографія/ О.Г.Тараріко, О.В. Сиротенко, Т.В. Ільєнко, Т.Л. Кучма. Київ: Аграр. наука, 2019. 204 с. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.3492936

2. Буканов Г.М. Формування та реалізація державної екологічної політики на регіональному рівні: автореф. дис. … д-р наук з держ. упр.: 25.00.02. Запоріжжя, 2021. 40 с.

3. Геоматика в моніторингу довкілля та оцінці загрозливих ситуацій : монографія / О. Л. Дорожинський, Х. В. Бурштинська, В. М. Глотов та ін.; за ред. О. Л. Дорожинського. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2016. 400 с.

4. Радловська К. Локальний моніторинг довкілля для адміністративних районів і територіальних громад: монографія / за ред. д-ра техн. наук О.С. Волошкіної. Івано-Франківськ: Вид-во «Петраш К. Т.», 2015. 184 с.

5. Шарапова С.В. Правові засади екологічного моніторингу. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: монографія / за ред. А.П. Гетьмана та В.Ю. Уркевича. Харків: Право, 2012. 448 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/1185/1/Pravove_regyl_2012.pdf

6. Екологічний моніторинг: навчальний посібник / В.М Боголюбов, А.В.Сальнікова, О.О. Ракоїд; за ред. проф. В.М. Боголюбова. Київ: НУБіПУ, 2023. 200 с. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u243/24.pdf

7. Ткачук О.П. Моніторинг довкілля: курс лекцій та практичні заняття: навчально-методичний посібник. Вінниця: РВВ ВНАУ, 2014. 411 с. URL: https://socrates.vsau.org/b04213/html/cards/getfile.php/7445.pdf

8. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text

9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80Text

10. Екологічний моніторинг: нормативно-правова база: навч. посіб. / О.Ф. Шульженко, Г.С. Гумен, Т.О. Мазанко; Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 94 с. URL: https://ela.kpi.ua/bitstreams/ab3c469d-e8bf-427f-b11b-b268ded5e527/download

11. Про державний екологічний контроль: Проєкт Закону України від 18.03.2021 р. № 3091 URL. https://ips.ligazakon.net/document/JI01459B

12. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019

№ 2697-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text

13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля: Закон України від 20 березня 2023 року № 2973- IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2973-20#Text.

14. Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів: Закон України від 12.12.2019 № 377-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377-20#Text

15. Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 № 2320-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text

16. Про схвалення Концепції Державної цільової екологічної програми моніторингу довкілля: Розпорядження Каб. Міністрів України від 7 липня 2023 р. № 610-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/610-2023-%D1%80#Text

17. Про план законодавчого забезпечення реформ в Україні: Постанова Верховної Ради України від 04.06.2015 № 509-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-19#Text

18. Про затвердження Державної цільової екологічної програми матеріально-технічного переоснащення національної гідрометеорологічної служби на 2022-2024 роки: Постанова Каб. Міністрів України від 12.05.2021 № 465. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-2021-%D0%BF#Text

19. Про затвердження Порядку запровадження обов'язкових автоматизованих систем контролю викидів забруднюючих речовин: Постанова Каб. Міністрів України від 28.03.2023 № 272. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/272-2023-%D0%BF#Text

20. Деякі питання функціонування сервісу фіксації фактів заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу внаслідок надзвичайних ситуацій, подій, збройної агресії рф «ЕкоЗагроза»: Постанова Каб. Міністрів України від 28.07.2023 № 278. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2023-%D0%BF#Text

21. Васенко О.Г., Карлюк А.А., Черба О.В. Сучасний стан системи моніторингу довкілля в Україні. *Екологічні науки*, 2023. № 6 (51). С. 73-77. DOI https://doi.org/10.32846/2306-9716/2023.eco.6-51.11

Ihnatenko Volodymyr,
Candidate of Juridical/Legal Sciences (Ph.D. in Law equivalent) Associate Professor of the Department of Civil, Labor Law and Social Security Law of Faculty No. 4 (Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3119-6475

LEGAL MECHANISM OF STATE ENVIRONMENTAL MONITORING AS A TOOL FOR ENVIRONMENTAL PROTECTION IN UKRAINE

The article is devoted to the problem of ensuring the legal mechanism for the functioning of the state environmental monitoring system. Attention is drawn to the problematic segments of its implementation in the context of military operations in Ukraine. A package of legislative regulators that form the legal basis of the state environmental monitoring system is analyzed. The expediency of rethinking the role and essential significance of the state environmental monitoring system in the context of war is substantiated. The author's position on its interpretation as a set of actions by responsible persons who, using various methods and techniques, accumulate information flow based on the involvement of components of observation, collection, processing, transmission, storage, and analysis of data on the state of the environment in order to identify the significance of challenges and risks that need to be mitigated by a package of measures in the field of environmental protection in the current conditions. The arguments for the feasibility of implementing the author's position are revealed. Directions for improving the state environmental monitoring system are outlined, taking into account the existing challenges in Ukraine.

Keywords: environmental monitoring, environmental legal relations, state environmental monitoring, legal mechanism, environmental monitoring system, legislative acts, war

ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ПРОТИДІЇ НЕДОБРОЧЕСНОСТІ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ

ГЛУБОЧЕНКО Сергій Михайлович - кандидат юридичних наук

УДК 342.9
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.75

З'ясовано, що адміністративно-правовий статус суб'єктів протидії недоброчесності у судовій системі – це визначена нормами чинного законодавства сукупність взаємопов'язаних елементів, що розкривають значення та роль кожного з суб'єктів в такій протидії. До його структури запропоновано віднести: мету, завдання, компетенцію та повноваження, а також відповідальність означених суб'єктів.

Наголошено, що визначальним елементом структури адміністративно-правового статусу є мета – забезпечення ефективного функціонування судової системи, яка відправляє правосуддя на засадах верховенства права та справедливості, що відображає публічні очікування від судової гілки влади в цілому. Реалізація мети розкривається через конкретні завдання як напрямки результативної діяльності суб'єктів на шляху досягнення такої мети. Компетенція та повноваження визначають як інструментарій виконання цих завдань (шляхом окреслення конкретних прав та обов'язків (повноважень)), так і межі правомірності діяльності суб'єктів. Відповідальність є фактором стимулювання додержання вказаних меж, що сприяє балансуванню між необхідністю активної протидії судовій недоброчесності та необхідністю забезпечення незалежності суддів, недопущення неправомірного втручання в процес відправлення правосуддя.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, структура, протидія, недоброчесність, судова система.

Постановка проблеми

Ефективність протидії недоброчесності у судовій системі значною мірою залежить від належного правового забезпечення діяльності суб'єктів, уповноважених на реалізацію відповідних превентивних, контрольних, правоохоронних, дисциплінарних та інших заходів. Визначальне значення у цьому контексті має їх адміністративно-правовий статус, через який закріплюються завдання, функції, компетенція, права, обов'язки та гарантії діяльності відповідних суб'єктів. Саме адміністративно-правовий статус дозволяє визначити місце кожного із них у механізмі протидії недоброчесності у судовій системі, окреслити межі владного впливу та особливості взаємодії з іншими учасниками відповідних правовідносин.

Стан дослідження

Окремі проблемні питання, присвячені діяльності суб'єктів протидії недоброчесності у судовій системі, у своїх наукових працях розглядали: О.В. Крикунов, А.С. Кузнєцова, І.Р. Курилін, В.М. Логойда, А.С. Романова, М.В. Руденко, О.В. Саленко, Я.І. Скоромний, Л.В. Трофімова, В.І. Федорович, Ю.О. Фідря та багато інших. Втім, незважаючи на значний теоретичний доробок, у науковій літературі фактично неопрацьованим є науковий підхід щодо розуміння поняття та структури адміністративно-правового статусу відповідних суб'єктів.

Мета та завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб визначити поняття та розкрити структуру адміністративно-правового статусу суб'єктів протидії недоброчесності у судовій системі. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: узагальнити теоретичні підходи до розуміння поняття адміністративно-правового статусу; розкрити наукові погляди щодо визначення елементів відповідного статусу.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у тому, що в ній дістав подальшого опрацювання теоретичний підхід щодо характеристики поняття та структури адміністративно-правового статусу суб'єктів протидії недоброчесності у судовій системі.

Виклад основного матеріалу

Починаючи наукове дослідження відзначимо, що адміністративно-правовий статус суб'єктів визначає їх роль та місце у тих чи інших правовідносинах. Разом із цим враховуючи те, що система розглядуваного кола суб'єктів є доволі широкою, доцільно відмітити, що конкретний статус відрізняється за наповненням змісту його структурних елементів. А.В. Хрідочкін, говорячи про значення правового статусу, наголошує на тому, що він завжди є самостійною категорією і характеризується наступними ознаками: правовий статус має універсальний характер, оскільки поширюється на всіх без винятку суб'єктів; він відображає своєрідності особи та держави як суб'єктів суспільних відносин та ступінь і характер їх взаємодії; права і свободи, які складають основу правового статусу, можуть реалізуватись лише разом з іншими його компонентами – обов'язками та відповідальністю; дана категорія забезпечує системність прав, свобод та обов'язків; елементи структури правового статусу є взаємодіючими та взаємозалежними; правовому статусу завжди притаманна відносна стабільність [1, с. 192-193]. Тобто, правовий статус характеризує особливості взаємовідносин суб'єктів тих чи інших правовідносин, в його основу автор закладає права та обов'язки осіб.

Д.О. Іщук адміністративно-правовий статус спеціалізованих суб'єктів протидії корупції України визначає як сукупність законодавчо визначених елементів, які відображають положення кожного спеціалізованого суб'єкта серед інших подібних органів. Вони (елементи) вказують на роль, яку виконує відповідний суб'єкт, а також специфіку його існування. Виходячи із наведеного вище, адміністративно- правовий статус є складною категорією, який має власну структуру [2, с. 4]. Таким чином, автор наголошує на тому, що основу адміністративно-правового статусу складають встановлені законодавством елементи, які характеризують місце суб'єкта у досліджуваному правовому механізмі.

В.П. Бойко елементами адміністративно-правового статусу суддівської публічної адміністрації називає основні складники, з яких складається адміністративно-правовий статус (права, обов'язки, адміністративна відповідальність та гарантії виконання прав і обов'язків), які створені та функціонують на основі норм адміністративного права, закріплені на законодавчому рівні та призначені для ефективного функціонування судової гілки влади України [3, с. 120]. Підтримуючи позицію наведеного дослідника, зазначимо, що в науковій літературі основою відмінностей щодо трактування адміністративно-правового статусу суб'єктів є різні підходи до визначення елементів його змісту.

На думку Ю.Б. Бобожко, адміністративно-правовий статус нотаріуса як суб'єкта державної реєстрації – це врегульована адміністративно-правовими нормами сукупність структурних та взаємопов'язаних елементів, що відображають правове становище нотаріуса у відносинах з органами державної влади, місцевого самоврядування, фізичними чи юридичними особами під час виконання ним повноважень в сфері державної реєстрації, передбачених нормами чинного законодавства [4, с. 152]. Отже, науковець при характеристиці адміністративно-правового статусу акцентує увагу на те, що його реалізація відбувається не сама по собі, а при взаємодії з іншими особами. На це звертають увагу також й О.М. Гумін

та Є.В. Пряхін, які під адміністративно-правовим статусом особи розуміють комплекс прав і обов'язків, передбачених нормами адміністративного права, його елементами є правосуб'єктність, права, обов'язки та юридична відповідальність. Науковці підкреслюють той факт, що не всі права, закріплені в законодавстві, характеризують адміністративно-правовий статус. До них відносяться лише ті, що передбачені нормами адміністративного права та реалізуються у взаємовідносинах з органами публічної влади, оскільки адміністративно-правові відносини існують тільки там, де один із суб'єктів є суб'єктом владних повноважень [5, с. 36].

Під адміністративно-правовим статусом Національного агентства з питань запобігання корупції Д.О. Іщук пропонує розуміти сукупність закріплених нормами адміністративного права елементів, які в свою чергу визначають спрямованість діяльності вказаного агентства, а також встановлюють призначення вказаного органу у системі відповідних суб'єктів. Його ключовими елементами, на думку дослідника, є: завдання, функції, повноваження, гарантії та юридична відповідальність їх діяльності [2, с. 4]. Отже, введення автором до кола структурних елементів гарантій обумовлено необхідністю підкреслити незалежність цього органу як фактору, який уможливлює ефективність його діяльності.

Гарантії як елемент структури адміністративно-правового статусу виокремлює й Ю.Б. Бобожко, який приділяв увагу дослідженню місця нотаріусів у відносинах щодо державної реєстрації. На погляд автора, адміністративно-правовий статус нотаріуса є складним за змістом, який складають наступні елементи: правосуб'єктність, права, обов'язки та відповідальність, гарантії [4, с. 152]. Схожу позицію відносно змісту структури адміністративно-правового статусу займає й М.В. Кутерга, який наполягає на тому, що важливим є не лише визначення структурних елементів адміністративно-правового статусу, але й визначення тієї системи правових, організаційних, морально-етичних, безпекових (що особливо важливо в умовах воєнного стану) та інших координат, крізь призму яких досліджується відповідний статус. Автор наголошує на тому, що до елементів правового статусу можливо також віднести: «1) місце суб'єкта у суспільстві та державі, соціально-політичну роль та призначення; 2) загальну правосуб'єктність як підставу включення того чи іншого суб'єкта, що вступає у відповідній правовій якості у правовідносини; 3) компетенцію як елемент правового статусу, що займає центральне місце в загальній юридичній характеристиці будь-якого суб'єкта права та слугує метою встановлення такого статусу; 4) гарантії стабільності та реальності правового статусу суб'єктів права» [6, с. 133]. Разом із цим доцільно вказати на те, що саме місце та роль суб'єкта у певних правовідносинах визначаються його адміністративно-правовим статусом, тому більш раціонально вести мову про функціональне призначення, ціль та завдання суб'єкта, як структурні елементи.

В.В Сокуренко вважає, що елементами адміністративно-правового статусу публічних органів управління в сфері оборони є: цільовий блок, структурно-організаційний блок, компетенційний блок. Цільовий блок (принципи, мета, завдання та функції органу публічної адміністрації). Структурно-організаційний блок – компонент адміністративно-правового статусу органів публічного управління в сфері оборони, який є досить складною системою. До нього входить: нормативне регулювання порядку утворення, легалізації, реорганізації, ліквідації суб'єктів, їх підпорядкованості; затвердження структури та штатної чисельності; можливість створення самостійних підрозділів; здійснення матеріально-технічного та кадрового забезпечення. Третім елементом адміністративно-правового статусу органів публічного управління в сфері оборони є компентеційний, який складається із сукупності владних повноважень щодо певних предметів відання. Її перший елемент включає обов'язки і права, пов'язані із здійсненням влади, участю у владних відносинах, у тому числі і право видавати певні акти. Другий елемент компетенції – підвідомчість, правове закріплення кола об'єктів, предметів, справ, на які поширюються владні повноваження [7, с. 300]. В контексті предмета дослідження В.В. Сокуренка,

структурно-організаційний блок відображає комплексність того суб'єкта, чий адміністративно-правовий статус він досліджує, адже мова йде про низку публічних органів, які взаємодіють у сфері оборони. Тобто елементи структури та організації в адміністративно-правовому статусі визначають специфіку його носія та не є характерними для інших суб'єктів.

Адміністративно-правовий статус О.Г. Рувін характеризує як юридичне положення відповідного суб'єкта в адміністративній галузі права, іншими словами, той набір прав та обов'язків, з якими та завдяки яким суб'єкт вступає в адміністративні правовідносини з іншими юридичними та фізичними особами. Такий статус можна розуміти як систему законодавчо визначених повноважень, які надані органам державної влади та їх посадовим особам задля здійснення якісної та ефективної діяльності у відповідному напрямку [8, с. 156]. Таким чином, автор зосереджує увагу на такому структурному елементі як повноваження, що виділено як ключовий.

Схожу позицію представляє й В.П. Бойко, на думку якого елементами адміністративно-правового статусу суддівської публічної адміністрації є адміністративні права, обов'язки (основні), а також юридична відповідальність та гарантії виконання прав і обов'язків (додатковий). Адміністративні права суб'єктів суддівської публічної адміністрації – це законодавчо закріплені, дозволені для здійснення законної діяльності суб'єктів, що забезпечують діяльність судової гілки влади та призначені для виконання поставлених завдань у цій сфері міри дозволеної поведінки. Адміністративні обов'язки суб'єктів суддівської публічної адміністрації – це законодавчо закріплені обов'язкові для виконання міри необхідної поведінки для забезпечення нормального, якісного функціонування судової гілки влади, що забезпечуються примусовими заходами держави. Адміністративна відповідальність суб'єктів суддівської публічної адміністрації – це застосування заходів примусу держави у вигляді санкцій за невиконання або неякісне виконання суб'єктами публічної адміністрації своїх повноважень. Адміністративні гарантії виконання прав і обов'язків суддівською публічною адміністрацією – це запорука дотримання суб'єктами суддівської публічної адміністрації реалізації їх основної сфери діяльності [9, с. 120]. Отже, автор в межах визначення елементів структури адміністративно-правового статусу здійснює їх диференціацію на основні та додаткові.

На погляд А.С. Кузнєцової, юридична природа адміністративно-процесуального статусу суб'єктів владних повноважень як учасника судового процесу характеризується подвійним теоретико-правовим контекстом. З одного боку, це самостійна юридична категорія, яка позначає сукупність визначених законодавством умов, підстав, правил, зобов'язань, правоможливостей та зон відповідальності означених суб'єктів у колі судових адміністративно-процесуальних відносин. Однак з іншого боку, це категорія спеціального змісту, що деталізує особливості реалізації їхньої компетенції у цьому різновиді ідентифікованих правових зв'язків [10, с. 413-414]. Дослідниця визначає доволі широке коло елементів структури адміністративно-правового статусу, відносячи до них умови, підстави та правила участі публічних суб'єктів у правовідносинах. Доцільно вказати на те, що зазвичай правила та умови складаються з низки прав та обов'язків, якими регламентується поведінка учасників правовідносин, а зони відповідальності охоплюються межами компетенції носіїв владних повноважень.

В.Т. Комзюк підкреслює той факт, що правовий статус державного органу науковцями розкривається по-різному й охоплює широкий спектр елементів, що його складають, серед яких: місце державного органу серед інших органів держави, його повноваження, компетенція, порядок створення, порядок діяльності, юридична сила нормативно-правових актів, гарантії його діяльності та його відповідальність тощо[11, с. 760]. Очевидним є те, що конкретний зміст елементів адміністративно-правового статусу обумовлений у тому числі: ознаками особи що є його носієм (фізична чи юридична, приватного чи публічного права, одноособова чи колегіальна); сферою реалізації нею своєї діяльності (колом контрагентів у

взаємовідносинах, в яких цей статус реалізується).

Доцільно погодитися з думкою В.В. Сокуренко, який виділяє наступні ознаки правового статусу: 1) урегульованість нормами права; 2) універсальність, оскільки він притаманний усім суб'єктам права; 3) складається з прав і свобод, відповідних їм обов'язків та відповідальності, яка настає в разі порушення вимог правових норм, що визначають статус; 4) визначає межі можливої та необхідної поведінки суб'єкта [7, с. 298]. Права, обов'язки та відповідальність як ключові елементи структури адміністративно-правового статусу визнаються переважною більшістю наведених науковців.

Висновки

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що адміністративно-правовий статус суб'єктів протидії недоброчесності у судовій системі – це визначена нормами чинного законодавства сукупність взаємопов'язаних елементів, що розкривають значення та роль кожного з суб'єктів в такій протидії. До його структури доцільно віднести: мету, завдання, компетенцію та повноваження, а також відповідальність означених суб'єктів. Визначальним елементом структури адміністративно-правового статусу є мета – забезпечення ефективного функціонування судової системи, яка відправляє правосуддя на засадах верховенства права та справедливості, що відображає публічні очікування від судової гілки влади в цілому. Реалізація мети розкривається через конкретні завдання як напрямки результативної діяльності суб'єктів на шляху досягнення такої мети. Компетенція та повноваження визначають як інструментарій виконання цих завдань (шляхом окреслення конкретних прав та обов'язків (повноважень)), так і межі правомірності діяльності суб'єктів. Відповідальність є фактором стимулювання додержання вказаних меж, що сприяє балансуванню між необхідністю активної протидії судовій недоброчесності та необхідністю забезпечення незалежності суддів, недопущення неправомірного втручання в процес відправлення правосуддя.

Література

1. Хрідочкін А.В. Сучасні проблеми та перспективи формування і реалізації адміністративно-правового статусу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. *Право і суспільство*. № 5. 2022. С. 189-186

2. Іщук Д.О. Адміністративно-правовий статус спеціалізованих суб'єктів протидії корупції України. Дис доктор юрид наук. 12.00.07. Київ. 2021. 404 с.

3. Бойко В. П. Елементи адміністративно-правового статусу суддівської публічної адміністрації. *Підприємництво, господарство і право*. № 5. 2020. С. 118-121

4. Бобожко Ю.Б. Поняття та елементи адміністративно-правового статусу нотаріуса у відносинах щодо державної реєстрації. *Право і суспільство*. № 1. 2024. Т. 1. С. 145-154

5. Гумін О.М., Пряхін Є.В. Адміністративно-правове забезпечення особи: поняття та структура. *Наше право*. № 5. 2014. С. 32-37

6. Кутерга М.В. Структура адміністративно-правового статусу суб'єктів протидії економічній злочинності в Україні. *Правова доктрина, правоутворення та правозастосування: проблеми зв'язку та шляхи розвитку*. Харків, 2025. С. 132-134

7. Сокуренко В.В. Поняття адміністративно-правового статусу органів публічного управління в сфері оборони. *European political and law discourse*. Vol. 2. 2015. С. 297-301

8. Рувін О. Г. Адміністративно-правові засади здійснення контролю за діяльністю судово-експертних установ України. Дис доктор юрид наук. 12.00.07. Суми. 2021. 410 с.

9. Бойко В. П. Елементи адміністративно-правового статусу суддівської публічної адміністрації. *Підприємництво, господарство і право*. № 5. 2020. С. 118-121

10. Кузнєцова А. С. Юридична природа адміністративно-процесуального статусу суб'єктів владних повноважень як учасника судового процесу. *Право та державне управління*. № 2. 2024. С. 409-415

11. Комзюк В.Т. Окремі питання правового статусу вищої ради правосуддя. Юридичний науковий електронний журнал. № 11. 2021. С. 759-761. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2021/194.pdf

SUMMARY

It was found that the administrative-legal status of subjects of counteraction to dishonesty in the judicial system is a set of interrelated elements determined by the norms of current legislation, revealing the significance and role of each of the subjects in such counteraction. Its structure is proposed to include: goal, objectives, competence and powers, as well as the responsibility of the specified subjects.

It was emphasized that the defining element of the structure of the administrative-legal status is the goal – ensuring the effective functioning of the judicial system, which administers justice on the principles of the rule of law and justice, which reflects public expectations from the judicial branch of power as a whole. The implementation of the goal is revealed through specific tasks as areas of effective activity of subjects on the way to achieving such a goal. Competence and powers determine both the tools for performing these tasks (by outlining specific rights and obligations (powers)), and the boundaries of the legality of the activities of subjects. Responsibility is a factor that stimulates compliance with the specified limits, which contributes to balancing between the need to actively counteract judicial dishonesty and the need to ensure the independence of judges, preventing undue interference in the process of administering justice.

Keywords: administrative and legal status, structure, counteraction, dishonesty, judicial system.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ЗАХИСТУ АВТОРСЬКИХ ПРАВ У КОНТЕКСТІ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: МОЖЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

ОГІР В'ячеслав - аспірант Західноукраїнського національного університету

УДК 347.78:004.738.5(4:477)
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2024.3.76

Стаття присвячена комплексному теоретико-правовому дослідженню європейського досвіду регулювання та захисту авторських прав у цифрову епоху, а також визначенню перспективних напрямів його імплементації в правову систему України в умовах євроінтеграції. У роботі проаналізовано практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), крізь призму якої інтелектуальна власність розглядається як автономне поняття «майно» відповідно до ст. 1 Першого протоколу до Конвенції. Особливу увагу приділено судовому прецеденту «Delfi AS проти Естонії», на основі якого вивчено правові межі відповідальності комерційних інтернет-платформ за користувацький контент та алгоритми забезпечення балансу між приватними інтересами правовласників і свободою вираження думки (ст. 10 Конвенції).

Здійснено порівняльно-правовий аналіз інструментів захисту авторських прав у межах Директиви 2001/29/ЄС, Директиви (ЄС) 2019/790 про авторське право на Єдиному цифровому ринку та американського Закону про авторське право в цифрову епоху (DMCA). Досліджено трансформацію національного законодавства України, зокрема нормативне закріплення процедури Notice and Take Down та запровадження адміністративної відповідальності для інформаційних посередників. Обґрунтовано практичне значення приєднання України до міжнародної платформи WIPO ALERT як дієвого кроку у протидії цифровому піратству на глобальному рівні. Доведено, що системне впровадження європейських стандартів захисту авторських прав є базовою умовою для забезпечення принципу верховенства права та покращення інвестиційного клімату України.

Мета дослідження – здійснити правовий аналіз європейського досвіду захисту авторських прав у контексті цифровізації та визначити особливості імплементації позитивних аспектів у законодавство України.

Ключові слова: авторське право, суміжні права, цифровізація, верховенство права, ЄСПЛ, Директива (ЄС) 2019/790, процедура Notice and Take Down, інтернет-платформи, WIPO ALERT, інтелектуальна власність.

Вступ

Ефективний захист авторських прав є невід'ємною частиною утвердження принципу верховенства права, який слугує фундаментом для реалізації прав людини та функціонування сучасної правової системи. У сфері авторського права цей принцип вимагає не просто формального виконання законів, а їхнього глибокого тлумачення крізь призму захисту свободи творчості та економічних інтересів авторів.

Доктринальні аспекти цієї проблеми досліджували відомі вітчизняні вчені, серед яких Н. Блажівська, В. Іващенко, О. Кузьмінський, О. Розгон та інші. У своїх працях вони аналізують правовий захист об'єктів інтелектуальної власності через позиції Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Проте стрімкий розвиток цифрового контенту та поява нових способів поширення

інформації вимагають постійного переосмислення практики ЄСПЛ для досягнення оптимального балансу між приватними інтересами авторів та правом суспільства на доступ до культури та інформації.

Мета дослідження – здійснити правовий аналіз європейського досвіду захисту авторських прав у контексті цифровізації та визначити особливості імплементації позитивних аспектів у законодавство України.

Результати дослідження

Варто зазначити, що Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право та Договір про виконання і фонограми заклали перші міжнародні стандарти захисту прав в інтерактивному цифровому середовищі. Важливим завданням сучасного правосуддя є узгодження формальних вимог правової визначеності з матеріальним змістом справедливості. Розрив між цими поняттями унеможливлює надійний захист як правовласників, так і суспільства. Це призводить до неефективності превентивних заходів, фрагментарності судової практики та суто формального вирішення спорів щодо інтелектуальної власності. Європейський суд з прав людини захищає інтелектуальну власність через призму права на мирне володіння майном (ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) [1].

Цей підхід сформувався ще на початку 1990-х років у прецедентних справах: «Smith Kline and French Laboratories Ltd проти Нідерландів» (1990) [2]. Суд визнав, що поняття «майно» поширюється на патенти, а їхній володілець має право передавати або відступати свою власність; «Lenzing AG проти Великої Британії» (1996) [3]. Суд розширив це поняття, визнавши «майном» судове клопотання у цивільній справі, яким компанія намагалася внести зміни до національної системи реєстрації патенту.

Сучасна статистика свідчить про стрімке зростання кількості справ у ЄСПЛ, що стосуються інтелектуальної власності. Головна тенденція цих рішень - пошук балансу між виключними правами авторів та свободою вираження поглядів і правом суспільства на доступ до культури та інформації (ст. 10 Конвенції), яка є аксіологічною основою демократичного суспільства.

Яскравим прикладом пошуку такого балансу, хоч і в контексті захисту репутації та модерації контенту, є знакова справа «Delfi AS проти Естонії». Суть спору: один із найбільших новинних порталів Естонії (Delfi) був визнаний національними судами відповідальним за образливі коментарі користувачів під статтею про судноплавну компанію. Попри те, що коментарі видалили одразу після скарги, суди вирішили, що комерційний ресурс мав забезпечити ефективніший попередній контроль контенту. Позиція ЄСПЛ: Компанія Delfi звернулася до ЄСПЛ, заявляючи про порушення свободи вираження поглядів (ст. 10 Конвенції) [4]. Проте ЄСПЛ підтримав рішення естонських судів. Суд визнав, що притягнення платформи до відповідальності було пропорційним та виправданим у демократичному суспільстві. Це рішення стало фундаментальним для європейської правової доктрини, оскільки чітко окреслило межі свободи слова в епоху цифрових платформ та Інтернету.

Хоча згадані рішення ЄСПЛ безпосередньо не стосувалися України, їхній вплив на вітчизняну правову систему є беззаперечним. Практика Суду слугує ключовим орієнтиром для:

1. вдосконалення національних механізмів захисту інтелектуальної власності;
2. формування єдиних та передбачуваних підходів у практиці українських судів;
3. модернізації українського законодавства відповідно до європейських стандартів.

У контексті євроінтеграції України значення практики ЄСПЛ лише зростатиме. Гармонізація національного законодавства із правом ЄС та впровадження міжнародних стандартів дозволить підвищити ефективність судового захисту, посилити гарантії для правовласників, забезпечити правову визначеність і, як наслідок, суттєво покращити інвестиційний клімат у країні.

Удосконалення вітчизняних механізмів захисту авторських прав у цифровому середовищі отримало новий імпульс завдяки інтеграції України до міжнародної платформи WIPO ALERT. Цей крок дозволив державі

увійти до переліку країн, що активно протидіють функціонуванню веб-ресурсів, які систематично порушують права інтелектуальної власності. Нормативним підґрунтям для цього став наказ Мінекономіки від 21 березня 2024 року, який регламентує порядок ведення національного переліку «піратських» сайтів, що викликають занепокоєння щодо дотримання авторських прав [5].

Практична взаємодія між Міністерством економіки України та Всесвітньою організацією інтелектуальної власності (ВОІВ) через систему WIPO ALERT створює умови для глобального обміну даними про потенційні правопорушення в мережі. Тепер українські та іноземні суб'єкти авторського і суміжних прав мають легальну можливість ініціювати внесення інтернет-платформ-порушників до зазначеного національного реєстру через звернення до IP офісу.

Сьогодні, в умовах повномасштабної війни, Україна демонструє високі темпи реформування IP-сфери. Запровадження комплексного механізму моніторингу на базі захищеної платформи ВОІВ не лише підтверджує прагнення держави захищати інтереси правовласників відповідно до національних та міжнародних стандартів, але й є потужним кроком у межах європейської інтеграції. Україна стала 15-ю державою-учасницею цієї глобальної ініціативи, що закладає фундамент для створення безпечного цифрового простору та стимулювання розвитку національної економіки.

Варто зазначити, що Директива 2001/29/ЄС Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу «Про гармонізацію деяких аспектів авторського права і суміжних прав в інформаційному суспільстві» (далі – Директива 2001/29/ЄС) [6], яка була прийнята 22.05. 2001 р. з метою реалізації Договору ВОІВ з авторського права, у тому числі обмежень та виняткiв, а також різних аспектів в галузі авторського права, стала великим успіхом для правових організацій, що діють у сфері захисту авторського права. Серед важливих положень цієї Директиви є ст. 6, що «вимагає від держав-членів забезпечення «належного правового захисту» проти навмисного обходу «ефективних технологічних заходів», покликаних запобігти або обмежити акти копіювання без дозволу власників авторського права, суміжного права або права sui generis, які знаходяться в спеціальній базі даних» [6].

Згідно зі статтею 8 Директиви 2001/29/ЄС, на держави-члени покладається обов'язок запровадити ефективні санкції та дієві інструменти правового захисту у разі порушення визначених прав і обов'язків. Понад те, країни зобов'язані гарантувати реальне практичне застосування цих правових заходів захисту. Порівняльний аналіз свідчить, що європейський підхід у межах цієї Директиви є поміркованішим порівняно із жорстким американським законодавством, зокрема Законом США про авторське право в цифрову епоху (DMCA). На відміну від європейського аналога, у DMCA чітко й покроково регламентовано процедуру реагування та захисту прав у разі виявлення нелегального контенту в мережі Інтернет. Що стосується України, то національне нормативне регулювання у цій царині розвивалося конвергентно, абсорбувавши як європейські стандарти, так і американську правову модель.

Окрім того, а Україні відносини із захисту авторських прав в Інтернеті на законодавчому рівні були врегульовані в 2017 році, тобто на 20 р. пізніше, ніж наприклад у США. 23 березня 2017 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про державну підтримку кінематографії в Україні» [7], який вніс зміни до Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р. [8], який втратив чинність на підставі Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX [9].

Реформування вітчизняного правового поля зумовило прийняття нового Закону України «Про авторське право і суміжні права». Його термінологічний апарат було адаптовано до викликів епохи цифровізації шляхом нормативного закріплення таких дефініцій, як «вебсторінка», «вебсайт», «власник вебсайту (сторінки)», «обліковий запис», «гіперпосилання», «постачальник послуг хостингу» та «електронна (цифрова) інформація». Крім того, законодавець урегулював позасудовий порядок припинення

інтернет-порушень (популярна у міжнародній практиці система Notice and Take Down).

Паралельно було посилено заходи юридичної відповідальності: Кодекс України про адміністративні правопорушення доповнили статтею 164-17 [10]. Вона передбачає санкції для власників вебсайтів та хостинг-провайдерів за ігнорування або порушення встановлених правил припинення нелегального використання об'єктів інтелектуальної власності в мережі.

Важливим елементом цього механізму є чітке визначення меж відповідальності та підстав для звільнення від неї інформаційних посередників:

- для власників вебсайтів та вебсторінок: звільнення від відповідальності настає у разі оперативного (протягом 48 годин з моменту отримання належним чином оформленої заяви про правопорушення) блокування доступу до нелегального цифрового контенту, з обов'язковим інформуванням заявника та хостинг-провайдера про вжиті заходи;

- для постачальників послуг хостингу: провайдери не несуть відповідальності за порушення, якщо впродовж 24 годин після одержання скарги перенаправляють її копію безпосередньому власнику вебсайту для реагування.

Описаний алгоритм повністю корелює з положеннями частини 1 статті 247 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Згідно з європейським стандартом, хостинг-провайдер звільняється від відповідальності за збереження протиправного контенту, якщо:

1. він не володів реальними відомостями про незаконний характер діяльності чи інформації (або про обставини, з яких такий характер очевидно випливає);

2. після отримання відповідних повідомлень чи виявлення таких фактів він діяв невідкладно з метою видалення контенту або обмеження доступу до нього.

Водночас, поки Україна адаптує базові принципи, правовий масив Європейського Союзу здійснив значний крок уперед у контексті Цифрового єдиного ринку. Ключовим етапом цієї еволюції стало прийняття 17 квітня 2019 року Директиви (ЄС) 2019/790 (яка внесла зміни до Директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС), що кардинально змінила правила гри для великих інтернет-платформ та посилила захист авторів у сучасному вебпросторі [11].

Важливим етапом модернізації європейського законодавства після Директиви 2001/29/ЄС стало прийняття Директиви (ЄС) 2019/790 про авторське право на Єдиному цифровому ринку. Цей нормативний акт суттєво обмежив неконтрольоване поширення захищеного контенту на великих вебплатформах.

Найбільш дискусійною нормою документа є стаття 17, яка запровадила безпрецедентне зрушення в інституті юридичної відповідальності. Вона визначила, що провайдери послуг з обміну онлайн-контентом (наприклад, YouTube) несуть безпосередню відповідальність за публічне надання доступу до матеріалів, які порушують авторські права, навіть якщо цей контент завантажили самі користувачі.

Ця норма викликала гостру полеміку на етапі її обговорення: на підтримку виступили понад 80 європейських медіа- та музичних об'єднань (зокрема, Universal Music Group та Warner Music Group), які захищали інтереси авторів і виробників контенту. Проти виступила коаліція технологічних гігантів (Google, Facebook, Amazon, Netflix та ін.). Найбільш активним критиком став сервіс YouTube, представники якого стверджували, що нові правила унеможливлять завантаження навіть мінімальних фрагментів чужих творів і заблокують користувацьку творчість [12, с. 85].

Попри опір IT-індустрії, Директиву було ухвалено. Розробники реформи констатували, що попередня модель *«notice and takedown»* («повідомлення та вилучення») застосовувалася країнами ЄС непослідовно і була занадто лояльною порівняно із американським DMCA. Відтак, головна мета статті 17 — кардинальне зменшення неавторизованого контенту в мережі шляхом зобов'язання платформ попередньо отримувати ліцензії від правовласників, перш ніж користувацькі матеріали з'являться у публічному доступі.

Слід зауважити, що ці суворі правила поширюються виключно на «постачальників послуг з обміну онлайн-контентом» (*online content-sharing service providers*). Згідно зі стат-

тею 2 Директиви, це комерційні платформи, однією з головних цілей яких є систематизація, просування та надання публічного доступу до великих обсягів захищених творів, завантажених користувачами.

Водночас стаття 17 передбачає механізм звільнення від відповідальності, якщо ліцензію не було отримано. Для цього платформа має сукупно довести, що вона:

1. доклала максимальних зусиль для укладення ліцензійної угоди;

2. здійснила все можливе (відповідно до високих галузевих стандартів), щоб заблокувати відображення контенту, специфікації якого надали правовласники;

3. негайно видалила нелегальний контент після отримання скарги від правовласника;

4. вжила ефективних заходів для запобігання його повторному завантаженню (*staydown*) [13, с. 97].

Практична реалізація цих умов змусила платформи впроваджувати автоматизовані системи сканування та фільтрації вхідного трафіку. Прикладом такої технології є система *Content ID* від YouTube, яка порівнює завантажені користувачами відео із цифровими відбитками зареєстрованих авторських творів.

Висновки

Як бачимо, попри виклики воєнного стану, Україна здійснює системні та впевнені кроки на шляху до європейської інтеграції у сфері інтелектуальної власності. Імплементація прецедентів ЄСПЛ, адаптація вимог Директиви (ЄС) 2019/790 та практичне наповнення платформи WIPO ALERT створюють надійний, прозорий та захищений цифровий простір. Подальша гармонізація українського законодавства із правом ЄС не лише посилить гарантії для вітчизняних та іноземних авторів, а й виступить важливою складовою забезпечення принципу верховенства права та покращення інвестиційного клімату держави.

Проведений аналіз свідчить, що чинний в Україні порядок протидії інтернет-порушенням авторських прав спочатку формувався на основі комбінації досвіду США (модель DMCA) та раннього законодавства ЄС. Проте європейське право вже перейшло до більш суворої та проактивної моделі захисту на цифровому ринку. Для України критично важливо враховувати ці трансформації. Процес адаптації національного законодавства до стандартів ЄС має тривати із поступовим зміщенням акцентів у бік посилення відповідальності комерційних платформ за користувацький контент. Перспективним напрямом розвитку є нормативне стимулювання впровадження автоматизованих систем фільтрації та укладення прямих ліцензійних угод між великими контент-платформами та українськими суб'єктами авторського права, що має бути відображено у стратегічних документах розвитку сфери інтелектуальної власності України.

Рекомендовані вектори інтеграції європейського досвіду у сфері захисту авторських прав: розробка комплексної Цифрової стратегії у сфері інтелектуальної власності, яка б чітко гармонізувала норми авторського права з концепцією європейського сталого розвитку; поступовий перехід до стандартів Директиви (ЄС) 2019/790: зокрема, впровадження норм щодо стимулювання великих технологічних платформ до автоматизованої фільтрації контенту; вирішення нових технологічних викликів та формування чітких правил гри і правових меж щодо захисту об'єктів авторського права.

Література

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

2. Smith Kline and French Laboratories Ltd v. the Netherlands, ECHR (Appl. no. 12633/87), Decision of 4 October 1990.

3. Lenzing AG v. the United Kingdom, ECHR (Appl. no. 38817/97), Decision of 9 September 1998.

4. Delfi AS v. Estonia, ECHR (Appl. no. 64569/09), Judgment of 16 June 2015.

5. Про затвердження Порядку формування та ведення національного переліку вебсайтів, що викликають занепокоєння щодо дотримання прав інтелектуальної власності: Наказ Міністерства економіки

України від 01.02.2024 № 2945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0357-24#Text.

6. Директива 2001/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 22 травня 2001 року про гармонізацію окремих аспектів авторського права і суміжних прав у інформаційному суспільстві від 22 травня 2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-01#Text

7. Про державну підтримку кінематографії в Україні: Закон України 23 березня 2017 року № 1977-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1977-19#Text

8. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 року № 3792-XII (втратив чинність на підст. Закону від 1 грудня 2022 року № 2811-IX) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text

9. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 1 грудня 2022 року № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855

10. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X (зі змінами та доповненнями, зокрема ст. 164-17). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10#Text

11. Директива (ЄС) 2019/790 Європейського Парламенту та Ради від 17 квітня 2019 року про авторське право і суміжні права на Єдиному цифровому ринку та про внесення змін до директив 96/9/ЄС та 2001/29/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_022-19#Text

12. Блажівська Н. Загальна характеристика захисту прав інтелектуальної власності в практиці Європейського суду з прав людини. *Теорія та практика інтелектуальної власності.* 2018. № 5. С. 83-92.

13. Кочина О. С. Міжнародно-правовий досвід захисту авторських прав у всесвітній інтернет-мережі та перспективи його застосування в Україні. *Часопис цивілістики: наук.-практ. журн.* / редкол.: Є. О. Харитонов (голов. ред.), О. І. Харитонова (заст. голов. ред.), К. Г. Некіт (відп. секр.) та ін.; НУ «ОЮА». Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 37. С. 93-97.

EUROPEAN EXPERIENCE OF COPYRIGHT PROTECTION IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION: POSSIBILITIES OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE

The article is devoted to a comprehensive theoretical and legal study of the European experience in the regulation and protection of copyright in the digital age, as well as to the determination of promising directions for its implementation in the legal system of Ukraine in the conditions of European integration. The paper analyzes the practice of the European Court of Human Rights (ECtHR), through the prism of which intellectual property is considered as an autonomous concept of "property" in accordance with Art. 1 of the First Protocol to the Convention. Special attention is paid to the judicial precedent "Delfi AS v. Estonia", based on which the legal limits of the liability of commercial Internet platforms for user content and algorithms for ensuring the balance between the private interests of right holders and freedom of expression were studied (Article 10 of the Convention).

A comparative legal analysis of copyright protection tools within Directive 2001/29/EC, Directive (EC) 2019/790 on copyright in the Single Digital Market and the American Copyright Act in the Digital Age (DMCA) was carried out. The transformation of the national legislation of Ukraine was studied, in particular, the regulatory consolidation of the Notice and Take Down procedure and the introduction of administrative responsibility for information intermediaries. The practical significance of Ukraine joining the WIPO ALERT international platform as an effective step in combating digital piracy at the global level is substantiated. It has been proven that the systematic implementation of European copyright protection standards is a basic condition for ensuring the principle of the rule of law and improving the investment climate of Ukraine.

The purpose of the study is to carry out a legal analysis of the European experience of copyright protection in the context of digitalization and to determine the specifics of the implementation of positive aspects in the legislation of Ukraine.

Keywords: copyright, related rights, digitization, rule of law, ECtHR, Directive (EU) 2019/790, Notice and Take Down procedure, Internet platforms, WIPO ALERT, intellectual property.

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАШЕ ПРАВО

OUR LAW

№ 3, 2024

Головний редактор
Джафарова О.В.

Здано до набору 15.10.2024 р.
Підписано до друку 28.11.2024 р.
Комп'ютерний набір. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк 21,9.
Тираж 1200. Зам. № 10082.

ТзОВ «Дрогобицька міська друкарня»
м.Дрогобич, вул. І.Мазепи, 7
e-mail posvit-druk@ukr.net